

HEREN VAN DE RAAD

Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving 1500-1580

Anton Schuttelaars

Nijmegen University Press

HEREN VAN DE RAAD

Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500–1580

een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen
op donderdag 1 oktober 1998,
des namiddags om 3.30 uur precies

door

ANTONIUS HENRICUS SCHUTTELAARS
geboren op 13 februari 1968 te Bladel en Netersel

Nijmegen 1998

Promotor:
Prof. dr. M.G. Spiertz
Co-promotor:
Dr. A.E.M. Janssen

Manuscriptcommissie:
Prof. dr. P.J.A. Nissen
Prof. mr. J.P.A. Coopmans (Katholieke Universiteit Brabant)
Dr. L.P.L. Pirenne (oud-rijksarchivaris in de provincie Noord-Brabant)

voor mijn ouders

voor Inge

WOORD VOORAF

Op 1 januari 1993 begon ik als Assistent in Opleiding aan de Katholieke Universiteit Nijmegen aan een onderzoek naar de bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de periode 1500–1580, waarvan dit boek de neerslag is. Onder de bezielende begeleiding van mijn promotor prof. dr. M.G. Spiertz en mijn co-promotor dr. A.E.M. Janssen, die mij steeds de ruimte gaven om zelfstandig en – wellicht – eigenzinnig te werk te gaan, maar mij ook steeds wisten te stimuleren en prikkelen met hun op- en aanmerkingen. Ik ben hen zeer erkentelijk voor de prettige wijze van samenwerking.

Een belangrijk deel van dit boek is gebaseerd op archiefonderzoek, grotendeels verricht in het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch, voor een kleiner deel ook bij andere archiefinstellingen. Ik denk met veel genoegen terug aan de vele uren die ik vooral in de studiezaal van het Stadsarchief 'spittend in de archieven' heb doorgebracht en wil bij deze alle medewerkers van het Stadsarchief en andere instellingen, die mij elk op hun eigen manier met raad en daad hebben bijgestaan, van harte bedanken. Een speciale vermelding verdient Jozef Hoekx, die met zijn grote kennis en vertrouwdheid met de zestiende-eeuwse Bossche archivalia vele malen belangrijke gegevens en verwijzingen heeft aangedragen.

In de loop van het onderzoek hebben velen belangrijke gegevens aangedragen en allerlei hand- en spandiensten verricht: Alphons van den Bichelaar, Arnoud-Jan Bijsterveld, Lucas van Dijck, Minke van Dinter, Ad van Drunen, Jan Dumolyn, Peter Glebbeek, Gerard van Gurp, Willem van Ham, Peter-Jan van der Heijden, Sue Houston, Louis Pirenne, Hilde de Ridder-Symoens, Henk Schuttelaars, Geertrui Van Synghel, Mirjam v.d. Wal, Hans Willems. In de hoop niemand te zijn vergeten, dank ik hen allen hartelijk voor hun hulp.

Dit boek wil ik opdragen aan mijn ouders en aan Inge, voor hun voortdurende belangstelling, inspiratie en ondersteuning.

's-Hertogenbosch, 1 maart 1998

INHOUD

AFKORTINGEN I
CONVENTIES II
ONGEPUBLICEERDE BRONNEN III
GEPUBLICEERDE BRONNEN EN LITERATUUR VI
Gepubliceerde bronnen VI
Literatuur VIII

INLEIDING 1

DEEL I. DE STAD EN HAAR INWONERS

1. 'S-HERTOGENBOSCH: UITERLIJK, ECONOMIE, RELIGIE VAN EEN STAD 17
2. POORTERSCHAP 33
3. DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELING 46
3.1. haardentellingen 47
3.2. belastinglijsten 52
3.3. weerbare mannen 54
3.4. dopen 59
3.5. huwelijken 62
3.6. sterfte 63
3.7. immigratie 68
3.8. accijnzen 70
3.8.1. bieraccijns 70
3.8.2. wijnaccijns 73
3.8.3. maalgeld 74
3.9. de bevolkingsontwikkeling van 's-Hertogenbosch: een overzicht 76

DEEL II. BESTUURLIJKE ORGANISATIE EN PRAKTIJK

4. POLITIEK-INSTITUTIONELE ONTWIKKELING 81
4.1. politiek-institutionele ontwikkelingen in Brabant: hertog-adel-steden 81
4.2. politiek-institutionele ontwikkelingen te 's-Hertogenbosch tot circa 1500 85
4.3. politiek-institutionele ontwikkelingen te 's-Hertogenbosch, 1500-1580 93
4.3.1. het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch rond 1500 93
4.3.2. de troebelen van 1525 en hun institutionele gevolgen 96
4.3.2.1. iedere poorter verplicht lid van een ambachtsgilde? 99
4.3.3. ontwikkelingen na 1525 101
4.3.3.1. de positie van de schout 102

4.3.3.2. het derde lid en het stadsbestuur 103
5. DE BESTUURLIJKE PRAKTIJK 107
5.1. bestuurlijke activiteiten van schepenen 107
5.1.1. bronnen 108
5.1.2. activiteiten ten raadhuize 110
5.1.3. activiteiten van de schepenen afzonderlijk 119
5.2. schepenen, gezworenen en raadsheren in de raadsvergaderingen 130
5.3. de ambachtsgilden in de raadsvergaderingen 143
6. RAADSVERGADERINGEN 154
6.1. rondom de raadsvergaderingen 155
6.1.1. convocatie 155
6.1.2. plaats van vergadering 158
6.1.3. vergadertijd 164
6.1.4. leiding en vastlegging van de handelingen 166
6.1.5. beslotenheid van de vergadering 169
6.2. vergaderonderwerpen 171
6.2.1. interne zaken 172
6.2.1.1. wetgeving, politie en defensie 172
6.2.1.2. financiën 174
6.2. externe zaken 176
6.2.1. verhouding tot het hertogelijk-landsheerlijk gezag 176
6.2.2. verdediging van rechten van stad en poorters tegen derden 177
6.3. vergaderprocedure 178
6.3.1. agenda en standpuntbepaling per lid 178
6.3.2. discussie 189
6.3.2.1. geheimhouding 200
6.3.3. besluitvorming 202
6.3.3.1. verkiezingen 204

DEEL III. BESTUURLIJKE ELITE IN DE STEDELIJKE SAMENLEVING

7. BESTUURLIJKE CARRIÈRES 211
7.1. schepenen 211
7.1.1. benoeming, eisen, rangorde 212
7.1.1.1. de jaarlijkse vernieuwing van de wet 212
7.1.1.2. genomineerden die geen schepen werden 220
7.1.1.3. formele eisen voor het schepenambt 222
7.1.1.4. rangorde van schepenen 228
7.1.2. schepencarrières 230
7.2. rentmeesters 253
7.3. hoge stedelijke functionarissen 261
7.3.1. secretarissen 261
7.3.2. pensionarissen 264
7.4. andere bestuurlijke functies 270
7.4.1. hertogelijke ambten in stad en Meierij 270
7.4.2. andere bestuurlijke functies binnen de stad 272
7.4.3. bestuurlijke functies buiten de stad 278
7.5 conclusie 279

8. FINANCIEEL-ECONOMISCHE POSITIE VAN DE BESTUURLIJKE ELITE 281
8.1. beschrijving en beoordeling van de belastinglijsten 282
8.2. de hoogst aangeslagenen in de belastinglijsten 290
8.2.1. 1497–1512 290
8.2.2. 1552 297
8.2.3. 1578 299
8.2.4. de topografische spreiding van de vermogenselite over de stad (1500–1580) 301
8.3. de bestuurlijke elite in de belastinglijsten 302
8.3.1. de bestuurders uit de periode 1500–1514 in de zettingslijsten van 1497–1512 303
8.3.2. de bestuurders uit de periode 1548–1557 in de gemene zetting van 1552 307
8.3.3. de bestuurders uit de periode 1569–1579 in de gedwongen lening van 1578 309
8.3.4. de topografische spreiding van de bestuurlijke elite over de stad (1500–1580) 313
8.4. economische activiteiten van de bestuurlijke elite 315
8.5. het individuele vermogen van de leden van de bestuurlijke elite: twee voorbeelden 320
8.6. conclusie 326
9. UNIVERSITAIRE VORMING VAN DE BESTUURLIJKE ELITE 328
9.1. studie en studiefinanciering 329
9.2. Bossche studenten 334
9.3. academici in de bestuurlijke elite 348
10. DE LIEVE VROUWE BROEDERSCHAP 366
10.1. ontwikkeling van de Lieve Vrouwe Broederschap 367
10.2. dagelijkse leiding en administratie 371
10.3. religieuze functionarissen 376
10.4. gezworen broeders en zwanenbroeders 381
10.4.1. de maaltijdencyclus 384
10.4.2. omvang en samenstelling van de kerngroep 392

SLOTBESCHOUWING 413

SUMMARY 418

BIJLAGEN

1. Bestuurlijke activiteiten van de Bossche schepenen (in acht peiljaren, 1500–1580) 425
2. Schepenen, gezworenen en raadsheren bij de raadsvergaderingen (1574–1580) 441
3. Bestuurlijke elite 1500-1580 443
4. Gemene zettingen e.d. 1496-1586 484
5. Bestuurlijke carrières van de individuele schepenen 487
6. Gezworenen en zwanenbroeders van de Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch (1500–1580) 490

INDEX OP PERSONEN EN GEOGRAFISCHE AANDUIDINGEN

511

AFKORTINGEN

AA	Audiëntiearchief
AILB	Archief Illustre Lieve Vrouwebroederschap
AGN	*Algemene Geschiedenis der Nederlanden* I-XV (Bussum 1977–1983)
ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel
BG	*Bijdragen tot de Geschiedenis*
BMGN	*Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*
CD	P. CUYPERS-VAN VELTHOVEN ed., *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du xvime siècle dans le Brabant septentrional. Bois-le-Duc (1566–1570)* I (Brussel 1858)
DLO	C.M. RIDDERIKHOFF m.m.v. C.L. HEESAKKERS ed., *Deuxième livre des procurateurs de la nation Germanique de l'ancienne université d'Orléans 1546–1567* (Leiden etc. 1988)
GAH	Gemeente Archief 's-Hertogenbosch
MUF	H. MAYER ed., *Die Matrikel der Universität Freiburg von 1460–1656* (Freiburg 1907)
MUK	H. KEUSSEN, *Die Matrikel der Universität Köln* II-III (Bonn 1919–1931)
MUL	A. SCHILLINGS ed., *Matricule de l'université de Louvain* III-IV (Brussel 1958–1961)
NBS	H. BOTS, I. MATTHEY en M. MEYER, *Noordbrabantse studenten 1550–1750* (Tilburg 1979)
OA	Oud Archief
OAA	Oud Archief, Aanvullingen
PLO	H. DE RIDDER-SYMOENS, D. ILLMER en C.M. RIDDERIKHOFF ed., *Premier livre des procurateurs de l'ancienne université d'Orléans 1444–1546* I-II (Leiden 1978–1980)
PUL	E.H.J. REUSSENS ed., *Promotions de la faculté des arts de l'université de Louvain (1428–1797)* (Leuven 1869)
PvO	LITH-DROOGLEEVER FORTUIJN, A.M. VAN, J.G.M. SANDERS en G.A.M. VAN SYNGHEL ed., *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (Den Haag 1997)
RA	Rechterlijk Archief
RANB	Rijksarchief in Noord-Brabant
RB	Raad van Beroerten
RK	Rekenkamer
SA	Staat en Audiëntie
SY	SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen* I-III ('s-Hertogenbosch 1911–1914) (aangeduid als: SY1, SY2 en SY3)
TvG	*Tijdschrift voor geschiedenis*
TvSG	*Tijdschrift voor sociale geschiedenis*
VK	HERMANS, C.R. ed., *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betrekkelijk de stad en meijerij van 's Hertogenbosch* I ('s-Hertogenbosch 1848)

CONVENTIES

In deze studie staan de 280 bestuurders en functionarissen centraal, die tussen 1500 en 1580 rechtstreeks betrokken waren bij het bestuur van de stad 's-Hertogenbosch. Van elk van deze 280 personen is een groot aantal persoonlijke gegevens verzameld, die op systematische wijze in bijlage 3 worden gepresenteerd. Deze 280 zijn in bijlage 3 als volgt genummerd:

- **een nummer zonder letter**: schepen
- **R + nummer**: rentmeester
- **S + nummer**: secretaris
- **P + nummer**: pensionaris

Wanneer een van deze 280 in de tekst ter sprake komt zal tussen haakjes het nummer worden vermeld, waaronder hij in Bijlage 3 te vinden is.

Een uitzondering hierop vormt hoofdstuk 10. In bijlage 5 zijn alle gezworen broeders en zwanenbroeders uit de periode 1500–1580 opgenomen. Wanneer een van hen in hoofdstuk 10 ter sprake komt, volgt tussen haakjes na zijn naam:

- **B + nummer**.

In Bijlage 5 wordt bij gezworen broeders of zwanenbroeders, die tevens een bestuurlijke functie hebben bekleed, tevens het nummer uit Bijlage 3 vermeld.

Wanneer in de tekst sprake is van **1525–1526**, wordt daarmee, indien niet anders vermeld, het schepenjaar 1525–1526 bedoeld, dat van 1 oktober 1525 tot 1 oktober 1526 liep. De rekeningjaren van schouten en instellingen waren weer anders ingedeeld. Wanneer van **1525** wordt gesproken, wordt het kalenderjaar 1 januari – 31 december 1525 bedoeld.

ONGEPUBLICEERDE BRONNEN

Alleen de belangrijkste bronnen, waarnaar in de tekst regelmatig wordt verwezen, worden in deze lijst vermeld. Bij verwijzingen in de noten wordt volstaan met het inventarisnummer. Bronnen die slechts éénmaal in de tekst worden geciteerd, zullen ter plekke in een noot worden verantwoord, uiteraard met een vollediger aanduiding dan alleen het inventarisnummer.

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL

REKENKAMER

609-611 drie registers van geconfisceerde goederen en renten in het kwartier van 's-Hertogenbosch.
12996-12999 rekeningen hoogschout 's-Hertogenbosch en Meierij (1496–1594).
13003-13010 rekeningen laagschout 's-Hertogenbosch (1412–1588).
18337-18342 confiscatierekeningen (1567–1576).
administratieve dossiers, reeks 1, 129-130 losse stukken

RAAD VAN BEROERTEN

51-52 's-Hertogenbosch (1567–1570; 1574, 1586).
192-194 verbeurdverklaarde goederen in de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (1568; 1567–1570; 1571–1576).

STAAT EN AUDIËNTIE

809-30 nominatie van schepenen van 's-Hertogenbosch.
1427-1 briefwisseling van commissarissen te 's-Hertogenbosch (10-1566 – 4-1567).

STATEN VAN BRABANT

supplement 792 schouwentelling 1553.

FONDS OUDE UNIVERSITEIT VAN LEUVEN

matrikels

RIJKSARCHIEF IN NOORD-BRABANT, 'S-HERTOGENBOSCH

COLLECTIE CUYPERS-VAN VELTHOVEN

3394 afschrift haardentelling 1526.

COLLECTIE VAN BREUGEL

44, 45 afschriften haardentelling 1526.

ARCHIEF BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

Dossier diocèse de Bois-le-Duc.

ARCHIEF SINT-JAN, 'S-HERTOGENBOSCH

obituarium

ARCHIEF ILLUSTRE LIEVE VROUWEBROEDERSCHAP, 'S-HERTOGENBOSCH

rekeningen 1500–1580
obitus fratrum

GEMEENTEARCHIEF 'S-HERTOGENBOSCH

OUD ARCHIEF

In deze studie is gebruik gemaakt van de oude inventaris van het oud archief. In de loop van 1998 zal een nieuwe inventarisatie van de hand van J.A.M. Hoekx gereed komen. Dit heeft tot gevolg dat de archiefstukken zullen worden omgenummerd. Voor de nieuwe nummers raadplege men de concordans in de nieuwe inventaris van de heer Hoekx.

Charters en Privilegebrieven.

A1-5	resolutieboeken (1552–1580)
A208	stukken ter Staten van Brabant, i.v.m. beden en petities (1560–1565)
A209	idem (1565–1575)
A210	besognes ten hove en in de Staten van Brabant (1566–1567)
A231	accoorden en consenten van den hove en der stad (1559–1611)
A232	ordonnantien voor de stad en voor de stad en hare meierij (1487–1580)
A239	brieven van de kanselier van Brabant en gouverneur der Nederlanden betreffende schepenbenoemingen
A243	lening (1586)
A245	publicaties en ordonnanties van de hoge overheid en de stadsregering (1530–1589)
A246	idem (1566–1569)
A247	idem (1579–1584)
A328	diverse stukken (1356–1809)
A447	processtukken in de zaak Lier – 's-Hertogenbosch wegens de stapel van ossen
A461	ordonnanties betreffende het volk van wapenen
A524	privilegeboek 1553
A525	rood privilegeboek
A526	zwart privilegeboek
A527	pampiere boek
A535	privilegeboek van Marten sHeeren
A565	collectanea van Heurn
A574	nomina scabinorum
A576	register met afschriften van aanstellingsbrieven
A587	codex instructionum
A592	register van turben (1564–1565)
A593abc	register van turben
A594	register van turben
B10-87	stadsrekeningen (1500–1580)
C149	erf- en losrenten (1562–1609)
C162	rekening inzake een erfelijke rente waarvoor de stad t.o.v. een aantal Hollandse steden garant stond (1492–1493)

OUD ARCHIEF, AANVULLINGEN

7851 pensioenboek (1479–1728)
7878 register van getuigenverklaringen tegen schout Jacob van Brecht
8083 W. Molius, *Chronicum Buscoducense*
8085 poirtersboek (1470–1588)
8086 poirtersboek (1604–1742)
8087 poirtersboek (1742–1808)
8400e verzameling afschriften van privileges
8469 gedwongen lening (1578)
8730 honderdste penning blok Markt (1569)

RECHTERLIJK ARCHIEF (=SCHEPENBANKARCHIEF)

19 criminele rol (1562–1574)
184-186 rol van het jaargericht (1530–1561)
187-238 rol van binnenzaken (1528–1580)
348-352 rol van buitenzaken (1534–1580)
381-392 rol van ingeboden zaken (1530–1580)
1269-1413 schepenprotocol (1500–1580)
1922-1923 momboirboeken (1554–1588)
2313 lijst der jura en der toerbeurten van schepenen

RETROACTA BURGERLIJKE STAND

2, 3, 5, 8, 11, 12, 29, 30, 31, 32, 37, 39, 40, 44, 45, 53, 64, 70, 76, 77, 207 doop-, trouw- en begraafboeken Sint-Jan, Sint-Jacob, Sint-Pieter, Sint-Catharina (1565–1580)

MAGISTRAATSBIBLIOTHEEK

M59 G. van Someren, *Collectanea sive commentarius ad consuetudines Buscoducensis*

COLLECTIE PROVINCIAAL GENOOTSCHAP

375a Receuil van oude charters, privileges etc. (1329–1537)
collectie van Zuylen 266b inventaris der nalatenschap van Frans Bogaert (1562)

CLARISSENKLOOSTER

55-79 rekeningen 1507–1583.

GEPUBLICEERDE BRONNEN EN LITERATUUR

Slechts in de noten aangehaalde werken zijn hier opgenomen. Literatuur die uitsluitend in Bijlage 3 wordt gebruikt, wordt ter plekke aangeduid, en komt derhalve niet in onderstaande lijst voor.

GEPUBLICEERDE BRONNEN

ALFEN, H. VAN ed., *Kroniek eener kloosterzuster van het voormalige Bossche klooster 'Mariënburg' over de troebelen te 's-Hertogenbosch e.e. in de jaren 1566–1575* ('s-Hertogenbosch 1931).

BANNENBERG, G., A. FRENKEN en H. HENS ed., *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakenaat* I-II (Nijmegen 1968–1970).

BEYENS, D., 'Verhaal der beeldenstorm te 's-Hertogenbosch', D.J.L. DE GEER ed., *Kronyk van het Historisch Genootschap te Utrecht* 13 (1857) 282-325.

BLÉCOURT, A.S. DE, en E. MEYERS ed., *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa* I (Haarlem 1929).

CAMPS, H.P.H. ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I. De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (Den Haag 1979).

CUYPER, A. DE, ed., *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier de Bruxelles. I. Coutumes de la ville de Bruxelles* (Brussel 1869).

CUYPERS-VAN VELTHOVEN, P., ed., *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du xvime siècle dans le Brabant septentrional. Bois-le-Duc (1566–1570)* I (Brussel 1858).

DILLEN, J.G. VAN ed., *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam* I-II (Den Haag 1929–1933).

ELSEN, G. VAN DEN, en W. HOEVENAARS ed., *Analecta Gijsberti Coeverincx* I-II ('s-Hertogenbosch 1905–1907).

ERLER, G., ed., *Die Matrikel der Universität Leipzig* I (Leipzig 1895).

FALCKENHEIMER, W., ed., *Personen und Ortsregister zu der Matrikel der Universität Marburg 1527–1652* (Marburg 1904).

GACHARD, L.P. ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange* I (Brussel 1850).

GOURON, M. ed., *La matricule de l'ancienne université de médecine de Montpellier (1503–1599)* (Genève 1957).

GROEN VAN PRINSTERER, G. ed., *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau* I (Leiden 1841[2]).

HENS, H., H. VAN BAVEL, G.C.M. VAN DIJCK en J.H.M. FRANTZEN ed., *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381–1603* (Tilburg 1978).

HERMANS, C.R. ed., 'Vijf-en-twintig jarig kronijkje der stad en meijerij van 's-Hertogenbosch, van 1476 tot 1501, voorafgegaan van een vergelijkend berigt aangaande het handschrift, waarin dit kronijkje voorkomt' in: C.R. HERMANS ed., *Ge-*

schiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Braband I ('s-Hertogenbosch 1840) 193-237.

HERMANS, C.R. ed., *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betrekkelijk de stad en meijerij van 's Hertogenbosch* I ('s-Hertogenbosch 1848).

HEUVEL, N.H.L. VAN DEN, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* (Utrecht 1946).

HOOGEWERFF, G.J. en C. ORBAAN ed., *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden* II (Den Haag 1913).

JONGBLOET-VAN HOUTTE, G., ed., *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen 1584–1600* (Den Haag 1986).

KAPPELHOF, A.C.M. ed., *Notarieel protocol van Willem Rutger 's Heren, kapelaan van het Groot Gasthuis te Den Bosch, 1573–1584* ('s-Hertogenbosch 1990).

KEUSSEN, H., *Die Matrikel der Universität Köln* II-III (Bonn 1919–1931).

LITH-DROOGLEEVER FORTUIJN, A.M. VAN, J.G.M. SANDERS en G.A.M. VAN SYNGHEL ed., *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (Den Haag 1997).

LONGÉ, G. DE, ed., *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier de la ville d'Anvers* (Brussel 1870).

'Lyst van uitgeslotenen uit het Generaal Pardon, 1574', *Kronyk van het Historisch Genootschap te Utrecht* 13 (1857) 90-102.

MAYER, H., ed., *Die Matrikel der Universität Freiburg von 1460–1656* (Freiburg 1907).

MELSSEN, J.TH.M. ed., *Register van Eindhovense schepenakten van juli 1509 tot juli 1511* (Eindhoven 1976).

OVERVOORDE, J.C. VAN, en J.G.CH. JOOSTING ed., *De gilden van Utrecht tot 1528. Verzameling van rechtsbronnen* (Den Haag 1897).

PARMENTIER, R.A. ed., *Indices op de Brugsche poorterboeken II: 1450–1794* (Brugge 1938).

REUSSENS, E.H.J., ed., *Promotions de la faculté des arts de l'université de Louvain (1428–1797)* (Leuven 1869).

RIDDER-SYMOENS, H. DE, D. ILLMER en C.M. RIDDERIKHOF ed., *Premier livre des procurateurs de l'ancienne université d'Orléans 1444–1546* I-II (Leiden 1978–1980).

RIDDERIKHOFF,. C.M., m.m.v. C.L. HEESAKKERS ed., *Deuxième livre des procurateurs de la nation Germanique de l'ancienne université d'Orléans 1546–1567* (Leiden etc. 1988).

SAMARAN, C., en A.E. VAN MOÉ ed., *Liber procuratorum nationis Anglicanae (Alemanniae) in universitate Parisiensi, 1476–1484* (Parijs 1938).

SCHILLINGS, A., ed., *Matricule de l'université de Louvain* III-IV (Brussel 1958–1961).

SMIJERS, A., 'De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch', *Tijdschrift der Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis* 14 (1935) 48-105; 16 (1946) 63-106, 216; 17 (1955) 195-230.

SMIT, H.J.W. ed., *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland II: 1485–1585* (Den Haag 1942).

VENTE, M.A., 'De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch 1541–1615', *Tijdschrift der Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis* 19 (1960–1963) 32-43, 163-172.

WACKERNAGEL, H.G., ed., *Die Matrikel der Universität Basel* I-IV (Basel 1951–1975).

ZUYLEN, R.A. VAN ed., *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende. Stadsrekeningen van het jaar 1399–1800* ('s-Hertogenbosch 1863–1866).

LITERATUUR

AA, A.J. VAN DER, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* I-XIII (Gorinchem 1839-1851).

AARTS, B., 'Het kastelenraadsel van Heusden en Oudheusden', *Brabants Heem* 49 (1997) 19-29.

AARTS, C.C.J., 'Van der Leemputten. Regentengeslacht uit 's-Hertogenbosch', *De Brabantse Leeuw* 33 (1984) 167-186.

ADRIAENSSEN, L.F.W., 'De erfgenamen van heer Ghijsel Back', *De Brabantse Leeuw* 38 (1989) 47-64, 108-127, 182-191, 220-242; 39 (1990) 1-26, 90-99, 159-192, 251-256; 40 (1991) 45-63, 90-103, 172-182, 238-250; 41 (1992) 56-62, 80-92, 148-162, 231-254; 42 (1993) 16-20, 73-83; 43 (1994) 14-24, 93-102, 139-149; 44 (1995) 30-36, 180-187, 193-205.

ADRIAENSSEN, L.F.W., 'De gerechtigden tot het Bacx-koorke in de Sint Jan tot de reductie van Den Bosch', *De Brabantse Leeuw* 34 (1985) 116-166.

ADRIAENSSEN, L.F.W., *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en ekonomische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Amsterdam en Hilvarenbeek 1987).

ALFEN, H. VAN, 's-Hertogenbosch en de prins van Oranje' in: *'s-Hertogenbosch 1185–1935* ('s-Hertogenbosch 1935) 107-131.

AVONDS, P., 'Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant. Recente ontwikkelingen in de historiografie (1974–1989)' in: A.-J. BIJSTERVELD, B. VAN DER DENNEN en A. VAN DER VEEN ed., *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant. Bronnen. Methodiek. Nieuwe resultaten* ('s-Hertogenbosch 1991) 12-28.

AVONDS, P., 'Brabant en Limburg 1100–1403', *AGN* 2, 452-482.

AVONDS, P, 'Zelfbewustzijn en ideologie bij de Brabantse steden in de late middeleeuwen', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 1 (1984) 1-8.

BAVEL, H. VAN, 'Nieuwe gegevens over de Bossche kroniekschrijver Albertus Cuperinus, Cisterciënzer van Mariëndonk te Elshout', *Met gansen trou* 23 (1973) 19-30.

BECX, J.A.J., 'De oorsprong van het kasteel van Tilburg en de herkomst van het geslacht Van Malsen', *Jaarboek de Lindeboom* 5 (1981) 71-118.

BEELAERTS VAN BLOKLAND, F., 'Eene bijdrage tot de geschiedenis van het geslacht Spiering' in: A.F. VAN BEURDEN ed., *Het missale van de kerk te Wijk bij Heusden* (z.p., z.j.) 78-118.

BEELAERTS VAN BLOKLAND, F., 'Extract uyt de genealogie van de familie Van Veen, gesprooten uyt den huyse van Heusden', *Taxandria* 7 (1900) 196-204.

BEELAERTS VAN BLOKLAND, F., 'Loockemans', *De Nederlandsche Leeuw* 22 (1904) 99-102.

BEENAKKER, A.J.M., *Breda in de eerste storm van de opstand (1545–1569)* (Tilburg 1971).

BEERMANN, V.A.M., *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648. Een episode uit het laatste stadium van den Tachtigjarigen Oorlog* (Nijmegen 1940).

BEERMANN, V.A.M., *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672. De eerste vijf en twintig jaren van het Staatsche regime* (Helmond 1946).

BELLE, A. VAN, 'La faculté des arts de Louvain: quelques aspects de son organisation au XVe siècle' in: J. IJSEWIJN en J. PAQUET ed., *The universities in the late Middle Ages* (Leuven 1978) 42-48.

BENDERS, J.F., 'De demografische ontwikkeling van Overijssel 1369–ca.1600: een kriti-

sche reactie', *Overijsselse historische bijdragen* 110 (1995) 31-43.
BERENTS, D.A., 'Het Sticht Utrecht, Gelre en Friesland 1423–1482' in: *AGN* 2, 292-303.
BERKELMANS, G., 'Het leengoed de Strijdhoeven ten tijde van Jacob Bax', *De kleine Meierij* 28 (1977) 22-40.
BERKELMANS, G., 'Vrouwen van stand. Het predikaat 'joffrouw' in de laatmiddeleeuwse archivalia van de stad 's-Hertogenbosch en haar Meierij' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 13 (1996) 52-79.
BICHELAAR, A. VAN DEN, *Het Bossche notariaat in de middeleeuwen (1317–1531)* (onuitgegeven doctoraalscriptie, Nijmegen 1989).
BICHELAAR, A. VAN DEN, 'Van kapelaan tot kardinaal, de rol van netwerken bij het carrièreverloop van de Meierijsche geestelijkheid in de late middeleeuwen' in: H. DE KOK ed., *Van papen en pastoors, de seculiere geestelijkheid in de Kempen* (Turnhout 1997) 7-31.
BIJL, M. VAN DER, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen 1981).
BIJSTERVELD, A.J.A., *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400–1570* (Amsterdam 1993).
BLOCKMANS, W.P., 'Alternatives to Monarchical Centralisation: The Great Tradition of Revolt in Flanders and Brabant' in: H.G. KOENIGSBERGER ed., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988) 145-154.
BLOCKMANS, W.P., 'Mobiliteit in stadsbesturen 1400–1550' in: D.E.H. DE BOER en J.W. MARSILJE ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht en Wijnegem 1987) 236-260.
BLOCKMANS, W.P., 'Mutaties van het politiek personeel in de steden Gent en Brugge tijdens een periode van regimewisselingen: het laatste kwart van de 15e eeuw' in: H. DE SCHEPPER ed., *Bronnen voor de geschiedenis van de instelling in België* (Brussel 1977) 92-103.
BLOCKMANS, W.P. en W. PREVENIER, 'Openbare armenzorg te 's-Hertogenbosch tijdens een groeifase, 1435–1535', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis* 12 (1974) 21-78.
BLOCKMANS, W., 'Sociale stratifikatie in de late middeleeuwen. Bronnen, methoden en problemen' in: *Studiën betreffende de sociale strukturen te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw* 3 (Kortrijk-Heule 1973) 199-210.
BLOCKMANS, W.P., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384–1506)* (Brussel 1978).
BLOCKMANS, W.P., 'Het wisselingsproces van de Gentse schepenen tijdens de 15de eeuw', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* n.r. 41 (1987) 75-96.
BLOK, P.J., *Eene Hollandse stad onder de Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij* (Den Haag 1884).
BLONDÉ, B., 'De saneringspogingen van de Bossche stadsfinanciën in de eerste helft van de 16e eeuw: spiegel van een politieke, sociale en economische realiteit?', *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België* 172 (1990) 65-75.
BLONDÉ, B., *De sociale structuren en economische dynamiek van 's-Hertogenbosch 1500–1550* (Tilburg 1987).
BLONDÉ, B. en H. VLIEGHE, 'The social status of Hieronymus Bosch', *The Burlington Magazine* 131 (1989) 699-700.
BOEL, W.M. VAN DE, R. DELAHAYE, P.A.W. DINGEMANS e.a. ed., *Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden. I. Serie staatkundige kaarten. De staat-*

kundige kaart van Limburg en aangrenzende gebieden in de jaren 1543/1548 (Assen en Maastricht 1990).

BOER, D.E.H. DE, 'Die politische Elite Leidens am Ende des Mittelalters. Eine Zwischenbilanz' in: H. SCHILLING en H. DIEDERIKS ed., *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und Nordwestdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit* (Keulen en Wenen 1985) 85-109.

BOEREE, TH., *De kroniek van het geslacht Backx (Bax, Bacx, Bakx en Baks). Een episode uit den strijd tegen Spanje* (Wageningen 1943).

BOESCHOTEN, W.C. VAN en E. VAN MANEN, 'Een welstandsverdeling van Haarlem in 1543. Kwantitatieve toetsing van een zestiende eeuwse fiscale bron', *BMGN* 98 (1983) 523-539.

BOOM, H. TEN, 'De eerste secretarissen van Rotterdam. Gegevens over ambt, werkzaamheden en personen tot circa 1530', *Rotterdams jaarboekje* 8e reeks 7 (1979) 151-173.

BOONE, M., *Gent en de bourgondische hertogen ca. 1384 – ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel 1990).

BOONE, M., 'Les juristes et la construction de l'état Bourguignon aux Pays-Bas. État de question, pistes de recherches' in: J.M. DUVOSQUEL e.a. ed., *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et institutions. Mélanges André Uyttebrouck* (Brussel 1996) 105-120.

BOONE, M., 'Triomferend privé-initiatief versus haperend overheidsoptreden? Over pachters van indirecte belastingen in laatmiddeleeuwse steden', *TvSG* 15 (1989) 113-138.

BOONE, M., 'Zu einer integrierten Sozialgeschichte der niederländischen Städte. Das Beispiel Gent und die burgundische Staatsbildung (14. – 16. Jahrhundert)', *Rheinische Vierteljahrblätter* 54 (1990) 78-94.

BOR, P., *Gelegentheyt van 's Hertogen-Bosch, vierde Hooft-Stadt van Brabandt* ... (Den Haag 1630).

BOS-ROPS, J.A.M.Y., 'Het ontstaan van het stedelijk pensionariaat in Gouda: een eerste verkenning' in: *Excursiones mediaevales. Opstellen aangeboden aan prof. dr. A.G. Jongkees door zijn leerlingen* (Groningen 1979) 39-58.

BOSMAN, TH.E.A., '"Indien de deugd op aard ook nu nog luister teelt...". Biografische schets van Andries Hessels, diplomaat en raadsheer' in: TH.E.A. BOSMAN e.a. ed., *Brabandts recht dat is ... Opstellen aangeboden aan prof. mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Assen en Maastricht 1990) 21-34.

BOTS, H., I. MATTHEY en M. MEYER, *Noordbrabantse studenten 1550–1750* (Tilburg 1979).

BRAGHT, T.J. VAN, *Het bloedig tooneel of martelaersspiegel der doopsgesinde of weereloose christenen...* (Amsterdam 1685).

BRAND, H., *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420–1510)* (Leuven en Apeldoorn 1996).

BRAND, R. VAN DEN, *750 jaar kasteel Boxmeer, eens brandpunt tussen Brabant en Gelre* (Venray 1991).

BROERTJES, J.P. en W. DOBMA, 'Geologische geschiedenis van 's-Hertogenbosch en omgeving' in: H.L. JANSSEN ed., *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 27-30.

BROUWER, K. DE, A. MEIJER en E. SCHELLEKENS, *'De heeren van de leeden'. Een prosopografisch onderzoek naar het regentenpatriciaat van 's-Hertogenbosch in de periode 1710–1740* (onuitgegeven doctoraalscriptie, Utrecht 1983).

BROUWER, J., *Chronicon conventus Buscoducensis ordinis praedicatorum et historia monasterii Worcumiensis*, G.A. MEYER ed. ('s-Hertogenbosch 1908).
BRUIN, G. DE, 'De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand' in: W.W. MIJNHARDT ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht en Antwerpen 1983) 48-82.
BRULEZ, W., *Cultuur en getal. Aspecten van de relatie economie-maatschappij-cultuur in Europa tussen 1400 en 1800* (Amsterdam 1986).
BRULEZ, W., *De Firma della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw* (Brussel 1959).
BRUNSTING, H., 'Hoe een Griek in 1546 Brabant zag' in: *Brabantse oudheden opgedragen aan Gerrit Beex* (Eindhoven 1977) 237-239.
BUYTEN, L. VAN, 'Bureaucratie en bureaucratisering in de lokale besturen der Zuidelijke Nederlanden, 16e tot 18e eeuw', *TvG* 90 (1977) 503-523.
CAMPS, H.P.H., *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1130)* (Hilversum 1995).
CHRISTIJN, J.B., *Brabandts Recht, dat is generale costumen van den lande ende hertoghdomme van Brabant* II (Antwepen 1682).
CLAUZEL, D., 'Les élites urbaines et le pouvoir municipal: le "cas" de la bonne ville de Lille aux XIVe et XVe siècles', *Revue du Nord* 78 (1996) 241-267.
COENEN, J., m.m.v. E. ALISIC, *Vijf eeuwen kerkdorp Nuenen. Een terugblik op Nuenen omstreeks 1496* (Nuenen 1996).
COOLS, H., 'Le prince et la noblesse dans la châtellenie de Lille à la fin du XVe siècle: un exemple de la plus grande emprise de l'État sur les élites locales?', *Revue du Nord* 77 (1995) 387-406.
COOPMANS, J.P.A. , 'Het Bossche recht van ingebod' in: *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyer* ('s-Hertogenbosch 1980) 42-63.
COOPMANS, J.P.A., 'Het district in rechtshistorisch perspectief', *Gemeentelijk jaarboek* (1966) 15-39.
COOPMANS, J.P.A., 'De Meierij van 's-Hertogenbosch, een district in het hertogdom Brabant' in: *Opstellen voor recht en rechtsgeschiedenis aangeboden aan prof. mr. B.H.D. Hermesdorf* (Deventer 1965) 73-97.
COOPMANS, J., 'De onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629', *BG* 58 (1975) 72-116.
COOPMANS, J.P.A., *De rechtstoestand van de godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch 1964).
COPPENS, J.A., *Nieuwe beschrijving van het bisdom 's-Hertogenbosch* I-IV ('s-Hertogenbosch 1840–1844).
CUNEN, J., *Geschiedenis van Oss* (Oss 1932).
CUVELIER, J., 'Les fouages dans le quartier de Bois-le-Duc au XVe siècle', *Bulletin de la commission royale d'histoire* 82 (1913) 97-110.
CUVELIER, J., *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe – XVIe siècle)* (Brussel 1912).
CUYPERS-VAN VELTHOVEN, P., 'Histoire des troubles religieux à Bois-le-Duc 1526–1566, publié avec préface par W. Meindersma', *Taxandria* 18 (1911) 90-97, 134-143, 190-200.
DECAVELE, J., *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520–1565)* I-II (Brussel 1975).
DECAVELE, J., 'De Gentse poorterij en buitenpoorterij' in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber Amicorum Jan Buntinx* (Leuven 1981) 63-83.
DECAVELE, J., 'Reformatie en begin katholieke restauratie 1555–1568' in: *AGN* 6, 166-

185.
DELMOTTE, M., 'Het calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566–1567)', *TvG* 76 (1963) 145-176.
DERVILLE, A., 'Le nombre d'habitants des villes de l'Artois et de la Flandre Wallonne (1300–1450)', *Revue du Nord* 65 (1983) 277-299.
DESPRETZ, A., 'De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577–1579)', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 17 (1963) 119-229.
DESPRETZ, A., 'Stadsversterkingen en burgerwacht tijdens de instauratiejaren der Gentse calvinistische republiek (1577–1579)', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 20 (1966) 3-18.
DIEDERIKS, H., *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800* (Meppel 1982).
DIERICKX, M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559–1570* (Antwerpen en Utrecht 1950).
DIJCK, G.C.M. VAN, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318–1973* (Tilburg 1973).
DIJCK, G.C.M. VAN, 'Peter van Os ontmaskerd. Het drieluik van Boston', *De Brabantse Leeuw* 47 (1998) 116-124.
DIJCK, L. VAN, 'Meester Martinus Grevius, een kleine Bossche humanist, ca. 1485 – juli 1562' in: *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyer* ('s-Hertogenbosch 1980) 64-81.
DIJK, H. VAN, en D.J. ROORDA, *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek* (Middelburg 1980).
DOES DE WILLEBOIS, A. VAN DER, *Studiebeurzen. Beurzenstichtingen voor de stad en voormalige meijerij van 's-Hertogenbosch* I-IV ('s-Hertogenbosch 1904–1906).
DORN, P.W.M. en J.A.F. WALLERT, 'Handel, steden en constitutionele ontwikkelingen in Brabant (1200-1400)' in: *Brabandts recht dat is ... Opstellen aangeboden aan prof. mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Assen en Maastricht 1990) 98-97.
DRUNEN, A. VAN, en E. VINK, '(Bouw)historie aan de markt te 's-Hertogenbosch', *Spiegel Historiael* 31 (1996) 348-353.
DRUNEN, A. VAN, E. SMITS, B. STEKETEE, G. VAN DE VEN en H. WILLEMS, 'In de kluisters van het water. Een geografische beschrijving' in: A. VOS ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629–1990* ('s-Hertogenbosch en Zwolle 1997) 161-179.
DUDOK VAN HEEL, S.A.C., 'Oligarchieën in Amsterdam voor de alteratie van 1578' in: M. JONKER, L. NOORDEGRAAF en M. WAGENAAR ed., *Van stadskern tot stadsgewest. Stedebouwkundige geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1984) 35-61.
DUERLOO, L, '"Seer groote ongheregeltheden ... aengaende de titulen". Evaluatie van de rol en het belang van het heraldisch proces' in: *De adel in het hertogdom Brabant* (Brussel 1985) 89-110.
DUMONT, G.H., *La vie aventureuse d'Antoine van Bomberghen, compagnon de lutte de Guillaume le Taciturne* (Antwerpen 1952).
DUPLESSIS, R.S., *Lille and the Dutch Revolt. Urban Stability in an Era of Revolution 1500–1582* (Cambridge etc. 1991).
EBELING, H.J.M., 'Het kramersgilde te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* 14 (1907) 16-21, 103-119, 145-162.
EBELING, H.J.M., 'Het oproer in den Bosch, na den dood van Karel den Stoute', *Geschiedkundige bladen* 1 (1905) 58-69.
EBELING, H.J.M., 'De schout van Den Bosch, en het valsch en verboden geld', *Taxandria*

11 (1904) 121-128.
EBELING, H.J.M., 'Het stadhuis van 's-Hertogenbosch', *Buiten* (1923) 596-599, 608-610.
ELLERMEYER, J., 'Sozialgruppen, Selbstverständnis, Vermögen und städtische Verordnungen. Eine Diskussionsbeitrag zur Erforschung spätmittelalterlicher Stadtgesellschaft', *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 113 (1977) 203-275.
ESSEN, L. VAN DER, *Alexandre Farnèse. Prince de Parme, gouverneur général des Pays-Bas (1545–1592)* I-II (Brussel 1934.
ESSINK, H.B.M., *Inventarissen van de archieven der Bossche ambachts- en schuttersgilden* ('s-Hertogenbosch z.j.).
FOPPENS, F., *Historia episcopatus Silvaeducensis, continens episcoporum et vicariorum generalium seriem...* (Brussel 1721).
FORMSMA, W.J., *De archieven van de Raad en Rentmeester-Generaal der domeinen en der leen- en tolkamer in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch* (Den Haag 1949).
FRENKEN, A.M., 'De geschillen tussen de bisschop en het kathedraal kapittel van 's-Hertogenbosch 1563–1629', *Bossche Bijdragen* 26 (1962–1963) 61-114.
FRENKEN, A.M., 'Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers', *Bossche Bijdragen* 25 (1960–1961) 23-89.
FRIJHOFF, W.TH.M., *La société Néerlandaise et ses gradués, 1575–1814* (Amsterdam 1981).
GABRIËLS, J., 'Patrizier und Regenten: städtische Eliten in den nördlichen Niederlanden 1500–1850' in: H. SCHILLING en H. DIEDERIKS ed., *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit* (Keulen en Wenen 1985) 37-63.
GACHARD, M.; A. PINCHART en H. NELIS, *Inventaire des archives des chambres des comptes* I-VI (Brussel 1837–1931).
GAILLARD, A., *Le conseil de Brabant: histoire – organisation – procédure* IV (Brussel 1902).
GENICOT, L., 'Clercs et laïques au diocèse de Liège à la fin du Moyen Age', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 23 (1955) 42-52.
GERLACH, P., 'Betrekkingen van het Rijnland met het westen. Naar aanleiding van een studie over Jeroen Bosch', *Ons erfdeel* 13 (1970) 58-70.
GERLACH, P., 'De Bossche kroniekschrijver Albertus Cuperinus, Cisterciënzer van Mariëndonk te Elshout', *Met gansen trou* 21 (1971) 211-213.
GERLACH, P., 'Jeronimus van Aken alias Bosch en de Onze Lieve Vrouwe-Broederschap' in: *Jheronimus Bosch. Opstellen over leven en werk door drs. P. Gerlach, O.F.M. Cap.* (Den Haag 1988) 39-54.
GERLACH, P., 'De zogenaamde "Bruilof van Cana"' in: *Jheronimus Bosch. Opstellen over leven en werk door drs. P. Gerlach, O.F.M. Cap.* (Den Haag 1988) 123-128.
GEURTS, J.H.J., *'Onsser stadt in sulken gedranghe'. Maastricht tussen Brabant en het Rijk 1500–1550* (Nijmegen 1993).
GLEBBEEK, P., *De kerkfabriek van Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. De instelling, haar inkomsten en uitgaven tot 1629* (onuitgegeven doctoraalscriptie, Amsterdam 1995).
GODDING, PH., 'La bourgeoisie foraine de Bruxelles du XIVe au XVIe siècle', *Cahiers Bruxellois* 7 (1962) 1-64.
GODDING, PH., 'Le pouvoir urbain en Brabant au moyen âge' in: *Wavre 1222–1972. 750me anniversaire des libertés communales. Actes du colloque historique: les franchises communales dans le Brabant Wallon (Wavre, 23 et 24 septembre 1972)* (Wavre 1973) 95-122.
GOOR, TH.E. VAN, *Beschryvinghe der stadt en land van Breda* (Den Haag 1749).

GOOSSENS, TH., 'De eerste protestantsche "martelaar" te 's-Hertogenbosch', *Annuarium der rooms-katholieke studenten in Nederland* (1912) 199-214.
GOOSSENS, TH.J.A.J., *Franciscus Sonnius in de pamfletten. Bijdrage tot zijn biografie* ('s-Hertogenbosch 1917).
GOOSSENS, TH., 'Protestantsche martelaars te 's-Hertogenbosch in 1545', *De Katholiek* 140 (1911) 337-353, 453-467.
GOOSSENS, TH.J.A.J., *Van den 'Wolwerck' in Den Bosch* (Tilburg 1940).
GORISSEN, P., 'De prelaten van Brabant onder Karel V (1514–1544). Hun confederatie (1534–1544)', *Standen en Landen* 6 (Leuven 1953) 3-127.
GOUW, J. TER, *Geschiedenis van Amsterdam* IV (Amsterdam 1884).
GRAAS, T.G.M., 'De 'nyeuwe religie' te 's-Hertogenbosch. De reformatie tot 1629' in: A.M. KOLDEWEIJ ed., *In Buscoducis. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance* (Maarssen en Den Haag 1990) 540-549.
GUDDE, C.J., *'s-Hertogenbosch. Geschiedenis van vesting en forten* ('s-Hertogenbosch 1974).
GUDDE, C.J., *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1958).
GURP, G. VAN, 'Bosschenaars in de verstrooiing. Emigratie tussen 1579 en 1629', *TvSG* 23 (1997) 401-427.
GURP, G. VAN, 'Dirck Dircks Aerts, "eertijts borgermeester der stad van TsHertogenbossche"', *'s-Hertogenbosch* 5 (1997) 8-14.
GURP, G.J. VAN, *Migranten tussen uitwijking en reductie. 's-Hertogenbosch 1579–1629* (onuitgegeven doctoraalscriptie, Utrecht 1996).
HAEMSTEDE, A.C. VAN, *De historie der martelaren, die om het getuygenisse der evangelischer waarheit haar bloet gestort hebben...* (Leiden 1747).
HALLEMA, A., 'Wording en lotgevallen van het protestantisme te Breda tot de komst van Alva op 30 juni 1568', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* n.s. 38 (1951) 14-37.
HAM, W.A. VAN en J. VRIENS, *Historische kaart van Noord-Brabant 1795. De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795* ('s-Hertogenbosch 1980).
HAM, W.A. VAN, J.G.M. SANDERS en J. VRIENS ed., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572–1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996)
HAM, W.A. VAN, 'Ontstaan door strijd. De territoria op het gebied van de tegenwoordige provincie Noord-Brabant tussen 1572 en 1795' in: W.A. VAN HAM, J.G.M. SANDERS en J. VRIENS ed., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572–1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996) 13-46.
HAMMEN Nz., J. VAN DE, en A. SASSEN, 'Telling de huizen en haardsteden in de stad en meierij van 's-Hertogenbosch gedaan in het jaar 1526, naar een oud handschrift uitgegeven', *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant* (1891–1893) 221-263.
HEEREN, J., 'Het Massereelshuis te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* 40 (1933) 95-96.
HÉLIN, E., 'Demografische ontwikkeling van de zuidelijke Nederlanden 1500–1800' in: *AGN* 5, 169-195.
HENNE, A., en H. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles* I (Brussel 1968, eerste editie 1845).
HENS, H., 'De circumscriptie- en dotatiebul "De statu ecclesiarum" van 11 maart 1561', *Bossche Bijdragen* 26 (1962–1963) 1-44.

HERBORN, W., 'Der graduierte Ratsherr. Zur Entwicklung einer neuen Elite in Kölner Rat der frühen Neuzeit' in: H. SCHILLING EN H. DIEDERIKS ed., *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und Nordwestdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit* (Keulen en Wenen 1985) 337-400.

HERMANS, C.R., 'Geschiedenis der rederijkers in Noord-Braband' in: C.R. HERMANS ed., *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der Provincie Noord-Braband* I ('s-Hertogenbosch 1845) 1-106.

HERMANS, C.R., 'Hulpmiddelen tot nasporing der oude bevolking in de provincie Noord-Brabant' in: C.R. HERMANS ed., *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der provincie Noord-Brabant* II ('s-Hertogenbosch 1845) 51-92.

HERMANS, C.R., 'Lutherye ten Bossche 1533' in: C.R. HERMANS ed., *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunst der Provincie Noord Brabant* I ('s-Hertogenbosch 1845) 395-398.

HERMESDORF, B.H.D., 'Juridische achtergronden van het Brabantse gezinsleven na 1500 in de Zuidwesthoek', *Brabants Heem* 8 (1956) 73-104.

HERWAARDEN, J. VAN e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996).

HERWAARDEN, J. VAN, 'Medici in de Nederlandse samenleving in de late Middeleeuwen (veertiende – zestiende eeuw)', *TvG* 96 (1983) 348-378.

HERWAARDEN, J. VAN, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van het opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca. 1300 – ca. 1500)* (Assen en Amsterdam 1978).

HEURN, J.H. VAN, *Historie der stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daden der Hertogen van Brabant* I-IV (Utrecht 1776–1778).

HEUVEL, N.H.L. VAN DEN, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch 1946).

HEYDEN, W. VAN DER, *Het herengoed Veebeek te Berlicum* (Berlicum 1993).

HEZENMANS, J.C.A., *'s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798* ('s-Hertogenbosch 1899).

HEZENMANS, J.C.A., 'Van de oorlogen tusschen Brabant en Gelderland', *Taxandria* 7 (1900) 3-8, 54-59, 102-112, 152-162.

HOEKX, J.A.M., R.H.A. VAN DE LAAR e.a., *De aloude Broederschap van het Hoogheilig Sacrament te 's-Hertogenbosch, 1480–1980* ('s-Hertogenbosch 1980).

HOEKX, J., B. JACOBS en B. LOOPER, 'De 'Stadstaat'. Politiek, bestuur en rechtspraak' in: A. VOS ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van ene Brabantse stad 1629–1990* ('s-Hertogenbosch en Zwolle 1997) 94-121.

HOEKX, J.A.M. en C.J.A. VAN DEN OORD, 'Van stadswege. Kunstopdrachten tussen 1496 en 1629' in: A.M. KOLDEWEIJ ed., *In Buscoducis. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance* (Maarssen en Den Haag 1990) 377-384.

HOEKX, J.A.M., 'De totstandkoming van het huidige stadhuis in de 17e eeuw', *Bossche Bouwstenen* 5 (1982) 18-36.

HOLLEMAN, F.A., *Dirk van Assendelft, schout van Breda, en de zijnen* (Zutphen 1953).

HOPPENBROUWERS, P.C.M., 'De broederschap van Onze-Lieve-Vrouw te Heusden' in: D.E.H. DE BOER en J.W. MARSILJE ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht en Wijnegem 1987) 199-235.

HOPPENBROUWERS, P.C.M. en H.P.H. JANSEN, 'Dr. Camps' levenswerk. Het oorkondenboek van de Meierij', *Varia Historica Brabantica* 11 (1982) 1-15.

HOPPENBROUWERS, P.C.M., *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, ca. 1360 – ca. 1515* (Groningen 1992).

HOPPENBROUWERS, P.C.M., 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland', *Holland* 17 (1985) 69-108.

HOUBEN, L.G.A., *Geschiedenis van Eindhoven, de stad van Kempenland* I (z.p. 1889).

HOVEN VAN GENDEREN, B. VAN DEN, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw* (Utrecht 1987).

HOVEN VAN GENDEREN, B. VAN DEN, en R. ROMMES, 'Rijk en talrijk. Beschouwingen over de omvang van de Utrechtse bevolking tussen circa 1300 en het begin van de 17e eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995) 53-86.

HUGENHOLTZ, F.W.N., 'Clerc (secretaris) en pensionaris van de stad Leiden. Bijdrage tot de kennis van de stedelijke ambtenaren in de late Middeleeuwen', *TvG* 66 (1953) 220-234.

ISENMANN, E., *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft* (Stuttgart 1988).

JACOBS, B.C.M., 'Hendrik van Bergaigne contra het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch. Bestuursconflicten in de zeventiende eeuw', *Varia Historica Brabantica* 9 (1980) 53-75.

JACOBS, B.C.M., 'Iets over Maastollen en Bossche tolprivileges' in: *Van blauwe stoep tot citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch 1988) 221-231.

JACOBS, B.C.M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen en Maastricht 1986).

JACOBS, B.C.M., 'De politieke rol van de ambachtsgilden', *Bossche Bouwstenen* 3 (1980) 80-94.

JANSSEN, H.L., 'Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. Doelstellingen en resultaten' in: H.L. JANSSEN ed., *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 10-24.

JANSSEN, H.L., 'Markt' in: H.L. JANSSEN ed., *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 53-63.

JANSSEN, H.L., 'De oudste ommuring' in: H.L. JANSSEN ed., *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 64-73.

JANSSENS, G., *'Brabant in het Verweer'. Loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese 1567–1578* (Kortrijk-Heule 1989).

JONG, J.J. DE, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad. Gouda 1700–1780* (z.p. 1985).

JONGSTE, J.A.F. DE, 'Hollandse stadspensionarissen tijdens de Republiek. Notities bij een onderzoek' in: S. GROENVELD, M.E.H.N. MOUT en I. SCHÖFFER ed., *Bestuurders en geleerden. Opstellen ... aangeboden aan prof. dr. J.J. Woltjer ...* (Amsterdam en Dieren 1985) 85-96.

JOUS, L., 'Des d'Arkennes du XVe siècle aux Darquenne(s) contemporains', *L'intermédiaire des généalogistes* (1994) 48-55.

KAN, F.J.W. VAN, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988).

KAPPELHOF, A.C.M., *Armenzorg in Den Bosch. De negen blokken 1350–1810* (Utrecht 1983).

KAPPELHOF, A.C.M., 'Een blik op de Bossche wijkorganisaties: de negen blokken' in: *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyer* ('s-Hertogenbosch 1980) 119-136.

KAPPELHOF, A.C.M., 'Institutionele structuren in het noordoosten van Brabant: de meierij van Den Bosch' in: *Organisatie en indeling van de Kempen op politiek en religieus gebied tijdens het Ancien Régime* (Hapert 1981) 9-30.

KAPPELHOF, A.C.M., 'Laverend tussen Mars en Mercurius. Demografie en economie' in:

A. VOS ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629–1990* ('s-Hertogenbosch en Zwolle 1997) 55-77.

KAPPELHOF, A.C.M., *Reinier van Arkel 1442–1992. De geschiedenis van het oudste psychiatrische ziekenhuis van Nederland* ('s-Hertogenbosch 1992).

KENNIS, J.F.M., 'Meester Jan Darkennes (1485–1572). Bouwmeester van de Sint-Janskathedraal', *De Brabantse Leeuw* 46 (1997) 138-147.

KERCKHOFFS-DE HEY, A.J.M., *De Grote Raad en zijn functionarissen 1477–1531. Biografieën van raadsheren* (Amsterdam 1980).

KERNKAMP, J.H. ed., *Vijftiende-eeuwse rentebrieven van Noordnederlandse steden* (Groningen 1961).

KETELAAR, F.C.J., 'Clerc (secretaris) en pensionaris van de stad Dordrecht', *Holland* 3 (1971) 53-66.

KLEP, P.M.M., *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek naar de ontwikkelingen in Brabant, 1700–1900* (Nijmegen 1981).

KLINKENBERG, J.TH., 'Dye quade siecte. De pest in Maastricht in de zestiende en zeventiende eeuw', *TvSG* 16 (1990) 267-286.

KOCH, E.M.F., *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200–1600* (Leeuwarden en Mechelen 1994).

KOKKEN, H., *Steden en Staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477–1494)* (Den Haag 1991).

KOLDEWEIJ, A.M., 'Bourgondiërs in de hertogstad' in: A.M. KOLDEWEIJ ed., *In Buscoducis. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance* (Maarssen en Den Haag 1990) 365-376.

KOLDEWEIJ, A.M., en J.P.M. STRIJBOSCH, 'Het goud- en zilverwerk van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch' in: A.M. KOLDEWEIJ ed., *Zilver uit 's-Hertogenbosch van bourgondisch tot biedermeier* ('s-Hertogenbosch 1985) 128-140.

KOLDEWEIJ, A.M. ed, *Zilver uit 's-Hertogenbosch. Van bourgondisch tot biedermeier* ('s-Hertogenbosch 1985).

KOOIJMANS, L., *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad. Hoorn 1700–1780* (z.p. 1985).

KOOL-BLOKLAND, J.L., *De elite in Heusden 1700–1750. Een prosopografische analyse* (Tilburg 1985).

KOOPMANS, J.W., *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544–1588* (Den Haag 1990).

KORVEZEE, E.H., 'Belastingen in Noord-Brabant vóór 1648', *Varia Historica Brabantica* 4 (1975) 97-163.

KUYER, P.TH.J., '"Een veste ende een slot". 's-Hertogenbosch aan Brabants noordgrens gedurende de veertiende eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 5 (1988) 9-38.

LAAR, L.J.A. VAN DE, 'De beeldenstorm in 's-Hertogenbosch', *Boschboombladeren* 34 (1986) 4-24.

LAAR, L.J.A. VAN DE, 'De bevolking van 's-Hertogenbosch ca. 1550. Een demografische en economische verkenning', *Varia Historica Brabantica* 8 (1979) 69-103.

LAAR, L.J.A. VAN DE, 'De katholieke restauratie te 's-Hertogenbosch ca. 1525–1625', *Noordgouw. Cultureel tijdschrift van de provincie Antwerpen* 19-20 (1979-1983).

LAAR, L.J.A. VAN DE, 'De opkomst van de reformatie in 's-Hertogenbosch, c. 1525–1565', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 20 (1978) 114-140.

LAAR, L.J.A. VAN DE, 'Schatting van het aantal inwoners van 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw', *Varia Historica Brabantica* 3 (1969) 115-131.

LAAR, R. VAN DE, 'De stadscomme in de Sint Janskerk' in: *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyer* ('s-Hertogenbosch 1980) 137-154.
LABORDUS, R.W., 'De laatste vijftien jaren. Het rectoraat van Dr. J.H.J. op de Coul' in: *Gedenkboek Stedelijk Gymnasium 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1948) 151-158.
LAMET, S.A., *Men in government: the patriciate of Leiden 1550–1600* (ongepubliceerde dissertatie, z.p. 1979).
LAMET, S.A., 'The vroedschap of Leiden 1550–1600: the impact of tradition and change on the governing elite of a Dutch city', *Sixteenth Century Journal* 12 (1981) 15-42.
LESGER, C.M., *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990).
LIJTEN, J., 'De kwartierschouten van Kempenland / schouten van Oirschot en hun stadhouders', *Campinia* 22 (1992) 5-25, 40-48.
LIJTEN, M.J.H.A., *Het burgerlijk proces in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch 1530–1811* (Assen en Maastricht 1988).
LITH-DROOGLEEVER FORTUIJN, A.M. VAN, 'De stad 's-Hertogenbosch en haar verhouding tot het landsheerlijk gezag ca. 1470 – ca. 1500', *Varia Historica Brabantica* 5 (1976) 55-119.
LOUANT, A., 'Les nations de Bruxelles et les États de Brabant de 1556–1557', *Bulletin de la commission royale d'histoire* 99 (1935) 223-250.
M., L. VAN, 'De Bossche schepen jonker Johan van Campen. Aanteekeningen uit een oud kerkboek', *Taxandria* 14 (1907) 198-203.
MADDENS, N., 'Hoeveel inwoners telde het graafschap Vlaanderen op de vooravond van de opstand tegen Spanje?' in: *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent* (Gent 1976) 166-172.
MAESSCHALCK, E. DE, 'Scholarship grants and colleges, established at the University of Louvain up to 1530' in: J. IJSEWIJN en J. PAQUET ed., *The universities in the late Middle Ages* (Leuven 1978) 484-494.
MAESSCHALCK, E. DE, 'Tuchtproblemen met rechtsstudenten in het 15de eeuwse Leuven. Pogingen tot oplossing' in: *Liber amicorum Dr. J. Scheerder* (Leuven 1987) 189-201.
MARIJNISSEN, R.H., m.m.v. P. RUYFFELAERE, *Hiëronymus Bosch. Het volledig oeuvre* (Antwerpen 1987).
MARNEF, G., *Antwerpen in de tijd van de reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550–1577* (Antwerpen en Amsterdam 1996).
MARNEF, G., 'Brabants calvinisme in opmars: de weg naar de calvinistische republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen, 1577–1580', *BG* 70 (1989) 7-21.
MARNEF, G., *Het calvinistisch bewind te Mechelen 1580–1585* (Kortrijk-Heule 1987).
MARSILJE, J.W., *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode c. 1390–1577* (Hilversum 1985).
MARSILJE, J.W., 'Het Haarlemse klerkambt in de 15e eeuw' in: D.E.H. DE BOER en J.W. MARSILJE ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht en Wijnegem 1987) 182-198.
MAST, M., 'Politiek, prestige en vermogen: de Mechelse magistraat 1520–1577. I', *Handelingen van de koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen* 97 (1993) 181-265.
MEERENDONK, L. VAN DE, 'Bisschop Sonnius en de zielzorg te 's-Hertogenbosch', *Boschboombladeren* 4 (1969) 53-62.
MEERENDONK, L. VAN DE, *Tussen reformatie en contrareformatie. Geest en levenswijze van de clerus in stad en meierij van 's-Hertogenbosch en zijn verhouding tot de samenleving tussen ± 1520 en ± 1570* (Tilburg 1967).

MEINDERSMA, W., 'De reformatorische beweging der zestiende eeuw te 's-Hertogenbosch', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* n.s. 7 (1910) 262-276, 380-392; 8 (1911) 62-73.
MELLINK, A.F., *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531–1544* (Groningen en Djakarta 1953).
MELSSEN, J.TH.M., 'Gerard Michiels uit Eindhoven en enkele van zijn nakomelingen', *De Brabantse Leeuw* 23 (1974) 141-173.
MELSSEN, J.TH.M., 'Kwartierschouten van Kempenland', *'t Gruun Buukske* 21 (1992) 35-36.
MELSSEN, J.TH.M., 'Manuaal van Henrick Bloeymans, heer van Helvoirt', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 27 (1973) 233-236.
MELSSEN, J.TH.M., 'Poorters van Antwerpen (II)', *De Brabantse Leeuw* 23 (1974) 161-164.
MENNENS, J., 'De Staten van Brabant en de Blijde Inkomste van kroonprins Filips in 1549', *Standen en Landen* 18 (1959) 49-165.
MEYER, G.A., *De predikheeren te 's-Hertogenbosch 1296–1770: een bijdrage tot de geschiedenis van het katholieke Noord-Brabant* (Nijmegen 1897).
MOMMERS, A.R.M., *St. Oedenrode van oude tijden tot heden* (Sint-Oedenrode 1928).
MOSMANS, A.G.J., 'Symon van Couderborch († 2 sept. 1526)', *Taxandria* 30 (1923) 2-12.
MOSMANS, J., 'Het dienstwerk in de St. Jan te 's-Hertogenbosch in het laatst der XVIe eeuw', *Bossche Bijdragen* 17 (1940–1941) 261-275.
MOSMANS, J., 'De H. Leonardus van Vechel (zijn familie en zijn geboortehuis, zijn portret en zijn zegel)', *Taxandria* 44 (1937) 150-183.
MOSMANS, J., 'De middeleeuwsche notarissen te 's-Hertogenbosch', *Bossche Bijdragen* 6 (1923–1924) 136-196.
MOSMANS, J., *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1931).
MUNIER, W.A.J., 'Uit de correspondentie van een Nederlands curieprelaat, Willem van Enckenvoirt (1464–1534)', *Nederlandse Historische Bronnen* 10 (1992) 1-32.
NAUWELAERTS, M.A., *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629* (Tilburg 1974).
NOLET, W. en P.C. BOEREN, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam 1951).
NOORDAM, D.J., *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden 1574–1700* (Hilversum 1994).
NOORDEGRAAF, L., *Daglonen in Alkmaar 1500–1850* (z.p. 1980).
NOORDEGRAAF, L., en J.T. SCHOENMAKERS, *Daglonen in Holland 1450–1600* (Amsterdam 1984).
NOORDEGRAAF, L., 'Nijverheid in de Noordelijke Nederlanden' in: *AGN* 6, 12-26.
NUSTELING, H.P.H., *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540–1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam en Dieren 1985).
OFFERMANS, P.H.M., *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de reductie (1550–1600)* (Zutphen 1972).
OORD, C.J.A. VAN DEN, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650. Een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socio-culturele leven* (Tilburg 1984).
OTTEN, A., 'Poorterschap van Gemert', *Brabants Heem* 29 (1977) 9.
OUDENHOVEN, J. VAN, *Beschryvinge der stadt ende meyerye van 's Hertogen-Bossche* (Amsterdam 1649).
OUDENHOVEN, J. VAN, *Silva Ducis aucta et renata of een nieuwe ende gantsch ver-*

meerderde beschryvinge van de stadt 's Hertogenbossche ('s-Hertogenbosch 1670).
PAUWELIJN, C., 'De gegoede burgerij van Kortrijk in de 15e eeuw (1433–1496)' in: W. BLOCKMANS e.a. ed., *Studies betreffende de sociale strukturen te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw* (Kortrijk-Heule 1971) 155-213.
PEETERS, C., *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* (Den Haag 1985).
PEIJNENBURG, J.W.M., 'De katholieke reformatie in stad en Meierij' in: *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyer* ('s-Hertogenbosch 1980) 155-162.
PEIJNENBURG, J., *Zij maakten Brabant Katholiek* I ('s-Hertogenbosch 1987).
PIRENNE, L.P.L., 'De Bossche handel op verre afstand voor de tachtigjarige oorlog' in: L.P.L. PIRENNE en W.J. FORMSMA, *Koopmansgeest te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw. Het kasboek van Jaspar van Bell 1564–1568* (Nijmegen 1962) 1-57.
PIRENNE, L.P.L., *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht. Staatkundige geschiedenis 1576–1579* (Tongerlo 1959).
PIRENNE, L.P.L., ''s-Hertogenbosch ten tijde van Jheronimus Bosch. Het leef- en werkmilieu van Jeroen Bosch' in: *Jheronimus Bosch. Bijdragen bij gelegenheid van de herdenkingstentoonstelling te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1967) 42-47.
PIRENNE, L.P.L., 'De oudste panorama's op 's-Hertogenbosch. Het panorama van Anton van den Wijngaerde', *Brabantia* 4 (1955) 324-332.
PITZ, E., 'Entstehung und Umfang statistischer Quellen in der vorindustriellen Zeit' in: W. EHBRECHT ed., *Voraussetzungen und Methoden geschichtlicher Städteforschung* (Keulen 1979) 47-74.
PLEIJ, H., 'Een onbekend historielied over het beleg van Poederoijen in 1507' in: *Weerwerk. Opstellen aangeboden aan professor Dr. Garmt Stuiveling ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam* (Assen 1973) 19-31.
POL, F. VAN DER, *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw* (Kampen 1990).
POST, R.R., *Kerkelijke verhoudingen in de Nederlanden voor de reformatie van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht en Antwerpen 1954).
POST, R.R., 'De visitatie van de Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch door bisschop Franciscus Sonnius in het jaar 1568', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 4 (1962) 10-27.
POSTHUMUS, N.W. ed., *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* I-II (Den Haag 1908–1939).
PRAK, M., *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700–1780* (z.p. 1985).
PRAK, M., 'Identité urbaine, identités sociales. Les bourgeois de Bois-le-Duc au XVIIIe siècle', *Annales ESC* 48 (1993) 907-933.
PREVENIER, W., 'Bevolkingscijfers en professionele strukturen der bevolking van Gent en Brugge in de 14e eeuw' in: *Album aangeboden aan Charles Verlinden* (Gent 1975).
PREVENIER, W., 'La démographie des villes du comté de Flandre aux XIIIe et XIVe siècles. Etat de la question. Essai d'interpretation', *Revue du Nord* 65 (1983) 255-275.
QUAST, J., 'Vrouwenarbeid omstreeks 1500 in enkele nederlandse steden', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (1980) 46-64.
RAEDTS, P.G.J.M., *Toerisme in de tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Nijmegen 1995).
RAMAKERS, B.A.M., *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd* (Amsterdam 1996).
RAPPAPORT, S., *Worlds within worlds: structures of life in sixteenth-century London*

(Cambridge etc. 1989).
REE-SCHOLTENS, G.F. VAN DER, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant, ca. 1200–1795. Institutionele en juridische aspecten* (Assen en Maastricht 1993).
RIDDER-SYMOENS, H. DE, 'Brabanders aan de rechtsuniversiteit van Orleans (1444–1546). Een socio-professionele studie', *BG* 61 (1978) 195-347.
RIDDER-SYMOENS, H. DE, *A history of the university in Europe. I. Universities in the Middle Ages. II. Universities in early modern Europe (1500–1800)* (Cambridge etc. 1992 &1996).
RIDDER-SYMOENS, H. DE, 'Milieu social, études universitaires et carrière des conseillers au Conseil de Brabant, 1430–1600' in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber Amicorum Jan Buntinx* (Leuven 1981) 257-301.
RIDDER-SYMOENS, H. DE, 'Possibilités de carrière et de mobilité sociale des intellectuels-universitaires au moyen âge' in: N. BULST en J.PH. GENET ed., *Medieval lives and the historian* (Kalamazoo 1986) 343-357.
RIDDER-SYMOENS, H. DE, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* n.r. 45 (1991) 95-117.
RIDDER-SYMOENS, H. DE, 'Studenten uit het Meetjesland aan Europese Universiteiten' in: *Liber amicorum Achiel de Vos* (Evergem 1989) 99-116.
RIDDER-SYMOENS, H. DE, en L. MILIS, 'Tongerlo en zijn studenten op het keerpunt van de middeleeuwen en de moderne tijd', *Ons Geestelijk Erf* 44 (1970) 405-431; 45 (1971) 290-332.
RIDDER-SYMOENS, H. DE, 'Ukkelse schepenen en universitaire studies in de XVe en de XVIe eeuw', *BG* 59 (1976) 200-226.
RIDDER-SYMOENS, H. DE, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat en stadsfunktionarissen. Leuven en Antwerpen, 1430–1580', *Varia Historica Brabantica* 6-7 (1978) 21-126.
RIDDER-SYMOENS, H., 'Universiteitsgeschiedenis als bron voor sociale geschiedenis', *TvSG* 4 (1978) 87-115.
RIDDERIKHOFF, C.M., 'De studenten en het universitaire onderwijs', *Varia Historica Brabantica* 6-7 (1978) 3-20.
ROGIER, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* I-III (Amsterdam 1945–1947).
ROOIJ, H.J.M. VAN, *Het Oud-Archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch* I-III ('s-Hertogenbosch 1963).
ROORDA, D.J., 'Het onderzoek naar het stedelijk patriciaat in Nederland' in: W.W. MIJNHARDT ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht en Antwerpen 1983) 118-142.
ROORDA, D.J., *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978).
ROORDA, D.J., 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?', *BMGN* 94 (1979) 212-225.
ROOSENBOOM, H.TH.M., *De dorpsschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795* (Tilburg 1997).
ROOZE-STOUTHAMER, C., *Hervorming in Zeeland (ca. 1520–1572)* (Goes 1996).
SASSE VAN YSSELT, A. VAN, 'De biechtvader van het nonnenklooster achter de Tolbrug te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* 23 (1916) 273-279.
SASSE VAN YSSELT, A. VAN, 'De heerlijkheid Asten', *Taxandria* 22 (1915) 65-73.
SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, 'De transformatie der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* 13 (1906) 3-7, 74-87, 137-142, 154-161,

178-187, 237-246, 256-272.
SASSE VAN YSSELT, A. VAN, 'Het vleeschhouwersgilde te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* 9 (1902) 193-203, 220-230.
SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen* I-III ('s-Hertogenbosch 1911-1914).
SASSEN, A. en CH.C.V. VERREYT, 'Genealogie van het geslacht van Horenbeeck', *Taxandria* 6 (1899) 20-23, 33-43, 134-139, 192-206.
SCHAÏK, R. VAN, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350–1550)* (Hilversum 1987).
SCHEPPER, H. DE, 'De burgerlijke overheden en hun permanente kaders 1480–1579' in: *AGN* 5, 312-349.
SCHIJNDEL, B.W. VAN, 'Oude Brabantse families. 3. Van Gerwen', *De Brabantse Leeuw* 7 (1958) 70-80, 87-93.
SCHILLING, H., 'Wandlungs- und Differenzierungsprozesse innerhalb der bürgerlichen Oberschichten West- und Nordwestdeutschlands im 16. und 17. Jahrhundert' in: M. BISKUP en K. ZERNACK ed., *Schichtung und Entwicklung der Gesellschaft in Polen und Deutschland im 16. und 17. Jahrhundert* (Wiesbaden 1983) 121-173.
SCHIMMEL, J.A., *Burgerrecht te Nijmegen 1592–1810. Geschiedenis van de verlening en burgerlijst* (Tilburg 1966).
SCHMIDT, C., *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500–1950. Een sociologische benadering* (Amsterdam 1986).
SCHOLLIERS, E., *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen 1960).
SCHUTJES, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* I-V (Sint-Michielsgestel 1870–1876).
SCHUTTELAARS, A.H., '"Alsoo nu Bamisse aenstaende is ...". De jaarlijkse vernieuwing van de Bossche schepenbank tot 1580', *'s-Hertogenbosch* 5 (1997) 41-53.
SCHUTTELAARS, A.H., *Bossche Beroerten. Beeldenstormen en troebelen in 's-Hertogenbosch, 1566–1567* (onuitgegeven doctoraalscriptie, Nijmegen 1991).
SCHUURMAN, A.J., *Historische demografie: bevolkings- en gezinsgeschiedenis* (Zutphen 1991).
SLOOTMANS, K., 'Bosschenaren op de Bergen op Zoomse vrije jaarmarkten', *Varia Historica Brabantica* 2 (1966) 31-93.
SLOOTMANS, C.J.F., *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom 1365–1565* (Tilburg 1985).
SLUYS, P. v.d., 'Enkele kanttekeningen met betrekking tot de Bossche Rederijkerskamers', *Varia Historica Brabantica* 6-7 (1978) 187-205.
SMEDT, J.TH. DE, E.I. STRUBBE en J. VAN ROMPAEY ed., *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen II: 1504–1531* (z.p. 1971).
SMIT, J.G., 'Das Amersfoorter Regentenpatriziat im 16. bis 18. Jahrhundert' in: H. SCHILLING en H. DIEDERIKS ed., *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und Nordwestdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit* (Keulen en Wenen 1985) 135-148.
SMIT, J.P.W.A., 'Het Keizershof te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* 31 (1924) 147-155.
SMITS, C.F.X., *De grafzerken in de kathedrale Sint Janskerk van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1912).
SMITS, C.F.X., 'Het stadhuis te 's-Hertogenbosch', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundige Bond* 2e serie 1 (1908) 212-226.
SMOLAR-MEYNART, A., *La justice ducale du plat pays, des forêts et des chasses en*

Brabant (XIIe – XVIe siècle). Sénéchal, maître des bois, gruyer, grand veneur (Brussel 1991).

SMULDERS, F.W., 'Ontslagen uit het bakkersambacht in Den Bosch', *De Brabantse Leeuw* 10 (1961) 134.

SMULDERS, F.W., 'Ontslagen uit het korenkopersambacht in Den Bosch', *De Brabantse Leeuw* 10 (1961) 102-105.

SMULDERS, F.W., 'Ontslagen uit het molenaarsambacht in Den Bosch', *De Brabantse Leeuw* 10 (1961) 30-31.

SPIERINGS, M., 'De Honshoornik in Middelrode', *Brabants Heem* 32 (1980) 113-118.

SPIERINGS, M., 'Oud Herlaar, het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid', *Brabants Heem* 28 (1976) 85-101, 134-140; 29 (1977) 105.

SPIERINGS, M.H.M., *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367–1400* (Tilburg 1984).

STABEL, P., 'Markt en hinterland: de centrale functies van de kleinere steden in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en het begin van de nieuwe tijd' in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350–1850)* (z.p. 1992) 341-363.

STABEL, P., 'Van schepenen en ontvangers. Politiek elite en stedelijke financiën in Axel en Hulst', *TvSG* 18 (1992) 1-21.

STEEN, L. VAN DER, 'Het broederschap van het Hoogheilig Sacrament des Altaars in de parochiekerk van St. Petrus Banden te 's-Hertogenbosch', *Bossche Bijdragen* 10 (1930) 170-198.

STEURS, W., ''s-Hertogenbosch: terug naar de bronnen', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 9 (1992) 189-196.

STEURS, W., *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles* (Brussel 1993).

STRENG, J.C., *'Stemme in staat'. De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579–1795* (Hilversum 1997).

STRUICK, J.A.E.L., *Gelre en Habsburg 1492–1528* (Utrecht 1960).

SYNGHEL, G. VAN, *Het Bosch' protocol. Een praktische handleiding* ('s-Hertogenbosch 1993).

TONGERLOO, L. VAN, 'Bisdom en geestelijkheid' in: R.E.V. STUIP en C. VELLEKOOP ed., *Utrecht tussen kerk en staat* (Hilversum 1991) 169-195.

TRACY, J.D., *Holland under Habsburg Rule, 1506–1566. The formation of a Body Politic* (Berkeley etc. 1990).

TRIO, P., 'Financing of university students in the Middle Ages: a new orientation', *History of Universities* 4 (1984) 1-24.

TRIO, P., 'A medieval students confraternity at Ypres: the Notre Dame Confraternity of Paris students', *History of Universities* 5 (1985) 15-53.

TRIO, P., *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen* (Leuven 1993).

UBACHS, P.J.H., 'De burgerboeken van Maastricht, 1300–1795', *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 126 (1990) 22-50.

De universiteit te Leuven 1425–1985 (Leuven 1986).

UYTTEBROUCK, A., 'Brabant-Limburg 1404–1482' in: *AGN* 5, 224-246.

UYTVEN, R. VAN, '"Altyt siet dat eynde aen!". Een gedicht over de "krijtersopstand" te 's-Hertogenbosch in 1525' in: *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek. Liber amicorum J. Andriessen S.J. – A. Keersmaekers – P.J. Lenders S.J.* (Leuven en Antwerpen 1986) 337-354.

UYTVEN, R. VAN, 'De Brabantse adel als politieke en sociale groep tijdens de late middeleeuwen' in: *De adel in het hertogdom Brabant* (Brussel 1985) 75-88.

UYTVEN, R. VAN, en W. BLOCKMANS, 'Constitutions and their application in the

Netherlands during the middle ages', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 47 (1969) 399-424.

UYTVEN, R. VAN, en B. BLONDÉ, 'Consumptie en conjunctuur. Het graanverbruik van 's-Hertogenbosch 1569/70 – 1492/3' in: *Van blauwe stoep tot citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch 1988) 119-128.

UYTVEN, R. VAN ed., *Leuven 'de beste stad van Brabant'.1. De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600* (Leuven1980).

UYTVEN, R. VAN, 'Plutokratie in de "oude demokratieën der Nederlanden". Cijfers en beschouwingen omtrent de korporatieve organisatie en de sociale struktuur der gemeenten in de late middeleeuwen', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 16 (1962) 373-409.

UYTVEN, R. VAN, 'De rechtsgeldigheid van de Brabantse Blijde Inkomst van 3 januari 1356', *TvG* 82 (1969) 39-48.

UYTVEN, R. VAN, *Stadsfinanciën en stadsekonomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw* (Brussel 1961).

UYTVEN, R. VAN, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden' in: *AGN* 2, 188-253.

UYTVEN, R., VAN, '1477 in Brabant' in: W.P. BLOCKMANS ed., *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk-Heule 1985) 253-285.

UYTVEN, R. VAN, 'Het verbruik van land- en vreemde wijnen in Brabant gedurende de zestiende eeuw', *De Brabantse folklore* 167 (1965) 299-337.

UYTVEN, R. VAN, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', *BG* 59 (1976) 93-122.

UYTVEN, R. VAN, en B. BLONDÉ, 'Wijnverbruik te Antwerpen en 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw' in: *Liber amicorum Dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en historiografie* (Leuven 1987) 107-126.

VAART, F.J. VAN DER, 'Het predikherenklooster te 's-Hertogenbosch gereconstrueerd', *KNOB Bulletin* 87 (1988) 93-117.

VAART, J.A.J. VAN DER, ''s-Hertogenbosch: in de middeleeuwen knooppunt van wegen?', *Boschboombladeren* 37 (1989) 2-23.

VANDERMEERSCH, P. , 'Een uitzonderlijk document: Maarten Snouckaert (1514–1569?) over zijn jeugd, zijn opvoeding, zijn studies' in: *Liber amicorum Achiel de Vos* (Evergem 1989) 219-228.

VANROELEN, J., 'Het stadsbestuur' in: *Antwerpen in de XVIde eeuw* (Antwerpen 1975) 37-54.

VELDMAN, H., *De beeldenstorm in Groningen. Reformatorische vrijheidsbeweging in Stad en Ommelanden* (Goes 1990).

VENNER, J.G.C., 'De beeldenstorm in Eindhoven', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2 (1985) 181-198.

VERBEEMEN, J., 'De Antwerpse buitenpoorterij', *BG* 41 (1958) 43-64.

VERHEIJEN, J.B.A.J.M., 'Bijdrage tot de geschiedenis der voormalige schuttersgilden te 's-Hertogenbosch', *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen van Noord-Brabant* (1856) 35-64.

VERHEYDEN, A.L.E., *Le conseil des troubles. Liste des condamnés (1567–1573)* (Brussel 1961).

VERHOEVEN, G., 'Kerkelijke feestdagen in de late middeleeuwen. Utrechtse en Delftse kalenders', *Holland* 25 (1993) 156-173.

VERHOFSTAD, K.J.W., *De regering der Nederlanden in de jaren 1555–1559* (Nijmegen 1937).

VERKERK, C.L., *Coulissen van de macht. Een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van stedelijke elitevorming* (Hilversum 1992).

VERLOREN VAN THEMAAT, L.M., 'Geschiedenis van de lijfrente' in: L.M. VERLOREN VAN THEMAAT ed., *Dordtse lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1983) 7-17.

VERREYT, CH.C.V., 'Van Diepenbeek', *Taxandria* 1 (1894) 154-156.

VERREYT, CH.C.V., 'Leden der Lieve-Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch van 1318–1642', *Taxandria* 14 (1907) 36-43; 185-191; 15 (1908) 31-43, 176-186; 16 (1909) 53-59, 267-274; 17 (1910) 52-61, 210-219, 302-306; 18 (1911) 170-177, 273-280; 19 (1920) 55-60, 160-166.

VERREYT, CH.C.V., 'Prins Willem van Oranje, zwanebroeder der Illustre Lieve-Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* 13 (1906) 297-317.

VERSEPUT, L.M., 'Grepen uit de geschiedenis van de hervorming en van de Hervormde kerk in de Bommelerwaard', *Tussen de Voorn en Loevestein* 1 (1965) 41-44.

VINK, E., 'Wonen ten noorden van de Sint Jan. Het onderzoek van de geschreven bronnen' in: H.W. BOEKWIJT en H.L. JANSSEN ed., *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan* ('s-Hertogenbosch 1997) 20-47.

VISSER, J.C., 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch geografisch tijdschrift* 3 (1985) 10-21.

VOET, L., *De gouden eeuw van Antwerpen* (Antwerpen 1974).

VOS, A. ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629–1990* (Zwolle en 's-Hertogenbosch 1997).

VOS, K., 'De dooplijst van Lenaert Bouwens', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 36 (1915) 39-70.

VRANKRIJKER, A.C.J. DE, 'Overstemming en submissie', *Historisch tijdschrift* 17 (1938) 93-122.

VRIE, D.M. VAN DE, m.m.v. E. VINK, 'De middeleeuwse parcellering ten noorden van de Sint Jan. Een interdisciplinaire reconstructie' in: H.W. BOEKWIJT en H.L. JANSSEN ed., *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan* ('s-Hertogenbosch 1997) 241-252.

VRIES, J. DE, *European urbanization 1500–1800* (Londen 1984).

WEE, H. VAN DER, *The growth of the Antwerp market and the European economy (14th – 16th centuries)* I-III (Den Haag 1963).

WEE, H. VAN DER, en E. AERTS, 'The Lier livestock market and the livestock trade in the Low Countries from the fourteenth to the eighteenth century' in: E. WESTERMANN ed., *Internationaler Ochsenhandel (1350–1750). Akten des seventh International Economic History Congress Edinburgh 1978* (z.p. 1979) 235-254.

WELLS, G.E., *Antwerp and the government of Philip II 1555–1567* (onuitgegeven dissertatie, Ithaca 1982).

WELLS, G., 'Emergence and evanescence: republicanism and the *Res Publica* at Antwerp before te Revolt of the Netherlands' in: H.G. KOENIGSBERGER ed., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988) 155-168.

WERVEKE, H. VAN, 'Het bevolkingscijfer van de stad Gent in de 14e eeuw. Een laatste woord?' in: *Album aangeboden aan Charles Verlinden* (Gent 1975) 449-465.

WIERSUM, E., 'Oldenbarnevelt als pensionaris van Rotterdam', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 5e reeks 10 (1923) 15-40.

WIJNAENDTS VAN RESANDT, W., 'Het ontstaan van de namen Wijnants, Wijnants van Resant en Wijnaendts', *De Nederlandsche Leeuw* 72 (1955) 52-57.

WIJNAENDTS VAN RESANDT, W., en J.G.J. VAN BOOMA, *Repertorium DTB. Globaal overzicht van de Nederlandse doop-, trouw- en begraafboeken e.d. van voor*

de invoering van de burgerlijke stand (Den Haag 1980).
WILS, L., 'De werking van de Staten van Brabant, omstreeks 1550–1650, volgens Leuvense archiefbronnen', *Standen en Landen 5* (1953) 1-19.
WIMERSMA GREIDANUS, G.J.J. VAN, 'De kwartieren De Bie-Lokemans', *De Nederlandsche Leeuw* 92 (1975) 10-47.
WIN, P. DE, 'De adel in het hertogdom Brabant van de vijftiende eeuw. Een terreinverkenning', *TvG* 93 (1980) 391-409.
WIN, P. DE, 'De lagere adel in de Bourgondische Nederlanden', *BG* 69 (1986) 171-207.
WIN, P. DE, 'Queeste naar de rechtspositie van de edelman in de Bourgondische Nederlanden', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 53 (1985) 223-274.
WIT, H.A.M. DE, 'Naar de periferie? Enkele veranderingen op economisch gebied in Eindhoven tussen de jaren 1570 en 1670', *BG* 73 (1990) 199-210.
WOLFS, S.P., 'Het Bossche Dominicanenklooster', *Bossche bouwstenen* 6 (1983) 37-57.
WOLFS, S.P., *Middeleeuwse Dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon* (Assen 1984).
WOLTJER, J.J., 'Een Hollands stadsbestuur in het midden van de 16e eeuw: brouwers en bestuurders te Delft' in: D.E.H. DE BOER en J.W. MARSILJE ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht en Wijnegem 1987) 261-279.
WOUDE, A.M. VAN DER, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500–1800' in: *AGN* 5, 102-168.
WOUDE, A.M. VAN DER, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Utrecht 1983).
WOUDE, A.M. VAN DER, 'De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven', *Afdeling Agrarische geschiedenis. Bijdragen* 8 (1962) 35-76.
WRIEDT, K., 'Amtsträger in norddeutschen Städten des Spätmittelalters' in: N. BULST en J.PH. GENET ed., *Medieval lives and the historian* (Kalamazoo 1986) 227-234.
XANTHEN, H.J. VAN, 'Town and bailiwick of Bois-le-Duc' in: J.A. FABER ed., 'Population changes an economic developments in the Netherlands: a historical survey', *Afdeling agrarische geschiedenis. Bijdragen* 12 (1965) 102-108.

INLEIDING

Niet lang na de zomerzonnewende, eind juni of begin juli[1], vond in 's-Hertogenbosch Onser Vrouwen dracht plaats: de grote stedelijke processie ter ere van de kerkpatroon van de parochiekerk van de stad, Sint-Jan de Evangelist, maar vooral ter ere van Onze Lieve Vrouw. Deze processie die samenviel met het jaarlijkse commerciële hoogtepunt van de grote jaarmarkt, was voor inwoners van de stad ongetwijfeld de belangrijkste locale religieuze gebeurtenis van het jaar. Een aanzienlijk deel van de stedelijke bevolking nam plaats in de stoet en trok de stad in processie rond. Daarbij ging het niet zomaar om een willekeurige plaats; de volgorde waarin de verschillende segmenten van de stedelijke samenleving aan de processie deelnamen, was traditioneel gegroeid en werd strikt gehandhaafd[2].
De processie wordt voorafgegaan door een vaandel met rinkelende belletjes, het zogenaamde Kermisvaan, geflankeerd door twee grote zilveren kruisen. De leden van de ambachtsgilden, in volle wapenrusting, de heiligenbeelden van hun gildenaltaren meevoerend, openen in een van oudsher vaststaande volgorde de stoet. Daarop volgen, eveneens in wapenrusting, de leden van de vier schutterijen, op hun beurt gevolgd door de leden van de rederijkerskamers. Na deze vertegenwoordigers van de gemene man komt het centrale deel van de processie: het vermaarde beeld van Onze Lieve Vrouw, omgeven door relikwieën en andere kostbaarheden uit de kerk. De geestelijkheid van de stad vormt het volgende onderdeel van de processie: eerst de kloosterlingen, dan beneficianten, kapelaans en kanunniken; de deken van het kapittel, de monstrans met het H. Sacrament in de handen, sluit deze groep af. Hierop volgen de heren van de raad, de schepenen, gezworenen en raadslieden. Daarna komen de gezworen broeders en zwanenbroeders van de Lieve Vrouwe Broederschap. Hierop volgen de begijnen en groepen uit omliggende dorpen. De stoet wordt afgesloten door vrouwen en meisjes van alle rangen en standen[3].
De processie was allereerst en vooral een religieuze manifestatie, *ten love van Gode van*

---

1 Zie voor de exacte datering: p. 117.
2 Vergelijk bijvoorbeeld de gang van zaken rond de sacramentsprocessie in Oudenaarde: RAMAKERS, *Spelen en figuren*, 43-91.
3 MOSMANS, *De St. Janskerk*, 363-373; VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 275-280.

hemelryck [en] *Maria zynder gebenedyder moeder ende maget*. Daarnaast, zo lezen we in een ambachtskeur van de schrijnwerkers, werd de ommegang ook gehouden *ter eeren van onsen genadigen heere den coninck als hertoich van Brabant ende dese stadt*[4]. Gildenbroeders waren volgens de statuten van hun ambachten op straffe van een aanzienlijke boete verplicht deel te nemen aan de processie[5]. De gang van zaken tijdens de processie was in stedelijke ordonnanties vastgelegd en gereguleerd[6]. Tot in de jaren vijftig van de zestiende eeuw werd zelfs jaarlijks enige tijd voor de processie een stadsbode naar Antwerpen gezonden met een oproep aan alle Bosschenaren aldaar *omme alhier inden omganck van onser liever vrouwen dracht te comen ende den selven met huer presentien te helpen eeren*. Op afwezigheid stond officieel een aanzienlijke geldboete[7]. Het stadsbestuur hechtte ontegenzeglijk zeer aan een goed verloop van de jaarlijkse processie. Ongetwijfeld kwamen deze zorg en aandacht voort uit de overtuiging dat het nodig was dat de gehele bevolking eensgezind en in groten getale jaarlijks de zegen van de H. Maagd af moest smeken[8]. Het ging eerst en vooral om een religieus ritueel.

De hele gang van zaken rond de processie kan echter niet alleen als een religieus, maar ook als een sociaal ritueel worden gezien, waarin de verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen binnen de stad worden gepresenteerd en gelegitimeerd. Het is maar de vraag of de zestiende-eeuwse Bosschenaren zich van dit laatste aspect bewust waren, of de *heren van de raad* willens en wetens de processie hebben aangewend om de maatschappelijke verhoudingen in geritualiseerde vorm te bevestigen en op die manier hun eigen positie te versterken[9]. Achteraf analyserend kan men echter wel vaststellen dat de maatschappelijke geledingen van de Bossche samenleving in de processievolgorde worden weerspiegeld. Wanneer we uitsluitend naar de deelnemende leken kijken, ligt het breekpunt in de stoet bij het Mariabeeld. Vóór de Madonna uit gaan de vertegenwoordigers van de gemene man: ambachtslieden, schutters en rederijkers. Ná het beeld van de H. Maagd volgt de stedelijke elite: de heren van de raad en de gezworen leden en zwanenbroeders van de Lieve Vrouwe Broederschap.

Het gezamenlijk te volbrengen ritueel van de processie benadrukt de eenheid en verbondenheid van de stedelijke samenleving, maar tegelijkertijd wordt op symbolische wijze de gelaagdheid van die samenleving gelegitimeerd. In het maatschappijbeeld van de laatmiddeleeuwse en vroeg-moderne Bosschenaar was het vanzelfsprekend dat het bestuur van de stad in handen was van leden van de maatschappelijke elite, mits die tenminste aan bepaalde elementaire eisen van goed bestuur voldeden. Welke eisen dat waren, kan worden opgemaakt uit een gedicht op de laatste bladzijde van een privilegeboek van de stad 's-Hertogenbosch uit 1553[10]. In dit boek heeft één persoon een groot aantal belangrijke privileges van de stad afgeschreven. De originele privileges werden achter slot en grendel bewaard in de *stadscomme* die op een van de veiligste plaatsen van de stad stond, namelijk in de Sint-Jan[11]. Om niet steeds de originelen te moeten gaan raadplegen, zijn in de loop van de tijd door diverse stedelijke secretarissen, griffiers en pensionarissen zogeheten

4 VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, 642-643.
5 Ibidem; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 253-254.
6 V.D. SLUYS, 'Enkele kanttekeningen', 199-200.
7 GAH OA B10-B59, *van bodenloen*.
8 Van dat gevoelen getuigen bijvoorbeeld ook de vele processies, die naar aanleiding van incidentele, bijzondere gebeurtenissen werden gehouden. Zie: VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 426-429.
9 Zie hierover: RAEDTS, *Toerisme in de tijd?*, 15.
10 GAH OA A524, 262v.
11 VAN DE LAAR, 'De stadscomme'.

privilegeboeken aangelegd, met daarin afschriften van de belangrijkste stedelijke privileges. Deze boeken zijn derhalve onmisbare, veel geraadpleegde hulpmiddelen geweest bij het dagelijks bestuur van de stad. Mogelijk is het hier aangehaalde privilegeboek van 1553 het werk van pensionaris Roelof Loekemans (P3), of van één van de secretarissen. Hoe het ook zij, de auteur van het hierna geciteerde gedicht is ongetwijfeld werkzaam geweest in de stedelijke administratie en wist uit ervaring aan welke eisen een goed bestuurder diende te voldoen. Hij verwoordt een en ander als volgt:

Die een stadt wel wil regeren
sullen deese selven puncten
eendrachtich syn met trouwe
ende gemeynen orbaer aenschouwen:
die stadt bevelen de vroeden
tgemeyne goet nauwe hoeden
ende kerent ter meester baeten
te vrienden houden die ommesaeten
haer vriheyt niet laeten breecken
om gemeyne oirbaer dicke sprecken
trecht houden altoos gelycke
also wel den armen als den rycken
vasthouden haer statuyten
die quade altoos werpen vuyten
getrouwen te syne haer rechten heer;
dit is den onderwyser leere
so waer iet gebreckt van deesen
daer staet die stat by in vreesen
ende elcken bepeyse hem wat hy doet
want hy emmers sterven moet.

Een stadsbestuur behoort volgens de onbekende auteur in handen te zijn van de *vroeden*, de verstandigste inwoners van de stad, die zich in moeten zetten voor het algemeen welzijn. Daarnaast moeten stedelijke bestuurders zorg dragen voor goede verhoudingen met de buitenwereld, stedelijke privileges verdedigen, recht spreken zonder onderscheid naar rang of stand, misdadigers verbannen en *last but not least* de wettige heer getrouw zijn. De anonieme dichter eindigt met vermanende, waarschuwende woorden aan het adres van de stedelijke bestuurders: denkt goed na wat u doet, want ook u zult eens sterven, met andere woorden, ook u zult voor God rekenschap moeten afleggen van uw doen en laten. De vermaning aan het einde van het gedicht maakt duidelijk dat de auteur zich terdege bewust is van de kloof tussen het door hem gepropageerde ideaal en de dagelijkse werkelijkheid.

Hoe groot die kloof in 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw is geweest, valt uit het gedicht niet op te maken. Duidelijkere uitspraken daarover vinden we in de kroniek van Willem Moel of Wilhelmus Molius (c.1501–1564)[12]. In dit chronologische verhaal bevindt zich tussen de beschrijving van gebeurtenissen uit de jaren 1508 en 1510 een passage, waarin Molius een algemene indruk geeft van de periode die hij daarna zal beschrijven. Daar hij rond 1501 is geboren, gaat het hier om Molius' persoonlijke verslaglegging van de periode uit de Bossche geschiedenis die hij zelf bewust heeft meegemaakt. Centraal in deze passage staat het Bossche stadsbestuur. Eerst schetst Molius aan de hand van

12 GAH OAA 8083.

Aristoteles en Augustinus hoe het ideale bestuurssysteem eruit zou moeten zien, om vervolgens de Bossche realiteit daaraan te toetsen. Deze toetsing valt bepaald niet gunstig uit voor het Bossche stadsbestuur. De vier oorzaken die Augustinus indertijd voor de decadentie en het verval van Rome meende te kunnen onderkennen, meent Molius ruim duizend jaar later bij het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch te kunnen waarnemen: jonge en onervaren bestuurders; verborgen haat en afgunst; het onbestraft blijven van misdaden; en het nastreven door bestuurders van persoonlijk voordeel in plaats van het behartigen van het algemene welzijn. Molius richt zijn kritiek vooral op de stadsbestuurders. Naast jong en onervaren, zijn velen van hen bovendien van buiten de stad afkomstig; hun handelen wordt ingegeven door eigenbelang en leidt tot onenigheid en rechteloosheid binnen de stad. De deugd van de bestuurders neemt af, evenals de kracht van de stedelijke militie, de handel raakt in het slop, de welvaart van de burgers slinkt. Zolang de stad niet van deze hebzuchtige bestuurders wordt bevrijd, zullen volgens Molius geen voorspoediger tijden aanbreken[13]. De kroniekschrijver schetst een zeer negatief beeld van de algehele situatie in 's-Hertogenbosch vanaf ongeveer 1510. De periode daarvoor noemt hij daarentegen *florentissima*, zeer bloeiend.

De datering die Molius geeft voor het omslagpunt in de fortuin van de stad 's-Hertogenbosch moet echter aanleiding zijn om diens oordeel thans met de nodige voorzichtigheid te betrachten. Molius beschouwt zijn eigen tijd als een periode van neergang. Die periode zet hij vervolgens af tegen het voorafgaande tijdperk, dat hijzelf niet persoonlijk heeft meegemaakt en waarvan hij ontegenzeglijk een geïdealiseerd en stichtend beeld geeft[14]. Met deze werkwijze sluit de humanist Molius overigens aan bij een oude historiografische traditie die het verleden wenst te idealiseren opdat achteruitgang en verval in het heden mogen worden tegengegaan. Men kan zich derhalve afvragen in hoeverre de scherpe kritiek van Molius aan het adres van de Bossche stadsbestuurders werkelijk gemeend is en in hoeverre een literaire *topos*. Ondanks deze reserves mag toch worden verondersteld dat Molius' kritiek een kern van waarheid bevat zal hebben.

In 1579 wordt nog veel feller van leer getrokken tegen het Bossche stadsbestuur. Als 's-Hertogenbosch in dat jaar in het conflict in de Nederlanden tenslotte voor de zijde van de wettige landsheer kiest, verlaten de plaatselijke aanhangers van de andere partij, waaronder veel calvinisten, de stad[15]. Het stadsbestuur laat dan ter verdediging van haar handelwijze een *Justificatie voor den goeden borgeren der stadt van Tshertogenbossche* ('s-Hertogenbosch 1579)[16] verschijnen, waarschijnlijk van de hand van Henrick Bloeyman (23)[17]. Een reactie van de ballingen kan niet uitblijven. Eén van hen, de strijdbare rechtsgeleerde mr. Henrick Agylaeus, grijpt naar de pen[18] voor een felle aanval op de Bossche stadsregering: *Eenvoudighe ende warachtige verantwoordinge der wtgewekene borgeren der stadt Shertogenbosche* (Leiden 1579)[19]. De landsheerlijke overheid, zo begint Agylaeus, heeft zich reeds vele jaren ingespannen om overal in de Nederlanden op gewestelijk en locaal niveau personen in de bestuurszetels te plaatsen, die *de tyrannische regeringhe toeghedaen* zijn. Terugkijkend op de gebeurtenissen en ontwikkelingen kan de neutrale toeschouwer, volgens Agylaeus, niet anders dan vaststellen *hoe veerdich en willich de magistraet der selver stat* ['s-Hertogenbosch] *altijts gheweest is tot de tyrannische bevelen*

13 Ibidem, 28v-29v.
14 Vergelijk: VAN DE LAAR, 'De bevolking van 's-Hertogenbosch', 84-85.
15 Zie p. 30.
16 Uitgegeven in: VK 523-546.
17 Ibidem, XXVI-XIX. Het nummer (23) verwijst naar bijlage 3; zie onder 'conventies', pag. II.
18 Ibidem, XIX-XXIV.
19 Uitgegeven in: ibidem, 547-594.

ende executien. Vervolgens stelt de auteur de ontwikkelingen van de voorafgaande twintig jaar voor als één groot complot van de plaatselijke bestuurlijke bovenlaag en de landsheerlijke overheid. In 1567 zou het stadsbestuur de graaf van Megen, *eenen grooten plonder ende moort op de stadt voorgenomen hebbende*, toegang tot de stad hebben willen verschaffen. In de jaren zeventig zou het stadsbestuur zich tot het uiterste hebben verzet tegen het vertrek van het garnizoen. Met behulp van dat garnizoen zouden de stedelijke bestuurders zich namelijk van de volledige controle over de stad hebben verzekerd. Als beloning voor hun diensten aan *de tyrannie* hebben zij *steets gelaech-vrij gheslempt ende gedempt [...], also dat sy des halven inde wandelinghe Sop-eters genoemt worden*. De hoogmoed van de stedelijke bestuurders neemt almaar toe; ze gedragen zich *niet als voor eenen sekeren tijt heeren wesenden*, zoals gebruikelijk in de Nederlanden, *maer als grontheeren ende die haer leen aen de sonne halen*; bovendien *hebben sy onder hen verdeylt alle profijtelike bedieningen oft officien der stadt, in welcker administratien sy met malcanderen heerlicken weten oogluijckinge te doen*[20].

Agylaeus schetst hier het klassieke beeld van de gesloten oligarchie: een kleine kring van bestuurders weet alle belangrijke bestuursfuncties te monopoliseren, waarbij bovendien niet meer het algemeen welzijn, maar enkel nog het persoonlijke voordeel voorop staat. Zijn geschrift is een pamflet tegen de aanval van de Bossche stadsregering op de ballingen en weerspiegelt als zodanig de felheid van de partijstrijd die zich enkele maanden eerder binnen 's-Hertogenbosch had afgespeeld. De voorstelling van zaken die Agylaeus geeft is dan ook sterk gekleurd en op sommige punten ronduit onjuist. Uit de resolutieboeken van de stad kan bijvoorbeeld worden opgemaakt dat de leden van de stadsregering alle drie op hun eigen manier hebben geijverd voor het vertrek van het garnizoen. Van een complot tussen de landsregering en de bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch om door middel van het garnizoen het stedelijk bestuur geheel naar haar hand te zetten is geen sprake. Hoewel veel feller van toon, sluit de kritiek van Agylaeus gedeeltelijk wel aan bij die van Molius, met name waar beide auteurs de bestuurders ervan beschuldigen eigenbelang boven het gemene welzijn te plaatsen. Maar waar Molius zich verder vooral afzet tegen de jeugd en onervarenheid van de bestuurders, tegen hun afkomst van buiten de stad en hun hebzucht, richt Agylaeus zijn pijlen met name op de praktijk waarbij een kleine, gesloten groep de bestuurlijke functies binnen de stad volledig monopoliseert. Die laatste constatering van Agylaeus is echter onjuist: in de schepenbanken van 1577 en 1578 werden juist enkele nieuwe schepenen benoemd, die deel uitmaakten van de partij van Agylaeus. Van een gesloten oligarchie lijkt derhalve geen sprake; de samenstelling van de schepenbank weerspiegelde juist de maatschappelijke verhoudingen binnen de stad. Daar na de gebeurtenissen van 1579 de aanhangers van de verliezende partij, onder wie de staatsgezinde oud-schepenen, de stad verlieten, blijven de bestuurders die uiteindelijk de zijde van de legitieme landsheer kozen, als enigen over in het stadsbestuur. Door die groep echter als een gesloten oligarchie aan te duiden, doet Agylaeus geen recht aan de realiteit van de jaren 1577 en 1578.

Hoewel aldus kanttekeningen geplaatst kunnen worden bij de juistheid van de opinies van beide auteurs, lijken Molius en Agylaeus in hun kritiek op het Bossche stadsbestuur uitdrukking te hebben gegeven aan een breder gevoelen dat in de Bossche samenleving leefde. Het derde lid van de stadsregering, bestaande uit de dekens van de stemhebbende ambachtsgilden, heeft zich, als vertegenwoordiger van de gemene man, herhaaldelijk kritisch uitgelaten over de wijze waarop de eerste twee leden van de stadsregering hun taak opvatten en zich in de praktijk gedroegen. In een in oktober 1565 ten overstaan van de Staten van Brabant geformuleerde *opinie* naar aanleiding van een landsheerlijke bede

20 Ibidem, 550-552.

beklagen de Bossche ambachtsdekens zich over de eerste twee leden: *dat sy luyden ofte eenige van hen begheeren ennige saecken, soo van ghiften, van offitien, als anderssins nair henne particulier affectien ende beliften te dringen ende te voirderen, ofte oyck te verachteren ende te beletten, verlatende tprouffyt ende nootsaecken van synder maiesteyt ende deser stadt...*[21]. De strekking van deze kritiek komt – althans voor een deel – overeen met die van Molius en Agylaeus: de stedelijke bestuurders stellen het eigenbelang vóór het algemene welzijn en trachten de zeggenschap over het stedelijk beleid volledig naar zich toe te trekken. Het oligarchische bestuurssysteem wordt hier niet ter discussie gesteld, maar wel het slechte functioneren en de corruptie ervan. Zolang als de bestuurlijke elite het algemeen welzijn voorop stelt, zo lijkt de redenering van het derde lid, zal zij ook openstaan voor de standpunten van de gemene man, zoals in de raadsvergaderingen verwoord door de ambachtsdekens. Alleen een dergelijke gang van zaken kan de grootst mogelijke consensus binnen de stad waarborgen. Streven de schepenen en raadslieden daarentegen allereerst het eigen voordeel na, zoals volgens de ambachtsdekens het geval was, dan zullen zij de eisen en adviezen van het derde lid negeren met als gevolg toenemende maatschappelijke spanning en dreiging van gewelddadige uitbarstingen.

Het oordeel van althans sommige tijdgenoten over de personen die in de zestiende eeuw deel hebben uitgemaakt van de eerste twee leden van het Bossche stadsbestuur valt niet bepaald positief uit. Daartegenover kan worden gesteld dat deze getuigenissen in niet geringe mate gekleurd lijken door het persoonlijke verleden en temperament van de getuigen. Willen we meer te weten komen over het reilen en zeilen van de bestuurlijke elite, dan kan niet worden volstaan met het in herinnering roepen van enkele losse opmerkingen van tijdgenoten, maar is gedegen onderzoek in alle beschikbare bronnen noodzakelijk. Deze studie vormt de weerslag van dat onderzoek.

Centraal in deze studie staan de *heren van de raad*, de personen die in de periode tussen 1500 en 1580 als de eerste twee leden deel hebben uitgemaakt van het Bossche stadsbestuur. Daarnaast zal ook aandacht worden besteed aan andere belangrijke bestuurlijke functionarissen als rentmeesters, pensionarissen en secretarissen, vooral in hun relaties met de *heren*. Enerzijds zal het handelen van de Bossche bestuurlijke elite in de dagelijkse bestuurlijke praktijk nader worden beschouwd en geanalyseerd, anderzijds zullen de personen die deel hebben uitgemaakt van deze bestuurlijke elite in hun maatschappelijke context worden geplaatst. Op de specifieke vraagstellingen die in de verschillende hoofdstukken aan de orde worden gesteld, komen we aan het einde van deze inleiding terug.

Gekozen is voor een periode van tachtig jaar, hetgeen neerkomt op drie à vier generaties bestuurders. Door een dergelijke termijn te kiezen kunnen middellange ontwikkelingen in kaart worden gebracht. De begintermijn van 1500 is vooral ingegeven door de kwaliteit van het beschikbare bronnenmateriaal. Vooral de omstandigheid dat de stadsrekeningen van 's-Hertogenbosch pas vanaf die tijd een vrijwel ononderbroken serie vormen, heeft zwaar meegewogen. Als eindpunt is gekozen voor het jaar 1580, een jaar na het beruchte Bossche schermersoproer en een jaar na de keuze van de stad voor de kant van de landsheer tijdens de Opstand in de Nederlanden. Die keuze betekende een overwinning van een gematigde partij in de stadsregering, en dientengevolge een nederlaag van de radicale staatsgezinde partij. Aanhangers van die laatste partij verlieten daarna in groten getale hun vaderstad[22]. Aangezien met die gebeurtenissen voor 's-Hertogenbosch een tijdperk wordt afgesloten, ligt het voor de hand ons onderzoek rond 1580 te beëindigen. Overigens gaat het hier om globale grenzen, die wel strikt zijn aangehouden bij de afbakening van

21 GAH OA A208, 10-1565.
22 Zie p. 30.

de onderzoeksgroep[23], maar die in andere opzichten, indien dat nuttig bleek te zijn, her en der zijn overschreden. In hoofdstuk 7 zal in verband met een aantal kwesties de periode 1500–1580 zelfs structureel worden vergeleken met de periodes 1450–1500 en 1580–1629.

In zeer algemene zin kan *elite* worden gedefinieerd als een groep die in enigerlei stratificatie de bovenlaag vormt. Op basis van maatschappelijk relevante criteria als positie en status op politiek-bestuurlijk, financieel-economisch, sociaal-cultureel, intellectueel en religieus-kerkelijk gebied, kan men evenzoveel verschillende elites onderscheiden. In de Bossche situatie kan in dat verband gedacht worden aan: de stadsbestuurder, de welgestelde koopman of rentenier, het gezworen lid van Lieve Vrouwe Broederschap, de academicus, de kanunnik van de Sint-Jan. Het ligt voor de hand dat deze verschillende functionele elites elkaar voor een belangrijk deel, maar nooit geheel, overlappen. In feite kan men dan spreken van een maatschappelijke elite, die uit een aantal onderscheiden groepen bestaat. Om deze maatschappelijke elite nader te onderzoeken, zouden lijsten moeten worden opgesteld van alle personen die aan één of meer relevante criteria voldoen, waarna vervolgens de mate van overlapping zou kunnen worden vastgesteld. Zo'n benaderingswijze is echter, mede door de bronnensituatie, in de praktijk niet haalbaar gebleken. In deze studie wordt één van de elite-criteria centraal gesteld, namelijk het politiek-bestuurlijke criterium.

Samen met de gezworenen, de schepenen van het jaar daarvoor, vormen de schepenen het eerste lid van de stadsregering. Is men eenmaal schepen geweest, dan blijft men de rest van zijn leven deel uitmaken van het tweede lid van de stadsregering. De personen daarentegen die deel uitmaken van het derde lid van de stadsregering, doen dat niet op basis van een persoonlijke uitverkiezing, maar uit hoofde van hun functie als ambachtsdeken. Het elitaire deel van de stadsregering wordt ontegenzeglijk gevormd door de personen die deel uitmaken van de eerste twee leden van de stadsregering. Deze groep personen, samen met hun naaste verwanten, beschouwen wij als de politiek-bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch. Daarnaast zijn ook de personen van de rentmeesters, pensionarissen en secretarissen in het onderzoek betrokken, enerzijds om te kunnen vaststellen in hoeverre zij wellicht gelijkwaardige invloed op het stedelijk beleid konden uitoefenen, anderzijds om te kunnen onderzoeken in welke mate deze ambten als 'opstapjes' naar een schepenzetel hebben gefungeerd.

In het navolgende zal veelal gesproken worden van *bestuurlijke elite*, *bestuurlijke bovenlaag*, *de heren van de raad* of eenvoudigweg *de heren*. De term *patriciaat* wordt zoveel mogelijk vermeden, omdat dit begrip op zeer verschillende manieren kan worden uitgelegd, waardoor alleen maar begripsverwarring kan ontstaan[24]. Wanneer we in het vervolg

---

23 Strikt genomen zijn alle schepenen uit de *schepenenjaren* 1500 tot en met 1579 onderzocht, dat wil zeggen de periode 1 oktober 1500 tot 1 oktober 1580.

24 VAN KAN, *Sleutels tot de macht*, 13, gaat uit van een brede definitie van de term patriciaat: 'de sociale laag van vooraanstaande families in de ... stedelijke samenleving, bestaande uit de regerende families, hun verwanten en degenen die hen in sociaal en economisch opzicht evenaarden'. Dat komt min of meer neer op wat hierboven is beschreven als de maatschappelijke elite. SCHILLING, 'Wandlungs- und Differenzierungsprozesse', 129, stelt dat het patriciaat wordt gekarakteriseerd door 'geburtständische Exklusivität, durch einen engen Heiratskreis, sowie allgemein durch "ständische Dichtigkeit" und Homogenität'. Daarmee zouden alleen de alleroudste bestuursfamilies van een stad, zoals bijvoorbeeld de Brusselse Geslachten tot het patriciaat behoren. PRAK, *Gezeten burgers*, 11, signaleert een drietal mogelijke definities, varierend van een ruime, vergelijkbaar met die van Van Kan, tot een strenge, waarbij zelfs slechts een deel van de politieke elite tot het patriciaat wordt gerekend. Prak kiest zelf voor de middenweg en rekent alle regenten en hun familieleden, in feite dus de politieke elite, tot het patriciaat. Een vergelijkbare patriciaats-

al van *patriciaat* spreken, wordt die term alleen gebruikt als synoniem voor *bestuurlijke elite* of *bestuurlijke bovenlaag*.

Bij de analyse van de leden van de bestuurlijke elite wordt gebruik gemaakt van de methode van de *prosopografie*, ook wel aangeduid als collectieve biografie. Deze methode behelst het verzamelen en systematisch analyseren van biografische gegevens over een bepaalde groep personen in een bepaalde periode[25]. Door voor alle personen, die één belangrijk kenmerk gemeen hebben, bijvoorbeeld dat zij allemaal schepen van 's-Hertogenbosch zijn geweest, biografische gegevens te verzamelen, ontstaat de mogelijkheid om gefundeerde vaststellingen te doen over andere aspecten van die groep als geheel. De oudere historiografie koos bij beschrijvingen van bepaalde functies vaak personen als voorbeeld, over wie veel bekend was en die daarom waarschijnlijk niet als representatief voor de hele groep kunnen worden beschouwd[26]. Waar men voorheen de uitzonderlijke gevallen beschreef, zoekt de prosopografie juist naar de gemiddelden, in dit geval naar de doorsnee schepen of raadsheer, en naar de verhoudingen binnen de gehele groep. Van groot belang daarbij is de biografische gegevens van elke persoon uit de onderzoeksgroep op identieke wijze te ordenen, zodat elk aspect, waarover in voldoende mate gegevens voorhanden zijn, voor de groep als geheel kan worden beschouwd. De computer vormt daarbij een onmisbaar hulpmiddel, al moet opgemerkt worden dat de meeste database-programma's (nog) veel te star zijn om het veelvormige bronnenmateriaal adequaat te kunnen verwerken. Wanneer men namelijk de gegevens uit de bronnen in het strakke keurslijf van een database wringt, leidt dat vrijwel onvermijdelijk tot vervorming, verlies van bijzondere gegevens en een afname van de kwaliteit van de bewaarde gegevens. Daarom is het van belang om steeds uit te blijven gaan van het oorspronkelijke archiefmateriaal en niet blind te vertrouwen op een gestandaardiseerde data-base.

Ons onderzoek spitst zich toe op de 280 personen die tussen 1500 en 1580 binnen 's-Hertogenbosch actief waren als schepen, rentmeester, pensionaris of secretaris. Van alle personen uit deze groep zijn zoveel mogelijk biografische gegevens verzameld, voor de één met meer succes dan voor de ander. Daarbij gaat het in de eerste plaats om het persoonlijk leven, familie, huwelijk en kinderen met gegevens als: geboortedatum, datum van overlijden, namen van ouders en grootouders, verwantschapsbanden met andere schepenen of verwanten van schepenen; namen van echtgenote(s), haar ouders en grootouders, haar verwantschapsbanden met andere schepenen of verwanten van schepenen; namen van kinderen en hun huwelijkspartners en ouders. Van deze 281 personen zijn ook alle bestuurlijke functies geregistreerd, die zij – voor zover bekend – in dienst van een overheid, van een particuliere heer of van charitatieve of kerkelijke instellingen hebben bekleed. Daarnaast zijn gegevens over financieel-economische positie, beroepen, universitaire opleiding, lidmaatschap van broederschappen – met name de Lieve Vrouwe Broederschap – opgenomen. Tenslotte zijn voor veel bestuurders allerlei losse gegevens gevonden die niet in de statistische bewerkingen zijn meegenomen, maar soms zeer interessante bijzonderheden bieden. De banden met de religieus-kerkelijke elite, bestaande uit de kanunniken van het kapittel van Sint-Jan, wellicht ook de bewoners van de belangrijkste kloosters en na de oprichting van het bisdom 's-Hertogenbosch in 1559 ongetwijfeld ook de bisschop en zijn hoge functionarissen, zijn niet systematisch onderzocht, maar zullen

---

begrip vindt men bij: DE JONG, *Met goed fatsoen*, 12; KOOIJMANS, *Onder regenten*, 13; BRAND, *Over macht en overwicht*, 7-8.

25 ROORDA, 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?'; DE RIDDER-SYMOENS, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis'.

26 Vergelijk: BLOCKMANS, 'Het wisselingsproces van de Gentse schepenen', 76; BLOCKMANS, 'Mobiliteit in stadsbesturen', 237.

her en der in allerlei voorbeelden toch aan de orde komen.

Sinds D.J. Roorda in 1961 als proefschrift zijn *Partij en factie* publiceerde, heeft het onderzoek naar de stedelijke elites en regenten een grote vlucht genomen. De bestuurlijke elite van verschillende steden is onderwerp geweest van onderzoek[27], met name voor (delen van) de periode van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Dit onderzoek heeft geresulteerd in studies over (aspecten van) de bestuurlijke elite in steden als Gouda, Heusden, Hoorn, Leiden, Middelburg, Zierikzee en Zwolle[28]. Ook de bestuurlijke elites van een aantal middeleeuwse steden in de Nederlanden zijn inmiddels onderzocht en aan een nadere analyse onderworpen. Aanvankelijk ging het vooral om steden in de Zuidelijke Nederlanden, als Gent en Brugge, maar intussen zijn ook studies verschenen over steden binnen de huidige landsgrenzen. Aan de stedelijke elite van de stad Leiden in de middeleeuwen zijn maar liefst twee dissertaties gewijd[29]; ook het Arnhemse patriciaat is onderwerp van studie geweest[30]. Blockmans heeft de stadsbestuurders van Gent, Dordrecht, Rotterdam en Zutphen met elkaar vergeleken voor de periode 1400–1550[31]. Zijn onderzoek strekt zich derhalve uit tot de eerste helft van de zestiende eeuw. Zoals zovaak valt de zestiende eeuw ook in dit opzicht verder grotendeels tussen de middeleeuwse wal en het schip van de Republiek: noch mediëvisten, noch historici van het ancien régime hebben zich intensief met de zestiende-eeuwse stedelijke bestuurlijke elites beziggehouden[32]. Alleen het zestiende-eeuwse stadsbestuur van Leiden is onderwerp van onderzoek geweest[33], al zijn in diverse boeken en artikelen, die over verschillende steden in de zestiende eeuw handelen, beschouwingen gewijd aan de bestuurlijke elite of aspecten van die elite behandeld[34]. Ondanks al dit onderzoek is er mijns inziens toch sprake van een lacune op dit gebied, die – naar ik hoop – met deze studie over de bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch tussen 1500 en 1580 enigszins zal worden opgevuld.

's-Hertogenbosch is in de geschiedschrijving bepaald niet stiefmoederlijk behandeld, zeker niet waar het de zestiende-eeuwse geschiedenis van de stad betreft. Binnenkort zal bovendien van de hand van oud-stadsarchivaris P.Th.J. Kuyer, als voorloper van het reeds verschenen tweede deel[35], het eerste deel van een stadsgeschiedenis van 's-Hertogenbosch

---

27 Zie voor een overzicht: ROORDA, 'Het onderzoek naar het stedelijk patriciaat'. De Franse tijd en de negentiende en twintigste eeuw laten we hier verder buiten beschouwing.

28 Respectievelijk: DE JONG, *Met goed fatsoen*; KOOL-BLOKLAND, *De elite in Heusden*; KOOIJMANS, *Onder regenten*; NOORDAM, *Geringde buffels*; PRAK, *Gezeten burgers*; VAN DER BIJL, *Idee en interest*; VAN DIJK en ROORDA, *Het patriciaat in Zierikzee*; STRENG, *'Stemme in staat'*.

29 VAN KAN, *Sleutels tot de macht*; BRAND, *Over macht en overwicht*. Zie bovendien ook: DE BOER, 'Die politische Elite Leidens'.

30 VERKERK, *Coulissen van de macht*.

31 BLOCKMANS, 'Mobiliteit in stadsbesturen'. Zie voor Dordrecht bovendien: VAN HERWAARDEN, *Geschiedenis van Dordrecht*, 249-282.

32 Vergelijk: DE BRUIN, 'De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand'; GABRIËLS, 'Patrizier und Regenten'.

33 LAMET, *Men in government*; LAMET, 'The vroedschap of Leiden'.

34 DUDOK VAN HEEL, 'Oligarchieën in Amsterdam'; DUPLESSIS, *Lille and the Dutch Revolt*; GEURTS, *Onsser stadt*; MARNEF, *Het calvinistisch bewind te Mechelen*; MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de reformatie*; MAST, 'Politiek, prestige en vermogen'; DE RIDDER-SYMOENS, 'De universitaire vorming'; SMIT, 'Das Amersfoorter Regentenpatriziat' (behandelt vooral de periode vanaf de Opstand); STABEL, 'Van schepenen en ontvangers'; WELLS, *Antwerp and the government of Philip II*.

35 VOS ed., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad*.

verschijnen, handelend over de periode tot 1629. We willen hier geen uitputtend literatuuroverzicht geven, maar volstaan met de introductie van de voor ons onderzoek belangrijkste studies met betrekking tot 's-Hertogenbosch.

Als eerste moet dan de dissertatie van B.C.M. Jacobs, getiteld *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad*[36], worden genoemd. Hierin heeft zij de kaders, organen en functies van de Bossche stadsregering tot 1629 nauwkeurig geanalyseerd. Daardoor bestond bij het begin van ons onderzoek reeds een basis, waarop de analyse van de bestuurlijke praktijk en van de bestuurlijke carrières stevig kon worden gegrondvest. De positie van de ambachtsgilden in de stedelijke samenleving komt uitgebreid aan de orde in het werk van N.H.L. van den Heuvel, welke auteur bovendien een groot aantal belangrijke documenten met betrekking tot die ambachtsgilden heeft uitgegeven[37]. De ontwikkelingen binnen 's-Hertogenbosch en met name binnen de stadsregering in de boeiende periode 1576–1579 zijn door L.P.L. Pirenne in zijn proefschrift beschreven en geanalyseerd[38]. Op sociaal-economisch gebied moeten studies van Blockmans en Prevenier, Van de Laar en Blondé worden vermeld[39]. Het hoofdstuk over de Lieve Vrouwe Broederschap zou in deze vorm niet mogelijk zijn geweest zonder de studie die G.C.M. van Dijck aan deze instelling heeft gewijd[40]. Bij het genealogische onderzoek tenslotte is veel gebruik gemaakt van de *Voorname huizen* van A.F.O. van Sasse van Ysselt[41] en artikelen, zowel van zijn hand als van anderen, in het tijdschrift *Taxandria*[42].

Wat bronnenpublicaties betreft is naast het reeds genoemde werk van Van den Heuvel vooral gebruik gemaakt van de *Verzameling van kronyken* van C.R. Hermans en de recente uitgave van de kroniek van Peter van Os, door A.M. van Lith-Droogleever Fortuijn, J.G.M. Sanders en G.A.M. Van Synghel[43]. Naar hedendaagse maatstaven voldoet de uitgave van excerpten uit de stadsrekeningen door Van Zuylen niet meer[44]. De keuze van de gepubliceerde gedeelten weerspiegelt sterk de persoonlijke interesses van de bezorger; hetgeen *niet* door Van Zuylen is uitgegeven is voor ons onderzoek vaak van evenveel belang. Daarom hebben we geen gebruikt gemaakt van dit werk, maar zijn de originele stadsrekeningen doorgenomen. Ofschoon veel van de gegevens waarnaar wordt verwezen ook bij Van Zuylen voorkomen, is hierna steeds naar de vindplaats in de originelen verwezen.

Het grootste deel van deze studie is gebaseerd op archiefonderzoek. Met name zijn geraadpleegd de veelvormige bescheiden van schepenbank (Rechterlijk Archief) en stadsbestuur (Oud Archief), die in het Gemeentearchief van 's-Hertogenbosch worden bewaard: schepenprotocollen, stadsrekeningen, resolutieboeken, privilegeboeken, correspondentie etc. Daarnaast is ook onderzoek verricht in verschillende archieven van de centrale overheid in Brussel, met name die van de Rekenkamer en het Audiëntiearchief. Voor het onderzoek naar de Lieve Vrouwe Broederschap zijn de rekeningen van die Broederschap geraadpleegd. Tenslotte zijn nog gegevens verzameld uit andere bestanddelen van het Ge-

---

36 JACOBS, *Justitie en politie.*

37 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden.*

38 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht.*

39 VAN DE LAAR, 'De bevolking van 's-Hertogenbosch'; BLOCKMANS en PREVENIER, 'Openbare armenzorg'; BLONDÉ, *Sociale structuren.*

40 VAN DIJCK, *Bossche Optimaten.*

41 SY.

42 Daarbij dien opgemerkt te worden dat in veel van de oudere genealogische literatuur bronvermeldingen ontbreken en gegevens voetstoots zijn overgenomen. Daarom hebben wij steeds de validiteit van gegevens uit deze literatuur aan de bronnen getoetst.

43 VK, PvO.

44 VAN ZUYLEN ed., *Inventaris der archieven.*

meentearchief, het Rijksarchief in Noord-Brabant en andere archiefbewaarplaatsen.

Deze studie telt drie delen. In het inleidende deel wordt een beeld van de stad 's-Hertogenbosch en haar bevolking geschetst. In hoofdstuk 1 komen de uiterlijke ontwikkeling van de stad sinds haar ontstaan en de ontwikkelingen op economisch en kerkelijk-religieus gebied in de periode 1500-1580 kort aan de orde. Hoofdstuk 2 gaat in op de status van geboren en gekocht poorterschap van 's-Hertogenbosch en op de rechten en plichten die dit poorterschap met zich meebracht. In tegenstelling tot veel andere steden in de Nederlanden was de functie van schepen te 's-Hertogenbosch namelijk voorbehouden aan geboren poorters. In hoofdstuk 3 worden de demografische ontwikkelingen binnen de stad tussen 1500 en 1580 uiteengezet.

In deel II komt, na een beschrijving van de belangrijkste ontwikkelingen op institutioneel gebied tot aan 1580 in hoofdstuk 4, het eerste grote thema van deze studie aan de orde: de dagelijkse praktijk van het stadsbestuur. Voor een vijftal peiljaren, gelijkmatig over de periode 1500-1580 verdeeld, is de werkzaamheid van de verschillende schepenen bepaald. Daarvoor is vooral gebruik gemaakt van de Bossche schepenprotocollen, waarin alle akten van willige rechtspraak staan genoteerd, die voor de Bossche schepenen passeerden. Met gebruikmaking van gegevens uit andere bronnen, kan voor de vijf peiljaren dag voor dag de activiteit van het schepencollege als geheel en van elke schepen afzonderlijk bij benadering worden vastgesteld.

Het college van schepenen functioneerde als dagelijks bestuur van de stad. Belangrijke beslissingen werden evenwel niet door de schepenen alleen genomen, maar in de vergadering van de drie leden van de stadsregering. Gegevens over de gang van zaken binnen die vergadering vinden we vooral in de resolutieboeken van de stad, die voor enige jaren in de jaren vijftig van de zestiende eeuw en vervolgens vanaf het midden van de jaren zeventig bewaard zijn gebleven. Een analyse van de kwantitatieve gegevens die aan deze bron kunnen worden ontleend, stelt ons in staat om de rol van de drie leden afzonderlijk te onderzoeken en het krachtenveld binnen de stadsregering aan het licht te brengen (hoofdstuk 5). De inhoud van de resolutieboeken biedt bovendien de mogelijkheid om de gebruikelijke gang van zaken binnen de vergaderingen van de stadsregering nader te analyseren (hoofdstuk 6). Bij al deze aspecten is steeds getracht de bevindingen voor 's-Hertogenbosch te vergelijken met de situatie in andere steden in de Nederlanden, voor zover tenminste vergelijkingsmateriaal in de literatuur voorhanden is.

Deel III telt vier hoofdstukken waarin verschillende aspecten van de bestuurlijke elite worden behandeld. In hoofdstuk 7 staan de bestuurlijke carrières van de verschillende functionarissen centraal. In het voetspoor van Blockmans[45] vragen we ons af hoe vaak iemand gemiddeld schepen was; hoe lang de gemiddelde schepencarrière duurde; hoe de verdeling van het aantal schepenambten tussen de verschillende schepenen was. Dankzij de kwaliteit van de verzamelde gegevens kunnen we in dit verband nog een stap verder zetten en dieper ingaan op kwesties als de gemiddelde leeftijd van eerste mandaat, de gemiddelde leeftijd van overlijden en de rangorde binnen de schepenbank. Bovendien blijkt het mogelijk om ontwikkelingen op de lange termijn te ontwaren, zowel wat betreft individuele schepenen alsook schepenfamilies.

In hoofdstuk 8 besteden we aandacht aan de financieel-economische positie van de bestuurlijke elite. Een aantal belastinglijsten uit de periode 1496–1512, de gemene zetting van 1552 en een lijst van een lening uit 1578 vormt de basis voor het vaststellen van de relatieve financieel-economische positie van de stedelijke bestuurders. Na die bewerking is

45 Voor het eerst voor Gent en Brugge in: BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen*, 569-583.

het mogelijk om te bepalen in welke mate de bestuurlijke elite samenvalt met de financieel-economische elite. Daarnaast is er aandacht voor de beroepsactiviteiten van de stedelijke bestuurders: zijn zij hoofdzakelijk renteniers die van de opbrengsten van hun bezittingen kunnen leven, of oefenen zij een beroep uit; om wat voor soort beroepen gaat het vooral?

In hoofdstuk 9 wordt de academische vorming van de bestuurlijke elite nader bezien. Met name op basis van de matrikels van diverse universiteiten, maar met gebruikmaking van gegevens uit locale Bossche bronnen, is voor de bestuurders van de stad onderzocht of en aan welke universiteit zij hebben gestudeerd en welke academische graden zij hebben behaald. Daarnaast wordt de vraag opgeworpen in hoeverre een geslaagde academische opleiding een garantie voor een succesvolle schepencarrière was.

In hoofdstuk 10 staat de Lieve Vrouwe Broederschap centraal. Deze broederschap had weliswaar een bijzonder groot aantal leden, maar kende een beperkte kerngroep, bestaande uit gezworen leden en zwanenbroeders. Leden van deze kerngroep kunnen worden beschouwd als personen met een hoge maatschappelijke status. Na eerst deze kerngroep te hebben vastgesteld en na deze groep als geheel te hebben geanalyseerd, zal de mate van participatie van de bestuurlijke elite in deze kerngroep worden onderzocht: in welke mate waren de *heren van de raad* lid van de kern van de broederschap? Wat was het onderscheid tussen de *heren* die wel en geen lid waren?

Dit boek wordt afgesloten met een slotbeschouwing, waarin de verschillende aspecten, die in het voorafgaande aan bod zijn gekomen met elkaar in verband worden gebracht. Een aantal bijlagen en een index vormen het sluitstuk.

deel I

DE STAD EN HAAR INWONERS

hoofdstuk 1

's-HERTOGENBOSCH: UITERLIJK, ECONOMIE, RELIGIE VAN EEN STAD

Op het einde van de twaalfde eeuw ontstond bij de samenvloeiing van Dommel en Aa op het territorium van het domein Orthen een nieuwe nederzetting: een groep kleine houten woningen die zonder duidelijk plan, kris-kras door elkaar waren geplaatst[1]. In korte tijd ontwikkelde deze nederzetting zich tot een ommuurde stad met een eigen stadsrecht[2]. De bewering dat deze nederzetting gesticht zou zijn ter verdediging van de noordgrens van het hertogdom Brabant[3], kan als een anachronisme van de hand worden gewezen. Het domein Orthen was immers op het einde van de twaalfde eeuw het enige bezit van de hertog van Brabant in wat later de Meierij van 's-Hertogenbosch zou gaan heten; er viel derhalve geen grens te verdedigen. De bewering van H.P.H. Camps dat de nieuwe nederzetting geheel zonder medewerking of zelfs maar medeweten van de grondheer van dat territorium zou zijn ontstaan, valt echter te betwijfelen[4]: hij lijkt de mate van vrijheid ten

1 JANSSEN, 'Markt', 58. STEURS, *Naissance*, 346, suggereert dat dit wellicht de tijdelijke behuizingen van de bouwers van de stad zijn geweest of de restanten van een bouwwerf.

2 De datering van de stichting en de verlening van het stadsrecht is onderwerp van felle discussie: Camps plaatst de verlening van het oudste stadsrecht in 1184, Van Uytven in 1195 en Steurs in 1196. Een overzicht van de discussie wordt gegeven in: JACOBS, *Justitie en politie*, 5-8; AVONDS, 'Bewoning en samenleving', 16-20. Van de na 1991 verschenen literatuur raadplege men: CAMPS, *Stadsrecht*; STEURS, *Naissance*, 341; STEURS, "s-Hertogenbosch: terug naar de bronnen', 190.

3 Zoals bijvoorbeeld recentelijk nog is beweerd in: JACOBS, *Justitie en politie*, 4.

4 CAMPS, *Stadsrecht*, 16, 30-33. Zie de bespreking van deze studie in: *Brabants Heem* 48 (1996) 73. Vergelijk ook de stellingname van Aarts die stelt dat het streven van de Brabantse hertogen naar expansie in noordelijke richting al eerder dan gewoonlijk wordt verondersteld, is begonnen, maar dat in de bronnen alleen de eindresultaten van dat streven zichtbaar zijn: AARTS, 'Het kastelenraadsel', 24.

opzichte van de landsheer te overschatten[5] door weinig aandacht te besteden aan de cruciale rol van de richter, de hertogelijke functionaris binnen de nieuwe stad[6].

In de loop van de dertiende eeuw maakte het hertogdom Brabant een sterke territoriale expansie door. Het gebied dat later de Meierij van 's-Hertogenbosch zou worden genoemd, kwam stevig in handen van de hertog. Terwijl de macht van de hertog in de loop van de dertiende eeuw sterk was gestegen, was in dezelfde tijd de *nova civitas apud Silvam* uitgegroeid tot de belangrijke stad *Buscum* of *Buscum Ducis*[7]. De verplichtingen van de stad tegenover de hertog werden verzwaard, maar ook werden enkele stedelijke vrijheden die scherper de grenzen van de hertogelijke macht afbakenden, expliciet vastgelegd. 's-Hertogenbosch was een integraal onderdeel geworden van een vrijwel aaneengesloten territorium. De stad was bepaald niet centraal in de Meierij gelegen, maar aan de noordwestelijke rand ervan, op korte afstand van het graafschap Holland en het hertogdom Gelre. Als enige grote stad van het gebied[8] werd 's-Hertogenbosch de hoofdstad van de Meierij[9]. Na Leuven, Brussel en Antwerpen is 's-Hertogenbosch in de loop van de dertiende en veertiende eeuw uitgegroeid tot de vierde stad van het hertogdom. In het begin van de vijftiende eeuw wisten deze vier steden de status van hoofdsteden van het hertogdom te bemachtigen[10]; steeds meer gingen zij alleen de derde stand in de Staten van Brabant vertegenwoordigen[11].

De nederzetting in de delta van Aa en Dommel kreeg, nadat ze in 1202 door de graaf van Holland was veroverd en verwoest, waarschijnlijk al in het eerste kwart van de dertiende eeuw stenen stadsmuren[12]. In de zestiende eeuw waren nog onderdelen van deze oudste ommuring die intussen midden in de stad waren komen te liggen, zichtbaar: de Leuvense of Gevangenpoort aan het begin van de Hinthamerstraat, de Brusselse of Orthenbinnen-

---

5 CAMPS, *Stadsrecht*, 37.

6 STEURS, *Naissance*, 370.

7 Ibidem, 347-369; CAMPS, *Stadsrecht*, 59.

8 De andere steden in de Meierij waren Eindhoven en Helmond, die beide een vele malen kleinere bevolking hadden dan 's-Hertogenbosch. Oss, weliswaar ook in het bezit van stadsrechten, was nooit ommuurd en had eveneens een veel lager bevolkingsaantal.

9 In de loop van de dertiende en veertiende eeuw is een onderverdeling van het hertogdom in een zestal bestuurlijke en gerechtelijke districten ontstaan: naast de meierij van Leuven, de ammanie van Brussel, het markgraafschap Antwerpen, het baljuwschap van Waals-Brabant en de meierij van Tienen behoorde daar ook de Meierij van 's-Hertogenbosch toe. Zie: COOPMANS, 'De Meierij van 's-Hertogenbosch', 75-76; COOPMANS, 'Het district', 18-19; KAPPELHOF, 'Institutionele structuren', 18-19; UYTTEBROUCK, 'Brabant-Limburg 1404–1482', 238.

Daarnaast was het hertogdom in verband met de administratie van een aantal financiële zaken als belastingheffing, administratie van leengoederen en beheer van hertogelijke domeinen. in vier zogenaamde *kwartieren* verdeeld, waarvan het Kwartier van 's-Hertogenbosch er één was. Dit Kwartier besloeg naast de gehele Meierij ook de territoria in het noordoostelijke grensgebied met Gelre, die weliswaar in het bezit van leenmannen van de hertog van Brabant waren, maar niet in bestuurlijk en gerechtelijk opzicht tot de Meierij van 's-Hertogenbosch behoorden. Zie: VAN DER REE-SCHOLTENS, *De grensgebieden*, 14, 55-75; VAN HAM, 'Ontstaan door strijd', 24.

10 GODDING, 'Le pouvoir urbain', 95-96.

11 UYTTEBROUCK, 'Brabant-Limburg 1404–1482', 241: incidenteel namen aanvankelijk ook kleinere steden en heerlijkheden deel aan de Brabantse Statenvergaderingen. In de zestiende eeuw participeerden nog slechts de vier hoofdsteden. Zie: WILS, 'De werking van de Staten van Brabant', 4; DE SCHEPPER, 'De burgerlijke overheden', 324.

12 JANSSEN, 'De oudste ommuring', 69, 71; GUDDE, *'s-Hertogenbosch. Geschiedenis van vesting en forten*, 10-19.

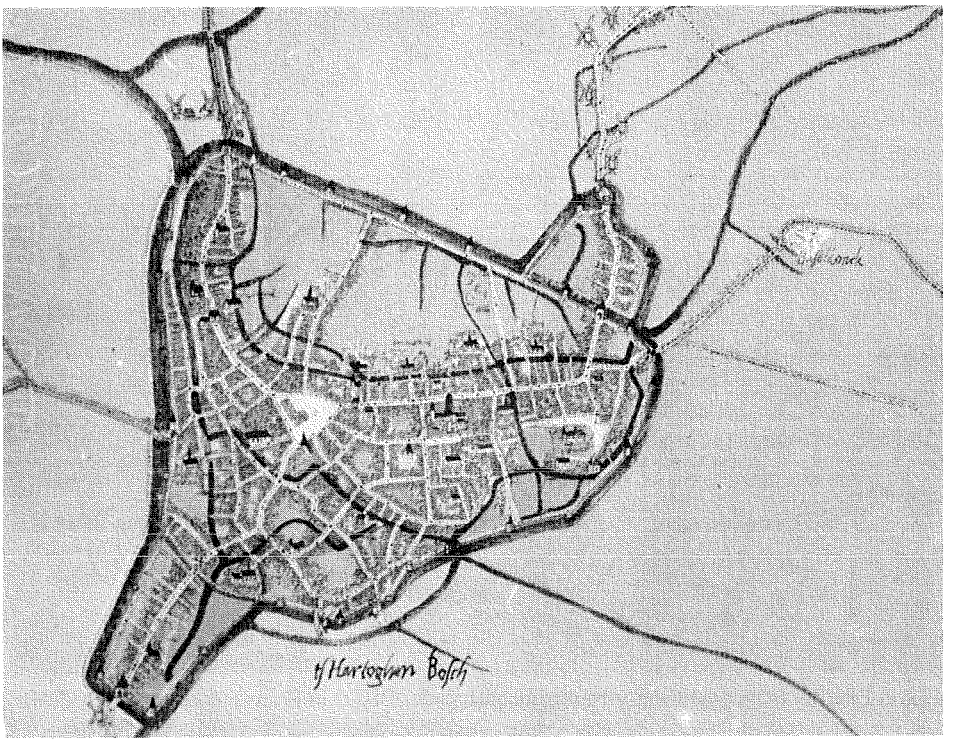

AFBEELDING 1. Plattegrond van 's-Hertogenbosch circa 1565 door Jacob van Deventer (foto: GAH).

poort in de Orthenstraat en een waterpoort ten noorden van de Markt. De andere poorten waren in de tussentijd volledig verdwenen[13]. Het kleine gebied dat door deze oudste stadsmuren werd omsloten, bleek al gauw niet toereikend om aan de grote behoefte aan woonruimte binnen de snel groeiende stad te kunnen voldoen. Weldra zullen de eerste woningen buiten de stadspoorten zijn gebouwd. Ook de eerste kerk van de stad verrees in de eerste helft van de dertiende eeuw buiten de stadsmuren, op de plaats van de huidige Sint-Jan. Wellicht heeft het stadsbestuur al in 1250 besloten om nieuwe stadsmuren aan te leggen; pas uit 1318 zijn er aanwijzingen in de bronnen dat men daadwerkelijk met de bouw daarvan was begonnen[14]. Om bewoning buiten de oude kern mogelijk te maken werden in het begin van de veertiende eeuw delen van de stad 1,5 tot 2 meter opgehoogd[15], hetgeen niet wegneemt dat nog steeds een aanzienlijk gebied binnen de wallen te drassig bleef voor bewoning. In de loop van de veertiende eeuw werd bovendien een stuk van de Vughterdijk bij de stad getrokken en omwald. Rond 1500 werd de stad tenslotte in de richting van Hintham uitgebreid. De stadswallen vormden overigens niet de grens van de stedelijke jurisdictie: ook een aanzienlijk gebied buiten de muren van de stad, bekend als de *vrijheid* of *vrijdom* viel onder het gezag van het Bossche stadsbestuur. Deze *vrijdom* omvatte de dorpen Den Dungen, Hintham en Orthen en bovendien Het Reut en

13 Ibidem; SY1, 16-22.
14 JANSSEN, 'De oudste stadsommuring', 69.
15 JANSSEN, 'Archeologisch onderzoek', 21.

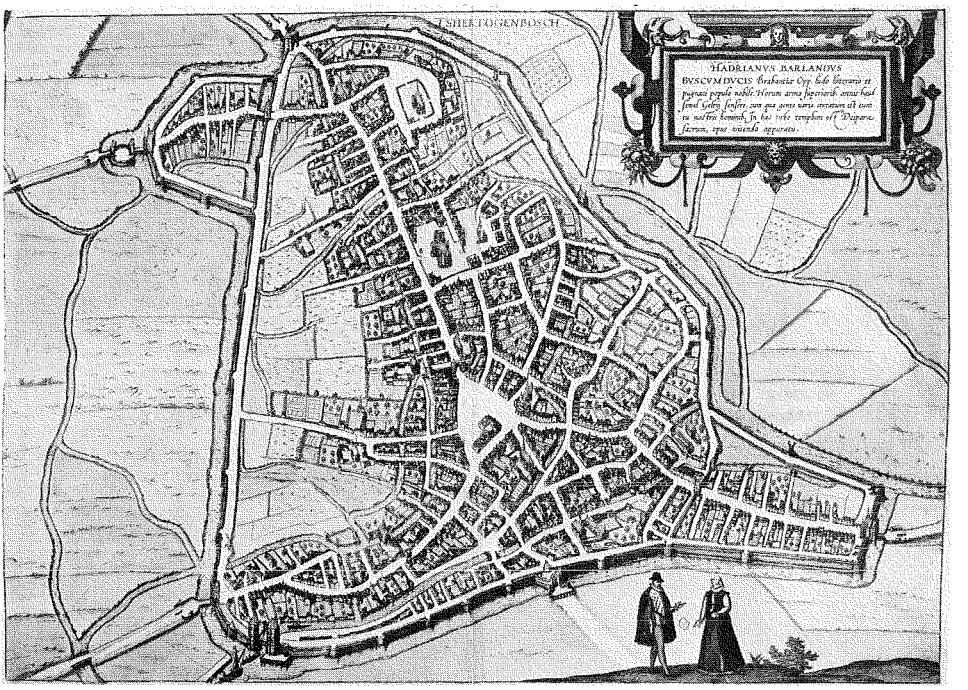

AFBEELDING 2. Plattegrond van 's-Hertogenbosch circa 1588 door Frans Hogenberg (foto: GAH).

Vrankenhofstad, twee 'buitenwijken' van de stad direct buiten deVughterpoort[16].

Kaarten van Jacob van Deventer uit circa 1565 en van Frans Hogenberg uit circa 1588 (afbeeldingen 1 en 2) tonen hoe de plattegrond van 's-Hertogenbosch er in de zestiende eeuw uitzag. Omvang en vorm die de stad in de zestiende eeuw kreeg, bleven tot ver in de negentiende eeuw nagenoeg ongewijzigd[17]. Wel werden de vestingwerken herhaaldelijk gemoderniseerd en aangepast aan de nieuwste ontwikkelingen op militair-technisch terrein. De oudst bewaarde panorama's van 's-Hertogenbosch dateren eveneens uit de tweede helft van de zestiende eeuw en zijn van de hand van Anton vanden Wijngaerde[18] (ca. 1548–1558) en opnieuw Frans Hogenberg (ca. 1572) (afbeeldingen 3 en 4). Deze panorama's tonen een stad, enigszins op een hoogte gelegen, temidden van laag, drassig land[19]. Vanuit militair oogpunt was de ligging van de stad zeer gunstig. Tijdgenoten achtten 's-Hertogenbosch dan ook vrijwel onneembaar. Zo beschreef de Griek Nicander Nu-

16 COOPMANS, 'De onderlinge rechtsverhoudingen', 75-81; JACOBS, *Justitie en politie*, 16.

17 Hoewel de vestingstatus van 's-Hertogenbosch in 1874 werd opgeheven en niets een uitbreiding van de stad meer in de weg stond, dateren de eerste plannen voor uitbreiding buiten de middeleeuwse wallen pas van 1889: VAN DRUNEN e.a., 'In de kluisters van het water', 171. Overigens hoeft omvangrijke bevolkingsgroei niet zonder meer gepaard te gaan met ruimtelijke groei, ook de bevolkingsdichtheid kan namelijk sterk toenemen. VISSER, 'Dichtheid', 15, constateert bijvoorbeeld tussen 1450 en 1600 een sterke verdichting van de bevolking in de Nederlandse steden.

18 Zie: PIRENNE, 'De oudste panorama's'.

19 Het centrum van de stad is gelegen op een heuvel, die 6 meter boven N.A.P. ligt en zo'n 3,5 meter boven het omliggende land uitsteekt: BROERTJES en DOBMA, 'Geologische geschiedenis', 30.

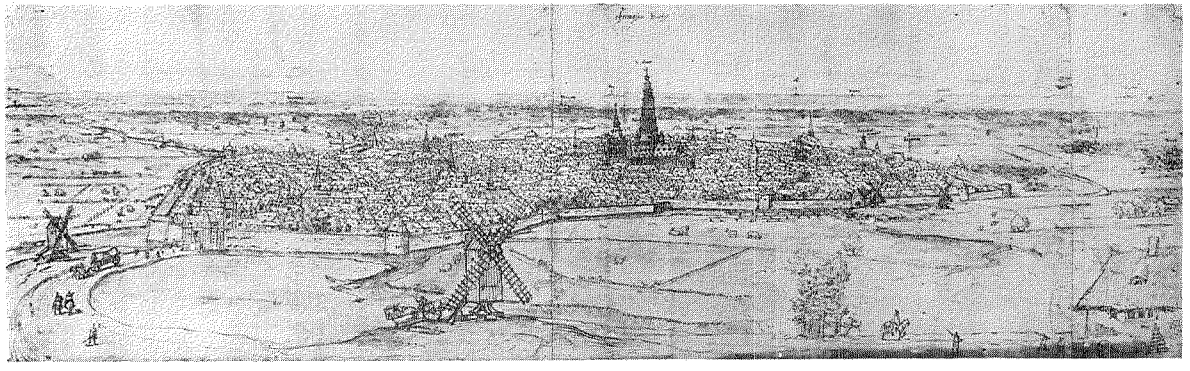

AFBEELDING 3. Panorama van 's-Hertogenbosch vanuit het noorden door Anton vanden Wijngaerde circa 1550 (foto: GAH).

AFBEELDING 4. Panorama van 's-Hertogenbosch vanuit het westen door Frans Hogenberg circa 1572 (foto: GAH).

cius de stad in 1545: *deze stad nu is ommuurd en heeft door de toevloed van het water het aanzien van een eiland. Het terrein rondom wordt door de wateren omspoeld ... en deswege wordt de stad onneembaar geacht en zeer sterk...*[20].

De gunstige geografische ligging van 's-Hertogenbosch ten opzichte van Maas en Rijn is steeds een stimulans voor de economie van de stad geweest. Bovendien ligt de stad aan een aantal belangrijke handelsroutes over land: van Vlaanderen en Antwerpen naar Noord-Duitsland[21] en naar het Rijnland[22]. Evenzeer van groot belang waren de talrijke privileges die de Brabantse hertogen hun noordelijke hoofdstad hebben geschonken: al snel genoot 's-Hertogenbosch tolvrijdom in het gehele hertogdom Brabant, op de Rijn en in het hertogdom Gelre. Begin vijftiende eeuw volgde tolvrijdom in de graafschappen Holland en Zeeland[23]. 's-Hertogenbosch was onder deze gunstige omstandigheden in staat om uit te groeien tot een bloeiend centrum van handel en nijverheid. Over het economische wedervaren van 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw bestaat in de literatuur bepaald geen eenstemmigheid. In veel oudere literatuur wordt het beeld geschetst van een snelle en aanhoudende achteruitgang van handel en nijverheid vanaf het begin van de zestiende eeuw[24]. L.J.A. van de Laar en met name B. Blondé hebben op basis van zestiende-eeuwse archiefmateriaal deze mythe weten te ontkrachten en komen tot een veel genuanceerder beeld van de ontwikkeling van de Bossche economie in deze periode[25].

Blondé stelt dat de Bossche economie in de middeleeuwen en ook in de zestiende eeuw op drie pijlers was gebouwd: de functie van de stad als centrale plaats van de Meierij, doorvoerhandel en exportnijverheden[26]. De rol van de stad als centrale plaats van de Meierij beschouwt Blondé als een betrekkelijk stabiele factor, die weinig invloed zou hebben gehad op schommelingen in de Bossche conjunctuur[27]. De betekenis van de transitohandel, vooral van haring[28] en vee[29], voor de stedelijke economie mag volgens hem evenmin

---

20 BRUNSTING, 'Hoe een Griek in 1546 Brabant zag'.

21 VAN DER VAART, ''s-Hertogenbosch: in de middeleeuwen knooppunt van wegen?', 5-8; SLOOTMANS, *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom*, 231.

22 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 404.

23 JACOBS, *Justitie en politie*, 140-141; JACOBS, 'Iets over Maastollen', 223-225; DORN en WALLERT, 'Handel, steden en constitutionele ontwikkelingen', 90-91; PIRENNE, 'De Bossche handel op verre afstand', 6-11.

24 HEZENMANS, *'s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798*, 6; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 315, noot 1, 398.

25 VAN DE LAAR, 'De bevolking', 59-60, 81-85; BLONDÉ, *Sociale structuren*, 131-141. Zie verder ook: VAN XANTHEN, 'Town and bailiwick', 102; BLOCKMANS en PREVENIER, 'Openbare armenzorg', 32-35.

26 BLONDÉ, *Sociale structuren*, 94.

27 Daarmee veronachtzaamt hij mijns inziens de mate waarin de welvaart op het platteland door externe factoren werd bepaald: ten tijde van de Gelderse Oorlogen zal er van welvaart geen sprake zijn geweest, na afloop daarvan lijkt het platteland zich snel te hebben hersteld. Dergelijke fluctuaties in het lot van het platteland zullen ongetwijfeld ook hun weerslag hebben gehad op de economie van 's-Hertogenbosch als de centrale plaats van het economisch systeem van de Meierij. Vergelijk ook: VAN DE LAAR, 'De bevolking', 82.

28 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 350 stelt dat de handel in verse haring eind vijftiende eeuw volledig te gronde ging, maar dat de overstap naar gerookte haring een groot succes was; VAN DE LAAR, 'De bevolking', 67, beweert dat de handel in haring én bokking rond 1550 sterk was geslonken. BLONDÉ, *Sociale structuren*, 94-95, is positiever: in de jaren 1540 was 's-Hertogenbosch nog steeds een belangrijke doorvoerhaven voor zowel haring als bokking, hoewel er wel sprake is van achteruitgang. Hij baseert zich hierbij op de rekeningen van Jan Heys, collecteur van de honderdste penning op de export naar het buitenland (ARAB RK 13383-13387), een tot

worden overschat[30]. Van veel groter belang in dit verband acht hij de exportnijverheden. Vanouds van groot gewicht was de lakennijverheid, maar die zakte in de zestiende eeuw volledig in door de concurrentie van Engels laken en van plattelandsproducten en door het verlies van afzetgebieden. Door over te schakelen op lakenbereiderij, het afwerken van geweven halfproducten, werd met enig succes getracht althans een deel van de werkgelegenheid en welvaart te redden, zonder dat deze bedrijfstak tot grote bloei is gekomen[31]. Daar staat tegenover dat de handel in laken, vooral afkomstig van het omliggende platteland, in 's-Hertogenbosch wel bleef bloeien. In tegenstelling tot de lakenweverij floreerde de linnenweverij en -blekerij[32]. Bossche messenmakers en speldenmakers zetten hun producten eveneens met succes buiten de stad af. Aanvankelijk verhandelden zij hun messen vooral op de jaarmarkten van Antwerpen en Bergen op Zoom, later vooral op de Antwerpse wereldmarkt[33]. Leerlooierij en schoenmakerij, in de vijftiende eeuw belangrijke exportindustrieën, waren in de zestiende eeuw nog slechts van locale betekenis[34]. Het belang van de productie van hoeden, bonnetten, handschoenen en nestels (veters) voor de export, lijkt na circa 1520 sterk te zijn afgenomen[35]. Zeepziederij en olieslagerij kwamen daarentegen in de zestiende eeuw tot bloei en waren ook voor de export van betekenis[36]. Andere nijverheden produceerden vooral voor de locale markt van stad en Meierij. De belangrijke en omvangrijke[37] stad 's-Hertogenbosch kende in de zestiende eeuw een zeer gedifferentieerde economische structuur, waarin verschillende bedrijfstakken ieder hun eigen ontwikkeling doormaakten. Terwijl de ene bedrijfstak het steeds moeilijker kreeg om het hoofd boven water te houden en soms zelfs geheel uit de stad verdween, slaagde de andere nijverheid erin om tot grote bloei te komen. Hier moet met nadruk gesteld worden dat 's-Hertogenbosch geen handelsstad pur sang was, zoals de ambachtsdekens nog in 1555 uitdrukkelijk stelden: ... *soe staet alnoch aen te mercken dat dese stadt* ['s-Hertogenbosch] *nyet en is een groet vernoempde coopstadt gelyck Antwerpen, Amsterdamme ende dierge-*

---

nog toe voor de geschiedenis van de Bossche export en transitohandel ongebruikte, maar zeer belangwekkende bron. Zie over deze belasting ook: KORVEZEE, 'Belastingen in Noord-Brabant', 105-106, 130.

29 BLONDÉ, *Sociale structuren*, 96-99; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 409-413. Voor een nadere uiteenzetting over het conflict tussen 's-Hertogenbosch en Lier over de vraag welke stad de ossenstapel van de Nederlanden zou worden, raadplege men: VAN DER WEE en AERTS, 'The Lier livestock market'.

30 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 403-407; VAN DE LAAR, 'De bevolking', 71; VAN UYTVEN, 'Het verbruik van land- en vreemde wijnen', 330, stellen allen dat 's-Hertogenbosch een belangrijke rol speelde bij de doorvoerhandel van rijnwijn. De onjuistheid van deze bewering, oorspronkelijk afkomstig van Van den Heuvel, is aangetoond in: VAN UYTVEN en BLONDÉ, 'Wijnverbruik te Antwerpen en 's-Hertogenbosch'; BLONDÉ, *Sociale structuren*, 99-100.

31 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 372-374; VAN DE LAAR, 'De bevolking', 68; NOORDEGRAAF, 'Nijverheid in de Noordelijke Nederlanden', 14, spreken alle drie van een grote bloei van de lakenbereiderij. BLONDÉ, *Sociale structuren*, 102-103, tempert dit enthousiasme, wellicht iets te sterk.

32 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 52, 397; VAN DE LAAR, 'De bevolking', 68-69, 88 noot 51; BLONDÉ, *Sociale structuren*, 40.

33 BLONDÉ, *Sociale structuren*, 114-126; SLOOTMANS, 'Bosschenaren op de Bergen op Zoomse vrije jaarmarkten'.

34 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 378-386; BLONDÉ, *Sociale structuren*, 126-127; VAN DE LAAR, 'De bevolking', 70-71.

35 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 387-389; BLONDÉ, *Sociale structuren*, 129-130.

36 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 400-401, 420-421; BLONDÉ, *Sociale structuren*, 128-129; VAN DE LAAR, 'De bevolking', 67.

37 Zie voor de demografische ontwikkelingen hoofdstuk 3.

lycke meer steden die welcke men nyet gelaten ofte gederven en can, maer is alleenlyck een landt stadt gelegen opte frontieren van Brabant...[38]. Hoewel deze stelling werd gebruikt als argument tegen voorstellen tot belastingverhoging en daarom niet zonder meer als waar mag worden aangenomen, lijkt ze wel een kern van waarheid te bevatten.

In het kort kunnen we de economische ontwikkeling van 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw als volgt schetsen[39]. Tot circa 1520 bloeide de Bossche economie door toename van de locale vraag en door de florerende Brabantse jaarmarktencyclus. Toen daarna enkele exportgebieden wegvielen en de rol van de Brabantse jaarmarkten begon af te nemen, betekende dat een aanzienlijke achteruitgang voor de economie van 's-Hertogenbosch, die echter gedeeltelijk kon worden opgevangen door een sterkere integratie in de permanente internationale markt van Antwerpen. Toch bleek een en ander niet voldoende om alle verliezen te compenseren: in het midden van de zestiende eeuw stagneerde de bevolkingsgroei en bleven loonpeil en loonontwikkeling ver achter bij die in Antwerpen. Interne onderconsumptie en verarming van een grote groep loonarbeiders waren het gevolg. Na 1559 begon onder invloed van impulsen vanuit de Antwerpse wereldmarkt een herstel op te treden, dat echter in 1566 met de beeldenstorm en de daaropvolgende troebelen definitief werd afgebroken. *Nu werd de stad voor minstens twintig jaar in een zeer ernstige sociale en economische crisis gedompeld*, aldus Blondé[40]. Zeker al vanaf 1572 werden Maas- en Rijnhandel ernstig belemmerd door vijandelijkheden en werd het platteland geteisterd door rondzwervende troepen van beide partijen. De keuze vóór de wettige landsheer in 1579 maakte van 's-Hertogenbosch voor lange tijd een frontstad, afgesneden van haar oude handelswegen. Niet voor niets bedong de stad in 1579 bij landvoogd Farnese dat tien tot twaalf betrouwbare handelaren uit 's-Hertogenbosch handel zouden mogen drijven met Holland en Zeeland[41]. Veel baat zal deze toezegging echter niet hebben gehad, daar de Staten van Holland al in juli 1579 de handel met 's-Hertogenbosch hadden verboden[42].

Op de panorama's van Vanden Wijngaerde en Hogenberg vallen de vele kerktorens van 's-Hertogenbosch op. Binnen de muren van de stad bevond zich inderdaad een groot aantal kerken, kapellen en kloosters. Naast de kerk van Sint-Jan telde de stad nog acht openbare kapellen, acht vrouwenkloosters, acht mannenkloosters en een begijnhof. Buiten de stadsmuren, maar binnen de grenzen van de vrijdom bevonden zich bovendien nog een vrouwenklooster en een mannenklooster (zie kaart I). In 1526 is 1 op de 23 inwoners van 's-Hertogenbosch een geestelijke; wanneer de begijnen niet bij de leken maar als religieuze vrouwen worden geteld, is dat zelfs 1 op de 19. In 1566 is het relatieve aantal geestelijken enigszins gedaald tot respectievelijk 1 op 32 en 1 op 26. Vergeleken met andere steden in de Nederlanden kent 's-Hertogenbosch naar rato van zijn bevolking een zeer hoog aantal geestelijken[43].

---

38 GAH OA A328, 12-11-1555.

39 BLONDÉ, *Sociale structuren*, 131-141.

40 Ibidem, 141.

41 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 277.

42 VAN GURP, *Migranten tussen uitwijking en reductie*, 19. Aan dit verbod werd overigens van Hollandse zijde ook niet steeds de hand gehouden.

43 VAN DE MEERENDONK, *Tussen reformatie en contrareformatie*, 133-134. Overigens wijken de verhoudingscijfers die Van de Merendonk voor 's-Hertogenbosch geeft enigszins af van de hier gepresenteerde getallen, met name omdat hij met een aantal van 19.000 inwoners in 1526 mijns inziens de bevolkingsomvang van 's-Hertogenbosch te laag inschat. MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de reformatie*, 80-81, geeft voor Antwerpen de volgende cijfers: in 1480 was 1 : 41 Antwerpenaren clericus; in 1526 was dat 1 : 52; in 1578–1581 tenslotte 1 : 123.

Daarnaast bevonden zich naar schatting nog zo'n 110 seculiere priesters binnen de stadsmuren. De kerk van Sint-Jan was tot 1569 de enige parochiekerk van de Bosschenaren[44]. Drie vice-cureiten of kapelaans namen om beurten ieder een week de zielzorg van de gehele stad op zich. Vanaf 1366 was aan de Sint-Jan een kapittel van 30 kanunniken verbonden. De beneficies verbonden aan de 50 altaren, die de kerk in de zestiende eeuw rijk was[45], werden door de kanunniken en nog zo'n 30 beneficianten bediend. Daarnaast waren buiten de Sint-Jan nog circa 50 seculiere geestelijken actief, verbonden aan beneficies in de openbare kapellen en in de kapellen van de vrouwenkloosters van de stad[46]. Over het morele leven van deze seculieren beschikken we vooral voor de kanunniken over inlichtingen, dankzij een visitatie van het kapittel door bisschop Franciscus Sonnius in 1568[47]. Van de kanunniken had toen 63% op zijn minst een universiteit bezocht, de meesten van hen beschikten over een academische graad[48]. De bisschop trof onder de kanunniken geen grote misstanden aan, maar wel allerlei kleine: verdenking van concubinaat, drankzucht, goklust, laksheid bij het vervullen van het officie. De getijden vonden weliswaar op gezette tijden plaats, maar aandacht en eerbied lieten te wensen over. Terwijl de kanunniken zich niet bekommerden om verbetering van de stedelijke zielzorg, hielden zij zich wel langdurig en intensief bezig met de verdediging van de eigen privileges tegen inbreuken van stad en bisschop[49]. De algehele sfeer binnen het kapittel was lauw, zelfgenoegzaam en daardoor voor de buitenwereld weinig inspirerend, zonder dat er sprake is van algehele decadentie.

Van verregaand moreel verval binnen de kloosters kan evenmin worden gesproken, hoogstens van een lichte achteruitgang van het geestelijk leven[50]. In bijna alle kloosters nam met name door een daling van het aantal novicen in de loop van de zestiende eeuw het aantal kloosterlingen geleidelijk af[51]. Onder de bevolking deed zich langzaam een verandering in de geloofsbeleving voor; de leken namen – om met Marnef te spreken – in toenemende mate afstand van de laatmiddeleeuwse heilseconomie met zijn geformaliseerde en geïnstitutionaliseerde bemiddelingskanalen[52]. Deze mentaliteitsverandering wordt in 's-Hertogenbosch bijvoorbeeld zichtbaar in een snelle afname van het aantal nieuwe leden van de Lieve Vrouwebroederschap na circa 1520[53], in een toenemend antiklerikalisme en

---

44 Het Groot Gasthuis en het Groot Begijnhof golden als afzonderlijke parochies, die echter niet open stonden voor de gewone Bosschenaar. Voor de parochiële herindeling van 1569, zie kaart II, p. 32.

45 SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* IV, 191-203; COPPENS, *Nieuwe beschrijving van het bisdom 's-Hertogenbosch* II, 51-77; MOSMANS, *De St. Janskerk*, 329 (plattegrond), 330-338 (beschrijving).

46 VAN DE LAAR, 'De katholieke restauratie', 175, komt tot de iets lagere schatting van 90 tot 100 seculiere geestelijken.

47 Het visitatieverslag is uitgegeven in: FRENKEN, 'Kerkvisitaties van Sonnius', 23-89. Voor een analyse van dit visitatieverslag: POST, 'De visitatie van de Sint Janskerk'; VAN DE MEERENDONK, *Tussen reformatie en contra-reformatie.*

48 VAN DE LAAR, 'De katholieke restauratie', 184: in 1520 lag het percentage universitair gevormden nog op (minstens) 33%.

49 VAN DE MEERENDONK, *Tussen reformatie en contra-reformatie*, 51, 100-107; FRENKEN, 'De geschillen'.

50 Ibidem, 262. POST, 'De visitatie van de Sint Janskerk', 18, spreekt van *algemene vadsigheid en lauwheid ... sleur en gebrek aan geestdrift.*

51 SCHUTTELAARS, *Bossche beroerten*, 55, 64.

52 MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de reformatie*, 85-86.

53 Zie p. 370.

KAART I kerken, kapellen en kloosters

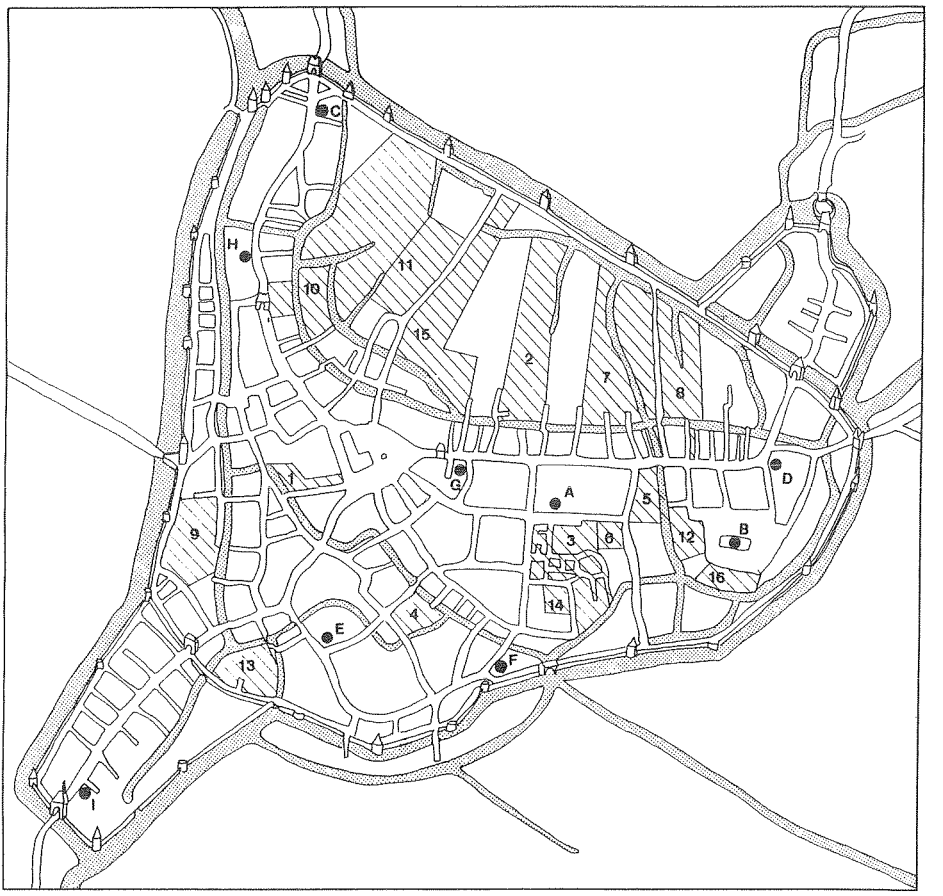

Tekening: Mirjam v.d. Wal (BAM) naar: JANSSEN ed., *Van Bos tot Stad*, 16.

A. Sint-Jan
B. Sint-Jacob
C. Sint-Pieterkapel
D. Sint-Antoniuskapel
E. Sint-Joriskapel
F. Sint-Barbarakapel
G. Sint-Annakapel
H. Sint-Eloy / Sint-Eligiuskapel
I. Sint-Corneliuskapel

1. Minderbroeders / Franciscanen
2. Predikheren / Dominicanen
3. Groot Begijnhof
4. Bogarden
5. Clarissen
6. Nazareth (Zwart- of Cellezusters)
7. Zusters van Orthen
8. Gregoriushuis (Broeders van het Gemene Leven)
9. Mariënburg (Tertiarissen)
10. Sint-Geertruiklooster (Augustinessen)
11. Sint-Elisabeth Bloemenkamp / klooster achter Tolbrug (Tertiarissen)
12. Bethaniën (Augustinessen)
13. Kruisbroeders
14. Cellebroeders of Alexianen
15. Groot Gasthuis (Augustinessen)
16. Bazelaars of Wilhelmieten

uiteindelijk ook in een hang naar reformatorische opvattingen[54]. Antiklerikalisme tegen de Bossche kloosters lijkt overigens in de meeste gevallen vooral op sociaal-economische motieven gestoeld te zijn geweest. Een aantal rijke kloosters, vooral mannenkloosters, hield ook in tijden dat de stad financieel op de rand van de afgrond stond, op starre wijze vast aan de verworven vrijdom van belasting. Deze halsstarrigheid wekte nogal wat onvrede onder de stedelijke bevolking; vooral het derde lid van de stadsregering hamerde voortdurend op de noodzaak om ook de kloosters in de stadskas bij te laten dragen. Bovendien was de kloosternijverheid en -handel door tal van privileges op een aantal gebieden een geduchte concurrent van de ambachtsgilden, tot groot ongenoegen van de ambachtslieden. Meestal bleef het bij vage uitingen van antiklerikale gevoelens. Slechts in zeer uitzonderlijke gevallen, in 1525 en 1566 en in de tweede helft van de jaren zeventig, kwamen de anticlericale sentimenten tot gewelddadige uitbarsting[55].

Reformatorische denkbeelden drongen al vroeg tot 's-Hertogenbosch door, in eerste instantie waarschijnlijk via de vele handelscontacten met het Duitse achterland. Het oproer van 1525 was met antiklerikalisme doordrenkt, maar uitgesproken reformatorische opvattingen traden op dat moment nog niet op de voorgrond. Een jaar later gaat het bij de veroordeling van een negental mannen en vrouwen ontegenzeglijk wel om dergelijke ideëen[56]. Kwamen deze negen er nog met boetedoening vanaf, in 1533 werden vijf ketters geëxecuteerd, minstens 26 anderen kregen dat jaar andere straffen opgelegd of werden bij verstek verbannen[57]. Ondanks de felle vervolging van doopsgezinden na de ondergang van het Munsterse doperrijk in 1534, bleef de vreedzame variant van het anabaptisme lange tijd de belangrijkste protestantse stroming in de Nederlanden. Zo ook in 's-Hertogenbosch. Van ondergrondse protestantse activiteiten binnen de stad is vanzelfsprekend weinig bekend. We kunnen slechts executies in 1538, 1544 en 1545 vermelden wegens overtredingen van de ketterwetten[58]. In deze drie jaren betrof het overigens in alle gevallen personen die oorspronkelijk niet uit 's-Hertogenbosch afkomstig waren. Het lijkt erop dat de Bossche stadsregering op het punt van de religie in toenemende mate afkerig werd van hard optreden tegen de eigen burgers . Om de schijn van gehoorzaamheid aan het centrale gezag op te houden, werden bij voorkeur doopsgezinden van buiten de stad opgepakt en berecht. Tussen 1545 en 1567 werd zelfs geen enkele persoon ter dood gebracht omwille van zijn religieuze overtuiging. Een dergelijke terughoudendheid ten aanzien van de uitvoering van de ketterwetten is ook voor stadsbesturen elders in de Nederlanden

54 MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de reformatie*, 83-86 noemt soortgelijke verschijnselen in Antwerpen: een geleidelijke daling van de devotiegiften in de Onze-Lieve-Vrouwekerk vanaf ongeveer 1520; nauwelijks nog stichtingen van broederschappen en kapelanieën na 1520.

55 VAN DE LAAR, 'De katholieke restauratie', 194-200.

56 VK, 96-98; CUYPERS-VAN VELTHOVEN, 'Histoire des troubles religieux', 91-92; MEINDERSMA, 'De reformatorische beweging', 263-264; VAN DE LAAR, 'De opkomst van de reformatie', 117-118.

57 VK 236-239; VAN HEURN, *Historie der stad*, 477-478; BROUWER, *Chronicon conventus Buscoducensis*, 166; VAN OUDENHOVEN, *Silva Ducis*, 133-134; BOR, *Gelegentheyt van 's Hertogen-Bosch*, 20-21; VAN HAEMSTEDE, *De historie der martelaren*, 123; HERMANS, 'Lutherye ten Bossche 1533'; GOOSSENS, 'De eerste protestantsche "martelaar" te 's-Hertogenbosch'; VAN DE LAAR, 'De opkomst', 122-126; MEINDERSMA, 'De reformatorische beweging', 265-268; CUYPERS-VAN VELTHOVEN, 'Histoire', 94-97; MELLING, *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden*, 337-338; ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme*, 147.

58 VK 113, 242-246, 251, 252; VAN HEURN, *Historie der stad* I, 488-490; VAN BRAGHT, *het bloedig tooneel*, 41-42; VAN DE LAAR, 'De opkomst', 127-132; MEINDERSMA, 'De Reformatorische beweging', 268-269, 272-273; CUYPERS-VAN VELTHOVEN, 'Histoire', 134-136; GOOSSENS, 'Protestantsche martelaars te 's-Hertogenbosch in 1545', 337-353, 453-467.

herhaaldelijk geconstateerd[59]. Intussen bloeide binnen 's-Hertogenbosch ongetwijfeld een vrij omvangrijke doopsgezinde gemeente. Van de voorganger Lenaert Bouwens, die vooral in de Noordelijke Nederlanden actief was, is bekend dat hij tussen 1557 en 1565 op twee doortochten in 's-Hertogenbosch 67 personen de volwassendoop heeft toegediend[60]; ene Joest Verbeke doopte eind 1560 of begin 1561 eveneens binnen de Diezestad[61]. Het is overigens niet zo, dat de vervolging van protestanten van allerlei slag volledig stil was komen te liggen, maar zwaardere straffen dan verbanning werden niet opgelegd.

Vanaf begin jaren zestig van de zestiende eeuw dateert een snelle opkomst van de gereformeerde stroming. Al in 1564 of 1565 trok de pastoor van Hedel met zijn van de katholieke leer afwijkende preken elke zondag veel Bossche toehoorders[62]. Midden juli 1566 kreeg de Bossche gereformeerde gemeente vastere vorm en werd er een consistorie gevormd[63]. De eerste hagenpreek die onder grote publieke belangstelling op 21 juli plaats in het Boschvelt nabij de stad plaatsvond[64], was het begin van een hele reeks van dergelijke bijeenkomsten. Door tegenwerking van de zijde van de stadsregering stond de schout machteloos tegenover deze overtredingen van de plakkaten. Op 10 augustus werd een hagenprediker op klaarlichte dag door aanhangers *met pistoletten, langhe roeren ende anderssins gestockt ende gestaeft* de stad binnengeleid[65]. Op 14 augustus dienden de gereformeerden bij de stadsregering het verzoek in voor toewijzing van een preekplaats binnen de stad[66]. Op dat moment was in de Westhoek van Vlaanderen de beeldenstorm al uitgebarsten. Nadat berichten over de vernielingen in Antwerpen de stad hadden bereikt, werd ook 's-Hertogenbosch op 22 augustus en volgende dagen geteisterd door een – naar alle waarschijnlijkheid tevoren geplande – beeldenstorm, die vrijwel alle kerken, kloosters en kapellen in de stad trof[67]. Pas op 24 augustus vaardigde de stadsregering enkele ordonnanties uit om de rust binnen de stad te herstellen. Dezelfde dag beklom voor het eerst een hervormd predikant het preekgestoelte van de Sint-Jan. Stadsregering en schout waren niet meer bij machte om effectief op te treden: de schout had een aantal plunderaars gevangen genomen, maar zag zich onder dreiging van geweld gedwongen die al snel weer vrij te laten[68]. Vier kapellen binnen de stad werden door de gereformeerden in bezit genomen om daar hun preken te houden. De stadsregering trachtte intussen op zeer voorzichtige wijze, uitgaande van de ontstane status quo, de orde en rust binnen de stad enigszins te herstellen. Die opzet leek aanvankelijk te slagen, totdat de komst van twee commissa-

---

59 DECAVELE, *De dageraad van de reformatie* I, 251, 481 (Brugge); 287, 474-475 (Kortrijk); DECAVELE, 'Reformatie en begin katholieke restauratie 1555–1568', 169 (Antwerpen); HALLEMA, 'Wording en lotgevallen', 16; BEENAKKER, *Breda in de eeste storm van de opstand*, 32; VAN DER POL, *De reformatie te Kampen*, 101; VELDMAN, *De beeldenstorm in Groningen*, 101; TRACY, *Holland under Habsburg Rule*, 170-175; ROOZE-STOUTHAMER, *Hervorming in Zeeland*, 165-173.

60 VOS, 'De dooplijst van Lenaert Bouwens', 39-70.

61 MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de reformatie*, 306, noot 92.

62 ARAB RB 135, 414v-415r; BEYENS, 'Verhaal der beeldenstorm', 286; BROUWER, *Chronicon conventus Buscoducensis*, 190-191; VAN DE LAAR, 'De beeldenstorm in 's-Hertogenbosch', 8; VERSEPUT, 'Grepen uit de geschiedenis', 42.

63 CD 295.

64 Archief Bisdom 's-Hertogenbosch, Dossier diocèse de Bois-le-Duc, 155r; ARAB RB 51, 154v; CD 22-23; BEYENS, 'Verhaal der beeldenstorm', 286.

65 CD 31-33, 325-236; VAN OUDENHOVEN, *Sylva Ducis*, 135; VAN HEURN, *Historie der stad* II, 23; FOPPENS, *Historia episcopatus Silvaeducensis*, 8.

66 CD 31-33.

67 Voor een uitgebreide beschrijving raadplege men: SCHUTTELAARS, *Bossche Beroerten*, 99-115.

68 ARAB RB 51, 163r-164r.

rissen uit Brussel begin oktober 1566 roet in het eten gooide. Hun komst leidde tot de wildste geruchten. De toegenomen spanningen resulteerden op 10 oktober in een tweede beeldenstorm. Veel stadsbestuurders zagen geen uitweg meer en ontvluchtten de stad. De overgebleven bestuurders trachtten in eerste instantie de rust binnen de stad te herstellen. Na de nodige discussies in de raadsvergadering besloten zij dat iedere inwoner van de stad, nadrukkelijk ook de geestelijkheid, een eed van wederzijdse bijstand moest zweren. De gereformeerden waren als de grote overwinnaars uit de strijd gekomen: zij beschikten over een aantal kapellen waar zij hun diensten konden houden. Door de eed was hun positie binnen de stad door de stadsregering in wezen als een voldongen feit erkend.

De positie van de gereformeerden was echter niet alleen afhankelijk van de krachtsverhoudingen binnen de stad, maar ook van de ontwikkelingen in de Nederlanden. Het centrale gezag begon zich langzaam maar zeker enigszins te herstellen. De landvoogdes zond eind oktober Jan IV van Merode en Jan Scheyfve, kanselier van Brabant, als commissarissen naar 's-Hertogenbosch, met de opdracht de orde te herstellen, de katholieke eredienst weer ruimte te verschaffen en zeker geen concessies te doen aan de gereformeerden. Met name door die laatste eis geraakten de commissarissen in een lastig parket, omdat zonder de instemming van de gereformeerden geen oplossing mogelijk was en elke poging om de gereformeerden te passeren ongetwijfeld tot nieuwe gewelddadigheden aanleiding zou geven. Vanaf 30 november werd in een aantal kerken de katholieke eredienst hervat[69]. De onderhandelingen tussen commissarissen en stadsregering bleven voortslepen, waarbij vooral het derde lid een trainerende factor was. Toch tekende zich langzaam de wording van een compromis af, dat voor de gehele stadsregering acceptabel was en dat inhield dat de katholieke eredienst zou worden hersteld en de gereformeerden voorlopig één of twee kerken of kapellen binnen de stad zouden mogen behouden. Dit alles tot groot ongenoegen van zowel de gereformeerden, die dit aantal te gering vonden, als van de landvoogdes, die aan de aanhangers van de nieuwe religie geen enkele preekplaats wenste toe te staan[70]. Enige tijd later, in de loop van januari, was de positie van de gereformeerden binnen de stad door de ontwikkelingen in de Nederlanden aanzienlijk verzwakt en gingen zij, na overleg met de commissarissen, accoord met één preeklocatie, niet in een gewijde ruimte, maar in de open lucht en buiten de stadswallen, onder voorwaarde dat de landvoogdes die regeling schriftelijk zou goedkeuren[71]. De landvoogdes had echter genoeg van onderhandelingen en bleek, nu de ontwikkelingen elders in de Nederlanden bijzonder gunstig voor haar waren, te hebben geopteerd voor een militaire oplossing. Ze zond begin februari de graaf van Megen richting 's-Hertogenbosch met het bevel zijn troepen als garnizoen in de stad te legeren; bij weigering zou de stad als opstandig worden beschouwd[72]. Toen Megens opzet binnen de stad bekend werd, grepen de gereformeerden naar de wapens in een laatste wanhopige poging om te redden wat er te redden viel en sloten zij de stad hermetisch af. Vanuit Antwerpen werd Anthonie van Bombergen[73], een ervaren militair en overtuigd calvinist, naar 's-Hertogenbosch gezonden. Hij wierp zich op als aanvoerder van de gereformeerden en werd aan de stadsregering voorgedragen voor de post van militaire bevelhebber van de stad, tot welke functie hij op 27 februari ook werd benoemd[74]. Bombergen was formeel slechts militair overste, maar daar de stadsregering over geen enkel middel beschikte om op andere punten zijn gehoorzaamheid af te

69 ARAB AA, 1427-1, commissarissen aan Margaretha, 1-12-1566.
70 SCHUTTELAARS, *Bossche Beroerten*, 136-137.
71 ARAB AA, 1427-1, commissarissen aan Margaretha, 26-1-1567.
72 CD 147-148.
73 Zie over hem: DUMONT, *La vie aventureuse*, met name 51-76.
74 ARAB RB 52, 183r.

dwingen, was Bombergen in feite heer en meester van 's-Hertogenbosch. De ontwikkelingen in de Nederlanden plaatsten 's-Hertogenbosch echter steeds meer in een uitzonderingspositie: op 13 maart werd een geuzenleger bij Oosterweel vernietigend verslagen, op 23 maart viel Valencijn. De moed moet vele Bossche gereformeerden in de schoenen zijn gezonken. Ook Bombergen zag het hopeloze van de situatie in en verliet op 11 april de stad, gevolgd door velen van zijn aanhangers. Hoewel de meeste gereformeerden de stad ontvlucht zijn, bleef ook in de daaropvolgende jaren van repressie een geheime gereformeerde gemeente in 's-Hertogenbosch voortbestaan[75].

Na de Pacificatie van Gent van november 1576 en in versterkte mate na het vertrek van het garnizoen uit 's-Hertogenbosch in september 1577 begonnen de Bossche gereformeerden zich weer openlijker te roeren en keerden veel ballingen naar hun vaderstad terug. In de loop van 1578 stegen de spanningen: een verzoek van de calvinisten om de beschikking te krijgen over enige kerken in de stad werd in september 1578 door de stadsregering van de hand gewezen, waarna de calvinisten eigenmachtig de Sint-Pieterskapel en de Sint-Jacobskapel, die sinds 1569 als parochiekerken dienst deden[76], in bezit namen. Een aanslag op de stad door geestverwanten van de Bossche calvinisten vanuit Heusden kon enkele dagen later slechts ternauwernood worden afgeslagen[77]. Begin oktober werd de religievrede, die de Staten-Generaal al in juli hadden afgekondigd, door de Bossche stadsregering geratificeerd[78]. Deze poging tot pacificatie van de uiterst gespannen verhoudingen binnen de stad had echter weinig succes. Integendeel, er was eerder sprake van toenemende polarisatie. Het werd steeds duidelijker dat compromissen niet meer mogelijk waren; een ondubbelzinnige partijkeuze was onvermijdelijk geworden. Op 1 juli 1579 barstte de bom. Die dag deden in de stad geruchten de ronde dat Maastricht door landvoogd Alexander Farnese was veroverd. Onder druk van de calvinisten liet de stadsregering de Unie van Utrecht ter puie af voorlezen. Kort daarop viel onder de massa die zich op het marktplein had verzameld een schot en brak de hel los. Tot het vallen van de avond duurde deze strijd tussen katholieken en calvinisten, bekend geworden als het *Schermersoproer*, voort. Aan het eind van de dag was een veertigtal doden te betreuren en werden zo'n hondertwintig gewonden geteld[79]. Geen van beide partijen had een beslissende overwinning weten te behalen. De dreigende nadering van de Spaanse troepen uit de richting van Maastricht bewoog echter een groot aantal calvinisten om de stad in allerijl te verlaten. De katholieke partij kreeg zo de overhand en trad in onderhandelingen met vertegenwoordigers van de wettige landsheer. Het resultaat was een verzoeningsverdrag met de wettige landsheer, dat diens onderhandelaar de hertog van Terranova op 20 oktober 1579 ondertekende en dat op 30 november van datzelfde jaar door de koning werd geratificeerd[80]. Midden november 1579 verbrak de Bossche stadsregering de laatste banden met de Staten-Generaal[81]. Op 20 december van dat jaar tenslotte werd de pacificatie van Keulen officieel door de stadsregering afgekondigd[82]. Daarmee was 's-Hertogenbosch teruggekeerd in het kamp van de koning. Dat betekende voor lange tijd het einde van de invloed van de hervorming; van een ondergrondse calvinistische of andersoortige gemeente

75 VAN DE LAAR, 'De katholieke restauratie', 213-214.
76 Zie p. 31.
77 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 158-159.
78 Ibidem, 165.
79 Ibidem, 226-227.
80 Ibidem, 257-258.
81 Ibidem, 264-265.
82 Ibidem, 271.

lijkt geen sprake meer te zijn geweest[83].

Intussen had de katholieke kerk zich op het Concilie van Trente op haar positie bezonnen en een duidelijk nieuwe lijn van aanpak gekozen, gewoonlijk aangeduid als de katholieke reformatie. De invoering van een nieuwe kerkelijke indeling in de Nederlanden in 1559 vormde een belangrijke stap in die richting. Bij die herindeling was 's-Hertogenbosch voorzien als zetel van één van de achttien nieuwe bisschoppen. Op 10 maart 1561 werd Franciscus Sonnius (1507–1576), verantwoordelijk voor de onderhandelingen te Rome over de oprichting van de nieuwe bisdommen in de Nederlanden, tot eerste bisschop van 's-Hertogenbosch benoemd[84]. Toen hij op 18 november van dat jaar zijn intrede in de nieuwe bisschopsstad deed, circuleerde onder de Bosschenaren een parodie op het *Onze Vader* met bijtende klachten als: *ghy eedt huyden ons dagelicxs broot*; *maeckt ons doch desen bisscop met zyn insettinge quyt*; *maer verlost ons vande geschoren allen*[85]. Niet alleen de gewone man keerde zich tegen de nieuwe bisschop, ook het derde lid van het stadsbestuur en de schutterijen weigerden aanwezig te zijn bij Sonnius' intrede[86]. Bovendien verzette ook het kapittel van Sint-Jan, bevreesd voor de eigen privileges, zich tegen deze benoeming[87]. Het zou jaren duren alvorens Sonnius vastere greep op zijn diocees begon te krijgen. Juist toen het tij voor hem leek te keren, barstte de beeldenstorm los en moest hij vluchten. Toen hij in 1567 terugkeerde, was zijn positie, met de steun van landvoogd Alva, aanzienlijk sterker en kon hij eindelijk een begin maken met het proces van de katholieke reformatie. Van groot belang daarbij was de parochiële herindeling van de stad in 1569 (zie kaart II): de grote Sint-Jansparochie werd opgedeeld in een viertal kleinere parochies. Mede doordat aan de pastoors van die parochies hoge eisen werden gesteld, moet hierdoor de zielzorg binnen de stad aanzienlijk zijn verbeterd[88]. De vruchten van dit proces zouden echter pas decennia later, in de periode na 1580 worden geplukt.

---

83 GRAAS, 'De 'nyeuwe religie' te 's-Hertogenbosch', 546-547.

84 VAN DEN ELSEN en HOEVENAARS ed., *Analecta Gijsberti Coeverincx* I, 10-18. De circumscriptiebulle 'De statu ecclesiarum' volgde een dag later: HENS, 'De circumscriptie- en dotatiebul'; PEIJNENBURG, 'De katholieke reformatie', 156.

85 VK 262.

86 VK 261-262; VAN HEURN, *Historie der stad* II, 17; GOOSSENS, *Franciscus Sonnius in de pamfletten*, 39-41; DIERICKX, *De oprichting der nieuwe bisdommen*, 140-141; VAN DE LAAR, 'Katholieke restauratie', 200; ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme* I, 358-359.

87 VAN DE LAAR, 'De katholieke restauratie', 217-219.

88 VAN DE MEERENDONK, 'Bisschop Sonnius'; VAN DE MEERENDONK, *Tussen reformatie en contrareformatie*, 16; VAN DE LAAR, 'De katholieke restauratie', 217.

KAART II parochiële indeling van 1569

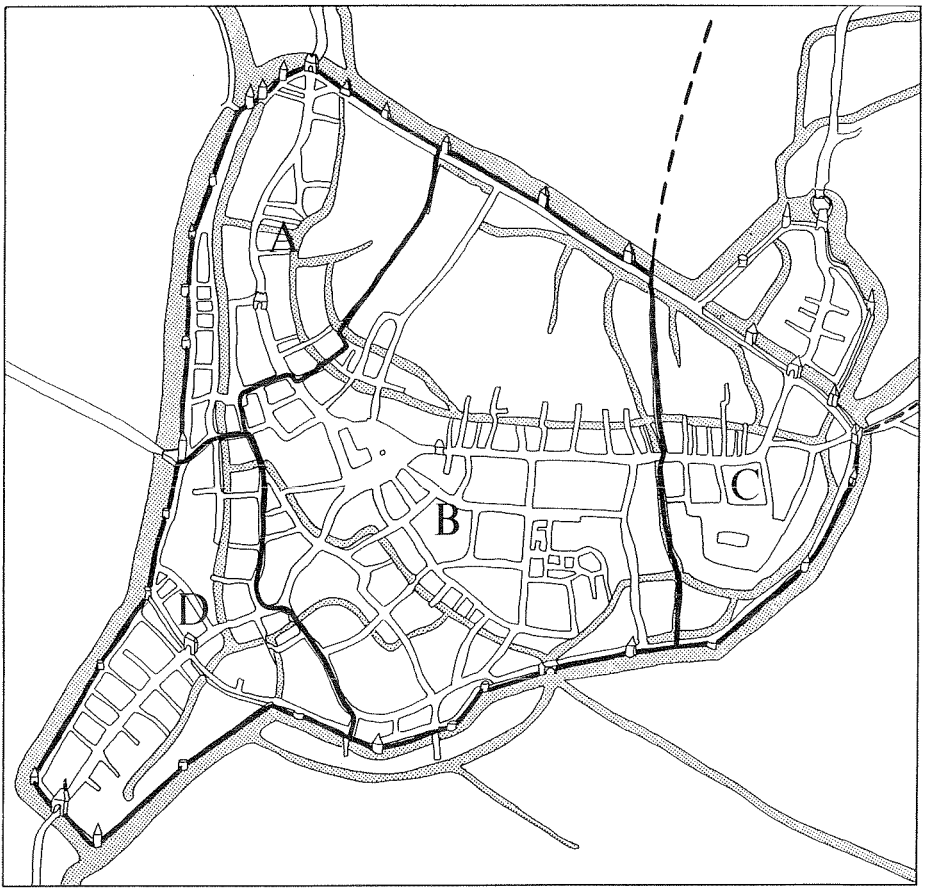

Tekening: Mirjam v.d. Wal (BAM) naar: *Boschboombladeren* 4 (1969) 64-65.

A. parochie van Sint-Pieter
B. parochie van Sint-Jan
C. parochie van Sint-Jacob
D. parochie van Sint-Catharina

hoofdstuk 2

POORTERSCHAP

Nicolaes van Berkel was van Bamis[1] 1469 tot Bamis 1470 schepen van 's-Hertogenbosch[2]. Hij was poorter van die stad, maar hij bezat buiten de vrijdom van 's-Hertogenbosch het goed *tEynden te Eerde inde parochie van Sunte Oedenrode*[3], waar hij minstens een deel van het jaar verbleef. Op deze hoeve bracht zijn vrouw *corts nader groten brande die bynnen deser stad geboerd anno domini 63*[4] een zoon Jan ter wereld. Nicolaes zond twee vrouwen met het *jonge nuwe boren kyndeken* naar 's-Hertogenbosch om het te laten dopen in de Sint-Janskerk. Peters van de kleine Jan waren Arnt Henricx Stamelaert, raadsheer, en Lucas Pieck, op dat moment waarschijnlijk schepen van de stad[5], meter was de begijn Elisabeth Steenwech. Jan van Berkel werd door het sacrament van de doop opgenomen in de christelijke gemeenschap. Doordat zijn doop plaatsvond in de Bossche Sint-Jan, werd hij bovendien als geboren poorter opgenomen in de stedelijke gemeenschap

1 Bamis is 'Bavo-mis', de feestdag van Sint-Bavo, 1 oktober. Diezelfde dag is ook de feestdag van Sint-Remigius, en werd daarom ook wel aangeduid als 'Remigius' of 'Remeis'. Deze dag werd in Brabant vaak gebruikt als vervaldag voor renten en cijnzen. In 's-Hertogenbosch liep ook het bestuurlijke jaar van Bamis tot Bamis.

2 JACOBS, *Justitie en politie*, 266.

3 ARAB, Leenhof van Brabant, register 27: Nicolaes van Berkel had *die hoeve ende goeden tEerde geheiten tEynden* van Dirck van Os gekocht en deed op 30 mei 1441 zijn leeneed. Op 23 februari 1494–1495 deed mr. Jan van Berkel hetzelfde *bij doode wylen Claes van Berckel huers vaders*.

4 Deze grote stadsbrand vond plaats op 13 juni 1463 en verwoestte een aanzienlijk deel van de stad, waaronder het stadhuis met een groot deel van de stedelijke administratie. Zie: VAN HEURN, *Historie der stad*, 336; VK 60.

5 Pieck was schepen van Bamis 1464 tot Bamis 1465: JACOBS, *Justitie en politie*, 266. Als de veronderstelling juist is dat hij in zijn hoedanigheid van schepen als peter optrad, moet Jan van Berkel tussen oktober 1464 en oktober 1465 zijn geboren.

van 's-Hertogenbosch[6]. Op 19 november 1491 voerde Jan van Berkel, inmiddels getooid met de academische titel van meester, een tweetal getuigen op voor de schepenen van 's-Hertogenbosch, die onder ede het voorgaande verklaarden. Vervolgens lieten de schepenen een akte opmaken waarin het geboren poorterschap van Jan van Berkel werd bevestigd[7]. De concrete reden waarom Jan tot deze stap is overgegaan, is onbekend. Dit soort akten, waarin het geboren poorterschap van een bepaalde persoon schriftelijk werd bevestigd, komt betrekkelijk vaak voor[8].

Iedereen die in de vrijdom van 's-Hertogenbosch was geboren of gedoopt, was in principe geboren poorter van de stad. Daarnaast bestond voor personen die niet aan deze eis voldeden de mogelijkheid om het poorterschap te kopen. Deze zogenaamde *gekochte poorters* moesten binnen de stad wonen, een eed[9] aan stad en hertog afleggen en een bepaald bedrag betalen. Zij mochten hun hele leven lang slechts drie maal zes weken per jaar 's-Hertogenbosch verlaten. Alleen voor afwezigheid wegens handelsactiviteiten, pelgrimstochten of in dienst van de stad werd een uitzondering gemaakt[10]. Vanaf 1525 was bovendien een verblijf van een bepaalde periode – vijf, drie of twee jaar – in de stad vereist alvorens men het poorterschap kon kopen[11]. Als bewoner van 's-Hertogenbosch was men niet verplicht om het poorterschap te verwerven[12]. Maar de inwoners die geen poorter waren, moeten als een soort tweederangsburgers worden gezien: zij genoten niet de voorrechten die aan het poorterschap waren verbonden, maar zullen ongetwijfeld wel aan een aantal plichten hebben moeten voldoen. Toen in de zomer van 1542 Maarten van Rossum met Gelderse troepen de Meierij binnenviel, was een van de klerken van het Bossche stadsbestuur zo'n veertien tot zestien dagen bezig met het registreren van *die namen*

---

6 Op het eerste gezicht lijkt deze gang van zaken in strijd met de kerkrechtelijke regel dat men zijn kinderen in de eigen parochiekerk dient te laten dopen. Aangezien Nicolaes van Berkel poorter van 's-Hertogenbosch was en derhalve parochiaan van de Bossche Sint-Jansparochie, overtrad hij met deze handeling toch niet de kerkelijke voorschriften van zijn tijd.

7 GAH RA 1261, 123v-124, 19-11-1491. De originele akte is verloren gegaan, maar de minuut is, zoals alle akten die zijn gepasseerd voor de schepenen van 's-Hertogenbosch, ingeschreven in het schepenprotocol van de stad, het zogenaamde Bossche Protocol. Zie: VAN SYNGHEL, *Het Bosch' protocol*. De naam van de moeder van Jan van Berkel wordt in de aangehaalde akte niet genoemd, maar uit andere bronnen blijkt dat Jan een natuurlijke zoon was: GAH RA 1261, 111r.

8 Zie bijvoorbeeld ook: GAH RA 1260, 159r; 1261, 510v; 1264, 134v-135; 1268, 223r; 1269, 95v.

9 Eedformulieren van na 1600 in: GAH OAA 8086, 8v-9v; 8087, 1rv.

10 JACOBS, *Justitie en politie*, 16-17.

11 Ibidem, 17; VAN OUDENHOVEN, *Silva Ducis*, 29; CHRISTIJN, *Brabandts Recht*, 887. De lengte van de wachtperiode verschilt blijkbaar in de tijd: direct na 1525 bedraagt de wachttijd vijf jaar; Van Oudenhoven noemt een periode van drie jaar; de zeventiende-eeuwse costumen spreken van twee jaar.

12 Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Eindhoven, waar in 1541 werd bepaald dat iedereen die binnen die stad kwam wonen, binnen een half jaar poorter moest worden. Bovendien konden inwoners van die stad pas gebruik maken van de plaatselijke Tafel van de Heilige Geest nadat zij zeven jaar in de stad hadden gewoond. Zie: HOUBEN, *Geschiedenis van Eindhoven*, 104.

Overigens vinden we met betrekking tot 's-Hertogenbosch dat in 1445 is afgesproken tussen landsheer en stadsbestuur, *dat soe wye inder voirscreven stat geseten waer ende gheen poirter en waer, binnen enen sekeren genoemden tide poirter weerden ende in een ambacht comen soude* (ARAB RK 13004, rekening laagschout, Kerstmis 1444 – Sint-Jan 1445, *vanden ghenen die poirters syn worden*). Waarschijnlijk gaat het hier om een eenmalige maatregel, waarbij bovendien vooral de nadruk lijkt te hebben gelegen op het tweede deel van de bepaling, namelijk dat men lid van een ambachtsgilde moest worden. Zie hierover uitgebreider: p. 99-101.

ende toe namen der gheenre buytenlants geboren ende bynnen deser stad woenende waeren, met de bedoeling *omme* [hen] *den eedt aff te nemen van ghetrouwicheyt*[13]. Inwoners die niet in 's-Hertogenbosch waren geboren of de eed op het poorterschap hadden afgelegd werden in crisissituaties blijkbaar niet zonder meer vertrouwd.

Andere Brabantse steden als Brussel en Antwerpen kenden aanzienlijk gedetailleerdere bepalingen over het poorterschap. Ook in deze steden was sprake van geboren en gekochte poorters, daarnaast bestond hier het onderscheid tussen binnen- en buitenpoorters[14]. Iedereen in Antwerpen, die binnen de stad of haar rechtsgebied was geboren, was geboren poorter. In Brussel werden alleen kinderen van geboren of (op het moment van geboorte van het kind reeds) gekochte poorters automatisch poorter van de stad[15]. Lijfelijke aanwezigheid binnen Brussel was vereist om het poorterschap te behouden. Wanneer een poorter na ongeveer een jaar buiten de stad te hebben verbleven weer binnen Brussel kwam wonen, verloor hij zijn poorterschap niet, bij langere afwezigheid daarentegen wel[16]. In Antwerpen gold de bepaling dat wie zes weken *fixe domicille* buiten de stad hield, zijn poorterschap verloor, tenzij *dat hy binnen der stadt oft vriheyt oick insgelycx huys ende hoff bleve houdene, ende met synder familien den meesten deel vanden jaeren binnen der stadt van Antwerpen waere, ende syn hoochtyden aldaer hielde*[17]. Afwezigheid wegens studie of handelsactiviteiten leidde niet tot verlies van poorterschap, zolang de poorter niet buiten Antwerpen huwde, elders poorter werd of *hem subiect maect eenighe vremde natien, landen oft steden*[18].

In beide steden bestond naast het gebruikelijke (binnen)poorterschap ook het zogenaamde buitenpoorterschap[19]. Personen die niet binnen Brussel woonden, konden buitenpoorter worden, mits zij jaarlijks drie maal zes weken met het grootste deel van hun familie binnen de stad verbleven en jaarlijks een Carolusgulden aan de stad betaalden. De buitenpoorter genoot dezelfde rechten als de binnenpoorter, met uitzondering van de vrijheid van bepaalde tollen en andere lasten[20]. In Antwerpen was tijdelijke inwoning in de stad niet vereist; men diende slechts de eed af te leggen en jaarlijks een Carolusgulden te betalen. Antwerpse binnenpoorters die zich buiten de stad wilden vestigen, konden voor de magistraat buitenpoorter worden en betaalden eveneens een Carolusgulden per jaar. De rechtspositie van de buitenpoorter was in Antwerpen gelijk aan die van de binnenpoorter, uitgezonderd het privilege van tol en waag[21].

In de zestiende eeuw kende 's-Hertogenbosch een dergelijke vorm van buitenpoorterij niet[22]. Het stond elke geboren poorter vrij zich buiten de stad te vestigen zonder zijn

---

13 GAH OA B48, 1541–1542, *van alderhande saicken.*

14 Een onderscheid tussen de kleinburger en grootburger, zoals in Nijmegen, tussen 'Kleinbürgerrecht' en 'Vollbürgerrecht', met verschillende tarieven, zoals bijvoorbeeld in Straatsburg bestond, of een onderverdeling in drie klassen zoals te Maastricht, is in 's-Hertogenbosch, Brussel en Antwerpen onbekend. Vergelijk: SCHIMMEL, *Burgerrecht te Nijmegen*, 4; ELLERMEYER, 'Sozialgruppen', 224; UBACHS, 'De burgerboeken van Maastricht', 23.

15 DE CUYPER ed., *Coutumes ... de Bruxelles*, 144, art. 206; HERMESDORF, 'Juridische achtergronden', 80.

16 Ibidem, 148, art. 212.

17 DE LONGÉ ed., *Coutumes ... d'Anvers*, 276, art. 7.

18 Ibidem, 274, art. 2.

19 Vergelijk voor Gent: DECAVELE, 'De Gentse poorterij'.

20 DE CUYPER ed., *Coutumes ... de Bruxelles*, 146, art 211.

21 DE LONGÉ, *Coutumes ... d'Anvers*, 276, 282, art. 8, 9, 16. Vergelijk: VERBEEMEN, 'De Antwerpse buitenpoorterij'.

22 JACOBS, *Justitie en politie*, 17.

poorterschap te verliezen. De gekochte poorter diende het grootste deel van zijn leven binnen de vrijdom te verblijven. Coopmans signaleert voor 's-Hertogenbosch twee andere vormen van betekenissen van de term *buitenpoorters*. In de eerste plaats als aanduiding van personen die binnen de vrijdom, maar buiten de muren van de stad woonden. In de tweede plaats citeert hij uit de gemene zetting van 1552–1553 een post waarin *buytenpoirters* worden aangeslagen[23]. Het betreft hier geboren poorters, met name behorende tot de Bossche bovenlaag, die zich gedurende een deel van het jaar, of wellicht permanent, terugtrokken op hun kastelen, buitenhuizen, hoeven op het platteland van de Meierij, of zich elders hadden gevestigd. Zo vinden we onder de aangeslagen buitenpoorters *die weduwe heeren Jans van den Wyngarde, woenende tot Breda*[24]. Jan vanden Wyngaerd (190) was van 1508 tot 1521 stadhouder van de Bossche hoogschout geweest en in 1521, 1545 en 1546 schepen van 's-Hertogenbosch[25]. Tussen 1521 en 1545 is hij minstens een aantal jaren als schout van Breda actief geweest, welke functie hij na 1546 mogelijk opnieuw enige tijd heeft bekleed[26]. Of Vanden Wijngaerd geboren poorter van 's-Hertogenbosch is geweest, mag worden betwijfeld[27]; zijn vrouw, Elisabeth Heym, was dat in ieder geval wel. Hoewel zij op het moment van de gemene zetting buiten de stad woonde, werd zij toch, als geboren poorteres van 's-Hertogenbosch, toch aangeslagen. In belastinglijsten uit het begin van de zestiende eeuw komen soortgelijke lijsten voor onder de post *buytenluden*[28].

In drie opeenvolgende stadsrekeningen uit het einde van de vijftiende eeuw, volgt direct na de post waarin de ontvangsten van de nieuwe poorters zijn opgenomen een intrigerende pro-memorie post met het opschrift: *ander ontfanck vanden buytenporteren vanden welcken nyet geboert noch gevallen en is, daeromme in dese capittele dairaff nyet*[29]. De Bossche stadsrekeningen vormen helaas pas vanaf 1496 een haast ononderbroken reeks. In de schaarse rekeningen van vóór 1496 die bewaard zijn gebleven[30], komt geen post met betrekking tot buitenpoorters voor[31]. Ná 1498 komt genoemde post evenmin nog langer voor. De vraag of het hier wellicht om een verwijzing naar een in onbruik geraakte, meer bij de andere Brabantse steden Brussel en Antwerpen aansluitende vorm

23 COOPMANS, 'De onderlinge rechtsverhoudingen', 80-81.

24 GAH OA B59 1552–1553, *vander gemeynre settinge.*

25 JACOBS, *Justitie en politie*, 239, 270, 272.

26 HOLLEMAN, *Dirk van Assendelft*, 77-81, vermeldt dat Jan vanden Wyngaerd op 27-8-1550 in Breda als schout wordt genoemd en dat hij in 1551 en 1552 daar ook als deken van de oude schutten wordt vermeld. VAN GOOR, *Beschryvinge der stadt*, 212, vermeldt hem als schout van Breda in 1530. Uit bronnen in Bossche archieven blijkt dat Vanden Wyngaerd al in de jaren twintig weer in Breda woonachtig was. In de rekening van de Lieve Vrouwe Broederschap over het jaar 1525–1526 wordt hij aangeduid als *borghemeester van Breda*; in het jaar 1527–1528 wordt in dezelfde bron van hem vermeld dat hij schout van Breda is geworden. In 1531 wordt hem in die hoedanigheid namens de stad 's-Hertogenbosch een gelag aangeboden (GAH OA B37, 1530–531, *van scencken van wynen*). Ook in een charter d.d. 29-7-1534 wordt hij als schout van Breda aangeduid (GAH OA Charters en privilegebrieven, 773). Voor de bewering van Holleman, dat Van den Wyngaerde ook in de jaren vijftig als schout heeft gefungeerd, heb ik in de Bossche archieven geen bevestiging kunnen vinden.

27 Zie ook p.224.

28 Zie bijvoorbeeld: GAH OA B12, 1502–1503, *vander vierder gemeynre settinge*; GAH OA B16, 1506–1507, *vander gemeynre settinge.* In de meeste andere belastinglijsten uit deze periode komt een post *buytenpoirteren* voor, in de hier bedoelde zin.

29 GAH OA B7, 1496; GAH OA B8, 1497–1498; GAH OA B9, 1498.

30 Namelijk de rekeningen van 1399, 1399–1400, 1400, 1400–1401, 1402 en 1406.

31 GAH OA B1-6; VAN ZUYLEN ed., *Inventaris*, 1-20.

van buitenpoorterij gaat, kan op basis van deze schaarse aanwijzingen niet worden beantwoord.

De Bossche poorter deelde in de lusten en lasten van de stad. Hij kon een beroep doen op de privileges die 's-Hertogenbosch in de loop der tijd had verworven, zoals bijvoorbeeld de tolvrijdom die de stad in Brabant en ook Holland, Gelre en langs de Rijn genoot[32]. Lidmaatschap van een van de ambachtsgilden van de stad was slechts weggelegd voor poorters, de functie van ambachtsdeken was aan geboren poorters voorbehouden. Tot de meeste bestuursfuncties van de stad werden aanvankelijk alleen poorters, later zelfs alleen geboren poorters toegelaten[33]. Om volledig deel te kunnen nemen aan de stedelijke samenleving was het poorterschap een vereiste.

Kwesties rond het poorterschap konden nare consequenties hebben voor de betrokkenen, zoals uit de volgende voorbeelden blijkt. Op Bamis 1515 was Jan van Erp (66) benoemd tot schepen. Al snel rezen echter twijfels of hij wel voldeed aan de eis van het geboren poorterschap. De overige schepenen zonden een commissie naar Brussel met het verzoek Jan van Erp uit het college te zetten en een ander te benoemen, tenzij Van Erp wettelijk en overtuigend kon aantonen dat hij een geboren poorter was[34]. Jan van Erp riep enkele familieleden te hulp als getuigen en wist aannemelijk te maken dat zijn vader, ook Jan van Erp geheten, gegoed te Beers in het land van Cuijk, door de strijd in Gelderland tussen hertog Arnold en diens zoon hertog Adolf, in de jaren zestig of zeventig van de vijftiende eeuw[35], gedwongen was geweest naar Rosmalen te vluchten, alwaar hij zijn intrek had genomen op het huis Rodenborg. Hier was zijn echtgenote Hillegonda Heym[36], van verschillende kinderen bevallen, onder wie genoemde Jan. Al deze kinderen waren in 's-Hertogenbosch in de Sint Jan gedoopt[37]. Opnieuw zien we hier de praktijk om vanuit de nabije of verdere omgeving van de stad pasgeboren kinderen van poorters naar de Sint Jan te brengen en daar te laten dopen, zodat ze geboren poorters van de stad werden[38].

's-Hertogenbosch had drie of vier stadsspeellieden of stadspijpers in dienst, die de proclamatie van stedelijke verordeningen aankondigden en bij feestelijke gelegenheden en processies hun instrumenten bespeelden. In 1560 werd van stadswege Cornelis Baltes uit Dordrecht als nieuwe speelman aangetrokken. Hij kreeg een vergoeding van zes gulden omdat *hy tot Dordrecht opgebroken hadde*[39]. Uitoefening van zijn beroep werd hem echter in 's-Hertogenbosch onmogelijk gemaakt door de dekens en keurmeesters van het gilde van de schilders, beeldsnijders, glasmakers, borduurstikkers en legwerkers. Zij eisten dat Baltes eerst meester van hun gilde zou worden. Dat kon Baltes naar eigen zeggen pas

---

32 Zie p.22.

33 JACOBS, *Justitie en politie*, 17, 36, 57. Zie ook p.223-224.

34 Zie over deze kwestie ook: p.223.

35 BERENTS, 'Het Sticht Utrecht, Gelre en Friesland 1423–1482', 297-298.

36 In 1486 woonde Hillegonda Heym in Grave: zie: KOCH, *De kloosterpoort als sluitpost?*, bijlage I, onder: Jacoba van Erp, Roermond nr. 47.

37 Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage, Handschrift nummer 131 B 26, handschrift toegeschreven aan Peter van Os, II, f. 641v-643v; GAH OA B25, 1515–1516, *uitgaven aan heren schepenen*; JACOBS, *Politie en justitie*, 36.

38 Hierbij dient te worden aangetekend dat de moeder, Hillegonda Heym, zeer waarschijnlijk een geboren poorteres van 's-Hertogenbosch was. Of ook personen uit bijvoorbeeld de Meierij die geen binding met 's-Hertogenbosch hadden hun kinderen in de Sint-Jan lieten dopen om ze de voordelen van het Bossche poorterschap te schenken, blijft onduidelijk. Het zou in ieder geval wel in strijd zijn geweest met de kerkelijke gebruiken van die tijd (vgl. noot 6).

39 GAH OA B66, 1559–1560, *van allerhande zaken.*

worden, nadat hij twee jaar onafgebroken in de stad had gewoond[40]. De keur van dit gilde bevat deze eis niet. Maar aangezien wel de eis gold dat een meester poorter moest zijn[41], lijkt het aannemelijk dat de genoemde twee jaren wachttijd betrekking hebben op het verwerven van het poorterschap. Het stadsbestuur besloot Baltes voor die twee overbruggingsjaren 30 gulden te schenken om – gedeeltelijk – in zijn levensonderhoud te voorzien[42]. Twee jaar later, op 25 maart 1562 werd *Cornelis Balthasar Jansen, speelman in deser stadt*, afkomstig van Dordrecht, poorter van de stad 's-Hertogenbosch[43]. Kort daarna zal hij meester van het genoemde gilde zijn geworden, zodat hij zijn ambt hierna ongehinderd heeft kunnen uitoefenen[44].

Het bezit van het Bossche poorterschap leverde vele voordelen op, maar hield ook een aantal verplichtingen in. Elke poorter diende bij te dragen in de financiële verplichtingen van zijn stad en aldus was hij mede verantwoordelijk voor de veiligheid en welvaart van 's-Hertogenbosch: hij moest zo nodig zijn woonplaats verdedigen tegen aanvallen van buitenaf, het wettige gezag verdedigen tegen eventuele aanvallen van binnenuit en bijdragen in de uitgaven van de stad door verschillende belastingen te betalen. Iedere poorter was persoonlijk aansprakelijk voor de stadsschulden. Vooral Bossche kooplieden ondervonden van deze laatste bepaling veel hinder, omdat elke schuldeiser van de stad 's-Hertogenbosch beslag kon laten leggen op koopwaar van Bossche poorters of zelfs deze poorters kon laten arresteren, totdat zij het verschuldigde bedrag namens hun vaderstad hadden voldaan. Gezien de abominabele toestand van de stedelijke financiën kon geen enkele Bossche poorter zich aan het einde van de vijftiende eeuw nog veilig buiten de muren van de stad begeven. Een belangrijke impuls voor de sanering van de stadsfinanciën was een brief van *state ende atterminatie*, die de hertog in 1499 aan de stad schonk en die de persoonlijke aansprakelijkheid van elke poorter voor de stadsschulden tijdelijk ophief en de stad acht jaar de tijd gaf om haar schulden af te lossen. In de praktijk werd deze brief gedurende de gehele zestiende eeuw bij het aflopen van de vastgestelde periode steeds opnieuw verlengd[45]. Dank zij deze gunst van de hertog konden Bossche handelaren relatief ongehinderd hun activiteiten buiten de stad voortzetten, althans binnen de hertogdommen Brabant en Limburg en de landen van Overmaze, want alleen in die gebieden had genoemde brief rechtskracht. Buiten dit gebied, vooral in Holland, ondervonden Bosschenaren niet zelden de negatieve gevolgen van de slechte financiële positie van de stad. Herhaaldelijk werden buiten het gewest goederen van Bossche poorters in beslag genomen of werden Bossche poorters gearresteerd en in gijzeling genomen[46].

Een van de belangrijkste oorzaken van de slechte financiële situatie van 's-Hertogenbosch was het grote aantal erf- en lijfrenten dat in het laatste kwart van de vijftiende eeuw was verkocht ter dekking van de hoge kosten die de stad in verband met de voortdurende oorlogen moest maken. Zo kocht ene Jacob Tymans uit Haarlem op 1 december

---

40 GAH OA B67, 1560–1561, *van allerhande zaken.*

41 VAN DEN HEUVEL ed., *Rechtsbronnen ambachtsgilden* , nr. 135, 525-530.

42 GAH OA B67, 1560–1561, *van allerhande zaken.*

43 GAH OAA 8085.

44 In de jaren 1564–1565 en 1565–1566 krijgt hij als stadsspeelman van het stadsbestuur een betaling voor aanschaf of onderhoud van zijn tabbaard: GAH OA B71 1564–1565, *van allerhande zaken*, GAH B72, 1565–1566, ibidem.

45 JACOBS, *Justitie en politie*, 71; op p. 284 geeft Jacobs een overzicht van de brieven van state en atterminatie, zoals die gedurende de zestiende eeuw werden uitgegeven; BLONDÉ, *Sociale structuren*, 4-6; BLONDÉ, 'Saneringspogingen', 68.

46 JACOBS, *Justitie en politie*, 71.

1480 onder andere een erfrente van 100 Rijnsgulden, gevestigd op de stad 's-Hertogenbosch, jaarlijks voor de ene helft te voldoen op de eerste dag van juni en voor de andere helft op de eerste dag van december[47]. Deze rente werd vanaf 1493 niet meer betaald, omdat 's-Hertogenbosch met de *vijf grote steden van Holland* een verdrag had gesloten, waarin was bepaald dat de Hollandse steden de lijf- en erfrenten van Hollandse burgers op de stad 's-Hertogenbosch zouden uitbetalen in ruil voor een jaarlijkse rente van 600 gulden[48]. Voor 's-Hertogenbosch was het van groot belang dat zijn burgers, ongestoord door conflicten van hun vaderstad met Hollandse steden of burgers, hun handelsactiviteiten konden voortzetten. Toch is het verdrag van 1493 om onbekende redenen niet lang of helemaal niet in werking geweest. Na enkele jaren begonnen klachten van Hollandse burgers binnen te stromen: zij hadden al enkele jaren geen geld gezien, niet vanuit 's-Hertogenbosch en ook niet van de Hollandse steden. Het gevolg was dat Bossche kooplieden met hun koopwaar in Holland niet meer veilig waren en steeds de kans liepen gearresteerd en in gijzeling genomen te worden. Blijkbaar heeft de Bossche stadsregering uiteindelijk besloten om ter voorkoming van verdere problemen weer over te gaan tot uitbetaling van de renten.

Op 8 juni 1502 gaf hertog Filips de Schone de stad 's-Hertogenbosch toestemming om, wegens de slechte financiële situatie van de stad, de (half)jaarlijks uit te betalen bedragen aan erf- en lijfrenten enigszins te reduceren. De erfrente van genoemde Jacob Tymans was intussen in handen gekomen van Henrick Schout vander Schellingen uit Amsterdam[49]. Deze nam geen genoegen met dit gereduceerde bedrag en eiste het volle pond. Toen aan zijn wens geen gevolg werd gegeven, liet Henrick enige Bossche kooplieden gijzelen. De Bossche stadsregering wendde zich tenslotte tot de Grote Raad te Mechelen om haar poorters op vrije voet te krijgen en Henrick te dwingen het gereduceerde bedrag te aanvaarden. De Grote Raad verklaarde het verzoek van de stad echter niet ontvankelijk[50]. De stad betaalde daarop het volledige bedrag en ging, toen Henrick Schout vander Schellingen moeilijkheden bleef maken, er in 1516–1517 tenslotte toe over de erfrente af te

---

47 GAH OAA 7851, 70r.

48 GAH OA B7, 1496, 184r: *Dit zyn alsulcke erff ende lyffrenten nabescreven als dese stat den ingesetenen slants van Hollant jairlix sculdich is te betalen ende vuythen rekeninge ende letteren albier by een getoigen zyn, mits den tractate tusschen dese stat ende die vyff groete steden van Hollant voirs daeraff getracteert ende gemaict zynde, in alsulcken manieren, dat die voirs steden van Hollant die renten naebescreven betalen soude, ende dese stat inde stat van dien 600 Rijnsgulden erffrenten als voer in dese gerekent staet dair tegen wederomme betalen soude.* GAH OA B16, 1506–1507, *van beleggen ende assigneren*, spreekt van: *van den renthen, voirtyts anno 93 mits den tractate tusschen dese stat ende den vyff groeten steden van Hollant gemaict....* VAN ZUYLEN, *Inventaris*, 124 leest hier ten onrechte '94'. GAH OA B17 1507–1508 *van beleggen ende assigneren van renten ende resten*, spreekt van: *den tractate tussen deser stat ende den vyff grote steden van Hollant anno 93 gemaict.* Uit een bewaard gebleven rekening (GAH OA c162) van twee gecommitteerden die zich namens 's-Hertogenbosch met deze zaak hebben beziggehouden, blijkt dat over deze kwestie al in 1483 een accoord tussen 's-Hertogenbosch en de Hollandse steden Dordrecht, Delft, Leiden, Haarlem en Gouda was gesloten. De uitvoering van dat accoord was echter in het slop geraakt. Daarom werd in december 1492 of januari 1493 een nieuwe overeenkomst gesloten. Van deze laatste overeenkomst is in de hiervoor geciteerde passages uit de stadsrekeningen sprake.

49 In de Bossche stadsrekeningen wordt hij genoemd: *Henrick vander Scellinge tot Ampsterdamme* of *Heyn Schout / Schaut tAmsterdam. Henrick vande Scellinge tot Amstelredam* liet zich in 1500–1501 inschrijven als lid van de Lieve Vrouwe Broederschap van 's-Hertogenbosch (AILB, rekening 1500–1501, *inscriven*).

50 DE SMEDT, STRUBBE en VAN ROMPAEY ed., *Chronologische lijsten*, 42, d.d. 4-9-1506; vergelijk: GAH OA B15, 1505–1506, *van allerhande zaken*; JACOBS, *Justitie en politie*, 71.

lossen[51].

Gegevens over het aantal poorters zijn niet voorhanden. De verhouding tussen het aantal poorters en de andere inwoners van de stad kan dan ook slechts bij benadering worden aangegeven. De bovenste strata van de stedelijke samenleving, ingeschakeld in het bestuur van de stad, en ook de middengroepen, leden van een van de ambachtsgilden, moeten voor het overgrote deel poorter van de stad zijn geweest. De inwonende niet-poorters moeten we vooral in de onderste sociale lagen zoeken. Aangezien iedereen die in de stad werd gedoopt, ook de kinderen van niet-poorters, automatisch poorter van de stad werd, mag worden verondersteld dat het aantal niet-poorters in de stad niet bijzonder groot kan zijn geweest en zeker in geen verhouding stond tot het aantal geboren en gekochte poorters.

Hoewel er blijkens de vele akten in het Bossche Protocol wel degelijk in sommige gevallen behoefte bestond om (geboren) poorterschap aan te tonen, is noch door de stedelijke overheid, noch door de kerk een systematische administratie van (het aantal) poorters bijgehouden. Werd de aanspraak op het poorterschap van deze of gene betwist, dan moest hij zelf met getuigen komen. Alleen de gekochte poorters konden zich beroepen op een geschreven register. Ook de namen van de zuigelingen die binnen de stad werden gedoopt, en aldus poorter van 's-Hertogenbosch waren, werden aanvankelijk niet geregistreerd. Pas vanaf 1563, met de invoering van de besluiten van het Concilie van Trente omtrent het bijhouden van doopboeken door de geestelijkheid, werden de dopen systematisch geregistreerd. Op de inhoud van deze doopboeken zal in hoofdstuk 3 nog nader worden ingegaan.

Over de gekochte poorters van 's-Hertogenbosch zijn we beter ingelicht. Iedereen die voldeed aan de hiervoor genoemde voorwaarden, kon tegen betaling van een vast bedrag poorter van de stad worden. In de vijftiende eeuw gaat het om een bedrag van 50 schellingen Bosch geld voor de landsheer, te betalen aan de laagschout van 's-Hertogenbosch, en 50 schellingen Bosch geld voor de stad, te voldoen aan de schepenen[52]. Gedurende de zestiende eeuw blijft het aan de landsheer verschuldigde bedrag ongewijzigd. De stadsregering vroeg echter in 1511 boven op de 50 schellingen, die toen overeenkwamen met 17,5 stuivers, een extra bijdrage van 9 stuivers om salpeter aan te kopen, waarmee buskruit werd gefabriceerd[53]. Hoewel de Gelderse oorlogen niet eeuwig duurden, werd deze verhoging van het poortergeld niet meer afgeschaft: tot het rekeningjaar 1547–1548 betaalde de nieuwe poorter 26,5 stuivers aan de stad. In dat jaar namen de drie leden van de stadsregering een nieuwe ordonnantie aan, waarin het bedrag *mits die groote tachterheyden dair die voirs. stadt inne is*, werd verhoogd tot 6 gulden en 4,5 stuivers[54], hetgeen een verhoging betekent met bijna 370%[55]. Daarna blijft het tarief tot na 1580 gelijk. De radicale verhoging van 1547–1548 wordt begrijpelijk in het licht van de hachelijke financiële situatie, waarin de stad zich toen bevond[56]. Een meer restrictieve politiek ten opzichte van immigratie mag men er niet uit aflezen[57]. Vergeleken met het poortergeld dat in andere

51 GAH OA B26, 1516–1517, *van allerhande en diverse zaken.*

52 ARAB RK 13003, 1403...1437; GAH OA B7, 1496, *van degenen die poorters geworden zijn.*

53 GAH OA B21, 1511–1512, *van degenen die poorters geworden zijn.* De verordening d.d. 16-5-1511 is ingeschreven in het Rood Privilegeboek van de stad: GAH OA a525, 121.

54 De gulden was onderverdeeld in 20 stuivers, de stuiver in 4 orten.

55 GAH OA B54, 1547–1548, *van degenen die poorter geworden zijn.*

56 BLONDÉ, 'De saneringspogingen'.

57 Vergelijk: NUSTELING, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam*, 146-147: in Amsterdam bleef het poortergeld tussen 1413 en 1574 gelijk, toen werd het verhoogd tot 15 gulden voor

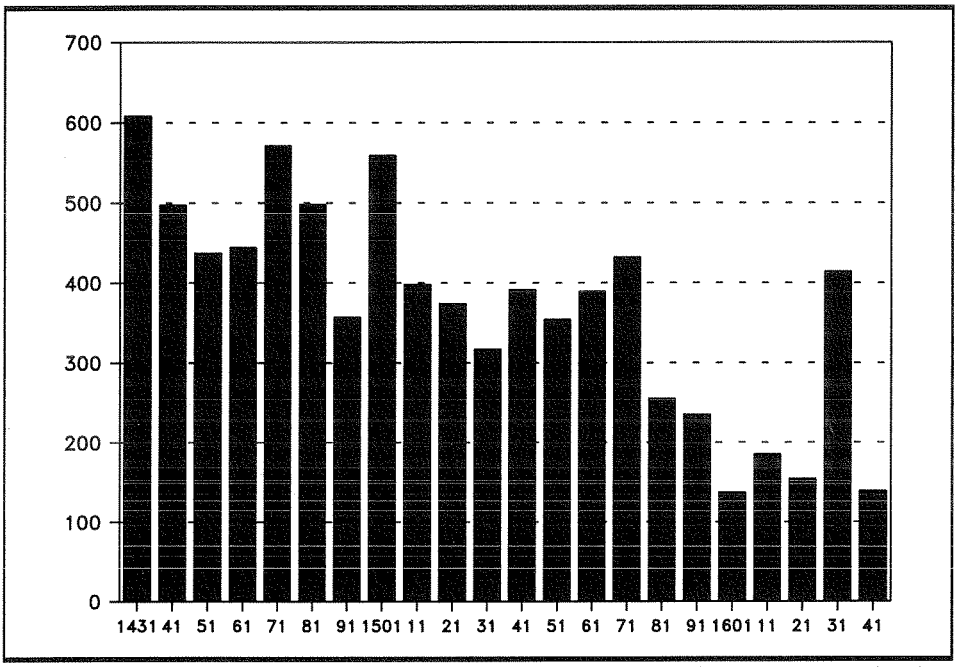

GRAFIEK 2.1. Het aantal gekochte poorters van 's-Hertogenbosch in groepen van tien jaar (1431–1650). (1431 staat voor de periode 1431–1440 etc.).

plaatsen in de Meierij als Helmond en Gemert moest worden betaald, respectievelijk 16 en 18 gulden[58], was het Bossche poorterschap nog relatief goedkoop. Een naar welstand gedifferentiëerd poortergeld, zoals in Leiden[59], kende men in 's-Hertogenbosch niet: het te betalen bedrag was voor iedereen gelijk. Pas na 1580 worden verschillende personen gratis toegelaten tot het poorterschap, meestal vanwege verdiensten voor de stad. Zo kreeg Adriaen Willemsen van Engelen in 1580–1581 het poorterschap ten geschenke *duerdyen hy hem in de furie op prima july in dienste deser stadt seer wel hadde gedragen tegens de rebellen*[60].

De namen van de gekochte poorters staan in een aantal bronnen geregistreerd: de rekeningen van de laagschout[61], de stadsrekeningen[62] en het poorterboek[63]. Combinatie

---

personen afkomstig uit Holland en 21 gulden voor anderen; in 1578 werd het weer verlaagd tot 8 gulden 6 stuivers. Nusteling ziet de verhoging van 1574 als een symptoom van behoefte aan een meer restrictieve politiek, die dan in 1578 weer wordt verlaten.

58 OTTEN, 'Poorterschap van Gemert', 9.

59 MARSILJE, *Het financiële beleid*, 111-112.

60 GAH OAA 8085; GAH OA B87, 1580–1581 *van degenen die poorter geworden zijn*. De bedoelde 'furie' is het schermersoproer dat op 1-7-1579 te 's-Hertogenbosch plaatsvond; zie p.30.

61 In de volgende nummers van de laagschoutsrekeningen staan de gekochte poorters van die jaren genoteerd: ARAB RK 13003: 25-12-1412 – 5-7-1413; 8-9-1419 – 24-6-1420; 25-12-1421 – 24-6-1422; 27-6-1427 – 3-2-1428; 22-3-1430 – 26-8-1437; ARAB RK 13004: 26-8-1437 – 24-6-1458; ARAB RK 13005: 24-6-1458 – 20-1-1471; ARAB RK 13006: 10-9-1477 – 10-1505; ARAB RK 13007: 10-1505 – 24-6-1525; ARAB RK 13008: 24-6-1525 – 25-12-1541; ARAB RK 13009: 25-12-1541 – 24-6-1558; ARAB RK 13010: 24-6-1558 – 25-12-1573; 24-6-1574 – 25-12-1588.

periode	aantal	periode	aantal
1431–1440	11	1511–1520	2
1441–1450	8	1521–1530	4
1451–1460	9	1531–1540	6
1461–1470	7	1541–1550	0
1471–1480	16	1551–1560	1
1481–1490	11	1561–1570	1
1491–1500	5	1571–1580	2
1501–1510	9		

TABEL 2.1. Aantal vrouwen per decennium onder de nieuwe poorters van 's-Hertogenbosch (1430–1580).

van de gegevens uit deze drie bronnen maakt het mogelijk een aaneengesloten lijst samen te stellen van de gekochte poorters tussen 1431 en 1580. Eerst dient hierbij echter een aantal kanttekeningen te worden gemaakt. Ten eerste brengt een nauwkeurige vergelijking van de drie bronnen voor periodes waarin ze alle drie gegevens bieden, aan het licht dat de notities per bron verschillen. In het algemeen is het poorterboek het volledigst: het geeft naam, patroniem[64] en/of achternaam van de nieuwe poorter en vaak ook plaats van herkomst en beroep. De stadsrekeningen en laagschoutsrekeningen volstaan meestal met vermelding van de naam. Ten tweede blijkt dat de drie bronnen voor dezelfde periode niet altijd hetzelfde aantal poorters bevatten. Nu eens bevat het poorterboek de meeste poorters, dan weer de stadsrekeningen, dan weer de schoutsrekeningen. Daarom zijn de lijsten uit alle drie de bronnen nauwkeurig vergeleken en zijn alle personen, ook als zij maar in één van de bronnen voorkomen, meegeteld.

Dan nog mag worden verondersteld dat het werkelijke aantal gekochte poorters groter moet zijn geweest. Een akte uit het Bossche Protocol geeft een duidelijke aanwijzing voor deze veronderstelling: in 1476 liet *Thomas, wettige zoon van Peter Leyten des molneers*, wonend te Hintham, vastleggen dat zijn vader op 3 februari 1440 poorter van de stad was geworden[65]. Deze naam komen we echter niet tegen in de rekeningen van de laagschout. Overigens is interessant dat Thomas *dat aude poirter boock* als bewijs aanvoert. Klaarblijkelijk bestond in 1476 een poorterboek dat terugging tot minstens 1440. Dit boek is echter spoorloos verdwenen.

Nauwkeurige vergelijking van de drie bronnen kan ook schrijffouten en andere onnauwkeurigheden aan het licht brengen. Zo staat in 1514 in het poorterboek ingeschreven: *Jan zoen wilneer Jans Darkennez steenhouwer vuyt Henegouwen; testes Colen et*

62 In de periode tussen 1496 en 1580 ontbreken de rekeningen over de volgende perioden: 1-10-1496 – 1-10-1497; 1-10-1498 – 1-10-1500; 1-10-1518 – 1-10-1519; 1-10-1522 – 1-10-1523; 1-10-1524 – 1-10-1525. In sommige rekeningen ontbreekt de post *van degenen die poorters geworden zijn*: GAH OA B26, 1516–1517; B27, 1517–1518; B28, 1519–1520; B29, 1520–1521; B33, 1526–1527; B35, 1528–1529.

63 GAH OAA 8085. Overigens klopt de omschrijving zoals hij in de inventaris staat niet geheel: de eerste vermelding is van 7-1-1471, bovendien zit er een lacune in het poorterboek tussen 15-3-1486 en 27-2-1503.

64 Van de naam van de vader afgeleide persoonsnaam.

65 GAH RA 1245, 258v, 24-5-1476.

	REGIO	VOOR 1500 aantal	%	NA 1500 aantal	%	TOTAAL aantal	%
1.	Meierij van 's-Hertogenbosch	373	51,4	912	49,8	1285	50,2
2.	Noordoostelijke gebieden in het huidige Noord-Brabant	61	8,4	227	12,4	288	11,3
3.	rest hertogdom Brabant	45	6,2	108	5,9	153	6,0
4.	Holland bezuiden Waal, Bovenmerwede en Nieuwe Merwede	43	5,9	63	3,4	106	4,1
5.	Gelderland	98	13,5	209	11,4	307	12,0
6.	prinsbisdom Luik	27	3,7	57	3,1	84	3,3
7.	rest Holland, Zeeland, Utrecht	32	4,4	74	4,0	106	4,1
8.	Oversticht, Friesland, Groningen	1	0,1	21	1,1	22	0,9
9.	Vlaanderen, Waalse gewesten	6	0,8	16	0,9	22	0,9
10.	Kleef	10	1,4	54	2,9	64	2,5
11.	Gulik	8	1,1	31	1,7	39	1,5
12.	kleine gebieden in huidige provincie Limburg, m.u.v. Kleefse, Gulikse en Luikse gebieden	6	0,8	22	1,2	28	1,1
13.	verder verwijderde regio's	16	2,2	39	2,1	55	2,1
	TOTAAL	726	99,9	1833	99,9	2559	100

TABEL 2.2. Herkomst van de gekochte poorters van 's-Hertogenbosch (1430–1581), gerangschikt naar regio.

*Ketheler, datum xii*a *septembris*[66]. In de rekening van de laagschout over deze periode zal men tevergeefs zoeken naar deze Darkennez. Bij vergelijking van de gehele lijst van deze periode kan slechts worden geconcludeerd dat *Jan Jan Danckaertss*, die in de rekening van de laagschout onder de nieuwe poorters voorkomt, dezelfde moet zijn als de Jan Darkennez uit het poorterboek[67]. Uit andere bronnen is op te maken dat het hier Jan Darkennis of Derkennis betreft, zoon van een steenhandelaar uit het Henegouwse Feluy, die een groot deel van de zestiende eeuw als loodsmeester van de Bossche Sint Jan werkzaam is geweest[68].

De aldus verzamelde gegevens zijn vervolgens gerangschikt in groepen van tien jaar, lopend van 1 januari 1431 tot 31 december 1440 enzovoort. De resultaten zijn zichtbaar gemaakt in grafiek 2.1. Ten behoeve van het demografische betoog in het volgende hoofdstuk is bovendien ook het aantal poorters tot en met 1650 opgenomen[69]. Tussen 1431 en 1580 kochten in totaal 6.626 personen het Bossche poorterschap, hetgeen neerkomt op een gemiddelde van 44,2 nieuwe poorters per jaar. Voor de interpretatie van het

66 GAH OAA 8085, 52. De testes, getuigen, zijn steeds twee schepenen: *Colen* is Gerit Peters Colen (53); *Ketheler* is Henrick Dircx Pelgrom alias Ketelaer (148).

67 ARAB RK 13007, Sint Jan 1514 – Kerstmis 1514, *ontfanck van poirters.*

68 KENNIS, 'Meester Jan Darkennes'; JOUS, 'Des d'Arkennes', 51.

69 Deze laatste gegevens zijn gebaseerd op één bron, namelijk de stadsrekeningen van 1580–1581 tot en met 1650–1651 (GAH OA B87-156). Ook deze gegevens zijn herleid tot hele jaren van 1 januari tot 31 december.

verloop van het aantal poorters en de implicaties hiervan voor de bevolkingsontwikkeling verwijzen we naar het volgende hoofdstuk.

Voor zover valt na te gaan, kwamen de meeste nieuwe poorters als eenlingen in de stad. Nader onderzoek is echter geboden alvorens hier al te stellige uitspraken over te doen. Het Bossche stadsrecht spreekt, evenals het Brusselse, nergens over de mogelijkheid dat een nieuwe poorter de stad ook kon betreden met vrouw en kinderen. De Antwerpse costumen stellen echter het volgende: *soe wye (man oft wyf) binnen poorter oft poortersse der stadt van Antwerpen wordt, ende wettighe kinderen (buyten geboren synde) heeft, alle hen kinderen, als dan seven jaeren ende daer onder oudt synde worden met hen alle gelyck poorters, als oft sy inder stadt van Antwerpen geboren waeren*[70]. In Nijmegen worden in een aantal gevallen kinderen in het aan hun vader verleende burgerschap inbegrepen[71]. Ook het aantal vrouwen onder de nieuwe poorters roept de nodige vraagtekens op: tabel 2.1. Minder dan 1,4% van de nieuwe poorters behoort tot het vrouwelijk geslacht. In Maastricht bedraagt het percentage gekochte poorters van het vrouwelijk geslacht over de periode 1314–1795 bijna 6,2%[72]. De in 's-Hertogenbosch als poorter ingeschreven vrouwen, in totaal slechts 92 in getal, waren waarschijnlijk zelfstandig, juridisch onafhankelijk van een man: met name weduwen en een enkele religieuze. Een aantal van deze gevallen houdt waarschijnlijk verband met het weduwerecht dat in sommige gilden gold: de vrouw van een overleden ambachtsmeester kon het bedrijf van haar man binnen het gilde voortzetten[73]. Maar aangezien poorterschap van de stad een vereiste voor lidmaatschap van een gilde was, moesten meestersvrouwen, die zelf geen poorter waren, dat alsnog worden om hun weduwerecht te kunnen opeisen. Wellicht had het poorterschap voor vrouwen die onder voogdij van een vader, man of broer stonden geen betekenis, omdat het poorterschap van hun voogd hun reeds de aan het poorterschap verbonden voorrechten bezorgde. Nader onderzoek in deze blijft geboden.

Waar kwamen nu de nieuwe Bossche poorters zoal vandaan? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is een bestand opgebouwd, dat alle nieuwe poorters die in de periode van 22 maart 1430 tot 30 september 1581 werden ingeschreven: in totaal 6.693 nieuwe poorters. Bij 43,0% van deze groep, 2880 personen, vinden we een vermelding die naar alle waarschijnlijkheid een plaatsaanduiding is. Bij 321 van deze aanduidingen blijkt het onmogelijk vast te stellen welke plaats is bedoeld; van de overige 2.559, 38,2% van de totale groep, is dat wel gelukt[74]. Vervolgens zijn deze gegevens gerangschikt naar regio van herkomst. Het resultaat is te zien in tabel 2.2[75]. In de eerste plaats onderstreept het grote

---

70 DE LONGÉ, *Coutumes ... d'Anvers* 274, art. 4.; BLOCKMANS en PREVENIER, 'Openbare armenzorg', 27, spreken onomwonden van nieuw ingeschreven poortersgezinnen.

71 SCHIMMEL, *Burgerrecht*, 24.

72 UBACHS, 'Burgerboeken', 45.

73 QUAST, 'Vrouwenarbeid omstreeks 1500', 61.

74 Voor deze exercitie is gebruik gemaakt van: VAN HAM, SANDERS en VRIENS ed., *Noord-Brabant tijdens de Republiek*; VAN HAM en VRIENS ed., *Historische kaart van Noord-Brabant*; de verschillende delen van de *Geschiedkundige atlas van Nederland*; A.J. VAN DER AA, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* I-XIII (Gorinchem 1839–1851); VAN DE BOEL, DELAHAYE, DINGEMANS e.a. ed., *Historische atlas van Limburg* I.

75 Nadere uitleg van de aanduidingen van de regio's:
- Noordoostelijke gebieden in het huidige Noord-Brabant: land van Cuijk; baronie van Grave; baronie van Boxmeer; heerlijkheid Ravenstein; rijksheerlijkheid Gemert; graafschap Megen.
- Holland bezuiden Waal, Bovenmerwede en Nieuwe Merwede: stad en land van Heusden; land van Altena; baljuwschap Zuid-Holland beneden genoemde rivieren en het land van Zevenbergen.
- 'Limburgse' gebieden: hertogdom Limburg en de landen van Overmaze; graafschap Horn, heerlijkheden Limbricht, Munsterbilzen, Stein, Elsloo, Petersum, Reken en het land van Weert.

aantal nieuwe poorters afkomstig uit de Meierij van 's-Hertogenbosch de centrumfunctie van de stad voor de wijde omgeving. Daarnaast blijkt dat de oriëntatie van de Bossche handel en economie op de oost-westverbindingen, zowel te land als te water, en daarmee met name op het gebied ten noorden van het hertogdom Brabant, wordt weerspiegeld in de herkomst van de nieuwe poorters: van de nieuwe poorters waren er veel meer afkomstig uit het Hollandse en Gelderse rivierengebied dan uit het zuiden van het hertogdom Brabant.

- het verdere buitenland: plaatsen buiten de reeds genoemde delen van het Duitse Rijk en enkele plaatsen in Engeland en Frankrijk.

hoofdstuk 3

DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELING

De omvang van de bevolking van 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw is niet bekend uit contemporaine bronnen. Om een verantwoorde schatting van de ontwikkeling van de bevolkingsomvang te maken kunnen verschillende bronnen worden gebruikt, die op indirecte wijze een indicatie geven, zoals: haardentellingen, belastinglijsten, lijsten van weerbare mannen, doop-, trouw- en begrafenisregisters, opgaven van aantallen communicanten, poorterlijsten etc. Bij dergelijk onderzoek dient men zich steeds af te vragen met welk doel deze bronnen tot stand zijn gekomen en in hoeverre dit doel invloed heeft gehad op de aard van de geregistreerde gegevens en de wijze van registratie. Bij haardentellingen rijst bijvoorbeeld de vraag in hoeverre één haardstede overeenkomt met één woning; bij belastinglijsten of de gehele bevolking is opgenomen òf slechts de financieel draagkrachtige bovenlaag. Een kritische benadering van de gebruikte bron is daarom bij demografisch onderzoek van essentieel belang[1].

In dit hoofdstuk wordt voor een aantal bronnen die betrekking hebben op 's-Hertogenbosch nagegaan in hoeverre ze bruikbare demografische gegevens bevatten. Dit mondt uit in een beschrijving van de bevolkingsontwikkeling van 's-Hertogenbosch, waarbij de nadruk ligt op de ontwikkelingen in de periode 1500–1580. Ook aan de lange termijnontwikkeling tussen ± 1430 en ± 1650 wordt enige aandacht besteed.

---

1 Over het gebruik van verschillende soorten bronnen voor demografisch onderzoek: VAN DER WOUDE, 'Demografische ontwikkeling'; HÉLIN, 'Demografische ontwikkeling'; KLEP, *Bevolking en arbeid*, m.n. bijlage B; NUSTELING, *Welvaart en werkgelegenheid*; LESGER, *Hoorn als stedelijk knooppunt*, Appendix A.

3.1. HAARDENTELLINGEN

Wanneer de Staten van Brabant met een bede instemden, diende het op te brengen bedrag op een evenredige wijze over het hertogdom te worden verdeeld. Hiertoe werden commissarissen uitgezonden, die in het gehele hertogdom alle haardsteden registreerden en telden. Op basis van de verzamelde gegevens werd vervolgens de op te brengen belasting verdeeld. Zo zijn voor het hertogdom Brabant voor de jaren 1438, 1464, 1473[2], 1480, 1496 en 1526[3] haardentellingen[4] bewaard gebleven. De kwaliteit van de gegevens verschilt sterk per telling. De vijftiende-eeuwse lijsten voor 's-Hertogenbosch noemen slechts het totale aantal haardsteden binnen de vrijdom van de stad. De telling van 1496 maakt onderscheid tussen haardsteden binnen en buiten de muren van de stad. De telling van 1526 onderscheidt de verschillende haardsteden bovendien ook nog naar soort.

De gegevens voor 's-Hertogenbosch[5] zijn verwerkt in tabel 3.1. Als de vijftiende-eeuwse tellingen op vergelijkbare wijze zijn uitgevoerd als in 1526, dan is het aannemelijk dat onder het totale aantal haardsteden huishoudens, kloosters en gasthuizen zonder onderscheid telkens als één haardstede zijn geteld. Differentiatie van de gegevens voor deze verschillende eenheden is voor de vijftiende-eeuwse lijsten echter niet mogelijk.

Het aantal inwoners van de vrijdom van 's-Hertogenbosch kan worden geschat door het aantal haardsteden met een omrekeningsfactor te vermenigvuldigen. Het vaststellen van een dergelijke omrekeningsfactor is en blijft een netelige kwestie: bij gebrek aan harde gegevens kan men slechts, zoveel mogelijk rekening houdend met locale bijzonderheden, een verantwoorde schatting doen. Het eerste punt dat daarbij aan de orde moet komen is de verhouding tussen het aantal haardsteden en het aantal huishoudens. In de telling van 1526 zijn huizen waarin twee of drie aparte huishoudens woonden steeds als twee en drie haardsteden geteld. Als deze procedure ook in de voorafgaande haardentellingen is gevolgd, mag de haardstede (vrijwel) gelijk worden gesteld aan het huishouden.

De omrekeningsfactor, waarmee men van haardstede of huishouden moet vermenigvuldigen om het aantal personen te krijgen, kan al naar gelang de demografische ontwikkeling sterk verschillen in de tijd, ook binnen één stad. Snelle demografische veranderingen, zowel stijgingen als dalingen, leiden tot een verandering van de omrekeningsfactor. Als de bevolking van een stad sterk groeit, moet in de regel het aantal woningen

---

2 CUVELIER, *Dénombrements*, XXXIX, dateert deze haardentelling op 1472; CUVELIER, 'Les fouages', 99, noot 1, herstelt zichzelf en noemt nu als datering (begin) 1473.

3 Deze haardentelling vond in het jaar 1526 plaats, de instructie is van 3 mei 1525: HERMANS, 'Hulpmiddelen', 77-80. Dit moge de opmerking verklaren in: DE WIT, 'Naar de periferie?', 201, noot 9.

4 Er bestaat geen eenstemmigheid over de juiste term: KLEP, *Bevolking en arbeid*, 31, spreekt van 'haardtellingen'. BLOCKMANS en PREVENIER, 'Openbare armenzorg', 25 en VAN DE LAAR, 'Schatting', 116, spreken van 'haardentelling'.

5 Gegevens gebaseerd op: CUVELIER, *Dénombrements*, 476-477; aangevuld, becommentariëerd en aangepast in: BLOCKMANS en PREVENIER, 'Openbare armenzorg', 22-24. De gegevens voor 1526 zijn gebaseerd op de versie van de haardentelling die zich bevindt in het Stadsarchief Antwerpen, Privilegekamer, 2551, waarvan zich afschriften bevinden in: RANB Collectie van Breugel, 44, 45; RANB, Collectie Cuypers-van Velthoven, 3394. Blockmans en Prevenier voeren voor 1526 de door hen beredeneerde aantallen haarden op, maar voor een zuivere vergelijking tussen de verschillende haardentellingen, is het beter het getal te vermelden, dat op dezelfde wijze tot stand kwam als de totalen van de voorgaande tellingen. De gegevens voor 1526, zoals in tabel 3.1. gepresenteerd komen derhalve niet overeen met de getallen die in de analyse verderop in dit hoofdstuk worden gebruikt.

jaar	intra muros*	extra muros*	totaal
1438	-	-	2.883
1464	-	-	2.335
1473	-	-	2.351
1480	-	-	2.930+
1496	3.099	357	3.456
1526	3.844	408	4.252

* **intra muros:** binnen de muren van de stad;
extra muros: in de vrijdom van de stad, buiten de muren.
\+ schatting Blockmans en Prevenier, 'Openbare armenzorg', 22.

TABEL 3.1. Aantal haardsteden binnen de vrijdom van 's-Hertogenbosch, 1438–1526.

toenemen. Daar bouwactiviteiten doorgaans pas worden ondernomen nadat de vraag is ontstaan, zal in de tussentijd de druk op het bestaande huizenaanbod groeien en zal het aantal personen per huis moeten toenemen. In tijden van sterke bevolkingsgroei ligt de omrekeningsfactor derhalve hoger dan gewoonlijk. In tijden van sterke bevolkingsdaling neemt het aantal huizen niet direct af. Het gemiddeld aantal personen per huis zal echter wel dalen, omdat het huizenaanbod relatief toeneemt; wellicht zal na verloop van tijd een aantal huizen leeg komen te staan. Tenslotte zal, met de nodige vertraging, wanneer de bevolkingsdaling structureel blijkt te zijn, het aantal huizen afnemen. In tijden van sterke bevolkingsdaling zal de omrekeningsfactor dan ook lager dan gemiddeld zijn.

Haardentellingen bieden slechts betrekkelijk willekeurige momentopnamen van de bewoningstoestand van een stad. Al te snel bestaat de neiging om bijvoorbeeld de 2.883 haardsteden van 1438 als de absolute top van een fase van bevolkingsgroei te zien, terwijl het aantal haardsteden in 1420 of in 1450 hoger kan zijn geweest. De invloed van fenomenen als epidemieën, oorlogen en branden mag bovendien niet worden onderschat. 's-Hertogenbosch werd op 13 juni 1463, vlak vóór de haardentelling van 1464, getroffen door een grote stadsbrand, die naar alle waarschijnlijkheid enige honderden huizen in vlammen deed opgaan[6]. Het grote verschil tussen de uitkomst van de haardentelling van 1438 en 1464 moet, zeker voor een deel, door die brand worden verklaard. Maar in 1480, zeventien jaar na de brand, is het aantal haardsteden nog steeds nauwelijks hoger dan in 1464. Dat kan niet meer aan de gevolgen van de brand worden toegeschreven. Blijkbaar was de vraag naar huizen op dat moment niet zo groot.

Komen we nu terug op de omrekeningsfactor. De literatuur geeft voor steden meestal een factor tussen 4 en 5[7]. Blockmans en Prevenier prefereren in hun onderzoek naar de openbare armenzorg te 's-Hertogenbosch tussen 1435 en 1535, mede op basis van de economische structuur van de stad, de factor 5. Ook andere argumenten pleiten voor een hoge omrekeningsfactor. Kloosters en gasthuizen worden in de telling van 1526 voor één haardstede per instelling geteld. Het inwonertal van deze instellingen was veel hoger dan de vijf personen per haardstede die voor de gehele stad worden verondersteld. Om het

6 VAN HEURN, *Historie der stad* I, 336; VK 60; GAH OAA 8083, 10r.
7 KLEP, *Bevolking en arbeid*, Bijlage B, werkt met variabele vermenigvuldigingsfactoren variërend van ± 5 tot ± 6,5. De meeste auteurs kiezen echter voor factoren tussen 4 en 5.

inwonertal van dergelijke instellingen naar rato mee te tellen, moet de omrekeningsfactor dan ook enigszins worden verhoogd[8]. Bovendien dient rekening te worden gehouden met een onderscheid in grootte van huishoudens tussen stad en platteland. De aantallen haardsteden tot en met 1480 geven ongedifferentieerd de totalen voor de gehele vrijdom: zowel de stad 's-Hertogenbosch binnen haar muren als ook de omliggende dorpen Den Dungen, Orthen en Hintham. Het aandeel van deze dorpen in het totale aantal haardsteden pleit eveneens voor een hogere omrekeningsfactor[9], daar algemeen wordt aangenomen dat het gemiddelde huishouden op het platteland steeds groter is dan in de stad[10]. Daar staat weer tegenover dat in het totale aantal haardsteden van 1526 ook een aantal onbewoonde huizen is meegeteld. Kortom, het vaststellen van een omrekeningsfactor voor de haardentellingen is en blijft een moeilijke kwestie. Derhalve zal eerst de telling van 1526 worden geanalyseerd. De resultaten hiervan zullen daarna worden gebruikt om voor de vijftiende eeuw de omrekeningsfactor(en) te schatten.

Op 21 april 1526 begon een gezelschap van commissarissen, bestaande uit vertegenwoordigers van de hertog, de Brabantse edelen, de vier Brabantse hoofdsteden Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch en van de kleine steden uit het kwartier van Leuven en van 's-Hertogenbosch, met de telling van het aantal haardsteden in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch[11]. Zij werden geacht minstens zes uur per dag aan deze telling te besteden. Alle huishoudens dienden te worden geteld, ook het aantal lege huizen moest worden genoteerd, evenals het aantal huizen op de begijnhoven. Ook van alle *cloesters ende ander goidshuysen, pedagogien, collegien ende ander plaetsen, die welcke by menichte van volck bewoent zyn* moesten de commissarissen het aantal inwonende personen registreren[12]. De resultaten van deze telling zijn in enkele afschriften bewaard gebleven, die echter wat de exacte getallen betreft niet geheel met elkaar overeenkomen[13].

---

8 In 1526 werden de kloosters en gasthuizen, binnen en buiten de muren van de stad, voor 49 haardsteden geteld, terwijl er op dat moment 1419 personen woonden, dus gemiddeld 29,0 inwoners per instelling. Vermenigvuldigen we de 4.252 haarden die in 1526 in de vrijdom van 's-Hertogenbosch werden geteld met een factor 5, dan komen we tot een geschatte bevolking van 21.260. Trekken we het aantal instellingshaarden van het totaal af dan houden we 4.203 haarden over. Vermenigvuldiging met een factor 5 levert een geschatte bevolking van 21.015 zielen op. Tellen we hierbij de 1.419 inwoners van de instellingen op, dan telde de vrijdom van 's-Hertogenbosch volgens deze schatting 22.434 inwoners. Indien we slechts het totaal aantal haarden voor 1526 hadden gekend, 4.252, dan hadden we dit aantal met een factor van bijna 5,3 moeten vermenigvuldigen om dezelfde uitkomst te bereiken.

9 Als we voor 1496 het aantal haardsteden in de stad, 3.099, met een factor 5 vermenigvuldigen, krijgen we een bevolkingsschatting intra muros van 15.495. Als we het aantal haardsteden extra muros, 357, met 6 vermenigvuldigen, levert dit een bevolking van 2.142 personen op. In totaal is dit 17.637 zielen op een totaal aantal van 3.456 haardsteden in de vrijdom van 's-Hertogenbosch. Het ongedeelde aantal haardsteden voor de gehele vrijdom moet in dit geval met 5,1 worden vermenigvuldigd om dezelfde uitkomst te verkrijgen.

10 VAN DER WOUDE, *Noorderkwartier*, 89, komt tot 4,7 voor de stedelijke bevolking van het Noorderkwartier en 6,0 voor het platteland. Hierbij dient te worden aangetekend dat de steden in het Noorderkwartier veel kleiner waren dan 's-Hertogenbosch: Alkmaar, Edam, Monnickendam en Purmerend telden volgens zijn schatting in 1514 ± 11.100 inwoners.

11 VAN DE HAMMEN Nz. en SASSEN, 'Telling der huizen', 223.

12 HERMANS, 'Hulpmiddelen', 77-80.

13 VAN DE HAMMEN en SASSEN, 'Telling der huizen', baseren hun uitgave op een afschrift dat Van de Hammen in het kerkarchief van Besoyen had gevonden. HERMANS, 'Hulpmiddelen', publiceerde in dat artikel onder II en III een tweetal lijsten, die elkaar volgens hem wat betreft de vrijdom van 's-Hertogenbosch sterk tegenspreken. Als men echter elke entiteit in telling II, ook

intra muros		extra muros	
- aantal 'normale' huishoudens: 3536 x 5 =	17.680	- aantal 'normale' huishoudens: 403 x 6 =	2.418
- 56 beneficianten St.Jan	112	- 1 mannenklooster	25
- begijnhof (met de grote en kleine infirmerie)	183	- 1 vrouwenklooster	54
- 7 mannenkloosters	295	- 1 gasthuis	13
- 8 vrouwenkloosters	742	- kluizenares	1
- 32 gasthuizen	290*	- lazerij	5*
TOTAAL intra muros	19.302	**TOTAAL extra muros**	2.516
TOTAAL vrijdom van 's-Hertogenbosch			21.818

* zie noot 14.

TABEL 3.2. Schatting van het aantal inwoners van 's-Hertogenbosch in 1526 op basis van de haardentelling van dat jaar.

Op basis van de gedetailleerde gegevens kan voor 1526 het aantal haardsteden in verschillende categorieën worden verdeeld. Zo kan van het totaal der haardsteden een aantal instellingen, elk als één eenheid geteld, maar met gemiddeld een veel hoger aantal inwoners dan in de gewone huishoudens, worden onderscheiden. Van deze instellingen, vrouwen- en mannenkloosters en gasthuizen, wordt meestal het inwonertal vermeld, soms wel en soms niet onderscheiden naar religieuzen en niet-religieuzen. Wij hebben hier per categorie de totale inwonende bevolking geteld[14]. De seculiere geestelijken, althans de *beneficialen van St. Janskerck*, bewoonden 56 huizen. Voor de omrekening van de 'normale' huishoudens binnen de stadsmuren kiezen we in navolging van Blockmans en Prevenier de factor 5, voor het platteland van de vrijdom de factor 6. Voor de beneficianten van de

---

de kloosters en gasthuizen, elk voor één haardstede telt, levert dit een totaal aantal haardsteden van 3772 intra muros en 407 extra muros op. Lijst III geeft respectievelijk 3773 en 407 haardsteden. Hermans' gegevens verschillen wel sterk van die van Van de Hammen en Sassen: die laatsten tellen 78 huizen en 80 kloosterlingen meer dan Hermans. Wij baseren ons op het hiervoor reeds genoemde Antwerpse afschrift (zie noot 5). Onze getallen wijken enigszins af van die van Blockmans en Prevenier, omdat we de gegevens verder hebben uitgesplitst en voor een aantal groepen schattingen hebben toegevoegd.

14 Van drie gasthuizen in de telling van 1526 wordt het inwonertal niet vermeld. Voor twee van deze instellingen zijn verder geen gegevens te achterhalen. Ik schat het inwonertal van elk van beide op vijf. Voor de derde instelling, het Zinnelooshuis, kan een beter gefundeerde schatting worden gemaakt. KAPPELHOF, *Reinier van Arkel*, 32, noemt voor 1539 een aantal van 21 patiënten. Een schatting van 20 inwonenden rond 1526 lijkt dan ook verantwoord. Dit brengt het inwonertal van de gasthuizen op ongeveer 290.

De lazerij of het leprozenhuis bevond zich buiten de stadsmuren op de weg naar Hintham. In de zetting wordt dit complex omschreven als *hebbende een cappelle ende een groot huys met diversen cameren oft woeningen, dair de siecken in woenen, met schueren, stallen ende andere edifficien, abstract ende verscheyden staende vanden voirs. sieckhuyse, dair inne woent die meester oft recteur vanden voirs. goidshuyse*. Vergelijk: SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom* IV, 511-514. Wij schatten het aantal inwoners – waarschijnlijk te laag – op ± 5 personen.

jaar	intra muros	extra muros	totaal vrijdom
1438	-	-	± 14.700
1464	-	-	± 11.900
1473	-	-	± 12.000
1480	-	-	± 15.000
1496	± 15.500	± 2.200	± 17.600
1526	± 19.300	± 2.500	± 21.800

TABEL 3.3. Geschatte bevolkingsomvang van de vrijdom van 's-Hertogenbosch (1438– 1526).

Sint-Jan tenslotte kiezen we een factor 2, uitgaande van één geestelijke met één dienstmaagd of bediende per huis. Tabel 3.2. toont de resultaten van deze gedifferentieerde telling[15].

Op basis van deze gedifferentieerde cijfers kan een omrekeningsfactor voor het ongewogen aantal haardsteden worden berekend: circa 19.300 inwoners binnen de muren in 3.844 haardsteden levert een factor 5,0 op; 408 haarden met zo'n 2.500 inwoners buiten de muren betekent een factor 6,2. Voor de vrijdom als geheel komen we op een factor 5,1. Met deze resultaten kunnen we ook voor de eerdere haardentellingen een schatting van de bevolkingsaantallen maken, hoewel niet zeker is dat deze omrekeningsfactoren ongewijzigd voor de gehele vijftiende eeuw kunnen gelden. De resultaten zijn weergegeven in tabel 3.3. De enige controlemogelijkheid is gelegen in de verhouding tussen de drie factoren in 1496. Bij vermenigvuldiging van het aantal haardsteden binnen de muren, buiten de muren en in de totale vrijdom met respectievelijk 5,0; 6,2 en 5,1, blijkt dat de verhoudingen in 1496 slechts een fractie anders liggen dan in 1526[16]. Hieruit mag worden geconcludeerd dat de getalsverhoudingen tussen stad en platteland binnen de vrijdom van 's-Hertogenbosch tussen 1496 en 1526 slechts marginaal zijn gewijzigd. Bovendien valt niet te bewijzen dat deze verhoudingen vóór 1496 wezenlijk anders hebben gelegen. De schatting van het aantal inwoners, zoals in tabel 3.3. weergegeven, kan dan ook als de best mogelijke worden beschouwd.

De procentuele groei van de bevolking extra muros blijft vergeleken bij die van het platteland van de Meierij van 's-Hertogenbosch sterk achter: groeide het aantal haardsteden op het platteland tussen 1496 en 1526 met 26,5%, in de vrijdom van 's-Hertogenbosch bedroeg de groei buiten de muren slechts 14,3%. Binnen de muren van de stad is het groeipercentage 24,0%, voor de vrijdom als geheel 23,0%[17].

---

15 Ter vergelijking: VAN DE LAAR, 'Schatting', 116-120, komt tot de conclusie dat het aantal inwoners in 1526 dichter bij de 25.000 lag dan bij de 20.000. BLOCKMANS en PREVENIER, 'Openbare armenzorg', 30, komen tot een schatting van tussen 17.427 en 21.349 inwoners, met een voorkeur voor de hoogste schatting.

16 1496 intra muros: 3.099 haardsteden x 5,0 = 15.495; extra muros: 357 x 6,2 = 2.213; opgeteld resulteert dit in 17.708 inwoners. Totaal aantal haardsteden: 3.456 x 5,1 = 17.626. Het verschil tussen deze beide uitkomsten is 82 personen. Als we de factoren, die uit de gegevens van 1526 zijn berekend, niet op één decimaal, maar op drie decimalen afronden, is het verschil nog maar 29,6 personen. Zoals gezegd: de verhoudingen liggen een fractie anders.

17 BLOCKMANS en PREVENIER, 'Openbare armenzorg', 26, tabel II, gebruiken – mijns inziens ten onrechte – voor 1526 een door hen opgeschoond aantal haarden, waardoor het groeipercentage van de totale vrijdom aanzienlijk lager komt te liggen: 19,4%.

Wat leert ons dit alles over de ontwikkeling van de bevolkingsomvang van 's-Hertogenbosch? Tussen 1438 en 1464 is duidelijk sprake van een daling van de Bossche bevolking. Maar de aanzienlijke vermindering van het aantal huizen ten gevolge van de brand van 1463 verklaart – althans voor een deel – de daling in het aantal haardsteden in deze periode. De daling van de bevolkingsomvang die uit deze cijfers kan worden afgeleid, zal daarom niet zo omvangrijk zijn geweest, als ze op het eerste gezicht lijkt. Tussen 1464 en 1473 verandert het aantal haardsteden nauwelijks, daarna volgt een snelle groei tot (minstens) 1526. Wordt dit beeld bevestigd door gegevens uit andere bronnen? Als we uitgaan van de veronderstelling dat de ontwikkeling van het aantal gekochte poorters enige indicatie geeft over het verloop van het totaal van de bevolking, biedt grafiek 2.1[18] de mogelijkheid tot vergelijking. Uit die grafiek blijkt dat tussen 1431 en 1470 het gemiddelde aantal nieuwe poorters van meer dan 60 in de jaren dertig van de vijftiende eeuw daalt tot iets minder dan 45 in de jaren zestig. De bevolkingsgroei, die we op basis van de haardentellingen tussen 1473 en 1526 hebben geconstateerd, kan op basis van de poortergegevens in twee periodes worden gesplitst: in de jaren zeventig van de vijftiende eeuw ontvangt de stad gemiddeld zo'n 57 nieuwe poorters per jaar, waarop in de jaren tachtig en negentig een terugval volgt, met respectievelijk ± 50 en ± 36 gekochte poorters per jaar. Het eerste decennium van de zestiende eeuw vertoont weer een sterke toename: ± 56 inschrijvingen, met in de volgende twee decennia weer een terugval tot respectievelijk ± 40 en ± 37 nieuwe poorters per jaar. De hoogtepunten van de stedelijke bevolkingsgroei moeten derhalve in de jaren zeventig van de vijftiende eeuw en het eerste decennium van de zestiende eeuw hebben gelegen. Vast staat dat de bevolking van 's-Hertogenbosch tussen 1496 en 1526 aanzienlijk is gestegen, naar schatting van ± 17.600 tot ± 21.700 zielen.

De telling van 1526 is de laatste haardentelling die in het hertogdom Brabant is uitgevoerd. Voor een nadere vaststelling van de bevolkingsontwikkeling van 's-Hertogenbosch in de rest van de zestiende eeuw dienen derhalve andere bronnen te worden aangesproken.

3.2. BELASTINGLIJSTEN

In hoofdstuk 8 zal uitgebreid gebruik worden gemaakt van een aantal belastinglijsten om de relatieve financieel-economische positie van de leden van de bestuurlijke elite ten opzichte van hun stadsgenoten vast te stellen. Een beschrijving van deze bronnen zal ter plaatse worden gegeven. Gegevens uit deze belastinglijsten kunnen echter ook van belang zijn voor het onderzoek naar de ontwikkeling van de bevolkingsomvang van 's-Hertogenbosch. Het betreft namelijk gemene zettingen of personele omslagen: directe belastingen waarin de stadsbevolking naar draagkracht werd aangeslagen. Daarbij was niet het individu, maar het huishouden (van alleenstaanden tot grote gezinnen) de eenheid die werd aangeslagen. Vergelijking met de gegevens uit de haardentellingen ligt dan ook voor de hand.

Tussen 1500–1501 en 1512–1513 hebben maar liefst 12 gemene zettingen plaatsgevonden. In 1547 werd een belasting op huishuurwaarde geheven en in 1552 is opnieuw, voor de laatste keer in de onderzochte periode, een gemene zetting gehouden. Bijlage 4 geeft per zetting het aantal aangeslagen eenheden weer, geordend naar stadswijk.

---

18 Zie p. 42.

De aantallen 'gewone' belastingbetalers[19], die binnen de wallen van de stad woonden, zijn uit die bijlage gelicht en in tabel 3.4. weergegeven. Direct valt op dat de aantallen aangeslagenen binnen een korte periode van 12 jaar sterk uiteenlopen. In de eerste zetting van 1504 moesten 2.096 bewoners van de stad een bijdrage leveren, terwijl er in 1511 maar liefst 2.871 personen werden aangeslagen. Van een rechtlijnige ontwikkeling in de loop van de periode is bovendien geen sprake. De aantallen kunnen zelfs tussen twee belastinglijsten uit hetzelfde jaar aanzienlijk verschillen. In vergelijking met de eerste zetting van 1504 had de tweede zetting van dat jaar met 2.628 aangeslagenen een grotere reikwijdte onder de bevolking. Het gemiddeld aantal aangeslagenen tussen 1500 en 1512 ligt op ongeveer 2.550 personen.

jaar	aantal	jaar	aantal
1501	2.640	1506	2.673
	2.573 *	1507	2.292
1502	2.769	1511	2.871
1503	2.322 *	1512	2.741
1504	2.096		
	2.628	1547	2.914
1505	2.409	1552	3.476

* in deze jaren was er sprake van een groot aantal niet naar wijk gespecificeerde nakomende betalers. In de hier gepresenteerde getallen zijn die niet meegerekend.

TABEL 3.4. Aantal 'gewone' aangeslagenen in de gemene zettingen binnen de muren van 's-Hertogenbosch (1500–1552).

De schommelingen in het aantal personen dat in de verschillende lijsten wordt aangeslagen, weerspiegelen zeker niet soortgelijke fluctuaties in de bevolkingsomvang. Een verklaring voor de sterke fluctuatie van het aantal aangeslagenen moet vooral worden gezocht in de ondergrens die bij de belastingheffing werd gehanteerd. Al naar gelang de hoogte van die ondergrens heeft een kleiner of groter deel van de onderste strata van de Bossche samenleving een bijdrage aan de diverse zettingen geleverd. Personen die niet in een zetting worden aangeslagen, worden ook niet in de belastingregisters geregistreerd. Daarmee stuiten we op het grootste struikelblok dat zich voordoet wanneer we de belastinggegevens willen hanteren voor demografische doeleinden: de omvang van de groep niet-aangeslagenen. Het aantal aangeslagenen moet gezien worden als een indicator voor het minimale aantal huishoudens binnen de stad en niet voor het reële aantal. Wanneer onvoldoende gegevens voorhanden zijn om een verantwoorde schatting van het aantal arme huishoudens te maken, hebben dergelijke belastinglijsten voor demografisch onderzoek dan ook slechts beperkte waarde.

Vergelijking met de gegevens uit de haardentellingen van 1496 en 1526 kan hier enigszins uitkomst bieden. Volgens de haardentelling van 1526 telt 's-Hertogenbosch in dat jaar 3.536 'gewone' huishoudens. Bij eenzelfde verhouding tot het totale aantal haardsteden zouden dat er in 1496 2.851 zijn geweest. Het getal voor 1496 ligt al aanzienlijk boven het gemiddelde aantal aangeslagen personen, om van dat van 1526 maar te zwijgen. Maar wat is precies het aandeel van de armen in dat verschil? In 1526 worden 535 van de 3.536 huishoudens als behoeftig aangemerkt, ofwel 15%[20]. Bij eenzelfde verhouding zouden er in 1496 431 arme gezinnen zijn geweest. De overige huishoudens, in 1496 zijn dat er 2.420 en in 1526 3.001, kwamen in aanmerking om in de gemene

19 Daarnaast worden vaak geestelijken, geestelijke instellingen en buitenpoorters in aparte hoofdstukken van de rekening vermeld. Die groepen zijn hier niet meegerekend.

20 Vergelijk: BLOCKMANS en PREVENIER, 'Openbare armenzorg', 37-38.

zettingen aangeslagen te worden. Het aantal aangeslagenen in de zettingen uit de eerste twaalf jaar van de zestiende eeuw blijkt uitstekend aan te sluiten bij de langzaam stijgende lijn die het aantal huishoudens tussen 1496 en 1525 vertoont.

Ten aanzien van de belastinglijst uit 1547 moet opgemerkt worden dat het aantal van 2.914 aangeslagenen goed aansluit bij de 3.001 huishoudens die in 1526 niet tot de armen worden gerekend[21]. Bovendien is vastgesteld dat in 1547 slechts ongeveer 80% van alle woningen werd aangeslagen[22]. Het aantal aangeslagenen in de belastinglijst van 1552 daarentegen ligt met 3.476 aanzienlijk hoger, zowel in vergelijking met 1526 als met 1547. Het grote verschil met de huishuurwaardebelasting van 1547 duidt erop dat in 1552 de ondergrens van de belasting aanzienlijk lager lag dan in 1547. Inderdaad werden in 1552 meer dan 800 personen aangeslagen voor bedragen van 10 stuivers of minder. Het lijkt er dan ook op dat in dat jaar een aanzienlijk deel van de onderlaag van de bevolking in de zetting heeft moeten bijdragen. Het gaat daarbij zeker niet om alle armen. Uit het belastingregister valt op te maken dat de belastinginners bij hun rondgang soms hele steegjes met *pauperes* oversloegen[23]. Wanneer men veronderstelt dat ook in 1552 15% armen niet werd aangeslagen, komt men uit op een totaal aantal huishoudens binnen de stad van bijna 4.000. Dit lijkt echter gezien de voorgaande opmerkingen een te hoge schatting. Maar zelfs een lager percentage niet-aangeslagen armen levert voor 1552 toch een groter aantal huishoudens op dan in 1526. De conclusie ligt voor de hand dat tussen 1526 en 1552 de omvang van de Bossche bevolking over het algemeen een stijgende lijn bleef vertonen. Rond het midden van de eeuw zal het inwonertal van de stad dan ook de 20.000 hebben bereikt en enigszins hebben overtroffen.

3.3. WEERBARE MANNEN

Zorg voor de veiligheid van stad en inwoners was een van de taken van alle mannelijke Bossche poorters. Voor een belangrijk deel werd deze taak gewoonlijk door bepaalde functionarissen en door kleinere groepen poorters waargenomen. Zo werd de orde binnen de stad bewaakt door de dienaren van de korte stok[24]. De leden van de vier schutterijen van de stad, de oude voetboog, de jonge voetboog, de handboog en de kloveniers[25], vormden een gewapende macht die bij eventuele dreiging snel gemobiliseerd kon worden. De meesters van de ambachtsgilden waren verplicht een wapenrusting te bezitten en zo nodig met hun ambachtsbroeders de stad te verdedigen[26]. Wanneer de nood aan de man kwam, diende elke poorter echter zijn steentje bij te dragen aan de verdediging van zijn vaderstad. In 1487 vaardigde de stadsregering een ordonnantie uit waarbij de stedelijke defensie werd georganiseerd volgens een systeem van twaalf wijken[27]: *alle manspersonen zynde boven huer xix jaeren ende beneden huere lxx jaeren* werden straatsgewijs in kapi-

---

21 VK 119: Kroniekschrijver Cuperinus meldt in 1543 dat de stad naast *allen cameren ende godshusen* 3600 huizen telde. Aftrek van 15% armen levert een aantal van 3060 belastbare huishoudens op, hetgeen enigszins meer is dan in 1526.

22 VAN DE LAAR, 'De bevolking', 78-80; vergelijk: BLONDÉ, *De sociale structuren*, 35.

23 VAN DE LAAR, 'De bevolking', 77.

24 JACOBS, *Justitie en politie*, 103-104.

25 Verheijen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der voormalige schuttersgilden'; ESSINK, *Inventarissen van de archieven der Bossche ambachts- en schuttersgilden.*

26 VAN DEN HEUVEL, *De ambachtsgilden*, 328-341.

27 GAH OA A232, 90r-94r, 21-10-1487.

nummer[1]/ datering	overste kapiteins	kapiteins	luitenants	man-schappen	totaal
3 (±1520)	12	111	0	2.638	2.761
2 (april 1527)	12	59	59	2.154	2.284
1 (±1530/1540)	12	52	53	3.011	3.128

[1] de nummering zoals in GAH OA a461 gebruikt, is hier aangehouden.

TABEL 3.5. Indeling van de drie lijsten van het *volk van wapenen*.

teinschappen verdeeld, die weer onder het gezag van de twaalf opperkapiteins van de wijken stonden. Van dit zogenaamde *volk van wapenen* is een drietal lijsten bewaard gebleven[28]: tabel 3.5. Lijsten 1 en 2, uit respectievelijk ±1530/1540 en april 1527[29], betreffen alle mannen boven de negentien en onder de zeventig jaar, in lijst 3, te dateren ± 1520, zijn alle mannen opgenomen boven de achttien en onder de zeventig jaar[30]. Van elk van de kapiteinschappen wordt nauwkeurig de plaats vastgelegd, waar de manschappen zich dienen te verzamelen en die ze moeten verdedigen: *dese sullen staen lanx die muere van Pynappels poert aengaende ten bontwerckers thoren waert*; *dese sullen staen voer Sinte Gertruyden poert oft cloester*; *dese sullen comen opte Merct voer dat hoechhuys*.

De leden van de vier schutterijen vielen buiten deze wijkorganisatie; zij namen immers als schutters al deel aan de stedelijke defensie. Ook *die twe officieren, scepenen, geswoeren, raetsheren, dekenen ende secretarissen die tot egheen cappiteynen en zyn gestelt* werden niet in een van de kapiteinschappen ingedeeld, zij dienden zich in tijden van mobilisatie *opten raethuse* te begeven. Het aantal schutters was in 1525 vastgesteld op 100 per schutterij[31]. Het is echter twijfelachtig of de schutterijen daarna steeds op die sterkte zijn gebleven. De stad ondersteunde de schutterijen namelijk financieel voor het onderhoud van een bepaald aantal schutters, meestal aanzienlijk minder dan 100 per schutterij. Tussen 1528 en 1535 telde de schutterij van de oude voetboog meestal 80 leden, daarna tot 1542 50, tot 1546 100 en vervolgens weer tot 1548 50 leden. Het ledenaantal van elk van

28 GAH OA a461.

29 Zie de uitbetaling van Laurens van Sprangh, schrijver in de schrijfkamer, die huis na huis de hele stad was afgegaan om alle volwassen mannen te registreren, met welke taak hij maar liefst 17 dagen doende was geweest: GAH OA B34, 1527–1528, *van alderhande saicken*.

30 De leeftijdsgrenzen van de weerbare mannen verschilde per plaats en streek: *MEIERIJ VAN 'S-HERTOGENBOSCH*: boven de 18 en beneden de 60 jaar: GAH OA B16, 1506–1507, *van bodenloen te voet*; *GENT*, tweede helft zestiende eeuw: 15 à 20 jaar tot 50 à 65 jaar: DESPRETZ, 'Stadsversterkingen en burgerwacht', 14; DELMOTTE, 'Het calvinisme'; 151. *ANTWERPEN* 1577: 18 tot 60: DESPRETZ, 'Stadsversterkingen', 14; *KAMPEN* : TUSSEN 20 EN 60: BENDERS, 'De demografische ontwikkeling', 38; *UTRECHT* 1481: tussen 20 en 60: VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN en ROMMES, 'Rijk en talrijk', 61; *ZUTPHEN* 1495: tussen 20 en 60: VAN SCHAÏK, *Belasting, bevolking en bezit*, 141; *ZUIDERKWARTIER HOLLAND* 1747: tussen 16 en 60: VAN DER WOUDE, 'De weerbare mannen', 36. De bovengrens van 70 jaar die in 's-Hertogenbosch werd aangehouden, was dus exceptioneel hoog.

31 ESSINK, *Inventaris schuttersgilden*, 4.

de drie andere schutterijen fluctueert in eenzelfde patroon tussen de 50 en de 100[32]. Onduidelijk is of het aantal schutters werkelijk daalde, of dat de overheid slechts voor een deel van het totale aantal schutters in het onderhoud bijdroeg.

De geestelijken die binnen de gestelde leeftijdsgrenzen vielen, waren naar alle waarschijnlijkheid vrijgesteld van deelname aan het stedelijke defensieapparaat. In de naamlijsten komen in ieder geval geen personen voor, die als geestelijken zijn te identificeren. In een ordonnantie van 1593 worden daarentegen de geestelijken, *wtgescheyden de pastooren vande vier parochie kerken deser stadt ende vanden Baghynhoff ende groot gasthuys* wel degelijk als militieplichtig vermeld. Wel werd hun toen de mogelijkheid geboden om te zorgen voor een leek als plaatsvervanger, onder voorwaarde dat de kandidaat de militieleiding welgevallig was[33]. Of dit gebruik ook reeds in de eerste helft van de zestiende eeuw heeft bestaan, is onduidelijk.

Zeer waarschijnlijk betrof de verplichting de stad mee te verdedigen alle mannen die aan de leeftijdscriteria voldeden, of ze nu poorter waren of niet[34]. In Nijmegen was een van de vereisten voor toelating tot het poorterschap het bezit van een harnas of geweer in verband met de stadsverdediging[35]. In de Brabantse steden werd een dergelijke voorwaarde niet expliciet gesteld. Hoe de volwassen mannen dan wel hun militaire uitrusting verkregen is onduidelijk. Er is geen enkele aanwijzing dat de stadsregering (een deel van) de kosten van de militaire uitrusting van de militieleden op zich nam, zoals bijvoorbeeld in Leiden wel het geval was[36]. Wel had de stad nogal wat wapentuig in bezit, dat wellicht door de militieleden werd gebruikt. Bovendien waren de ambachtsmeesters, uit hoofde van hun lidmaatschap van een ambachtsgilde gehouden een wapenrusting te bezitten. Ook vele andere mannelijke poorters waren financieel voldoende draagkrachtig om een militaire uitrusting te kunnen betalen. De minder welgestelden werden dan wellicht van stadswege van materiaal voorzien.

Is de omschrijving *alle manspersonen*, bovengenoemde uitzonderingen buiten beschouwing latend, accuraat? Bij nadere beschouwing lijkt het erop dat in verreweg de meeste gevallen per huishouden maar één volwassen man in de militie was opgenomen. Lijst 1 bevat slechts de namen van de kapiteins en luitenants, van hun ondergeschikten wordt alleen het aantal vermeld. De andere twee lijsten bevatten ook de namen van alle manschappen. Lijst 2 telt in totaal 2.284 namen. Zevenmaal betreft het hier een aanduiding als: *Gysbert de zoen*, *Thys die zoen*, zonder dat duidelijk is of het om de zoon van de daarvoor genoemde persoon gaat. In 23 andere gevallen is er duidelijk sprake van vermelding van opeenvolgend vader en zoon: *Bernt die vleeshouwer; Ariaen zyn zoen*. In twee gevallen wordt een persoon aangeduid als *bruer* van de daarvoor genoemde. Naast familierelaties kunnen er binnen een huishouden ook dienstverbanden bestaan. Van een vrij groot aantal personen wordt vermeld dat zij *knecht* zijn, soms ook bij wie zij in dienst zijn. In veel gevallen wordt de werkgever van deze knecht niet in de militielijst genoemd:

---

32 GAH OA B34-54, 1527–1528 – 1547–1548, *van gagien der scutteryen*. Deze vorm van ondersteuning werd in 1547–1548, *aensiende die groote laste der selver stat*, afgeschaft. In de jaren zestig is er wel weer sprake van uitbetaling van gages aan schutters.

33 GAH OAA 8400e. Een door Jan Scheffer gedrukte versie van deze ordonnantie bevindt zich in: RANB, Bibliotheek K560.1, Politicque tractaten I, nr. 21.

34 Hetzelfde geldt voor de Duitse steden: ISENMANN, *Die deutsche Stadt*, 149-150. DERVILLE, 'Le nombre d'habitants', 284, stelt daarentegen dat in Sint-Omaars waarschijnlijk alleen de poorters militieplichtig waren.

35 SCHIMMEL, *Burgerrecht te Nijmegen*, 5.

36 BLOK, *Eene Hollandse stad*, 173: in Leiden werd men naar vermogen belast met het kopen van wapens en harnas; onvermogenden werden door de stad uitgerust.

mogelijk woonde de knecht op zichzelf, mogelijk was zijn werkgever lid van een van de schutterijen of van de stadsregering en was hij om die reden vrijgesteld van militiedienst. In 68 gevallen komen vermeldingen voor als *Jan Thomaes; Dirc zyn knecht*: zowel werkgever als knecht waren dus opgenomen in de militie. Voor lijst 2 kan in minder dan honderd gevallen, voor 4,1% van het totale aantal, een afhankelijkheidsrelatie tot een andere, ook in de militielijst genoemde, persoon binnen één huishouden worden vastgesteld.

Lijst 3 bevat in totaal 2.761 namen. 92 maal worden vaders en zonen bij elkaar vermeld. In 11 gevallen is er sprake van broers, die na elkaar worden genoteerd. Daarnaast komen 145 gevallen voor van knechten, die samen met hun werkgevers worden genoemd. 9% van de personen op lijst 3 is als tweede persoon van één huishouden opgenomen in de militie. Het aanzienlijke verschil in aantallen personen op lijsten 2 en 3 kan, minstens gedeeltelijk, verklaard worden uit de grotere groep zonen en knechten in lijst 3. Als algemene regel mag echter worden gesteld dat doorgaans slechts het hoofd van een huishouden voor militiedienst werd opgeroepen.

Lijst 2 ligt van de drie genoemde lijsten in de tijd gezien het dichtst bij de haardentelling van 1526. Als we bij de 2.284 weerbare mannen 400 schutters en ± 50 schepenen, gezworenen en raadslieden tellen, komen we op totaal 2.734 personen. Dit getal ligt aanzienlijk lager dan het aantal van 3.536 huishoudens bij de haardentelling in 1526. De bevolking intra muros hebben we voor 1526 geschat op circa 19.300 inwoners. De omrekeningsfactor om van het aantal weerbare mannen tot een schatting van de totale bevolking te komen is dan: 8,45. Voor lijsten 3 en 1, beide vermeerderd met 450, resulteert vermenigvuldiging met dezelfde factor in respectievelijk circa 22.300 inwoners rond 1520 en meer dan 25.450 rond 1530–1540. Een dermate grote fluctuatie van de bevolkingsomvang in een dergelijke korte tijd is echter niet aannemelijk. De betrekkelijk grote verschillen in het aantal ingeschreven mannen op de drie lijsten moet dan ook, mijns inziens, niet voor het grootste deel verklaard worden uit demografische schommelingen. Eerder valt te denken aan de mate van nood waaronder de verschillende mobilisaties plaatsvonden. Al naar gelang de dreiging werden meer of minder weerbare mannen opgeroepen. Een duidelijke aanwijzing hiervoor is het verschil tussen het aantal tweede personen uit één huishouden in lijsten 2 en 3.

Her en der in de bronnen komen we nog incidentele aanwijzingen tegen over het aantal weerbare mannen en dientengevolge ook over het aantal huizen en de bevolkingsomvang. Op 28 oktober 1504 had de heer van Vergy het beleg voor Hedel[37] geslagen. Kort daarop verzocht hij stad en Meierij van 's-Hertogenbosch om *assistentie van ruyteren ende volck van wapenen*. De stadsregering kondigde af *dat viii huysen eenen man vut maken souden*, waarop op 31 oktober 348 krijgsknechten werden gemonsterd[38]. Uit deze gegevens mag worden opgemaakt dat 's-Hertogenbosch op dat moment 2.784 huizen moeten hebben geteld. Dit getal past goed in de opgaande lijn die we in het aantal haardsteden tussen 1496 en 1526 hebben waargenomen[39]. Kroniekschrijver Albertus Cuperinus, cisterciënzer van het klooster Mariëndonk te Elshout, maakt melding van 1.500 en 2.500 gewapende burgers op het Bossche marktplein tijdens het oproer van 1525[40]. Bij de Blijde

37 PvO, 298.

38 GAH OA B14, 1504–1505, *van diverse saken*.

39 Om tot deze conclusie te kunnen komen zijn eerst enige bewerkingen noodzakelijk. In 1526 tellen we onder de 3.844 haardsteden 3285 particuliere huizen. Bij eenzelfde verhouding zou dat voor 1496 een aantal van ongeveer 2.650 huizen betekenen. Een aantal van 2.784 huizen in 1504 past uitstekend in de stijgende lijn tussen 1496 en 1526.

40 VK 92, 93. Over Cuperinus: GERLACH, 'De Bossche kroniekschrijver Albertus Cuperinus'; VAN BAVEL, 'Nieuwe gegevens'.

Inkomste van Filips II in 1549, bestond de erewacht uit geharnaste Bossche mannen tussen de 20 en 60 jaar. Over de aantallen zijn de bronnen het niet eens: volgens de ene ging het om 2.200 man en nog 100 ruiters, de ander spreekt van 3.000 man[41]. In november 1566 berichten commissarissen Jan van Merode en Jan Scheyfve aan de landvoogdes dat er in 's-Hertogenbosch wel 7 tot 8.000 weerbare mannen waren, waarvan 5 tot 6.000 welbewapend[42]. Deze aantallen mogen op het eerste gezicht overdreven lijken, bij nader inzien zouden ze wel eens een betere benadering van de bevolkingsomvang kunnen geven dan de hiervoor besproken militielijsten. Stel dat de commissarissen alle mannelijke inwoners van de stad met een leeftijd boven ± 15 jaar als weerbare mannen hebben beschouwd, dan komen we, uitgaande van een aantal van 7.500 weerbare mannen boven de 15 jaar, tot een totale volwassen bevolking van 15.000 personen. Veronderstellen we een aandeel van personen onder de 15 jaar van 1/3 van het totaal, dan komen we tot een geschatte bevolkingsomvang van 22.500. In tegenstelling tot de lijsten van het *volk van wapenen* lijken de getallen van de commissarissen, hoewel hun schatting enigszins te hoog is, wel betrekking te hebben op het totaal aantal volwassen mannen binnen de stad.

Voor andere steden zijn lijsten van weerbare mannen gebruikt om de totale stadsbevolking te reconstrueren[43], zoals bijvoorbeeld Prevenier deed voor Gent en Brugge in de veertiende eeuw. Deze mobilisaties wijken echter essentieel af van het Bossche *volk van wapenen*. Het betreft hier namelijk steeds mobilisaties van delen van de bevolking voor offensieve militaire actie. Gegevens betreffende aantallen ambachtslieden in deze lijsten maakten Prevenier het mogelijk om in combinatie met andere gegevens de bevolkingsomvang van de beide genoemde steden te schatten[44]. Het Bossche *volk van wapenen* had daarentegen een defensieve taak en de registers bevatten niet voldoende aanduidingen voor een opsplitsing in professionele groepen, waardoor verdere bewerkingen in die richting onmogelijk zijn.

Van der Woude heeft een optekening van de weerbare mannen voor het Zuiderkwartier van Holland uit 1747 geanalyseerd. De betreffende lijsten zijn echter qua gegevens veel gedetailleerder dan de Bossche. Omdat daadwerkelijk alle mannen tussen de 16 en 60 jaar zijn opgetekend (meestal ook als ze om verschillende redenen niet tot de weerbare mannen konden worden gerekend), kan hier een gefundeerde schatting van de bevolking worden gegeven[45]. In 's-Hertogenbosch zijn daarentegen niet alle personen binnen de stad die aan het leeftijdscriterium voldeden, daadwerkelijk opgenomen, zodat de lijsten van het *volk van wapenen* geen directe aanwijzingen bieden over het bevolkingsaantal. Slechts minutieus onderzoek naar de exacte criteria en methode voor opneming in de lijst zou gebruik van deze bron voor nader demografisch onderzoek mogelijk kunnen maken. Daarbij zouden gegevens over bewoning van de verschillende straten vergeleken kunnen worden met de volgorde van inschrijving in de militielijsten[46]. Hieruit zou dan kunnen worden opgemaakt hoeveel personen / huishoudens per straat al dan niet werden opgeroepen. Pas dan zou een relatie met de bevolkingsomvang kunnen worden gelegd. Slechts in combinatie met andere bronnen kan voor onderzoek naar de demografische ontwik-

---

41 VAN DE LAAR, 'Schatting', 121-123.

42 ARAB AA 1427-1, d.d. 1-11-1566: *que l'y a icy sept ou huict mille personnes de faict, dont les cincq ou six mille sont bien armez.*

43 KLEP, *Bevolking en arbeid*, 344; DESPRETZ, 'Stadsversterkingen', 15.

44 PREVENIER, 'Bevolkingscijfers'; VAN WERVEKE, 'Het bevolkingscijfer'.

45 VAN DER WOUDE, 'Weerbare mannen'.

46 MOSMANS, 'De H. Leonardus van Vechel', 160-163, deed een poging om met behulp van de lijsten van het *volk van wapenen* de exacte locatie vast te stellen van het geboortehuis van de H. Leonardus van Vechel, een van de martelaren van Gorcum.

kelingen in 's-Hertogenbosch gebruik worden gemaakt van de lijsten van het *volk van wapenen*.

3.4. DOPEN

In het kader van de invoering van de voorschriften van het Concilie van Trente kreeg iedere pastoor in de Nederlanden in 1563 de verplichting om de namen van de in zijn kerk gedoopte kinderen en de namen van hun ouders, peter en meter te noteren in een doopboek[47]. De kapelaans van de Bossche parochiekerk, de Sint-Jan, hebben vanaf 27 november 1565 aan die verplichting voldaan[48]. Hiermee behoort het eerste doopboek van de Sint-Jan tot de oudst bewaarde doopboeken in Nederland[49]. Na de overgave van de stad in 1629 bleven de doopboeken van de parochie van Sint-Jan aanvankelijk in handen van katholieke geestelijken. In 1649 kwam het de stadsregering ter ore dat kanunnik Henrick vanden Leemput (1587– 1657)[50] tien oude doopboeken over de periode 1565–1630 in zijn bezit had. De boeken werden opgeëist en door de kanunnik ingeleverd. Tegenwoordig bevinden deze doopboeken zich in het Bossche stadsarchief[51].

Nadat bisschop Sonnius de stad in 1569 in vier parochies had opgedeeld, namelijk die van Sint-Jan, Sint-Pieter, Sint-Catharina en Sint-Jacob (zie kaart II), werd in elk van de vier parochiekerken de doop toegediend en opgetekend[52]. Telling van de geregistreerde

---

47 POST, *Kerkelijke verhoudingen*, 420.

48 GAH Retroacta Burgerlijke Stand 2, Doopboek Sint-Jan 1565–1580.

49 VAN DER WOUDE, 'Demografische ontwikkeling', 114. Vergelijk: WIJNAENDTS VAN RESANDT en VAN BOOMA, *Repertorium DTB*.

50 Henrick vanden Leemput is op 17-10-1587 te 's-Hertogenbosch geboren als zoon van Hubert vanden Leemput en Catharina Lantfoirt (Cantfoirdt) van Turnhout. Hij studeerde te Leuven, waar hij 19-11-1607 promoveerde tot magister artium, in 1610 tot baccalaureus biblicus, 1611 tot baccalaureus sententiarium, 1612 tot baccalaureus formatus, 14-10-1614 tot sacrae theologiae licentiatus. Hij doceerde aan de seminaries te Mechelen (1613–1616) en 's-Hertogenbosch (vanaf 1616). In 1620 werd hij kanunnik in zijn geboortestad en in die hoedanigheid mocht hij na 1629 in de stad blijven wonen. Hij bediende er de parochie van Sint-Jan en later ook die van Sint-Pieter. Als vicaris-generaal was hij de hoogste functionaris die persoonlijk aanwezig was in het Bossche bisdom: de bisschoppen Michael Ophovius (1626–1637) en Joseph Bergainge (1641–1647) verbleven immers vanaf 1629 steeds buiten de stad. Na de dood van Ophovius en opnieuw na het overlijden van Bergaigne, werd Vanden Leemput tot vicarius capitularis benoemd. Hij overleed op 17-2-1656 in zijn geboortestad. Zie: SCHUTJES, *Geschiedenis bisdom* II, 131-132; BEERMANN, *Stad en Meierij van 1629 tot 1648*, 164-165; BEERMANN, *Stad en Meierij van 1648 tot 1672*, 94; NBS 466, nr. 3114; VAN DIJCK, *De Bossche optimaten*, 370-372; AARTS, 'Van der Leemputten', 176-178.

51 GAH OA A48, 20-11-1649; de boeken zijn te vinden onder: GAH Retroacta Burgerlijke Stand 1-10. In 1653 droeg een Dominicaan vijf doopboeken van de Sint-Catharina over de periodes 1570–1595 en 1605–1630 aan het stadsbestuur over (GAH OA A62, 31-7-1653). In datzelfde jaar overhandigde notaris Van der Dussen drie doopboeken van de parochie van Sint-Jacob over de jaren 1570–1630, die onder zijn vader hadden berust, aan het stadsbestuur (GAH OA A62, 9-8-1653).

52 GAH, Retroacta burgerlijke stand, 29, dopen en huwelijken, Sint-Pieter, 1570–1571; 30, dopen, huwelijken en begrafenissen, Sint-Pieter, 1573; 31, dopen, huwelijken en begrafenissen, Sint-Pieter, 1574–1599; 39, dopen, huwelijken en begrafenissen, Sint-Catharina, 1570–1578; 40, dopen en huwelijken, Sint-Catharina, 1578–1585; 53, dopen, huwelijken en begrafenissen, Sint-Jacob, 1570–1583.

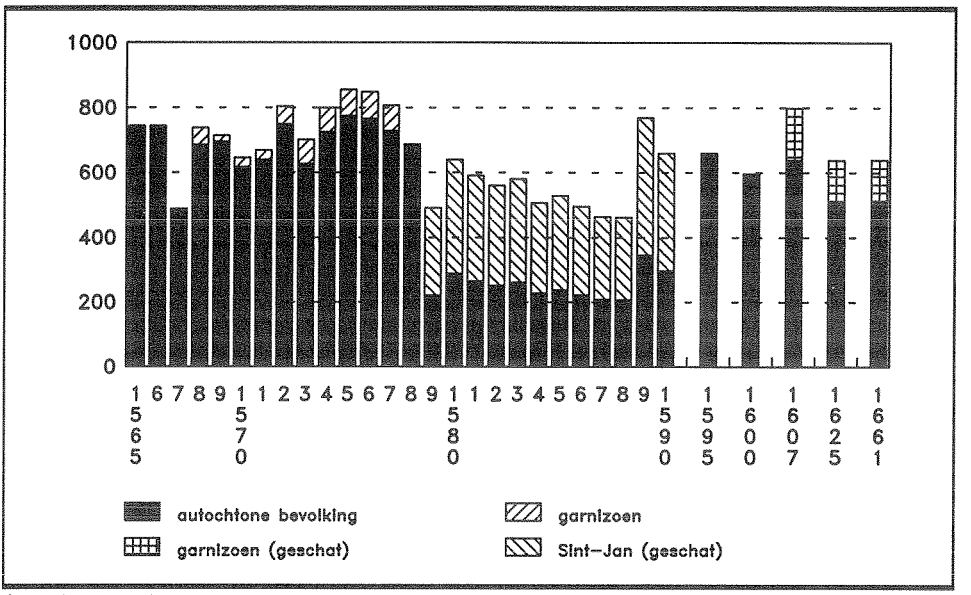

GRAFIEK 3.1. (geschat) aantal dopen per jaar in 's-Hertogenbosch, 1565–1590; 1595; 1600; 1607; 1625; 1661.

dopen tussen november 1565 en 31 december 1590 en daarna van peiljaren 1595, 1600, 1607, 1625 en 1661 levert een lijst op, met een aantal hiaten die zoveel mogelijk zijn aangevuld[53]: grafiek 3.1. De belangrijkste hiaat betreft het ontbreken van de doopgegevens van de parochie van Sint-Jan tussen 1579 en 1590. Door vergelijking van het aantal dopen per parochie in de jaren zeventig van de zestiende eeuw en in de peiljaren na 1590 kan worden vastgesteld dat in de Sint-Jan gemiddeld 55% van het totale aantal dopen in de stad werd toegediend[54]. Op basis van dit cijfer is uit de doopcijfers van de andere drie parochies het aantal dopen in de Sint-Jan geschat en toegevoegd aan het totaal. Kinderen van de soldaten van het garnizoen, dat van mei 1567 tot en met september 1577 binnen 's-Hertogenbosch was gelegerd, werden evenals de kinderen van poorters en andere inwoners van de stad in een van de vier parochiekerken gedoopt. Doordat in de doopboe-

53 De gegevens zijn ontleend aan: GAH Retroacta burgerlijke stand, 2, 3, 5, 8, 11, 12, 29, 30, 31, 32, 37, 39, 40, 44, 45, 53, 64, 70, 76, 77, 207. De dopen van 1565 tot en met 1590 zijn geheel geteld, daarna is voor een aantal peiljaren gekozen: 1595, 1600; hierna was het weer mogelijk jaren te kiezen waarbij voor alle vier de parochies de gegevens volledig waren: 1607, 1625; in 1661 zijn de gegevens verzameld uit de katholieke, Nederlands-Hervormde, Waalse en garnizoensdoopboeken.
Overzicht van de aanwezigheid van doopgegevens per parochie:
- Sint-Jan: november 1565 – augustus 1566; sporadisch in begin 1567, volledig vanaf juni 1567 - februari 1579; 1595, 1600, 1607, 1625, 1661.
- Sint-Pieter: juli 1570 – oktober 1571; enkele losse dopen in 1573 en 1574, weer volledig vanaf september 1574 – 1590; 1595; 1600: januari tot augustus; 1625; 1661.
- Sint-Catharina: juni 1570 – 1590; 1595: januari tot juni; 1607; 1625; 1661.
- Sint-Jacob: juli 1570 – 1590; 1595; 1600; 1607; 1625; 1661.
Hiaten zijn opgevuld door extrapolaties op basis van gegevens uit voorgaande en latere jaren.

54 Vergelijk de verdeling van de bevolking over de vier parochies zoals die in de volgende paragraaf (p.62) op basis van de Gemene Zetting van 1552 wordt gegeven.

periode	gemiddeld aantal dopen per jaar	geschatte bevolkingsomvang
1565–1569 ·	671	19.135
1570–1574 ·	672	19.765
1575–1579 ·	700	20.588
1580–1584	576	16.941
1585–1589	544	16.000

· zonder garnizoen

TABEL 3.6. Schatting van de bevolking van 's-Hertogenbosch op basis van het aantal dopelingen en een doopcijfer van 34 ‰ , 1565–1589.

ken gewoonlijk een aparte aantekening bij soldatenkinderen is gemaakt, is het mogelijk om deze kinderen als aparte groep te beschouwen. Met betrekking tot het garnizoen dat vanaf 18 mei 1603 in de stad was gelegerd, heb ik dit onderscheid tussen kinderen van inwoners en van soldaten niet gemaakt. Van Gurp constateert voor 1627 in de parochies van Sint-Catharina en Sint-Jacob dat 20% van de gedoopten als soldatenkinderen te boek werd gesteld[55]. Om die reden is hierna 20% van het totaal aantal dopen voor de jaren 1607, 1625 en 1661 aangegeven als schatting van het aantal dopen van soldatenkinderen.

Als we een gemiddeld jaarlijks doopcijfer van 34 ‰ veronderstellen[56], dan zou dat tot een schatting van de bevolkingsomvang tussen 1565 en 1589 leiden, zoals weergegeven in tabel 3.6. Het geboortecijfer zal ten gevolge van het overlijden van kinderen, voordat zij gedoopt konden worden, iets hoger liggen. Een soortgelijke berekening voor de peiljaren vanaf 1590 is achterwege gelaten, omdat het hier slechts willekeurig gekozen jaren betreft. Het is bekend dat het geboortecijfer van jaar tot jaar sterk kan schommelen. Voor berekeningen met een vast geboortecijfer dient men dus uit te gaan van het gemiddelde van het jaarlijkse aantal dopen over een langere periode, om de gevolgen van fluctuaties in het geboortecijfer te elimineren.

Wat kunnen we uit deze getallen concluderen over de ontwikkelingen van de omvang van de Bossche bevolking? Na de troebelen van 1566 en 1567 ligt, na een sterke daling in 1567, het aantal dopen eind jaren 1560 en begin jaren 1570 op een iets lager niveau dan in 1565 en 1566. Na een korstondig herstel in 1572 en met name in 1574 en 1575 zet een snel dalende lijn in tot en met 1579; na een herstel in 1580 volgt opnieuw een daling, die doorzet tot en met 1588. In 1589 neemt het aantal dopen plotseling sterk toe. In de jaren negentig blijkt het aantal dopen zich boven dat van de jaren tachtig te handhaven. De stijging in 1607 wordt mede veroorzaakt door het nieuwe garnizoen. Dit garnizoen bestond gemiddeld uit 2 tot 3.000 soldaten; met vrouwen, kinderen en andere aanhang

55 VAN GURP, *Migranten tussen uitwijking en reductie*, 30.

56 KLEP, *Bevolking en arbeid*, 342, 345, neemt promillages tussen 34 en 38; NUSTELING, *Welvaart en werkgelegenheid*, 42 berekent voor Amsterdam tussen 1600 en 1825 een geboortecijfer voor periodes van 75 jaar, variërend van 33,8 tot 34,1 ‰. DIEDERIKS, *Een stad in verval*, 60, berekent voor dezelfde stad tussen 1795 en 1830 jaarlijkse doop- en geboortepromillages variërend van 31,2 tot 39,1. Op basis van de geboortecijfers die Nusteling voor de lange termijn voor Amsterdam heeft berekend, kiezen wij voor 's-Hertogenbosch voor een geboortecijfer van 34 ‰

erbij kan het al gauw 3.000 tot 5.000 personen hebben geteld[57] .

De omvang van de bevolking van 's-Hertogenbosch loopt vanaf eind jaren zeventig van de zestiende eeuw met enkele duizenden terug, met een dieptepunt eind jaren tachtig, waarna een voorzichtig herstel intreedt. De bevolkingsomvang van midden jaren zeventig wordt dan echter niet meer bereikt. Daarna loopt het aantal dopen in de loop van de zeventiende eeuw weer terug. Het talrijke garnizoen dat zich vanaf 1603 in de stad ophield, vergrootte de stadsbevolking met enige duizenden. Maar zelfs met de soldatenkinderen erbij geteld, blijft het doopcijfer in de zeventiende eeuw ver onder dat van de jaren zeventig van de zestiende eeuw. Deze negatieve ontwikkeling van de omvang van de Bossche bevolking vanaf het einde van de zestiende eeuw staat in schril contrast met de spectaculaire groei in diezelfde periode van vooral veel Hollandse steden[58].

3.5. HUWELIJKEN

Voor de periode 1570–1580 beschikken we over registers van huwelijksinschrijvingen voor de parochies van Sint-Pieter, Sint-Catharina en Sint-Jacob. Voor de parochie van Sint-Jan, de grootste van de stad, ontbreken deze gegevens. Op basis van de gegevens uit de gemene zetting van 1552[59], kan de getalsverhouding tussen het aantal parochianen van de vier parochies – verondersteld dat er in de tussenliggende twintig jaar geen grote veranderingen in de verdeling van de bevolking over de stad hebben plaatsgevonden – gesteld worden op: Sint-Jan 53%; Sint-Pieter 18%; Sint-Catharina 15% en Sint-Jacob 14%[60]. In grafiek 3.2. zijn, voor zover bekend, de gegevens per parochie weergegeven[61].

De gegevens die de parochiegeestelijken in hun registers noteerden, zijn zeer summier: de namen van bruid en bruidegom, de datum van het huwelijk en de namen van de getui-

---

57 GUDDE, *Vier eeuwen geschiedenis*, 29, spreekt bij een bezetting van 3.000 man over een totaal aantal personen van 5.519. Deze getallen kloppen echter niet geheel. GAH OA a328, 1603a: in een brief aan de aartshertogen d.d. 1-11-1603, verzoekt de stadsregering om de omvang van het garnizoen dat in 's-Hertogenbosch zou worden gelegerd te verlagen. In een bijlage wordt een specificatie gegeven van de aantallen soldaten, vrouwen en kinderen per vendel van elk regiment dat in de stad zou worden gelegerd. Het regiment van de baanderheer van Hachicourt telde in veertien vendels 1.182 soldaten, 234 vrouwen en 142 kinderen; dat van graaf Van den Bergh in drie vendels respectievelijk 453, 247 en 249; dat van de graaf van Berlaymont in vijf vendels respectievelijk 1.044, 307 en 216; en dat van Witsleven in zeven vendels respectievelijk 1.145, 219 en 81. In totaal telde het voorziene garnizoen van 's-Hertogenbosch 3.824 soldaten, 1.007 vrouwen en 688 kinderen, in totaal 5.519 personen. De soldaten maakten maar 69,3% van de totale groep uit. Als we dit per regiment uitsplitsen, varieert het aandeel van de soldaten van 47,7% tot 79,2%.

58 Vergelijk de ontwikkeling van het aantal nieuwe poorters: grafiek 2.1, p.42.

59 GAH OA B59, 1552–1553, *vander gemeynre settinge*. Op deze bron zal nader worden ingegaan in hoofdstuk 8.

60 Vergelijking met een willekeurige gemene zetting uit het begin van de zestiende eeuw, die van 1503–1504 (GAH OA B13, 1503–1504, *vander gemeynre settinge*) levert de volgende verhoudingen op: Sint-Jan 56,9%; Sint-Pieter 15,4%; Sint-Catharina 13,4%; Sint-Jacob 14,3%. In de vorige paragraaf is reeds aangehaald dat gemiddeld 55% van alle dopen in de parochie van Sint-Jan plaatsvonden: dit komt redelijk overeen met de gegevens uit de gemene zetting van 1552.

61 GAH Retroacta Burgerlijke Stand, 29, 30, 31 (Sint-Pieter); 39, 40 (Sint-Catharina); 53 (Sint-Jacob).

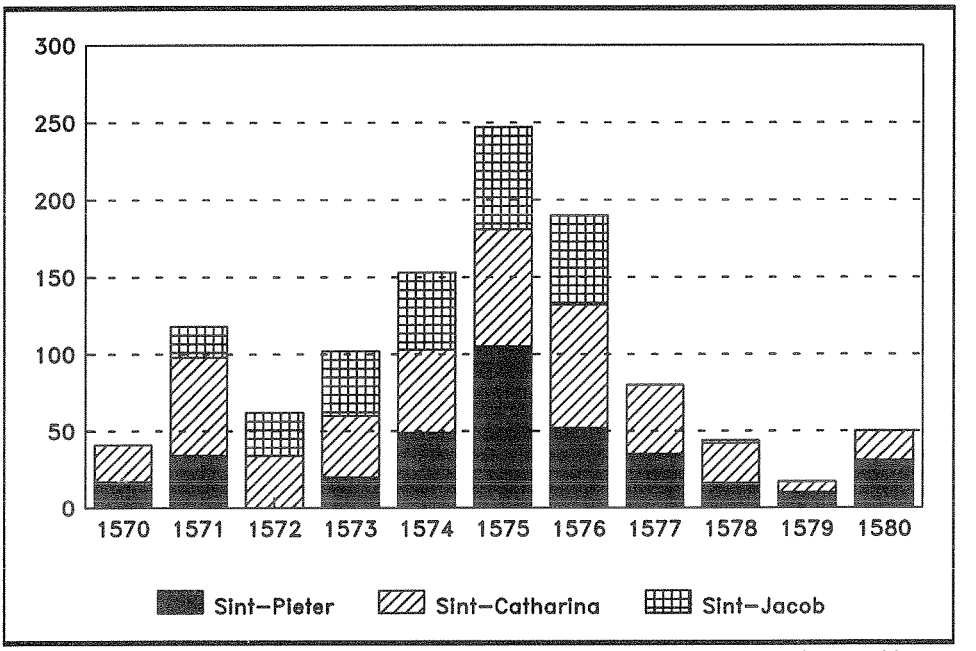

GRAFIEK 3.2. Aantal huwelijken in drie parochies (1570–1580) (gegevens voor de parochie van Sint-Jan ontbreken).

gen. De leeftijden van bruid en bruidegom worden niet vermeld. De huwelijksgegevens zijn dan ook nauwelijks bruikbaar om de bevolkingsomvang te herleiden. In tegenstelling tot geboorte en overlijden wordt namelijk het huwelijk bepaald door de min of meer vrije keuze van de betrokkenen. Daardoor kan het aantal huwelijken per 1.000 inwoners door de tijd sterk schommelen. Via een omrekeningsfactor een schatting van de bevolkingsomvang maken is daarom niet mogelijk. Wel mag een stijging van het huwelijkscijfer gezien worden als een teken van (relatieve) maatschappelijke bloei. Evenals het verloop van het aantal dopen duidt de ontwikkeling van de huwelijksaantallen in de jaren zeventig van de zestiende eeuw op een matige aanloop in dit decennium, een top in het midden en opnieuw een daling naar 1580 toe.

3.6. STERFTE

De derde en laatste component die in de doop-, trouw- en begraafboeken wordt opgetekend, is het overlijden c.q. begraven. De Bossche registers zijn dienaangaande voor de periode tot 1580 zeer summier. Slechts in de registers van de parochies van Sint-Catharina en Sint-Pieter wordt een aantal sterfgevallen vermeld. Het betreft hier echter een dermate laag aantal, dat het onmogelijk om alle sterftes in die parochies kan gaan: tussen 1570 en 1579 in de parochie van Sint-Catharina: 65 doden; in de parochie van Sint-Pieter: 144 doden[62]. Het moge duidelijk zijn dat deze gegevens zeer onvolledig zijn[63]. Toch is het

62 GAH Retroacta Burgerlijke Stand, 39 (Sint-Catharina); 30 (Sint-Pieter).

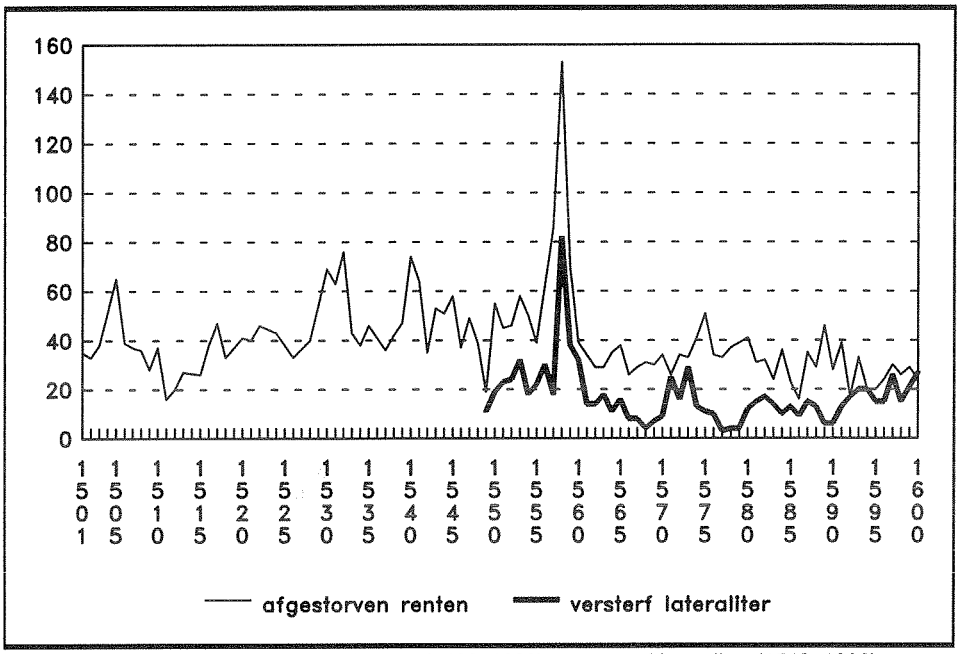

GRAFIEK 3.3. Afgestorven lijf- en erfrenten (1500–1600) en versterf lateraliter (1549–1600).

belangrijk om op zijn minst een indicatie te hebben van het verloop van de sterfte in de zestiende eeuw. Hiertoe is een tweetal bronnen onderzocht: de jaarlijkse opgave van *afgestorven lijf- en erfrenten* en de jaarlijkse opgave van *versterf lateraliter*: grafiek 3.3.

Een van de middelen van een stad om snel aan financiële middelen te komen was het uitgeven van lijf- of erfrenten. Tegen betaling van een bepaalde som verzekerde de koper van een dergelijke rente zich van de (half)jaarlijkse uitbetaling van een bedrag voor de duur van zijn leven of van het leven van de persoon op wiens lijf de rente werd afgesloten. Erfrenten waren zelfs erfelijk en eeuwigdurend[64]. In 1527–1528 verkocht de stad samen met de Meierij voor een bedrag van meer dan 26.000 Carolusguldens lijf- en erfrenten, in 1537–1538 voor bijna 23.000[65]. In beide gevallen komt dit neer op bijna 40% van alle stedelijke inkomsten in die jaren. De keerzijde van de medaille was de jaarlijks terugkerende rentelast. In te snel tempo uitgeven van grote hoeveelheden lijf- en erfrenten leidde tot zeer hoge jaarlijkse rentelasten die zwaar op de stadsfinanciën gingen drukken. Aan het einde van de vijftiende eeuw was de stad onder druk van de voortdurende oorlogen tot grootschalige uitgifte van lijfrenten overgegaan, waardoor de rentelast rond 1500 vrijwel onbetaalbaar was geworden. Een streng financieel beleid in met name het volgende decennium, waarbij gekozen werd voor directe hoofdelijke belastingen in plaats

63 Veronderstellen we een sterftecijfer van 35 ‰, dan zou de bevolking van de Sint-Pietersparochie in de jaren tachtig van de zestiende eeuw 411 inwoners hebben geteld. Met de verhoudingen van het aantal inwoners per stadsparochie uit de vorige paragraaf zou dit voor 's-Hertogenbosch een bevolkingscijfer opleveren van 2.283.

64 Zie: KERNKAMP ed., *Vijftiende-eeuwse rentebrieven*, 8-10; VERLOREN VAN THEMAAT, 'Geschiedenis van de lijfrente'.

65 GAH OA B34, 1527–1528; B44, 1537–1538.

van het opnieuw uitgeven van rentebrieven, leidde tot een sanering van de Bossche stadskas. Toen de financiële druk daarna weer toenam, greep men opnieuw naar het middel van renteverkopen. Rond 1550 moest weer een aantal directe hoofdelijke belastingen worden geheven om de stadskas te kunnen saneren[66].

Al deze rentes werden halfjaarlijks uitbetaald, hetgeen tot een omvangrijke administratie leidde, waarmee elk jaar een aanzienlijk deel van het papier van de stadsrekeningen werd gevuld. Voor demografische doeleinden is met name de post *afgestorven lijfrenten* van belang. Aan het einde van de lijsten met uitgekeerde renten werden de namen genoteerd van de personen die een lijfrente op de stad hadden bezeten en in dat rekeningjaar waren overleden. Telling van het aantal personen in die lijsten[67] geeft een exact beeld van de sterfte onder de personen die een lijfrente op de stad 's-Hertogenbosch bezaten. Aangezien het een zeer grote groep betreft, die bovendien gedurende de gehele zestiende eeuw werd aangevuld door de verkoop van nieuwe lijfrenten, is het geoorloofd om – bij gebrek aan kwalitatief betere gegevens – de sterftecijfers binnen deze groep te extrapoleren naar de gehele bevolking van 's-Hertogenbosch[68]. De verkoop van renten liep na ± 1550 in frequentie en omvang sterk terug, zodat de groep rentetrekkers door sterfte langzaam kleiner werd. Het aantal jaarlijks overleden rentetrekkers daalde hierdoor, maar het verloop van de *afgestorven lijfrenten* blijft ook in deze periode een aanwijzing voor de fluctuatie van de sterfte in de gehele stad. Daarbij dient te worden opgemerkt dat bezit van dergelijke renten een zekere welstand veronderstelt. De onderste lagen van de bevolking zijn niet of nauwelijks onder de rentebezitters terug te vinden. Zeker ten tijde van epidemieën, die in de eerste plaats de onderlagen van de bevolking troffen, mag dan ook worden verondersteld dat de *afgestorven lijfrenten* een minder scherpe piek zullen vertonen dan de daadwerkelijke sterfte onder de gehele stadsbevolking.

De tweede bron is de belasting die in de stadsrekeningen meestal als *versterf lateraliter* en soms *versterf van besyden*, *versterf a latere* of *vanden ouden huysraet* word aangeduid. Deze werd vanaf 1505 geheven op erfenissen in de zijlijn. Iedereen die *eenige guede haeve ofte erven ofte hoedanich die sy* zou erven van *vrienden, magen ofte vreemde persoonen van besyden ofte lateraliter* moest hiervan een deel als belasting afstaan aan de stad, al naar gelang de aard van de erfenis en de relatie tot de erflater[69]. Aanvankelijk werd, soms vanwege verpachting van de accijns, elk jaar slechts het totaal bedrag dat de stad in dit kader had ontvangen vermeld. Vanaf 1548–1549 worden de inkomsten in het kader van het *versterf lateraliter* in de stadsrekeningen gespecificeerd: wie erft wat van wie. Uit deze lijsten kan men per jaar het aantal overledenen deduceren, dat goederen naliet aan anderen dan directe afstammelingen. Gesteld dat de verhouding tussen dit aantal en het totale aantal overledenen in de stad relatief stabiel is, kan ook het verloop van het aantal overledenen dat in de *versterf lateraliter* wordt vermeld, worden gezien als een indicator van het verloop van de sterfte in 's-Hertogenbosch.

De curves van de *afgestorven renten* en *versterf lateraliter*, zoals weergegeven in grafiek 3.3, verlopen zeker tot ± 1570 redelijk gelijk. Daarna beginnen de curves aanzienlijke verschillen te vertonen, om na ± 1590 weer een meer gelijkvormig verloop te krijgen.

---

66 BLONDÉ, *Sociale structuren*, 2-17; BLONDÉ, 'Saneringspogingen'.

67 Soms bezat dezelfde persoon een aantal lijfrenten. Het aantal posten onder de kop *van afgestorven lijfrenten* is daardoor doorgaans hoger dan het aantal gestorven personen. Men kan niet volstaan met een telling van het aantal posten; vergelijking van de namen in de lijsten is noodzakelijk.

68 Onder de bezitters van lijfrenten bevond zich natuurlijk ook een aanzienlijke groep niet-Bosschenaren.

69 GAH OA A524, 153v-154; JACOBS, *Justitie en politie*, 175.

jaartal	aard van de ziekte
1504	'van der zieckten in deze stad regnerende'
1516–1517	'een ververlycke siecte, genuemt pleuritis of die steect'
1521	'die pestilencie'
1529	'die ververlycke sieckte genaempt die Engelsche of die sweetende sieckte'
1530	'root melisoen ofte bloet-gangh' / 'peste'
1531	'peste'
1540	'een wonderlike siecte op een maniere van een cortse'
1551	'dairt zeer storff alhier'
1554	'die pestilencie'
1555	'een vremde wonderlycke ziect'
1556	'die pestilencie'
1557	'eene groote sware pestilencie'
1558	'seer vreeslyck die pestilencie' 'noch ... een groote wonderlyke siecte' 'die roede melisoen'
1570	pest
1574–1575	pest

TABEL 3.7. Epidemieën te 's-Hertogenbosch, 1500–1580.

Aangetekend dient te worden dat in een aantal gevallen kan worden vastgesteld dat de betaling van de *versterf lateraliter* pas een of meer jaren na het daadwerkelijk overlijden van de erflater is betaald. De rentebetalingen daarentegen vonden twee maal per jaar plaats, zodat de gegevens over overleden rentebezitters altijd binnen hoogstens een half jaar werden genoteerd. Derhalve kan die laatstgenoemde curve als meer betrouwbaar worden beschouwd.

Verschillende contemporaine bronnen maken voor een aantal jaren in de zestiende eeuw melding van epidemieën[70] van verschillende aard[71]: zie tabel 3.7. Deze jaartallen komen overigens slechts zeer gedeeltelijk overeen met bijvoorbeeld de pestjaren te Leuven[72]: dit duidt op aanzienlijke regionale verschillen. Zelfs in een nabijgelegen stadje als Heusden deden pest en honger zich niet steeds in dezelfde jaren voor als in 's-Hertogen-

70 DERVILLE, 'Le nombre d'habitants', 279, stelt voor Sint-Omaars vast dat tussen 1349 en 1447 tenminste één op de vier jaren zich een epidemie in die stad heeft voorgedaan; tussen 1477 en 1667 ging het om minstens één op de vijf jaren.

71 Gegevens ontleend aan: VK 79, 87, 101, 104, 105, 116, 125, 134-140; VAN OUDENHOVEN, *Silva Ducis*, 175-177; BROUWER, *Chronicon conventus Buscoducensis*, 159, 186-187; VAN ALFEN ed., *Kroniek eener kloosterzuster*, 61; GAH OAA 8083, 49r, 50r, 53r, 60rv; VAN HEURN, *Historie der stad* II 64; SCHUTJES, *Geschiedenis bisdom* IV 177; VAN DIJCK, *Bossche optimaten*, 427; GAH OA B13, 1503–1504, *den heren scepenen*; B25, 1515–1516, *van alderhande saicken*; B36, 1529–1530, *bodenloen*; B57, 1550–1551, *bodenloen*; B81, 1574–1575, *van alrehande saicken*; GAH OA A1 46v, 9-1554. Ordonnanties betreffende de pest zijn te vinden in: GAH OA a247 742-754, d.d. 3-9-1571; ibidem 784-794, d.d. 4-9-1567; GAH OA a527 160r-163v, 1471; 168v-169r, 1485; GAH OA a245 130v-134v, d.d. 21-8-1574; ibidem 137v-140r, d.d. 28-2-1574 (paasstijl); ibidem 153r, d.d. 11-8-1575.

72 VAN UYTVEN ed., *Leuven 'de beste stad van Brabant'*, 125; noemt als pestjaren in de zestiende eeuw: 1516, 1518–1520, 1532, 1543–1547, 1556–1557, 1568, 1571 en 1578–1580.

bosch[73]. Vrijwel iedere periode van grote sterfte door besmettelijke ziekten in 's-Hertogenbosch is terug te vinden in het verloop van het aantal overleden rentetrekkers: met name de grote sterfte rond 1505, 1516–1517, 1530, 1540, in de tweede helft van de jaren vijftig en in 1575 is duidelijk zichtbaar. Slechts de pestepidemie van 1570 is nauwelijks terug te vinden in de grafiek.

Vooral de langdurige periode van epidemieën in de jaren vijftig moet grote gevolgen hebben gehad voor de bevolkingsomvang van de stad. De kroniekschrijvers geven zeer uiteenlopende getallen. Cuperinus spreekt van *eene groote sware pestilencie, alsoo dat men niet genoch graften of dootkisten gemaecken mocht: men sette somtyts, iae dagelycx, vyf of ses in een graft. Men wilde seggen, datter soo meer soo min gestorven waren, soo in de stat soo int groot gasthuys, omtrent sesthien oft seventhien dusent*[74]. De kroniekschrijver van het predikherenklooster spreekt van zoveel doden, dat er nauwelijks genoeg ruimte was om ze te begraven. Vervolgens meldt hij dat men sprak over meer dan 15.000 doden, waaronder vier predikheren en één dienaar van het klooster. Meer dan 60 aan de pest overleden personen worden in het jaar 1557 in het predikherenklooster begraven[75]. Molius houdt zich in zijn kroniek nog het meest op de vlakte: hij moet bekennen dat het exacte aantal aan de pest overleden personen niet kan worden vastgesteld[76]. De astronomische aantallen die sommige kroniekschrijvers noemen, hebben geen statistische waarde. De cijfers die voor het predikherenklooster zijn vermeld, daarentegen wel. Deze kroniek werd weliswaar pas in de achttiende eeuw samengesteld, maar de auteur, pater Jacobus Brouwer, heeft hiervoor wel de beschikking gehad over een aantal oudere, inmiddels verloren kronieken; bovendien gebruikte hij het Necrologium van het klooster. Vier doden binnen één jaar in een kloostergemeenschap van ± 50 monniken[77], betekent een sterftecijfer van ± 80 ‰ Dit is minstens het dubbele van de gewone sterfte.

Het sterftecijfer voor de gehele bevolking moet nog veel hoger hebben gelegen. Volgens Klinkenberg lag het sterftecijfer in Maastricht in het pestjaar 1633 op 125 ‰, tegen 35 ‰ in een gemiddeld jaar[78]. Het aantal afgestorven lijfrentehouders ligt in 1557–1558 een factor 3,4 hoger dan gemiddeld over de jaren 1544–1545 – 1553– 554[79]. Dit duidt op ongeveer eenzelfde verhouding tussen het sterftecijfer in een pestjaar en in een gemiddeld jaar als in Maastricht. Stellen wij de bevolking van 's-Hertogenbosch aan het begin van de door pest en andere besmettelijke ziekten beheerste periode 1554–1558 op 20.000

---

73 HOPPENBROUWERS, 'De broederschap', 232: voor de vroege zestiende eeuw noemt hij als pest- en hongerjaren: 1508 en 1518.

74 VK 139.

75 BROUWER, *Chronicon conventus Buscoducensis*, 186: .. *in tantum ut vix locus sepeliendis inveniretur. Mortui in civitate feruntur ultra 15.000, e quibus 4 fratres conversi huius conventus cum una saeculari, qui ipsis in infirmitate inservierat. Ultra sexaginta, peste extinctos, in hoc conventu hoc anno sepultus invenio.*

76 GAH OAA 8083, 60v: .. *certus numerus mortuorum in civitate sciri non potuerit.*

77 WOLFS, 'Het Bossche Dominicanenklooster', 49.

78 KLINKENBERG, 'Dye quade siecte', 281. HOPPENBROUWERS, 'De broederschap', 211-212, schat dat de bevolking van Heusden tussen 1514 en 1520 met zo'n 10% afnam, met name door excessieve sterfte ten gevolge van epidemieën.

79 SCHUURMAN, *Historische demografie*, 39, beschrijft de methode ontwikkeld door J. Dupâquier om een zogenaamde sterfte-index vast te stellen voor een demografisch crisisjaar. Ik nam de sterfte van 1557–1558, trok daarvan af de gemiddelde sterfte voor 1545–1546 – 1554–1555 en deelde de uitkomst door de standaarddeviatie van 1545–1546 – 1554–1555: de sterfteindex van het jaar 1557–1558 is dan 10,4. Op de schaal die Dupâquier ontwikkelde is dat een zware crisis (slechts overtroffen door een 'super crisis' met index 16 tot 32 en een catastrofe met een sterfte-index hoger dan 32).

inwoners, het geboortecijfer op 37 ‰ en het sterftecijfer op 125 ‰, dan levert dit alles voor 1558 een bevolkingscijfer op van 13.836. De veronderstelling dat de periode 1554–1558 uit één lange golf van opeenvolgende epidemieën bestond, is echter onjuist. De aantallen overleden rentetrekkers uit de jaren 1555–1556, 1556–1557 en 1558–1559 liggen weliswaar beduidend hoger dan het gemiddelde over 1544–1545 – 1553–1554, maar lang niet zo hoog als de grote uitschieter van 1557–1558. Zelfs als rekening wordt gehouden met de ondervertegenwoordiging van de onderste bevolkingslagen binnen de groep rentetrekkers, dan nog zal het verlies aan inwoners zeker niet tot 6.000 personen zijn opgelopen. Een lagere schatting van toch nog steeds enkele duizenden doden is echter wel verdedigbaar. De invloed van de opeenvolgende epidemieën op het bevolkingsgetal van de stad 's-Hertogenbosch mag dan ook zeker niet worden onderschat.

3.7. IMMIGRATIE

Over de immigratie naar 's-Hertogenbosch in het betreffende tijdvak is weinig bekend. De enige kwantitatieve indicator voor omvang van de immigratie naar de stad, is het aantal personen dat het Bossche poorterschap kocht. Deze getallen betreffen slechts een deel van de totale immigratie: veel andere immigranten zullen niet de noodzaak hebben gevoeld om poorter van de stad te worden. Hoe groot het aandeel van de nieuwe poorters in de totale groep immigranten is, kan niet worden vastgesteld[80].

De aantallen gekochte poorters per decennium tussen 1431 en 1650, zoals weergegeven in hoofdstuk 2 in grafiek 2.1, fluctueren aanzienlijk. De betekenis van de piek in de periode 1431–1440 is moeilijk op waarde te schatten bij gebrek aan gegevens over de voorgaande periode; de drie volgende decennia vertonen in ieder geval een dalend aantal gekochte poorters. De jaren 1471–1480 vertonen een sterke stijging, gevolgd door een daling in de volgende twee decennia. In het eerste decennium van de zestiende eeuw doet zich opnieuw een piek voor in het aantal nieuw ingeschreven burgers, waarna de volgende zeven decennia een redelijk stabiel beeld vertonen, met van 1511 tot 1540 een geleidelijke daling, een opleving in de jaren 1541–1550, een kleine terugval in het volgende decennium en een geleidelijke stijging tot 1580. Na 1580 is een dramatische terugval van het aantal nieuwe poorters zichtbaar, slechts onderbroken door een sterke piek in de jaren 1631–1640. Deze piek wordt grotendeels veroorzaakt door het exceptioneel grote aantal inschrijvingen in 1632. Het betreft hier de eerste en grootste golf van nieuwe poorters, die zich na de inname van de stad door Frederik Hendrik in 1629 in 's-Hertogenbosch hebben gevestigd en na een verblijf van twee of drie jaar het poorterschap kochten. Gemiddeld begroette de stad in de jaren 1631–1640 41,4 nieuwe poorters per jaar. De grote hoeveelheid gekochte poorters van 1632 buiten beschouwing latend, komen we voor de andere negen jaren van dit decennium tot een gemiddelde van 26,4 nieuwe poorters per jaar. Ook met dit aantal is er nog sprake van een opleving, maar die zette zich niet voort in het volgende decennium.

Grafiek 3.4. toont het verloop van de poorterinschrijvingen van een aantal andere steden in de toenmalige Nederlanden: Amsterdam (1531–1630), Brugge (1431–1496;

80 PITZ, 'Entstehung und Umfang', 55-56, stelt dat men het aantal nieuw ingeschreven burgers in de Hanzesteden met 2,5 moet vermenigvuldigen om het minimumaantal immigranten vast te kunnen stellen.

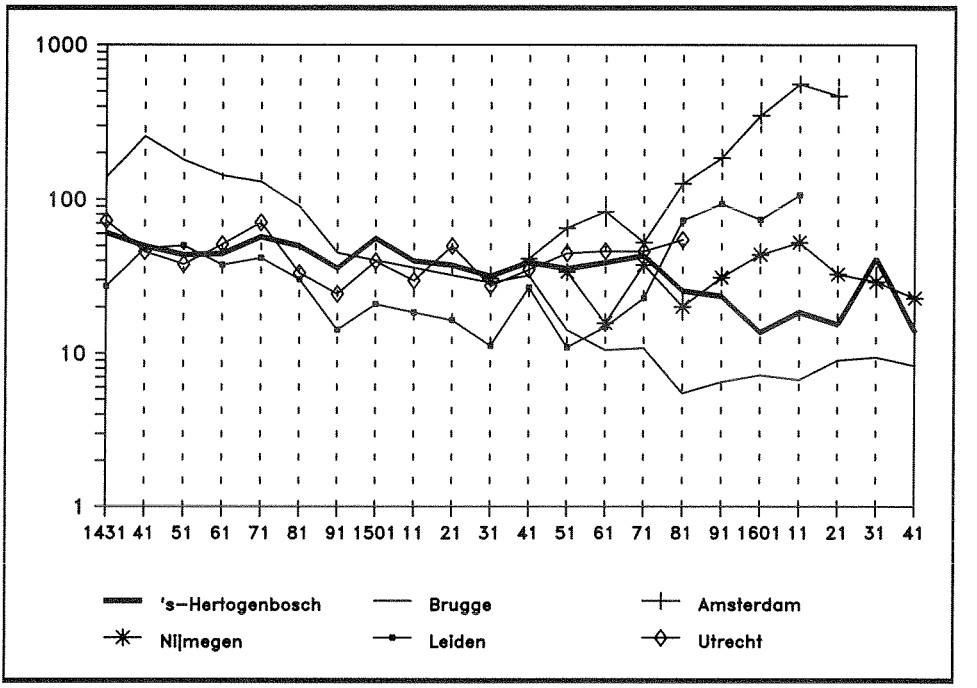

GRAFIEK 3.4. Gemiddeld aantal gekochte poorters per jaar in 's-Hertogenbosch; Amsterdam; Brugge; Leiden, Nijmegen en Utrecht.

1531–1650), Leiden (1430–1619), Nijmegen (1551–1650) en Utrecht (1431–1600)[81]. Hoewel de Brugse bevolking steeds veel groter is geweest dan die van 's-Hertogenbosch[82], ligt het aantal nieuwe poorters in Brugge vanaf ± 1500 onder dat van de Brabantse stad. De Hollandse steden Leiden en Amsterdam vertonen vanaf het einde van de zestiende eeuw een sterke groei, met name door immigratie uit de Zuidelijke Nederlanden. In de eerste helft van de zestiende eeuw bleef het aantal nieuwe poorters in Leiden echter nog onder dat van 's-Hertogenbosch. Voor Amsterdam kennen we pas gegevens vanaf 1531, daarvóór zal het aantal nieuwe poorters ook onder het Bossche getal hebben gelegen. De Nijmeegse cijfers blijven onder die van 's-Hertogenbosch, totdat in deze laatste stad vanaf 1580 de poorterinschrijvingen sterk afnemen.

---

81 Gegevens ontleend aan: VAN DILLEN ed., *Bronnen ... Amsterdam* I, xxxii; II, xxxi-xxxii; PARMENTIER ed., *Indices op de Brugsche poorterboeken* II, 147-150; POSTHUMUS, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* I, 374-375; II, 44; SCHIMMEL, *Burgerrecht te Nijmegen*, 461-462; OFFERMANS, *Arbeid en levensstandaard*, 20; VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN en ROMMES, 'Rijk en talrijk', 78, 80. Voor zover mogelijk zijn de gegevens geordend naar periodes van 10 jaar beginnend bij bijvoorbeeld 1501 tot en met 1510; in het geval van Leiden was dit niet mogelijk: het betreft hier periodes van bijvoorbeeld 1500–1509. In een aantal gevallen waren de gegevens niet steeds doorlopend en volledig. In die gevallen is op basis van de wel voor handen zijnde gegevens het jaargemiddelde voor de betreffende jaren berekend en geëxtrapoleerd naar het gehele decennium.

82 PREVENIER, 'La démographie', 256-257; MADDENS, 'Hoeveel inwoners', 166-167: rond 1340 lopen de schattingen uiteen van 35.000 tot 45.000 inwoners; in de jaren 1616–1625 telde de stad volgens de aldaar geciteerde A. Wyffels maximaal 27.278 inwoners.

De aantallen gekochte poorters in 's-Hertogenbosch in de loop van de ruim twee eeuwen tussen 1431 en 1650 duiden op een grote aantrekkingskracht van de stad op potentiële immigranten in de vijftiende eeuw. Na het eerste decennium van de zestiende eeuw stabiliseert het aantal nieuwe poorters om na 1580 sterk terug te vallen. In het begin van de zeventiende eeuw stabiliseert het aantal nieuwe poorters zich op een veel lager niveau, met als enige uitschieter de grote toestroom van nieuwe poorters na de verovering van de stad in 1629.

3.8. ACCIJNZEN

De belangrijkste bron van inkomsten voor de stad was de opbrengst uit accijnzen, stedelijke belastingen op verbruik, productie en vervoer van goederen[83]. In 's-Hertogenbosch werd een groot aantal accijnzen geheven, die in opbrengst sterk varieerden. Fluctuaties in de opbrengsten van accijnzen op graan, bier en in mindere mate wijn, kunnen aanwijzingen bieden voor het verloop van de bevolkingsomvang van een stad. Graan en bier behoorden immers in de zestiende eeuw tot de eerste levensbehoeften van de bevolking. Dat houdt in dat prijsschommelingen weinig invloed hadden op de vraag naar deze produkten. Sterke fluctuaties in het verbruik van graan en bier duiden daarom vooral op schommelingen in de bevolkingsomvang. Wijn was veel meer een luxeproduct en werd met name door de bovenlaag geconsumeerd. Fluctuaties in het verbruik van wijn moeten daarom in eerste instantie worden geïnterpreteerd als het gevolg van schommelingen in welvaartspeil.

De verbruikte hoeveelheden graan, bier en wijn, waarover accijns werd geheven, zijn voor het grootste deel van de zestiende eeuw niet te achterhalen. De totale opbrengst van de accijnzen in geld uitgedrukt, is op zich eveneens een duidelijke indicator van het verbruik van graan, bier en wijn, op voorwaarde dat de belastingvoet, het bedrag dat per eenheid graan of bier aan de stad moest worden betaald, voor de gehele periode gelijk is gebleven. Als die belastingvoet zou veranderen, is de relatie tussen de opbrengst in geld van de accijns en de totale consumptie immers niet meer te achterhalen, tenzij precies is vast te stellen wanneer en in welke mate de accijnstarieven werden gewijzigd.

3.8.1. BIERACCIJNS

De bruto-inkomsten uit de bieraccijns zijn voor vrijwel de gehele zestiende eeuw te achterhalen, maar het vaststellen van de belastingvoet levert grote problemen op. De inkomsten die onder de benaming bieraccijns in de stadsrekeningen zijn opgenomen, blijken bij nadere beschouwing het resultaat van de cumulatie van een aantal verschillende belastingen op bier. In 1501–1502 bedraagt de opbrengst van de bieraccijns 12.388 rijnsgulden. Dit totaalbedrag omvatte *deser stat byerassynsen te wetene auden byerassyns, v^ten^ penninck, halff plac, guillelmus tuyn ende den stuver, alsoe wael van buyten als van bynnenbyer, mitsgaders die assynsen vanden byer tot Vucht, Roesmalen ende Berlicum*[84]. Het totaalbedrag uitsplitsen naar de verschillende accijnzen is bij gebrek aan nadere gegevens

83 JACOBS, *Justitie en politie*, 170-171. BOONE, 'Triomferend privé-inititatief', 113, stelt dat een aandeel van 75 en 80% van de totale stedelijke inkomsten uit indirecte belastingen op handel en/of consumptie geen uitzondering was.

84 GAH OA B11, 1501–1502, *van ennige assynsen deser stadt die onverpacht gebleven waren.*

onmogelijk. In de loop van de zestiende eeuw zijn aan het aggregaat dat bieraccijns werd genoemd, nog andere belastingen op bier toegevoegd. Om in 1537 haar aandeel in een bede van 400.000 gulden te kunnen betalen, besloot de stadsregering tot een extra belasting van 1 stuiver per aam bier. Deze belasting werd aanvankelijk apart genoteerd in de stadsrekeningen, maar vanaf 1542 bij het totaalbedrag van de bieraccijns gevoegd[85]. In 1552 is in de raad overlegd over het opnieuw invoeren van een belasting van twee stuivers per aam bier[86]. In de rekeningen van 1568–1569, 1578–1579 en 1593– 1594 is ook sprake van toevoeging van extra heffingen aan het totaal van de bieraccijns[87]. Het is niet ondenkbaar, maar niet aantoonbaar, dat de belastingvoet in de loop van de zestiende eeuw vaker is gewijzigd. Vast staat in ieder geval dat de belastingdruk op bier in die periode is toegenomen.

Om de gegevens uit de tweede helft met die van de eerste helft van de eeuw te vergelijken, dient men rekening te houden met de verpachting van de accijns tussen 1548 en 1567. Verpachting hield in dat de stad de inning van een accijns uit handen gaf aan de meest biedende particulier in ruil voor een tevoren vastgesteld bedrag, in één keer of in termijnen te betalen. De particuliere belastingpachter had vervolgens het recht de bewuste belasting voor dat jaar te innen. De stadsregering vermeed zo de kosten die verbonden waren aan inning en controle op naleving van de bepalingen. Bovendien lag de pachtsom in het eerste jaar van verpachting steeds hoger dan het bedrag dat de stad zelf in het daaraan voorafgaande jaar had geïnd[88]. In 1547 inde de stad zelf in totaal 16.462 gulden aan bieraccijns. Jorye Joris betaalde in 1548 als pachtsom voor die accijns 24.300 gulden[89]. Tot 1567 is de bieraccijns verpacht en steeds bleef de pachtsom ruim boven de opbrengst van 1547. Toen de stad echter in 1568 de inning zelf weer ter hand nam, leverde de bieraccijns, in dat jaar verhoogd met een extra belasting, 32.224 gulden op, hetgeen een stijging van bijna 6.000 gulden betekent ten opzichte van de pachtsom van 1567. De vraag is of deze toename geheel toe te schrijven is aan de nieuwe belasting of dat langdurige verpachting wellicht tot gevolg had dat de pachtsom langzaam daalde ten opzichte van de reële opbrengst. Dit zou natuurlijk voordelig voor de pachter zijn, die het verschil tussen reële opbrengst en pachtsom in eigen zak kon steken. Daar staat tegenover dat het systeem waarbij accijnzen per opbod werden verpacht, vrijwel uitsloot dat de pachtsom ver beneden de reële opbrengst (van de accijns van het voorgaande jaar) kon blijven, als tenminste het marktmechanisme zijn werk deed[90].

Het maalgeld vertoont eenzelfde tendens: de pachtsommen die tussen 1548 en 1569 zijn betaald liggen steeds hoger dan de opbrengst die de stad zelf in 1547 had binnengehaald. Toen de stad de inning van het maalgeld in 1570 weer zelf ter hand nam, bleek ook in dit geval de opbrengst veel hoger dan in het laatste pachtjaar. Ook hier was echter sprake van de invoering van een extra belasting. Vreemd genoeg wijkt de wijnaccijns van

---

85 GAH OA B43, 1536–1537, *van deser stadt groote assysen nyet verpacht.*

86 GAH OA A1, 2v, 4-9-1552.

87 GAH OA B75, 1568–1569, *groote acchynssen*; B85, 1578–1579, ibidem; B98, 1591–1592, ibidem.

88 JACOBS, *Justitie en politie*, 177, beweert ten onrechte dat de stad bij verpachting waarschijnlijk minder ontving dan bij eigenhandige inning. Vergelijk: BOONE, 'Triomferend privé-initiatief', 115, 117.

89 BLONDÉ, 'Saneringspogingen', 72, merkt ten aanzien van dit grote verschil op dat er wel sprake moet zijn geweest van een zeer aanzienlijke tariefwijziging van de bieraccijns. Het effect van de verpachting van de accijns op de opbrengst noemt hij niet.

90 BLOCKMANS en PREVENIER, 'Openbare armenzorg', 35, stellen dat de pachtsommen weliswaar niet de werkelijke omzet weergeven, maar door het spel van concurrentie wel de globale ontwikkeling weerspiegelen.

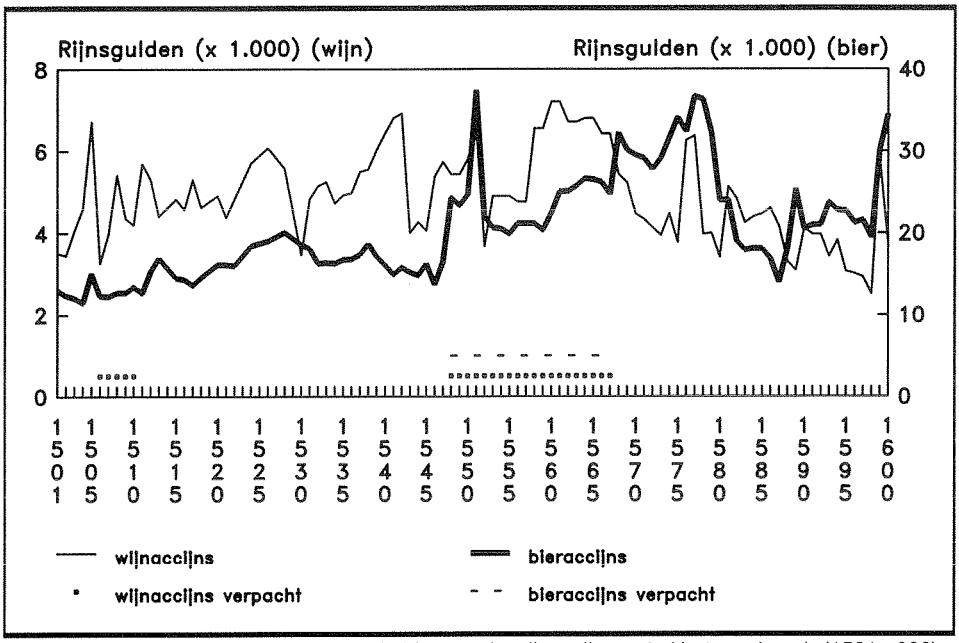

GRAFIEK 3.5. Bruto-opbrengsten van de bier- en de wijnaccijns te 's-Hertogenbosch (1501– 600).

dit patroon af: in 1547 inde de stad 5.733 gulden, in 1548 betaalde pachter Wouter Scellens (S16) slechts 5.439 gulden. Vanaf 1558 steeg de pachtsom tot boven de 6.000 gulden, in 1560 en 1561 zelfs boven de 7.000 gulden. In 1568 nam de stadsoverheid ook de inning van deze accijns weer zelf ter hand. Dit resulteerde in een opbrengst van 5.438 gulden, tegenover 6.426 gulden in het laatste pachtjaar.

Het verloop van de inkomsten uit de bieraccijns biedt op het eerste gezicht weinig aanwijzingen voor de bevolkingsontwikkeling, door problemen als de onduidelijke samenstelling van de bieraccijns, de ondoorzichtige ontwikkeling van de exacte som die per hoeveelheid bier moest worden betaald en de kwestie van de precieze interpretatie van de opbrengst in de jaren dat de accijns verpacht was. Toch kan het verloop, zoals weergegeven in grafiek 3.5, op minstens één punt een duidelijke indicatie bieden. Zolang de lijn stijgt, is niet vast te stellen of dit te verklaren is door bevolkingstoename of door verhoging van de bieraccijns. Voor zover valt na te gaan, is de belastingvoet van de verschillende onderdelen die samen de bieraccijns vormden, in de zestiende eeuw nooit verlaagd. Wanneer de opbrengst van de bieraccijns daalt, moet dit derhalve te wijten zijn aan een daling van de bierconsumptie, die weer te verklaren is door een daling van de bevolking. Daarnaast kunnen ook periodes van graantekort invloed hebben gehad: bij een gebrek aan graan kan immers minder bier worden gebrouwen, hetgeen tot een lagere opbrengst uit de bieraccijns zal leiden. Graantekorten deden zich echter slechts sporadisch en voor relatief korte periodes voor, zodat hun invloed op de inkomsten uit de bieraccijns niet moeten worden overschat. Afgezien van de daling na de exceptionele piek van 1551[91], doet de

91 Deze piek kan m.i. slechts worden verklaard door een eenmalige verhoging van de accijns met als doel de financiële nood van de stad te lenigen: ten opzichte van het daaraan voorafgaande jaar was de opbrengst meer dan 50% hoger. Eenzelfde piek is zichtbaar bij de opbrengsten van de wijnaccijns en het maalgeld.

eerstvolgende daling zich in 1566 en 1567 voor, de jaren dat de Nederlanden getroffen werden door de Beeldenstorm, met alle gevolgen van dien. De pachtsom van de bieraccijns voor het rekeningjaar 1566–1567, werd rond 1 oktober 1566 vastgesteld. Op 22 augustus van dat jaar had in 's-Hertogenbosch een beeldenstorm gewoed, de aanhangers van de nieuwe religie hielden daarna hun bijeenkomsten in vier kapellen in de stad. In dit licht is het begrijpelijk dat Jan Kuyst de bieraccijns voor een bedrag wist te pachten, dat lager was dan in het voorgaande jaar. De troebelen die vanaf midden oktober tot eind april 1567 de stad teisterden, zullen evenwel de inning van de verschillende accijnzen zeer moeilijk, zo niet onmogelijk hebben gemaakt. Jan Kuyst kon hierdoor niet aan zijn financiële verplichtingen jegens de stad voldoen. De stad deed hem een proces aan; zijn huis aan de Markt en een hoeve te Vught werden verbeurd verklaard. Een afbetalingsregeling werd getroffen, die na het overlijden van Jan Kuyst door zijn weduwe moest worden nagekomen[92].

Wellicht mede als gevolg van deze problemen met de pachter van de bieraccijns besloot de stad de inning van die accijns met ingang van het rekeningjaar 1567– 1568 weer zelf ter hand te nemen. De belastingvoet werd verhoogd, de opbrengsten stegen dat jaar dan ook sterk. Vanaf 1569 tot en met 1573 daalt de opbrengst evenwel weer. Hierna volgt een stijging tot en met 1578, met een lichte terugval in 1576. Na 1578 zet een sterke daling in die voortduurt tot en met 1588. In 1589 stijgt de opbrengst van de bieraccijns sterk, mogelijk door een tariefswijziging. Na een betrekkelijk stabiele periode in de jaren negentig, stijgt de opbrengst weer sterk in 1599, wellicht om dezelfde reden. De belangrijkste conclusie die uit een en ander kan worden getrokken is dat de opbrengst van de bieraccijns met name in de eerste helft van de jaren zeventig en vooral in de jaren tachtig van de zestiende eeuw, bij een gelijkblijvend of wellicht zelfs stijgend tarief, sterk daalde. In die periode mag een belangrijke daling van de bevolking worden verondersteld.

3.8.2. WIJNACCIJNS

De vraag naar het luxeproduct wijn was veel elastischer dan die naar de eerste levensbehoefte bier. Dat wil zeggen dat fluctuaties in de welvaart van de consumenten en prijsschommelingen van de wijn in veel sterkere mate invloed zullen hebben gehad op de wijnconsumptie. Ook de inkomsten uit de wijnaccijns zijn weergegeven in grafiek 3.5. De wijnaccijns bestond begin zestiende eeuw uit een vierde penning op alle wijn en een belasting van 26,75 stuivers per voeder (van zes aam) op de groothandel in wijn. Ook het *vergier- en bodemgelt* werd in het totaalbedrag meegerekend. Opnieuw doet zich hier het probleem voor dat verschillende soorten belastingen onder één noemer zijn samengebracht: de vierde penning was een belasting van 25% op de prijs van alle verkochte wijn; de 26,75 stuivers was een belasting per hoeveelheid, voor slechts een deel van de verkochte wijn. Tussen 1537 en 1541 is bovendien wegens oorlogsomstandigheden op elke aam wijn nog eens een belasting van 25 stuivers geheven[93]. In 1545 is de belastingvoet voor de Rijnse wijn veranderd van een accijns op opbrengst in een accijns op hoeveelheid, vanaf 1568 werd de *dobbelen impost* geheven. Na 1568 is de ontwikkeling van de tarieven door het gebrekkige bronnenmateriaal moeilijk te volgen.

---

92 GAH OA B75, 1568–1569, *van diversche ende alrehande saicken, vanden heeren scepenen, gezwoiren...*, *van alrehande saicken*; B76, 1569–1570, *van diversche ende alrehande saicken*; B78, 1571–1572, *van alrehande saicken*; B79, 1572–1573, *van diversche ende alrehande saicken*; B83, 1576–1577, *van alrehande saicken*.

93 Vergelijk: VAN UYTVEN en BLONDÉ, 'Wijnverbruik te Antwerpen en 's-Hertogenbosch', 120-125.

De fluctuaties van de wijnaccijns zijn relatief gezien veel heftiger dan die van de bieraccijns. De scherpe daling van de opbrengst in 1530 werd veroorzaakt door een sterke stijging van de wijnprijzen ten gevolge van een zeer slechte druivenoogst. Daardoor weigerden de wijntappers in de stad nog langer wijn te tappen tegen de van stadswege vastgestelde prijzen en sloten zij hun zaken[94], waardoor de wijnaccijns dat jaar zeer weinig opbracht. Net als bij de bieraccijns valt in het verloop van de wijnaccijns de scherpe piek in 1551 op, zeer waarschijnlijk te wijten aan een eenmalige verhoging van deze accijnzen. De trend in de curve van de opbrengsten van de wijnaccijns is van 1500 tot 1570 vrij gelijkmatig, erna is een duidelijk dalende tendens waarneembaar. Als we daarbij rekening houden met een stijgend tarief van deze accijns en sterk stijgende wijnprijzen vanaf ± 1560[95], waardoor bij gelijkblijvend gebruik de opbrengst van de accijns sterk zou moeten stijgen, kan worden geconcludeerd dat het wijnverbruik binnen 's-Hertogenbosch na ± 1570 sterk is teruggelopen. Het wijnverbruik in andere Brabantse steden, dat gemiddeld veel hoger lag dan in 's-Hertogenbosch, is in dezelfde periode eveneens sterk gedaald; zozeer zelfs, dat Van Uytven constateert dat de wijn sinds het laatste kwart van de zestiende eeuw definitief zijn rol als dagelijkse drank der bovenlaag der bevolking heeft verloren[96].

3.8.3. MAALGELD

Het maalgeld was een belasting op de verschillende soorten koren die werden gemalen en verbruikt binnen de vrijdom van de stad 's-Hertogenbosch[97]. Elke soort koren kende een eigen tarief. Ook de invoer van meel en brood werd opgetekend en belast[98]. De kanunniken van het kapittel van Sint Jan, de predikheren, minderbroeders en wilhelmieten, hadden in 1445 een overeenkomst met de stad gesloten *aengaende den maelgelde*[99], waarin zij vrijstelling kregen van deze accijns. Andere geestelijke en charitatieve instellingen droegen echter wel bij.

In de inning en optekening van het maalgeld in de zestiende eeuw kunnen drie fasen worden onderscheiden. Tussen 1501 en 1547 werd deze accijns direct door de stadsregering geïnd en werden in de stadsrekeningen de totaalbedragen genoteerd van de gewone opbrengst binnen de stad, met daarnaast aparte opgaven voor de verschillende aangeslagen geestelijke en liefdadige instellingen, de dorpen in de vrijdom en de *buytenbeckeren*. Daar geen hoeveelheden per graansoort worden genoemd, is het onmogelijk het volume van het graangebruik in deze periode te achterhalen. Op 12 juni 1525 werd het maalgeld onder druk van de opstandige gilden afgeschaft[100]. Nadat de stad zich weer had onderworpen aan het landsheerlijke gezag, werd op 14 augustus het maalgeld op rogge en

---

94 GAH OA B36, 1529–1530, *van andere deser stat groete assysen nyet verpacht.*

95 VAN DER WEE, *The growth of the Antwerp market* I, 297-299, geeft in een tabel de ontwikkeling van de prijs van Rijnwijn zoals die door verschillende instellingen in de stad Lier in de zestiende eeuw werd betaald. VAN UYTVEN, 'Verbruik van land- en vreemde wijnen', 312, geeft de prijzen van de Rijnwijn in Leuven: hier zet de stijging al tussen 1525 en 1545 in.

96 VAN UYTVEN, 'Verbruik van land- en vreemde wijnen', 321; VAN UYTVEN en BLONDÉ, 'Wijnverbruik te Antwerpen en 's-Hertogenbosch', 123.

97 GAH OA Charters en privilegebrieven, 405, 18-7-1439: invoering van het maalgeld voor de termijn van een jaar.

98 GAH OA a527, 90r-192r: ordonnantie op het maalgeld.

99 GAH OA a526, 142v-143v; a535, 97.

100 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 315-320; VAN UYTVEN, '"Altyt siet dat eynde aen!"', 339; GAH OA B32, 1525–1526, *van andere deser stat groete assysen nyet verpacht.*

tarwe opnieuw ingesteld, om veertien dagen later weer te worden afgeschaft. Op 4 september van dat jaar werd tenslotte, *gemerct die grote lasten ende sculden deser stat*, een accijns van 10 stuivers per mud tarwe ingesteld. Vóór 1525 had de accijns op tarwe 8 stuivers per mud bedragen[101]. Op 14 december 1529 werd een accijns van 4 stuivers per mud rogge ingevoerd[102]. De opbrengst van het maalgeld tussen 1525 en 1529 is derhalve niet vergelijkbaar met die uit de voorgaande en nakomende periode. In 1548 werd het maalgeld, net als de bier- en wijnaccijns, door de stad verpacht. Voor de periode van verpachting, die tot 1569 duurde, is slechts per jaar een totaalbedrag vermeld, zonder nadere specificatie. In 1570 nam de stad de inning weer zelf ter hand. De tarieven werden in dat jaar gesteld op 4 stuivers per mud rogge, 2 stuivers per mud boekweit en 20 stuivers per mud tarwe. Van het particuliere verbruik werden naast de te betalen accijns ook de hoeveelheden graan genoteerd, van de accijnsplichtige geestelijke instellingen daarentegen slechts het totaalbedrag. Vóór 1548 varieerde dit bedrag per jaar en moet het derhalve het graanverbruik in de instelling reflecteren. Vanaf 1570 betalen de kloosters een vast bedrag, dat slechts zelden is bijgesteld. Zo betaalde het klooster Sint-Elisabeth Bloemenkamp tussen 1570 en 1581 jaarlijks 14 rijnsgulden maalgeld en van 1582 tot 1593 12 rijnsgulden. Naast deze geestelijke instellingen werd ook het verbruik van het garnizoen in 1571, 1572 en 1573, en dat van seculiere geestelijken apart geregistreerd. Van Uytven en Blondé publiceerden cijfers over het graanverbruik binnen de vrijdom van 's-Hertogenbosch, gebaseerd op de opgaven van het maalgeld uit de stadsrekeningen[103]. Zij lieten de geestelijke instellingen, de seculiere geestelijken en het garnizoen buiten beschouwing. Hun cijfers betreffen dus het graanverbruik van de gehele vrijdom van 's-Hertogenbosch, uitgezonderd de geestelijke en liefdadige instellingen, de seculiere geestelijken en het garnizoen. Om vergelijking met deze gegevens zo zinvol mogelijk te maken, is voor de periode van 1501–1547 op soortgelijke wijze het aandeel van genoemde groepen verwijderd. Voor de periode van de verpachting tussen 1548 en 1569 is dat niet mogelijk, maar vergelijking met de periode 1501–1547 wijst uit dat het aandeel van geestelijke en liefdadige instellingen in het totale maalgeld steeds rond de 8% van het totaal schommelde. De gegevens zijn weergegeven in grafiek 3.6.

In de eerste twee decennia van de zestiende eeuw is een piek zichtbaar in 1505 en 1506, vervolgens een daling tot 1510 en daarna weer een opgaande lijn tot en met 1525. Aangezien we geen zekerheid hebben over de belastingvoet voor 1525, is de lagere opbrengst in 1530 niet zonder meer toe te schrijven aan een daling van het bruto-graanverbruik. Na 1530 is de opbrengst vrij stabiel, vanaf 1540 stijgt ze licht. De relatie tussen de opbrengst van 1547 en 1548 is moeilijk vast te stellen: ook als men 8% van de opbrengst van 1548 zou aftrekken, blijft ze nog hoger dan in 1547. De piek in 1551 komt overeen met een sterke toename in bier- en wijnaccijns in hetzelfde jaar. De epidemieën die de stad na 1554 troffen, kunnen de relatief sterke afname van de opbrengst in 1559 verklaren. Hierna volgt een herstelfase tot 1563, waarna een langzame daling van de opbrengst inzet tot 1569. Zeer waarschijnlijk reflecteren de eerste vier jaren van de hernieuwde inning van het maalgeld door de stad na 1570 een niveau gelijk aan of iets onder dat van 1569. In 1574 is een sterke piek in het graanverbruik zichtbaar, gevolgd door een even sterke terugval. In 1578 is opnieuw een betrekkelijk grote toename te zien, gevolgd door een zeer sterk verval in het begin van de jaren tachtig, waarna het graanverbruik zich rond 1585 stabiliseert op een beduidend lager peil dan in de jaren zeventig. Na een lichte opleving in

101 GAH OA B32, 1525–1526, *van andere deser stat groete assysen nyet verpacht*; VAN OUDENHOVEN, *Silva Ducis* , 132; VAN HEURN, *Historie der stad* I, 452.

102 GAH OA B36, 1529–1530, *van andere deser stat groete assysen nyet verpacht.*

103 VAN UYTVEN en BLONDÉ, 'Consumptie en conjunctuur', 126.

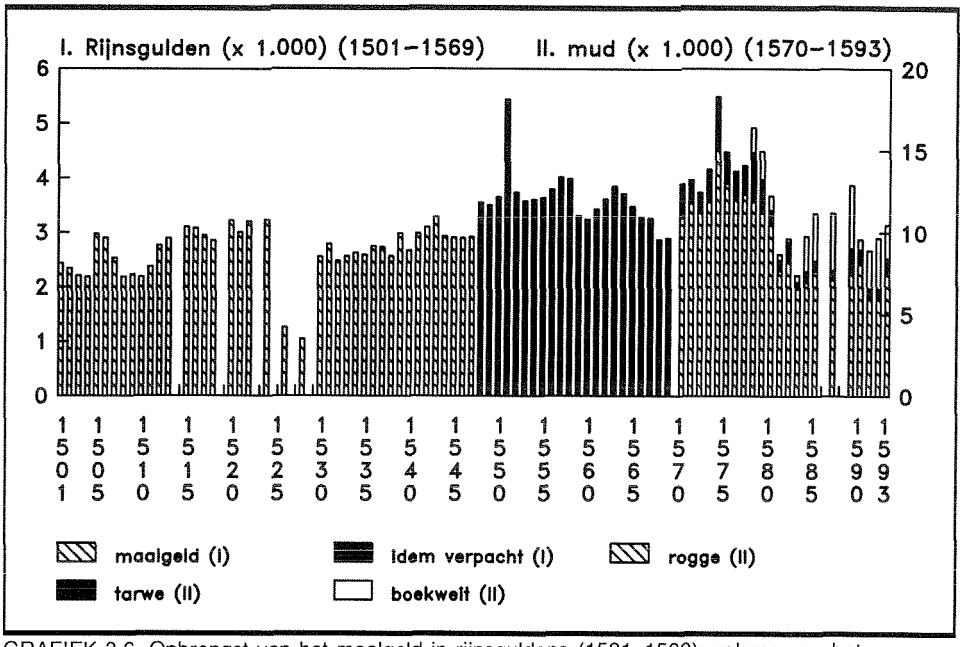

GRAFIEK 3.6. Opbrengst van het maalgeld in rijnsguldens (1501–1569); volume van het graangebruik in mudden (1570–1593).

1589, valt de graanconsumptie begin jaren negentig weer terug naar het niveau van tweede helft jaren tachtig. In 1594 tenslotte werd het maalgeld weer verpacht en is vergelijking met de voorgaande periode vrijwel onmogelijk.

Het verloop van het maalgeld duidt op een vrij stabiele bevolkingsomvang van 's-Hertogenbosch in de eerste zes decennia van de zestiende eeuw, gevolgd door een daling vanaf midden jaren zestig, die mogelijk in de jaren zeventig tot stilstand is gekomen, maar zich na 1578 in verhevigde mate voortzet. De wijzigingen in het consumptiepatroon van granen duidt tevens op toenemende sociaal-economische malaise vanaf de jaren zeventig van de zestiende eeuw: het verbruik van het 'luxegraan' tarwe neemt in omvang sterk af, terwijl daarentegen steeds meer van het goedkope boekweit wordt geconsumeerd[104].

3.9. DE BEVOLKINGSONTWIKKELING VAN 'S-HERTOGENBOSCH: EEN OVERZICHT

Uit zeer diverse bronnen hebben we in het voorgaande indicatieve gegevens bijeen weten te brengen voor de ontwikkeling van de omvang van de Bossche bevolking in de periode 1500–1580. Als we al deze gegevens met elkaar vergelijken, kan een globaal overzicht van de bevolkingsontwikkeling van 's-Hertogenbosch worden geboden. Vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw is het aantal personen dat binnen de muren van de stad woont, in snel tempo gestegen. In 1496 waren dat er naar schatting circa 15.500. In de

104 Ibidem, 122-125.

daaropvolgende decennia blijft een stijgende lijn waarneembaar. Dat resulteert in 1526 in een bevolking binnen de muren van circa 19.300 personen. Ook daarna is er sprake van een lichte stijging, zodat de stad rond 1550 iets meer dan 20.000 inwoners zal hebben geteld. De daaropvolgende decennia lijkt de bevolkingsomvang rond het aantal van 20.000 inwoners te zijn gestabiliseerd. Hoewel de periode van beeldenstorm en daaropvolgende troebelen voor een aantal Bosschenaren aanleiding was om de stad te ontvluchten, is de omvang van deze emigratie niet bijzonder groot geweest. Daar komt nog bij dat vele ballingen na enige tijd naar hun vaderstad terugkeerden. Ook in de jaren zeventig van de zestiende eeuw moet de stad, de leden van het garnizoen niet meegerekend, nog rond de 20.000 inwoners hebben geteld. Het definitieve keerpunt voor 's-Hertogenbosch op het gebied van de ontwikkeling van de bevolkingsomvang ligt rond 1580. Een aanzienlijke groep calvinisten en staatsgezinden had het jaar daarvoor al de stad verlaten. Na die eerste golf van religieus en politiek geëngageerde vluchtelingen, lijken in de jaren tachtig echter vooral economische motieven bepalend te zijn geweest voor emigratie uit de stad. De keuze voor de landsheer maakte van 's-Hertogenbosch een frontstad: in de eerste helft van de jaren tachtig kan zelfs met recht van een egelstelling in vijandig gebied worden gesproken. Deze politieke keuze voor de landsheer sneed de stad af van een van de belangrijkste bronnen van haar economische bedrijvigheid: productie en handel via de grote rivieren met Antwerpen, de noordelijke gewesten en het Rijnland. Door de economische malaise die door dit alles binnen 's-Hertogenbosch volgde, gingen veel inwoners van de stad hun geluk elders beproeven[105]. Het bevolkingsaantal daalt dan ook scherp in de jaren tachtig. Rond 1590 zal de stad nog zo'n 15.000 inwoners hebben geteld. Ook daarna zet deze daling, zij het in gematigder vorm, door: in de eerste decennia van de zeventiende eeuw kan de bevolkingsomvang op 13.000 à 14.000 worden geschat[106]. Na 1629 blijft, wanneer we het soms zeer talrijke garnizoen niet meerekenen, het aantal inwoners tot aan het begin van de negentiende eeuw tussen de 12.000 en 13.000 schommelen[107]. Voor de periode 1500–1580 kan de bevolkingsontwikkeling binnen de muren van de stad derhalve in het kort als volgt worden omschreven: een geleidelijk stijgende lijn van zo'n 15.500 inwoners in 1496 tot iets meer dan 20.000 rond het midden van de zestiende eeuw, daarna een stabilisatie op dat niveau tot het einde van de jaren zeventig en vanaf 1579–1580 een scherpe daling.

105 Zie over deze emigratiestroom: VAN GURP, 'Bosschenaars in de verstrooiing'.
106 VAN GURP, *Migranten tussen uitwijking en reductie*, 29-49.
107 KAPPELHOF, 'Laverend tussen Mars en Mercurius', 55.

deel II

BESTUURLIJKE ORGANISATIE EN PRAKTIJK

hoofdstuk 4

POLITIEK-INSTITUTIONELE ONTWIKKELING

In dit hoofdstuk worden eerst in het kort enkele constitutionele ontwikkelingen in het hertogdom Brabant eschouwd vanuit het spanningsveld tussen hertog, adel en steden. Vervolgens wordt de politiek-institutionele geschiedenis van 's-Hertogenbosch in de periode 1500–1580 beschreven vanuit het spanningsveld tussen hertog, stedelijke bestuurlijke elite en de rest van de stedelijke bevolking, bestuurlijk vertegenwoordigd door de ambachtsgilden.

4.1. POLITIEK-INSTITUTIONELE ONTWIKKELINGEN IN BRABANT: HERTOG – ADEL – STEDEN[1]

In het begin van de twaalfde eeuw beheerste de hertog van Brabant slechts de graafschappen Leuven en Brussel. Vanuit dit kerngebied breidden de successieve hertogen in de daaropvolgende twee eeuwen geleidelijk hun macht uit tot een gebied dat zich uitstrekte van Nijvel in het zuiden tot 's-Hertogenbosch in het noorden. De opbloei van handel en nijverheid, die vanaf de elfde eeuw inzette, leidde tot een sterke groei van de Brabantse steden. Mettertijd ontwikkelden deze steden zich tot belangrijke reservoirs van menskracht

1 Deze paragraaf is, indien niet anders vermeld, gebaseerd op: AVONDS, 'Brabant en Limburg 1100–1403'; UYTTEBROUCK, 'Brabant-Limburg 1404–1482'; VAN UYTVEN en BLOCKMANS, 'Constitutions'; GODDING, 'Le pouvoir urbain'; VAN UYTVEN, 'Vorst, adel en steden'.

en kapitaal en daarmee tot een factor van belang binnen de politieke constellatie van het hertogdom. Door verlening van voorrechten en privileges verzekerde de hertog zich van de financiële en militaire steun van de steden in zijn strijd tegen de adel. Tegen deze coalitie van landsheer en steden bleek de adel, de derde partij die in de Brabantse politiek een belangrijke rol speelde, niet opgewassen.

Een van de belangrijkste voorwaarden voor een stabiel hertogelijk gezag was een soepel verloop van de opvolging. Tussen 1248 en 1430 hebben zich echter bij zeven van de negen opvolgingen problemen voorgedaan door de jeugdige leeftijd van de opvolger of de afwezigheid van een algemeen aanvaarde opvolger. De successieve Brabantse hertogen zagen zich genoodzaakt steun te verwerven voor hun beoogde opvolger door hun onderdanen allerlei gunsten en privileges te verlenen. Hertog Hendrik II (1235–1248) schonk in 1248 zijn onderdanen een charter met bepaalde privileges, opdat de troonopvolging door zijn minderjarige zoon soepel zou verlopen. Deze zoon, hertog Hendrik III (1248–1261), gaf in 1261 op zijn beurt om dezelfde redenen een charter aan zijn onderdanen. Toch leidde de opvolging door de minderjarige, bovendien zwakzinnige Hendrik IV (1261–1267) tot grote moeilijkheden die pas in 1267 werden opgelost, toen Hendrik afstand deed ten gunste van zijn jongere broer Jan I (1267–1294). Diens lange regeringsperiode vormde een bloeitijd van hertogelijke macht, maar diens grote territoriale ambities brachten hoge kosten met zich mee. De economisch meest dynamische elementen binnen het hertogdom, de steden, waren bereid de hertog tegemoet te komen in zijn financiële noden, mits hij op zijn beurt de steden een aantal uitvoerige privileges toestond. Dank zij hun financiële middelen bleken de Brabantse steden een steeds grotere invloed binnen het hertogdom uit te kunnen oefenen en zelfs de hertog naar hun hand te kunnen zetten.

Hertog Jan II (1294–1312) schonk zijn onderdanen in 1312 het zogenaamde Charter van Kortenberg. Hierin was een speciaal orgaan, de Raad van Kortenberg, voorzien, dat controle moest uitoefenen op het hertogelijk beleid en dat door de steden werd beheerst. Na de plotselinge dood van Jan II werd echter een adellijke regentschapsraad ingesteld voor zijn minderjarige zoon Jan III (1312–1355). Deze raad slaagde er niet in enige verbetering in de deplorabele financiële toestand van het hertogdom te brengen. Met name de Brabantse kooplieden hadden onder deze situatie te lijden: buiten het hertogdom werden zijzelf en hun goederen ogenblikkelijk gearresteerd door schuldeisers van de hertog. De Brabantse steden sloten nu een verbond en vervingen de adellijke regentschapsraad door een eigen stedelijke regentschapsraad, die van 1314 tot 1320 het hertogdom bestuurde. Een en ander werd vastgelegd in het Vlaamse en het Waalse Charter van 1314. De steden stonden nu op het toppunt van hun macht: in de Raad van Kortenberg, die overigens slechts een betrekkelijk korte periode heeft gefunctioneerd, hadden zij de leiding. De Brabantse edelen konden nauwelijks een eigen stem verheffen en volgden dan ook meestal de steden. Veel edelen gingen bovendien nauwe banden aan met de steden, door huwelijken met telgen uit patriciërsgeslachten, maar ook door zich in te laten schrijven als buitenpoorters van de grote Brabantse steden[2].

Met de dood van Jan III in 1355 diende zich een nieuwe dynastieke crisis aan. Zijn drie zonen waren al eerder overleden en de echtgenoten van zijn drie dochters wierpen alle drie een begerig oog in de richting van Brabant. Tijdens zijn leven had Jan III besloten dat hij in al zijn gebieden zou worden opgevolgd door zijn oudste dochter Johanna (1355–1406), gehuwd met hertog Wenceslas van Luxemburg (1355–1383); de andere twee dochters zouden worden afgekocht. Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen en echtgenoot van Jans tweede dochter Margaretha, nam geen genoegen met deze beslissing. Toen Jan III op 5 december 1355 overleed, bestond derhalve geen overeenstemming over

2 Godding, 'La bourgeoisie foraine'.

de opvolging. De Brabantse steden hadden zich eerder dat jaar aaneengesloten met als doel een gewelddadig opvolgingsconflict te voorkomen en de integriteit van het Brabantse territorium te beschermen. De Brabantse adel sloot zich bij dit streven van de steden aan. Deze sterke coalitie eiste in ruil voor erkenning en steun van Johanna en Wenceslaus een groot aantal toezeggingen, vervat in de Blijde Inkomst of Joyeuse Entrée van 1356[3]. Kort daarop bezette Lodewijk van Male het hertogdom, maar Johanna en Wenceslaus wisten uiteindelijk met uitzondering van Antwerpen (dat pas in 1406 weer Brabants werd) het hertogdom opnieuw in handen te krijgen, zonder dat zij daarbij opnieuw de Blijde Inkomst bekrachtigden[4]. De invloed van de Brabantse steden was nu tijdelijk verminderd, maar vanaf de jaren 1370 hernamen de zij hun toonaangevende positie binnen het hertogdom. Het waren de steden die de opvolgingsregeling van de kinderloze hertogin Johanna goedkeurden, waarbij Anton van Bourgondië (1406–1415), de tweede zoon van Johanna's nicht Margaretha van Male, het hertogdom zou erven. In ruil voor erkenning moest hertog Anton in 1406 zijn nieuwe hertogdom, net als zijn oud-tante, een Blijde Inkomst toestaan, een traditie die vanaf dat moment door elke nieuwe hertog in ere is gehouden.

Gebruik makend van de verschillende dynastieke crises en de steeds grote financiële behoeften van de hertogen, bereikten de Brabantse steden in de veertiende en de eerste decennia van de vijftiende eeuw het toppunt van hun invloed. In de loop van de tijd hadden de steden – zeker de zeven *goede steden* Leuven, Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Tienen, Nijvel en Zoutleeuw[5] – in ruil voor financiële hulp aan de hertog vele privileges verworven die een grote mate van interne zelfbeschikking verzekerden. De steden genoten fiscale autonomie, bepaalden zelf de vorm en hoogte van de belastingen. De hertog had, in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Vlaanderen, geen recht om de stedelijke financiële administratie te controleren. De steden bezaten wetgevende macht en benoemden zelf de stedelijke ambtenaren. De rechten van de hertog binnen de steden waren beperkt: rechtens kwam hem financiële en militaire steun toe; bovendien benoemde hij de schepenen in de steden en werd hij in iedere stad door een schout, amman of soortgelijke functionaris vertegenwoordigd. Ook deze hertogelijke rechten waren overigens in de loop van de tijd aanmerkelijk uitgehold. Men kan derhalve constateren dat de positie van de steden binnen het hertogdom Brabant aan de vooravond van de Bourgondische periode buitengewoon sterk was. Binnen de driehoeksverhouding hertog – adel – steden hadden de Brabantse steden duidelijk de overhand.

In deze constellatie kwam echter snel verandering toen het hertogdom in 1430 aan hertog Filips de Goede van Bourgondië toeviel. Toen hertog Anton in 1415 op het slagveld van Azincourt sneuvelde, had niemand een dergelijk toekomstscenario kunnen bevroeden. De hertog liet immers twee zonen achter; de vestiging van een nieuwe Brabantse dynastie leek verzekerd. De Staten van Brabant, beheerst door de vier hoofdsteden[6] Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch, bestuurden het hertogdom gedurende de minderjarigheid van hertog Jan IV (1415–1427). Meerderjarig geworden, trachtte deze tevergeefs meer invloed naar zich toe te trekken. Met de uitvaardiging van een nieuwe constitutionele akte, het zogenaamde Nieuwe Regiment (1422), moest hij tenslotte zijn

3 AVONDS, 'Zelfbewustzijn en ideologie'.

4 VAN UYTVEN, 'De rechtsgeldigheid'.

5 De benaming 'goede steden' voor deze zeven belangrijkste Brabantse steden komt vanaf het begin van de veertiende eeuw voor. Zie: GODDING, 'Pouvoir urbain', 96.

6 De vier grootste steden onder de zogenaamde zeven goede steden van Brabant, hadden zich in de eerste helft van de vijftiende eeuw ontwikkeld tot de hoofdsteden van de vier kwartieren van het hertogdom. Vergelijk: GODDING, 'Pouvoir urbain', 96.

nederlaag erkennen. De hertog werd onder toezicht geplaatst van een Raad, die verantwoording verschuldigd was aan de Staten. Filips van Sint-Pol (1427–1430), de jongere broer en opvolger van Jan IV, erkende en continueerde in de Blijde Inkomst dit systeem. Toen hij op 4 augustus 1430 te Leuven kwam te overlijden, betekende dat het einde van Brabant als onafhankelijk hertogdom. De Staten van Brabant accepteerden na langdurig onderhandelen Filips de Goede van Bourgondië als nieuwe hertog (1430–1467), op voorwaarde dat hij de autonomie van Brabant zou garanderen. Aanvankelijk behandelde de nieuwe hertog zijn Brabantse onderdanen met de nodige omzichtigheid, maar vanaf het midden van de vijftiende eeuw kreeg zijn handelen in toenemende mate autoritaire trekken. De Brabantse steden, tot dan toe steeds in staat om het machtsstreven van hun hertog in te dammen, bleken niet opgewassen tegen de machtige hertog van Bourgondië die doelbewust de positie van de steden begon te ondergraven. Niet voor niets leefden na de dood van Filips de Goede in 1467 bij de Brabantse steden ernstige twijfels over de vraag of ze Filips' zoon Karel de Stoute (1467–1477) wel als hertog zouden erkennen, of dat men wellicht toch voor een minder machtig heer zou moeten kiezen. Tenslotte werd hertog Karel erkend en hoewel ook hij een Blijde Inkomst deed, was zijn beleid nog sterker autocratisch en centralistisch dan dat van zijn vader. Toen Karel op 5 januari 1477 bij Nancy sneuvelde, was dat in de Nederlanden en ook in Brabant aanleiding tot een particularistische reactie. Karels dochter Maria van Bourgondië (1477–1482) bevond zich in een uiterst zwakke positie: buitenlandse inmenging dreigde; in het binnenland was op vele plaatsen verzet uitgebroken; de militaire en financiële middelen van de staat waren zo goed als uitgeput. Een aanzienlijk deel van het Bourgondische gebied ging in de nasleep van de dood van Karel de Stoute verloren. In veel steden braken opstanden uit, waarbij de stedelijke autonomie en privileges opnieuw werden vastgelegd. De Staten van Brabant hadden een ongekend sterke onderhandelingspositie: in ruil voor erkenning als hertogin moest Maria vele toezeggingen doen, vastgelegd in een nieuwe Blijde Inkomst. Vergeleken met die van haar voorgangers week deze Blijde Inkomst vooral af door het grote aantal artikelen en de wijdlopigheid ervan: alle punten die door Filips de Goede en Karel de Stoute waren bezworen, maar met voeten getreden, werden nu tot in details uitgewerkt en vastgelegd, opdat nieuwe overtredingen in de toekomst konden worden voorkomen[7].

Al snel bleek dat het vastleggen van rechten in officiële stukken nauwelijks betekenis heeft, wanneer de toegezegde rechten niet daadwerkelijk kunnen worden afgedwongen. Onder bijzondere omstandigheden was in 1477 de balans binnen het Brabantse hertogdom nog éénmaal ten gunste van de steden doorgeslagen, maar dit bleek slechts van korte duur te zijn. Maximiliaan van Oostenrijk, in 1477 met Maria getrouwd, trachtte de concessies die zijn gemalin had moeten doen, zoveel mogelijk ongedaan te maken. Toen Maria in 1482 na een val van haar paard overleed, rees dan ook van de kant van de Staten verzet tegen de benoeming van haar weduwnaar Maximiliaan als regent voor hun pas vier jaar oude zoon Filips. Dit conflict was aanleiding tot vele jaren van strijd. Het neerslaan in 1489 van de opstand van de Zuidbrabantse steden onder leiding van Brussel en Leuven betekende voor Brabant het breekpunt. Vanaf dat moment was de balans in de machtsdriehoek hertog – adel – steden definitief ten ongunste van de steden gekeerd. Het bestuurssysteem van de Nederlanden was onder Filips de Schone ((1482–)1494–1506) en Karel V (1506–1555) in hoge mate gebaseerd op een nauwe samenwerking tussen landsheer en adel. De Brabantse steden moesten zich neerleggen bij het onvermijdelijke: hun invloedrijke positie binnen het hertogdom was voorgoed gebroken. Pogingen van de kant van de steden om die verloren invloed te herwinnen werden herhaaldelijk ondernomen, maar waren weinig succesvol. De volgende fundamentele verandering in de verhoudingen

7 VAN UYTVEN, '1477 in Brabant', 268-270.

binnen de Brabantse machtsdriehoek zou zich ten gunste van de hertog voltrekken: na de militaire successen van met name Alexander Farnese was hij na de jaren 1580 de ware meester in het Brabantse geworden.

4.2. POLITIEK-INSTITUTIONELE ONTWIKKELINGEN TE 'S-HERTOGENBOSCH TOT CIRCA 1500

De ontwikkeling van de bestuurlijke organisatie van de stad 's-Hertogenbosch kan slechts begrepen worden vanuit het spanningsveld tussen hertogelijke machtsconcentratie en stedelijk autonomiestreven. Politie en justitie in de stad werden uitgeoefend door de schout als vertegenwoordiger van de landsheer en de schepenen als vertegenwoordigers van de stadsgemeenschap. Over de vroegste schepenen van 's-Hertogenbosch valt weinig met zekerheid te zeggen. Van Oudenhoven weet in de zeventiende eeuw te melden: *inden jaere duysent twee hondert zijn inde Stadt van den Bossche seven schepens verordonneert / die ghenomen soude worden van de rijckste / notabelste ende nuttighste mannen diemen daer toe vinden konde. Dese seven schepens koosen alle jaer seven nieuwe schepenen*[8]. Waarop Van Oudenhoven een en ander baseert, is niet duidelijk. Raadpleging van de lijst van met naam bekende schepenen, die in 1230 aanvangt[9], wijst uit dat het onwaarschijnlijk is dat het schepenambt als een functie voor het leven zou hebben gegolden: daarvoor komen binnen een korte tijd te veel verschillende namen voor. Of er op dat moment echter al sprake was van een jaarlijkse vernieuwing van de schepenbank, zoals Van Oudenhoven beweert, valt evenmin aan te tonen[10]. Wel staat vast dat de hertog aanvankelijk geen invloed had op de benoeming van de Bossche schepenen. In de loop van de dertiende eeuw werd dit de hertog steeds meer een doorn in het oog. In 1291 liet hij door een tweetal vertrouwelingen een onderzoek instellen naar de rechtsgeldigheid van de bestaande situatie. De conclusie was dat de schepenen van 's-Hertogenbosch vanouds steeds zelf hun opvolgers hadden aangewezen, waarop de hertog dit recht dan ook erkende[11]. In de laatste grote Bossche stadsrechtsoptekening, het *Privilegium Trinitatis* van 1330, is dit expliciet vastgelegd: *voert gheven wi onsen scepenen van den Bossche, so wanneer dat ghevalt dat men se verwandelen of versetten sal, dat die aude scepenen, dats die dan scepen sijn, kiesen solen die nuwe scepene, die hen dan in den ammachte des scependoems volghen solen, ende dat si daer mede doen moghen also alsi kinnen dat goet ende orber es*[12].

De kleine nederzetting die eind twaalfde eeuw was ontstaan, was in de loop van de dertiende eeuw uitgegroeid tot een belangrijke stad. Deze ontwikkeling was gepaard gegaan met een sterke bevolkingsgroei en een toenemende differentiatie binnen de stedelijke samenleving. Aanvankelijk was binnen de nieuwe stad iedereen gelijk. Formeel bleef iedere poorter ook later steeds dezelfde rechten behouden, maar door de verschillen in vermogen, inkomen, aanzien en levenswijze begonnen zich ontegenzeglijk verschillende groepen

---

8 VAN OUDENHOVEN, *Silva Ducis*, 57; In een eerdere editie (VAN OUDENHOVEN, *Beschrijvinge der stadt*, 68) formuleert hij dezelfde bewering in iets andere bewoordingen.

9 JACOBS, *Justitie en politie*, 243-279.

10 HOPPENBROUWERS en JANSEN, 'Dr. Camps' levenswerk', 7-9; JACOBS, *Justitie en politie*, 32-33.

11 GAH OA Charters en privilegebrieven, 13; CAMPS ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant* I, nr. 458; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 4.

12 GAH OA Charters en privilegebrieven, 52; CAMPS, *Stadsrecht*, 67-71, aldaar 70.

af te tekenen binnen de stedelijke samenleving. Hoewel de bronnen zeer schaars zijn, kan uit de schepenlijsten worden opgemaakt dat een beperkt aantal families het schepenambt ging monopoliseren[13]: er ontstond een stedelijk patriciaat. Na verloop van tijd moet, zoals ook elders, tegen deze gang van zaken vanuit het overige, in feite van het bestuur uitgesloten deel van de bevolking, verzet zijn gerezen. De stedelijke samenleving kan nu niet langer als een eenheid worden gezien. De competitie tussen hertog en stad ontwikkelde zich zo tot een spanningsveld tussen hertog, patriciaat en stadsbevolking. Inderdaad zijn er aanwijzingen dat in de eerste decennia van de veertiende eeuw voortdurend grote spanningen bestonden tussen enerzijds het patriciaat, dat via coöptatierecht de schepenbank steeds met eigen mensen opvulde, en anderzijds de rest van de bevolking, met als spreekbuis de ambachtsgilden.

Het patriciaat zelf schijnt rond 1300 door partijtwisten te zijn verscheurd, die in 1305–1306 tot uitbarsting kwamen. Dit was zeker niet de eerste keer dat verdeeldheid binnen de stad tot geweld had geleid: kort na het ontstaan van de stad, nog tijdens het bewind van hertog Hendrik I (1190–1235), zou een twist tussen Henrick Beckerlyn en Jacob Coppetyn zodanig uit de hand zijn gelopen, dat *die ganse stat om haer viantscap viel in groote partyscap ende tweedracht, daer groote moorderye, rooverye en dootslagen om quamen onder die borgers*[14]. Deze twist uit het grijze verleden van de stad, waarvan we het fijne niet weten, werd jaarlijks op vastenavond herdacht: op het stadhuis hielden de *Beckerlingen* en *Coptijdingen* dan hanengevechten. Dit gebruik leefde vrijwel ononderbroken voort tot 1566[15].

In 1305 en 1306 was het in 's-Hertogenbosch buitengewoon onrustig. Naar alle waarschijnlijkheid woedde in de stad een strijd tussen twee facties binnen het patriciaat, de *Cnodingen* en *Dicbieringen*, de aanhangers van de families Cnode en Dicbier. Daarnaast roerden de ambachtsgilden zich – voor zover we weten voor het eerst – op het politieke toneel, in dit geval als bondgenoten van de Dicbieringen. Er schijnt zelfs sprake te zijn geweest van een kortstondige 'regering van het gemeen'. De hertog wist echter de orde en het oude bestuurssysteem te herstellen en legde bovendien de stad, maar vooral de Dicbieringen, een boete van 5500 pond op. Hoewel zij de verliezende factie hadden gesteund, kregen de ambachtsgilden van de hertog voor het eerst enkele bestuurlijke bevoegdheden: de stadsregering mocht voortaan alleen met instemming van twee betrouwbare mannen uit ieder ambachtsgilde accijnzen heffen. De vraag of in deze bepaling een tegemoetkoming aan de politieke aspiraties van de ambachtsgilden moet worden gezien, of dat zij verband houdt met de betaling van de boete, kan door gebrek aan nadere gegevens niet worden beantwoord[16]. Duidelijk is wel dat de hegemonie van het patriciaat, die de gehele dertiende eeuw had voortgeduurd, vanaf het begin van de veertiende eeuw werd ondergraven door enerzijds de hertog en anderzijds de rest van de stedelijke bevolking.

In 1336 slaagde een coalitie van hertog en poorters er tenslotte in de hegemonie van de kleine kring schepenfamilies te doorbreken. Het patriciaat verloor het coöptatierecht en het alleenrecht op het beheer van de stedelijke financiën[17]. Wat er dat jaar precies is voorgevallen is niet bekend, maar de stijgende onvrede met het oligarchische bestuur, de toenemende invloed van de ambachtsgilden en de groeiende macht van de hertog binnen zijn

13 HOPPENBROUWERS en JANSEN, 'Dr. Camps' levenswerk', 8.

14 VK 30.

15 Ibidem, 30, 236, 248, 250, 253; VAN OUDENHOVEN, *Silva Ducis*, 49-53; GAH OAA 8083, 5v-6r.

16 JACOBS, *Justitie en politie*, 50-51; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 22-24, 268; HOPPENBROUWERS en JANSEN, 'Dr. Camps' levenswerk', 10-15.

17 KUYER, 'Een veste ende een slot', 18.

hertogdom moeten een dermate grote druk op het patriciaat van 's-Hertogenbosch hebben uitgeoefend, dat het in 1366, klaarblijkelijk eigener beweging, zijn coöptatierecht opgaf[18]. De jaarlijkse benoeming van zeven schepenen en gezworenen was vanaf 1336 voortaan een voorrecht van de hertog[19]. Met betrekking tot die gezworenen tasten we tot dan toe grotendeels in het duister. Reeds in het oudste Bossche stadsrecht wordt melding gemaakt van *iurati*: zij zijn dan personen die naast de poortereed nog een speciale eed hebben afgelegd. De gezworene werd evenals de schepen bij het afleggen van een getuigenis op zijn woord geloofd, terwijl een gewone poorter onder ede diende te getuigen. Met de schepenen waren de gezworenen de enigen die voor het jaargeding konden getuigen dat iemand jaar en dag in het ongestoorde bezit van erfelijk goed was geweest, zodat vervolgens een akte kon worden opgemaakt, die aanspraken van derden op het goed uitsloot. Camps ziet in de gezworenen speciale vertegenwoordigers van de poorters[20], zoals in vele Vlaamse en een aantal Brabantse steden het geval was; Jacobs acht het echter waarschijnlijker dat iedere schepen na zijn aftreden als gezworene bij het bestuur betrokken bleef[21]. Met de regeling van 1336 komt er meer duidelijkheid in de positie van de gezworenen: toen werd namelijk bepaald dat de afgaande schepenen een jaar lang als gezworene dienst zouden blijven doen. Het feit dat in de daaropvolgende jaren de gezworenen na een jaar weigerden af te treden lijkt erop te duiden dat vóór 1336 dit ambt een andere invulling had gekend. In 1344 moest de hertog de weerbarstige gezworenen nogmaals uitdrukkelijk wijzen op hun verplichting na een jaar af te treden[22]. Daarna zijn er geen problemen meer geweest, waarschijnlijk – volgens Jacobs – omdat de afgetreden gezworenen als 'een deel der goede knapen', de latere raadslieden, toch nog bij het bestuur betrokken konden blijven. De gezworenen en schepenen gingen op den duur het eerste lid van de stadsregering vormen[23].

Duidelijker dan voorheen werd in 1336 de rol van de ambachtsgilden in het stadsbestuur vastgelegd. Het patriciaat verloor in dat jaar het monopolie over de stedelijke financiën. De schepenen konden nog slechts schulden maken in overleg met de ambachtsdekens. Twee *beursdragers*, aangesteld door de hertog in overleg met de schepenen, zouden de stadskas beheren. Hun jaarlijkse rekening moesten ze ter goedkeuring voorleggen aan *onse scepenen ende geswoirne, dekene vanden ambachten ende een deel van den goeden knapen van onser stat*[24]. Het jaar 1336 betekent derhalve voor de bestuursverhoudingen binnen 's-Hertogenbosch een radicaal breekpunt: verbreking van de hegemonie van het patriciaat, versterking van de positie van de hertog, vergroting van de rol van de ambachtsgilden[25].

Het bestuurssysteem dat in 1336 was ontstaan, bleef zonder grote veranderingen gedurende de rest van de veertiende eeuw in werking. In 1388 verkregen *die scepenen, gezwoeren, dekenen van den ambachten ende een deel der goider lude van onser voirs. stat*

---

18 Ibidem, 17-19.

19 GAH OA Charters en privilegebrieven, 75; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 13.

20 CAMPS, *Stadsrecht*, 35.

21 JACOBS, *Justitie en politie*, 45-46; vergelijk ook de afwijkende mening van HOPPENBROUWERS en JANSEN, 'Dr. Camps' levenswerk', 8.

22 GAH OA Charters en privilegebrieven, 96; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 14.

23 JACOBS, *Justitie en politie*, 46-47.

24 GAH OA Charters en privilegebrieven, 75; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 13.

25 JACOBS, *Justitie en politie*, 50-52, 67-68; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 266-267, 269; KUYER, 'Een veste ende een slot', 18.

van Den Bossche het recht om voortaan zelfstandig accijnzen te mogen heffen. De verkiezing van de beursdragers, nu *rentmeesteren* genoemd, kwam nu bovendien aan de schepenen. Hoewel deze rentmeesters vanaf dat jaar niet één- maar tweemaal per jaar verantwoording af moesten leggen voor hun beheer van de stedelijke financiën[26], bleven zich in dit verband onregelmatigheden voordoen. In 1399 legde hertogin Johanna de stad daarom opnieuw een aantal gedetailleerde bepalingen op. Enkele voorbeelden: de rentmeesters, nu *borgermeesters* genoemd, moesten voortaan de namen vermelden van de personen die zij voor goederen of diensten hadden betaald, of van wie zij geld hadden ontvangen. Ze dienden zelf zorg te dragen voor het opmaken van hun rekening. De controle van die rekening werd daarenboven nog verscherpt. Op aandringen van – naar men mag aannemen – de ambachtsgilden werden strenge regels gesteld met betrekking tot uitgaven door overheidsfunctionarissen: beperking van de consumptie van wijn en maaltijden bij overheidsaangelegenheden; afschaffing van het kledinggeld van 60 oude schilden per jaar voor schepenen en borgermeesters; beperking van de reiskostenvergoeding enzovoort. Ontegenzeglijk werd met deze bepalingen de positie van schepenen en borgermeesters strak gedefinieerd en ingeperkt en dientengevolge de plaats van de ambachtsgilden binnen het bestel versterkt. Dit blijkt ook uit de enige bepaling die rechtstreeks verband houdt met de ambachtsgilden: iedereen die poorter van de stad werd, was voortaan verplicht om lid van een van de ambachtsgilden te worden[27]. Op deze laatste bepaling komen we hierna nog terug[28].

De periode 1399–1401 moet een tijd van verwarring en onrust zijn geweest. Hoewel we nauwelijks bijzonderheden kennen, speelde de aanwezigheid van een aanzienlijke Geldersgezinde minderheid binnen de stad waarschijnlijk een belangrijke rol bij de spanningen. Hertogin en stad kwamen tegenover elkaar te staan, een hertogelijk leger trok op naar de koppige stad. Hierop bond 's-Hertogenbosch in en toonde zich bereid het geschil voor te leggen aan een arbiter: hertog Filips de Goede van Bourgondië. Hertogin Johanna beklaagde zich over een aantal voorvallen: bij een expeditie tegen heer Arnt van Heumen die zich op dat moment in het dorp Heesch bevond, had het grootste deel van de Bossche troepenmacht onderweg rechtsomkeert gemaakt, daarbij schout, schepenen en enkele anderen in groot gevaar achterlatend. Ook hadden de inwoners geweigerd een van de door haar benoemde schepenen te accepteren, hadden zij de seneschalk van Brabant, een hoge hertogelijke ambtenaar[29], verhinderd op te treden tegen de Bossche schout en hadden zij verschillende personen, onderdanen van de hertogin en poorters van 's-Hertogenbosch, belet voor de Bossche schepenbank hun recht te zoeken. Bovendien had de hertogin al drie of vier jaar lang geen inkomsten, die haar rechtens toekwamen, uit stad en Meierij ontvangen. Op deze punten had de stad betrekkelijk overtuigende antwoorden, maar uiteindelijk bepaalde Filips de Goede dat de stad de hertogin de gederfde inkomsten moest vergoeden en in het vervolg de inning ervan niet meer mocht belemmeren. Daarenboven werd de stad veroordeeld tot een boete van 4000 Franse kronen, te betalen aan de hertogin. De seneschalk moest voortaan ongehinderd zijn werkzaamheden kunnen verrichten in stad en Meierij. Tenslotte moesten namens de stad twaalf personen de hertogin om vergif-

---

26 GAH OA Charters en privilegebrieven, 257; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 29; JACOBS, *Justitie en politie*, 52; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 273.

27 GAH OA A525, 64v-65r; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 31; JACOBS, *Justitie en politie*, 52; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 274-277.

28 Zie p.99-101.

29 Tussen 1399 en 1401 werd dit ambt bekleed door Jan van Immerseel: SMOLAR-MEYNART, *La justice ducale*, 527.

fenis vragen[30].

Ook over de ambachtsgilden had de hertogin in 1401 klachten voorgelegd aan arbiter Filips de Goede. De ambachtsdekens zouden vergaderingen hebben gehouden zonder aanwezigheid van schout en schepenen; bovendien zouden zij verscheidene brieven zonder het zegel van de stad aan de hertogin en aan steden in Brabant en elders hebben gezonden. De ambachtsdekens verweerden zich tegen deze beschuldigingen door te benadrukken dat zij inderdaad verschillende malen de mannen van hun ambacht bijeen hadden geroepen, *par manière de prière et non pas par manière de commandement*, en dan nog uitsluitend tot behoud van de eer van hertogin en stad. Wat betreft de ongezegelde brieven, verklaarden de dekens, dat zij die pas na weigering van de schepenen van de stad om de desbetreffende brieven te zegelen, zonder het stadszegel en slechts met hun persoonlijke zegel eraan gehangen, hadden verzonden. Aangezien dit punt geen aanleiding gaf tot specifieke strafmaatregelen, lijkt het erop dat de argumentatie van de ambachtsgilden door de arbiter is geaccepteerd[31]. Enige jaren later was hertog Anton (1406–1415) minder coulant. Een mislukte revolutiepoging door de ambachtsgilden in 1408 leidde tot strenge maatregelen. Een aantal personen werd verbannen, hertog Anton kwam persoonlijk naar 's-Hertogenbosch om een andere bestuursorganisatie in te stellen, waarbij de macht van de ambachtsgilden sterk werd ingeperkt[32].

De bestuurswijzigingen die in 1408 werden doorgevoerd, leidden tot een bestuurssysteem met een stadsregering bestaande uit drie leden, een systeem dat – met de nodige wijzigingen – tot aan het einde van het Ancien Régime zou blijven functioneren. Het eerste lid van de stadsregering bestond voortaan uit schepenen en gezworenen; hun samenstelling en bevoegdheden bleven onveranderd. Om de macht van de ambachtsgilden terug te dringen werd nu officieel het tweede lid, bestaande uit de *ledige luden*, raadslieden of raden, die voorheen reeds een vage rol binnen het bestuur hadden gespeeld, toegevoegd. Alle personen die schepen (en dus gezworene) waren geweest werden automatisch voor de rest van hun leven raadsman[33]. De ambachtsgilden bleven actief binnen de stadsregering in het derde lid, maar hun bevoegdheden werden aan banden gelegd. De meest in het oog springende maatregel bepaalde dat de dekens van de ambachten, die tot dan toe gekozen waren door de ambachtsleden, voortaan zouden worden gekozen door de schepenen en gezworenen, uit een lijst met de meest eerbiedwaardige personen, geboren poorters en oud-dekens, samengesteld door de aftredende dekens[34]. Het eerste lid bepaalde wanneer raadslieden en ambachtsdekens zouden worden opgeroepen. De ambachtsdekens waren verplicht te verschijnen en hun oordeel te geven. Wel hadden zij het recht ruggespraak te houden met hun achterban. Inzake de stedelijke financiën bleven de ambachtsgilden een rol spelen: was de stad *in commer*, dan moesten de drie leden samen overleggen, waar men het geld vandaan zou halen, om de financiële nood te lenigen. Pas wanneer men het na een maand nog niet eens kon worden, mochten het eerste lid en de meerderheid van het tweede lid buiten de ambachtsgilden om een beslissing nemen[35].

Één van de bitterste pillen voor de ambachtsgilden, de verkiezing van hun dekens door

---

30 GAH OA Charters en privilegebrieven, 279; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 32; KUYER, 'Een veste ende een slot', 29-32; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 278-282.

31 GAH OA Charters en privilegebrieven, 279; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 32; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 278-282.

32 JACOBS, *Justitie en politie*, 46; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 282-285.

33 JACOBS, *Justitie en politie*, 46-47.

34 GAH OA A534, 40r-47r; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 36.

35 Ibidem; JACOBS, *Justitie en politie*, 52; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 283-285.

de schepenen, werd al in 1419 weer ongedaan gemaakt. Als dank voor de militaire steun die de Bossche ambachtsgilden in dat jaar bij de belegering van Dordrecht aan hertog Jan IV van Brabant en zijn echtgenote Jacoba van Beieren hadden geboden, herstelde de hertog het recht van de ambachtsgilden om hun eigen dekens te kiezen. Bovendien werd de mogelijkheid om buiten de ambachtsgilden om besluiten te nemen over de stadsfinanciën teniet gedaan[36]. Dit systeem bleef, met een korte onderbreking in de periode 1494–1498, functioneren tot 1525. De ambachtsgilden bleven, ondanks de beperkingen van 1408, actief deelnemen aan het stadsbestuur. Een voorbeeld: de eerste twee leden van de stadsregering keurden de rekening goed die rentmeesters Nicolaes van Straten en Dirck van Beerse over de periode Bamis 1454 – Pasen 1455 hadden voorgelegd. Het derde lid was het niet met de gang van zaken eens, maar had blijkbaar de goedkeuring van de rekening in de raad niet kunnen tegenhouden. Als laatste redmiddel begonnen de ambachtsdekens voor de eigen schepenbank een rechtzaak over deze kwestie. De rentmeesters werden beschuldigd van het doen van uitgaven aan niet met name genoemde personen, zonder goedkeuring van het stadsbestuur; werkzaamheden zouden zijn verricht zonder toestemming van stadswege en werkzaamheden die wel door de magistraat waren bevolen, zouden niet zijn uitgevoerd; niet uitbetaalde stadsrenten zouden als betaald zijn genoteerd; de rentmeesters zouden aan vrienden geld uit de stadsinkomsten hebben geleend en zonder reden geld hebben opgenomen. De hertog trok de zaak naar zich toe. Zijn uitspraak was vernietigend voor de rentmeesters: zij hadden zich in hun ambt *gemesuseert ende mesdragen*, werden verplicht alle ongerechtigheden te herstellen, moesten een boete betalen en bovendien blootshoofds voor hoog- en laagschout, schepenen, raden en ambachtsdekens schuld bekennen[37]. Impliciet was deze uitspraak bovendien een veroordeling van de door de eerste twee leden afgegeven goedkeuring van de gewraakte rekening. Het lijkt erop dat het patriciaat niet in alle zaken steeds het belang van de stad voorop heeft gesteld. In dit geval steunde de hertog de ambachtsgilden in hun verzet. Dat die steun zeker niet structureel was, moge blijken uit de hertogelijke benoeming in 1459 van Dirk van Beerse tot schepen. Vrijwel zeker gaat het hier om dezelfde persoon als de veroordeelde rentmeester[38].

's-Hertogenbosch kreeg sinds 1430 te maken met de machtige hertog van Bourgondië als landsheer. De dagen dat de vier Brabantse hoofdsteden Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch, de dienst uitmaakten in het hertogdom, waren voorgoed voorbij. Dit neemt niet weg dat de stad bleef strijden voor de handhaving van haar privileges en zich met hand en tand verzette tegen de toenemende financiële en militaire eisen van Filips de Goede en vooral Karel de Stoute. De dood van Karel de Stoute in 1477 leidde net als op veel andere plaatsen in de Nederlanden ook in 's-Hertogenbosch tot troebelen. Een woedende menigte drong op 18 maart van dat jaar de vergadering van de drie leden van de stadsregering binnen en nam 43 belangrijke personen, onder wie de laagschout en een aantal schepenen, gezworenen en raadslieden, gevangen. Wie daarna precies het bestuur van de stad in handen kreeg, is onduidelijk: twee van de zittende schepenen waren gevangen genomen, van één schepen is het lot in deze periode onbekend, de overige vier zetten echter hun activiteiten voort[39], althans op het terrein van de voluntaire jurisdictie[40]. In één

36 GAH OA Charters en privilegebrieven, 346; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 39; JACOBS, *Justitie en politie*, 55; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 286-288.

37 GAH OA Charters en privilegebrieven, 484; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 69; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 291-294; JACOBS, *Justitie en politie*, 69; JACOBS, 'De politieke rol', 86.

38 JACOBS, *Justitie en politie*, 266.

39 VAN LITH-DROOGLEEVER FORTUIJN, 'De stad 's-Hertogenbosch', 84.

kroniek wordt gesproken van een bewind van dekens en ambachtslieden[41]. Andere kronieken houden zich in hun kwalificaties van de leiders van de opstand meer op de vlakte. Cuperinus spreekt van *een groote verveerliken oploop onder die borgers*; Molius van *plebeorum dominium*[42]. Het lijkt waarschijnlijk dat het initiatief bij enkele gilden, met name de linnenwevers en speldenmakers, heeft gelegen. De opstandelingen dwongen de hoogschout de gevangenen te berechten. Als eerste werd laagschout Jan van Arkel voorgeleid. Na op zijn knieën om genade te hebben gesmeekt, kreeg hij een boete van maar liefst 700 Rijnsgulden. Daarop volgde Jan van Erp, aan wie een boete van 3000 Rijnsgulden werd opgelegd. De overige gevangenen werden in mei 1477 vrijgelaten tegen betaling van een boete van in totaal 7700 Rijnsgulden. En daarmee was het oproer ten einde. In juni 1477 vergaf de hertogin de stad hetgeen er zich in de voorgaande maanden had voorgedaan en beloofde er geen onderzoek naar in te zullen stellen[43].De gedupeerden van het oproer, degenen die gevangen hadden gezeten en hoge boetes hadden moeten betalen, werden aan hun lot overgelaten: pas na lange procedures slaagden zij erin hun geld terug te krijgen en hun naam te zuiveren[44]. Consequenties voor de bestuurlijke organisatie van de stad heeft deze opstandige episode, mede door de zwakheid van het landsheerlijk gezag, niet gehad. Sterker nog, in een ordonnantie die het stadsbestuur op 10 november 1477 uitvaardigde, werd de positie van de ambachtsgilden zelfs versterkt. In de eerste plaats kregen de ambachtsdekens een soort parlementaire onschendbaarheid voor hetgeen in de vergadering van de raad was gezegd; bovendien werden de bevoegdheden van de ambachten bij het financiële beheer vergroot[45].

In de daaropvolgende decennia bleef de verhouding tussen bestuurlijke elite en ambachtsgilden gespannen. De verhouding tussen stad en landsheer was op een enkel incident na, meestal in verband met belastingen of overlast door soldaten, over het algemeen vrij goed. In 1485 verzetten stad en Meierij zich tegen een door Maximiliaan van Oostenrijk opgelegde belasting. In 1488 weigerde de stad Maximiliaans vader, keizer Frederik III die met duizend ruiters op weg van Vlaanderen naar Duitsland in 's-Hertogenbosch wilde overnachten, toegang te verlenen: uiteindelijk moest de stad deze halsstarrige houding bekopen met onder andere een boete van 35.000 Rijnsgulden[46].

De interne conflicten en de economische neergang, die de stad in de laatste decennia van de vijftiende eeuw doormaakte, vormden in 1494 voor hertog Filips de Schone, ervan overtuigd dat deze zaken zich hadden kunnen voordoen *by gebrecke van goede pollicie ende regiment in onser voirs. stat*[47], aanleiding om in 's-Hertogenbosch een drastische bestuursorganisatie door te voeren. Voortaan zouden er naar Leuvens model jaarlijks twee burgemeesters zijn: de zogenaamde buitenburgemeester, door de hertog geselecteerd uit gezworenen en raadslieden; de binnenburgemeester, door het derde lid gekozen uit een lijst van drie kandidaten, opgesteld door buitenburgemeester, schepenen en gezworenen.

---

40 Dat wil zeggen de registratie voor de schepenbank van overeenkomsten tussen twee particuliere partijen; vergelijk p.109.

41 HERMANS ed., 'Vijf-en-twintig jarig kronijkje', 202-203.

42 VK 65; GAH OAA 8083, 9v.

43 GAH OA Charters en privilegebrieven, 565; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 82. Ondanks deze belofte werden toch twee jaar later twee van de belangrijkste onruststokers uit 1477 onthoofd.

44 VAN LITH-DROOGLEEVER FORTUIJN, 'De stad 's-Hertogenbosch', 87-89.

45 GAH OA Charters en privilegebrieven, 569; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 83; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 298-300.

46 VAN LITH-DROOGLEEVER FORTUIJN, 'De stad 's-Hertogenbosch', 89-93.

47 GAH OA Charters en privilegebrieven, 647; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 95.

Hoewel langs verschillende wegen benoemd, hadden beide burgemeesters dezelfde taken en bevoegdheden: zij hadden het recht het stadsbestuur bijeen te roepen en in de vergadering als eerste te spreken. Tevens waren zij in rechterlijke zaken actief.

Eveneens nieuw in 1494 was een welstandseis voor alle leden van de stadsregering: de burgemeesters moesten minimaal kunnen beschikken over een jaarlijkse erfrente van 150 gulden of een vermogen van 1800 gulden. De samenstelling van de eerste twee leden[48] van de stadsregering bleef onveranderd. Wel werd ook voor lidmaatschap van deze organen een welstandseis gesteld: 100 gulden jaarlijkse rente of een vermogen van 1200 gulden[49]. Het derde lid kreeg met het zogenaamde natiënsysteem een radicaal andere structuur. De politiek gerechtigde ambachtsgilden werden, in navolging van de bestuurssystemen in Brussel en Leuven[50], ingedeeld in zeven natiën. Alle poorters waren verplicht deel uit te maken van één van deze natiën. Iedere natie koos acht gezworenen, waaruit de eerste twee leden van de stadsregering op hun beurt twee gezworenen kozen die, samen veertien man sterk, het derde lid zouden vormen. Deze gezworenen van het derde lid moesten beschikken over minstens 50 gulden aan renteopbrengsten per jaar of 600 gulden aan vermogen. Vervolgens zou jaarlijks één van de twee vertegenwoordigers van iedere natie in de stadsregering aftreden, evenals drie van de overige zes gezworenen. De natiën kozen elk vier nieuwe gezworenen, de twee eerste leden van de raad wezen uit de gezworenen vervolgens weer voor elke natie één nieuwe vertegenwoordiger in het derde lid aan. De twee gezworenen van elke natie die deel uitmaakten van het derde lid mochten geen ruggespraak houden met hun gehele achterban, maar alleen met de overige zes gezworenen van hun natie, en wel uitsluitend over aangelegenheden die Brabant of de hertog aangingen of over uitgaven van meer dan 100 gulden. Wanneer de veertien vertegenwoordigers van de natiën onderling geen overeenstemming konden bereiken, werden besluiten genomen door de eerste twee leden en de meerderheid van het derde lid. Kon het derde lid het binnen een maand niet eens worden met de andere twee leden, dan waren die laatste twee gerechtigd zelfstandig een besluit nemen[51]. Met recht constateert Jacobs dat de ambachtsgilden binnen dit systeem vrijwel monddood waren gemaakt[52].

Deze bestuurlijke constellatie heeft naar alle waarschijnlijkheid niet goed gefunctioneerd. Zeker is dat de zorgwekkende economische toestand van de stad in de vier jaar dat het natiënsysteem in werking was, alleen nog maar verslechterde. Bossche burgers werden buiten de stad steeds vaker persoonlijk aansprakelijk gesteld en gearresteerd voor de schulden die hun vaderstad had gemaakt. Op 1 oktober 1498 keerde 's-Hertogenbosch stad dan ook terug naar het bestuurssysteem van vóór 1494. Daarmee werd ook de oude positie van de ambachtsgilden in het derde lid hersteld. Hoewel er van hertogelijke zijde geen protest tegen deze drastische stap is gekomen, is er voorzover bekend geen hertogelijke autorisatie voor verleend.

---

48 In zestiende eeuwse stukken is steeds sprake van *de eerste twee leden* of *de twee eerste leden*. Deze terminologie zou kunnen doen veronderstellen dat er dan nog minstens twee andere leden waren, terwijl er in werkelijkheid slechts drie leden waren.

49 BLOCKMANS, 'Mobiliteit', 243: in Dordrecht werd, eveneens in 1494, een minimumvermogen van 1000 gulden voor de vroedschap en 800 gulden voor schepenen en raden geëist.

50 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 303-304; VAN UYTVEN ed., *Leuven 'de beste stad van Brabant'* I, 224-227; VAN UYTVEN, 'Stadsgeschiedenis', 234.

51 JACOBS, *Justitie en politie*, 59-61; 64-66; VAN LITH-DROOGLEEVER FORTUIJN, 'De stad 's-Hertogenbosch', 93-96; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 305-310.

52 JACOBS, *Justitie en politie*, 61.

4.3. POLITIEK-INSTITUTIONELE ONTWIKKELINGEN IN 'S-HERTOGENBOSCH, 1500–1580

4.3.1. HET STADSBESTUUR VAN 'S-HERTOGENBOSCH ROND 1500

De bestuurlijke constellatie die in de loop van de vijftiende eeuw in 's-Hertogenbosch was gegroeid, was na het korte intermezzo van 1494–1498 opnieuw in werking getreden. Hoe stak dat systeem in elkaar? De hertog werd binnen de stad vertegenwoordigd door de laagschout. De hoogste hertogelijke functionaris binnen de Meierij van 's-Hertogenbosch, de hoogschout, resideerde gewoonlijk ook binnen de hoofdstad van dat kwartier. Vanaf 1535 werden de functies van laag- en hoogschout steeds door één persoon vervuld. Tot 1629 waren achtereenvolgens Jan van Brecht (37) (laagschout 1530–; hoogschout 1535–1558); diens zoon Jacob van Brecht (1558–1599); diens zoon Filips van Brecht (1599–1629) gecombineerd laag- en hoogschout[53]. De laagschout moest enerzijds ten overstaan van de hertog een eed van trouw zweren en hem een borgsom betalen, anderzijds moest hij voor schepenen van 's-Hertogenbosch zweren de rechten en privileges van de stad te zullen eerbiedigen. De laagschout was de functionaris die namens de hertog de nieuwe schepenen beëdigde[54]. Hij bezat namens de hertog de middelbare en lage jurisdictie in stad en vrijdom van 's-Hertogenbosch en was dus competent in boetstraffelijke en civiele zaken. De hoogschout bezat de hoge of criminele jurisdictie in stad en Meierij. Op het gebied van de justitie trad de schout met zijn dienaren op tegen crimineel gedrag door middel van arrestaties en beslagleggingen. Hij kon de arrestant ofwel tot compositie brengen, dat wil zeggen met hem tot overeenstemming komen over een boete, ofwel voor de rechtbank leiden. Als *monitor scabinorum* maande hij de schepenen recht te spreken, hij zat de rechtbank voor en droeg zorg voor de tenuitvoerlegging van de vonnissen. Op het terrein van de wetgeving zorgde de schout voor publicatie en handhaving van hertogelijke en stedelijke ordonnanties. Over inhoudelijke bemoeienis van de schout met stedelijke ordonnanties bestond onenigheid: de schout eiste inzage vooraf om de rechten van de hertog te kunnen beschermen, het stadsbestuur verzette zich tegen inmenging van buitenaf. Tenslotte hadden de schouten bevoegdheden op het terrein van de defensie en de waterstaat[55].

Sinds 1 oktober 1498 bestond de stadsregering weer uit de drie leden in hun oude samenstelling (zie overzicht 1). Het eerste lid bestond uit de zeven schepenen en de zeven gezworenen. Op de verkiezingsprocedure en de eisen die aan de schepenen werden gesteld komen we in hoofdstuk 7 nog uitgebreid terug[56]. Schepen was men voor de duur van één jaar, van Bamis, 1 oktober, tot en met 30 september van het volgende jaar; het daaropvolgende jaar fungeerde men dan als gezworene; vanaf het daaropvolgende jaar was men raadsman. Pas twee jaar na beëindiging van een schepenmandaat was men weer voor een nieuwe termijn als schepen verkiesbaar. De zeven schepenen vormden samen de schepenbank, de rechtbank van de stad. Voorts speelden de schepenen met de gezworenen een belangrijke rol bij de stedelijke wetgeving en het dagelijks bestuur van de stad[57].

Het tweede lid van het stadsbestuur werd gevormd door de raden, ook wel aangeduid

---

53 Ibidem, 239-240.
54 Zie over de rol van de hoog- of laagschout bij de verkiezingsprocedure p.212-213.
55 JACOBS, *Justitie en politie*, 20-30; COOPMANS, 'De Meierij van 's-Hertogenbosch', 80-82.
56 Zie p.212-220.
57 JACOBS, *Justitie en politie*, 32-46.

OVERZICHT 1

BESTUURLIJKE ORGANISATIE VÓÓR 1525

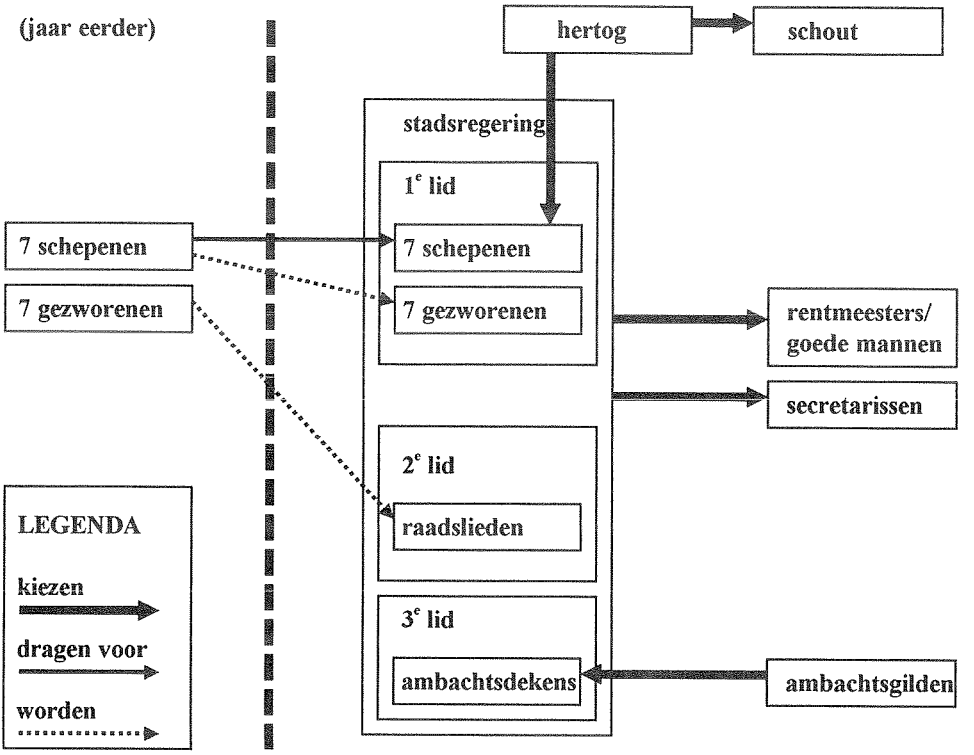

als *ledige luden* of raadslieden. Schout Jacob van Brecht beschrijft in 1565 hun positie als volgt: *die eens van synen leven schepen hier ten Bossche is geweest blyft altyts inden eedt continuelick alsoo lange als hy leeft en mach altyt ongeroepen byden breder raedt ende inder vergaderinge vander stadt ofte drie leden coemen*[58]. Iedereen die ooit schepen – en dus gezworene – van 's-Hertogenbosch was geweest, bleef voor de duur van zijn leven raadsman van die stad[59].

In 1498 werd het derde lid in zijn oude vorm hersteld. Niet langer gold het natiënsysteem; voortaan werd het derde lid weer gevormd door de dekens van de politiek bevoegde ambachtsgilden. Een aantal gilden was niet vertegenwoordigd in het derde lid, wellicht omdat ze te klein waren of pas waren ontstaan, nadat het bestuurssysteem al was uitgekristalliseerd. Rond 1500 waren achttien ambachtsgilden in het derde lid van de

58 ARAB RB 51, 223v.
59 JACOBS, *Justitie en politie*, 46-49.

stadsregering vertegenwoordigd[60]. Iedereen die meester van een gilde was, geboren poorter van de stad en van wettige geboorte, kon ambachtsdeken van dat gilde worden. Of er vóór 1525 al sprake was van een welstandseis voor dekens is onzeker. Het eerste lid kon de ambachtsdekens als derde lid ter vergadering ontbieden, wanneer het dat nodig achtte. In financiële kwesties was aanwezigheid van de dekens in de raadsvergadering noodzakelijk. Wanneer zij werden opgeroepen, waren de dekens verplicht in de raad te verschijnen en, eventueel na ruggespraak met de gildebroeders, hun opinie kenbaar te maken. Besluiten werden genomen door de drie leden gezamenlijk, unanimiteit was niet vereist, wel een meerderheid binnen elk lid[61].

Dit bestuurssysteem had het grootste deel van de vijftiende eeuw gefunctioneerd, maar was niet in staat gebleken de groeiende crisis van de Bossche stadsfinanciën te bedwingen. De radicale bestuurshervorming van Filips de Schone was daar evenmin in geslaagd. Bij de terugkeer naar het oude bestuursstelsel in 1498 was dan ook duidelijk dat nieuwe maatregelen noodzakelijk waren om de financiële malaise te bestrijden. In 1499 besloot de stadsregering tot het aanstellen van *zes goede mannen* met uitgebreide bevoegdheden. De hertog gaf hiervoor zijn toestemming en verleende bovendien – we zagen het reeds – een *brief van state ende atterminatie*, waarmee de stad acht jaar de tijd kreeg om haar schulden af te lossen en de persoonlijke aansprakelijkheid van de individuele Bossche poorter voor de stadsschulden tijdelijk werd opgeheven[62]. Dit betekende dat de Bossche handelaren weer relatief ongestoord hun activiteiten buiten de stad konden voortzetten, althans binnen de hertogdommen Brabant en Limburg en de landen van Overmaze. De nieuwe functionarissen werden door de eerste twee leden van het stadsbestuur gekozen uit een door de ambachtsgilden opgestelde voordracht van twaalf goede, eerbare mannen, ieder voor minstens 1000 Rijnsgulden gegoed[63]. De aangewezen personen kregen zeer uitgebreide bevoegdheden om de financiële problemen te lijf te gaan. Iedereen – ook de leden van de stadsregering – moest hun bevelen opvolgen op verbeurte van lijf en goed. Later heeft het stadsbestuur de macht van deze goede mannen enigszins ingeperkt: voor de instelling van nieuwe accijnzen of andere belastingen was vanaf 1511 de eendrachtige goedkeuring van de drie leden vereist[64]. Gedurende de zes jaren van hun ambtstermijn mochten de zes goede mannen geen andere ambten vervullen en ook geen accijnzen of goederen van de stad pachten. Ieder jaar moesten zij het stadsbestuur hun rekening ter goedkeuring voorleggen. In de gegeven omstandigheden was de nieuwe functie van goede man verre van begerenswaardig, maar op weigering van het ambt stond confiscatie van bezittingen en de doodstraf. Van de stadsbewoners werd – naast gehoorzaamheid aan de zes goede mannen – geëist dat zij alle pracht en praal in de volgende zes jaren achterwege zouden laten[65]. Tot en met 1547 bleef de functie van *goede man*, later ook aangeduid als *gecommitteerde tot den regimente ende politie*, bestaan, hoewel aantal en ambtstermijn niet steeds gelijk bleven. In 1547 werd de positie van de rentmeesters[66] als verantwoordelijken voor de stadsfinanciën weer hersteld. Veel meer dan de gecommitteerden waren zij in hun doen en

60 Zie tabel 5.20, p.145.
61 Ibidem, 50-59; JACOBS, 'Politieke rol', 85-87; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 286-288.
62 GAH OA Charters en privilegebrieven, 658. Zie ook p.38.
63 JACOBS, *Justitie en politie*, 74.
64 Ibidem.
65 Ibidem, 70-71; VAN LITH-DROOGLEEVER FORTUIJN, 'De stad 's-Hertogenbosch' 96-97; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 310-312.
66 De functie van rentmeester, hoewel in 1499 met de aanstelling van de goede mannen in feite een lege huls geworden, bleef toch voortbestaan. Zie hierover p.253-254.

laten ondergeschikt aan het stadsbestuur[67].

De financiële noodtoestand in 's-Hertogenbosch aan het einde van de vijftiende eeuw was in 1494 voor de hertog de belangrijkste reden geweest om het bestuurssysteem van de stad ingrijpend te wijzigen. Het nieuwe bestuurssysteem bleek echter niet in staat om de stedelijke financiën te saneren, zeer waarschijnlijk omdat brede steun vanuit de bevolking ontbrak. De herinvoering van het oude bestuurssysteem en de directe betrokkenheid van de ambachten bij de instelling van de *zes goede mannen* konden een dergelijke brede steun wel verzekeren. Het door de goede mannen veelvuldig gebruikte middel van directe hoofdelijke belastingen, waarbij iedereen naar draagkracht werd aangeslagen, zal grote delen van de bevolking hebben aangesproken, behalve natuurlijk de bovenlaag: in de zetting van 1502–1503 werd 70% van de totale opbrengst opgebracht door de rijkste 20% van de aangeslagen bevolking[68]. Het patriciaat, vertegenwoordigd door de eerste twee leden van de stadsregering, gaf de voorkeur aan rentenverkoop en instelling of verhoging van indirecte belastingen[69]. De omstandigheid dat na 1512–1513 decennia lang geen directe hoofdelijke belastingen meer werden geheven, mag enerzijds wijzen op een verbetering van de financiële situatie van de stad 's-Hertogenbosch[70], anderzijds kan zij ook duiden op een groeiend overwicht van het patriciaat in de stadsregering.

4.3.2. DE TROEBELEN VAN 1525 EN HUN INSTITUTIONELE GEVOLGEN

Naar aanleiding van een oproer in 1525 drong Karel V de stad 's-Hertogenbosch een aantal wijzigingen in haar bestuurssysteem op, die met name de rol van de ambachtsgilden in ernstige mate inperkten (overzicht 2). In 1525 was binnen de Bossche stadsregering onenigheid ontstaan over een nieuwe bede van de landvoogdes aan de Staten van Brabant. Een commissie van raadslieden en zes ambachtsdekens had te Mechelen namens 's-Hertogenbosch geweigerd voortaan een vaste jaarlijkse bijdrage aan de landsheer te betalen, maar onder zware druk wel ingestemd met een eenmalige bijdrage. Toen deze commissie het bereikte onderhandelingsresultaat aan de Bossche raad voorlegde, bleek die verdeeld te zijn: met name de ambachtsdekens achtten het toegezegde bedrag te hoog en beschuldigden de eerste twee leden ervan *dat zy meer betragtte 's Keizers gunst te winnen, om ampten voor haare kinderen te bekomen, dan stads welzyn te bevorderen*[71]. De ambachtsgilden hielden daarop rumoerige vergaderingen. De meest radicale ambachten, de wevers, speldenmakers en nestelmakers, dwongen nu de stadsregering om het maalgeld af te schaffen en de bieraccijns te verlagen. Van de vele kloosters in de stad die belastingvrijdom genoten, eisten zij een bijdrage naar draagkracht in alle stadslasten. Het is onduidelijk of dit een eenmalige eis was om de bede op te kunnen brengen of als een structurele maatregel moet worden gezien. Onder zware druk gaven alle kloosters toe, met uitzondering van de kartuizers, wilhelmieten en predikheren. Die drie wendden zich tot de regentes en verkregen van haar de toezegging dat de privileges van de kloosters zouden worden gerespecteerd. Met deze actie riepen deze kloosters evenwel de toorn van althans een deel van de bevolking over zich af. De voorraadkelders van de wilhelmieten en predikheren werden door een woedende menigte geplunderd. De kartuizers wisten eenzelfde lot slechts af te wenden door in hun boomgaard *taeffelen met broot, booter, kees ende bier* klaar te zetten

67 JACOBS, *Justitie en politie*, 72-73.
68 BLONDÉ, 'Saneringspogingen', 65.
69 BLONDÉ, *Sociale structuren*, 12.
70 BLONDÉ, 'Saneringspogingen', 66, grafiek 1.
71 VAN HEURN, *Historie der stad* I, 441-442.

OVERZICHT 2

BESTUURLIJKE ORGANISATIE NA 1525

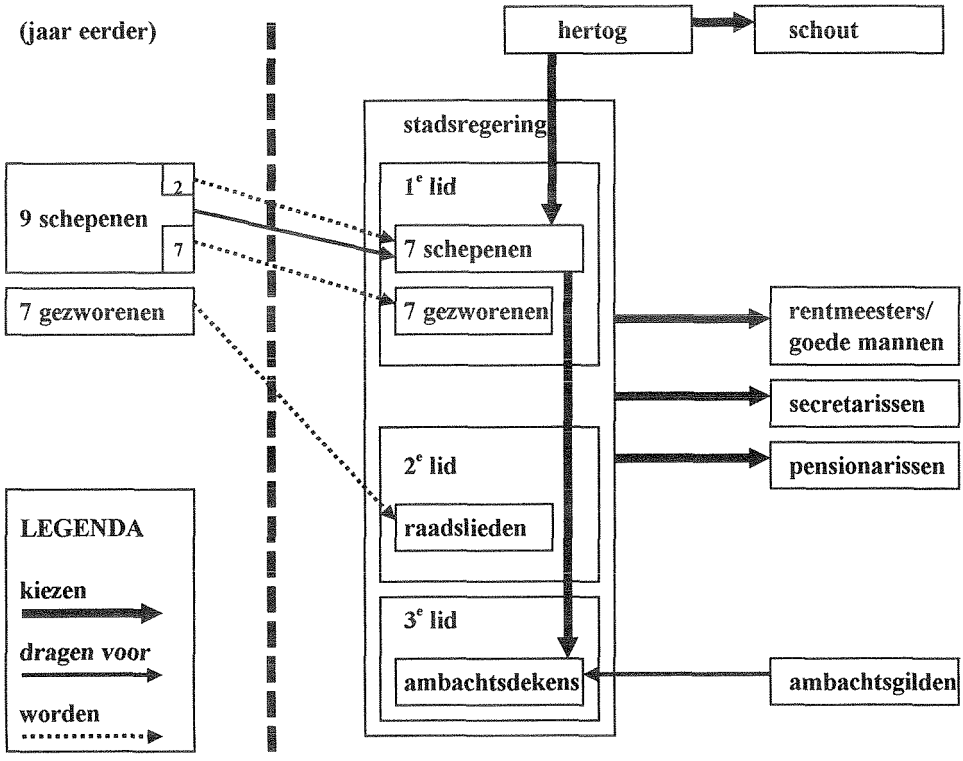

voor het aanstormende Bossche gepeupel[72]. Met deze rebelse daad bevond de stad zich in een staat van openlijke opstand tegen het landsheerlijke gezag. Het vertrek van een delegatie van het stadsbestuur naar Brussel, met het doel de landvoogdes de gebeurtenissen in 's-Hertogenbosch uit te leggen, werd door de oproerlingen verhinderd. De stad was feitelijk in handen van de ambachtsgilden. Een felle reactie uit Brussel bleef niet uit: in het gehele land werden goederen van Bosschenaren in beslag genomen, landvoogdes Margaretha van Oostenrijk trok persoonlijk met een leger naar het noorden van Brabant. Pogingen vanuit 's-Hertogenbosch om onderhandelingen aan te knopen werden door de landvoogdes afgewezen: zij eiste dat eerst diegenen die zich schuldig hadden gemaakt aan plundering van kloosters zouden worden uitgeleverd. Toen de Bossche burgers deze eis vernamen, gaven zij te kennen *dat zy het alle gedaan hadden, en dat de een geen meerder schuld dan de ander had*[73]. Margaretha liet daarop haar troepen de toegangswegen naar

72 VK 225.
73 VAN HEURN, *Historie der stad* I, 448.

de stad afsluiten. De Bosschenaren bereidden zich voor op een gewapend treffen, maar een aanzienlijk poorter en raadsman, Jan van Vladeracken (179), heer van Geffen[74], slaagde erin de verhitte gemoederen enigszins tot bedaren te brengen en de opstandelingen te overtuigen dat verder verzet zinloos was en uiteindelijk alleen tot een zwaardere straf voor de stad zou leiden. Onderhandelingen volgden en uiteindelijk onderwierp 's-Hertogenbosch zich aan de landsheer. In zwarte kleren, blootshoofds, elk met een brandende toorts in de hand, trokken 150 gildenleden de landvoogdes tegemoet, vielen voor haar op de knieën en smeekten om vergiffenis. 's-Hertogenbosch zou de gevorderde beden zonder uitstel betalen, alsmede een boete van 12.000 Rijnsgulden. Bovendien werd het bestuurssysteem van de stad drastisch gewijzigd[75].

Een van de kenmerken van de regering van Karel V is het systematisch terugdringen van zogenaamd 'democratische' elementen in de verschillende lagen van het bestuurssysteem. Met name de positie van de ambachtsgilden in de lokale besturen heeft hij, waar zich de mogelijkheid voordeed, zoveel mogelijk beknot. Het nieuwe bestuurssysteem, dat Karel V op 12 augustus 1525 aan 's-Hertogenbosch gaf, past uitstekend in dit beeld: met name de rol van de ambachtgilden werd sterk aan banden gelegd[76]. Allereerst werd, vanwege de omvang en het inwonertal van de stad, het aantal schepenen van zeven op negen gebracht. Twee schepenen zouden elk jaar worden gecontinueerd, zodat jaarlijks zeven nieuwe schepenen werden benoemd door de hertog of diens commissarissen[77]. Doordat de continuïteit in het schepencollege werd gewaarborgd door deze twee schepenen, was de rol van de gezworenen min of meer overbodig geworden[78]. Toch bleef het ambt van gezworene bestaan en bleven deze functionarissen ook actief in het stadsbestuur. De positie van het tweede lid, de raadslieden, veranderde niet. Over een minimum vermogen om schepen te kunnen worden, zoals in 1494 was vastgesteld, wordt in 1525 niet gesproken.

Voor de bestuurlijke elite, die de eerste twee leden van de stadsregering bezette bracht 1525 geen wezenlijke wijzigingen. Het derde lid daarentegen moest zich zeer ingrijpende veranderingen laten welgevallen. Het gilde van de linnenwevers werd vanwege zijn aandeel in de troebelen uit het derde lid gezet[79]. Het werd de ambachtsgilden verboden om *gemeynen vergaderingen in kerckhoff* of op andere plaatsen te houden op verbeurte van lijf en goed. Het aantal dekens en gezworenen van de zeventien politiek gerechtigde ambachtsgilden werd voortaan van bovenaf opgelegd: in totaal 50 dekens en 177 gezworenen[80]. Het recht om deze gildenfunctionarissen zelf te kiezen werd de ambachtsgilden bovendien ontnomen: zij mochten nog slechts een dubbeltallige voordracht doen van personen die konden beschikken over een jaarlijks inkomen van 50 Rijnsgulden uit renten of een vermogen van 600 Rijnsgulden. Uit deze voordracht kozen de schepenen vervolgens

---

74 In totaal was hij tussen 1476 en 1528 dertien maal schepen van 's-Hertogenbosch. Tijdens de troebelen van 1525 was hij raadslid. Zijn optreden heeft de waardering van de landsheer opgeleverd, getuige het feit dat hij op Bamis 1525, in de eerste schepenbank na de bestuurshervorming, door Karel V tot president-schepen werd benoemd.

75 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 315-316; VAN HEURN, *Historie der stad* I, 439-451; VK, 90-94; 223-229; VAN UYTVEN, '"Altyt siet dat eynde aen!"'; VAN DE LAAR, 'De katholieke restauratie', 195-198; GAH OAA 8083, 37r-46v.

76 GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 720; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 123.

77 JACOBS, *Justitie en politie*, 32-36; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 317.

78 JACOBS, *Justitie en politie*, 46.

79 JACOBS, 'Politieke rol', 81; JACOBS, *Justitie en politie*, 52-54; BLONDÉ, 'Saneringspogingen', 74; andere interpretatie: VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 50. Tijdens de troebelen in 1566 trachtten de linnenwevers hun politieke rol te herwinnen: zie p.105.

80 Zie tabel 5.19, p.144.

dekens en gezworenen. De dekens mochten geen ruggespraak meer houden met de gewone gildenleden, maar alleen nog met de gezworenen van hun ambacht en dan alleen nog *om zaken, ons off onsen nacomelingen of den gemeenen lande van Brabant aengaende, off van sommen van pennyngen gedraegende boven hondert gulden eens.* Ieder gilde afzonderlijk moest vervolgens in de raad zijn opinie kenbaar maken. Wanneer de verschillende ambachtsgilden het onderling niet eens waren, werden besluiten genomen door de twee eerste leden met de meerderheid van de dekens. De formele positie van de ambachtsgilden binnen het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch was met deze regeling zeer verzwakt[81].

4.3.2.1. iedere poorter verplicht lid van een ambachtsgilde?

Bij de regeling van 1525 werd bepaald dat poorters van de stad niet meer verplicht waren om lid van één van de ambachtsgilden te worden. Verschillende auteurs hebben beweerd dat deze verplichting daarom tussen 1399 en 1525 onverkort moet hebben gegolden. Vanaf 1399 lijkt het derde lid van de stadsregering inderdaad het karakter van een gemeentevergadering te hebben gekregen. De hertogin bepaalde toen immers: *item en sal men nyemont voirtaen poirter maken in onser voirs. stadt van Den Bosch, hy en sal mede in een ambacht comen derselver onser stadt*[82]. In 1445 beklaagde de laagschout van 's-Hertogenbosch zich erover dat *binnen der stat ende vryheit vanden Bossch vele ingesetenen waren die dair ambachten, comanscappen ende neringen deden, die welke gheen poirters en waren of mitten poirteren tot ghenen schoet noch genoet en stonden.* Landsheer en stadsbestuur spraken nu af *dat soe wye inder voirscreven stat geseten waer ende gheen poirter en waer, binnen enen sekeren genoemden tide poirter weerden ende aldair in een ambacht comen soude*[83]. Om hun loyaliteit aan de stad te versterken moesten alle inwoners van 's-Hertogenbosch poorter én lid van een ambachtsgilde worden. In 1444 werden 58 nieuwe poorters ingeschreven, in 1445 maar liefst 143, in 1446 slechts 52, in daaropvolgende jaren daalde dit aantal nog verder[84]. De maatregel van 1445 heeft blijkbaar slechts kortstondig effect gehad. Hieruit blijkt intussen wel dat de koppeling tussen poorterschap en lidmaatschap van een ambachtsgilde rond het midden van de vijftiende eeuw nog steeds bestond. Bij de bestuursherziening van 1494 bepaalde hertog Filips de Schone: *ende sullen alle burgeren van der voirs. stadt, geboren oft gecochte burgeren, gehouden wesen te zyne in een van der voirs. zeven nacien, hetzy coopluiden, rentiers oft anderen in der voirs. stat wonende; behouden scepenen, gesworen ende raedsluyden, dewelcke niet kiesen en sullen, mair bliven als van desen nair die oude costumen*[85]. In 1525 bepaalde Karel V tenslotte: *ende en zullen den innegeboren noch die gecochte poorters van der voirs. stadt van sHertogenbossche, van wat staete off condicie die zijn, voirtaen nyet gehouden wesen in eenigen van den voirs. ambochten te zyne off in die te commen, tenzy by huerzelfs eygen wille*[86]. Tussen 1399 en 1525 – met uitzondering van de periode tussen 1494 en 1498 – zou dus iedere geboren en gekochte poorter van 's-Hertogenbosch

81 GAH OA Charters en privilegebrieven, 720; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 123; JACOBS, *Justitie en politie*, 50-63; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 318-321.

82 GAH OA A525, 54v-55a; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 31.

83 ARAB RK 13004, Kerstmis 1444 – Sint-Jan 1445, *vanden ghenen die poirters syn worden.*

84 ARAB RK 13004, Kerstmis 1443 en verder.

85 GAH OA Charters en privilegebrieven, 647; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 95.

86 GAH OA Charters en privilegebrieven, 720; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 123.

verplicht lid zijn geweest van een van de ambachtsgilden, concludeert Van den Heuvel[87]. Zonder dat nader op de implicaties van deze constatering werd ingegaan, is dit standpunt in de literatuur zonder meer overgenomen[88]. Van den Heuvel zelf is de enige die nuances aanbrengt bij zijn eigen conclusie: hij wijst erop dat voorschriften van het landsheerlijk gezag lang niet altijd strikt werden nagevolgd en hij benadrukt het belang van de feitelijke machtsverhoudingen binnen de stad. Toch onderscheidt hij voor deze periode twee soorten ambachtsleden: bedrijfsleden en de politieke leden[89].

Inderdaad waren in veel Europese steden, waar ambachtsgilden een belangrijk aandeel in het bestuur hadden, poorterschap en gildenlidmaatschap aan elkaar gekoppeld: alleen leden van ambachtsgilden konden poorter van de stad worden. Zo gold in Londen dat alle *inhabitants to be admitted shall be of some mystery or trade*[90]. Ook in Duitse steden als Konstanz, Keulen, Freiburg en Augsburg hadden de ambachtsgilden bevochten dat het burgerrecht afhankelijk was van gildenlidmaatschap[91]. Het bekendste voorbeeld in Nederland is Utrecht: daar kon niemand poorter worden *hi en hebbe eerst volle ghilde ghewonnen, zodat hi een vol ghildebroeder tUtrecht is*[92]. Omdat de Utrechtse gilden taken vervulden als tocht, waak, hulp bij brand, onderhoud van stadswallen en grachten, taken die allen aangingen, moest iedere burger gildelid zijn. De reglementering ging zelfs zover, dat nieuwe poorters, ongeacht hun beroep, door de stadsraad als politieke leden bij de gilden met de minste leden werden ingedeeld, opdat ook die hun lasten konden blijven opbrengen en aan hun verplichtingen blijven voldoen. Voor de uitoefening van hun beroep waren deze nieuwe poorters daarentegen gebonden aan de keuren van het gilde, waaronder hun bedrijf viel[93]. Deze ingewikkelde regeling bleef geldig tot 1528, toen de politieke macht van de Utrechtse ambachtsgilden werd gebroken en zij als zuiver economische instellingen bleven voortbestaan[94].

Naar analogie van Utrecht heeft Van den Heuvel gemeend voor 's-Hertogenbosch een soortgelijk systeem te mogen veronderstellen. Waar de Utrechtse bronnen over het gildenregiment en zijn uitvloeiselen rijkelijk voorhanden zijn, zwijgen echter de Bossche archivalia: de enige drie vermeldingen van de koppeling tussen poorterschap en gildelidmaatschap zijn hiervoor geciteerd. Slechts de bepaling in het keur van de handschoenmakers uit 1448 dat een deken het ambacht *daegelijcx selver metter hant doen* moet, kan erop duiden dat er in de praktijk ook ambachtsleden zijn geweest die het bewuste ambacht niet eigenhandig uitoefenden en dan vergelijkbaar zouden zijn met de Utrechtse 'politieke leden'[95]. De veronderstelling dat deze bepaling, hoewel ze in geen enkele andere keur voorkomt, mogelijk toch voor andere ambachtscorporaties kan hebben gegolden[96], overtuigt niet. Juist het ontbreken van een verwijzing naar 'politieke leden' in alle keuren uit de periode 1399–1525 is de belangrijkste rechtvaardiging om te veronderstellen dat de bepaling van 1399, als hij al bedoeld was als politieke maatregel, ofwel vanaf het begin een dode letter is gebleven, of dat vrij kort daarna is geworden, wellicht na de nederlaag van de ambachts-

87 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 110, 277-278.
88 JACOBS, *Justitie en politie*, 206, noot 60; Prak, 'Identité urbaine', 925.
89 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 278.
90 RAPPAPORT, *Worlds within worlds*, 29-36.
91 ISENMANN, *Die deutsche Stadt*, 95.
92 VAN OVERVOORDE en JOOSTING ed., *De gilden van Utrecht tot 1528*, xliii.
93 Ibidem, xliii-xlvii.
94 Ibidem, cxcvi.
95 VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 61; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 110.
96 Ibidem, 110; JACOBS, *Justitie en politie*, 56.

gilden in 1408. Na 1399 konden de gilden zich presenteren als de vertegenwoordigers van de gehele bevolking. Binnen enkele jaren wisten zij naast het patriciaat ook de landsheer tegen zich in het harnas te jagen: in 1408 werd hun invloed binnen het stadsbestuur dan ook beperkt. Over de verplichting van elke poorter om lid van een ambachtsgilde te worden, wordt dan niet gesproken, terwijl de afschaffing van deze bepaling een voor de hand liggende bestraffing zou zijn geweest. Het heeft er echter alle schijn van dat de bepaling van 1399 niet als politieke gunst was bedoeld, maar praktische redenen had. Net als in Utrecht kan hierbij worden gedacht aan taken op het gebied van ordehandhaving, verdediging en brandbeveiliging. Het was niet meer dan redelijk dat alle poorters van de stad hieraan zouden bijdragen en dus lid moesten worden van de uitvoerende organisaties, de ambachtsgilden. Rond 1400 hadden de ambachtsgilden op genoemde gebieden een belangrijke rol[97]. In de loop van de vijftiende eeuw werd die functie gedeeltelijk uitgehold, in eerste instantie door de groeiende rol van de schuttersgilden. Minstens vanaf 1487 werden ordehandhaving, verdediging en brandbeveiliging georganiseerd in twaalf wijken[98], de militaire rol van de ambachtsgilden lijkt hierna beperkt tot militaire acties buiten de stadsmuren. Het verplichte gildenlidmaatschap voor alle poorters had nu geen functie meer: via de wijkorganisatie werden alle poorters en inwoners immers ingeschakeld bij bovengenoemde taken. De bepaling uit 1494 dat iedere poorter lid van een der natiën moest zijn (let wel: een der natiën, niet: een der ambachtsgilden), lijkt daarentegen wel ingegeven door de bedoeling de draagkracht onder de bevolking voor het nieuwe bestuurssysteem te vergroten. Toen in 1498 het oude systeem werd hersteld, werd daarmee formeel de bepaling van 1399 weer van kracht. Pas in 1525 werd die officieel afgeschaft. In de praktijk was die bepaling echter zeer waarschijnlijk al in de loop van de vijftiende eeuw tot een dode letter verworden[99].

4.3.3. ONTWIKKELINGEN NA 1525

Na de bestuurshervorming van 1525 werd in loop van de zestiende eeuw niet meer aan het formele bestuurssysteem van 's-Hertogenbosch getornd. In het navolgende zullen in het kort de belangrijkste ontwikkelingen op politiek-bestuurlijk gebied worden aangestipt. De rol van de bestuurlijke elite en ontwikkelingen rond die groep komen in de volgende hoofdstukken uitgebreid aan de orde. Hier concentreren we ons derhalve op een tweetal andere kwesties die in de periode tot 1580 een stempel op het Bossche stadsbestuur hebben gedrukt. Allereerst gaat het om de groeiende spanning tussen het stadsbestuur en de schout, ten tweede om het voortdurende streven van de ambachtsgilden om zoveel mogelijk invloed op het stadsbestuur uit te blijven oefenen, niettegenstaande de formele beperkingen van 1525.

---

97 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 328-341.

98 GAH OA A232, 90r-94r.

99 Een groot aantal akten in de vijftiende-eeuwse Bossche schepenprotocollen, waarbij personen hun lidmaatschap van een ambachtsgilde opzegden, lijkt deze conclusie te ondersteunen. Zo werd op 26 juni 1461 het volgende vastgelegd: *Jan Geronx heeft hem afgeseegt der nastelmeker ende spelmeker ende der korencoperenambachten ende en wil voirtaen met hen niet meer scieten noch genieten* (GAH RA 1224, 282v). Zie voor andere voorbeelden: SMULDERS, 'Ontslagen uit het molenaarsambacht'; 'Ontslagen uit het korenkoperambacht'; 'Ontslagen uit het bakkersambacht'. De uitdrukking *scieten ende genieten* wil zoveel zeggen als het delen van lusten en lasten of het nakomen van burgerplichten.

4.3.3.1. de positie van de schout

Op het eerste gezicht lijkt het conflict tussen de stadsregering en de schout een typisch geval van spanning tussen stedelijk particularisme en landsheerlijk machtsstreven, maar bij nadere beschouwing spitsen de problemen zich vooral toe op de persoon en de eigenmachtige handelwijze van de schout. Schout Jan van Brecht had zich reeds met zijn autoritaire, wederrechtelijke gedrag geregeld de woede van de Bossche burgers op de hals gehaald. Zijn zoon Jacob van Brecht, die hem in 1558 als hoog- en laagschout was opgevolgd, maakte het nog bonter. Zo was in het Bossche recht vastgelegd dat de schout een huis waarvan de deuren en de vensters naast de deuren gesloten waren, alleen met toestemming van de schepenen en in hun aanwezigheid mocht binnengaan. Jacob van Brecht heeft dit recht bij de uitvoering van zijn politionele taken echter regelmatig aan zijn laars gelapt[100]. Op zoek naar vals geld onderwierp hij vreemde kooplieden aan een dermate streng onderzoek, dat velen van hen de stad begonnen te mijden, tot groot nadeel van de stedelijke economie[101]. Geruchten deden de ronde over omkoping, afpersing, mishandeling, gevangenneming zonder vorm van proces, intimidatie[102]. Veel gedupeerden daagden de schout voor de rechter. In 1563 spande de stadsregering zelf voor de Raad van Brabant een proces tegen Van Brecht aan. De stad werd in dit proces overigens vertegenwoordigd door een drietal personen uit de ambachtsgilden, namelijk Jan Otten, in het regeringsjaar 1563–1564 deken van het kramersgilde, Jan Willems, gezworene van de korenkopers en Henrick Loekemans, gezworene van de molenaars[103]. Bij vonnis van 13 juli 1566 werd het de schout verboden de bagage van vreemde kooplieden te doorzoeken, indien hij niet over duidelijke aanwijzingen beschikte dat er strafbare feiten waren begaan; bovendien moest hij toestemming krijgen van tenminste twee schepenen[104]. Toen Jacob van Brecht na de beeldenstormen van augustus en oktober 1566 zijn leven niet meer zeker was binnen 's-Hertogenbosch en de wijk moest nemen, zag de stadsregering haar kans schoon. Zij verzocht de landvoogdes om de *stadt te versien van eenen goeden officier, die syne continuele residentie binnen deser stadt in desen periculeusen tyt zy houdende*, waarna een ellenlange opsomming van grieven tegen Van Brecht en zijn *oultrecuydantelicke, iurieuselycke, fortsselicke, ongescictelicke, vreemdelycke ende onmanierlicke* optreden volgt[105]. Margaretha van Parma weigerde hier echter gehoor aan te geven. Integendeel, ze verdedigde het optreden van de schout zelfs: *quant est du faict de l'escoutette, l'on scait que la cause de la haine, en laquelle il est, procède principallement des diligences et debvoirs qu'il a faict aux executions des commandemens et placcartz de sa Majesté*. Bovendien, voegde zij er fijntjes aan toe, was het in strijd met de Brabantse privileges dat de Bossche stadsregering zich in deze zaak tot haar richtte; klachten tegen de schout moesten aan de Raad van Brabant worden voorgelegd[106]. Enige maanden later, in april 1567, was de situatie drastisch gewijzigd: als een van de laatste steden in de Nederlanden onderwierp 's-Hertogen-

---

100 GAH OA a592; GAH OAA 7878.

101 EBELING, 'De schout van Den Bosch'.

102 Ibidem; VK 568-572 (= Henricus Agileus, *Eenvoudighe ende warachtige verantwoordinge der wtgewekene borgeren der stadt Shertogenbosche...* (Leiden 1579)); ARAB AA 1427/1: de drie leden van de raad van 's-Hertogenbosch aan Margaretha van Parma, zonder datum (december 1566). Zie ook p.4.

103 GAH OA B69,1562–1563; B70, 1563–1564; B71, 1564–1565, *vanden heeren scepenen, gezworen..*; GAH OA B72, 1565–1566, *van alrehande saicken.*

104 GAH OA A231, 35r-36v.

105 ARAB AA 1427/1, de drie leden aan Margaretha van Parma, december 1566.

106 ARAB AA 1427/1, Margaretha aan de commissarissen van den hove in 's-Hertogenbosch, 31-12-1566.

bosch zich aan het landsheerlijk gezag. Onderdanig verzocht nu de stadsregering om *eenen goeden officier oft scouthet, ten eynde 't recht voirtganck mach hebben*[107]. Schout Jacob van Brecht had zich al sinds oktober 1566 niet meer in de stad vertoond. Pas op 18 mei 1567 – de stad had toen reeds enkele weken een garnizoen binnen de muren – keerde hij terug[108]. Als vertegenwoordiger van het landsheerlijk gezag, waaraan de stad zich kort tevoren onvoorwaardelijk had overgeleverd en dat in de vorm van het garnizoen zeer zichtbaar aanwezig was in de stad, was de positie van de schout in vergelijking met de voorgaande periode aanzienlijk versterkt. Hij speelde een actieve rol bij de vervolging van beeldenstormers en opstandelingen. De positie van Jacob van Brecht lijkt vooral op de steun van het landsheerlijk gezag te zijn gebaseerd. Toen met het wegtrekken van het garnizoen in september 1577 de meest tastbare uiting van dat gezag wegviel, bleek dat de schout nog steeds werd gehaat en gewantrouwd. Het stadsbestuur gaf hem een lijfwacht van tien soldaten, later teruggebracht tot zes, daarna tot vier man, maar weigerde hem de sleutels van de stadspoorten, die voorheen onder de bevelhebber van het garnizoen hadden berust, in handen te geven[109]. In de daaropvolgende troebelen toonde de schout zich een fel aanhanger van de koningsgezinde, katholieke factie binnen de stadsregering, die uiteindelijk de overhand kreeg. In de *Verantwoordinge* van de uitgeweken burgers, die de aansluiting van de stad bij de opstandige gewesten en invoering van de nieuwe religie hadden nagestreefd, wordt de schout dan ook in de donkerste kleuren afgeschilderd[110]. Maar de daden waarvan hij hierin wordt beschuldigd, stammen voor het grootste deel uit het begin van zijn ambtsperiode. Uit de periode na 1566 worden hem vooral vervolging inzake de religie en confiscatie van de goederen van verbannen Bosschenaren voor de voeten geworpen: in de ogen van de auteur mogen dit misdaden zijn geweest, in de ogen van het landsheerlijk gezag deed de schout hiermee niet meer dan zijn plicht. Na 1567 lijkt het gedrag van de schout te zijn verbeterd, hoewel hij zeer impopulair bleef bij de bevolking. De banden die hij onderhield met de sinds 1579 homogeen katholieke en koningsgezinde stadsregering, de teruggelopen invloed van de ambachtsgilden, alsmede de afhankelijke positie van de stad ten opzichte van de landsheer, hebben zijn invloed, die in 1566 tot een absoluut minimum was gedaald, zo niet geheel, dan toch gedeeltelijk hersteld.

4.3.3.2. het derde lid en het stadsbestuur

Na het ingrijpen van Karel V was de positie van de *heren van de raad* binnen de Bossche stadsregering aanzienlijk versterkt ten koste van de ambachtsgilden. Aanvankelijk zullen die laatste deemoedig hun hoofd hebben gebogen voor de macht van hertog en stedelijke bestuurlijke elite. De keuze van de ambachtsdekens door de schepenen en de welstandseis, die in 1525 voor ambachtsdekens was ingesteld, lijken bedoeld om de top van de ambachtsgilden van zijn achterban te vervreemden, te 'plutocratiseren'. Alle drie de leden van het stadsbestuur zouden zo uit de maatschappelijke bovenlaag worden gerecruteerd en, vanwege gelijkgerichte belangen, een meer eensgezind en daadkrachtig bestuur gaan vormen. Het is echter maar de vraag of de schepenen inderdaad steeds de ambachtsdekens hebben gekozen. Uit de bronnen blijkt daar in ieder geval niets van. En zelfs als het wel zo is geweest, dan waren de schepenen nog niet in staat om personen naar keuze te benoemen; ze konden slechts uit een voordracht in dubbeltallen door de ambachtsgilden

---

107 ARAB AA 1427-1, rekest van de drie leden aan Margaretha, 18-4-1567; GAH OA a209, 337r-338r; GAH OA a210, 21r-22r; CD, 234-236.

108 Ibidem, 503-505.

109 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 78.

110 VK 547-594, aldaar 568-570.

kiezen. Het moet voor de ambachtsgilden dan ook niet al te moeilijk zijn geweest om de eigen kandidaten verkozen te krijgen. De verschillen tussen de eerste twee leden en het derde lid blijven daarom ook na 1525 aanzienlijk; van een gemeenschappelijk belang was geen sprake. Het derde lid bleef, binnen – en soms ook buiten – de enge grenzen die in 1525 waren gesteld, actief deelnemen aan de besluitvorming binnen de stad en bleef een duidelijk eigen gezicht tonen[111]. Formeel kon het de besluiten van de eerste twee leden niet tegenhouden of zelfs maar vertragen. In werkelijkheid blijkt uit het oudst bewaarde resolutieboek van de stad, daterend van het midden van de jaren 1550[112], dat er een veel grotere mate van overleg en discussie tussen de drie leden plaatsvond dan formeel vereist was. Bewuste vertraging van de besluitvorming door de ambachtsdekens kwam regelmatig voor. Op de gang van zaken in de raadsvergaderingen komen we in hoofdstuk 6 nog uitgebreid terug. Hier kunnen we vaststellen dat de ambachtsgilden zich ondanks de beperkingen van 1525 steeds actief met het stedelijke bestuur zijn blijven bemoeien. Met name het beheer van de stedelijke financiën had daarbij hun voortdurende aandacht en juist op dat punt kwam het tot botsingen met de eerste twee leden[113].

Vanaf de jaren 1550 lijkt het streven van de ambachtsdekens naar meer invloed in het stadsbestuur en de tegenstelling met de eerste twee leden toe te nemen. Een duidelijk afwijkend standpunt werd ingenomen met betrekking tot de oprichting van de nieuwe bisdommen: de intocht van de eerste bisschop van 's-Hertogenbosch op 18 november 1562 werd door de ambachtsgilden geboycot[114]. Vanaf eind 1563 schijnt een militante groep ambachtsdekens zelfs een zeer offensieve koers te hebben gevaren in de raadsvergaderingen en de eerste twee leden in de verdediging te hebben gedrongen[115]. De toenemende gezagscrisis in de Nederlanden gaf het derde lid blijkbaar de moed om een grotere rol in het bestuur van de stad 's-Hertogenbosch op te eisen, een rol die de bepalingen van 1525 verre oversteeg. Pogingen van de schout in juli 1566 om de hagepreken nabij de stad te verhinderen werden gesteund door de eerste twee leden, maar het derde lid weigerde medewerking te verlenen aan repressief optreden, het weigerde zelfs om degenen die de preken hadden bijgewoond, te beboeten[116]. Bij deze houding zullen enerzijds politiek-tactische overwegingen een rol hebben gespeeld, anderzijds lijkt er bij het derde lid een zekere sympathie te hebben bestaan voor de nieuwe religie en in ieder geval een afkeer van hard optreden. In de daaropvolgende woelige maanden heeft het derde lid nooit expliciet de zijde van de nieuwe religie gekozen, maar evenmin de hang naar harde maatregelen van de eerste twee leden gesteund: steeds kozen de ambachtsdekens voor een gematigde middenweg. Het verzoek van de aanhangers van de nieuwe religie om preekplaatsen binnen de stad, werd door het derde lid afgewezen, maar de ambachtsdekens gaven te kennen geen bezwaar te hebben tegen prediking buiten de stadsmuren[117]. Toen in augustus 1566 de dreiging van een beeldenstorm in de kerken en kloosters van de stad zeer reëel was geworden, weigerden de ambachtsdekens, nadat eerst de stadsprivileges en de kostbaarheden van hun gildealtaren in veiligheid waren gebracht, verdere bewaking van de Sint-Jan[118]. De beeldenstorm kon daarna vrijwel ongehinderd plaatsvinden. Nog geen twee

111 BLONDÉ, *De sociale structuren*, 13-14; BLONDÉ, 'Saneringspogingen', 74.
112 GAH OA A1.
113 Zie bijvoorbeeld het conflict over de bede van 400.000 gulden in 1552: p.190-191; de langdurige strijd over de benoeming van de rentmeesters: p.257-260.
114 Zie p.31.
115 Zie p.152, 185.
116 CD 22-23; ARAB RB 51, 154v-157v, 175v-176v; ARAB RB 52, 169r-170r.
117 CD 31-33.
118 ARAB RB 52, 173r.

maanden later vond een tweede beeldenstorm plaats. Ook nu nog bleef het derde lid afkerig van strenge maatregelen tegen de nieuwe religie. De tactiek van tijdrekken door steeds maar weer de achterban te raadplegen, verlamde de beslissingskracht van de stadsregering. De leden van de stadsregering en veel rijke burgers hadden na de tweede beeldenstorm een eed gezworen dat ze niet meer zouden dulden dat kerken of huizen werden geplunderd en dat geestelijken werden lastig gevallen. De linnenwevers en de metselaars en timmerlieden, twee ambachtsgilden die geen zitting in het derde lid hadden, weigerden echter deze eed af te leggen, als niet de uitoefening van de oude, katholieke religie zou worden verboden[119]. *Pour plus grande asseurance et éviter l'occasion de nouveau disordre* achtten de landsheerlijke commissarissen Scheyfve en Merode het wenselijk dat ook deze ambachten instemden met het herstel van de katholieke eredienst. De metselaars en timmerlieden deden dit na enig aandringen inderdaad. De linnenwevers eisten, alvorens hun goedkeuring te verlenen, *qu'ilz seroient doresnavant du iiie membre de ceste ville comme ilz estoient auparavant de l'an xxv, et comme ilz estoient lors separez dudit iiie membre à cause qu'ilz avoient lors esté les principaulx de la mutinerie audit an xxv*[120]. Kortom: ze eisten het herstel van hun oude positie van stemhebbend ambachtsgilde van vóór 1525[121]. De drie leden gaven hierop de linnenwevers te kennen dat alleen de landsheer daarover kon beslissen, maar dat hun instemming met het herstel van de katholieke eredienst als een zeer positief element in zijn beslissing zou kunnen meewegen. De linnenwevers gingen uiteindelijk overstag[122]. In de daaropvolgende periode-Bombergen en na het herstel van de landsheerlijke macht hebben de ambachtsgilden nauwelijks nog dissonanten laten horen: zij begrepen dat hun positie onder de nieuwe omstandigheden danig was verzwakt en volgden gedwee de eerste twee leden. Onder de 264 personen uit 's-Hertogenbosch die tenslotte door de Raad van Beroerten veroordeeld werden voor hun aandeel in de troebelen van 1566 en 1567, bevonden zich minstens acht personen die in of voor 1566 deken van een ambacht waren geweest[123]. Al waren de ambachtsgilden zeker niet de aanstichters van de troebelen in 's-Hertogenbosch geweest, nochtans kan worden vastgesteld dat een groot deel van de veroordeelden uit het ambachtsmilieu afkomstig was[124].

Sterker dan ooit was het hertogelijk gezag vanaf 1567 binnen 's-Hertogenbosch aanwezig. De bestuursorganisatie van de stad werd formeel niet veranderd, maar als we naar de reële machtsverhoudingen kijken, lijkt na 1567 de actieve rol van de ambachtsgilden in de stadsregering zich steeds meer te beperken tot controle op de stadsfinanciën en behartiging van de eigen economische belangen. Een duidelijk streven naar versterking van de positie van het derde lid is niet meer waarneembaar, ook niet tijdens de troebelen eind jaren zeventig[125]. Het derde lid lijkt zich te hebben verzoend met de bestuurlijke realiteit en geen uitbreiding van de eigen invloed meer te hebben nagestreefd. In 1610 beperkten de aartshertogen Albert en Isabella de rol van het derde lid nog verder: voor de zestien nog bestaande politieke gilden werd opnieuw een lager aantal dekens en gezworenen

---

119 ARAB AA 1427-1, commissarissen aan Margaretha, 12-12-1566.

120 Ibidem, commissarissen aan Margaretha 20-12-1566.

121 Vergelijk de eis van de Gentse ambachten in 1577 om het politieke regime van vóór 1540 te herstellen. Zie: DESPRETZ, 'De instauratie', 162; BLOCKMANS, 'Alternatives to Monarchical Centralisation', 145.

122 ARAB AA 1427-1, commissarissen aan Margaretha, 26-12-1566; VAN ALFEN ed., *Kroniek eener kloosterzuster*, 9; BEYENS, 'Verhaal der beeldenstorm', 295.

123 SCHUTTELAARS, *Bossche beroerten*, bijlage X: nummers 24, 105, 121, 136, 148, 182, 183 en 222.

124 Ibidem, 177, tabel 9.

125 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, m.n. 28-29; 49-50.

vastgesteld, respectievelijk 38 en 54. Bovendien werden al deze functionarissen voortaan op dezelfde dag benoemd uit een voordracht in viertallen, opgesteld door de aftredende dekens: de keuzemogelijkheden van de schepenen werden hierdoor sterk uitgebreid. Het derde lid kon te allen tijde door de eerste twee leden worden opgeroepen, maar recht op deelname aan de vergadering hadden de dekens nog slechts bij zaken die de lasten of beden der stad betroffen of bij de betaling van een som van meer dan 1000 gulden. De mogelijkheden tot achterraad met de gezworenen werden aan nog striktere regels gebonden[126]. In 1629 werd bij de capitulatie van de stad aan Frederik Hendrik vastgelegd dat de positie van de ambachten gehandhaafd zou blijven, in de praktijk zijn zij daarna echter nooit meer ter vergadering geroepen[127]. Tot het einde van het Ancien Régime bestond de Bossche stadsregering voortaan uit twee leden: enerzijds de schepenen en gezworenen en anderzijds de raden. De stedelijke bestuurlijke elite had uiteindelijk met steun van de landsheer de strijd om zeggenschap in het stadsbestuur van de gewone man, vertegenwoordigd door de ambachtsgilden, gewonnen.

126 GAH OA Charters en privilegebrieven, 949; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 166; JACOBS, *Justitie en politie*, 56, 59; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 321-322.

127 JACOBS, *Justitie en politie*, 54; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 322; BEERMANN, *Stad en meierij 1629 tot 1648*, 113.

hoofdstuk 5

DE BESTUURLIJKE PRAKTIJK

In dit hoofdstuk staat de praktijk van het Bossche stadsbestuur tussen 1500 en 1580 centraal. In de eerste plaats richten we onze aandacht op de schepenen. Zowel van de schepenbank als geheel, als van elk van de schepenen afzonderlijk worden de verschillende bestuurlijke activiteiten nader onder de loep genomen (1). In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk richten we het vizier op de raadsvergaderingen. Naast de frequentie wordt vooral de rol die de verschillende leden binnen die vergaderingen speelden nader beschouwd. Allereerst is er ruime aandacht voor de eerste twee leden (2) waarna ook op de rol van het derde lid wordt ingegaan (3).

5.1. BESTUURLIJKE ACTIVITEITEN VAN SCHEPENEN

Karel V verordende in 1525 dat de schepenen van 's-Hertogenbosch iedere dag van negen tot elf uur in de ochtend en van drie tot vijf uur in de middag aanwezig dienden te zijn in het raadhuis om *partien recht ende justicie [te] administreren*. Afwezigheid zonder geldige reden kwam een schepen te staan op een boete van drie stuivers per keer, te betalen aan degene, die van zijn diensten gebruik had willen maken[1]. In 1527 en opnieuw in 1530 werd, in verband met de regeling van een ordelijke procesgang in de schepenbank, bepaald dat schepenen in de zomer van half negen tot elf en van half vier tot half zes, en in de winter van negen tot half twaalf en van drie tot vijf uur op het stadhuis dienden te zetelen, *soo verre die rolle nyet eer uuyt en is*. De boete op afwezigheid zonder een geldige

1 GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 720; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 123.

reden werd ditmaal gesteld op twee stuivers, te voldoen aan de laagschout[2]. De bepaling van 1525 betreft de activiteiten van de schepenen op het gebied van de vrijwillige rechtspraak. Bij vrijwillige of voluntaire rechtspraak gaat het om het vastleggen van contracten van allerlei aard tussen particuliere partijen ten overstaan van een schepenbank[3]. Bij de bepalingen van 1527 en 1530 gaat het om het burgerlijk proces. Strikt genomen betekenen deze bepalingen dat de negen schepenen dagelijks minstens vier tot vier-en-een-half uur op het stadhuis aanwezig dienden te zijn. Zon- en feestdagen zullen gewoonlijk een uitzondering op deze regel hebben gevormd.

De vraag dient zich aan in hoeverre deze bepalingen daadwerkelijk werden afgedwongen en nageleefd. Van de betaling van boetes aan de laagschout is in diens rekeningen geen enkel spoor terug te vinden. Het is dan ook twijfelachtig of de regelingen met betrekking tot de presentie uit de jaren 1525, 1527 en 1530 strikt zijn nageleefd. Nader onderzoek kan hieromtrent meer duidelijkheid bieden. In het navolgende zullen gegevens uit verschillende bronnen worden gecombineerd om vast te stellen op welke dagen welke schepenen aantoonbaar activiteiten hebben ontplooid. Hiertoe is een achttal peiljaren nader onderzocht. In de eerste plaats is gekozen voor een vijftal jaren, regelmatig verspreid over de periode 1500–1580: het regeringsjaar dat liep van 1 oktober 1499 tot en met 30 september 1500 (verder aangeduid als 1499–1500)[4]; en de jaren 1519–1520; 1539–1540; 1559–1560; 1579–1580. Daarnaast is ook voor een drietal periodes gekozen, waarin latente spanningen in de Bossche samenleving tot uitbarsting kwamen, namelijk (delen van) de jaren 1525, 1566–1567 en 1578–1579. De resultaten van dit onderzoek, bijeengebracht in Bijlage 1, worden in het navolgende besproken. Allereerst worden in het kort de gebruikte bronnen getypeerd (1.1). Vervolgens wordt nagegaan op welke dagen activiteiten in het raadhuis kunnen worden vastgesteld (1.2); daarna wordt de activiteit van de verschillende schepenen nader beschouwd (1.3).

5.1.1. BRONNEN

Zeker al sinds 1514, maar waarschijnlijk al veel langer, werden verslagen van de raadsvergaderingen opgesteld door een secretaris en later een pensionaris[5]. De oudste resolutieboeken, die bewaard zijn gebleven, dateren echter pas van het midden van de jaren vijftig van de zestiende eeuw. Eerst vanaf het midden van de jaren zeventig bestaat er een doorlopende reeks[6]. Pas in die jaren is de vergaderfrequentie van de stadsregering met zekerheid vast te stellen. Dan blijkt ook, dat de drie leden veelvuldig na de middag hun vergadering voortzetten. Vanaf het midden van de jaren 1570 zijn in de resolutieboeken per vergadering de namen van de aanwezige vertegenwoordigers van het eerste en tweede lid

---

2 GAH OA A524, 89r-97v, d.d. 16-9-1527; GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 743; JACOBS, *Justitie en politie*, 42; LIJTEN, *Het burgerlijk proces*, 53, 210. Overigens is de werking van de laatste ordonnantie na protest van de kant van de Bossche schepenen op 1-2-1531 tijdelijk opgeschort: GAH OA Charters en Privilegebrieven, nr. 752. Uit niets blijkt echter dat de ordonnantie daarna daadwerkelijk is veranderd. Zie: LIJTEN, *Het burgerlijk proces*, 30, noot 116.

3 SPIERINGS, *Het schepenprotocol*, 160-161; VAN SYNGHEL, *Het Bosch' protocol*.

4 Overigens is voor het prosopografisch onderzoek in deel III het schepenjaar 1500–1501 als beginjaar genomen.

5 Zie p.166-169.

6 GAH OA A1, (1551) 1552–1556; A2, 1552–1554; A3, 1574–1577; A4, 1577–1578; A5, 1579–1581. Met de nodige hiaten loopt deze reeks verder door. Dat inderdaad ook vóór 1552 al dergelijke registers hebben bestaan, blijkt uit een vermelding van *den conclusieboek* in de stadsrekening van 1530–1531 (GAH OA B37, 1530–1531, *van alderhande saicken*).

van de stadsregering genoteerd. Het blijkt dan overduidelijk dat de verplichting om elke vergadering bij te wonen, door lang niet alle schepenen, gezworenen en raadsheren steeds werd nageleefd.

Naast het stadsbestuur was vanouds de rechtspraak de tweede hoofdtaak van de schepenbank. Registers betreffende de criminele, contentieuze en voluntaire rechtspraak leveren daarom belangrijke gegevens over de activiteiten van de schepenen. De activiteiten met betrekking tot de voluntaire of vrijwillige rechtspraak, het vastleggen van contracten tussen particuliere partijen voor de schepenbank, vonden hun neerslag in lijvige schepenprotocollen, met duizenden concepten en minuten van akten. Dit zogenaamde Bosch' Protocol is van 1367 tot 1811 in een vrijwel onafgebroken doorlopende reeks bewaard gebleven. Bij vrijwel elke akte zijn de namen van de schepenen, die als getuigen optraden genoteerd, alsmede de datum van handeling. Door deze gegevens te turven, kan per regeringsjaar worden vastgesteld welke schepenen op welke datum op het raadhuis in functie waren. Akten, waarin voogden voor minderjarigen werden aangesteld, werden tot het midden van de zestiende eeuw in de schepenprotocollen bijgeschreven, daarna zijn ze in aparte registers bijeengebracht, de zogenaamde *momboirboeken*[7]. Deze registers zijn op gelijke wijze als de schepenprotocollen onderzocht.

Bij contentieuze rechtspraak gaat het om processen tussen particuliere partijen. Vanaf circa 1530 zijn op dit gebied zogenaamde *rollen* bewaard gebleven. Deze rollen – ondanks hun naam betreft het overigens tot boeken aan elkaar genaaide katernen – vormen in de eerste plaats een vergaderagenda. Daarnaast staat erin opgetekend hetgeen zich die dag in de verschillende zaken had voorgedaan[8]. De Bossche schepenbank kende verschillende van dergelijke rollen:

- de rol van binnenzaken (1528–1811)[9].
- de rol van buitenzaken (1534–1809)[10].
- de rol van ingeboden zaken (1530–1809)[11].
- de rol van het jaargericht (1539–1561)[12].

De rol van binnenzaken bevat processen waarin de Bossche schepenbank op grond van normale competentieregels bevoegd was. In die van de buitenzaken staan geschillen genoteerd, waarbij personen van buiten de stad partij waren. Op de rol van ingeboden zaken werden zaken aangetekend, die verband hielden met het Bossche recht van ingebod. Dat recht hield in dat de Bossche schepenbank in bepaalde omstandigheden bevoegd was in zaken waarbij Bossche schepenbrieven een rol speelden, ook wanneer het onroerend goed betrof, dat buiten de vrijdom van de stad lag[13]. De rol van het jaargericht tenslotte, betreft kwesties over gelden andere schulden[14]. De dagen, waarop zittingen van de Bossche schepenbank in deze zaken plaatsvonden, kunnen in deze rollen worden gevonden[15]. De namen van de aanwezige schepenen staan er helaas niet in vermeld.

Van de criminele rechtspraak vóór 1580 is slechts één rol bewaard gebleven, lopende

---

7 GAH RA 1922-1927.
8 LIJTEN, *Het burgerlijk proces*, 53.
9 GAH RA 187-347.
10 GAH RA 348-368.
11 GAH RA 381-460.
12 GAH RA 184-186.
13 COOPMANS, 'Het Bossche recht van ingebod'; LIJTEN, *Het burgerlijk proces*, 44-45.
14 Ibidem, 43-47, 51.
15 Voor elke soort zaak was een aparte weekdag vastgesteld. Vergelijk: LIJTEN, *Het burgerlijk proces*, 43-56.

van 1562 tot en met 1574[16]. Daardoor zijn de data van de criminele rechtszittingen voor deze periode bekend, de namen van de aanwezige schepenen zijn, evenals bij de contentieuze rechtspraak, hierbij echter niet opgetekend.

Bovendien is in dit verband gebruik gemaakt van de post *vanden heren scepenen, gezworenen, raetsmannen, secretarissen ende andere gedeputeerden ryden ende reysen* in de stadsrekeningen. Gedeputeerden van de stad kregen per dag, al naar gelang het doel van de reis, een bepaalde vergoeding. Voor zover dit schepenen betrof, zijn deze gegevens eveneens opgenomen in Bijlage 1. Daarnaast zijn allerlei incidentele gegevens verwerkt. Op basis van al deze bronnen menen wij een zo betrouwbaar mogelijk beeld van de bestuurlijke activiteiten van de schepenen te kunnen geven.

5.1.2. ACTIVITEITEN TEN RAADHUIZE

Door de gegevens uit de hiervoor beschreven bronnen te combineren kan per peiljaar het aantal dagen worden vastgesteld, waarop één of meer schepenen aantoonbaar actief waren in hun ambtelijke functies: tabel 5.1. Dergelijke dagen worden hierna aangeduid met de term *schependagen*. Met nadruk moet erop worden gewezen dat deze getallen een ondergrens aangeven. De bronnen die voor dit doel zijn geraadpleegd, zijn immers niet bedoeld om de activiteiten van de schepenen te administreren. Wanneer op een bepaalde datum geen enkele akte is ingeschreven in het Bosch' Protocol, wil dit nog niet zeggen, dat

JAAR	AANTAL SCHEPENDAGEN	% VAN TOTAAL AANTAL DAGEN	A	B	C
1499–1500	270	74%	270	-	-
1519–1520	282	77%	282	-	-
1525 (mei-aug)	94	76%	94	-	-
1539–1540	278	76%	276	139	-
1559–1560	269	73%	268	135	-
1566–1567 (juli-juni)	229	63%	226	89	-
1578–1579	235	64%	210	50	23
1579–1580	284	78%	225	81	136

A. Bosch' Protocol en momboirboeken
B. gerechtelijke rollen
C. resolutieboeken

N.B. Voor 1525 zijn slechts de maanden mei tot en met augustus bekeken, in totaal 126 dagen. Voor 1566–1567 is de periode juli 1566 tot en met juni 1567 bekeken.

TABEL 5.1. Het aantal dagen dat ten raadhuize administratieve activiteiten plaatsvonden, per peiljaar.

16 GAH RA 19, Criminele Rol 16-5-1562 – 18-6-1574.

die dag geen schepenen in het raadhuis actief zijn geweest. In het regeringsjaar 1539–1540 bijvoorbeeld werden op 276 dagen akten in het schepenprotocol bijgeschreven, terwijl er 139 rechtszittingen plaatsvonden. Deze twee gegevens overlappen elkaar bijna volledig, maar niet helemaal. Door combinatie van beide gegevensreeksen blijken de schepenen uiteindelijk op 278 dagen actief te zijn geweest. Ook voor 1559–1560 bestaat een dergelijk marginaal verschil. Het aantal schependagen uit de jaren 1499–1500 en 1519–1520, hoewel alleen op het schepenprotocol gebaseerd, komt vrij nauwkeurig overeen met de totalen van de bovengenoemde jaren. Extrapolatie van de gegevens voor 1525 resulteert eveneens in een totaal van bijna 280 schependagen. Concluderend kan gesteld worden dat in de eerste zes decennia van de zestiende eeuw gemiddeld rond de 275 dagen[17] één of meer schepenen aantoonbaar in functie waren.

De aantallen voor de jaren 1566–1567 en 1578–1579 zijn – zo mag worden aangenomen – sterk beïnvloed door de uitzonderlijke omstandigheden in die jaren[18]. In 1566 vond tot twee maal toe een beeldenstorm plaats in de stad (22-23 augustus, 10-11 oktober) en in 1567 wist de radicale Anthonie van Bombergen de stad korte tijd in zijn macht te krijgen (eind februari – 11 april). Het aantal schependagen en de spreiding daarvan over de periode juli 1566 tot en met juni 1567 (zoals weergegeven in Bijlage 1) vertoont duidelijk de invloeden van deze gebeurtenissen. In de vijftien dagen van 23 augustus tot en met 6 september, werd slechts op 29 augustus een akte genoteerd; in de periode van 11 tot en met 16 oktober, slechts op 12 oktober. Tussen 14 februari en 13 april 1567, een periode van 59 dagen, vonden dergelijke handelingen slechts op zeventien dagen plaats. Het regeringsjaar 1578–1579 moet, opnieuw wegens de grote spanningen binnen de stad, tussen aanhangers van de landsheer en van de opstand, tussen katholieken en calvinisten, in dit kader eveneens met voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Het duidelijkst is het effect van het Schermersoproer van 1 juli 1579 af te lezen: na die dag werd elf dagen lang geen enkele akte gepasseerd voor de Bossche schepenen[19].

Door de bijzondere omstandigheden in die jaren kunnen 1566–1567 en 1578–1579 als afwijkende periodes worden beschouwd. Vergelijking met de voorgaande peiljaren moet derhalve mank gaan. In het jaar 1579–1580 was de interne rust in de stad echter weergekeerd, waardoor een vergelijking met de periode 1500–1560 wel weer mogelijk en nuttig is. Het totale aantal schependagen was in 1579–1580 terug op het oude peil. Het aantal dagen dat akten in het schepenprotocol werden ingeschreven, bleef echter aanzienlijk – circa 40 tot 50 dagen – lager dan tussen 1500 en 1560. Een verklaring voor dit verschijnsel is moeilijk te geven. Gedacht kan worden aan de desastreuze gevolgen van de Opstand, met name voor het platteland van de Meierij. Door de grote onveiligheid ten plattelande zullen wellicht minder transacties van onroerende goederen hebben plaatsgevonden; wanneer dergelijke overdrachten al plaatsvonden, zijn ze wellicht eerder voor plaatselijke schepenbanken of notarissen verleden, dan in het verder gelegen 's-Hertogenbosch. Ook het aantal dagen waarop gerechtelijke zittingen plaatsvonden is in vergelijking met 1539–1540 en 1559–1560 sterk gedaald. Combinatie van protocol en rechtszittingen resulteert voor 1579–1580 in een totaal van 241 dagen. Het resolutieboek wijst uit dat de stadsregering dat jaar op 136 dagen in vergadering bijeen is gekomen, waarvan 43 maal op dagen, waarop geen akte is verleden, noch een rechtszitting werd gehouden. Het totale aantal schependagen komt zo voor 1579–1580 op 284.

Het totale aantal schependagen in 1579–1580 komt goed overeen met de aantallen die

17 Ter vergelijking: in Eindhoven werden in het jaar 1510 op 60 dagen schepenakten gepasseerd. Gebaseerd op: MELSSEN, *Register*.

18 Zie p.28-30.

19 Zie hierover ook p.128.

	JAN	FEB	MRT	APR	MEI	JUN	JUL	AUG	SEP	OKT	NOV	DEC	TOT
1552			1					1	4		2	5	13
1553	1		8		2			4	6	3			24
1554	1	2	2	2	8	4	2		6	5			32
1555	1	3	1	5	5		1		1	1	7		25
1556	1	3		2	1	3		6	3				19
1574								1	1	7	5	2	16
1575		3			1	4		9	5	2	7	8	39
1576	7	3	1	4	2				1	2	12	11	43
1577	10	1	4	9	8	7	10	14	17	13	17	12	122
1578	9	16	20	24	15	16	7	14	14	13	8	3	159
1579											10	8	18
1580	13	10	15	12	13	14	11	14	16	10	7	6	141
1620	2	2	2	5	1	1	1	4	5	1	5	4	33

TABEL 5.2. Aantal vergaderdagen van de stadsregering, per maand (1552–1556, 1574–1580, 1620).

zijn gevonden voor de eerste zes decennia van de eeuw. De verhouding tussen de schependagen, die zijn gevonden in de schepenprotocollen, de gerechtelijke rollen en de resolutieboeken, wijkt daarentegen sterk af de jaren 1500–1560. In 1579–1580 blijkt immers dat het aantal dagen, waarop akten in het Bosch' Protocol werden ingeschreven, aanzienlijk lager ligt, dan het totale aantal schependagen, namelijk op slechts 79% daarvan. Het ontbreken van gegevens over het aantal vergaderingen van de stadsregering voor de peiljaren tussen 1500 en 1560 zou kunnen betekenen dat het werkelijke aantal schependagen in die periode hoger moet zijn geweest. Eenzelfde verhouding tussen schependagen uit het Bosch' Protocol en totaal aantal schependagen als in 1579–1580, zou voor 1499–1500 een totaal aantal van meer dan 340 schependagen opleveren. Wanneer men bedenkt dat een jaar gewoonlijk slechts 313 door-de-weekse dagen[20] telt, is een aantal van 340 schependagen wel erg hoog. Een nadere analyse van de beschikbare gegevens moet hier uitkomst bieden.

Het grote verschil tussen het aantal schependagen uit het Bosch' Protocol en het totaal aantal schependagen in 1579–1580 wordt veroorzaakt door de vele raadsvergaderingen in dat jaar. Om nu vast te kunnen stellen of de verhouding tussen het aantal schependagen uit de schepenprotocollen en het totaal aantal schependagen voor het jaar 1579–1580 normaal is of wellicht te wijten aan een bijzondere samenloop van omstandigheden, moet worden nagegaan hoe het aantal raadsvergaderingen in dat jaar zich verhoudt tot andere jaren. Het aantal raadsvergaderingen per jaar (van 1 januari tot en met 31 december) tot en met 1580, voor zover te achterhalen, is daarom bijeengebracht in tabellen 5.2 en 5.3; ter vergelijking zijn ook de gegevens voor het jaar 1620 toegevoegd[21]. De getallen voor de jaren 1552, 1553, 1554, 1555, 1556, 1574, 1575, 1576, en 1579 zijn zeker niet compleet:

20 De vijf peiljaren tellen 314 door-de-weekse dagen, omdat het schrikkeljaren zijn.

21 GAH OA A1-A5: deze resolutieboeken beslaan (delen van) de jaren 1552–1556 en 1574–1580; GAH OA A16, A19: gegevens voor het jaar 1620.

	ZO	MA	DI	WO	DO	VR	ZA	TOT
1552–1556	8	22	14	18	5	24	22	113
%	7%	19%	12%	16%	4%	21%	19%	
1574–1580	63	94	80	81	34	88	98	538
%	12%	17%	15%	15%	6%	16%	18%	
1620	1	8	3	-	7	7	7	33
%	3%	24%	9%	-	21%	21%	21%	

TABEL 5.3. Verdeling van de vergaderingen van de stadsregering over de dagen van de week (1552–1556, 1574–1580, 1620).

het eerste resolutieboek begint midden in 1552 en eindigt in september 1556; het volgende begint midden in 1574. In de resolutieboeken worden voor de jaren 1553, 1554, 1555, 1575 en 1576 soms gedurende periodes van vele weken geen vergaderingen bijgeschreven. Dit is waarschijnlijk te verklaren door het gegeven dat de pensionaris die de resolutieboeken bijhield, in die maanden niet in staat was de vergaderingen bij te wonen[22]. De gegevens over het aantal raadsvergaderingen in 1577, 1578 en 1580 daarentegen kunnen wel als nagenoeg compleet worden beschouwd. Het is niet geheel uitgesloten dat pensionaris Roelof Loekemans (P3) in deze jaren enkele vergaderingen heeft moeten missen daar hij zo nu en dan van stadswege reizen moest maken. Maar van grote lacunes kan geen sprake zijn. Het aantal vergaderingen per jaar in 1577, 1578 en 1580 bedraagt respectievelijk 122, 159 en 141. In die drie jaren, waarvan de gegevens zo goed als volledig zijn, werden derhalve gemiddeld 141 raadsvergaderingen gehouden. De vraag is echter of dit aantal mag worden geëxtrapoleerd naar de rest van de zestiende eeuw.

Extrapolatie van de getallen voor de andere jaren uit de resolutieboeken vormt een eerste controlemiddel om de waarde van de getallen van 1577, 1578 en 1580 vast te stellen. In het jaar 1552 vonden in vier maanden 13 raadsvergaderingen plaats. Bij gelijkmatige verdeling van de vergaderingen over het gehele jaar, zou dit over de volle twaalf maanden van dat jaar een totaal aantal van iets meer dan 31 betekenen. Dit aantal is waarschijnlijk aan de lage kant, omdat er geen enkele garantie bestaat dat de gegevens voor de vier maanden volledig zijn. Een soortgelijke bewerking voor alle jaren met onvolledige gegevens leidt tot de getallen, zoals weergegeven in tabel 5.4. Voor de periode 1552–1556 betekent dit een schatting van gemiddeld bijna 38 raadsvergaderingen per jaar. Voor de jaren 1574–1576 komt dit neer op iets meer dan 51 raadsvergaderingen per jaar. Mogelijk zijn de schattingen voor deze eerste twee periodes te laag, omdat het niet zeker is dat de gegevens voor de maanden, die als basis voor de berekening dienden, volledig zijn. Het is echter ondenkbaar dat in die periodes het aantal raadsvergaderingen tot ver boven de honderd per jaar opliep. De schatting van 108 raadsvergaderingen voor 1579 komt daarentegen goed overeen met de gegevens voor 1577, 1578 en 1580.

Op basis van deze gegevens is daarom moeilijk vast te stellen hoe vaak de drie leden van de Bossche stadsregering gewoonlijk per jaar bijeenkwamen gedurende de zestiende eeuw. Vergelijking met soortgelijke gegevens van vóór 1550 en ná 1580 zou uitkomst kunnen bieden. Vóór 1550 is echter nauwelijks iets met zekerheid over het aantal

22 Zie p.168.

raadsvergaderingen te zeggen. Slechts één aanwijzing kan licht in de duisternis werpen: in de stadsrekeningen staat namelijk vermeld dat tussen 16 december 1544 en 31 juli 1545 de stadsregering 20 keer in vergadering bijeen is geweest[23]. Omgerekend zou dit neerkomen op 32 vergaderingen per jaar. In 1565 stelt de schout dat de drie leden *dickwils thien, elff, twelff, twintich, dertich ende meer reysen op een jaer* bijeen kwamen[24]. Wat de periode ná 1580 betreft: in het willekeurig gekozen jaar 1620 vonden 33 raadsvergaderingen plaats[25] (zie tabel 5.2). Behalve tussen 1577 en 1580 lijkt het jaarlijkse aantal raadsvergaderingen in de zestiende eeuw tussen de 30 en de 50, gemiddeld rond de 40 te schommelen[26].

1552	31,2
1553	48
1554	42,7
1555	33,3
1556	32,6
1574	38,4
1575	58,5
1577	57,3
1579	108

TABEL 5.4. Schatting van het aantal raadsvergaderingen 1552–1556, 1574–1576, 1579.

De vele vergaderingen tussen 1577 en 1580 moeten derhalve worden verklaard door de bijzondere omstandigheden van die tijd, zowel binnen als buiten de stad, die de Bossche stadsregering noodzaakten voortdurend waakzaam te blijven en zeer vaak in vergadering bijeen te komen. Het gaat dan ook niet aan om de verhouding tussen het aantal dagen dat in het schepenprotocol akten zijn ingeschreven en het aantal raadsvergaderingen over het jaar 1579–1580, te gebruiken voor een normaal jaar als 1499–1500. De gegevens over de peiljaren tussen 1500 en 1560 mogen derhalve betrouwbaar worden geacht. De vraag of de daling van het aantal schependagen uit het Bosch' Protocol, die zich in de jaren zeventig van de zestiende eeuw aftekent, structureel is, kan slechts worden beantwoord door ook ná 1580 een aantal peiljaren te onderzoeken. Vast staat in ieder geval dat zich in de late jaren zeventig zeer ingrijpende veranderingen in de Bossche samenleving hebben voorgedaan.

In de periode 1500–1580 werden, in gewone jaren, op circa 275 dagen per jaar door één of meer schepenen aantoonbaar bestuurlijke handelingen verricht op het Bossche raadhuis. Hoe verhoudt dit aantal van 275 dagen zich tot het jaarlijkse aantal gewone werkdagen? Met betrekking tot de bouw van de O.L.V.-kerk te Antwerpen is berekend, dat daaraan in de vijftiende en zestiende eeuw gemiddeld 264 dagen per jaar werd gewerkt. Naast 52 zondagen, kende men daar gemiddeld nog 49 verletdagen, deels te wijten aan slechte weersomstandigheden, deels aan de viering van kerkelijke feesten. Voor andere steden in de Nederlanden gelden soortgelijke aantallen[27]. Het bisdom Utrecht kende jaarlijks circa 100 dagen, bestaande uit zondagen en kerkelijke feestdagen, waarop de gelovigen geacht werden ter kerke te gaan en de slafelijke werken te laten liggen[28]. Voor het bisdom Luik, waartoe 's-Hertogenbosch behoorde, mag eenzelfde aantal worden verondersteld. Het aantal van gemiddeld 275 schependagen per jaar in 's-Hertogenbosch, dat in de

23 GAH OA B51, 1544–1545, *van alderhande saicken.*

24 ARAB RB 51, 224r, 10-11-1565.

25 Hierbij dient te worden aangetekend dat het inwonertal van 's-Hertogenbosch tussen 1580 en 1620 sterk is gedaald; zie hoofdstuk 3.

26 De jaren direct volgend op 1580 zijn overigens niet onderzocht.

27 SCHOLLIERS, *Loonarbeid en honger*, 84-87. Zie ook: OFFERMANS, *Arbeid en levensstandaard*, 143-145; NOORDEGRAAF, *Daglonen in Alkmaar*, 33-40; NOORDEGRAAF en SCHOENMAKERS, *Daglonen in Holland*, 20-22.

28 POST, *Kerkelijke verhoudingen*, 391. In de loop van de zestiende eeuw zijn veranderingen in de heiligenkalender van het bisdom Utrecht aangebracht. Kwantitatief bleven die aanpassingen beperkt, inhoudelijk waren ze groter: VERHOEVEN, 'Kerkelijke feestdagen', 168-169.

peiljaren is gevonden, ligt enigszins hoger dan het aantal van circa 265 werkdagen per jaar, dat her en der in de Nederlanden is vastgesteld.

De vraag is in hoeverre zon- en feestdagen voor de Bossche schepenen werkelijk als rustdag hebben gegolden. Gebaseerd op gegevens uit Bijlage 1, is in tabel 5.5 voor de peiljaren weergegeven op hoeveel zondagen schepenen aantoonbaar in hun functie actief waren. Gemiddeld gaat het om 7 van de 52 zondagen. Opvallend is het hoge aantal schepenzondagen in het regeringsjaar 1579–1580. Dit gegeven krijgt des te meer reliëf, wanneer blijkt dat alle 14 schepenzondagen in dat jaar aan het resolutieboek zijn ontleend, terwijl dat jaar op geen enkele zondag een schepenakte is gepasseerd. Uit tabel 5.3 kan worden opgemaakt dat in de periode 1551–1556 in 7% van de gevallen de vergaderingen van de stadsregering – voor zover ons bekend – op een zondag werden gehouden. In de periode 1574–1580 stijgt dit percentage tot 12%. En passant moet hier nog gewezen worden op het feit dat op de donderdag, de dag van de vrije weekmarkt[29], het minst, minder zelfs dan op de zondag, werd vergaderd. In de jaren zeventig stijgt het aantal schepenzondagen sterk. In 1577 vergaderde de stadsregering 15 maal, in 1580 16 maal en in 1578 maar liefst 24 maal op een zondag. Deze stijging moet, evenals de stijging van het totale aantal raadsvergaderingen, vooral aan de grote spanningen van de tijd, zowel binnen als buiten de stad, worden toegeschreven. De stadsregering deed al het mogelijke om de zondagsheiliging zoveel mogelijk te eerbiedigen en zoveel als mogelijk binnen de grenzen van de kerkelijke bepalingen te blijven. Zo kwamen op de zondagen 10 en 24 augustus 1578 de drie leden van de stadsregering weliswaar in vergadering bijeen, maar niet op de vertrouwde locatie van het raadhuis, maar in de *sacristye van onser liever vrouwe*[30] in de Sint-Janskerk. Na 1580 daalt het aantal schepenzondagen weer sterk: in 1620 werd bijvoorbeeld slechts 1 van de 33 raadsvergaderingen op een zondag gehouden.

SCHEPENJAAR	AANTAL	% van het aantal zondagen in dat jaar
1499–1500	6	12
1519–1520	7	13
1525	4	11
1539–1540	3	6
1559–1560	7	13
1566–1567	3	6
1578–1579	5	10
1579–1580	13	25

TABEL 5.5. Aantal schependagen die op een zondag vielen.

Waren de akten die de schepenen op die zondagen passeerden en de onderwerpen die zij op die dagen in vergadering bespraken wellicht op de een of andere manier zo bijzonder of spoedeisend, dat hiervoor de zondagsrust met enig recht kon worden verstoord? Onderzoek naar deze vraag wijst uit dat op zondag verleden akten niet wezenlijk afwijken van akten die op andere dagen werden gepasseerd. Het gaat om gebruikelijke zaken als overdracht van onroerende goederen of erfcijnzen, betalingsbeloften, of machtigingen van zaakwaarnemers. In geen van die gevallen blijkt de kwestie dermate spoedeisend, dat geen dag met de afhandeling ervan had kunnen worden gewacht. Daar de omstandigheden waaronder dergelijke rechtshandelingen plaatsvonden, niet nader in de akte worden verklaard, is het evenwel niet uitgesloten, dat er toch sprake is geweest van spoed. Met betrekking tot de zondagse raadsvergaderingen kan grosso modo hetzelfde worden vastgesteld. Slechts in een enkel geval blijkt dat de te bespreken kwestie dermate urgent was, dat

29 JACOBS, *Justitie en politie*, 142.

30 GAH OA A4, 10-8 en 24-8-1578. Zie over vergaderingen van de stadsregering in kerkelijke ruimtes p.162-163.

uitstel onmogelijk was. Zo vergaderden de drie leden van de stadsregering op 17 november 1577 *aldaer mynen heeren den schouteth versocht continuatien vanne zynen terwanten, mits dat zynen tyt op morghen is expirerende*[31]. Op 30 oktober 1580 brachten de ambachtsgilden rapport uit in verband met de verlenging van *tcomptoir vande nyeuwe belastinghe*[32]. Die verlenging moest waarschijnlijk plaatsvinden vóór 1 november. Ook hier is duidelijk sprake van grote urgentie. Bij de meeste andere zondagse raadsvergaderingen is die urgentie niet – althans niet aantoonbaar – aanwezig. Van de in totaal 71 vergaderingen, die tot en met 1580 op zondag werden gehouden, waren 16 het directe vervolg van de vergadering van de vorige dag en waren nog eens 7 het vervolg van de vorige vergadering, die niet op de vorige dag maar enige dagen eerder was gehouden. Het kwam voor dat in een urgente zaak niet in één vergadering tot een beslissing kon worden gekomen, in veel gevallen omdat de ambachtsdekens eerst, voor zover hen dat na 1525 nog was toegestaan, ruggespraak wilden houden. Zo snel mogelijk daarna, zo nodig op een zondag, werd vervolgens verder vergaderd. Toch mag worden geconcludeerd dat in de meeste gevallen geen duidelijk verband kan worden vastgesteld tussen de urgentie van de zaak en de behandeling ervan op zondag[33].

	TOTAAL	%
1499–1500	316	86%
1519–1520	327	89%
1525	107	87%
1539–1540	327	89%
1559–1560	314	86%
1566–1567	278	76%
1578–1579	282	77%
1579–1580	323	88%

TABEL 5.6. Totaal van het aantal schependagen en resterende zondagen, per peiljaar.

Optelling van de zondagen, waarop geen schepenactiviteiten plaatsvonden, bij het totaal aantal schependagen, resulteert in de getallen zoals weergegeven in tabel 5.6. Behalve in de crisisjaren 1566–1567 en 1578–1579 blijft nog 11-14% van het jaar oningevuld, wat neerkomt op 40 tot 50 dagen. Dit getal komt tamelijk nauwkeurig overeen met de hierboven genoemde verletdagen bij de bouw van de Antwerpse O.L.V.-kerk. Verletdagen vanwege de weersomstandigheden zullen de schepenen in hun goed onderhouden raadhuis niet hebben gekend. Eerder moet gedacht worden aan kerkelijke en wereldlijke feesten. In Amsterdam en Delft bedroeg het aantal kerkelijke feestdagen dat niet per definitie op zondag viel, in de eerste helft van de zestiende eeuw 47. Het bakkersgilde in Nijmegen kende eveneens 47 van dergelijke verplichte kerkelijke feestdagen[34]. Ook de inwoners van 's-Hertogenbosch hebben de grote en kleinere kerkelijke feesten gevierd. Veel door-de-weekse dagen die geen schependagen waren, blijken – zoals te verwachten – te kunnen worden gekoppeld aan kerkelijke feestdagen. Daarnaast blijken in de dagen rond Pasen en Pinksteren en rond Kerstmis de activiteiten van de schepenen eveneens stil te liggen. In Tabel 5.7 zijn de gegevens weergegeven over het aantal vrije dagen rondom Kerstmis en rond de feestdagen Pasen, Hemelvaart, Pinksteren, Sacramentsdag en de grote

31 GAH OA A4, 17-11-1577.
32 GAH OA A5, 30-10-1580.
33 KOOPMANS, *De Staten van Holland*, 181, constateert dat hoewel in 1575 was vastgesteld dat de Staten van Holland de zondag vrij zouden houden, dat voorschrift lang niet altijd werd nageleefd.
34 OFFERMANS, *Arbeid en levensstandaard*, 143; VERHOEVEN, 'Kerkelijke feestdagen', 165.

feestdag	1500	1520	1540	1560	1566	1579	1580
Kerstmis	4	2	4	5	3	6	2
Pasen	3	6	4	4	11	5	4
Hemelvaart	1	-	1	1	1	1	1
Pinksteren	4	3	4	2	3	2	2
Sacramentsdag	1	1	1	1	1	1	1
Processie	-	1	1	1	3	11	5

Tabel 5.7. Aantal vrije dagen van schepenen rond de grote veranderlijke kerkelijke feestdagen en Kerstmis, per peiljaar.

processie van 's-Hertogenbosch[35]. Daarnaast komen in de loop van de peiljaren vrije dagen voor, die éénmaal of vaker samenvallen met een kerkelijke feestdag. Het is moeilijk vast te stellen of het kerkelijke feest de aanleiding voor de vrije dag was. Wanneer dat vijf of meer keer op de zeven peiljaren het geval is, wordt hier een dergelijk verband wel verondersteld, en is die feestdag in tabel 5.8 opgenomen[36]. Alle in tabel 5.8 opgenomen kerkelijke feesten werden ook daadwerkelijk gevierd in 's-Hertogenbosch[37]. Jonker Jan van Campen, schepen in 1582 en 1587, tekende in een gebedenboekje onder andere de zogenaamde *statye daghen* op, dagen waarop de schepenen en gezworenen geacht werden in de Sint-Jan te verschijnen. Dat waren achtereenvolgens: *alderheylyghen* (1-11); *kersdach* (25-12); *sint jansdach* (24-6); *derthiendach* (6-1: Driekoningen); *lichmus* (2-2: Maria Lichtmis); *palmdach* (Palmzondag, zondag voor Pasen); *paesdach*; *synt jan in den mey* (6-5); *pincxtdach* (Pinksteren); *sacramensdach*; *kersmus* (kermis: de dag van de Grote Processie); *assumptio marye* (Maria Tenhemelopneming); *goeden vrydach*[38]. Al deze dagen komen ook in tabellen 5.7 en 5.8 voor[39]. Als wordt aangenomen dat deze zogenaamde statiedagen ook vóór 1580 hebben gegolden, moet worden vastgesteld dat in de meeste peiljaren deze dagen inderdaad geen schependagen waren. Toch waren de schepenen een enkele keer op een van die dagen actief: in 1580 op Maria Lichtmis; in 1540 op het feest van Johannes voor de Latijnse Poort; en in 1560 op het feest van Johannes de Doper.

Uit tabellen 5.7 en 5.8 kan het gemiddelde aantal kerkelijke feestdagen per jaar worden afgeleid. Afgerond blijken rondom Kerstmis gemiddeld steeds vier dagen zonder

35 Tot 1511 werd de processie gehouden op de eerste zondag na Sint-Jan de Doper (24 juni). Niet Sint-Jan de Doper, maar Sint-Jan de Evangelist was patroonheilige van de Sint-Jan, maar daar zijn feest viel op 27 december, een zeer ongunstige datum voor een processie. Na 1511 vond de processie op de eerste zondag na O.L.V.-Visitatie (2 juli) plaats. Zie: GAH OAA 8083, 29v. Vergelijk ARAB RK 636, 277v, 18-6-1518: Karel V keurt goed dat de processie van Onze Lieve Vrouw te Sint-Oedenrode wordt verplaatst, omdat de Bosschenaren hun processie hadden verplaatst van de eerste naar de tweede zondag na Sint-Jan de Doper. De tweede zondag na Sint-Jan de Doper is overigens vrijwel altijd dezelfde als de eerste zondag na O.L.V.-Visitatie.

36 Door de toepassing van dit criterium zijn de volgende dagen niet opgenomen: 25-7, Jacobus, 4 x een vrije dag (waarvan 1x zondag); 10-8, Lambertus, 3x; 14-9, kruisverheffing, 4x; 21-9, Matheus, 4x; 29-9, Michael, 3x (waarvan 1 x zondag); 28-10, Simon en Judas, 4x.

37 Zie: MOSMANS, 'Het dienstwerk in de St. Jan'.

38 VAN M., 'De Bossche schepen', 199-200. Het boekje bevond zich toentertijd in de bibliotheek van het Capucijnerklooster te Velp bij Grave.

39 Opvallend is dat in de lijst van Van Campen Hemelvaart ontbreekt.

datum	feestdag	1500	1520	1540	1560	1566-7	1579	1580
1-1	Besnijdenis des heren	*	+	*	*	*		
6-1	Driekoningen	*	*	*	*	*	*	*
25-1	Paulus bekering	*	*	+	*		+	
2-2	Maria lichtmis	+	*	*	*	+	*	
22-2	Petrus Stoel	*		*	*	*	*	
24-2	Matthias			*	*	*	*	*
25-3	Maria boodschap	*	+		*	*	*	*
1-5	Philippus en Jacobus	*	*	*	*	*	*	+
3-5	Kruisvinding	+		*	*	*	+	
6-5	Johannes voor de latijnse poort	*	+		*	*	*	*
13-5	Servatius		+	*	*	*	*	
24-6	Johannes de doper	*	+	*		*	*	*
29-6	Petrus en Paulus		*	*	*	+	*	*
2-7	Maria visitatie		*	*	*	*	*	*
22-7	Maria Magdalena	*	+	*	*	*	*	
1-8	Petrus banden	*	*	+	*	*	*	
15-8	Maria tenhemelopneming	*	*	+	*	*	*	*
24-8	Bartholomeus	*	*	*		*	*	
8-9	Maria geboorte	*	*	*	+	+	*	
17-9	Lambertus	*	*	*	*	*		
9-10	Dionysius	*	+	*	*		*	*
1-11	Allerheiligen	*	*	*	*	*	*	+
3-11	Hubertus	+	*	*	*	+		
6-11	Leonardus	*	+	*	*	*		
11-11	Martinus	*		*	*	*		*
25-11	Catharina	*	*	*	+	*	*	
30-11	Andreas	*	*	+	*	*	+	
6-12	Nicolaas	*	*		*	*		+
8-12	Maria ontvangenis	+	*	*	*	+		*
21-12	Thomas		*	+	*	*	+	*

* geen schependag + zondag, geen schependag

TABEL 5.8. Kerkelijke feestdagen die gewoonlijk geen schependagen waren, per peiljaar.

schepenactiviteiten te liggen, rond Pasen bedraagt dat gemiddelde eveneens een viertal dagen[40], rond Pinksteren tellen we drie dagen. Hemelvaart en Sacramentsdag komen elk op één vrije dag. Ook de jaarlijkse grote processie is voor één vrije dag gerekend, omdat de getallen voor de laatste drie jaren aan bijzondere omstandigheden moeten worden geweten. In totaal leveren deze feesten derhalve gemiddeld een veertiental vrije dagen op, waarvan minstens twee zondagen, zodat gemiddeld twaalf weekdagen overblijven. De dertig feestdagen die in tabel 5.8 worden opgesomd, hebben een vaste datum. Dat betekent dat ze ook op een zondag kunnen vallen. Het percentage vaste feestdagen dat in de peiljaren op een zondag valt, varieert sterk, van 5% tot 44%. Gemiddeld zou men een percentage van iets meer dan 14% verwachten, het gemiddelde over de zeven peiljaren lag iets hoger, namelijk op 18%. Dit betekent dat elk jaar gemiddeld zo'n 25 van de 30 vaste kerkelijke feestdagen door de week vielen. Met de 12 door-de-weekse feestdagen uit tabel

40 Wanneer we althans de elf dagen van 1566–1567, die eerder te wijten zijn aan de activiteiten van Anthonie van Bombergen, niet meetellen.

5.7 komt het totaal op 37. Wanneer we dit aantal optellen bij het aantal dagen uit tabel 5.6, komen we voor de normale peiljaren tot getallen, die de 365 zeer dicht benaderen.

Hoewel we aanvankelijk twijfelden aan de doorwerking van bepalingen uit 1525 en daaropvolgende jaren, waarin de schepenen door de hertog werden verplicht dagelijks op het raadhuis aanwezig te zijn, om hun functies uit te kunnen oefenen, moet na deze kwantitatieve controle worden vastgesteld, dat die twijfel ongegrond was. De verordening van 1525 is in zeer algemene bewoordingen gesteld, van een gedetailleerde regelgeving is geen sprake. Men mag er niettemin van uitgaan dat schepenen op gewone zon- en feestdagen vrijgesteld waren van hun verplichting op het stadhuis aanwezig te zijn. Wanneer die veronderstelling juist is, blijkt dat buiten die zon- en feestdagen, vrijwel elke dag van het jaar één of meer schepenen in functie op het stadhuis aanwezig waren en werkzaamheden verrichtten, die op de een of andere manier schriftelijke neerslag hebben gevonden.

5.1.3. ACTIVITEITEN VAN DE SCHEPENEN AFZONDERLIJK

Vrijwel iedere werkdag was minstens één schepen op het raadhuis aanwezig en actief. Strikt genomen hield de verordening uit 1525 de aanwezigheidsplicht van élk van de negen schepenen afzonderlijk in. In hoeverre ook deze regel is nageleefd, zal nu worden nagegaan.

Uit de achttiende eeuw zijn enige tabellen bewaard gebleven, waaruit blijkt dat de schepenen hun diverse functies bij toerbeurt hebben vervuld[41]. Naar analogie hiervan meende Spierings in de schepenprotocollen van het einde van de veertiende eeuw ook een zekere arbeidsverdeling tussen de verschillende schepenen te kunnen vaststellen[42], zonder dit mijns inziens met voldoende bewijzen te staven. Van een dergelijke arbeidsverdeling binnen de Bossche schepenbank is in de zestiende eeuw zeker geen sprake geweest. Bij raadpleging van de gegevens over de verschillende peiljaren, zoals weergegeven in Bijlage 1, kan men constateren dat er tussen 1500 en 1580 geen systeem van toerbeurten bestond.

Op basis van de beschikbare bronnen, die – zoals gezegd – voor ons doel geen volledigheid kunnen garanderen, blijkt dat het aantal actieve schepenen per dag sterk kon fluctueren. Enkele voorbeelden mogen dit illustreren. Op maandag 13 januari 1500 liet Gielis Peter Gielis in het Bossche schepenprotocol vastleggen dat hij Ghysbert Jordaen Aertss een erfpacht van een halve mud rogge had verkocht. Getuigen van deze rechtshandeling waren de Bossche schepenen Henrick Kuyst (110) en Jan Ghysselen (81), die diezelfde dag bij nog een drietal andere overdrachten getuigden[43]. Zij zijn die dag de enige schepenen waarvan activiteiten in verband met hun ambt te achterhalen zijn. Wanneer elke dag slechts twee schepenen actief waren geweest, zou het bestaan van een roulatiesysteem kunnen worden vermoed. De dertiende januari was echter een uitzondering; meestal waren er veel meer schepenen actief, bovendien in verschillende combinaties. Zo werden op vrijdag 21 februari in totaal 7 akten in de schepenprotocollen ingeschreven. Driemaal traden hierbij de schepenen Jan van Arkel en Jan Monix (136) als getuige op, tweemaal Willem van den Bosch (33) en Henrick Kuyst (110), éénmaal Jan Ghysselen

41 GAH RA 2313: *Tour-beurten van de heeren scheepenen op de rolle, secretarye, over de publicatien en present des sondags over het trouwen:*
den 2. en 9. schepenen – octob: febr: juny:
den 3. en 8. schepenen – nov: maart: july:
den 4. en 7. schepenen – dec: april: august:
den 5. en 6. schepenen – jan: mey: septemb:

42 SPIERINGS, *Het schepenprotocol*, 85-86.

43 GAH RA 1268, 21rv.

	1499–1500	1519–20	1539–40	1559–60	1579–80
aantal dagen	270	282	276	268	225
aantal schepenen	1044	1012	1096	1038	625
gemiddeld aantal schepenen per dag	3,9	3,6	4,0	3,9	2,8

Tabel 5.9. Gemiddeld aantal actieve schepenen dat per schependag actief was (schependagen uitsluitend gebaseerd op schepenprotocol en momboirboeken).

(81) en Arnt Beys (22) en éénmaal Goyaert Grotaert van Os en Arnt Beys[44]. Voor de volgende peiljaren kan eenzelfde beeld worden geschetst: van dag tot dag verschilt het aantal aantoonbaar actieve schepenen sterk; soms gaat het om twee, soms om allen, meestal ligt het aantal er tussenin.

Met klem wordt hier gesproken van aantoonbaar bestuurlijk actieve schepenen. Voor het grootste deel van de onderzochte peiljaren zijn de gegevens namelijk vrijwel uitsluitend ontleend aan de schepenprotocollen. In hoeverre kunnen deze gegevens aanspraak op volledigheid maken? Vergelijking met de gegevens over schependagen uit de gerechtelijke rollen en over de aanwezige schepenen bij raadsvergaderingen – indien voorhanden – kan hierin meer duidelijkheid scheppen.

Voor dit doel zijn de gerechtelijke rollen helaas niet geschikt. In de vorige paragraaf is reeds vastgesteld, dat op vrijwel alle dagen dat er een rechtszitting werd gehouden, ook akten in het schepenprotocol werden bijgeschreven. De vraag die ons nu bezighoudt, namelijk of bij beide activiteiten dezelfde schepenen actief waren, is niet te beantwoorden, omdat in de gerechtelijke rollen alleen de dagen worden vermeld waarop zittingen plaatsvonden en niet de namen van de aanwezige schepenen[45].

De gegevens over de raadsvergaderingen bieden in deze meer houvast. Voor het peiljaar 1579–1580 is het mogelijk om de schepenen die getuigden in het schepenprotocol en de schepenen die de raadsvergaderingen bijwoonden te vergelijken. Hiervoor is er al op gewezen dat het aantal schependagen gebaseerd op het schepenprotocol in 1579–1580 in vergelijking met voorgaande peiljaren sterk is gedaald[46]. Ook bleek dat op 43 vergaderdagen van de Bossche raad geen akten in de schepenprotocollen werden bijgeschreven. Wat ons hier interesseert zijn de gegevens over de *individuele* schepenen en de *individuele schependagen*, waaronder hier het aantal dagen dat de individuele schepenen in functie waren

44 Ibidem, 35v, 125v-126r, 254v.

45 Één aanwijzing kan enig licht in de duisternis werpen: in 1565 noemt schout Jacob van Brecht als één van de redenen waarom een schepen niet in de raadsvergadering kon verschijnen: *deur dyen daer eenige schepenen opte rolle moeten wesen* (ARAB RK 51, 230r). Een steekproef in het schepenjaar 1579–1580 wees uit dat op de vier vergaderdagen dat jaar waarop alle beschikbare schepenen aanwezig waren, géén rolzittingen werden gehouden. Bij vergaderingen van de raad op dagen dat ook rolzittingen plaatsvonden, waren in 1579–1580 gemiddeld 4,7 schepenen aanwezig. De mogelijkheid bestaat derhalve dat 2,3 schepenen (in dat jaar waren namelijk slechts 8 schepenen actief) zich met de rechtszittingen hebben beziggehouden.

46 Zie p.111.

wordt verstaan. Vergelijking van de namen van de schepenen die de raadsvergaderingen bijwoonden en degenen die getuigden bij de voluntaire rechtspraak, leert dat op dezelfde dag die laatste groep steeds veel kleiner was dan de eerste. Enkele voorbeelden ter illustratie. Op maandag 16 november 1579 woonden de schepenen Henrick Bloeyman (23), Goyaert Lombaerts (123), Dirck van Vechel (175), Arnt van Brecht (34), Jacob Craen (55) en Goyaert van Vlierden (181) de vergadering van de stadsraad bij[47]. Diezelfde dag werd slechts één akte ingeschreven in de schepenprotocollen, waarbij Van Brecht en Craen als getuige optraden[48]. Op woensdag 4 mei 1580 verschenen schepen Henrick Bloeyman, Jan Heym (99), Dirck van Vechel, Arnt van Brecht, Jacob Craen en Goyaert van Vlierden ter vergadering[49]. Van deze schepenen traden die dag als getuigen op: Heym, Van Vechel, Van Brecht en Van Vlierden[50]. Indien alleen de schepenprotocollen als bron beschikbaar waren geweest, zouden in het eerste geval slechts twee van de vijf actieve schepenen zijn achterhaald, in het tweede geval vier van de zes.

Op 24 vergaderdagen in 1579–1580 komt het bovendien voor dat één of twee schepenen wél als getuigen in het protocol staan, maar die dag niet de raadsvergadering bijwoonden. Zo vergaderden op dinsdag 26 januari 1580 de schepenen Goyaert Lombaerts, Pauwels Wynants (189), Dirck van Vechel en Arnt van Brecht[51]. Van dat viertal traden de laatste twee ook als getuigen op. Daarnaast getuigden die dag de schepenen Craen en Van Vlierden, zonder dat zij de raadsvergadering bijwoonden[52]. Op vrijdag 2 september 1580 werd vergaderd door de schepenen Bloeyman, Heym, Van Vechel, Craen en Van Vlierden[53]. Van deze vijf getuigden de eerste drie ook bij de voluntaire rechtspraak. Niet aanwezig bij de vergadering, maar wel vermeld als getuigen vinden we die dag Goyaert Lombaerts en Pauwels Wynants[54].

Van 118 van de 136 zittingen van de raad in het regeringsjaar 1579–1580 is bekend door welke schepenen ze werden bijgewoond. Op 78 van die 118 dagen werden ook akten in het schepenprotocol ingeschreven. Nadere beschouwing van de gegevens over die 78 dagen leert dat op de zittingen van de raad in totaal 401 maal een schepen aanwezig was, gemiddeld 5,1 schepenen per dag. Uit het schepenprotocol kon voor diezelfde 78 dagen slechts 200 maal de activiteit van schepenen worden vastgesteld (waarvan overigens 29 maal van een schepen die die dag niet in het resolutieboek wordt vermeld); gemiddeld 2,6 schepenen per dag. In dat jaar werden in totaal op 225 dagen akten in het schepenprotocol bijgeschreven, met een totaal aantal individuele schependagen van 625; gemiddeld waren er op die dagen 2,8 schepenen actief.

De gegevens van 1579–1580 kan men niet zonder meer extrapoleren naar eerdere decennia. In de vorige paragraaf is er reeds op gewezen dat de gegevens van dit jaar sterk afwijken van de eerdere peiljaren. Om dit te controleren is voor de overige peiljaren even eens het gemiddelde aantal schepenen berekend dat actief was op schependagen ontleend

---

47 GAH OA A5, 16-11-1579.
48 GAH RA 1417, 20rv.
49 GAH OA A5, 4-5-1580.
50 GAH RA 1404, 83r: Van Vechel en Van Vlierden, 1 akte; ibidem, 83rv: Heym en Van Brecht, 1 akte.
51 GAH OA A5, 26-1-1580.
52 GAH RA 1404, 46v-47r, 48rv: Brecht en Craen, twee akten; GAH RA 1407, 47v-48r: Van Vechel en Van Vlierden, één akte.
53 GAH OA A5, 2-9-1580.
54 GAH RA 1404, 98r-99r, één akte met vijf schepenen als getuigen. Bij de overgrote meerderheid van de akten treden twee schepenen als getuigen op. Een aantal van vijf getuigende schepenen is uitzonderlijk. Wellicht heeft dat met de inhoud van deze akte te maken, waarbij de Bossche Predikheren een lijfrente uitgaven om hun financiële nood te lenigen.

1499–1500	aantal	%	1519–1520	aantal	%
Jan van Arkel	150	55	Jan van Vladeracken (179)	79	29
Willem van den Bosch (33)	120	44	Arnt Monix (133)	136	49
Goyaert Grotaert van Os	151	55	Gerit van Berkel (15)	191	69
Henrick Kuyst (110)	149	54	Henrick Pelgrom (148)	210	76
Jan Monix (136)	184	67	Jan van Erp (66)	160	58
Jan Ghysselen (81)	142	52	Willem van Os (144)	192	70
Arnt Beys (22)	148	54	Herman van Deventer (61)	117	43
gemiddeld	**149**	**54**	**gemiddeld**	**145**	**53**

1539–1540	aantal	%	1559–1560	aantal	%
Herman van Deventer (61)	89	32	Henrick Bloeyman (23)	202	73
Goyaert Symonis (171)	135	49	Bartholomeus Loef (119)	60	22
Willem van Os (144)	200	73	Willem de Borchgreve (32)	97	35
Arnt Heym (96)	107	39	Goyaert van Vechel (176)	69	25
Adriaen van Eyndhouts (78)	164	60	Jan vande Water (183)	162	59
Gerit van Vladeracken (177)	103	37	Arnt van Campen (49)	221	80
Frans van Balen (11)	177	64	Goessen Pynappel (152)	140	51
Henrick Kemp (107)	164	60	Frans vanden Hanenberch (86)	167	61
Pauwels Raassen (157)	160	58	Jan vander Stegen (166)	107	39
gemiddeld	**144**	**52**	**gemiddeld**	**136**	**49**

1579–1580	aantal	%
Henrick Bloeyman (23)	114	41
Goyaert Lombaerts (123)	125	45
Jan Heym (99)	91	33
(Everaert Berwouts (19)	-	-)
Pauwels Wynants (189)	136	49
Dirck van Vechel (175)	200	72
Arnt van Brecht* (34)	116	56
Jacob Craen (55)	146	53
Goyaert van Vlierden (181)	158	57
gemiddeld*	**140**	**51**

* Van Brecht overleed op 9-7-1580: bij berekening van het percentage is daarom gerekend met 0,75 schependagen (206 schependagen) + bij berekening van het gemiddelde is gerekend met 7,75 schepenen voor dit jaar, wegens het overlijden van Van Brecht en de weigering van Berwouts om het ambt te aanvaarden.

Tabel 5.10. aantal individuele schependagen en percentage van het geschatte aantal van 275 collectieve schependagen per peiljaar (1500–1580).

aan het schepenprotocol: tabel 5.9. In de eerste zes decennia van de zestiende eeuw waren er gemiddeld 3,9 schepenen aanwezig op dergelijke schependagen. Opnieuw moet hier worden geconstateerd dat de gegevens voor 1579–1580 met bijzonder veel voorzichtigheid dienen te worden gebruikt. Wanneer we aannemen dat het gemiddelde aantal schepenen dat in 1579–1580 raadsvergaderingen bijwoonde, wel mag worden geëxtrapoleerd naar de eerdere peiljaren, kan met behulp van het in de vorige paragraaf berekende aantal raadsvergaderingen per jaar voor die eerste vier peiljaren worden geschat hoeveel méér schepenen dan uit de schepenprotocollen blijkt, in die jaren actief zijn geweest. In 1579–1580 werden 118 vergaderingen 611 maal bezocht door schepenen; gemiddeld 5,2 schepenen per vergadering. Vergelijking met het gemiddelde van 3,9 schepenen, dat voor de eerste

zes decennia van de zestiende eeuw is berekend, wijst een verschil van 1,3 schepenen per raadsvergadering uit. We stelden reeds vast dat vóór het midden van de jaren zeventig van de zestiende eeuw onder normale omstandigheden de drie leden van de stadsregering gemiddeld 40 maal per jaar in vergadering bijeenkwamen. Ervan uitgaand dat ook bij die vergaderingen gemiddeld 5,2 schepenen aanwezig waren, en bovendien aannemend dat die raadsvergaderingen grotendeels op dagen vielen waarop ook akten in het schepenprotocol werden bijgeschreven, moet men 40 x 1,3 schepenen, ofwel zo'n 50 individuele schependagen bij het totaal optellen[55]. Op het totale aantal individuele schependagen uit de schepenprotocollen, gemiddeld voor de eerste vier peiljaren 1048 dagen, zou dat een verhoging van ongeveer 5% betekenen.

Vergelijking tussen vermeldingen van schepenen in resolutieboek en schepenprotocol levert sterke aanwijzingen op dat met de beschikbare bronnen niet alle individuele schependagen kunnen worden achterhaald. Op zijn minst moet het aantal individuele schependagen enkele procenten hoger liggen. Het is niet uit te sluiten dat dat getal zelfs veel hoger heeft gelegen. Rekening houdend met deze opmerkingen, zullen hierna de beschikbare gegevens nader worden geanalyseerd.

De gegevens over de individuele schepenen in de vijf peiljaren 1499–1500, 1519–1520, 1539–1540, 1559–1560 en 1579–1580 zijn weergegeven in tabel 5.10. De volgorde van de schepenen is gebaseerd op de *Nomina Scabinorum*, de Bossche schepenlijsten, waarin de schepenen in tegenstelling tot sommige andere bronnen, zoals de schepenprotocollen, in volgorde van belangrijkheid zijn geordend, dat wil zeggen dat de eerste schepen van de lijst de president-schepen van dat jaar was. Op deze volgorde zal in hoofdstuk 7.1.1.4 overigens nog worden teruggekomen.

Van elk van de 40 schepenen[56] is in de eerste plaats het aantal dagen dat hij aantoonbaar in die functie actief was, vermeld en vervolgens het percentage op het totale aantal

---

55 Wanneer men niet rekent met het officiële aantal van zeven en na 1525 negen schepenen, maar de bijzondere omstandigheden van elk jaar erbij betrekt, liggen de uitkomsten enigszins anders. Voor 1579–1580 kunnen de volgende correcties worden toegepast:
(a) schepen Arnt van Brecht overleed op 9 juli 1580. In tegenstelling tot de gebruikelijke gang van zaken werd in dit geval geen vervanger benoemd. Van Brecht heeft zijn ambt dus maar gedurende 75% van het schepenjaar vervuld;
(b) schepen Everaert Berwouts werd voor het schepenjaar 1579–1580 tot schepen benoemd, maar heeft nooit de eed afgelegd, terwijl er ook in zijn geval geen vervanger werd aangesteld;
(c) tenslotte dient in dit geval rekening te worden gehouden met de reizen die enige schepenen namens de stad ondernamen. Ze waren dan niet in de stad en daardoor niet beschikbaar voor vergaderingen of rechtspraak (in het vervolg zijn overigens de reisdagen wel meegerekend als individuele schependagen). In 1579–1580 reisden de schepenen in totaal 21 dagen, 6% van het jaar.
In 1579–1580 moet men dus eigenlijk rekenen met: 9 – 0,25 – 1 – 0,06 = 7,69 schepenen. Voor de andere peiljaren zijn eveneens de reizen verrekend, hetgeen resulteert in: 1499–1500: 7 schepenen; 1519–1520: 6,8; 1539–1540: 8,45; 1559–1560: 8,5. In 1579–1580 waren tijdens de raadsvergaderingen 68% van de beschikbare schepenen aanwezig. Toepassing van dit percentage op de andere peiljaren leidt tot een verschil met het gemiddelde aantal schepenen uit de schepenprotocollen (tabel 5.9) van: 1499–1500: 0,9 schepenen; 1519–1520: 1; 1539–1540: 1,7; 1559–560: 2,1. Bij 35 raadsvergaderingen per jaar zou dit resulteren in respectievelijk 36, 35, 60 en 74, gemiddeld 51 extra individuele schependagen, hetgeen goed overeenkomt met de eenvoudigere berekening in de tekst.

56 In principe zouden er in die vijf jaar 2 x 7 en 3 x 9 = 41 schepenen moeten zijn geweest, door de weigering van Everaert Berwouts (19) in 1579–1580 om het schepenambt te aanvaarden, bestond dat jaar de Bossche schepenbank uit slechts 8 leden.

jaar	aantal reisdagen
1499–1500	-
1519–1520	74
1539–1540	203
1559–1560	185
1578–1579	213
1579–1580	23

Tabel 5.11. Totaal aantal reisdagen van schepenen per peiljaar en voor 1578–1579 (1500–1580).

functie	aantal personen	aantal reizen	aantal dagen
schepen	2	7	203
gezworene	1	3	68
raadsheer	3	9	182
secretaris	2	7	217
rentmeester	1	1	13
griffier	1	1	18
onduidelijk	1	1	18
totaal	11	29	719

Tabel 5.12. Gedeputeerden namens de stad 's-Hertogenbosch in het jaar 1539–1540, geordend naar functie.

schependagen per jaar, dat in de vorige paragraaf op 275 is gesteld. Aangezien het hier de individuele schepenen betreft, zijn in dit geval ook de dagen die de verschillende schepenen aan reizen voor de stad besteedden als schependagen geteld[57]. Het aantal reisdagen van schepenen kan per jaar sterk verschillen. De gegevens voor de vijf peiljaren en 1578–1579 zijn in tabel 5.11 op een rijtje gezet[58].

In het schepenjaar 1539–1540 reisden deputaties uit 's-Hertogenbosch in totaal tien maal naar plaatsen buiten de Meierij om de belangen van stad (en soms ook expliciet van de Meierij) te behartigen[59]. Achtmaal werden afgevaardigden naar *dachvairten*, vergade-

57 Voor alle duidelijkheid: in de vorige paragraaf, waar het ging over het schepencollege als geheel, zijn dagen waarop geen activiteit op het stadhuis plaatsvond, maar wél een schepen op reis was, niet als schependagen geteld.

58 Deze gegevens zijn gebaseerd op de posten *vanden heeren scepenen, gezwoerenen, raetsmannen, pensionarissen ende andere gedeputeerden ryden ende reysen, die in deser stadt proffyten, saken ende affairen ter dachvairt ende anderssins soe te water ende te lande gedeputeert zijn geweest, daer van elcken betailt gelyck hier volgt.* De stadsrekening van het jaar 1499–1500 is niet bewaard gebleven, hetgeen het ontbreken van reisdagen in de tabel verklaart.

Overigens moet erop worden gewezen dat in een klein aantal gevallen in de ene bron wordt vermeld dat een schepen op reis was, terwijl hij dezelfde dag bij een akte in het schepenprotocol getuigde. Zo was schepen Gerit van Vladeracken (177) volgens de stadsrekening van 1539–1540 van 30 augustus tot en met 15 september 1540 op reis naar Brussel (GAH OA B46, 1539–1540, *vanden heeren scepenen*..). Toch vinden we hem op 10 september 1540 vermeld als getuige bij de voluntaire rechtspraak (GAH RA 1332, 290r). Henrick Bloeyman (23) was van 24 april tot en met 1 juni 1560 afwezig om de belangen van 's-Hertogenbosch in Brussel te verdedigen (GAH OA B66, 1559–1560, ibidem). Toch getuigde hij op 15 mei bij de vastlegging van een akte in het Momboirboek (GAH RA 1922, 108r). In 1578–1579 was president-schepen Dirck Aertsen (8) volgens de stadsrekeningen op reis voor de stad vanaf 18 december 1578 tot en met 7 juli 1579, in totaal 201 dagen (GAH OA B85, 1578–1579, ibidem). Toch ondertekende Aertsen op 9, 11, 14, 16, 18 en 23 april 1579 schepenakten (GAH RA 1403, 361r, 391rv, 394v-395r, 397v-400v; GAH RA 1413, 140r-141r, 138r-139r). Tenslotte komt het in 1579–1580 enige malen voor dat Pauwels Wynants (189) op dezelfde dag zowel getuigt, de raadsvergadering bijwoont en een eendaagse reis onderneemt: 24 oktober en 15 december (GAH OA B86, 1579–580, ibidem; GAH OA A4, d.d. 15-12-1579; GAH RA 1404, 23v; GAH RA 1922, 407v).

59 GAH OA B46, 1539–1540, *vanden heeren scepenen*.

ringen van de Staten van Brabant gestuurd, zevenmaal in Brussel, éénmaal in Antwerpen. Tweemaal zond de Bossche stadsregering een delegatie naar Den Haag om in overleg met gedeputeerden van Holland een oplossing te vinden voor de problemen die Bossche poorters op de stapelmarkt van Dordrecht hadden ondervonden. Dat jaar werden in 10 reizen 11 personen in totaal 29 maal door de stad 's-Hertogenbosch gedeputeerd. In tabel 5.12 zijn de gegevens over deze gedeputeerden, geordend naar functie, weergegeven[60]. De schepenen Willem van Os (144) en Gerit van Vladeracken (177) waren dat jaar verantwoordelijk voor 28% van het totaal aantal reisdagen in dienst van de stad; 35% van de reisdagen kwam dat jaar voor rekening van gezworenen en raadsheren, 30% van secretarissen[61]. Ook voor andere jaren lijkt dit beeld op te gaan: steeds stuurde de stad naast schepenen ook vele andere functionarissen als vertegenwoordigers uit.

De verschillen in aantallen reisdagen die de schepenen in de diverse peiljaren in dienst van de stad ondernamen, zijn opvallend, maar mogen niet worden gebruikt om verregaande conclusies te trekken over officiële contacten van de stad met de buitenwereld. Wanneer men de ontwikkeling van de 'buitensteedse relaties' van 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw wil onderzoeken, moeten alle gegevens over reizen, ook van de andere functionarissen, worden meegewogen.

Het lage aantal reizen voor het schepenjaar 1579–1580 is evenwel zeer opmerkelijk. Ook wanneer de reizen van de niet-schepenen dat jaar worden meegerekend, blijft het aantal reisdagen zeer gering[62]. Bovendien valt op dat de reisdoelen dat jaar sterk afwijken van voorheen: in 1579–1580 blijft de actieradius van de gedeputeerden vrijwel steeds beperkt tot de directe omgeving van de stad, tot de Meierij van 's-Hertogenbosch. Een enkele maal, in de eerste maanden van dat schepenjaar, waren er persoonlijke contacten met landvoogd Farnese, die zich op dat moment in Maastricht bevond; eenmaal werd een

---

60 De betrokken schepenen waren: Willem van Os (144) en Gerit van Vladeracken (177). De gezworene was Goessen van der Stegen (165) (die in de rekening als raadsheer wordt aangeduid, maar, aangezien hij in 1538–1539 schepen was geweest, in het regeringsjaar 1539–1540 gezworene was). De raadsheren waren: Ghysbert Heym (97) (die in de rekening ten onrechte als gezworene wordt aangeduid: hij was voor het laatst schepen geweest in 1537–1538 en dus in 1539–1540 raadsheer), Ghysbert Pels (151) en Dirck Goyaerts (vande Merevenne) (128). De betrokken secretarissen waren: Jan Reyners (S15) en Goyaert Grotaert (van Os) (S9). De rentmeester was Wouter van Lyth (R40); de griffier was Simon Bax. Tenslotte werd op een van de twee missies naar Holland Marcelis Scoercop meegezonden. Deze Scoercop was van 1-7-1538 tot 1-7-1539 deken van het korenkopersambacht geweest (GAH OA B45, 1538–1539, *ontfanck comende van meesteren...*). Wellicht was hij in die hoedanigheid betrokken bij het bewuste handelsconflict. Het zou dan overigens wel logischer zijn geweest, dat de stad een van de zittende dekenen van het korenkopersambacht zou hebben meegezonden. Toen Scoercop in 1544–1545 opnieuw deken van het genoemde ambacht was, werd hij opnieuw met een Bossche delegatie naar Holland, ditmaal naar Dordrecht, gezonden, om over de problemen rond de stapel te spreken (GAH OA B51, 1544–1545, *ontfanck comende van meesteren*; *vanden heeren scepenen*).

61 Controle in de schepenprotocollen wees uit dat op de dagen dat secretaris Goyaert Grotaert van Os (S9) op reis was, in zijn protocol (GAH RA 1331, eerste deel) inderdaad geen akten zijn ingeschreven. Secretaris Jan Reyners (S15) hield dat jaar in het geheel geen protocol bij. Reyners lijkt op dat moment, hoewel hij steeds als secretaris wordt omschreven, meer de rol van wat later pensionaris ging heten, te hebben vervuld. Vergelijk p.267.

62 GAH OA B86, 1579–1580, *vanden heeren scepenen...* Het exacte aantal dagen is niet te bepalen: normaliter werd in de stadsrekeningen zeer precies bijgehouden hoeveel dagen de diverse stadsfunctionarissen op reis waren en met name hoeveel dat dat de stad had gekost. In 1579–1580 zijn de posten echter minder nauwkeurig. Toch is duidelijk dat het totale aantal reisdagen veel lager ligt dan bijvoorbeeld in 1539–1540.

gedeputeerde naar een dagvaart te Namen gezonden[63]. Alle andere reizen waren bedoeld om inlichtingen in te winnen over de militaire toestand in de Meierij; vele malen togen Bossche afgevaardigden naar de verblijfplaats van Claude de Berlaymont, heer van Haultepenne, krijgsoverste van de landsheerlijke troepen in de Meierij[64]. Het blikveld van de stadsregering, die zich had verzoend met de landsheer en daarmee had gebroken met de Staten-Generaal, was verkleind tot de directe omgeving van de stad. De directe veiligheid van de stad 's-Hertogenbosch en haar inwoners was dat jaar de belangrijkste bekommernis van de stadsregering geworden. Andermaal komt ook in dit opzicht de in vergelijking met de voorgaande decennia zeer afwijkende situatie aan het einde van de jaren 1570 en het begin van de jaren 1580 sterk naar voren.

Terug nu naar de individuele schependagen. Uit tabel 5.10 kan worden opgemaakt, dat in de vijf onderzochte peiljaren de schepenen tussen de 60 en de 221 dagen aantoonbaar in functie waren. Wanneer we het aantal mogelijke schependagen op ongeveer 275 stellen, betekent dat dat de schepenen tussen 22% en 80% van hun tijd aan hun ambt hebben besteed[65]. Gemiddeld waren de schepenen in die vijf peiljaren 52% van de beschikbare dagen in functie. Wanneer we de gemiddelden per peiljaar vergelijken, valt op dat ze van 1499–1500 tot 1559–1560 langzaam teruglopen: van 54% naar 53%, naar 52% en tenslotte naar 49%; in 1579–1580 is het gemiddelde weer opgelopen tot 51%[66]. De mediaan, de middelste waarde van de reeks, levert voor de peiljaren een enigszins afwijkend beeld op: respectievelijk 54, 58, 58, 51 en 51%. De mediaan van de peiljaren tesamen bedraagt 54%.

Geconcludeerd mag worden dat gedurende de hele onderzochte periode van 1500 tot en met 1580 steeds elke schepen gemiddeld steeds ruim de helft van de 275 schependagen in functie was. Dit betekent dat elke schependag gemiddeld de helft van de schepenen actief is geweest. De vergroting van de schepenstoel van zeven naar negen schepenen, die

---

63 In de Blijde Inkomsten hadden de successieve Brabantse hertogen, zo ook Filips II, beloofd dat de vergaderingen van de Staten van Brabant steeds binnen de grenzen van het hertogdom zouden plaatsvinden. Zie: MENNENS, 'De Staten van Brabant', 130-131, art. 45. De stad Namen was geen onderdeel van het hertogdom Brabant. Door de oorlogsomstandigheden konden de Staten blijkbaar niet op een veilige plaats binnen Brabant bijeenkomen en werd uitgeweken naar het door Farnese beheerste Namen. Vergelijk: VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse*, 265. Over deze delegatie: GAH OA A5 40v, 45r.

64 In 1579–1580 valt de bijzondere rol van mr. Dirck Nemius op, die veel van de reizen naar Haultepenne voor zijn rekening nam. Hij had, voor zover bekend, op dat moment geen officiële functie in de stad, toch heeft hij blijkbaar als speciale liaison met Haultepenne gefungeerd (zie: PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 265). Het lijkt mij niet onaannemelijk dat veel van de posten die dit jaar onder het hoofdstuk van de reizen vallen in de voorgaande jaren onder het hoofdstuk van het bodenloon zouden zijn opgenomen (en dus toen schriftelijk zijn afgehandeld). De exacte rol van Nemius, gevolmachtigd onderhandelaar of slechts speciale bode, blijft onduidelijk.

65 VOET, *De gouden eeuw van Antwerpen*, 112, constateert uit de Antwerpse stadsrekening van 1549–1550 dat een aantal schepenen meer dan 300 dagen bestuurlijk actief was geweest; één schepen kreeg zelfs voor 363,5 dagen presentiegeld. Met recht spreekt Voet van een 'full-time job'.

66 Althans volgens de hierboven besproken rekenmethode. In het voorgaande is ook vastgesteld dat we hier te maken hebben met minimale getallen. Vergelijking met het aantal schepenen dat aanwezig was bij raadsvergaderingen in het jaar 1579–1580, maakte een verhoging van het aantal individuele schependagen met 5% aannemelijk. Voor de peiljaren zou dat neerkomen op een gemiddelde van: 1499–1500: 157 dagen (57%); 1519–1520: 152 dagen (55%); 1539–1540: 152 dagen (55%) en 1559–1560: 143 dagen (52%). Dit zou per schepen een verhoging van zijn aantal schependagen met 7 of 8 betekenen.

Karel V in 1525 doorvoerde, leidde wel tot een stijging van het totale aantal individuele schependagen, maar niet tot een substantiële stijging van het aantal schependagen per individuele schepenen. Karel V was tot verhoging van het aantal schepenen overgegaan, *aensiende de grootheyt van onse voirs. stadt ende van der menichte vanden ingesetenen van dien*[67]. Door de omvang van de stad en haar bevolking was de werkdruk op de schepenen blijkbaar dermate gestegen dat een vergroting van het schepencollege noodzakelijk werd geacht. Karel V lijkt hierin gelijk te hebben gehad: het gemiddelde aantal individuele schependagen daalde immers niet substantieel. Zonder dat de individuele werkbelasting toenam, steeg door de vergroting van het aantal schepenen wel het totale aantal werkdagen.

Wat betreft de individuele schepenen moet worden vastgesteld, dat zij zich niet aan de verschillende verordeningen hielden, die strikt genomen inhielden dat iedere schepen elke werkdag gedurende een bepaalde tijd op het raadhuis aanwezig diende te zijn. Zolang er op iedere werkdag één of meer schepenen present waren om de lopende zaken af te handelen en kwesties die zich aandienden naar behoren aan te pakken, bestond er geen probleem. In geval van nood konden namelijk alle schepenen binnen betrekkelijk korte tijd bijeen worden geroepen. De schepenen waren immers verplicht zich gedurende hun ambtstermijn metterwoon binnen de stad te vestigen. Er bestaat geen reden om aan te nemen dat met deze regel op grote schaal de hand werd gelicht[68]. Dit verklaart ook waarom er behalve in het crisisjaar 1566–1567 zelden of nooit stadsboden naar schepenen, die zich zonder reden buiten de stad bevonden, werden uitgezonden[69].

Een enkele maal blijkt een schepen toch zonder officiële redenen buiten de stad te hebben verbleven. In mei 1560 liet de ontvanger-generaal van de beden in Brabant, mr. Jacob Grammey, in Antwerpen beslag leggen op een aantal Bossche vrachtschepen en enkele Bossche kooplieden arresteren. De Bossche schepen Bartholomeus Loef (119), die op dat moment toevallig in de Scheldestad verbleef, reisde op verzoek van die kooplieden naar Brussel om te trachten arrestatie en beslaglegging ongedaan te maken en een acceptabele oplossing voor de kwestie te vinden[70]. Loef, die overigens van alle schepenen in de onderzochte peiljaren het minste aantal dagen, slechts 60, in functie, bevond zich klaarblijkelijk op persoonlijke titel in Antwerpen. Nergens blijkt althans dat hij hier in functie van de stad 's-Hertogenbosch was. Door deze terloopse vermelding in ander verband weten we in dit geval dat een schepen wel degelijk tijdens zijn ambtsperiode zonder officiële redenen buiten de stad kon verkeren. Loefs medeschepenen hebben hier blijkbaar van geweten en er geen bezwaar tegen gemaakt. Mits in onderling overleg was een tijdelijke afwezigheid om persoonlijke of zakelijke redenen van een schepen wel degelijk mogelijk. Er zijn geen aanwijzingen dat er binnen het schepencollege conflicten zijn gerezen over de aan- of afwezigheidsgraad van de verschillende schepenen. De gewone Bossche

---

67 GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 720; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 123.

68 De voorkeur die bij de vernieuwing van de wet werd gegeven aan personen die *dichtbij* de stad woonden (ten opzichte van kandidaten die verder weg woonden), moet mijns inziens vooral worden gezien in het licht van de latere functies van deze personen. Wanneer zij gezworenen en daarna raadsheren waren geworden, bestond voor hen de verplichting om binnen de stad te wonen niet meer, terwijl zij toch werden geacht de raadsvergaderingen bij te wonen. De voorkeur voor dichtbij de stad wonende kandidaten lijkt dan ook vooral bedoeld om de opkomst van het tweede lid van de stadsregering zo hoog mogelijk te houden.

69 Op 8-6-1533 werd een bode naar schepen Dirck de Borchgreve (28) gezonden (GAH OA B39, *van bodenloen*); op 28-5-1553 naar president-schepen Marten de Greve (82) (B59, ibidem) en in 1569–1570 aan Willem de Borchgreve (32) (B76, ibidem).

70 GAH OA B66, 1559–1560, *vanden heeren scepenen...*

poorter had ook weinig reden zich druk te maken over de arbeidsverdeling binnen het schepencollege, zolang het dagelijkse reilen en zeilen binnen de stad soepel verliep en zolang hij op gewone werkdagen maar geholpen werd, wanneer hij van de diensten van de schepenbank, in welke hoedanigheid dan ook, gebruik wilde maken.

Problemen ontstonden pas, wanneer een groot deel van de schepenstoel en a fortiori wanneer de gehele schepenstoel afwezig was. Onder normale omstandigheden kwam dit nooit voor. Daar zorgden de schepenen zelf wel voor. In crisissituaties zou dat anders kunnen liggen. Laat ons in dit licht daarom eens de drie grote crisismomenten bekijken die zich in 's-Hertogenbosch hebben voorgedaan tussen 1500 en 1580. Tijdens de troebelen van 1525 bleven de schepenen, hoewel hun positie wankel en bedreigd was, bestuurlijk actief (zie Bijlage 1). Ook in 1579 bleef een deel van de schepenen op zijn post. Drie schepenen, die de partij van de Staten-Generaal aanhingen, verlieten kort na het Schermersoproer van 1 juli 1579 de stad. In de eerste elf dagen na dat bloedige gevecht werden geen akten bijgeschreven in de schepenprotocollen (zie Bijlage 1)[71]. De gebrekkige bronnensituatie – we beschikken juist voor deze periode niet over resolutieboeken – vertekent hier echter de realiteit. Uit andere bronnen is namelijk bekend dat juist in de eerste dagen na het Schermersoproer het katholieke deel van de schepenbank het heft krachtig in handen heeft genomen, met als gevolg de uittocht van een groot aantal protestants-geörienteerde Bosschenaren[72]. Zowel in 1525 als in 1579 bleef de schepenbank, ondanks de moeilijke omstandigheden, vrijwel zonder oponthoud functioneren.

Dan blijft de periode 1566–1567 met twee beeldenstormen en de langdurige nasleep daarvan over. Na de eerste beeldenstorm van 22-23 augustus werden tot 10 september maar op twee dagen akten in het schepenprotocol ingeschreven[73]. Net als in 1578–1579 ontbreken hier echter de gegevens over de raadsvergaderingen. Uit andere bronnen kan worden opgemaakt dat althans een aantal van de schepenen in deze periode wel degelijk zeer actief is geweest. Op 24 augustus werd een tweetal ordonnanties uitgevaardigd door de drie leden van de stadsregering[74]. In de daaropvolgende dagen hebben de aanwezige schepenen zo goed en zo kwaad mogelijk getracht de orde in de stad te herstellen[75]. De tweede beeldenstorm barstte op 10 oktober los. Dit hernieuwde geweld was voor veel schepenen aanleiding te stad te ontvluchten. Tussen 12 en 22 oktober waren zeer waarschijnlijk nog slechts drie schepenen op hun post op het raadhuis aanwezig, namelijk Walraven van Erp (72), Jan van Hedel (90) en Everaert Berwouts (19). Ondanks hun geringe aantal en hun geslonken aanzien wist deze romp-schepenbank toch nog enkele maatregelen te nemen om de rust te herstellen. In de nacht van de twaalfde oktober werd op instigatie van de aanwezige schepenen een wacht geformeerd om de kloosters te bewaken. Op 13 oktober kondigden zij een soort staat van beleg af. Bovendien werden de gevluchte leden van de stadsregering, waarvan de meesten zich op bezittingen in de Meierij hadden teruggetrokken, door de stadsboden bezocht en gesommeerd naar de stad terug te keren[76]. Een aantal keerde inderdaad terug, zodat vanaf begin november de schepenbank in numeriek opzicht weer op krachten was.

Midden februari 1567 schoven de gereformeerden in de stad de Antwerpse edelman Anthonie van Bombergen als hun aanvoerder naar voren. Onder zware druk moest de

---

71 Zie p.111.

72 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 228-230.

73 Zie p.111.

74 CD, nrs. XXXII, XXXIII.

75 Voor een uitvoerige beschrijving van de gang van zaken in die woelige dagen: SCHUTTELAARS, *Bossche beroerten*, 109-113.

76 Ibidem, 122-123.

stadsregering op 27 februari Bombergen tot militaire overste van de stad benoemen. Hoewel de magistraat officieel de baas bleef binnen 's-Hertogenbosch, had deze geen machtsmiddelen meer ter beschikking om besluiten daadwerkelijk af te dwingen. Bombergen beheerste immers de stadvendels en daarmee de hele stad binnen de muren. Diens verzoek van 29 maart, *dat hy de justicie over de bourgers hebben wilde, ende den ongehoirsame ende quaetwilligen ende opruerders straffen nae zynen believen*[77], werd echter door de stadsregering afgewezen, althans op de lange baan geschoven. Doordat Bombergen ervoor terugdeinsde op gewelddadige wijze de volledige macht over de stad te grijpen en mede door de ontwikkelingen elders in de Nederlanden, verzwakte de positie van de gereformeerden in de stad zienderogen. Op 11 april verliet Bombergen tenslotte de stad en met hem vele aanhangers van de nieuwe religie. Vanaf dat moment had de stadsregering de macht in de stad weer volledig in handen.

Hoe gedroegen zich in de periode 1566–1567 de individuele schepenen? Ondanks de eerste beeldenstorm in augustus werd voor Bamis 1566 zoals gewoonlijk door de landvoogdes een nieuwe schepenbank voor 's-Hertogenbosch gekozen[78]. Op 10 oktober werd vanuit de stad een bode naar Henrick Bloeyman (23) te Helvoirt en Nicolaes van Vladeracken (180) te Haaren gezonden, met de oproep zich naar de stad te begeven om er de schepeneed af te komen leggen[79]. Op 14 oktober, enige dagen na de uitbarsting van de tweede beeldenstorm, werden boden uitgezonden naar maar liefst vijf schepenen die zich buiten de stad bevonden, met het dringende verzoek zo spoedig mogelijk naar 's-Hertogenbosch terug te keren. Sommigen keerden inderdaad terug, anderen vluchtten juist verder weg. Vond de stadsbode schepen Bartholomeus Loef (119) aanvankelijk nog in Heusden, toen hij hem enige dagen later opnieuw wilde aansporen om terug te keren, moest hij helemaal naar Keulen reizen. Tot en met april 1567 komt het steeds weer voor dat schepenen door de stadsbodes naar de stad terug moeten worden geroepen[80]. De gegevens uit de schepenprotocollen wijzen uit dat de schepenen tussen oktober 1566 en april 1567 slechts 33% van den schependagen actief waren. Dit is weliswaar aanzienlijk minder dan het normale gemiddelde van boven de 50%, maar duidt ook niet op een volledige instorting van het schepenregime in deze periode. Bovendien blijkt uit allerlei andere bronnen, dat de schepenen op meer dagen actief zijn geweest. Geconcludeerd mag worden dat zelfs tijdens de meest hectische episodes van het rampjaar 1566–1567 de ineenstorting van het Bossche schepenregime maar zeer relatief was: op enkele korte periodes na bleven in ieder geval enkele schepenen op hun post, ondanks de voor hen soms levensbedreigende omstandigheden.

Concluderend kan worden gesteld dat onder normale omstandigheden op elk van de 275 schependagen één of meer, gemiddeld ongeveer de helft van alle schepenen aanwezig waren op het Bossche raadhuis. Het is evenwel niet zo dat iedere schependag alle schepenen aanwezig waren, hoewel ze daartoe krachtens een aantal ordonnanties wel verplicht waren. Zelfs in tijden van groot persoonlijk gevaar bleef de schepenstoel functioneren, zij het soms met minimale bezetting. Tenslotte kon worden vastgesteld dat voor het bestaan van een formeel systeem van roulatie geen bewijzen zijn gevonden.

---

77 BEYENS,'Verhaal der beeldenstorm', 316; CD 304.

78 ARAB AA 809/30, benoemingsbrief d.d. 28-9-1566.

79 Uiterst merkwaardig is dat Henrick Bloeyman (23) al op 8 oktober een schepenakte ondertekende. Hij moet derhalve al zijn schepeneed hebben afgelegd. Ook andere schepenen getuigden al vanaf de eerste dag van oktober bij verschillende akten. GAH RA 1390, 1r-11r.

80 Iets wat in de rest van de onderzochte periode verder in het geheel niet voorkomt.

5.2. SCHEPENEN, GEZWORENEN EN RAADSLIEDEN IN DE RAADSVERGADERINGEN

Met betrekking tot bestuur en wetgeving, de andere hoofdtaak van de Bossche schepenbank, bieden de beschikbare bronnen minder expliciete gegevens. Slechts voor een beperkt aantal jaren tussen 1500 en 1580 hebben we de beschikking over resolutieboeken, die inzicht verschaffen in het reilen en zeilen binnen de raadsvergaderingen. Wat de schepenen betreft leveren de gegevens uit de resolutieboeken, samen met de gegevens over de rechtspraak, een betrouwbaar beeld op. De gezworenen en raadslieden, die eveneens deel uitmaakten van het eerste en tweede lid van de stadsregering en tot de bestuurlijke elite mogen worden gerekend, hadden geen rol bij de rechtspraak en waren uitsluitend actief in bestuur en wetgeving. Om meer gegevens te achterhalen over de rol van gezworenen en raadsheren, zowel collectief als individueel, zijn de weinige beschikbare resolutieboeken aan een nader onderzoek onderworpen. In paragraaf 5.1.2. is reeds het aantal vergaderdagen uit die resolutieboeken vastgesteld. Na zorgvuldige weging van de beschikbare gegevens is daar geconcludeerd dat onder normale omstandigheden de drie leden van de stads-

		SCHEPENEN		GEZWORENEN		RAADSHEREN		TOTAAL	
	aantal vergaderingen	aantal	gem.	aantal	gem.	aantal	gem.	aantal	gem.
1574 – 27-1-1575	12	68	5,7	21	1,8	35	2,9	124	10,3
28-1-1575 – 1577	143	732	5,1	187	1,3	382	2,7	1301	9,1
1577 – 1578	162	989	6,1	357	2,2	454	2,8	1800	11,1
1578 – 1579	19	100	5,3	59	3,1	51	2,7	210	11,1
1579 – 1580	118	611	5,2	128	1,1	646	5,5	1385	11,7
TOTAAL	454	2500	5,5	752	1,7	1568	3,5	4820	10,6

TABEL 5.13. Absolute en gemiddelde aantallen schepenen, gezworenen en raadsheren, aanwezig bij raadsvergaderingen (1574–1580), gerangschikt per schepenstoel.

regering gemiddeld rond de 40 maal per jaar in vergadering bijeenkwamen.

Kwantitatieve gegevens over de numerieke verhoudingen tussen de verschillende leden binnen de vergaderingen van de stadsregering zijn slechts voor de periode 1574–1580 voorhanden. Vanaf 20 augustus 1574 zijn bij de meeste vergaderingen in de marge van het resolutieboek de namen van de aanwezige schepenen, gezworenen en raden genoteerd[81]. Van 88% van de 515 vergaderdagen die van 1574 tot en met september 1580[82]

81 Zo waren bij de vergadering van 8 januari 1577 de volgende personen aanwezig en als volgt in de marge genoteerd: *Stegen, Z. Adriani, Loef, Vechel, Moins, P. Wynants, Lombarts, Heeren, Borchgrave, Brecht, H. Wynants, G. Hedel, J. Hedel, D. Artsen.* Op een enkele uitzondering na, die mag worden toegeschreven aan een vergissing van de klerk, wordt steeds de volgorde schepen – gezworene – raadsheer gehandhaafd. In het geciteerde geval betreft het zes schepenen, twee gezworenen en zes raadsheren. In vrijwel geen enkel geval is identificatie een probleem. Wanneer de achternaam in combinatie met de positie op de lijst niet voldoende was, om tot identificatie te komen, voegde de schrijver vrijwel steeds een voorletter toe. In een enkel geval is dit voor ons nog niet genoeg. Zo zijn op 8 januari zowel Goessen van Hedel als Jan van Hedel aanwezig, duidelijk onderscheiden door hun voorletters. Op 19 maart wordt een raadsheer *Hedel* vermeld:

zijn gehouden, om precies te zijn 454 vergaderingen, zijn de namen van de aanwezige schepenen, gezworenen en raadsheren bekend[83]. In tabel 5.13 zijn de gegevens weergegeven, geordend per schepenstoel[84]. De frequentie van het aantal aanwezige schepenen, gezworenen en raadsheren, evenals de frequentie van het eerste en tweede lid is af te lezen in tabel 5.14.

aantal	gezworenen		raadslieden	
	schepenen		eerste lid	
0	-	79	-	32
1	3	151	2	44
2	14	111	6	91
3	35	83	20	82
4	54	23	27	87
5	110	4	51	47
6	115	3	76	31
7	79	-	78	15
8	41	-	56	12
9	3	-	66	7
10	-	-	34	5
11	-	-	28	1
12	-	-	8	-
13	-	-	1	-
14	-	-	1	-

TABEL 5.14. Frequentie van het aantal schepenen, gezworenen en raadslieden, alsmede het aantal leden van het eerste lid (1574–1580).

Het aandeel van de schepenen in de totale presentie van het eerste en tweede lid van de stadsregering in de vergaderingen is vanzelfsprekend groot. Zij waren immers dat jaar het eerst aanspreekbaar en verantwoordelijk voor het stadsbestuur. Dat de schepenen naast hun andere taken ook 52% van de totale aanwezigheid van eerste en tweede lid bij de raadsvergaderingen voor hun rekening namen, is derhalve niet verwonderlijk. Daar komt nog bij dat de verplichtingen die voor schepenen golden, niet van toepassing waren op gezworenen en raadslieden. Aanwezigheid van die twee groepen bij raadsvergaderingen was afhankelijk van de persoonlijke bereidheid en politieke ambities van de individuele gezworene of raadsman. Wanneer echter in aanmerking wordt genomen dat de groep gezworenen en raadslieden veel talrijker was dan de (na 1525) negen schepenen, is het toch opmerkelijk dat zij bij elkaar in minder groten getale aanwezig waren bij raadsvergaderingen dan de schepenen. De gezworenen waren goed voor bijna 16% van de presentie, de raadslieden namen bijna 33% voor hun rekening.

Wanneer evenwel rekening wordt gehouden met de omvang van de groep, waaruit schepenen, gezworenen en raadslieden gekozen konden worden, ontstaat een ander beeld. Van de negen schepenen, die sinds 1525 jaarlijks in functie waren, waren er gemiddeld

---

wie van de twee betreft het hier?

82 In paragraaf 5.1.2. is gerekend met kalenderjaren, in deze paragraaf worden de gegevens gerangschikt per zittingsduur van de verschillende schepenstoelen.

83 In een aantal gevallen duurden de vergaderingen de hele dag en kwam het voor dat na de middag leden, die voor de middag aanwezig waren geweest, weg bleven, en ook dat leden die voor de middag afwezig waren geweest, na de middag op kwamen dagen. Ik heb die vergaderingen steeds als één vergadering geteld en alle aanwezigen, of ze nu de hele dag of slechts een deel van de dag aanwezig waren geweest, bij elkaar genomen. Hierop is één uitzondering gemaakt: op 14 oktober 1577 vergaderden namelijk vóór de middag de oude schepenen en ná de middag de nieuwe schepenen. Op dagen waarop geen namen van aanwezigen zijn genoteerd werden vaak antwoorden van de ambachtsgilden op door de eerste twee leden voorgelegde voorstellen overgebracht.

84 De zittingsduur van de schepenstoel was in de jaren zeventig van de zestiende eeuw geregeld langer dan het gebruikelijke jaar.

5,5 aanwezig bij raadsvergaderingen, ofwel 61% van het potentieel aan schepenen. Van de zeven gezworenen die de stad jaarlijks telde, namen er gemiddeld 1,7 deel aan de beraadslagingen van de stadsregering, ofwel 24%[85]. De omvang van de groep raadsheren is moeilijker vast te stellen. Iedereen die ooit het schepenambt had vervuld, bleef immers in principe voor de rest van zijn leven raadsman van de stad en behield als zodanig het recht de vergaderingen van de stadsregering bij te wonen. De omvang van deze groep is derhalve sterk beïnvloed door demografische factoren en kan daardoor aanzienlijk fluctueren. Op basis van een zestal lijsten van verkiesbare raadslieden, in verband met de vernieuwing van de wet naar Brussel gezonden, daterend van 1549 tot 1570[86], kan worden vastgesteld dat er in die periode tussen de 22 en 32, gemiddeld 27 raadsheren verkiesbaar waren[87]. In

---

85 Voor schepenen en gezworenen kunnen deze gegevens overigens worden verfijnd door preciezer vast te stellen hoeveel schepenen en gezworenen per schepenjaar dienden. Dat betekent dat tussentijdse sterfgevallen en in deze tijd ook vlucht uit de stad, dienen te worden meegewogen. Vergelijk p.123, noot 55. Het aantal beschikbare gezworenen in 1579–1580 was teruggelopen tot slechts twee: schepen Reynier Everswyn (73) was op 28 juni 1579 overleden en niet vervangen. Zijn medeschepenen uit 1578 Dirck Aertssen (8), Jan Monix (137), Willem van Lier (118) en Gerit van Deventer (59) waren in de laatste maanden van hun ambtstermijn de stad ontvlucht. Schepenen Goyaert Lombaerts (123) en Jan Heym (99) werden gecontinueerd in de schepenstoel van 1579–1580. Als gezworenen bleven dat jaar slechts over: Jan Jans vander Stegen (167) en Hieronymus Wynants (188). Lijkt de aanwezigheid van 1,1 gezworenen in 1579–1580 vergeleken bij voorgaande jaren laag, in feite was ze juist bijzonder hoog: 55% van de beschikbare gezworenen.

86 ARAB AA 809/30.

87 Nadere beschouwing van de lijst van raadsheren, die voor de verkiezing van de schepenbank van 1549 naar Brussel werd gezonden, leert dat deze lijst niet alle nog levende oud-schepenen van de stad opsomt, maar slechts de namen vermeldt van (naar het oordeel van de zittende schepenen) verkiesbare raadsheren. De lijst voor 1549 bevat 29 namen. Vergelijking met andere gegevens levert zeker een zevental personen op, die raadsheer waren, wel degelijk nog in leven waren, maar blijkbaar niet verkiesbaar werden geacht. In één geval is direct duidelijk waarom: Jan van Brecht (37), die in 1523, 1526 en 1529 schepen van 's-Hertogenbosch was geweest, was immers in 1549 hoog- en laagschout, een functie die onverenigbaar was met het schepenambt. Vier anderen staan in de Gemene Zetting van 1552 (GAH OA B59, 1552–1553, *vander gemeynre settinge*) vermeld als buitenpoorters: Peter Peters de Borchgreve (31), schepen in 1544; Ghysbert Heym (97), schepen in 1533, 1536, 1537 en 1540; Henrick van Achelen (2), schepen in 1527, in 1552 woonachtig te Mechelen; Henrick de Heusch (95), schepen in 1540, in 1552 woonachtig te Luik. Tenslotte komen ook Hercules van Edingen (63), schepen in 1538, en Willem van Haastrecht (85), schepen in 1520, niet op de lijst voor. Haastrecht was heer van Drunen en woonde derhalve (niet zo ver) buiten de stad. Edingen, ridder en heer van Kestergat bij Brussel, was naar het Brusselse vertrokken, alwaar hij in 1554 als burgemeester overleed. Incompatibiliteit van functies en langdurige afwezigheid uit de stad waren voor de zittende schepenen aanleiding een aantal raadsheren niet op de lijst te zetten; geestelijke en lichamelijke gesteldheid en leeftijd speelden bij deze beslissing geen rol. Zeker twee van de 29 raadsheren op de lijst waren ouder dan 70 jaar, nog eens 7 waren tussen de 60 en 70 jaar oud. Voor zeven raadsheren was het al tussen de tien en twintig jaar geleden, dat zij voor het laatst nog het schepenambt hadden vervuld, voor twee raadsheren was dat zelfs al meer dan dertig jaar geleden. Zie over dergelijke aspecten uitgebreider: hoofdstuk 7.

In een uitvoerige brief die schout Jacob van Brecht in 1565 naar Brussel zond en waarin hij zijn visie op de politieke situatie binnen 's-Hertogenbosch weergeeft, meldt hij dat het college van raadsheren nog geen achttien personen meer telde, mede door de vele sterfgevallen in de laatste periode en doordat een aantal raadsheren zich metterwoon buiten stad en Meierij had gevestigd. Toch lijkt dit aantal, in vergelijking met de hiervoor aangehaalde gegevens, erg laag. Het is waarschijnlijk sterk beïnvloed door het doel van het betoog van de schout, namelijk de

een akte uit 1479 worden daarentegen maar liefst 36 raadslieden genoemd[88]. Uit Bijlage 5 kan eenvoudig het aantal raadslieden op elk gegeven moment worden afgelezen. De resultaten van een telling van het aantal raadslieden in elk tiende jaar van de periode 1500–1580 zijn in tabel 5.15 weergegeven. Ontegenzeglijk is er sprake van een dalende lijn in de omvang van het tweede lid. In de jaren zeventig van de zestiende eeuw lag het aantal raadsheren steeds op 26 à 27.

jaar	aantal raadslieden	
1500	16	*
1510	31	*
1520	39	
1530	37	
1540	40	
1550	40	
1560	29	
1570	26	
1580	27	

* personen die alléén vóór 1500 schepen zijn geweest zijn hier niet meegeteld, waardoor de aantallen voor 1500 en 1510 niet de volledige omvang van het tweede lid weergeven. Vanaf 1520 zal dat grotendeels wel het geval zijn.

TABEL 5.15. Omvang van het tweede lid in elk tiende jaar van de periode 1500–1580.

De vraag rijst hoeveel van de raadslieden daadwerkelijk regelmatig de raadsvergaderingen bezochten. In maart 1576 zonden de schepenen van 's-Hertogenbosch de centrale regering een lijst met *die naemen van den raidtsheeren die dachelicx alhier ten raide comen*, in verband met de tussentijdse verkiezing van een nieuwe schepen na het overlijden van schepen Henrick van Eyndhouts (79). Op die lijst staan de namen van zeven frequent bij de vergaderingen aanwezige raadsheren[89]. Uit de resolutieboeken blijkt echter dat de vergaderingen van de stadsregering in de tweede helft van de jaren zeventig van de zestiende eeuw gemiddeld door slechts 3,4 raadsheren werden bijgewoond, ofwel slechts 13% van de totale groep verkiesbare raadsheren. Geconcludeerd kan worden dat de betrokkenheid van de schepenen, gezworenen en raadsheren bij het stadsbestuur in die volgorde naar verhouding steeds verder afneemt.

Gemiddeld nemen in de tweede helft van de jaren 1570 7,2 schepenen en gezworenen aan raadsvergaderingen deel en 3,4 raadsheren. Dit betekent 45% van de totale bezetting van het eerste lid tegenover 13% van het tweede. Gemiddeld waren in de tweede helft van de jaren zeventig van de zestiende eeuw 10,6 personen, zo'n 25% van *de heren van de raad* bij raadsvergaderingen present.

Zoals reeds herhaaldelijk is opgemerkt, vormen de jaren 1570 in veel opzichten een uitzonderlijke periode. Conclusies op basis van materiaal uit die periode kunnen daarom niet zonder meer voor de hele onderzoeksperiode gelden. Het is derhalve noodzakelijk de gegevens over de presentie van het eerste en tweede lid in de raadsvergaderingen aan andere gegevens te toetsen. De enige bron die als controlemiddel dienst kan doen, is een post

handelwijze van het derde lid in discrediet brengen (ARAB RB 51, 10-11-1565).

88 GAH RA 1248, 257r-259r, 17-7-1479.

89 ARAB AA 809/30, schepenen aan kanselier of landvoogd, d.d. 24-3-1576. De zeven raadsheren in kwestie waren: Willem de Borchgreve (32), Goessen van Brecht (36), Hieronimus Wynants (188), Goessen van Hedel (88), Goyaert Loef (120), Jan van Hedel (90) en Dirck Aertsen (8). Vergelijking met Bijlage 2 wijst uit dat de regelmatige presentie van Dirck Aertsen in deze tijd niet bevestigd wordt in de resolutieboeken, de andere personen komen hier wel veelvuldig in voor.

in de stadsrekeningen van 1544–1545[90]. Op 15 december 1544 werd besloten *dat die gezwoeren ende heeren vanden raide, omme dat den raet te beter vergaderen soude, telcker reyse als die stat byeen geboeden soude wordden opten raethuys te raide te comen, elck vander stat soude hebben ende ontfangen 1 stuver.* De keerzijde van de medaille was een boete op afwezigheid van twee stuivers *vuyt hueren eygen buedel te geven.* De regeling werd in december 1544 met een proeftijd van een half jaar ingevoerd. In die periode werden inderdaad presentiegelden uitbetaald. Aan de inkomstenkant van de stadsrekening van dat jaar zoekt men echter tevergeefs naar een verantwoording van de ontvangen boetes[91]. Toch is het onwaarschijnlijk dat gedurende dat halve jaar alle gezworenen en raadsheren bij elke vergadering aanwezig zijn geweest. In de rekeningen van de daaropvolgende jaren ontbreekt verder ieder spoor van de hele regeling: geen uitbetaling van presentiegelden, geen ontvangst van boetes. Aangenomen mag worden, dat deze presentieregeling in de loop van 1545 een vroegtijdige, stille dood is gestorven[92]. Voor ons is belangrijk dat in de rekening een exacte indicatie wordt gegeven van het aantal vergaderingen in een bepaalde periode én dat het bedrag wordt vermeld, dat aan presentiegelden is uitgegeven: tussen 16 december 1544 en 31 juli 1545 vonden in totaal 20 raadsvergaderingen plaats en werd in totaal 11 Carolusgulden en 16 stuivers aan presentiegeld uitbetaald[93]. Per vergadering komt dit neer op 11,8 stuivers, hetgeen duidt op een presentie van 11,8 gezworenen en/of raadsheren per bijeenkomst. Dit getal is aanzienlijk hoger dan het gemiddelde van 5,1 gezworenen en raadsheren per vergadering, dat we voor de tweede helft van de jaren zeventig van de zestiende eeuw vaststelden. Aangenomen mag worden dat de maatregel van 1544 tot een tijdelijke verhoging van de presentie bij de vergaderingen heeft geleid, niet zozeer om het bedrag van die ene stuiver, als wel om de extra aandacht die op de vergaderingen werd gevestigd. Dan nog moet echter geconcludeerd worden, dat het gemiddelde aantal aanwezige gezworenen en raadsheren tussen 1574 en 1580 aanzienlijk lager zal hebben gelegen dan in 1544. Dit zou verklaard kunnen worden door het grote aantal vergaderingen in de jaren 1574–1580. Het lijkt dan ook verantwoord voor de eerste zes decennia van de zestiende eeuw een enigszins hoger gemiddelde dan de 5,1 van 1574–1580 te veronderstellen: 8 à 9. Over het gemiddelde aantal schepenen bij de raadsvergaderingen is vóór 1574 niets met zekerheid te zeggen. Het gemiddelde van 5,5 is betrekkelijk hoog in vergelijking met het gemiddelde aantal individuele schependagen in de verschillende peiljaren[94]. Het lijkt daarom gerechtvaardigd het gemiddelde aantal schepenen, gezworenen en raadsheren, dat een raadsvergadering bezocht, tussen de 10 en 15 te stellen.

---

90 GAH OA B51, 1544–1545 *van alderhande saicken.* Wellicht zou onderzoek naar de personen die namens de stad overeenkomsten bezegelden etc. ook belangrijke inzichten kunnen opleveren. Enkele willekeurige voorbeelden: onder een overeenkomst tussen stad en Meierij d.d. 15-10-1483 staan de namen van 2 schepenen, 2 gezworenen en 6 raadsheren (GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 614). Onder de ordonnantie op de vergaderorde van 22-8-1514 staan de namen van 5 schepenen, 2 gezworenen en 9 raadsheren (GAH OA A535 I, 185r-287r).

91 KOOPMANS, *De Staten van Holland*, 186: de Staten van Holland schonken de opbrengsten van soortgelijke boetes aan de wezen van de plaats waar werd vergaderd. Wellicht dat ook in 's-Hertogenbosch een liefdadige bestemming aan de ontvangen boeten werd gegeven. Zelfs dan zou dat waarschijnlijk toch in de stadsrekeningen moeten zijn verantwoord.

92 GAH OA A4 76r, 3-3-1578: hier is sprake van een nieuwe regeling waarbij een boete van een schelling op afwezigheid werd geheven. Of deze regeling ooit in de praktijk is gebracht is uiterst onzeker.

93 Aangenomen mag worden dat het totale bedrag de presentiegelden betreft en dat de boetes hiermee niet zijn verrekend.

94 Zie paragraaf 5.1.3.

De lage opkomst binnen het eerste en tweede lid heeft de zittende schepenen zorgen gebaard. Enkele maatregelen van de zijde van de stadsregering geven hier blijk van. Een eenvoudige manier om de opkomst te verhogen was het doen van persoonlijke oproepen aan afwezigen. In de onderzochte periode 1500–1580 zijn echter in totaal slechts vier maal stadsboden uitgezonden om *ons buyten raidsheren* op te roepen een vergadering van de stadsregering bij te wonen: in 1502 betreft het zestien raadsheren, in 1544 zeven, in 1554 zeventien en in 1569 zes raadsheren[95]. In al deze gevallen stonden belangrijke en moeilijke onderwerpen op de agenda, zoals sanering van de stadsfinanciën of goedkeuring van een hoge bede van de hertog. In deze kwesties was een zo groot mogelijke opkomst van leden van de stadsregering noodzakelijk om harde en ongetwijfeld impopulaire maatregelen die getroffen moesten worden, op een zo breed mogelijke basis te grondvesten. Daar staat tegenover dat dergelijke moeilijke onderwerpen vele malen vaker dan die vier keer ter tafel zijn gekomen. Het oproepen van raadsheren, die buiten de stad woonden, is derhalve beperkt gebleven tot enkele incidentele gevallen. Hierbij dient te worden aangetekend, dat een aanzienlijk deel der gezworenen en raadsheren binnen de stad woonachtig was. Naar hen hoefden geen bodes te worden gezonden; zij werden door het luiden van de klok van het raadhuis verwittigd van de aanstaande vergadering[96].

Reeds eerder kwamen de bepalingen ter sprake, die de stadsregering in 1514 met betrekking tot de raadsvergaderingen vastlegde[97]. Over aanwezigheidsplicht van schepenen, gezworenen en raadsheren wordt in de ordonnantie van dat jaar niet gesproken; het ging toen vooral om het vastleggen van procedures voor de raadsvergadering. Enige decennia later vormde de grote mate van afwezigheid van gezworenen en raadsheren voor de stadsregering wél aanleiding om tot maatregelen over te gaan, getuige de zojuist besproken proef met het presentiegeld uit december 1544, die korte tijd later waarschijnlijk zonder succes werd beëindigd.

In 1565 richtte het derde lid (volgens de schout slechts een klein deel van het derde lid, zonder instemming van het overige deel) een verzoekschrift aan de centrale overheid, waarin onder andere werd gevraagd dat de gezworenen en raadsheren een eed zouden moeten zweren, onder andere inhoudende dat zij altijd aan de vergaderingen zouden deelnemen, als zij daartoe werden ontboden, en dat zij hun taak naar best vermogen zouden vervullen[98]. Op het oog lijkt deze eis ingegeven door bezorgdheid om de lage opkomst van gezworenen en raadsheren. Maar gezien de gespannen verhouding tussen de eerste twee leden en de ambachtsgilden zal er méér hebben meegespeeld, bijvoorbeeld het gegeven dat de dekens in tegenstelling tot de gezworenen en raadsheren bij hun aantreden wel een eed hadden moeten afleggen. Daar kan tegenin worden gebracht dat alle gezworenen en raadsheren als oud-schepenen bij het aanvaarden van het schepenambt wel degelijk een eed hadden afgelegd, die ook na het aflopen van hun zittingstermijn als schepen geldigheid bleef houden. Omdat gezworenen en raadsheren geen eed hoefden af te leggen, zo redeneerden de ambachtsdekens, was hun positie vrijblijvend en konden zij niet op hun verantwoordelijkheid worden aangesproken. Hoe het ook zij, uiteindelijk is aan deze eis

---

95 GAH OA B11, 1501–1502, *van boedenloen*; GAH OA B50 1543–1554 ibidem; GAH OA B60, 1553–1554, ibidem; GAH OA B75, 1568–1569, ibidem. Voor de oproep van 1554 zie ook: GAH OA A1, 47r, 26-9-1554: *op huyden den xxvi^en^ dach van september anno voors. is de stadt vergadeert geweest in hueren drie leden om te delibererene opde peticie van iiii^cm^ gulden, maer overmits het cleyn getall vande scepenen ende heeren vanden raede is geordineert geweest byden drie leden datmen allen de heeren die buyten zyn ontbieden.*

96 Zie p.155-158.

97 GAH OA A535 I, 285r-287r, d.d. 22-8-1514. Zie p.108.

98 ARAB RB 51, 223r.

geen gehoor gegeven en bleef alles bij het oude. Hiermee houden – voor zover na kan worden gegaan – de pogingen van de stadsregering zelf op, om iets aan de lage opkomst van gezworenen en raadsheren bij de vergaderingen te doen.

Eén ander aspect verdient hier nog aandacht: de mogelijkheid om de opkomst bij de raadsvergaderingen op termijn te verhogen door zorgvuldige selectie van nieuwe schepenen. De schepenen droegen nieuwe kandidaten voor het schepenambt voor; de schout bracht deze lijst over aan de hertog en zijn vertegenwoordigers die tenslotte een keuze maakten[99]. Ook de schout signaleerde in zijn correspondentie met de Brusselse autoriteiten het probleem van de lage opkomst. In 1568 schreef schout Jacob van Brecht aan de kanselier van de Raad van Brabant, dat op de lijst met raadsheren *veel oude, doeffve ende inpotente persoenen* [staan] *ende eenighe vanden selven raetsheeren hun vuyter stadt, buyten der meyeryen der selver over langhe vertrocken hebben, ende oick eenighe die haer in officien, zoe van zynder maiesteyt als onder andere particuliere heeren ende vassalen hebben begeven ende dat daer doere den raet alhier dagelycx zeer vermindert*[100]. Eén van de criteria waarop de schout de kandidaten voor de schepenbank beoordeelde, was hun woonplaats. Wanneer een kandidaat al niet in 's-Hertogenbosch zelf woonde, vermeldt de schout steeds nauwkeurig op welke afstand van de stad de kandidaat dan wel woonde en of hij niet ook nog over een woning binnen de stad beschikte. De aandacht voor dit punt duidt erop dat men personen wenste te benoemen, die zich niet slechts voor één jaar met het stadsbestuur zouden bezighouden om daarna de stad weer de rug toe te keren, maar die zich voor langere tijd, ook als gezworene en raadsheer, voor 's-Hertogenbosch wilden blijven inzetten.

Ondanks diverse pogingen om de opkomst van gezworenen en raadsheren bij de vergaderingen van de stadsregering te verhogen, bleef die opkomst echter gedurende de gehele onderzoeksperiode in vergelijking met het potentieel aan schepenen, gezworenen en raadsheren relatief laag. Het eerste en tweede lid werden in de vergaderingen van de stadsregering in de zestiende eeuw gemiddeld door tien tot vijftien personen vertegenwoordigd, ofwel slechts 25% tot 35% van het potentieel. De betrokkenheid van *de heren van de raad* was het grootst, wanneer zij zitting hadden als schepenen, verminderde al wanneer zij gezworenen waren, en liep terug tot een presentie van slechts 13% van alle raadsheren.

Tot nu toe zijn schepenen, gezworenen en raadsheren als groepen onderzocht en zijn conclusies over die groepen als geheel getrokken. Daarmee is echter nog niets over de activiteiten van de individuele leden van die groepen gezegd. Van de raadsheren is vastgesteld dat gemiddeld slechts een klein deel bij de raadsvergaderingen aanwezig was. Daaruit blijkt echter niet of die aanwezigheid evenredig over de hele groep verdeeld was of voor rekening kwam van een kleine groep actieve raadsheren. Door de beschikbare gegevens per individu te rangschikken kan in deze kwestie meer inzicht worden verschaft. Voor de periode 1574–1580 bestaat de mogelijkheid de individuele personen die deel uitmaakten van het eerste en tweede lid nader te bekijken. De gegevens per individu per schepenstoel zijn in Bijlage 2 geordend en in Tabel 5.16 samengevat.

Wanneer de bezetting van de vijf schepenstoelen in de onderzochte periode per in-

99 Zie over de procedure van de wetsvernieuwing uitgebreider paragraaf 7.1.1.1.

100 ARAB AA 809/30, schout Jacob van Brecht aan de kanselier van de Raad van Brabant, d.d. 16-9-1568.

dividu per schepenstoel bekeken wordt, blijkt dat op één uitzondering na[101] alle schepenen uit die periode[102] min of meer regelmatig de raadsvergaderingen bezochten. Bij de gezworenen was die presentie al wat minder groot: respectievelijk vier van de zes[103], vijf van de zeven, twee maal zeven van de zeven en tenslotte twee van de twee[104]. Het aantal raadsheren dat actief aan de raadsvergaderingen deelnam, bedroeg achtereenvolgens: vijf, driemaal acht en dertien van de gemiddeld 27. In vier van de vijf onderzochte schepenstoelen bezocht minder dan een derde van de beschikbare raadsheren één of meer vergaderingen van de Bossche stadsregering. Alleen in het schepenjaar 1579–1580 lag het percentage hoger, namelijk op bijna 50%. Ook wanneer naar de afzonderlijke personen in de verschillende schepenstoelen wordt gekeken, blijkt de presentie van schepen naar gezworene naar raadsheer af te nemen.

	SCHEPENEN aanwezig	potentieel	GEZWORENEN aanwezig	potentieel	RAADSHEREN* aanwezig	TOTAAL
1574 – 27-1-1575	8	9	4	6	5	17
28-1-1575 – 1577	11	** 11	5	7	8	23
1577 – 1578	10	** 10	7	7	8	25
1578 – 1579	9	9	7	7	8	24
1579 – 1580	8	8	2	2	13	23
TOTAAL	46	47	25	29	42	112

* het aantal raadsheren bedroeg gemiddeld 27.
** wegens overlijden van schepenen werden tijdens de zittingsperiode nieuwe schepenen benoemd.

TABEL 5.16. Aantal schepenen, gezworenen en raadsheren aanwezig bij raadsvergaderingen per schepenstoel (1574–1580).

Wie waren nu die raadsheren die zich actief inzetten voor het stadsbestuur? Voor elk van de vijf schepenstoelen apart is bekeken hoeveel schepenjaren er voor elke aanwezige raadsheer waren verstreken, sinds hij voor het laatst het schepenambt had bekleed. Daarnaast is per schepenstoel vastgesteld hoeveel schepenjaren nog zouden verstrijken alvorens de raadsheer weer tot het schepenambt zou worden geroepen. Uit deze gegevens, bijeengebracht in tabel 5.17, blijkt overduidelijk dat ijver en interesse van een raadsheer afnamen, naarmate zijn laatste schepenjaar verder in het verleden lag. Hoe langer een nieuwe benoeming tot schepen uitbleef, des te minder was de motivatie van de raadsheren om aan de raadsvergaderingen deel te blijven nemen.

101 Alleen bij de tien vergaderingen die tussen 20-8-1574 en 28-1-1575 plaatsvonden, was presidentschepen Ghysbert Heym (97) geen enkele maal aanwezig. Aangezien maar voor een klein aantal vergaderingen tijdens die schepenstoel de presentie bekend is, kunnen hier geen verregaande conclusies uit worden getrokken.

102 Dus niet Everaert Berwouts (19), die in 1579 hardnekkig bleef weigeren de eed van schepen te komen afleggen.

103 Gezworene Frans vanden Hanenberch (86) overleed op 7-9-1574.

104 Vergelijk p.132, noot 85.

AANTAL JAREN	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	16	17	18	19	niet meer
A	-	-	17	6	5	4	2	1	1	1	-	1	-	1	1	1	1	-
B	2	12	6	5	4	2	1	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	7

TABEL 5.17. Frequentie van het aantal jaren (I) sinds het laatste schepenambt van een raadsheer; (II) tot het volgende schepenambt van een raadsheer (1574–1580).

Er waren natuurlijk uitzonderingen op deze regel. Goessen van Hedel (88) was in 1553 éénmaal schepen van 's-Hertogenbosch geweest, maar bezocht meer dan twintig jaar later nog steeds minstens enkele malen per jaar de raadsvergaderingen. Hij heeft het echter na 1553 nooit meer tot schepen gebracht. Goessen van Brecht (36) had tussen 1544 en 1563 zesmaal het schepenambt vervuld. Daarna duurde het tot 1583, voordat hij opnieuw deze functie mocht bekleden. Toch was hij in de jaren 1574–1580 een zeer trouw bezoeker van de raadsvergaderingen. De reden dat hij gedurende twintig jaar niet werd herkozen, moet waarschijnlijk gezocht worden in zijn verwantschap met Jacob van Brecht. Als broer van de schout, die zeer impopulair was in de stad, niet alleen bij het gewone volk, maar ook bij een groot deel van de stadsregering, moet hij partijdig en derhalve niet herkiesbaar zijn geacht[105]. Een dergelijke familieband tussen schout en schepen was in ieder geval niet formeel verboden: Goessen was immers al zesmaal schepen geweest, terwijl eerst zijn vader en later zijn broer op hetzelfde moment schout waren. Als laatste voorbeeld Dirck Aertsen (8): deze was in 1564 éénmaal schepen geweest, maar bezocht in de jaren zeventig van de zestiende eeuw nog (of: weer?) regelmatig de raadsvergaderingen. In 1578 werd hij president-schepen, een opvallende benoeming, aangezien Aertsen slechts éénmaal eerder schepen was geweest[106]. Het was voordien in de zestiende eeuw slechts éénmaal eerder voorgekomen dat een schepen na slechts één eerdere ambtstermijn al tot president werd benoemd. Het betrof toen ridder Jan vanden Wyngaerd (190), voorheen schout van Breda, een persoon met een heel andere maatschappelijke achtergrond dan Dirck Aertsen. Aangezien Aertsen een aanhanger was van de Staten-Generaal en van Oranje, was in 1578 duidelijk sprake van een politieke benoeming. Naast hem benoemde aartshertog Mathias dat jaar nog een viertal andere medestanders tot nieuwe schepenen. Het heeft er alle schijn van dat Aertsen tot president-schepen is benoemd, omdat hij de enige aanhanger van de zaak van de Staten-Generaal was die reeds eerder, hoewel lang daarvoor en slechts éénmaal, schepen was geweest[107].

Ondanks deze uitzonderingen mag toch worden geconcludeerd dat, indien een nieuwe benoeming tot schepen lang uitbleef, de presentiegraad van de betreffende raadsheer sterk daalde, soms tot het nulpunt. De geregelde presentie van een raadsheer bij de vergaderingen van de Bossche stadsregering vergrootte in ieder geval zijn kans op herverkiezing

105 In de beoordeling die Jacob van Brecht van de verschillende raadsheren naar Brussel zond, meldde hij in 1568 over Goessen: *woont inder stadt, een edelman, myn broeder, woont oick buyten der stadt*. In 1570 noteert hij slechts: *Goeswin van Brecht - dit is myn broeder* (RAB AA 809/30).

106 Meer over de president-schepen op p.230.

107 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 166-167; VAN GURP, 'Dirck Dircks Aerts'.

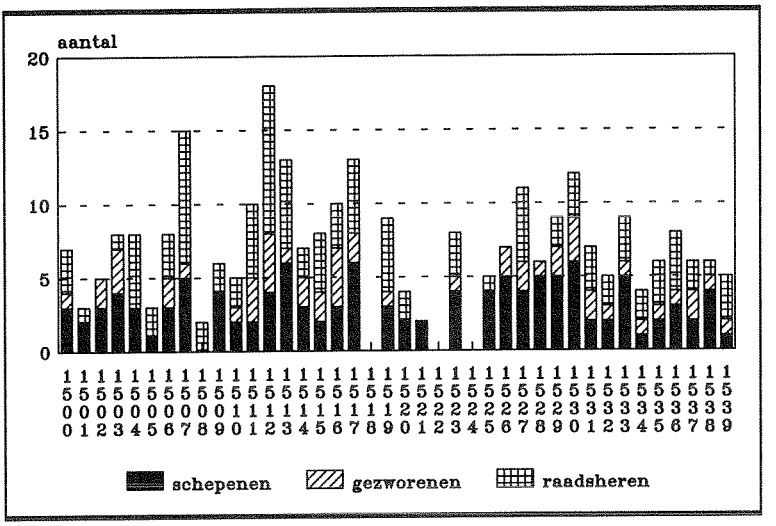

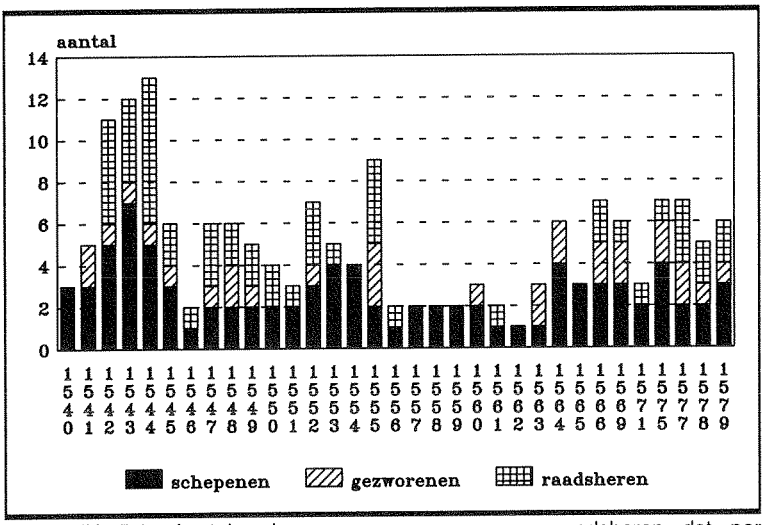

GRAFIEK 5.1. Aantal schepenen, gezworenen en raadsheren dat per schepenjaar reizen in dienst van de stad ondernam (1500–1579).

sterk. Door het hoge aantal nieuwe schepenen in de jaren 1575–1581 waren jaarlijks gemiddeld slechts 3,4 plaatsen vrij voor herbenoembare raadsheren. Bij een gemiddeld aantal raadsheren van 27 betekent dit een kans van bijna 13% om opnieuw tot schepen te worden benoemd. Van de 42 raadsheren die per jaar tussen 1574–1580 de raadsvergaderingen bijwoonden, werden twee al in hetzelfde jaar (wegens het overlijden van zittende schepenen) en twaalf het daaropvolgende jaar schepen: bij elkaar werd 33% van die 42 raadsheren dus daadwerkelijk opnieuw schepen. Dit percentage ligt aanzienlijk hoger dan de gemiddelde kans van 13% die iedere raadsheer had. Actieve deelname van een raadsheer aan de stadsregering verhoogde derhalve ontegenzeglijk zijn kans op herverkiezing tot schepen.

Over activiteiten van gezworenen en raadsheren zijn we, zoals gezegd, slechts voor de periode 1574–1580 redelijk ingelicht. Relatering van deze gegevens aan die over reizen die diverse personen in die periode ondernamen om elders de belangen van 's-Hertogenbosch te behartigen, levert echter enige aanknopingspunten op om ook iets meer over de activiteiten van gezworenen en met name raadsheren vóór 1574 te kunnen achterhalen. Wanneer men per schepenstoel het aantal schepenen, gezworenen en raadsheren vaststelt, dat namens de stad werd uitgezonden en die gegevens voor de periode 1574–1580 optelt, blijkt dat elf schepenen, vijf gezworenen en tien raadsheren werden gedeputeerd. Die tien raadsheren behoorden over het algemeen ook tot de meest frequente bezoekers van de raadsvergaderingen uit het tweede lid. Vier van die tien raadsheren werden het daaropvolgende jaar weer tot schepen gekozen. Hiervoor zagen we reeds dat de kans dat een raadsheer werd herkozen tot schepen in die periode op 13% lag. Ook deelname aan deputaties bevorderde tussen 1574 en 1580 derhalve de kans op herverkiezing. Hoe dit in de voorgaande periode lag, laat grafiek 5.1 zien, waarin de reizen die schepenen, gezworenen en raadsheren namens de stad ondernamen per schepenjaar, zijn weergegeven voor de periode 1500–1579[108]. Over deze hele periode zaten in elke schepenbank gemiddeld 2,1 nieuwe schepenen. Vóór 1525 werden derhalve jaarlijks steeds ongeveer vijf raadsheren herkozen tot schepen. Dit aantal bleef na 1525 hetzelfde, omdat er weliswaar negen schepenen waren, maar jaarlijks twee van de zittende schepenen werden gecontinueerd. De gemiddeld 27 raadsheren hadden ieder een kans van nog geen 19% om opnieuw tot schepen te worden gekozen. Van de 160 raadsheren die tussen 1500 en 1579 deelnamen aan delegaties van stadswege, werden maar liefst 60 het daaropvolgende jaar opnieuw tot schepen benoemd, ofwel bijna 38%. Opnieuw blijkt dat een actieve opstelling van de raadsheer zijn kans op herverkiezing aanzienlijk vergrootte.

Na eerst de schepenen, gezworenen en raadsheren als groep te hebben behandeld en vervolgens per schepenstoel naar de individuen te hebben gekeken, zullen we tenslotte een blik werpen op de activiteit van de verschillende personen over de hele periode van de vijf schepenstoelen tussen 1574 en 1580. Zo kan meer inzicht worden verkregen in (een deel van) het carrièreverloop van de verschillende Bossche bestuurders. In de periode 1574–1580 vonden in totaal 454 raadsvergaderingen, waarvan de namen van de aanwezige schepenen, gezworenen en raadsheren bekend zijn. Deze vergaderingen werden 4.820 maal door een schepen, gezworene of raadsheer bezocht[109]. In tabel 5.18 zijn voor de verschillende individuen de gegevens voor de hele periode weergegeven. In de eerste plaats is aangegeven hoeveel vergaderingen elke persoon in totaal heeft bijgewoond. Daarbij is tevens per persoon aangegeven in hoeveel van de vijf schepenstoelen zij lid waren van eerste en/of tweede lid, in hoeveel van die vijf zij schepen zijn geweest, hoeveel

108 GAH OA B10-B86, *vanden heeren scepenen, gezwoiren, raidsheeren...*
109 Zie tabel 5.13.

Namen	I	II	III	IV	V
1. Goyaert Loef (120)	346	5	2	17	2
2. Dirck van Vechel (175)	332	4	2	15	-
3. Zeger Adriaens (6)	322	5	2	12	-
4. Hieronimus Wynants (188)	274	4	2	8	-
5. Pauwels Wynants (189)	264	4	2	4	2
6. Henrick Heeren (93)	257	5	1	3	-
7. Marten Moins (132)	255	4	1	3	3
8. Goessen van Brecht (36)	234	5	-	9	1
9. Henrick van Broekhoven (44)	233	5	1	3	3
10. Goyaert Lombaerts (123)	211	5	3	13	1
11. Jan vander Stegen (166)	210	5	2	6	-
12. Jan van Hedel (90)	208	5	1	6	-
13. Jan vander Stegen (167)	198	3	2	2	1
14. Willem de Borchgreve (32)	185	5	-	11	2
15. Henrick Bloeyman (23)	157	5	2	14	3
16. Jacob vander Cammen (48)	149	3	1	3	1
17. Arnt van Breugel (38)	137	3	1	8	2
18. Willem Monix (140)	119	2	1	1	-
19. Joest van Ouden (145)	87	3	1	1	-
20. Goyaert van Vlierden (181)	85	1	1	5	-
21. Dirck Aertsen (8)	79	4	1	2	1
22. Arnt van Brecht (34)	61	1	1	1	1
23. Jacob Craen (55)	59	1	1	1	-
24. ? van Hedel	59	5	-	-	-
25. Jan Heym (99)	50	5	3	6	-
26. Walraven van Erp (72)	48	5	1	5	-
27. Henrick van Eyndhouts (79)	46	2	1	12	-
28. Roelof van Eyck (76)	33	4	1	10	-
29. Rutger van Berkel (18)	29	2	2	6	-
30. Goessen van Hedel (88)	20	5	-	1	-
31. Gerit van Deventer (59)	17	1	1	1	-
32. Jan Monix (137)	16	1	1	1	-
33. Bartholomeus Loef (119)	12	3	1	11	-
34. Reynier Everswyn (73)	7	1	1	1	1
35. Everaert Berwouts (19)	6	5	1	6	2
36. Marten 's Heeren (94)	5	1	1	1	-
37. Willem van Lier (118)	5	1	1	1	-
38. Nicolaes van Vladeracken (180)	3	5	1	2	-
39. H. van Staeckenbroeck (164)	2	5	-	2	-

I aantal presenties in raadsvergaderingen.
II aantal schepenstoelen van de vijf dat men deel uitmaakte van 1e/2e lid.
III aantal schepenstoelen van de vijf dat men schepen was.
IV totaal aantal schepenstoelen dat men schepen was.
V aantal schepenstoelen van de vijf dat men voor de stad reisde.

GEWOGEN AANWEZIGHEIDS-PERCENTAGE, 1574-1580.

G. van Deventer	89
H. van Eyndhouts	89
J. Monix	84
R. van Berkel	79
D. van Vechel	73,5
G. van Vlierden	72
H. Wynants	69,6
G. Loef	66,8
Z. Adriaens	59,4
G. Lombaerts	58,2
J. vander Stegen (167)	54,3
G. van Brecht	52,4
A. van Brecht	52
H. van Broekhoven	51,8
W. Monix	51
J. vander Stegen (166)	51
P. Wynants	50,3
J. Craen	50
A. van Breugel	49,3
J. vander Cammen	48,7
H. Heeren	48
W. de Borchgreve	47,6
M. Moins	45,3
J. van Hedel	40
R. Everswyn	37
D. Aertsen	31,3
H. Bloeyman	29,4
R. van Eyck	28,8
B. Loef	28,3
J. van Ouden	27,3
W. van Lier	26
M. 's Heeren	14
J. Heym	11
E. Berwouts	10
? van Hedel	8,8
W. van Erp	6,6
G. van Hedel	3,8
H. van Staeckenbroeck	0,4
N. van Vladeracken	0,4

TABEL 5.18. Gegevens over de personen die de raadsvergaderingen bijwoonden (1574–1580).

maal zij in heel hun bestuurlijke carrière schepen zijn geweest[110] en in hoeveel schepenstoelen zij deel hebben genomen aan delegaties, die werden uitgezonden om de stadsbelangen elders te behartigen. Daarnaast is voor elk van deze personen per schepenstoel het percentage van het totaal aantal vergaderingen waarbij zij aanwezig waren berekend. Met inachtneming van de individuele bijzonderheden[111] is op basis van het aanwezigheidspercentage per schepenstoel een gewogen percentage voor de periode 1574–1580 berekend[112].

In de periode 1574–1580 bezochten in totaal 38 personen namens het eerste of tweede lid van de stadsregering de raadsvergaderingen van de stad 's-Hertogenbosch[113]. Van hen waren er 17 alle 5 de regeringsperiodes beschikbaar, de andere 21 werden ofwel pas in de loop van 1574–1580 voor het eerst schepen, kwamen in die periode te overlijden of ontvluchtten voorgoed de stad[114]. Van deze 38 namen 20 personen 88% van de presentie bij raadsvergaderingen voor hun rekening, de eerste 10 personen waren goed voor maar liefst 57% van de aanwezigheid.

Een betrekkelijk klein aantal personen vormt derhalve de kern van de bestuurlijke elite van de stadsregering. Zij onderscheiden zich van de andere personen die deel uitmaken van het eerste en tweede lid doordat zij zich langdurig, niet alleen als schepenen, maar ook als gezworenen en raadsheren, actief voor de stad inzetten. Die actieve houding heeft sterk bijgedragen tot hun herhaaldelijke herverkiezing in de schepenbank, hoewel ook andere factoren hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld. Een nadere analyse van de

---

110 Hierbij zijn ambtstermijnen voor en na 1574–1580 meegeteld.

111 Niet ieder individu maakte de hele periode deel uit van het eerste of tweede lid. Sommigen werden pas in de loop van de periode voor het eerst schepen, weer anderen overleden tussen 1574 en 1580. In deze periode kwam het tenslotte ook een aantal malen voor dat leden van het eerste en tweede lid de stad ontvluchtten en zich elders vestigden. Met al deze omstandigheden is, voorzover mogelijk, rekening gehouden.

112 De aanwezigheid is gewogen per schepenstoel. Op basis van die maximaal vijf percentages is per persoon het gemiddelde percentage voor de totale periode berekend. Aangezien het hier gewogen percentages betreft, is het uiteindelijke percentage niet gelijk aan het percentage van het totale aantal presenties op het totale aantal vergaderingen per persoon, ook niet als de persoon in alle vijf de schepenstoelen tot het eerste en/of tweede lid behoorde.

113 N.B.: nr. 22, ? van Hedel, is geen aparte persoon: deze 63 presenties moeten aan Jan óf Goessen van Hedel worden toegeschreven, maar aan wie van de twee is onduidelijk. Vergelijk p.130, noot 81.

Op het eerste gezicht lijkt het getal van 38 redelijk overeen te komen met de omvang van het eerste en tweede lid samen, die kan worden geschat op ongeveer 43 personen (vergelijk p.133). Dit zou erop duiden dat slechts een enkele raadsheer nooit op kwam dagen bij de raadsvergaderingen. Het aantal van 43 personen geldt echter voor elk willekeurig moment, maar niet voor een langere periode. Door de creatie van nieuwe schepenen, in de vijf onderzochte schepenstoelen maar liefst 18 personen, ligt het totaal aantal beschikbare raadsheren veel hoger. Op de lijst van 38 personen in tabel 5.18 ontbreekt dan ook aan betrekkelijk groot aantal namen, onder andere: Goessen vander Stegen (165, † 15-10-1577); Goyaert van Vechel (176, † 11-7-1588); Jan vande Water (183, † 5-5-1575) en Arnt van Campen (49, † 1-3-1577). De overlijdensdata van Ghysbert Heym (97), Wouter van Achelen (5), Jan Jans Monix (138) en Roelof de Bever (21) zijn onbekend, maar vallen waarschijnlijk in of na de periode 1574–1580. Van een aantal van deze personen meldt de schout overigens al in 1570 dat ze *heele oudt, versuft ... ende nyet bequaem* meer waren (ARAB AA 809/30, schout aan kanselier of landvoogd, zonder datum, waarschijnlijk 9-1570).

114 Om de vertekening die dit in de totale presentiegetallen oplevert zichtbaar te maken is per persoon aangegeven hoeveel van de regeringsperiodes ieder beschikbaar was. Het gemiddelde percentage neemt deze vertekening enigszins weg, maar heeft als probleem dat met name personen die slechts één jaar beschikbaar waren (en dan bijna per definitie schepen waren en daardoor het meest actief in het bestuur) een onevenredig hoog percentage krijgen.

hele groep schepenen en oud-schepenen uit de periode 1500–1580 zal in deel III van deze studie worden gegeven.

5.3. DE AMBACHTSGILDEN IN DE RAADSVERGADERINGEN

De bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch, de *heren van de raad*, had zitting in de eerste twee leden van de Bossche stadsregering. Het derde lid, gevormd door de dekens van de stemhebbende ambachtsgilden, werd geacht de brede gemeente van de stadsbevolking te vertegenwoordigen. Hoewel het derde lid niet tot het eigenlijke onderzoeksonderwerp behoort, zullen hierna, voor een beter begrip van de werking van het stadsbestuur, in het kort ook de werkzaamheden en presentie van de ambachtsdekens in de stadsregering nader worden bezien.

In de literatuur over de Bossche ambachtsgilden wordt de indruk gewekt dat de bestuursvorm, die keizer Karel V de stad in 1525 oplegde, het einde betekende van de reële invloed van de stemhebbende gilden op het stadsbestuur. Onder de aartshertogen Albert en Isabella zou vervolgens in 1610 hun toch al kleine rol nog verder zijn ingeperkt. Na 1629 werden de ambachtsdekens niet meer toegelaten tot de vergaderingen van de stadsregering[115]. Reeds vele malen is echter aangetoond, dat formele regelingen als die van 1525 op zich nauwelijks betekenis hebben. De daadwerkelijke toepassing en naleving ervan is afhankelijk van de reële politieke verhoudingen. Het is daarom riskant om louter op basis van dergelijke verordeningen de reële positie van de ambachtsgilden in het stadsbestuur te beoordelen. Jacobs heeft dit gevaar ingezien en op basis van de resolutieboeken getracht een indruk te krijgen van de daadwerkelijke gang van zaken in de vergaderingen van de stadsregering. Zij stelt vast dat het derde lid óók na 1525 nog een actieve rol bleef spelen, die volgens haar echter in de loop van de jaren zeventig van de zestiende eeuw afnam. De dekens namen, volgens haar, toen in de praktijk nauwelijks of geen duidelijk afzonderlijke standpunten meer in[116]. Ik meen die constatering te mogen aanvechten. Hoewel duidelijk is dat de relatieve positie van het derde lid in de jaren zeventig van de zestiende eeuw ten opzichte van de periode vóór de beeldenstorm aanzienlijk was verzwakt,

---

115 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 316-323. Van den Heuvel beoordeelt de positie van de ambachtsgilden na 1525 met de volgende woorden: *Na 1525 was hun kracht gebroken en waren zij voor goed gedeemoedigd* (p. 320); *Kalm en eentonig verliep sindsdien hun staatkundig leven, zonder dat zij nog met geweld beproefden zich zooveel mogelijk in de leiding der stadszaken op den voorgrond te dringen* (p. 321). Na de ordonnantie van 1610 bleef aan de ambachtsgilden nog *slechts een schijn van politieke macht* (p. 322). Pas in 1660 werd de sinds 1629 bestaande situatie, dat de ambachtsdekens niet meer deelnamen aan de stadsregering, formeel vastgelegd. Zie: VAN SASSE VAN YSSELT, 'Het vleeschhouwersgilde', 196; GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 1019. Zie bovendien p.104-106.

116 JACOBS, *Justitie en politie*, 63. Zie ook: JACOBS, 'De politieke rol'. Overigens wil ik hier nog wijzen op het gevaar van vertekening, dat zich kan voordoen door de bronnensituatie: het oudst bewaarde resolutieboek dateert van midden jaren 1550, het daaropvolgende van midden jaren 1570. Deze bronnen geven een vrij gedetailleerd beeld van het reilen en zeilen binnen het stadsbestuur (het tweede overigens in sterkere mate dan het eerste). Over de situatie van vóór 1552 daarentegen is nauwelijks iets bekend. Het is mijns inziens mogelijk, misschien zelfs wel aannemelijk, dat de rol van de ambachtsgilden in de dagelijkse realiteit van het stadsbestuur voor en na 1525 op de keper beschouwd niet zoveel verschilde, wellicht met uitzondering van de periode direct volgend op de onderwerping van de stad en de ambachtsgilden in 1525. Door het ontbreken van resolutieboeken voor die tijd is dat echter niet meer te bewijzen.

Ambachten volgorde 1478	1478 dekens	1483 dekens	1525 dekens	1525 gezw.	1579 dekens	1610 dekens	1610 gezw.
smeden	3	3	3	12	3	3	4
molenaars	3	2	3	8	3	2	3
bakkers	3	2	4	8	4	2	3
korenkopers	4	2	4	16	4	2	3
vleeshouwers	3	2	3	6	3	2	3
viskopers	3	2	3	6	3	3	4
linnenwevers	2	1	-	-	-	-	-
ververs	2	1	2	2	3	2	3
looiers	4	4	4	12	4	3	4
wolwevers	4	4	2	8	2	2	3
nestelmakers	3	3	3	12	3	2	3
kramers	3	3	3	28	3	3	4
gewandsnijders	3	2	4	28	4	3	4
bontwerkers	2	2	2	6	2	2	3
speldenmakers	2	2	3	10	3	3	4
schrijnwerkers	3	-	3	10	3	2	3
plattijnmakers	2	-	2	3	-	-	-
hoedenmakers	2	2	2	2	2	2	3
totaal	51	37	50	177	49	38	54

TABEL 5.19. Het aantal dekens van de stemhebbende ambachtsgilden (1478, 1483, 1525, 1579, 1610) en het aantal gezworenen (1525, 1610).

bleven de ambachtsdekens binnen de grenzen van het mogelijke actief aan het stadsbestuur deelnemen. In de jaren 1570 bezochten zij zeer frequent en in groten getale de raadsvergaderingen. Zeker op het punt van de enorme financiële lasten die de stad moest opbrengen om te voldoen aan beden en om het garnizoen te onderhouden, namen de dekens zeer uitgesproken standpunten in: zo zij de besluitvorming al niet daadwerkelijk hebben kunnen beïnvloeden, konden zij haar in ieder geval aanzienlijk vertragen[117].

De *heren van de raad* hielden terdege rekening met de standpunten van het derde lid. In geen enkel geval werden die zonder meer terzijde geschoven; steeds was er sprake van een onderhandelingsproces, van een wederzijds geven en nemen. Schepenen, gezworenen en raadsheren spanden zich in om de algemene instemming van de ambachten te verwerven. Indien een zaak werkelijk geen uitstel meer kon velen of de meningen onder de dekens onverzoenbaar verdeeld bleven, ging men over tot het tellen van de stemmen per ambacht en werd een meerderheidsbesluit genomen. Was de meerderheid van het derde lid het echter oneens met de eerste twee leden, dan konden de *heren van de raad* slechts trachten de individuele ambachtsgilden te bewerken en hun mening te wijzigen. Een beslissing zonder de instemming van de meerderheid van de ambachtsdekens was onmogelijk[118]. Dat de ambachtsgilden in de troebelen eind jaren 1570 geen duidelijke partij ko-

117 Zie hiervoor hoofdstuk 6. Zie voor de werkzaamheid van de ambachtsgilden in de jaren zeventig van de zestiende eeuw ook: PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*; VAN ALFEN, ''s-Hertogenbosch en de prins van Oranje'.

118 Zie voor de gang van zaken in de raadsvergaderingen hoofdstuk 6.

processie	1478	1483	1579	1618
1. smeden	1. smeden	1. smeden	1. smeden	1. smeden
2. molenaars	2. molenaars	2. molenaars	2. molenaars	2. molenaars
3. bakkers	3. bakkers	3. bakkers	3. bakkers	3. bakkers
4. korenkopers	4. korenkopers	4. korenkopers	4. korenkopers	4. korenkopers
5. viskopers	5. vleeshouwers	5. viskopers	5. viskopers	5. viskopers
6. vleeshouwers	6. viskopers	6. vleeshouwers	6. vleeshouwers	6. vleeshouwers
7. schoenmakersknapen	7. linnenwevers	7. looiers	7. looiers	7. looiers
8. looiers	8. ververs	8. ververs	8. ververs	8. ververs
9. handschoenmakers	9. looiers	9. linnenwevers		
10. kramers	10. wolwevers	10. wolwevers	9. wolwevers	9. wolwevers
11. ververs	11. nestelmakers	11. nestelmakers	10. nestelmakers	10. nestelmakers
12. wevers	12. kramers	12. kramers	11. kramers	11. kramers
13. volders	13. gewandsnijders	13. gewandsnijders	12. gewandsnijders	12. gewandsnijders
14. zadelmakers	14. bontwerkers	14. bontwerkers	13. bontwerkers	(13. bontwerkers)
15. snijders	15. speldenmakers	15. speldenmakers	14. speldenmakers	14. speldenmakers
16. bontwerkers	16. schrijnwerkers		15. schrijnwerkers	15. schrijnwerkers
17. gewandsnijders	17. plattijnmakers			
18. zakkendragers	18. hoedenmakers	16. hoedenmakers	16. hoedenmakers	16. hoedenmakers
19. wijnkopers				

1525	1610
1. smeden	1. smeden
2. molenaars	2. molenaars
3. bakkers	3. bakkers
4. korenkopers	4. korenkopers
5. vleeshouwers	5. vleeshouwers
6. viskopers	6. viskopers
7. looiers	7. looiers
8. wolwevers	8. wolwevers
9. kramers	9. kramers
10. gewandsnijders	10. gewandsnijders
11. bontwerkers	11. bontwerkers
12. nestelmakers	12. nestelmakers
13. speldenmakers	13. speldenmakers
14. schrijnwerkers	14. schrijnwerkers
15. ververs	15. ververs
16. hoedenmakers	16. hoedenmakers
17. plattijnmakers	

TABEL 5.20. Vergadervolgorde van het derde lid in de praktijk (1478, 1483, 1579, 1618); in de jaarlijkse processie (vijftiende eeuw); volgens hertogelijke ordonnanties (1525, 1610).

zen[119], doet niets af aan de actieve rol die zij in de bestuurlijke praktijk van de stad bleven

119 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 49, 147, spreekt zelfs van een *anti-revolutionaire mentaliteit* en het *conservatisme* der ambachten. Ook spreekt hij van een *gebrek aan idealisme* (p. 28) en een *gebrek aan nationaal besef* (p. 50) van de ambachtsgilden. VAN ALFEN, ''s-Hertogenbosch en de prins van Oranje', 128-129, daarentegen prijst juist het *nationaal zelfbewustzijn, dat in die dagen van verdrukking onder de Bossche burgerij, en wel op de eerste plaats bij de brede laag van de werkende stand, fier en krachtig blijkt te leven*, wanneer het derde lid van de Bossche stadsregering weigert nog langer stukken uit Brussel te behandelen, tenzij die *in onssen duytsche spraeken ende talen* zijn gesteld (zie ook: GAH OA A4 62v, 31-1-

innemen. Dat in die rol tussen 1580 en 1629 grote veranderingen zijn opgetreden – men is in dat geval geneigd te denken aan een verzwakking van de positie van de ambachtsgilden – is zeker niet zonder meer als een feit te accepteren. Nader onderzoek, met name naar de inhoud van de resolutieboeken tot 1629, zou in deze kwestie meer duidelijkheid kunnen scheppen.

Wat de getalsmatige sterkte van het derde lid in de bestuurlijke praktijk betreft, staan vrijwel alleen gegevens over de periode 1575–1580 ter beschikking. Wel kan worden vastgesteld dat tussen 1500 en 1580 het aantal stemhebbende gilden nauwelijks is veranderd. Rond 1500 waren achttien gilden in het derde lid vertegenwoordigd. In 1525 heeft keizer Karel V de linnenwevers hun politieke bevoegdheden ontnomen. In de loop van de zestiende eeuw, waarschijnlijk al vóór het midden van de jaren vijftig, verdween bovendien het gilde van de plattijn- en klompenmakers uit het derde lid, zodat nog zestien stemhebbende ambachtsgilden overbleven[120]. Gegevens over het aantal dekens en de vergadervolgorde van het derde lid zijn in tabellen 5.19 en 5.20 bijeengebracht[121].

Allereerst het aantal dekens dat namens de stemhebbende ambachtsgilden zitting had in het derde lid (tabel 5.19). In de ordonnantie van 1525 was het aantal dekens en gezworenen, dat elk politiek bevoegd gilde mocht hebben, formeel vastgelegd. Daarbij ontnam Karel V de aftredende dekens ook het recht hun opvolgers zelf te kiezen. Voortaan was dit het voorrecht van de schepenen van de stad. Vóór 1525 was de bestuurlijke organisatie van de ambachtsgilden grotendeels een interne aangelegenheid geweest. Over het aantal dekens, dat een gilde voor 1525 kende, wordt niet gesproken in de keuren van de verschillende ambachten[122]. Twee lijsten, uit 1478 en 1483, geven een indruk over de gebruikelijke aantallen dekens per ambacht aan het einde van de vijftiende eeuw[123]. Het totaal

---

1578). De interpretatie dat deze eis van nationaal bewustzijn zou getuigen, mag echter worden betwijfeld. Het is waarschijnlijk dat de politieke voorkeur van Van Alfen zijn standpunt in deze kwestie sterk heeft beïnvloed. Zie daarover: LABORDUS, 'De laatste vijftien jaren', 152-153.

120 JACOBS, *Justitie en politie*, 52-54.

121 Bronnen voor tabellen 5.19 en 5.20:

* de processie: GAH OA A525, 21r; HERMANS, 'Geschiedenis der rederijkers', 24-25, 84-85; VAN DEN HEUVEL, *De ambachtsgilden*, 44-45. Hermans dateert deze ordonnantie in de vijftiende eeuw, Van den Heuvel spreekt van het eerste kwart van de vijftiende eeuw.

* 1478: GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 572; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 84b.

* 1483: GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 614.

* 1525: GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 720; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 123.

* 1579: GAH OA A5, voorin de band.

* 1610: GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 949; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 167.

* 1618: GAH OA A16, 1v.

De verschillende ambachtsgilden worden aangeduid met de naam van de eerste beroepsgroep die er deel van uitmaakte. De lijst met betrekking tot de volgorde in de processie is in deze zin aangepast. Voor een volledige lijst van de verschillende beroepen per ambachtsgilde: VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 31-33.

122 VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, passim.

123 Hierbij dient te worden opgemerkt dat deze lijsten gebaseerd zijn op een tweetal akten, waarin de *aanwezigen* uit de drie leden van de stadsregering zijn genoteerd. In 1483 waren overigens 6 van de 37 dekens niet persoonlijk aanwezig, zij werden door hun collega's vertegenwoordigd (maar wel met name genoemd, zoals bv: *Aelbrecht Goetscalcx deken vanden visscheren voir hem ende voir Jacop Witkens zynen vennoet*). Uit het verschil in het totale aantal dekens op de twee

aantal dekens van 1525, namelijk 50, wijkt nauwelijks af van de 51 dekens in 1478. Naast de verwijdering van de linnenwevers, goed voor twee dekens in 1478, werd in 1525 slechts het aantal dekens van de wolwevers van vier (in 1478) naar twee teruggebracht. In belangrijke mate moet deze reductie worden toegeschreven aan de ineenstorting van de lakennijverheid binnen de stad[124]. Aangezien het aantal dekens vóór 1525 niet formeel was vastgelegd, is het zelfs niet ondenkbaar, dat sinds 1478 het aantal dekens van de wolwevers, bijvoorbeeld door de afname van het aantal gildenbroeders, reeds was gedaald en in 1525 slechts de praktijk werd vastgelegd. Ten opzichte van 1478 steeg het aantal dekens van de bakkers en van de gewandsnijders van 3 naar 4; van de speldenmakers van 2 naar 3. Ook in deze gevallen is het mogelijk dat tussen 1478 en 1525 deze wijzigingen al praktijk waren geworden. De vastlegging van het aantal dekens kan nauwelijks als een strafmaatregel worden beschouwd en moet eerder worden gezien in het licht van het streven het stadsbestuur aan helder omschreven regels te onderwerpen.

Over de gezworenen van de ambachtsgilden is vóór 1525 weinig bekend. Aanvankelijk werden zowel dekens als keurmeesters van de verschillende ambachten ook wel gezworenen genoemd. Deze betiteling is in de loop van de vijftiende eeuw verdwenen. De dekens werden in hun bestuurlijke taken zo nodig ondersteund, aanvankelijk informeel door met name de oudsten der gildenbroeders. Later ontstond de behoefte aan een meer permanent forum van raadgevers. Deze adviseurs werden nu gezworenen genoemd. Officieel wordt die term pas in 1503, in een keur van de goudsmeden, voor het eerst gebruikt[125]. In feite zullen de ambachtsgilden reeds langer dergelijke groepen adviseurs hebben gehad, zonder dat hun bestaan formeel was vastgelegd[126]. Of er reeds vóór 1525 een vast aantal gezworenen per ambachtsgilde bestond, of dat hun aantal fluctueerde, is onbekend. Hoe de in 1525 vastgestelde aantallen gezworenen van 1525 zich verhouden tot de voorgaande periode, is derhalve onmogelijk te zeggen. Van groter belang voor de reële positie van de gilden is de bepaling uit 1525, dat de dekens niet meer met hun gehele achterban overleg mochten voeren, maar alleen nog met de gezworenen. Het was die maatregel, en niet de formele vaststelling van het aantal gezworenen, die de invloed van de gewone gildenbroeder op het bestuur van zijn ambacht ernstig beperkte en daarmee de mogelijkheid tot inspraak in stadsbestuurlijke zaken uitschakelde.

De aantallen dekens en ook de aantallen gezworenen (hoewel daarover opnieuw weinig gegevens beschikbaar zijn) blijven, voor zover na te gaan, na 1525 vrijwel gelijk aan de in dat jaar vastgestelde aantallen[127]. In 1579 blijkt naast de verdwijning van de dekens

---

lijsten blijkt dat die van 1483 minder volledig is dan die van 1478. Men kan zich bovendien afvragen of de lijst van 1478 dan wel volledig is, of slechts een momentopname.

124 BLONDÉ, *Sociale structuren*, 100-101; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 371-372. Vergelijk p.23.

125 VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 103, art. 39.

126 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 122-126.

127 Enigszins onduidelijk is een opmerking van de schout uit 1565: *die vanden derden lede de welcke met hun gezwoerens dyer tseventich int getaele syn, tsamen wel sterck syn twee hondert ende negenthien parsonen ongeveerlich* (ARAB RB 51, 229v-230r, 10-11-1565). Hij bedoelt waarschijnlijk 170 in plaats van 70 gezworenen, hetgeen een aantal van 49 dekens zou betekenen. In dat geval stemmen de getallen redelijk overeen met die van 1525. Wanneer men daar immers de 2 dekens en 3 gezworenen van de plattijnmakers aftrekt en de extra deken van de ververs bij optelt, levert dit een aantal van 49 dekens en 174 gezworenen op.

In de aanhef van de ordonnantie van 1610 wordt de regeling van 1525 in het kort samengevat. Curieus is dat dan wordt beweerd dat toen de aantallen op 52 dekens en 170 gezworenen, in totaal 229 personen, waren gesteld: VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 167.

van de plattijnmakers uit het derde lid, slechts het aantal dekens van de ververs van twee naar drie te zijn gestegen. In onze onderzoeksperiode 1500–1580 bestond het derde lid van de stadsregering derhalve steeds uit ongeveer 50 dekens. Pas in 1610 vond een rigoureuze reductie van het aantal dekens plaats. Zowel dekens als gezworenen worden dan sterk in aantal teruggebracht, namelijk de dekens van 50 (49 in 1579) naar 38, de gezworenen van 177 naar 54. Zo zich tussen 1525 en 1629 een kentering in de positie van de ambachtsgilden in het Bossche stadsbestuur heeft voorgedaan, lijkt die in de periode rond 1610 te moeten worden gezocht. Nader onderzoek is hier wenselijk; het is immers reeds vaker gebleken dat dergelijke ordonnanties op de bestuurlijke praktijk nauwelijks of geen invloed hebben gehad.

Wat de vergadervolgorde betreft, is in tabel 5.20 in de eerste plaats een vijftal lijsten uit de praktijk naast elkaar gezet. Als eerste is de traditionele volgorde weergegeven, waarin de ambachtsgilden deelnamen aan de grote jaarlijkse processie van de stad[128]. Daarnaast zijn vier lijsten opgenomen, die de volgorde van de ambachtsgilden in de bestuurlijke praktijk van de stad weergeven, op verschillende tijdstippen in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw[129]. Anderzijds is in tabel 5.20 de in 1525 en 1610 door de centrale overheid opgelegde volgorde van ambachtsgilden naast elkaar gezet. De volgorde zoals die in de processie werd aangehouden, is waarschijnlijk zeer oud; het is niet onwaarschijnlijk dat die zelfs teruggrijpt op de hiërarchische verhoudingen van vóór 1400[130]. Verschillende gilden, die in de processielijst worden genoemd, behoorden eind vijftiende eeuw niet (meer?) tot de stemhebbende ambachtsgilden. Anderzijds bestonden andere ambachtsgilden blijkbaar nog niet in de tijd dat de processievolgorde werd vastgelegd. Vergelijking van de processielijst met de lijst van 1483, wijst uit dat de volgorde van de eerste acht groepen overeenkomt met de eerste zeven gilden van 1483; schoenmakersknapen en looiers behoorden immers in 1483 tot hetzelfde gilde. Van de overige elf gilden op de processielijst komen er zeven voor in de lijst van 1483, hoewel hier wel geschoven is met de volgorde. De volgorde van 1478 en 1483 verschilt op een klein aantal punten. De eerste vier ambachten zijn gelijk; de viskopers en vleeshouwers wisselen met elkaar van plaats; de linnenwevers staan in 1478 op de zevende en in 1483 op de negende plaats; ververs en looiers zijn van plaats verwisseld[131].

Na de troebelen van 1525 zijn enkele gilden in rangorde gedegradeerd: de linnenwevers worden geheel uit het derde lid verwijderd, de ververs dalen acht plaatsen, de nestelmakers drie[132]. De volgorde van de andere ambachten blijft gehandhaafd. De bewering van Van den Heuvel dat de vergadervolgorde, die in 1525 werd verordonneerd, de rangorde van ouderdom en aanzien weerspiegelde[133], gaat dan ook slechts ten dele op. De vanouds bestaande rangorde binnen de vergadering van de stadsregering werd enerzijds grotendeels gehandhaafd, de uitzonderingen kunnen anderzijds worden geïnterpreteerd als doelbewuste degradaties van gilden die zich tijdens de troebelen hadden gecompromit-

128 Overigens wordt deze volgorde niet weerspiegeld in de plaatsen van de verschillende gildenaltaren in de Sint-Jan. Vergelijk: VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 236-248, plattegrond op pagina 241 aldaar.

129 Voor bronvermeldingen zie noot 121.

130 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 47.

131 Bovendien waren in 1483 de schrijnwerkers en plattijnmakers blijkbaar afwezig.

132 VAN UYTVEN, '"Altyt siet dat eynde aen!"', 339: noemt wevers en in mindere mate de spelden- en nestelmakers als de belangrijkste aanstichters van het oproer. De speldenmakers werden echter niet gedegradeerd.

133 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 44.

teerd.

In de bestuurlijke praktijk van de Bossche stadsregering is de in 1525 voorgeschreven rangorde van de verschillende ambachtsgilden echter geen realiteit geworden. De linnenwevers namen na 1525 inderdaad niet meer deel aan de raadsvergaderingen. De rangorde van de overige ambachtsgilden daarentegen bleef, niettegenstaande de bepalingen van 1525, vrijwel als vanouds. Wanneer we de ranglijsten van 1483 en 1579 vergelijken[134], blijken die in essentie een identieke volgorde te vertonen; het enige verschil zit in de verdwijning van de linnenwevers (1525) en plattijnmakers (in de loop van de zestiende eeuw). Hieruit mag worden geconcludeerd dat de in 1525 opgelegde degradatie van ververs en nestelmakers in de praktijk niet is doorgevoerd.

De aartshertogelijke ordonnantie uit 1610 grijpt weer terug op de rangorde van 1525. Maar ook na 1610, bijvoorbeeld in 1618[135], blijft de vergadervolgorde in de praktijk gelijk aan die van 1579. De enige wijziging komt voort uit de permanente afwezigheid van de bontwerkers, hetgeen kan worden verklaard door het gegeven dat dat beroep in die tijd vrijwel niet meer werd beoefend in 's-Hertogenbosch[136]. Een en ander leidt tot de conclusie dat in 's-Hertogenbosch, ondanks verschillende ordonnanties van de zijde van het hertogelijk gezag, de traditionele, al minstens uit de vijftiende eeuw stammende rangorde van ambachtsgilden gedurende de gehele zestiende eeuw, en zelfs tot 1629, is blijven bestaan.

Wanneer de dekens van de stemhebbende ambachtsgilden door het eerste lid ter vergadering werden geroepen, waren zij verplicht te verschijnen[137]. Schepenen en gezworenen bepaalden derhalve of en wanneer de ambachtsdekens ter vergadering werden geroepen. Inzake de stedelijke financiën waren zij evenwel verplicht de dekens op te roepen. Na 1525 werd die verplichting nader gespecificeerd tot de volgende kwesties: zaken die de hertog of het hertogdom aangingen; zaken waarin de kosten de 100 gulden overschreden[138]. Deze omschrijving is dermate vaag, dat ze op vrijwel elke kwestie die in de raad ter sprake kwam, van toepassing was. Uit de bewaard gebleven resolutieboeken van voor 1580 blijkt dat bij iedere vergadering van de stadsregering het derde lid aanwezig was[139]. Bovendien maakten de dekens steeds in vrijwel alle aan de orde komende aangelegenheden hun standpunt kenbaar. Nergens blijkt dat onderscheid werd gemaakt tussen kwesties

---

134 De ranglijst van 1483 dient hierbij aangevuld te worden met de ontbrekende ambachtsgilden in de volgorde van 1478.

135 JACOBS, *Justitie en politie*, 54. Zij gebruikt een lijst uit 1617, die overigens dezelfde volgorde geeft als de hier gebruikte lijst van 1618.

136 Ibidem, 54.

137 GAH OA A534, 40r-47r; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 36. In de eed die de dekens begin zeventiende eeuw aflegden wordt dit als volgt verwoord: *dat ghy tot allen tyden, als ghy vande schepenen tot hairen raidt geroepen ende ontboden wordt willichlyck compareren sult ende getrouwelycken nae uwen besten verstande helpen raeden in alle saicken, die u vande schepenen voirgehouden ende te kennen gegeven sullen wordden...* (GAH OA A576, 6v).

138 GAH OA, Charters en privilegebrieven, nr. 720; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 123.

139 GAH OA A1 - A5. Het verslag van elke vergadering begint met een aanhef als: *Op huyden den ix^en^ dach der maent van september anno xv^c^ liii is dese stadt vergadeert* ***in huere drye leden*** *in notable getalle* (GAH OA A1, 20r); *Die stadt in haeren drye leeden vergadert zynde ..* (GAH OA A3, 46v). Slechts tweemaal wordt een aparte vergadering van de eerste twee leden vermeld: op 14 en 18 augustus 1578 vergaderden schepenen, gezworenen en raadsheren om *hen opinie te maecken opte opinien vande prelaten ende edelen van Brabant aengaende der continuatien vande generale middelen voer den tyt van negen maenden* (GAH OA A4, 120v).

die door de eerste twee leden alleen, en kwesties die door de drie leden gezamenlijk behandeld dienden te worden[140].

Officieel waren alle ambachtsdekens verplicht in de raadsvergaderingen te verschijnen, wanneer zij daartoe waren opgeroepen. Of deze verplichting ook in de praktijk werd nageleefd, kan voor een aantal raadsvergaderingen worden nagegaan. Het resolutieboek dat het midden van de jaren 1550 beslaat, laat ons in deze grotendeels in de steek. Steeds worden hier de opvattingen van de verschillende ambachten in één collectief standpunt van het derde lid samengevat, hoewel soms uit de context blijkt dat het hier om een meerderheidsstandpunt gaat en niet om een unanieme opinie[141]. Uit deze gang van zaken kan worden opgemaakt, dat de verschillende ambachtsgilden in de raad wel degelijk één voor één hun standpunt aan de vergadering kenbaar hebben gemaakt. De dienstdoende notulist, in dit geval pensionaris Roelof Loekemans (P3), vatte de verschillende opvattingen blijkbaar samen. In een enkel geval geeft hij ook het minderheidsstandpunt weer. Slechts éénmaal geeft hij de mening van elk ambachtsgilde apart weer: van elf ambachtsgilden is dan minstens één deken aanwezig, van twee andere wordt gemeld dat ze absent zijn, de andere drie of vier gilden worden niet genoemd.[142].

In de resolutieboeken, die werden bijgehouden door pensionarissen Andries Hessels (P1) (over de periode 1574–1577)[143] en Roelof Loekemans (1577–1580)[144], wordt bij 211 van de in totaal 454 vergaderingen het standpunt van het derde lid per ambachtsgilden weergegeven. Bij de andere 243 vergaderingen worden de meningen van de dekens vaak samengevat tot één opvatting; bovendien gebeurde het geregeld dat in een vergadering een dermate groot aantal zaken moest worden besproken, dat het al laat in de middag was geworden, alvorens het eerste en het tweede lid hun standpunten uiteen hadden gezet. Een dergelijke vergadering werd dan tot de een van de daaropvolgende dagen verdaagd. Daarnaast kwam het zeer regelmatig voor dat de ambachtsdekens toestemming vroegen om de kwesties die ter tafel lagen, met hun gezworenen te mogen bespreken. Ook dan volgde verdaging van de vergadering.

De gegevens voor de 211 vergaderingen, waarvan bekend is welke ambachtsgilden aanwezig waren, zijn in tabel 5.21 weergegeven[145]. De presentie van de verschillende stem-

---

140 Dit in tegenstelling tot de zeventiende eeuw. Een steekproef in de jaren 1618 en 1619 wijst uit dat toen naast vergaderingen van de drie leden van de stadsregering ook vergaderingen van alleen de twee eerste leden plaatsvonden. Bovendien kwam het toen voor dat in één en dezelfde vergadering de ene kwestie expliciet door alle drie de leden werd besproken, terwijl de volgende kwestie alleen door de eerste twee werd behandeld (GAH OA A16). Hieruit kan men, onder voorbehoud, een aanzienlijke daling afleiden van de reële invloed van het derde lid in de loop van de eerste decennia van de zeventiende eeuw.

141 Bijvoorbeeld: GAH OA A1, 3v: *Ende aengaende de saeke van Willem Michelss heeft* ***het mesten deel van de dekenen*** *voor antwordt gebracht....*

142 GAH OA A1, 72r, 27-6-1556.

143 GAH OA A3.

144 GAH OA A4-A5.

145 In een aantal gevallen worden slechts enkele ambachtsgilden met name genoemd. Het betreft dan vaak de hernieuwde ruggespraak van een beperkt aantal ambachten die in de eerste ronde een minderheidsstandpunt hadden ingenomen, met hun respectievelijke gezworenen. In die gevallen is niet uit te maken, welke andere ambachten nog in de vergadering aanwezig waren. Wanneer uit de context duidelijk is dat er naast de genoemde nog meer ambachten aanwezig waren, zijn deze gevallen niet meegeteld.

Bij de 211 onderzochte vergaderingen doet zich een aantal mogelijkheden voor:

(1) een ambachtsgilde was vertegenwoordigd en bracht zijn standpunt te berde;

(2) een ambachtsgilde was vertegenwoordigd, maar gaf geen standpunt, omdat dat gilde op dat

hebbende ambachtsgilden blijkt bijzonder hoog te zijn geweest. Geen van de zestien ambachten komt onder de 75%; een zestal was zelfs bij 90% of meer van de raadsvergaderingen aanwezig. Het gemiddelde aanwezigheidspercentage van de zestien ambachtsgilden was 85%. Gemiddeld waren bij elk van de 211 onderzochte vergaderingen één of meer vertegenwoordigers van 13,6 ambachtsgilden aanwezig. Vergeleken met de aanwezigheidspercentages van schepenen, gezworenen en raadsheren zijn deze getallen bijzonder hoog.

ambachtsgilden	aantal	%
1. smeden	193	91
2. molenaars	162	77
3. bakkers	180	85
4. korenkopers	189	90
5. viskopers	168	80
6. vleeshouwers	160	76
7. looiers	187	89
8. ververs	165	79
9. wolwevers	175	83
10. nestelmakers	183	87
11. kramers	190	90
12. gewandsnijders	190	90
13. bontwerkers	158	75
14. speldenmakers	195	92
15. schrijnmakers	189	90
16. hoedenmakers	179	85
gemiddeld:		85

TABEL 5.21. De aanwezigheid per ambachtsgilde in 211 raadsvergaderingen (1574–1580).

De verplichting die elke deken bij zijn eedaflegging aanging, om, indien hij daartoe werd opgeroepen, in de raadsvergadering te verschijnen, is blijkbaar zeer consciëntieus nageleefd. Hierbij dient echter aangetekend te worden dat de cijfers niet de dekens persoonlijk, maar de ambachtsgilden als geheel betreffen. Men zou kunnen veronderstellen, dat de aanwezigheid in de raad van één deken per ambachtsgilde voldoende was: hij kon het standpunt van het gehele gilde overbrengen. Toch duiden schaarse aanwijzingen erop dat vaak alle dekens of in ieder geval meer dan één deken per gilde aanwezig waren. In de eerste plaats gebruiken de pensionarissen steeds het meervoud wanneer zij de opinies per ambacht weergeven: *smeden seggen ....; corencopers consenteeren ...*[146]. In een enkel geval kan met zekerheid worden vastgesteld dat meer dan één deken van hetzelfde ambachtsgilde een

moment geen gezworenen had en de dekens derhalve geen achterraad hadden kunnen houden; omdat de dekens geen tijd hadden gehad om hun gezworenen te raadplegen; omdat er nog geen nieuwe dekens waren aangesteld;
(3) een ambachtsgilde werd als absent in de lijst van gilden aangegeven;
(4) een ambachtsgilde ontbreekt totaal in de lijst van gilden.
In de gevallen (1) en (2) zijn de ambachtsgilden meegeteld, als zijnde aanwezig bij de raadsvergadering, in de gevallen (3) en (4) zijn ze als afwezig aangemerkt.

146 GAH OA A3, 53v. Het meervoud zou natuurlijk ook op het collectief van elk ambachtsgilde kunnen slaan, maar in het volgende geval is duidelijk sprake van de aanwezigheid in de vergadering van meer dan één deken van het smedenambacht: *smeden en hebben hen gesworens niet al byden anderen gehadt ende de comparanten waeren van differente opinien, sullen daeromme hen gesworens wederom spreeken nae middach* (GAH OA A3, 19r, 14-8-1575).

raadsvergadering bijwoonde[147]. Daarnaast vereiste ook de normale gang van zaken de aanwezigheid van meer dan één deken per ambacht. Niet in alle zaken nam het derde lid immers achterraad; in sommige gevallen werd direct tot besluitvorming overgegaan. Instemming en aanwezigheid van de meerderheid van de dekens van elk ambacht waren in dergelijke gevallen vereist, wilden de dekens zich voor hun beslissing kunnen verantwoorden tegenover hun achterban. Tevens beschikken we over de getuigenis van schout Jacob van Brecht, die in 1565 in een rapport over de politiek-bestuurlijke situatie in 's-Hertogenbosch het derde lid als volgt karakteriseerde: *wel wesende int getaele van omtrent vyftich, die al inder stadt woenen, ende alle meest altyt in der vergaderinge syn*[148]. Tenslotte brachten de dekens in 1584 bij de verkiezing van twee kerkmeesters en twee weesmeesters in een hoofdelijke stemming maar liefst 66 stemmen uit[149]. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat gewoonlijk meer dan één deken per ambachtsgilde de vergaderingen van de stadsregering heeft bijgewoond.

Gemiddeld namen tussen 1574 en 1580 13,6 ambachtsgilden deel aan elke raadsvergadering; het aantal aanwezige dekens mag dan op minstens 25 tot 30 worden gesteld. Vergeleken met de opkomst van gemiddeld 10 à 15 schepenen, gezworenen en raadsheren, was het derde lid getalsmatig steeds sterk in de meerderheid. Formeel zou dat geen invloed mogen hebben op de besluitvorming binnen de stadsregering. Er werd immers per lid gestemd en bij onenigheid binnen het derde lid beslisten het eerste en tweede lid met de meerderheid van het derde lid. In de praktijk mag de invloed van het getal evenwel niet worden onderschat. Er zijn aanwijzingen dat het derde lid heeft getracht om zijn getalsmatige overwicht uit te buiten[150].

Volgens Jacob van Brecht hadden de ambachten in de voorgaande jaren de grenzen van hun bevoegdheden ruimschoots overschreden. Alvorens in de raadsvergadering te verschijnen, hadden de dekens onder leiding van Wouter Bouwens, deken van de kramers, onderling vooroverleg in een kamer op het raadhuis, in de volksmond al aangeduid als *caemer van crackeel oft van onruste*. Dit vooroverleg vormde een flagrante schending van de bepalingen van 1525. Gewapend met een eensluidende opinie verschenen de dekens vervolgens in de raadsvergadering, waar zij, tegen alle gebruiken in, weigerden het standpunt van het eerste en tweede lid te volgen. In niet mis te verstane bewoordingen, zelfs onder dreiging van geweld, werden schepenen, gezworenen en raadsheren gedwongen het derde lid te volgen[151].

In elke politieke constellatie die zich in de periode 1500–1580 binnen 's-Hertogenbosch voordeed, hebben de stemhebbende ambachtsgilden een actieve rol gespeeld in het stadsbestuur, meestal binnen de hun opgelegde formele beperkingen, soms balancerend op de grens en een enkele keer zelfs die grens overschrijdend. Meer dan de formele bepalingen waren de werkelijke politieke verhoudingen in en buiten de stad van doorslagge-

147 Op 11 september 1577 gingen alle ambachten eendrachtelijk met een bepaald voorstel accoord, *vuytgenomen de geswoerens vande beeckers vande welcken de meesten opinien ende stemmen van contrarie opinien waren, mair de drye dekens van de beeckers hen hebben gevueght metten anderen voer zoe vele in hen was* (GAH OA A4, 25v). Op 17 januari 1578 gaven Jan Willemss en Frans Willemss, dekens van de korenkopers, ieder hun persoonlijke opinie (GAH OA A4, 59v): twee van de vier dekens van de korenkopers waren derhalve in de raadsvergadering aanwezig. Daar staat tegenover dat op 30-12-1552 *de deken vanden cremeers geprotesteert heeft mitsdyen dat zynen gesworen int vercopen vanden lyffrenthen nyet en hadden geconsenteert* (GAH OA A1, 8v).

148 ARAB RB 51, 225v-226v.

149 GAH OA A6, 164r, 5-6-1584; GAH OA a328, 1584. Vergelijk p.206.

150 Zie p.205.

151 ARAB RB 51, 223r-235v. Zie ook p.104, 185.

vend belang voor de reële positie van de ambachtsgilden in de Bossche stadsregering.

hoofdstuk 6

RAADSVERGADERINGEN

Tussen 1500 en 1580 werd de stad 's-Hertogenbosch bestuurd door een stadsregering bestaande uit een raad van drie leden. Daar deze raad niet iedere dag in vergadering bijeenkwam, lag het dagelijkse bestuur van de stad in handen van de schepenen. Maar over alle belangrijke zaken die de stad aangingen werd tenslotte overlegd en beslist in de raad, de vergadering van schepenen en gezworenen, raadslieden en dekens van de stemhebbende ambachtsgilden.

Op de gang van zaken in de raadsvergaderingen van de stad 's-Hertogenbosch zal in dit hoofdstuk nader worden ingegaan. De vergaderfrequentie is in het vorige hoofdstuk reeds aan de orde geweest[1]; daar concludeerden we dat de raad van 's-Hertogenbosch gewoonlijk zo'n 40 maal per jaar bijeenkwam. In dit hoofdstuk wordt allereerst een aantal andere zaken rondom de raadsvergaderingen besproken, zoals de wijze van convocatie, plaats van vergadering, leiding en verslaglegging van de vergadering en tenslotte de beslotenheid van de raadsvergaderingen. Vervolgens zullen de onderwerpen die in die vergaderingen aan de orde kwamen nader worden geanalyseerd. Tenslotte zal uitgebreid worden ingegaan op de praktische gang van de besluitvorming binnen de raadsvergaderingen: langs welke weg of wegen wisten de verschillende leden van de stadsregering uiteindelijk in de meest uiteenlopende kwesties tot overeenstemming en besluitvorming te komen?

1 Zie p.112-114.

6.1. RONDOM DE RAADSVERGADERINGEN

6.1.1. CONVOCATIE

Het initiatief om de drie leden in vergadering bijeen te roepen lag bij de schepenen van de stad. Zij waren belast met het dagelijkse bestuur van de stad, aan hen richtten Bosschenaren hun rekwesten, en zij openden de brieven die aan de stadsregering werden gezonden. Zij konden derhalve het best beoordelen of de noodzaak bestond om de andere leden van de stadsregering bijeen te roepen. De agenda van de raadsvergadering werd ook in eerste instantie door hen opgesteld.

Wanneer de schepenen tot een vergadering van de drie leden hadden besloten, zonden ze de groenroeden uit om iedereen die deel uitmaakte van de drie leden ter vergadering te roepen. De groenroeden, ook wel de *drie knapen der stad* genoemd, waren de gerechtelijke boden van 's-Hertogenbosch. Hun naam dankten zij aan de groene staf die zij als symbool van hun ambt bij zich droegen. Enerzijds hadden zij een justitiële taak als gerechtsdeurwaarders, anderzijds voerden zij opdrachten van de schepenen uit. Tot hun taken behoorden publicatie en registratie van de stedelijke verordeningen; bij afwezigheid of weigering van de schout of zijn stadhouder waren zij bevoegd om stedelijke functionarissen te beëdigen; tenslotte riepen zij ook de drie leden van de stadsregering ter vergadering bijeen[2]. Vast staat dat ze die laatste functie al in 1494 uitoefenden[3]; zeer waarschijnlijk hebben ze dat ook vóór die tijd reeds lang gedaan.

In 1514 vaardigde de stadsregering een verordening uit, onder andere *aengaende alst noot sal wesen die voorscreven drie leden om tsamentlic raet te houdene by een te hebbene, hoe ende tot wat uren datse daer toe sullen weerden geroepen, versamenen ende weder scheyden*. Met betrekking tot het bijeenroepen van de vergadering van de drie leden werd bepaald dat een dergelijke vergadering *zoemen gewoentlic is* zou worden aangekondigd door het luiden van de klok op het raadhuis. Dit zou ruim vóór negen uur 's morgens gebeuren, opdat de drie leden van de stadsregering eerst in de kapel van het raadhuis een mis[4], opgedragen door een minderbroeder konden bijwonen. Vervolgens zouden zij zich om negen uur op de raadskamer terugtrekken en kon de raadsvergadering beginnen[5].

---

2 JACOBS, *Justitie en politie*, 78-81.

3 Ibidem, 80-81; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 95. In de periode 1494–1498 handelden zij overigens op bevel van de toen functionerende burgemeesters.

4 Het vieren van missen in de kapel van het raadhuis was een oud gebruik, dat in onbruik was geraakt en in 1508 nieuw leven werd ingeblazen. Stadssecretaris Peter van Os meldt in zijn kroniek dat op 17 november 1508 op verzoek van de schepenen *die mynrebrueders albier opten raethuysen omtrent acht uren [kwamen] celebreren ende continueren die misse, die lange ongedaen was bleven* (PvO 312). In Antwerpen werd in 1549–1550 dagelijks een mis voor de schepenen gelezen op het stadhuis: VOET, *De gouden eeuw van Antwerpen*, 112.

In de stadsrekeningen komen gedurende de hele periode tot 1580 geregeld posten voor die betrekking hebben op deze kapel. Bijvoorbeeld: GAH OA B34, 1527–1528, *van alderhande saicken*: aankoop van een misgewaad, een altaarkleed, een missaal en andere zaken om *opt raethuys te besingen*; GAH OA B38, 1531–1532 *van alderhande saicken*: groenroede Gerit Kuyst wordt betaald voor de *wass opt altaer inde capelle opt raethuys verbernt*, voor *twee snotters* en voor het laten wassen van het misgewaad. Ook later worden herhaaldelijk benodigdheden voor de mis ingekocht en reparaties aan de kapel betaald (zie bijvoorbeeld nog: GAH OA B47, 1540– 1541, *van alderhande saicken*; B56, 1549–1550, ibidem; B71, 1564–1565, ibidem; B72, 1565– 1566, ibidem).

5 GAH OA A535 I, 285r-287r, d.d. 22-8-1514, aldaar 285r.

Over de groenroeden wordt hier met geen woord gesproken. Dit zou erop kunnen wijzen dat tussen het einde van de vijftiende eeuw en 1514 de procedure voor het bijeenroepen van de vergadering was veranderd. In plaats van één of meer dagen tevoren de aankondiging van de vergadering aan iedereen, die deel uitmaakte van de drie leden, over te brengen, zou dan vanaf 1514 zijn volstaan met het luiden van de klok van het raadhuis op de ochtend van de vergadering. Toch is van een dergelijke verandering in procedure geen sprake geweest. Uit de bronnen blijkt dat ook na 1514 de groenroeden de hun vertrouwde rol bleven spelen bij de convocatie van de vergaderingen van de stadsregering. In 1565 stelden de dekens van de ambachtsgilden nadrukkelijk dat zij zich bij ede verbonden hadden in de raad te verschijnen en mee te vergaderen *als sy dairtoe versocht worden*. Zij eisten toen dat ook de raadslieden een eed zouden afleggen om altijd in de raad te verschijnen *als sy dair toe versocht ende ontboden sullen wesen*[6]. Nu kan het zijn dat dit verzoek slechts door middel van het luiden van de klok kenbaar werd gemaakt, toch bestaat de indruk dat het om een persoonlijk overgebrachte uitnodiging ging. Een voorval uit 1578 wijst eveneens in die richting. Op 25 oktober van dat jaar had zich een zestal schepenen in het raadhuis verzameld voor de aangekondigde vergadering van de stadsregering. De vergadering ging echter niet door, omdat geen enkele raadsheer aanwezig was, *hoe wel nochtans zy ontboden zyn geweest*[7]. Uit deze voorbeelden moge blijken dat raadslieden en ambachtsdekens persoonlijk door de groenroeden werden uitgenodigd voor de raadsvergadering. Ook in de zeventiende eeuw behoorde het bijeenroepen van de vergaderingen van de stadsregering nog steeds tot de taken van de groenroeden[8]. Tenslotte blijkt uit de resolutieboeken van de tweede helft van de jaren zeventig van de zestiende eeuw dat in een aantal gevallen aan het slot van een vergadering reeds de datum van de volgende vergadering werd vastgesteld[9].

Toch werd niet iedereen die in aanmerking kwam om de raadsvergaderingen bij te wonen ook steeds daadwerkelijk verwittigd en opgeroepen. Dat kan worden opgemaakt uit de getuigenis van schout Jacob van Brecht in 1565, dat elke raadsman *altyt ongeroepen byden breder raede ende inder vergaderinge vander stadt ofte drie leden [mag] coemen*[10]. Een aanzienlijke aantal raadslieden[11] bezat weliswaar een woning in de stad, maar verbleef toch het grootste deel van het jaar buiten 's-Hertogenbosch, op goederen in de Meierij. Deze raadslieden zullen niet voor elke vergadering naar 's-Hertogenbosch zijn geroepen. Het is zelfs waarschijnlijk, dat deze groep vrijwel nooit van een op handen zijnde vergadering op de hoogte werd gesteld. Van reizen van de groenroeden door de Meierij, om de verspreid wonende raadsheren naar de stad te roepen, is niets bekend. Ook stadsboden werden zelden met een dergelijke taak belast. In de eerste tachtig jaar van zestiende eeuw werden in totaal slechts bij vier gelegenheden stadsboden uitgezonden om *ons buyten raidsheren* voor de vergadering van de drie leden in 's-Hertogenbosch op

---

6 GAH OA A208, 10-1565.

7 GAH OA A4 133v, 25-10-1578.

8 GAH OA A587, 86r (instructie voor de groenroeden uit 1608); GAH OA A565, Collectanea Van Heurn, 792r.

9 Wanneer de ambachtsdekens werd toegestaan achterraad te houden over een bepaald onderwerp, werd vrijwel steeds vastgesteld wanneer de resultaten daarvan in de raadsvergadering moesten worden gepresenteerd, m.a.w. wanneer de volgende vergadering zou worden gehouden. Zie bijvoorbeeld: GAH OA A3, 46r, 47r, 47v etc.

10 ARAB RK 51, 224r, 10-11-1565.

11 Bij de Gemene Zetting van 1552 worden bijvoorbeeld onder het kopje *tax vanden buytenpoirters* maar liefst veertien raadslieden vermeld, die blijkbaar (semi-)permanent buiten 's-Hertogenbosch woonden: GAH OA B59, 1552-1553, *vander gemeynre settinge*.

KAART III belangrijke gebouwen en poorten

Tekening: Mirjam v.d. Wal (BAM)

A. Vughter- of Pickepoort
B. Sint-Janspoort
C. de Boom
D. Orthenpoort
E. Hinthamerpoort
F. Sint-Anthonispoort
G. de Hekel
H. Vughterbinnenpoort
I. Orthenbinnenpoort
J. Gevangenpoort
K. Pijnappelsepoort

1. Raadhuis
2. Tafel van de Heilige Geest / Geefhuis
3. Broederschapshuis
4. Zinnelooshuis

te roepen[12].

De conclusie lijkt gerechtvaardigd, dat gedurende de periode 1500–1580 van de personen die deel uitmaakten van één van de drie leden van de stadsregering, met name diegenen die binnen de stad woonden, de raadsvergaderingen hebben bijgewoond. Daar alle ambachtsdekens van de stemhebbende ambachtsgilden binnen de stad woonachtig waren en bovendien door hun eed verbonden waren om in de vergadering te verschijnen, is het aannemelijk dat zij steeds door de groenroeden in de raad werden geroepen. Wat betreft de groep raadslieden, evenals de gezworenen, lijkt hetzelfde alleen te gelden voor diegenen die binnen de stad of wellicht in de directe nabijheid woonden. Naast deze persoonlijke uitnodiging, was het luiden van de klok van het raadhuis op de ochtend van de vergadering, een laatste herinnering voor alle deelnemers aan de raad.

6.1.2. PLAATS VAN VERGADERING

Het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch zetelde in het raadhuis aan de Markt[13]. In de administratieve bronnen over de periode 1500–1580 wordt dit pand vrijwel steeds aangeduid als *raadhuis*, een heel enkele keer ook als het *heren huys*[14]. Pas vanaf ongeveer 1570 komt ook de term *stadhuis* geregeld in de stedelijke bronnen voor[15].

---

12 Zie voor de details: p.135.

13 Dit pand, waarvan de kern in 1366 door het stadsbestuur was aangekocht, was niet het eerste raadhuis van de stad. Nog in zestiende-eeuwse bronnen komt herhaaldelijk het *oude raadhuis* voor, dat moet hebben gelegen op de hoek van de straat die Achter het Stadhuis heet en de Ridderstraat, dat wil zeggen in hetzelfde huizenblok als het zestiende-eeuwse stadhuis. Uit de bronnen blijkt ook dat dit pand nog in bezit van de stad moet zijn geweest en dienst deed als opslagruimte en wellicht ook als arsenaal of kruithuis. In 1504–1505 werd het dak gerepareerd van het *alde raethuys dair die busschen liggen* (GAH OA B14, 1504–1505, *van leyen, loet, decken ende stoppen*). In 1529–1530 werden in het oude raadhuis tenten en andere materialen die door het hof naar het beleg van Tiel (juli 1528) waren gezonden, opgeslagen (zie over dit beleg: STRUICK, *Gelre en Habsburg*, 321; VAN HEURN, *Historie der stad*, 462-463). Ook lezen we van leveranties van zwavel en salpeter, buskruit, rijshout en kolen (GAH OA B48, 1541–1542, *van alrehande saicken*; B49, 1542–1543, ibidem; B51, 1544–1545, ibidem; B60, 1553–1554, ibidem; B73, 1566–1567, *van diverscbe ende alrehande saicken vanden commotien ende beruerten voors.*; B82, 1575–1576, *van alrehande saicken*). Zie over het oude raadhuis ook: SY2, 156-158; HOEKX, 'De totstandkoming', 18.

14 GAH OA B14, 1504–1505, *van diverse saken ende meest van penningen ter cause vanden oirloge.*

15 De term *stadhuis* wordt in de Bossche bronnen wel gebruikt voor het stedelijke regeringscentrum van andere steden. In 1504–1505 is er bijvoorbeeld sprake van Jan Folcaerts, *clerck opten stadthuys te Bruessel* (GAH OA B14, 1504–1505, *van diverse saken ende meest van penningen ter cause vanden oirloge*).

Onderzoek in de stadsrekeningen en resolutieboeken wees uit dat de term *stadhuis* als aanduiding voor het regeringscentrum van de eigen stad pas voor het eerst is gebruikt in 1565–1566, toen een man uit Udenhout beboet werd, die *zyn water aende poye van deser stadthuys gelost hadde* (GAH OA B72, 1565–1566, *van diverscbe ende alrehande saicken*). Vanaf begin jaren 1570 vinden we de term *stadhuis* vaker terug in de stadsrekeningen (GAH OA B78, 1574–1575,*van alrehande saicken*; B79, 1572–1573, ibidem; B81, 1574–1575, ibidem; B84, 1577–1578, ibidem). In de resolutieboeken wordt in de jaren 1550 nog gesproken van *raadhuis* (GAH OA A1, 40v, 42v). In de periode 1574–1580 daarentegen wordt de term *stadhuis* al meer gebruikt dan *raadhuis* (bijvoorbeeld: stadhuis: GAH OA A3 23v, 46v; A4 28v, 31r, 136v; raadhuis: A4 47r, 76r). Ook in stedelijke verordeningen wordt steeds gesproken van *raadhuis*, bijvoorbeeld in de verordening op de vergaderorde van 1514 (GAH OA A535 I, 285r-287r). Op-

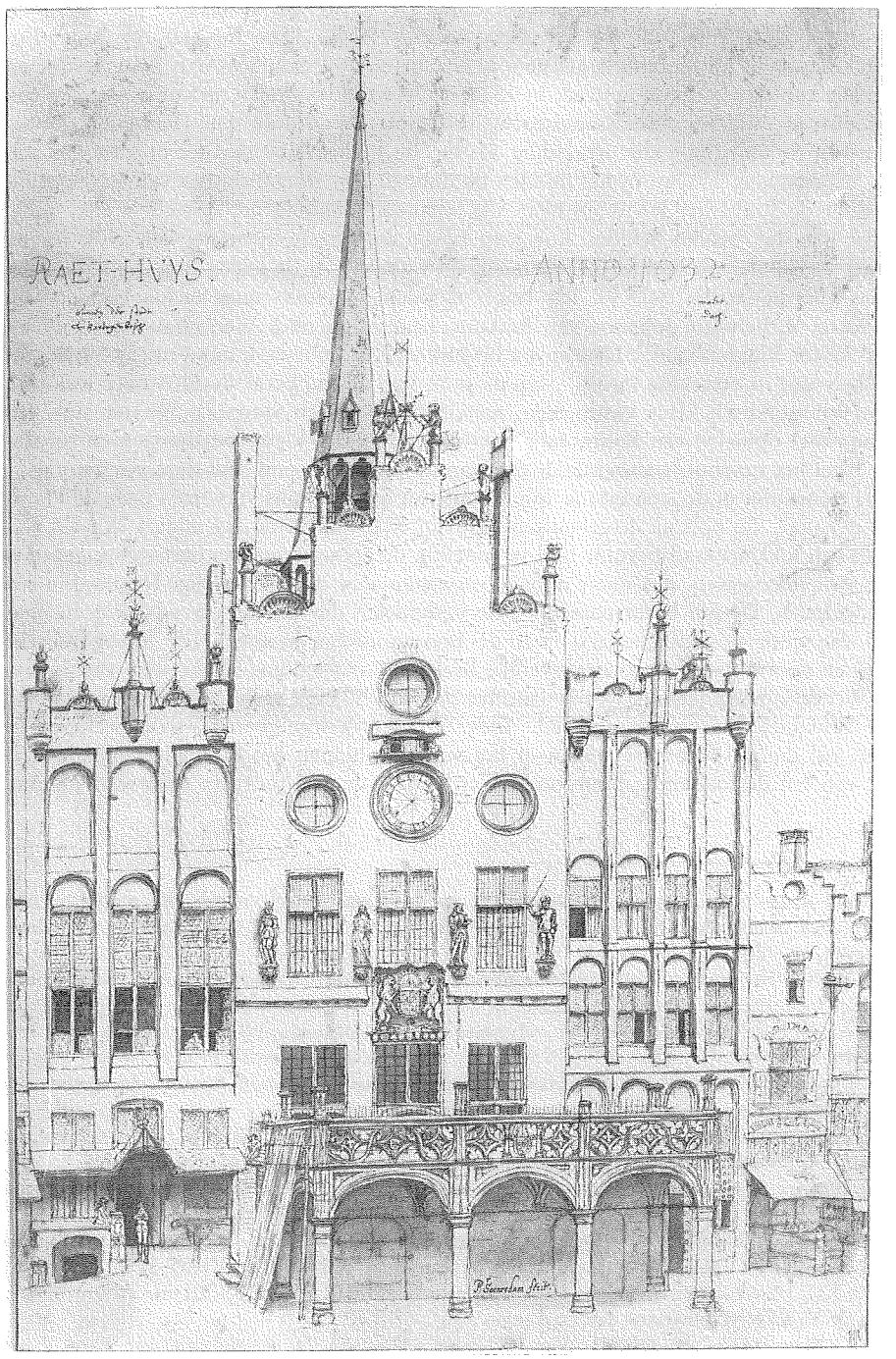

AFBEELDING 5. Het stadhuis van 's-Hertogenbosch in 1632, door Pieter Saenredam (foto: Rijksprentenkabinet Amsterdam).

Het raadhuis is de zetel van de stadsregering. De status van de stad en haar bestuurders wordt in de architectuur van het gebouw weerspiegeld. Daar het gebouw midden in een reeds bestaand huizenblok is gelegen, is met name veel aandacht aan architectuur en iconografie van de voorgevel besteed. In 1529–1530 werd begonnen met de bouw van een nieuwe pui, in moderne, renaissancistische stijl, ontworpen door Jan Derkennis, loodsmeester van de Sint-Jan[16] (zie afbeelding 5). Op de ballustrade van het bordes was een drietal wapens aangebracht: in het midden de dubbelkoppige Habsburgse adelaar, geflankeerd door de Brabantse leeuw en naar alle waarschijnlijkheid het Bossche stadswapen. Wanneer men het bordes beklom, kon men boven de toegangsdeur het keizerlijk wapen zien, met daaronder, in veel kleiner formaat, de wapens van de negen Bossche schepenen van het schepenjaar 1529–1530. Iets hoger stonden van links naar rechts beelden van keizer Karel V, hertogin Johanna van Brabant, haar echtgenoot Wenceslaus van Luxemburg en keizer Maximiliaan[17]. Daarboven bevond zich een uurwerk met een ruiterspel, dat op elk hele uur in beweging kwam[18]. Op de punt van de trapgevel stonden twee leeuwen, die een Bourgondisch kruis vasthielden, met in het hart een vuurslag. Hieruit stak een windvaan met opnieuw een Bourgondisch kruis[19]. Op enige kleine wijzigingen en reparaties na bleef het raadhuis gedurende de rest van de zestiende eeuw met deze pui getooid[20].

Veel elementen in de iconografie van de pui van het raadhuis verwijzen naar de Habsburgse dynastie. Zo kort na de gebeurtenissen van 1525, kan ook niet anders worden verwacht. Toch lijkt het stadsbestuur heel voorzichtig de grenzen van het hertogelijk gezag te hebben willen aangeven, met name door te verwijzen naar de staatkundige toestand in een verder verleden. De pui bevat namelijk ook onderdelen die expliciet terugverwijzen naar de tijd van vóór de Habsburgers: naar de Bourgondische hertogen (de Bourgondische kruisen) en vooral naar het oorspronkelijke Brabantse vorstenhuis (de beelden van Johanna en Wenceslaus). Enerzijds wordt daarmee de eeuwenlange verbondenheid van de stad met de Brabantse hertogen aangeduid. Anderzijds wordt tegelijkertijd gezinspeeld op de leidende rol die de Brabantse steden in het verleden binnen het hertogdom hadden gespeeld, een rol die onder de Bourgondiërs en vooral de Habsburgers sterk was beknot.

---

vallend is dat in stukken van de hertogelijke overheid wél al veel vroeger van *stadhuis* wordt gesproken, zoals bijvoorbeeld in de bestuursregeling van 1525 (GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 720).

16 EBELING, 'Het stadhuis van 's-Hertogenbosch', 596, beweert dat het niet zozeer nieuwbouw, alswel reparatie van de bestaande gevel betrof. Uit de stadsrekeningen blijkt dat de oude pui echter wel degelijk werd gesloopt en vervangen door een nieuwe gevel met een nieuw iconografisch programma (GAH OA B36, 1529–1530, *Ander vutgeven vanden kelders onder traethuys ende versceydene andere, zoe van nyeuwen wercken, zo van reparatien, buyten ende bynnen den selven raethuyse gedaen...*).

17 De identificatie van de vier beelden is voor het eerst geopperd in: EBELING, 'Het stadhuis van 's-Hertogenbosch', 597. In recente literatuur wordt deze identificatie algemeen aanvaard.

18 Dit kunstige uurwerk was speciaal voor de nieuwe pui vervaardigd door de uurwerkmaker meester Peter uit Roosendaal. Zie: HOEKX en VAN DEN OORD, 'Van stadswege', 377.

19 SMITS, 'Het stadhuis te 's-Hertogenbosch'; SY3, 456-457; EBELING, 'Het stadhuis van 's-Hertogenbosch'; HOEKX, 'De totstandkoming'; HOEKX en VAN DEN OORD, 'Van stadswege', 377; KOLDEWEIJ, 'Bourgondiërs in de hertogstad', 371-372; KOLDEWEIJ ed., *In Buscoducis*, cat.nr. 3.; KENNIS, 'Meester Jan Darkennes', 141.

20 HOEKX en VAN DEN OORD, 'Van stadswege', 379, 381. Na de abdicatie van Karel V, zal diens wapen zijn vervangen door dat van zijn opvolger Filips II. Het is wel waarschijnlijk dat de schepenwapens die in 1530 werden aangebracht, niet jaarlijks werden vervangen. Althans, van een jaarlijkse vervanging van deze stenen schepenwapens wordt in de stadsrekeningen geen melding gemaakt.

Door middel van de beelden van Johanna en Wenceslaus wordt verwezen naar de traditie van de Blijde Inkomste, waarin duidelijke grenzen aan de vorstelijke macht waren gesteld. Op versluierde wijze wordt hiermee het zelfbeschikkingsrecht van de stad geproclameerd en het centralisatiestreven van de hertogen bekritiseerd. De aspiraties van de stad naar een zo groot mogelijke mate van zelfbestuur worden onderstreept. Tenslotte zou de volgorde van de vier vorstenbeelden op een voorkeur voor autochtone heersers kunnen duiden: vanuit het raadhuis gezien stonden ter rechterzijde de beelden van Karel V, geboren te Gent, en Johanna, afkomstig van Brussel; ter linkerzijde bevonden zich de afbeeldingen van Wenceslaus, geboren te Praag, en Maximiliaan, die het levenslicht zag in Wenen. Van een openlijke provocatie van het hertogelijke gezag, zoals in het decoratieprogramma van het machtige Antwerpse stadhuis, dat Cornelis Floris tussen 1561 en 1565 bouwde[21], was evenwel geen sprake.

In 1481 had de stad het huis ten zuid-westen van het raadhuis aangekocht. Aanvankelijk werd dit verhuurd; in 1524–1525 werd het verbouwd tot *Gaffelen- ende theerhuys* en daarmee onderdeel van het raadhuis. In 1599 zou het stadsbestuur ook het huis aan de andere kant van het raadhuis, dat de naam *Sinterklaas* droeg, weten te verwerven[22]. Uit de aankoop van deze belendende panden kan worden opgemaakt dat het oorspronkelijke raadhuis in de zestiende eeuw te klein was geworden om het gehele stedelijke administratieve apparaat te herbergen. Inderdaad werden heel de zestiende eeuw door andere panden op de Markt gehuurd om met name de financiële afdeling van het stedelijke bestuursapparaat tijdelijk te huisvesten. De rentmeesters en hun staf moesten in de eerste helft van de zestiende eeuw herhaaldelijk van het ene naar het andere pand aan de Markt verhuizen[23].

Door ingrijpende verbouwingen in de zeventiende eeuw is het tegenwoordig onmogelijk nog vast te stellen, hoe het raadhuis er in de zestiende eeuw van binnen heeft uitgezien en waar precies de raadsvergaderingen plaatsvonden[24]. Het staat evenwel vast dat de vergaderingen van de drie leden van de stadsregering vrijwel steeds in het raadhuis hebben plaatsgevonden. Vrijwel steeds, maar niet altijd: van een klein aantal raadsvergaderingen tussen 1500 en 1580 weten we zeker dat ze op andere locaties in de stad werden gehouden. Het eerste geval betreft eigenlijk geen vergadering van de drie leden. In 1546 werd een conflict tussen schout en secretarissen aan het stadsbestuur voorgelegd. De schepenen oordeelden dat het om een zaak van justitie ging, die derhalve voor de schepenbank moest worden beslecht. De secretarissen eisten echter dat de zaak door de drie leden van de stadsregering zou worden behandeld. Zij slaagden erin een aantal raadslieden voor hun zaak te winnen. Deze raadslieden wisten de schepenen tot een bijzondere vergadering van

---

21 WELLS, 'Emergence and evanescence', 155-156. Wells benadrukt het ambigue karakter van de decoratie: het wapen van Filips II heeft een prominente plaats, maar het staat wel tussen de wapens van het hertogdom Brabant en het markgraafschap Antwerpen. De prominente aanwezigheid van de letters S.P.Q.A. (Senatus Populusque Antwerpiae), is een ondubbelzinnige verwijzing naar de Romeinse Republiek en vormt aldus een rechtstreekse uitdaging van het hertogelijke gezag. Zie ook: MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, 37.

22 HOEKX, 'De totstandkoming', 19.

23 JACOBS, *Justitie en politie*, 88. HOEKX en VAN DEN OORD, 'Van stadswege', 379. 1500–1501 – 1510–1511 de Rodenborch; 1511–1512 – 1513–1514 de Gulden Lavoir; 1514–1515 – 1519–1520 de Rodenborch; 1521–1522 – 1525–1526 de Engel; 1527–1528 – 1552–1553 de Rodenborch. In 1553 tenslotte keerde de financiële administratie terug naar een kamer boven in het raadhuis. Ook vonden bouwactiviteiten plaats achter het raadhuis. In 1563 werd hier een nieuw griffiegebouw opgetrokken.

24 SY3, 461-463. Een beschrijving als die van Van Oudenhoven biedt ook niet genoeg duidelijkheid: VAN OUDENHOVEN, *Beschryvinge der stadt*, 54-55.

eerste en tweede lid te bewegen. Deze vergadering vond plaats in de sacristie van de Sint-Jan[25]. Met deze aanduiding wordt naar alle waarschijnlijkheid de sacristie van de broederschapskapel in de Sint-Jan bedoeld[26]. Om een tweetal redenen kan deze bijeenkomst echter niet als een raadsvergadering worden gezien. Ten eerste was het derde lid afwezig. Ten tweede mag worden verondersteld dat de schepenen zich, gezien de situatie, gedwongen zagen enigszins toe te geven aan de eisen van de raadslieden. Zij waakten er echter wel voor de indruk te wekken dat er sprake was van een officiële raadsvergadering. Daarom werd deze bijeenkomst uitdrukkelijk niet in het raadhuis zelf gehouden. Door de sacristie van de Sint-Jan als ontmoetingsplaats te kiezen kreeg deze bijeenkomst van eerste en tweede lid een informeel karakter.

Op zaterdag 15 augustus 1556, het feest van Maria Tenhemelopneming, kwamen schepenen, gezworenen en raadsheren in vergadering bijeen in de sacristie van de Sint-Jan[27]. Ditmaal ging het om overleg over het verzoek van de hertog om een deel van zijn domeinen te mogen verkopen. Op de precieze gang van zaken bij raadsvergaderingen zal hierna nog uitgebreid worden ingegaan[28]. Hier kan worden volstaan met de vaststelling dat besloten overleg van elk van de drie leden apart een geaccepteerd fenomeen was en dat soortgelijke vergaderingen van het eerste en het tweede lid samen ook geregeld voorkwamen. Dergelijke bijeenkomsten vonden echter gewoonlijk plaats in het raadhuis. Toen er in de vergadering van 14 augustus 1556 geen tijd meer was om diezelfde dag nog per lid apart te overleggen, besloten de eerste twee leden dit overleg uit te stellen tot de volgende dag. Dat was echter een belangrijke kerkelijke feestdag, waarop de heren allen 's morgens de mis in de Sint-Jan zouden bijwonen. Aangezien schepenen, gezworenen en raadsheren dan toch verzameld waren, achtte men het blijkbaar niet nodig om de gang naar het raadhuis te maken, maar besloot men in de sacristie van de Sint-Jan te vergaderen. In de loop van die dag vond een officiële raadsvergadering van alle drie de leden plaats. Aangezien in het resolutieboek geen bijzonderheden over de plaats van die vergadering worden vermeld, mag worden aangenomen dat die bijeenkomst wel weer in het raadhuis plaatsvond[29].

In deze twee voorbeelden betreft het gezamenlijk vergaderingen van het eerste en tweede lid. Toch vonden ook officiële raadsvergaderingen, waaraan alle drie de leden deelnamen, een enkele keer buiten het raadhuis plaats. Onder normale omstandigheden was dit echter een zeer zeldzaam verschijnsel. Op dinsdag 27 december 1575, de feestdag van Johannes de Evangelist, vergaderden de drie leden *inden oven after onsen vrouwen altaer*[30]. Op zondag 8 april 1576 werd opnieuw *inden oven* vergaderd[31]. Op donderdag 25

25 JACOBS, *Justitie en politie*, 84.

26 Daarnaast bevond zich in de kerk ook de sacristie van het kapittel. Voor de exacte locaties van beide sacristieën: PEETERS, *De Sint Janskathedraal*, 28, afbeelding 18, nummers 13 en 17; 205, 207. Het ligt voor de hand dat schepenen, gezworenen en raadsheren in de sacristie van de broederschapskapel vergaderden, omdat een aantal van hen als gezworen broeders een belangrijke plaats in die broederschap innamen. Zie VAN DIJCK, *De Bossche optimaten*, 116, in verband met de inrichting van deze zaal.

27 GAH OA A1, 77v.

28 Zie paragraaf 6.3.

29 GAH OA A1, 77v-78v.

30 GAH OA A3, 37v. De *oven* is de gerfkamer of sacristie van de Broederschapskapel in de Sint-Jan. Zie: MOSMANS, *De St. Janskerk*, 135; PEETERS, *De Sint Janskathedraal*, 28, afbeelding 18 onder nr. 17.

31 GAH OA A3, 47r.

april 1577, het feest van de evangelist Marcus, gebeurde dit weer[32], evenals op de zondagen 10 en 24 augustus 1578[33]. Al deze gevallen vonden plaats op zondagen of kerkelijke feestdagen. Daar de leden van de stadsregering zich op die dagen naar de Sint-Jan dienden te begeven, om de mis bij te wonen, kan de locatie van de raadsvergadering in dezelfde kerk aan praktische overwegingen worden toegeschreven[34].

In bijzondere omstandigheden kon het voorkomen dat de stadsregering veel vaker buiten het raadhuis vergaderde. Van de 29 vergaderingen die tussen 22 juli en 20 september 1577 plaatsvonden, wordt van 18 expliciet de plaats van samenkomst – buiten het raadshuis – vermeld: tienmaal in het Predikherenklooster[35], zevenmaal in de sacristie van de Broederschapskapel en éénmaal in het Geefhuis, de zetel van de tafel van de H. Geest[36]. Hoewel dat niet expliciet wordt vermeld, is het zelfs goed mogelijk dat ook de andere vergaderingen in die periode niet op het raadhuis plaats hadden. Een en ander was het gevolg van de bijzonder gespannen verhouding tussen het garnizoen enerzijds en de stadsbevolking en stadsregering anderzijds. Om te voorkomen dat de militaire gouverneur of hoge officieren ongenood de raadsvergadering zouden binnendringen, werd uitgeweken naar andere locaties dan het raadhuis[37]. Dat deze maatregel overigens nog niet voldoende bescherming bood, ondervond schepen Jan vander Stegen (167): hij werd op 16 augustus 1577 op straat door soldaten gearresteerd, omdat de soldij van het garnizoen niet was betaald[38]. Na het vertrek van het garnizoen uit de stad op 21 september 1577 zal de normale vergaderruimte op het raadhuis spoedig weer zijn ingenomen[39].

Samenvattend kan worden gesteld dat, behalve in uitzonderlijke omstandigheden, de vergadering van de drie leden van de Bossche stadsregering steeds bijeenkwam in het daartoe ingerichte vertrek in het raadhuis aan de Markt. Een enkele keer, steeds op een zon- of feestdag, vergaderden zij in de sacristie van de Broederschapskapel. Verder werd slechts onder zeer bijzondere omstandigheden buiten het raadhuis vergaderd. In de periode 1500–1580 staat dit slechts vast voor één periode van enkele maanden tussen juli en september 1577. Mogelijk heeft zich een soortgelijke situatie nog een enkele maal voorgedaan, maar daarvan is door de onvolledigheid van de beschikbare bronnen niets bekend.

---

32 GAH OA A4, 9r. De feestdag van de evangelist Marcus werd in 's-Hertogenbosch gevierd: MOSMANS, 'Het dienstwerk', 266.

33 GAH OA A3, 119v, 122v.

34 De zaken die op deze vergaderingen werden besproken wekken overigens niet de indruk dat die zo bijzonder dringend waren dat de vergadering niet één dag had kunnen worden uitgesteld. Naar de redenen om toch op deze kerkelijke feestdagen te vergaderen kan dan ook slechts worden gegist. Daar staat bovendien tegenover dat ook op betrekkelijk veel andere zondagen werd vergaderd (zie p.115). In deze gevallen werd geen nadere plaatsbepaling gegeven en mag worden verondersteld dat de bijeenkomsten op het raadhuis plaatsvonden. Ook op sommige belangrijke kerkelijke hoogtijdagen kwam de raad in vergadering bijeen op het raadhuis: bijvoorbeeld op Allerheiligen 1576, Allerzielen 1577, Geboorte van Johannes de Doper 1578, Maria Tenhemelopneming 1578 en 1580.

35 Zeer waarschijnlijk werd hier vergaderd in de kapittelzaal van het klooster. Voor de locatie zie: VAN DER VAART, 'Het predikherenklooster', 99.

36 GAH OA A4, 17v - 28r.

37 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 56.

38 GAH OA A4, 23v; PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 58.

39 GAH OA A4 28r; PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 65. De opluchting en vreugde over het vertrek van het garnizoen was dermate groot, dat het stadsbestuur zelfs een gedenkpenning liet slaan. Of de raadsvergaderingen vanaf 21 septembert 1577 direct weer op het raadhuis plaatsvonden is onduidelijk. In ieder geval staat bij de vergadering van 18 oktober 1577 expliciet vermeld dat die *opter stadthuys* werd gehouden (GAH OA A4, 35v).

Als regel mag echter gelden dat vergaderingen van de stadsregering in het raadhuis aan de Markt plaatsvonden.

6.1.3. VERGADERTIJD

De duur en de precieze tijden van de raadsvergaderingen werden eveneens in de reeds vaker genoemde verordening van 1514 vastgesteld. Op de aangekondigde dag van de raadsvergadering dienden de aanwezige schepenen, gezworenen, raadsheren en ambachtsdekens zich na de mis voortaan om negen uur 's morgens terug te trekken op de raadskamer. De deur werd gesloten en de drie leden vergaderden over de kwesties die ter tafel werden gebracht. Waren de beraadslagingen om half twaalf nog niet voltooid, dan ging men uiteen, tenzij het zeer dringende zaken betrof[40]. Op 3 maart 1578 kondigde de stadsregering opnieuw af dat raadsvergaderingen om negen uur 's morgens zouden beginnen[41].

Het officiële aanvangstijdstip van de vergadering van de Bossche stadsregering was in de zestiende eeuw negen uur in de morgen[42], maar onder bijzondere omstandigheden kon van deze regel worden afgeweken, zoals bijvoorbeeld in september 1507. In juli van dat jaar hadden Hollandse en Brabantse troepen het beleg geslagen rond het Gelderse slot Poederoijen in de Bommelerwaard. In september sloegen de belegeraars op de vlucht voor een naderende troepenmacht onder leiding van hertog Karel van Gelre. Dit nieuws bereikte 's-Hertogenbosch in het midden van de nacht. In alle vroegte kwam daarop de raad bijeen om over de ontstane situatie te overleggen. Men besloot tot actie over te gaan, de grote klok van het raadhuis werd geluid en rond zeven uur in de ochtend trok een Bossche troepenmacht de stadspoorten uit, door de Bommelerwaard naar Varik. Daar wisten de Bosschenaren enige Gelderse schepen te veroveren of te verwoesten en de troepen van Karel van Gelre op de vlucht te jagen[43]. Op 9 april 1567 waren de leden van de stadsre-

---

40 GAH OA A535 I, 285r-287r, d.d. 22-8-1514, aldaar 285r. JACOBS, *Justitie en politie*, 42, leest abusievelijk half één in plaats van half twaalf.

41 GAH OA A4, 76r, 3-3-1578.

42 Ter vergelijking: in 1574 werd bepaald dat de vergaderingen van de Staten van Holland om zeven, acht of negen uur zouden beginnen, al naar gelang de tijd van het jaar: KOOPMANS, *De Staten van Holland*, 181. Eind vijftiende eeuw begonnen vergaderingen van de Staten van Vlaanderen gewoonlijk om zeven of acht uur, die van de Staten-Generaal om acht uur: KOKKEN, *Steden en staten*, 209.

43 PvO 307-308; HEZENMANS, 'Van de oorlogen', 56. Vergelijk: PLEIJ, 'Een onbekend historielied', 26. Pleij trekt overigens dit hele verhaal van Bossche heldhaftigheid in twijfel. Hij baseert zich op een 'kroniek' (uitgegeven door Hezenmans), die in 1543 was opgesteld om de desastreuse gevolgen van de Gelderse oorlogen voor stad en Meierij aan de landvoogdes te bewijzen. Vanwege deze doelstelling zou het hele geschrift volgens Pleij 'evident onbetrouwbaar' zijn. Er is echter geen reden om deze geschiedenis zonder meer als een verzinsel van de hand te wijzen. En als het al om een verzinsel gaat, is de auteur van het geschrift uit 1543 er in ieder geval niet de auctor intellectualis van. Al in de kroniek van Peter van Os, die tot 1523 loopt, komt het verhaal voor. Het kan zijn dat Van Os ooggetuige is geweest, in ieder geval zal hij persoonlijk ooggetuigen hebben gesproken. Daar staat tegenover dat andere Bossche kroniekschrijvers uit de eerste helft van de zestiende eeuw het verhaal niet weergeven. Molius doet wel verslag van het beleg en de uiteindelijke val van het slot Poederoijen. Van Cuperinus is bekend dat hij de kroniek van Peter van Os heeft geraadpleegd: hij vond het verhaal van de 'tocht naar Varik' blijkbaar niet interessant genoeg om over te nemen. Concluderend kan gesteld worden dat dit verhaal niet zonder verdere bewijzen van de hand kan worden gewezen. Hoe het ook zij, overeind blijft dat stadssecretaris Peter van Os, beroepshalve zeer bekend met de praktijk van het Bossche stadsbestuur, hier expliciet vermeldt, dat in dit bijzondere geval de raadsvergadering al vóór zeven uur 's ochtends had plaatsgevonden.

gering al om zeven uur 's ochtends in vergadering bijeengeroepen, wegens de bijzonder gespannen situatie in de stad[44]. Veel van dit soort voorbeelden van vergaderingen op de vroege morgen zijn echter niet te vinden.

Daarnaast kwam het ook wel voor dat een vergadering later dan negen uur begon. Wanneer de ambachtsdekens achterraad met hun gezworenen wilden houden, verzochten zij uitstel van de behandeling van de betreffende kwestie tot de volgende vergadering. Bij belangrijke beslissingen vroegen de raadsheren bij een lage opkomst van hun kant ook wel eens om uitstel van de besluitvorming. Meestal wordt slechts vermeld dat uitstel werd verleend; in een enkel geval wordt ook de exacte termijn van dat uitstel medegedeeld. Zo wordt op 18 oktober 1574 van de raadsheren vermeld, dat zij *overmidts d'absentie van enighen van heuren lith begeeren dach ad cras voermiddach ten x oft xi uren*. In de vergadering van de volgende dag deelden de raadsheren inderdaad hun standpunt in de betreffende zaak mede. Expliciet staat echter vermeld dat dit niet de eerste kwestie was, die tijdens die vergadering ter sprake kwam[45]. Het is derhalve goed mogelijk dat de vergadering van die dag toch om negen uur was begonnen.

Andere voorbeelden wijzen evenwel uit, dat sommige raadsvergaderingen wel degelijk op een ander dan het voorgeschreven tijdstip van negen uur begonnen. Op 9 augustus 1575 kwam in de raad een voorstel ter sprake, dat de overlast van het garnizoen zou moeten beperken. Het derde lid nam *verhael ende achterraet aen hueren gesworenen* en kregen *dach ad crastino hora x*^{a}. Het eerste onderwerp, dat in de vergadering van de volgende dag werd behandeld, was het *rapport van opinien van heuren gesworens*, uitgebracht door de ambachtsdekens[46]. Het is dan ook waarschijnlijk dat de vergadering op die 10e augustus pas om tien uur in de morgen was begonnen. Het *dach nemen* door de ambachtsdekens, zoals deze praktijk ook wel werd betiteld, was een frequent voorkomend verschijnsel. In de meeste gevallen staat in de resolutieboeken geen nadere bepaling van de exacte tijd waarop de vergadering op de vastgestelde dag weer zou worden hervat[47]. In een aantal gevallen wordt uitdrukkelijk vermeld, dat de vergadering vóór de middag zou beginnen[48]. Een enkele maal wordt wel het exacte uur vermeld. Soms is dat tien uur, soms negen uur, maar soms ook acht uur[49].

De verordening van maart 1578 dat vergaderingen om negen uur dienden te beginnen, is een bevestiging van de bepaling van 1514 en moet worden uitgelegd als een reactie op een toenemende laksheid in de toepassing van die oude regel. Of deze laksheid pas in de jaren zeventig van de zestiende eeuw opkwam, of ook in de tussenliggende periode aanwezig was, is bij gebrek aan bronnen niet vast te stellen. Ondanks deze kanttekeningen kan worden gesteld dat de raadsvergaderingen in de zestiende eeuw als regel om negen uur in de ochtend begonnen.

De voorschriften van 1514 beperkten de duur van de raadsvergaderingen, noodgevallen daargelaten, tot de ochtenduren, om precies te zijn tot de twee-en-een-half uur tussen negen uur en half twaalf. In de jaren zeventig van de zestiende eeuw blijkt echter dat raadsvergaderingen in een aantal gevallen na de middag werden voortgezet. Op 12 augustus 1553 bijvoorbeeld vergaderde de stadsregering onder andere *aengaende de reste ende het surplus vanden schougelde*. Het derde lid had over die kwestie achterraad gehouden en was tot een standpunt gekomen, dat sterk afweek van dat van de eerste twee leden.

---

44 CD 419. Vergelijk: SCHUTTELAARS, *Bossche beroerten*, 153-154.
45 GAH OA A3, 8rv, 18-10-1574, 19-10-1574.
46 GAH OA A3, 17r, 9-8-1575; 10-8-1575.
47 Bijvoorbeeld: GAH OA A3, 13v, 23v, 35v, 46r, 47r.
48 GAH OA A3, 12v, 14v, 34v, 37v, 63r: *ante prandium*; *ante meridiem*.
49 10 uur: GAH OA A3, 17r, 19r; 9 uur: 35r; 8 uur: 32r, 41v.

Schepenen, gezworenen en raadsheren hielden vast aan hun eerdere stellingname en verzochten de ambachtsdekens om nogmaals met hun gezworenen te overleggen. Dit hernieuwde overleg vond nog dezelfde morgen plaats, waarna de vergadering van de drie leden na de middag werd voortgezet, zonder overigens diezelfde dag nog een uitweg uit de impasse te vinden[50].

Op 16 november 1575 deed zich iets soortgelijks voor. Die dag sprak de raad onder andere over een dringend noodzakelijke lening aan het garnizoen. Slechts een deel van de ambachtsdekens had hierover achterraad gehouden. De andere dekens werd nu dringend verzocht dit alsnog te doen en na de middag rapport uit te komen brengen van hun bevindingen[51]. Op 8 januari 1577 kwamen de voorstellen ter tafel die commissaris Merode had gedaan om de nijpende problemen met het garnizoen op te lossen. Merode werd uitgenodigd om na het middagmaal in de vergadering te verschijnen en *'t derde lith den voirs. noot ende gelegentheyt der saecke te representeren*[52]. In één enkel geval staat vast dat de vergadering pas na de middag begon. Op 26 september 1576 werden 's morgens door schout en schepenen een drietal belangrijke plakkaten betreffende de muitende Spaanse troepen *ter puyen aff gepubliceert*. Pas na de middag ving daarna een vergadering van de drie leden aan[53].

In de bewaard gebleven resolutieboeken komen expliciete vermeldingen van vergaderingen, die na de middag werden voorgezet, relatief zelden voor. Het is zeer wel mogelijk dat de opsteller van de raadsresoluties dit gegeven niet steeds heeft vermeld. In de gevallen dat dit wel expliciet gebeurde, bestaat de indruk dat het min of meer toevallig is genoteerd. Bij andere vergaderingen, waarin een groter aantal onderwerpen werd behandeld, vinden we geen expliciete vermelding van voortzetting na de middag. Het lijkt daarom aannemelijk dat meer raadsvergaderingen tot na het middaguur voortduurden, dan op het eerste gezicht uit de resolutieboeken blijkt.

Concluderend mag worden gesteld dat officiële vergaderingen van de drie leden van de Bossche stadsvergadering gedurende de zestiende eeuw veelal om negen uur 's ochtends begonnen. Indien er voldoende vergaderstof voorhanden was, duurde de bijeenkomst tot half twaalf, zoniet dan ging men eerder uiteen. Was de vergadering om half twaalf nog niet afgerond en stonden er nog belangrijke en dringende kwesties op het programma, dan kon na het middagmaal de vergadering worden voorgezet.

6.1.4. LEIDING EN VASTLEGGING VAN DE HANDELINGEN

De vergadering van de drie leden van de Bossche raad werd gewoonlijk voorgezeten door de president-schepen[54]. Zo opende op 27 augustus 1575 Henrick Bloeyman (23), heer van Helvoirt en president-schepen van 's-Hertogenbosch, de vergadering[55]. Bij afwezigheid van de president-schepen, wanneer die bijvoorbeeld namens de stad een vergadering van de

50 GAH OA A1, 18v-19r, 12-8-1553.
51 GAH OA A3, 31v-32v, 16-11-1575.
52 GAH OA A3, 64rv, 8-1-1577. Andere voorbeelden van vergaderingen die na de middag werden voortgezet: GAH OA A3, 64v, 65v, 66v, 67v; GAH OA A4, 5r, 30r.
53 GAH OA A3, 48v, 26-9-1576. Door een lacune in het resolutieboek is niet na te gaan of deze plakkaten alvorens publicatie eerst in de raadsvergadering zijn besproken.
54 Zie p.230.
55 GAH OA A3, 20v, 27-8-1575. Zie bijvoorbeeld ook: A1, 21v; A3, 23v, 34r.

Staten van Brabant bijwoonde[56], werd diens plaats ingenomen door de schepen, die in rangorde op hem volgde[57]. Zo leidde schepen Roelof van Eyck (76) de raadsvergadering van 23 oktober 1574, omdat president-schepen Ghysbert Heym (97) niet aanwezig was[58].

Wanneer de stadsregering niet in vergadering bijeen was, berustte het dagelijks bestuur bij de schepenen. In hoofdstuk 5 hebben we vastgesteld dat de schepenen een aanzienlijk deel van hun tijd aan hun bestuurlijke functie besteedden en dat een aantal van hen dagelijks aanwezig was op het raadhuis. Brieven en rekwesten, die aan de stadsregering waren gericht, kwamen in eerste instantie onder hun ogen. Zij beslisten of de kwesties die daarin werden aangesneden, belangrijk genoeg waren om aan de vergadering van de drie leden voor te leggen. Het ligt dan ook voor de hand dat de voorzitter van het college van schepenen, de president-schepen, ook de raadsvergaderingen voorzat. Hij opende de vergadering, legde de agendapunten voor[59], handhaafde de orde en stelde, wanneer in de raad voldoende consensus over een bepaalde kwestie kon worden geconstateerd, het genomen besluit vast.

Naast de voorzitter speelde de aanwezige secretaris en later pensionaris eveneens een belangrijke rol. In de reeds meermalen genoemde verordening van 1514 werd onder andere ook bepaald dat voortaan een van de stadssecretarissen de raadsvergaderingen zou moeten bijwonen, met als taak om *alle deliberatien ende conclusien, die inden raet deser stadt genomen zullen weerden ende gesloten in een boeck sal hebben te scryven, te concipieren, te noteren ende in memorien te stellen*[60]. Aangezien voor deze functionaris een salaris van *eenen tabbart* was vastgesteld, kan worden aangenomen, dat in principe één van de – in de zestiende eeuw gewoonlijk vier – stadssecretarissen de rol van notulist op zich nam. Vanaf 1552 was in 's-Hertogenbosch voortdurend een pensionaris actief[61]. Deze functionaris werd aangesteld *omme deser stat saken ten hove ende elders alomme te solliciteren ende bewaren*[62]. Blijkbaar viel verslaglegging van de raadsvergaderingen ook onder deze omschrijving[63]. Daar de pensionaris vaak op reis was om de belangen van de stad te verdedigen, was hij niet altijd in staat om de handelingen van de raad vast te leggen en werd hij vervangen door een van de secretarissen of een griffier[64].

Merkwaardig genoeg vinden we de verslagen van vergaderingen, die door een andere functionaris dan de pensionaris werden opgesteld, vrijwel nooit terug in de bewaard gebleven resolutieboeken, die daardoor soms aanzienlijke lacunes vertonen. In het oudst bewaarde resolutieboek, bijgehouden door pensionaris Roelof Loekemans (P3) over de periode 1552–1556, zoekt men tevergeefs naar aanwijzingen over zijn afwezigheid bij sommige vergaderingen en de activiteiten van zijn vervangers. Zo volgt op de vergadering van

---

56 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 72: hij noemt terecht het voorrecht om de stad in vergaderingen van de Staten-Generaal of van de Staten van Brabant te vertegenwoordigen *een van de meest geambieerde prerogatieven ... , die het ambt van president-schepen met zich bracht.*

57 Zie over de rangorde van de schepenen: p.228-230.

58 GAH OA A3, 8v, 23-10-1574: *by Eyck, presidente absente.* Zie ook: ibidem 47r, 7-4-1576: *per J. Steghen absens presidens Bruxellis.*

59 In Antwerpen daarentegen was het de pensionaris die voorstellen aan de Brede Raad presenteerde: WELLS, *Antwerp and the government of Philip II*, 99.

60 GAH OA A535 I, 285r-287r, d.d. 22-8-1514, aldaar 285r.

61 Zie p.267.

62 GAH OA B61 1554-1555, *van alrehande saicken*; JACOBS, *Justitie en politie*, 85-86.

63 Ibidem 85: uit de instructie voor mr. Willem van Reys en mr. Henrick van Broekhoven uit 1588 blijkt duidelijk dat de pensionarissen zowel bij de dagvaarten als bij de raadsvergaderingen taken kregen toegewezen.

64 Ibidem: ook dit werd in de instructie van 1588 formeel vastgelegd.

27 november 1555 zonder nadere toelichting die van 21 januari 1556[65]. Tussen de losse stukken uit het jaar 1555 bevindt zich echter een los blad met daarop het verslag van de raadsvergadering van 11 december[66].

Pensionaris Andries Hessels (P1), die van augustus 1574 tot januari 1577 het volgende bewaard gebleven resolutieboek bijhield, vermeldt soms wel dat een ander hem als notulist in de raadsvergadering had vervangen. In een enkel geval schijnt Hessels zelfs de moeite te hebben genomen om de verslagen van secretaris Gerit Colen (S3) in het door hemzelf bijgehouden resolutieboek over te schrijven. Vaker vermeldt Hessels echter slechts dat in zijn afwezigheid Colen of ook wel griffier Wouter Scellens (S16) zijn plaats had ingenomen, zonder de data van de vergaderingen of de inhoud van het daar behandelde weer te geven[67]. In veel gevallen zwijgt Hessels ook. Zo volgt in het resolutieboek op de vergadering van 5 mei 1576 zonder enige uitleg die van 26 september. Uit andere bronnen is echter bekend dat Hessels van 5 mei tot 12 juni en van 2 juli tot 12 augustus voor de stad in Brussel verbleef[68]. In die periode vonden ongetwijfeld raadsvergaderingen plaats in 's-Hertogenbosch, waarvan Colen of een andere secretaris verslagen hebben gemaakt. Die verslagen zijn niet in het resolutieboek, dat Hessels bijhield, opgenomen en in de loop van de tijd verloren gegaan.

Minstens vanaf 1514 bestond de verplichting om verslagen te maken van de vergaderingen van de Bossche stadsregering. Aanvankelijk werd die functie vervuld door een van de stadssecretarissen, toen een pensionaris werd aangesteld, ging deze taak naar hem over. Wanneer een bepaalde kwestie in de raad ter sprake kwam, waarover in het verleden al eerder was gesproken, of die overeenkomsten vertoonde met een eerder behandelde zaak, kon in de resolutieboeken worden nagetrokken wat daarover was gezegd en besloten. Het gaat bij de resolutieboeken dan ook om een instrument van de raad. Toch wijst alles erop dat de pensionaris het register waarin de lopende vergaderingen werden bijgeschreven onder persoonlijk beheer had en er geen afstand van deed, ook niet tijdelijk, wanneer hij bijvoorbeeld op reis moest. Hierdoor kon zijn vervanger zijn verslagen van de raadsvergaderingen ook niet in de resolutieboeken noteren, maar moest hij dat op losse vellen doen. Vreemd genoeg zijn die losse stukken later niet op de een of andere manier aan de resolutieboeken toegevoegd en zijn ze bijna allemaal verloren gegaan. Raadpleging van de resolutieboeken door personen uit de stadsregering vond blijkbaar alleen maar plaats na toestemming en waarschijnlijk ook in het bijzijn van de pensionaris.

Uit de resolutieboeken kan worden opgemaakt dat de rol van de pensionaris verder ging dan louter vastleggen van de handelingen. Bij de raadsvergaderingen kwamen veel papieren bescheiden ter tafel: brieven, verzoekschriften, verslagen van bepaalde commissies, schriftelijke vastgelegde standpunten van de verschillende leden etc. Belangrijke stukken werden in de vergadering voorgelezen. Door wie dit werd gedaan, is door het voortdurende gebruik van de passieve vorm in de resolutieboeken niet duidelijk. Het is evenwel aannemelijk dat dit een taak was ofwel van de voorzitter ofwel van de pensionaris[69]. De pensionaris zorgde er ook voor dat besluiten van de stadsregering werden uitgevoerd,

---

65 GAH OA A1, 66rv.

66 GAH OA A328, diverse stukken, 1555. Ook elders in de losse stukken en in de stukken betreffende de betrekkingen met de Staten van Brabant bevinden zich incidenteel losse verslagen van (delen van) raadsvergaderingen.

67 GAH OA A3, 17v, 46v, 47r, 48r, 51r; A4 9r, 21v, 139v.

68 GAH OA B82 1575-1576 *vanden heeren scepenen...* Zie ook: BOSMAN, 'Indien de deugd', 22.

69 GAH OA A3, 22v, 19-9-1553: *ende heeft aldaer de president verhaelt dopinie vanden derde lith aengaende de reste ende het surplus vanden schougelde.*

noodzakelijke brieven werden geschreven en ordonnanties werden opgesteld[70].

De pensionaris fungeerde bovendien als tussenpersoon. Zo probeerde in augustus 1575 Jean-Baptiste de Tassis, een commissaris uit Brussel, een oplossing te vinden voor de grote problemen die waren ontstaan rond het garnizoen in 's-Hertogenbosch. Hij deed daartoe een aantal voorstellen aan de stadsregering. Het eerste en tweede lid gingen onder voorwaarden met deze voorstellen akkoord, maar het derde lid bleef zich verzetten. Pensionaris Hessels kreeg nu de opdracht om het standpunt van de ambachtsdekens aan Tassis over te brengen[71]. Tassis slaagde er uiteindelijk niet in de spanningen tussen stad en garnizoen op te lossen. Daarom werd eind 1576 de heer van Merode vanuit Brussel als commissaris naar 's-Hertogenbosch gezonden, in een nieuwe poging het slepende conflict op te lossen. Naar aanleiding van zijn voorstellen kwamen eerste en tweede lid opnieuw tegenover het derde lid te staan. Op 8 januari 1577 verscheen Merode in de raadsvergadering, in de hoop het derde lid tot rede te brengen. In die vergadering werd het voorstel van Merode opnieuw uitgelegd, niet door Merode zelf, maar door pensionaris Hessels[72].

De rol van de pensionaris in de raadsvergadering was derhalve groot. Zijn positie werd nog versterkt, doordat hij de enige persoon in de vergadering was, die zich professioneel met het stadsbestuur bezighield. Hij werd betaald om de belangen van de stad ten overstaan van de hertogelijke overheid te behartigen. Hij had een juridische opleiding genoten[73] en hield zich dagelijks bezig met het reilen en zeilen van het Bossche stadsbestuur. Zeker wanneer hij vele jaren achtereen in functie bleef, moet hij een grote mate van invloed hebben kunnen uitoefenen op de op bestuurlijk vlak gewoonlijk veel minder ervaren personen die verder de raadsvergadering bezochten. Dit zal zeker hebben gegolden voor Roelof Loekemans, pensionaris van 1552 tot zijn dood in 1588. Vele malen zal hij, steunend op opleiding en ervaring, informele adviezen hebben gegeven aan de drie leden. Daarbij dient overigens te worden aangetekend dat zeker het overgrote deel van de eerste twee leden van de stadsregering ook over verscheidene jaren bestuurservaring beschikte, binnen én buiten de stad. Veel van de schepenen, gezworenen en raadsheren hadden bovendien een juridische opleiding genoten[74].

6.1.5. BESLOTENHEID VAN DE VERGADERING

Alleen personen die deel uitmaakten van een van de drie leden van de stadsregering hadden het recht aanwezig te zijn bij de raadsvergaderingen[75]. Daarnaast was ook de pensionaris of een van de secretarissen aanwezig om de resoluties op te tekenen en eventuele andere diensten te verlenen. In principe mocht verder niemand de vergaderingen van de stadsregering ongenood bijwonen, zelfs de schout niet[76]. Zo nu en dan werd de schout wel

---

70 Dit blijkt uit allerlei marginale notities, zoals bijvoorbeeld: *hier aff acte gedepescheert...* (GAH OA A3, 12v); *deselve requeste is by my geapostilleert* (ibidem, 17v); *Ten eynde is in dese saecke van Tassis gesloten ende acte by my gedepescheert* (ibidem, 20r); *dese commissie is by maniere van acte gedepescheert* (ibidem, 37r); *d'acte hyer aff is geextendeert ende in handen vande secretaris Colen gelevert* (ibidem, 67v).

71 GAH OA A3, 19r, 14-8-1575. Zie uitgebreider: p.194-196.

72 GAH OA A3, 64v, 8-1-1577.

73 Zie p.360-361.

74 Zie paragraaf 9.3.

75 Dit was een algemeen geldend principe bij raads- en Statenvergaderingen. Zie bv: KOOPMANS, *De Staten van Holland*, 185; VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN, *Het kapittel-generaal*, 84.

76 JACOBS, *Justitie en politie*, 133-135; GAH OA A3, 37r, 24-12-1575. Nog in 1650 werd naar aanleiding van een conflict tussen schout Henrick van Bergaigne en het Bossche stadsbestuur door de Hoge Raad in Den Haag bepaald dat de politieke regering van 's-Hertogenbosch be-

door de drie leden in de vergadering genood[77]. Ook commissarissen die vanuit Brussel naar 's-Hertogenbosch werden gezonden om bepaalde problemen te helpen oplossen, werden toegelaten tot de raadsvergadering om hun opdracht uit te leggen en voorstellen te doen. Daarna dienden zij echter de raadzaal te verlaten; de beraadslagingen van de drie leden over die voorstellen vonden steeds achter gesloten deuren plaats. Commissarissen Jan Scheyfve en Jan van Merode presenteerden op 30 november 1566 de vergadering van de drie leden hun geloofsbrieven, zetten het doel van hun missie uiteen en deden enkele concrete voorstellen. Daarna trokken zij zich terug. De raad vergaderde over het voorgestelde, kwam tot een besluit en liet de commissarissen weer binnen om hun beslissing mede te delen[78].

Ook de stedelijke rentmeesters en de militaire gouverneur van de stad werden wel eens in de vergadering toegelaten om bepaalde punten te bespreken[79]. Die gouverneur en ook hoge officieren van het garnizoen schijnen bovendien ook ongenood in de raad te zijn verschenen om uitbetaling van achterstallige soldij van hun manschappen te eisen[80]. Voor de stadsregering was dit gedrag overigens een belangrijke reden om niet meer in het raadhuis, maar elders te gaan vergaderen[81]. Ook personen die geen officiële functie binnen het stadsbestuur vervulden, werden soms in de raadsvergadering ontboden om verantwoording af te leggen voor hun daden. In een brief van mei 1577 had landvoogd Don Juan er bij de Bossche stadsregering op aangedrongen om het verkopen en zingen van ketterse liedjes en boeken in 's-Hertogenbosch te bestrijden. Hoewel deze beschuldiging aan het adres van de stad volgens de stadsregering onterecht was, werd toch een ordonnantie met de gewenste strekking uitgevaardigd. De dekens van de smeden drongen er echter op aan dat degene die het valse gerucht aan Don Juan had overgebriefd, ter verantwoording zou worden geroepen. Hoewel er geen zekerheid bestond over de identiteit van deze boosdoener, leefde het vermoeden dat het ging om mr. Marten Bardoul, collector en secretaris van bisschop Metsius[82]. Deze werd dan ook in de raadsvergadering ontboden, maar ontkende alle beschuldigingen[83].

Daarnaast moet hier nog worden gewezen op de aanwezigheid eind jaren zeventig van

---

stond uit schepenen, gezworenen en raden (het derde lid was toen reeds uitgeschakeld); dat de schout er geen deel van uitmaakte en derhalve niet gerechtigd was raadsvergaderingen bij te wonen. Zie: JACOBS, 'Hendrik van Bergaigne', 67.

77 GAH OA A4, 125v, 8-9-1578; 126r, 14-9-1578; 127v, 20-9-1578; 128r, 21-9-1578.

78 ARAB AA 1427-1, rapport van de commissarissen aan Margaretha van Parma, 1-11-1566. Andere voorbeelden: commissaris Tassis in augustus 1575: GAH OA A3, 18r, 13-8-1575; commissaris Merode in januari 1577: GAH OA A3, 64v, 8-1-1577.

79 Stedelijke rentmeesters: GAH OA A3, 42r, 18-1-1576; militaire gouverneur: GAH OA A4, 15r, 5-7-1577. Vanaf het midden van 1571 had de gouverneur van Antwerpen wél vrije toegang tot de vergaderingen van de magistraat: WELLS, *Antwerp and the government of Philip II*, 536.

80 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 56. Bijvoorbeeld: GAH OA A4, 10v, 20-9-1577: ... *zyn inden vergaderingen vande drye leden gecommen de grave Robrecht van Oversteyn, metten capiteynen ende andere beveelhebbers vande gemeynen crychsluyden* ... In Antwerpen bezette het plaatselijke garnizoen in november 1567 het stadhuis en dwong de magistraat, die daar in vergadering bijeen was, hun soldij uit te betalen: WELLS, *Antwerp and the government of Philip II*, 538.

81 Zie p.163.

82 SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom*, II, 26.

83 GAH OA A4, 11v-12v, 27-5; 28-5; 5-6-1577. In de raadsvergadering van 22 december 1577 werd een rekwest van Bardoul besproken, waarin hij verzocht de stad te mogen verlaten en zich bereid verklaarde een eed te zweren dat hij terecht zou staan, het vonnis zou respecteren en te allen tijde in de stad terug zou keren (GAH OA A4, 53v, 22-12-1577). Of dit nog is gerelateerd aan de kwestie van de ketterse liedjes en boeken is onduidelijk.

de zestiende eeuw van de kapiteins van de schuttersgilden en stadsvendels en van de politiemeesters bij raadsvergaderingen[84]. Hoewel het in beide gevallen functionarissen betreft, die door de stadsregering waren aangesteld, hadden zowel de kapiteins als de politiemeesters zich ontwikkeld tot felle tegenstanders van het in 1578 nog grotendeels gematigd katholieke stadsbestuur. Omdat beide functies in de bijzondere omstandigheden eind jaren zeventig een nieuwe, bredere invulling kregen, zullen de beklederς ervan regelmatig in de raadsvergaderingen zijn geroepen. Blijkbaar interpreteerden kapiteins en politiemeesters dit als een recht om deel te nemen aan de raadsvergaderingen. Om aan alle onduidelijkheid een einde te maken had de stadsregering op 16 maart 1578 officieel vastgelegd dat de politiemeesters *inde vergaderinge vande dryen leden nyet en behoiren te compareren ende commen dan geroepen ende ontboden wesende*[85]. Uit de resolutieboeken blijkt evenwel dat ook daarna, met name in september 1578 kapiteins en politiemeesters regelmatig aanwezig waren bij vergaderingen van de stadsregering, juist rond het tijdstip dat de calvinisten eigenmachtig de Sint-Pieterskerk in gebruik hadden genomen als predikplaats[86]. Dat zij tijdens de vergaderingen een actieve rol hebben gespeeld, blijkt niet uit de resolutieboeken. Tenslotte drongen bij diverse oproeren, bijvoorbeeld in 1477 en 1567, opstandige elementen met geweld de raadsvergadering binnen[87]. Ondanks al deze uitzonderingen geldt echter als regel dat de stadsregering achter gesloten deuren vergaderde, zonder dat buitenstaanders daarbij aanwezig mochten zijn.

In het voorgaande is gesproken over de fysieke beslotenheid van de raadsvergaderingen. Ook de inhoud van de beraadslagingen werd geacht binnenskamers te blijven. Op dit aspect zal in paragraaf 6.3.3 nog nader worden ingegaan.

6.2. VERGADERONDERWERPEN

Alvorens in te gaan op de praktijk van de raadsvergaderingen, is het van belang eerst de onderwerpen die daar ter tafel kwamen aan een nadere analyse te onderwerpen. Globaal kunnen twee grote terreinen worden onderscheiden, waarop het stadsbestuur actief was:

(1) interne zaken: de zorg voor handhaving van orde en recht binnen stad en vrijdom in al haar aspecten.
(2) externe zaken: de verhouding met het hertogelijke en landsheerlijke gezag en de bescherming van de rechten van stad en poorters tegen derden.

---

84 De rol van deze twee groepen kan vergeleken worden met die van het comité van de XVIII-mannen in Brussel en die van de kolonellen in Antwerpen. Vergelijk: MARNEF, 'Brabants calvinisme in opmars', 13.

85 GAH OA A4, 80v, 16-3-1578.

86 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 158-159. De vergaderingen: GAH OA A4, 125r-127v,7, 8, 12, 14, 15 en 20-9-1578. Hierbij dient te worden opgemerkt dat juist voor het cruciale jaar 1579 geen resolutieboek bewaard is gebleven.

87 EBELING, 'Het oproer in den Bosch', 60; VAN LITH-DROOGLEEVER FORTUIJN, 'De stad 's-Hertogenbosch', 83-84; CD 425. VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 315, beweert dat de oproerlingen ook in 1525 de raadzaal binnendrongen. Dit blijkt echter niet uit contemporaine bronnen: daar is er steeds sprake van dat de stadsregering werd gedwongen voor de vergadering van de ambachtsgilden op het *groene kerkhof* te verschijnen.

6.2.1. INTERNE ZAKEN

Het stadsbestuur was verantwoordelijk voor justitie, wetgeving, politie, defensie en financiën[88]. Het ligt voor de hand dat in de vergaderingen van de stadsregering onderwerpen die daarmee verband hielden, veelvuldig aan de orde kwamen. Dat is inderdaad zo, met uitzondering van de justitie: rechtspraak was een voorrecht van uitsluitend de schepenbank. Over dit punt zijn ook nooit moeilijkheden gerezen, de vergadering van de drie leden bemoeide zich niet met de administratie van de justitie[89].

6.2.1.1. wetgeving, politie en defensie

Wetgeving, politie en defensie zijn drie te onderscheiden taken van het stedelijk bestuur. In de praktijk waren ze echter sterk verweven. De stadsregering had tot taak de maatschappelijke orde in haar rechtsgebied te reguleren en te handhaven. Dit moet in de breedst mogelijke zin worden verstaan. Het ging van de bestrijding van criminaliteit tot de zorg voor openbare werken, van de regulering van het economische leven in al haar facetten[90] tot het schoonhouden van de straten, van brandbestrijding tot gezondheidszorg.

Gewoonlijk bestonden voor al dit soort zaken regels en kwamen ze daarom niet aan de orde in de raad. Zo nu en dan deden zich echter kwesties voor waarvoor nog geen regels bestonden, waarvoor de bepalingen niet meer werkten, of waarbij de regels aanleiding tot conflicten waren geweest. Nu eens werd dit soort zaken door een van de deelnemers gesignaleerd, dan weer door een van de stedelijke functionarissen naar voren gebracht, of door particuliere burgers door middel van rekwesten aan de orde gesteld. Afhankelijk van het gewicht van de zaak nam het stadbestuur hierop een besluit: dit kon een concrete, incidentele beslissing zijn, die slechts voor dat bijzondere geval geldig was, maar ook een meer fundamenteel besluit, dat in een stedelijke verordening werd vastgelegd.

De zaken die voor de raadsvergadering kwamen, waren soms dermate concreet en individueel, dat slechts een eenmalige beslissing nodig was. De betrokken functionarissen kregen dan opdracht dat besluit vast te leggen en uit te voeren. Enkele voorbeelden: de blokmeesters[91] kregen opdracht om op kosten van de stad te *doen maeken ende repareren de trappen*[92]. Het stadsbestuur besloot tot de bouw van een wachthuis op de Markt, opdat het raadhuis van de soldaten van de wacht zou worden ontlast[93]. Toen de stadsstratenmaker om werk vroeg, besloot de raad *datmen den zelven werck geven zoude om de straeten te repareren*[94]. Het verzoek van een onbekende burger *om een brugge te leggen waermede hy moch gaen op zyn bleyckvelt*, werd door het stadsbestuur ingewilligd[95]. Naar aanleiding van bouwvergunningen schijnt overigens een competentiegeschil te heb-

88 Zie: JACOBS, *Justitie en politie*, 107-108.

89 In de raadsvergadering van 2 september 1575 kwam een rekwest ter sprake van een zekere Margriet inden Sterre. De inhoud daarvan is helaas onbekend. Het eerste lid concludeert: *mitsdyen de saecke is een saecke competeerende der iusticie, dat myn heeren scepenen dairinne iusticie zullen administreeren nae behoiren.* Het tweede en derde lid gingen hiermee akkoord (GAH OA A3, 22v, 2-9-1575). Waarschijnlijk had in deze inhoudelijk duistere zaak de schout inbreuk gemaakt op de privileges en was de kwestie mede daarom aan de drie leden voorgelegd, namelijk om een bredere bevestiging van het standpunt van de schepenen te verwerven.

90 Soms door middel van de gildenkeuren, soms via stedelijke ordonnanties.

91 Zie over deze functionarissen: KAPPELHOF, *Armenzorg in Den Bosch*, 18-21.

92 GAH OA A1, 37v, 18-5-1554.

93 GAH OA A3, 23v, 4-9-1575.

94 GAH OA A1, 30r, 1-5-1554.

95 GAH OA A3, 46v, 30-3-1576.

ben bestaan tussen stadsregering en hertogelijke administratie[96]. Dit soort concrete, individuele gevallen kwam betrekkelijk zelden ter sprake in de raadsvergaderingen. Het betreft hier aangelegenheden, waarin stedelijke functionarissen gewoonlijk bevoegd waren. In de meeste gevallen werd dit soort kwesties dan ook buiten de raadsvergadering om geregeld. Slechts wanneer er onduidelijkheid over de regels of een conflict tussen de partijen was ontstaan, werd het oordeel van de stadsregering gevraagd.

Binnen deze incidentele beslissingen vormen die over de diverse stedelijke overheidsfunctionarissen een aparte groep. Voor de administratie van politie, defensie en financiën had de stad een betrekkelijk groot aantal mensen in dienst. Het ging dan om uiteenlopende functies als rentmeesters, rentmeestersklerken, stedelijke accijnsinners, keurmeesters, stadsboden te voet en te paard, poortwachters, schrijvers aan de poorten, bouwmeesters, slijkvegers, stratenmakers, vroedvrouwen, pestdokters, politiemeesters, busmeesters, artilleriemeesters, graafmeesters, poldermeesters, scherprechters, etc. Sommige van die functies hadden een permanent karakter, andere werden slechts incidenteel, wanneer de omstandigheden erom vroegen, ingesteld. Normaliter kwamen de activiteiten van deze functionarissen nauwelijks in de raadsvergaderingen ter sprake. Wanneer er al over hen werd gesproken, ging het vooral om verkiezing, aanstelling, verlenging van commissie en ontslag van een functionaris[97] en om rekwesten om loonsverhoging[98] of om vergoeding van onkosten[99].

De tweede categorie kwesties in de raadsvergaderingen betreft meer fundamentele kwesties, die een permanente regeling vereisten. De stadsregering ging in dat geval over tot de formulering van een stedelijke verordening, die vervolgens in samenwerking met de schout werd uitgevaardigd[100]. De meest uiteenlopende zaken werden hierin geregeld:

---

96 Op 17 april 1576 kwam de kwestie van een windmolen ter sprake, die het Wilhelmietenklooster op de Papenhuls wilde laten bouwen, *vuyt crachte van zeecker octroye hen by synder mat. verleent anno 1575* (afschrift van dit octrooi: ARAB RK 301, 78r, 11-5-1575). De stadsregering stelde hierop een commissie in *om hen tinformeeren opte interesten die dese stadt zoude mogen lyden byde voers. wyntmolen etc. om daernae voirts te resolveeren nae behoiren wesmen dairinne ten prouffyte deser stadt zal doen* (GAH OA A3, 47v, 17-4-1576). De raad meende hier in zijn rechten te zijn aangetast en liet de kwestie dan ook nader onderzoeken.

Duidelijker drukte de stadsregering zich uit over een rekwest van Roelof van Os om een brug over de Dieze te mogen leggen, nadat hij al octrooi van de Brusselse rekenkamer (zie: ARAB RK 301, 228v, 24-2-1577) had verworven: *zoe hebben de twee leden deser stadt vercleert gehadt dat zy opten voirs. requeste nyet en souden kunnen resolveren, maer zouden de suppliant zynen requeste moten veranderen ende van deser stadt oirloff ende consent versuecken, mits dat de rivieren alhyer der zelver stadt zyn toebehoirende vuyt crachten van sekeren privilegien daer aff zynden* (GAH OA A3, 15v, 5-7-1577). De Bossche stadsregering eiste hier de jurisdictie op over de waterwegen in de stad en bestreed daarmee de zeggenschap van de hertogelijke administratie.

97 GAH OA A1, 46r, 10-9-1554: keuze van een nieuwe secretaris; GA OA A3, 10v, 6-11-1574: voorstel om een nieuwe nachtwaker aan te nemen; 14v, 28-2-1575: ontslag van de klerken aan de poort; 66v, 15-1-1577: ontslag van de ene fourier, continuatie van de andere; 44v, 30-1-1576 en 57r, 28-11-1576: continuatie van de commissie aan groenroede Gielis Bormans *nopende tsetten vande wacht.*

98 Verzoeken om opslag van: GAH OA A1, 11r, 13-3-1553: scherprechter; 16r, 17-5-1553: stadsboden; GAH OA A3, 10r, 29-10-1574: stadsboden; 53r, 9-11-1576: busmeester.

99 GAH OA A3, 10r, 29-10-1574: fourier Henrick Vinckelroy verzoekt om *betaelt te wesene van syne vacatien van tfourieren*; er was een conflict ontstaan met de rentmeesters over de hoogte van zijn gage; 54r, 20-11-1576: een schrijver aan de Sint-Janspoort verzoekt *gecontenteert te worden van syne vacatien.*

100 JACOBS, *Justitie en politie*, 131-135.

verbod om *langhe oft corte roeren* binnen de stad af te schieten; verbod om met soldaten van het garnizoen in discussie te gaan[101]; maatregelen tegen de *insolentie ende ongeschicktheyt vande rabouwen ende kynderen inder kercken*[102]; opdracht aan de gasthuismeester om een register bij te houden van de zieken die het gasthuis binnenkwamen en het weer verlieten[103]; maatregelen tegen de pest[104]; bepalingen met betrekking tot vondelingen[105]; maatregelen om de stad in staat van verdediging te brengen tegen een mogelijke inval van de Fransen[106]; regulering van de kermis[107]; goedkeuring van de keur van een ambachtsgilde[108].

Kwesties die betrekking hebben op politie en defensie werden, wanneer duidelijke regels voorhanden waren, in de regel buiten de raadsvergadering om behandeld en opgelost. In de resolutieboeken komt dat soort gevallen dan ook betrekkelijk weinig voor. Anders ligt dat met betrekking tot de stadsfinanciën.

6.2.1.2. financiën

Het beheer van de stedelijke financiën was gedelegeerd aan de rentmeesters, in de zestiende eeuw ook wel *goede mannen* genoemd[109]. Voor een bepaalde periode aangesteld door de stadsregering, namen zij de inkomsten van de stad in ontvangst en deden de benodigde uitgaven. Ze legden per schepenjaar rekening en verantwoording af aan het stadsbestuur. Daartoe werd een rekening in viervoud opgesteld, één voor elk van de drie leden van de stadsregering en één voor de rentmeesters zelf[110]. Naast deze controle achteraf van de gehele rekening, bestond voor particulieren of instellingen de mogelijkheid om door middel van een rekwest of bezwaarschrift aan de stadsregering bezwaar te maken tegen bepaalde handelingen van de rentmeesters[111]. Het zal geen verwondering wekken dat de stedelijke financiën in verschillende vormen in de raadsvergaderingen veelvuldig ter sprake zijn gekomen, zowel op initiatief van de rentmeesters als van de drie leden als van particulieren. In grote lijnen kunnen de kwesties betreffende de financiën in twee groepen worden onderverdeeld. In de eerste plaats gaat het om evaluaties van de algehele financiële situatie en maatregelen om die situatie te verbeteren. In tweede instantie gaat het om klachten over de stedelijke financiële administratie door poorters en instellingen.

Herhaaldelijk werd door stadsregering beraadslaagd over maatregelen om de *commeren ende lasten* te bestrijden. Meestal gebeurde dit op verzoek van de rentmeesters, soms ook op initiatief van de stadsregering zelf[112]. De landsheerlijke regering stelde in toenemende mate hoge financiële eisen aan de gewesten. Ook 's-Hertogenbosch moest steeds grotere bedragen aan de centrale regering afdragen. De stad verkreeg haar vaste inkomsten voor het belangrijkste deel uit een aantal accijnzen, waarvan de opbrengst in principe nauwelijks steeg. Om toch aan de financiële eisen van de landsheerlijke regering te kunnen voldoen, moesten daarom verregaande maatregelen worden genomen. Aangezien de rent-

---

101 GAH OA A3, 59r, 7-12-1576.
102 GAH OA A3, 39v, 9-1-1576.
103 GAH OA A3, 23v, 4-9-1575.
104 GAH OA A3, 3r, 20-8-1574.
105 GAH OA A1, 64r, 16-11-1555.
106 GAH OA A1, 40v-42v: 26-6-1554, 30-6-1554 en 20-7-1554.
107 GAH OA A1, 30r, 1-5-1554.
108 GAH OA A1, 5r, 11-11-1552.
109 Zie p.253-261.
110 JACOBS, *Justitie en politie*, 168.
111 Ibidem, 167.
112 GAH OA A1, 2v, 4-9-1552; 44v, 30-7-1554, op verzoek van het derde lid; 53v, 11-2-1555; A3, 36v, 25-12-1575.

meesters hiertoe niet bevoegd waren, wendden zij zich tot de stadsregering. Een drietal oplossingen was denkbaar: (1) verhoging van de bestaande accijnzen en instelling van nieuwe accijnzen; (2) verkoop van lijf- of erfrenten; (3) een personele omslag: een belasting waarbij alle inwoners van de stad naar een bepaalde rato werden aangeslagen.

Wanneer een bede werd goedgekeurd door de Staten van Brabant[113], moest de stad op de daartoe vastgestelde wijze haar aandeel daarin leveren. Dit vereiste heel wat organisatie, gedeeltelijk door de rentmeesters, gedeeltelijk ook door het stadsbestuur. De bevolking moest op de hoogte worden gesteld van de aard en wijze van belastingheffing. Betrouwbare functionarissen moesten worden aangesteld om voor eenieder het te betalen bedrag volgens de daartoe gestelde criteria vast te stellen en te noteren, het bedrag in ontvangst te nemen en achterstallige betalingen te innen[114]. Over al deze aspecten van de bedeheffing werd uitgebreid gesproken in de raadsvergaderingen.

De aanwezigheid van een garnizoen in de jaren zeventig van de zestiende eeuw leverde niet alleen grote spanningen binnen de stad op, ook de stadsfinanciën werden er zwaar door op de proef gesteld. Het garnizoen zou door de centrale overheid worden uitbetaald, maar daar kwam in de praktijk weinig van terecht. Het gevolg was dat de soldaten begonnen te morren en hun ontevredenheid botvierden op de inwoners van 's-Hertogenbosch. Om de vrede in de stad te bewaren zag de stadsregering zich dan ook genoodzaakt om, weliswaar in de vorm van voorschotten, grote sommen geld aan het garnizoen te verschaffen. Over de wijze waarop dat geld steeds opnieuw bijeen moest worden gebracht, werd vaak en uitgebreid gediscussieerd in de raadsvergaderingen[115].

Het tweede terrein waarop de drie leden van de stadsregering zich in de raadsvergaderingen geregeld begaven met betrekking tot de stedelijke financiën, betreft onenigheid tussen de rentmeesters en particuliere personen en instellingen. Aanhoudend is er in de resolutieboeken sprake van grotere en kleinere conflicten[116]. Inhoud en omvang van die kwesties variëren sterk. Vaak is er sprake van verzoeken om de schade, die een persoon of instelling voor de stad had geleden, te vergoeden. Zo verzocht in 1576 Jan Coenen *om gerestaureert te hebben byden rentmrs. deser stadt een huysinge staende aen dMolensteeghsken ende aldaer byder wachte daerinne gehouden viii iaeren lanck bedorven*[117]; een ander verzocht schadevergoeding voor een hoeveelheid buskruit, in het verleden aan Spaanse troepen in 's-Hertogenbosch geleverd en nooit betaald[118]; een derde eiste vergoeding van haring die hem in Eindhoven door de *lichten perdruyteren* was afgenomen[119]. Herhaaldelijk komen ook conflicten voor met accijnspachters over de hoogte van de pachtsom, over kwijtschelding van een deel van de pachtsom wegens allerlei omstandigheden, over een betalingsregeling voor achterstallige betalingen[120]. Veelvuldig ook pretendeerden geestelijke instellingen volledige of gedeeltelijke vrijstelling voor bepaalde belastingen. Dit resulteerde in talrijke onderhandelingen tussen stadsregering en die instellingen

113 Zie p.176.

114 Voor deze verantwoordelijke taak werden meestal personen uit de stadsregering aangesteld. Voor de inning van achterstallige betalingen werden ook functionarissen als blokmeesters (GAH OA A1, 47v, 26-9-1554) en politiemeesters (GAH OA A1, 54r, 25-2-1555) ingezet.

115 Men kan geen bladzijde opslaan in GAH OA A3, of er wordt wel over het opbrengen van financiën voor betaling aan de centrale overheid of voor lening aan het garnizoen gesproken.

116 Van veel rekwesten die door particulieren bij de stadsregering werden ingediend, is de inhoud onbekend, maar het is waarschijnlijk dat het ook hier meestal om financiën in de meest brede zin van het woord ging.

117 GAH OA A3, 46r, 11-2-1576.

118 GAH OA A3, 24r, 21-9-1575.

119 GAH OA A3, 31v, 14-11-1575.

120 GAH OA A1, 2v, 4-9-1552; 11r, 13-3-1553; 30r, 1-5-1554; 37r, 18-5-1554 etc.

en herhaaldelijk ook in langdurige processen voor de Raad van Brabant te Brussel[121]. Tenslotte moet hier nog gewezen worden op conflicten tussen de stadsregering en haar eigen functionarissen. Het stadsbestuur klaagde soms dat het wel erg lang duurde, voordat de rentmeesters hun rekening ter beoordeling voorlegden[122]. Over de afwikkeling van die rekening konden eveneens conflicten ontstaan, die soms zelfs tot processen voor de Raad van Brabant leidden[123].

6.2.2. EXTERNE ZAKEN

6.2.2.1. verhouding tot het hertogelijk-landsheerlijk gezag

Wat betreft de verhouding van de stad tot de landsheer ging het in de raadsvergaderingen vrijwel steeds om één aspect. De hertog had dringend behoefte aan geld; de stad trachtte in ruil daarvoor zoveel mogelijk concessies van hem te verwerven. De onderhandelingen over de bijzondere beden van de vorst vonden steeds plaats in de vergaderingen van de Staten van Brabant. Als een van de vier hoofdsteden van Brabant had 's-Hertogenbosch zitting in de vertegenwoordiging van de derde stand in de Statenvergaderingen. Die bijeenkomsten werden namens de stad door een aantal gedeputeerden bijgewoond, meestal de president-schepen en de pensionaris. Nadat namens de hertog een bede was gedaan, kwam eerst de eerste stand, bestaande uit de prelaten, tot een standpunt. Na bekendmaking daarvan vergaderden de edelen, die de tweede stand vormden, over de bede. Wanneer prelaten en edelen geen eensluidende *opinie* innamen, vond er nader overleg plaats. Tenslotte kwamen eerste en tweede stand steeds met een unaniem standpunt. Met die geschreven opinie vertrokken de gedeputeerden van de derde stand naar hun verschillende steden, om de kwestie aan de raad van hun stad voor te leggen[124]. Na uitvoerige beraadslagingen in de vier hoofdsteden keerden de verschillende deputaties terug naar de Statenvergadering, om daar de standpunten van hun steden uiteen te zetten en meestal ook allerlei aanvullende eisen te stellen. Dit was het begin van een langdurig onderhandelingsproces, waarbij de gedeputeerden veelvuldig heen en weer reisden tussen hun vadersteden en de Statenvergadering[125]. Alvorens uiteindelijk een akkoord werd bereikt, waren gewoonlijk vele maanden verstreken.

In vrijwel elke vergadering van de Bossche raad kwamen wel onderwerpen ter sprake

---

121 GAH OA A1, 4v, 11-11-1552: *de baghynen de welcke pretenderen vriheyt ende exemptie vande beden, subventien, contributien ende andere capitale settinge*; 46v, 15-9-1554: het kapittel van Sint-Jan; GAH OA A3, 48r, 1-5-1576: akkoord met de predikheren over hun bijdrage in de accijnzen. Het proces dat de Wilhelmieten tegen de stad voerden (GAH OA A1, 7r, 30-12-1552 en verder) ging niet over de belastingen, maar over de kosten van de gedwongen sloop van hun oude klooster buiten de muren van 's-Hertogenbosch in 1542 en van de daaropvolgende verhuizing.

122 GAH OA A1, 77r, 14-8-1556.

123 GAH OA A1, 4r, 11-9-1552: *aengaende het proces vande oude gecommitteerden* ...; 8r, 30-12-1552: *datmen vuyter Rekencamere ende Fynancie sekere commissarissen nemen zoude, hen wel verstaende inde materie van rekeningen, de welcke allen stucken ende munimenten oversien zullen om te besiene of de stadt int principael wel gefundeert waere* .... Het inroepen van de hulp van commissarissen van de rekenkamer was een bijzonder zwaar middel. Immers, de stedelijke financiële administratie in Brabant was, in tegenstelling tot in andere gewesten, steeds geheel autonoom gebleven, de hertogelijke rekenkamer had er geen enkele invloed op. Meestal werd iedere schijn van inmenging van die rekenkamer in de stedelijke financiën fel bestreden, in dit geval werd er daarentegen juist om verzocht.

124 WILS, 'De werking', 6-7; GORISSEN, 'De prelaten van Brabant', 52.

125 WILS, 'De werking', 7-9.

als: de hoogte van de bede; de daaraan te stellen voorwaarden; de wijze waarop de bede moest worden opgebracht; de verslagen die de gedeputeerden vanuit de Statenvergadering naar huis zonden of die ze persoonlijk in de vergadering uitbrachten. Kortom, in de vergaderingen van de Bossche stadsregering werd veel aandacht en tijd besteed aan de verhoudingen met het landsheerlijk gezag en met name het aandeel van de stad in de staatsfinanciën.

6.2.2.2. verdediging van rechten van stad en poorters tegen derden

De relaties met hertog en Staten van Brabant vormden de belangrijkste externe banden van 's-Hertogenbosch. De verhoudingen met andere gewesten en andere landen liepen gewoonlijk via de gewestelijke en landsheerlijke regering. Toch kwam het voor dat de stad 's-Hertogenbosch als autonome stad met eigen privileges en vrijheden in aanraking kwam met derden. Het betrof dan meestal inbreuken op de – met name economische – privileges van de stad en haar inwoners.

De kwestie die het meest de aandacht van de stadsregering vroeg, is de verdediging van de tolprivileges van de stad. Bossche poorters waren door die privileges vrijgesteld van de betaling van tol in Brabant, Holland, Gelre en langs de Rijn[126]. Herhaaldelijk meenden tollenaars in die gebieden de passerende Bossche kooplui toch aan te moeten slaan. Steeds werd hierop door het Bossche stadsbestuur alert gereageerd: protestbrieven werden aan de tollenaars gezonden, zo nodig werd geprotesteerd bij de overheid van het desbetreffende gewest, eventueel werd zelfs een proces aangespannen[127]. Ook wanneer kooplieden om andere redenen, die verband hielden met hun vaderstad, werden gearresteerd, konden zij steeds op de steun van de stad rekenen[128].

In veel particuliere conflicten en processen van Bossche poorters, waarbij ook de privileges van de stad een rol speelden, verleende de Bossche stadsregering bijstand[129]. Toen bijvoorbeeld in 1553 een conflict was gerezen tussen het Sint-Geertruiklooster in 's-Hertogenbosch en de graaf van Megen over een verder onbekend onderwerp, vroeg dit klooster de stadsregering om bijstand. Die besloot: *mitsdyen dat de saeke concerneert ende aengaet der stadt privilegien ende jurisdictie, dat deze stadt alle hulpe ende assistentie den convente doen zal ende die voors. saeke mede defenderen ende vervolghen*[130]. Ook om de zaak van een Bossche poorter, die om ons onbekende redenen door de heer van Loon was

---

126 PIRENNE, 'De Bossche handel', 6-11; JACOBS, 'Iets over Maastollen'. Zie: p.22.

127 GAH OA A1, 5r, 30-11-1552: *die saeke vande thol van Hemeert ende Gorchum*; 12r, 15-3-1553: *vander saeke ende processe vanden thol van tlandt van Geldre*; *nyeuwicheyden ende abuysen vande thollenaers van Hollandt ende Zeelandt*; A3, 20v, 17-8-1575: *den tollenaer tot Nymmegen*; 30r, 30-10-1575: *den tollenaer tot Turnhoudt*; 34r, 28-11-1575; 39r, 30-12-1575: *den tollenaer tot Arnhem*; 59v, 12-12-1576: *supplicatie ... inder rekencamere van Hollant tot Delft ... ten eynde den tollenaer tot Gorcum geoirdonneert worde ...*

128 Een voorbeeld daarvan is het slepende conflict met de stad Lier over de ossenstapel (bijvoorbeeld: GAH OA A1, 46r, 10-9-1554). Zie: VAN DER WEE en AERTS, 'The Lier livestock market', 244-245. Een voorbeeld waarbij een Bosschenaar buiten de stad werd gearresteerd wegens schulden van de stad: de kwestie Henrick Schout vander Schellingen, p.39.

129 Dit gebeurde overigens niet in alle gevallen. GAH OA A1, 61r: 4, 5, 8 en 9-5-1555: *Opde requeste van Jan Lenaerts Dullinck is byden twee leden geseeght geweest dat de stadt nyet gehouden en is den suppliant van zynen verschoten pen. te rembourseren, gemerckt dat hy tproces aengenomen heeft zonder consent vande heeren.* De inhoud van de zaak is onbekend, maar het ging zeer waarschijnlijk wel om een zaak die de Bossche stadsprivileges betrof. Maar aangezien Dullinck het proces zonder vooraf verleende toestemming van het stadsbestuur was begonnen, kreeg hij de kosten van het proces niet vergoed.

130 GAH OA A1, 13v, 19-3-1553.

gearresteerd, bekommerde de Bossche raad zich[131].

De Bossche stadsregering was derhalve zeer alert op inbreuken op voorrechten en privileges van de stad. Steeds was zij bereid zich door middel van onderhandelingen en zo nodig door kostbare en langdurige processen tegen dergelijke inbreuken te verzetten.

6.3. VERGADERPROCEDURE

Van een formeel vastgelegde procedure voor de vergaderingen van de Bossche stadsregering was in de zestiende eeuw geen sprake. De bemoeienis van de hertog ging niet verder dan het vastleggen van de grote lijnen van de bestuursvorm. Met de invulling van details als de manier van vergaderen, hield hij zich niet bezig. Ook de stedelijke overheid zelf schijnt niet de noodzaak te hebben gevoeld om de vergaderprocedure formeel vast te leggen. In 1514 werd hierover slechts het volgende bepaald: *datmen oyck ten selven tyde alleen sal handelen daeromme datmen alsdan by een geroepen sal wesen ende die int beginsel vanden raet geproponeert zyn ende geen ander opten schoet nemen, ten weeren zulcken datse gehandelt musten wesen*[132]. Behalve deze algemene bepaling bestonden voor de gang van zaken tijdens de vergaderingen geen geschreven regels. Uit de resolutieboeken kan echter worden opgemaakt dat er wel degelijk een ongeschreven vergaderorde bestond. Vermeende afwijkingen van deze ongeschreven regels der traditie werden door de benadeelde partij aan de kaak gesteld, met verwijzing naar *doude maniere van doene*[133].

Om die oude manier van doen, de ongeschreven vergaderregels van de Bossche stadsregering te kunnen achterhalen, zijn de resolutieboeken van de stad onderzocht. Met nadruk dient er vooraf op te worden gewezen, dat die resolutieboeken betrekkelijk summiere samenvattingen van raadsvergaderingen bevatten. Om meer te weten te komen over de gebruikelijke gang van zaken, moet men naar toevallige aanwijzingen in de tekst zoeken en tussen de regels door lezen. Op basis van dat soort aanwijzingen wordt hierna de vergaderprocedure van de Bossche stadsregering nader beschouwd.

6.3.1. AGENDA EN STANDPUNTBEPALING PER LID

Nadat de deuren van de vergaderzaal waren gesloten, nam de voorzittende schepen (of wellicht de pensionaris) het woord. Het is niet ondenkbaar dat in de eerste plaats de resoluties, die in de vorige vergadering waren genomen, nogmaals werden voorgelezen[134]. Vast staat dat vervolgens een overzicht werd gegeven van de kwesties die op de agenda stonden. Door de bepaald niet uniforme, vrij willekeurige wijze van verslaglegging in de resolutieboeken is het moeilijk uit te maken of de bepaling uit 1514, dat alleen de vooraf aangekondigde onderwerpen in de vergadering zouden worden besproken, daadwerkelijk werd nageleefd. Uitzonderingen op deze regel zullen zich ongetwijfeld hebben voorgedaan, vooral doordat na behandeling van de agendapunten nog andere, niet tevoren aangekon-

131 GAH OA A1, 26r, 7-2-1553: alvorens verder in te grijpen, diende eerst onomstotelijk te worden vastgesteld dat de arrestant ook werkelijk Bosch' poorter was.

132 GAH OA A535 I, 285rv.

133 GAH OA A1, 26v, 10-2-1553.

134 In de resolutieboeken wordt daarvan geen melding gemaakt. Dat kan enerzijds betekenen dat deze handeling niet plaatsvond, anderzijds kan men ook stellen dat een dergelijke voorlezing inhoudelijk niets nieuws toevoegde, zodat een herhaalde notitie in het resolutieboek geen zin had.

digde zaken werden besproken. Een van de zeldzame gevallen, waarbij aantoonbaar van de eerder vastgestelde vergaderorde werd afgeweken, deed zich op 15 februari 1578 voor: die dag keerde Henrick Bloeyman (23), gedeputeerde van de stad bij de Statenvergadering in Antwerpen, in 's-Hertogenbosch terug en bracht direct verslag uit van hetgeen daar was voorgevallen[135]. Een enkele keer werd een reeds vastgestelde vergadering door de stadsbestuurders uitgesteld wegens de uitvaart van een collega[136].

De volgende stap bestond uit het zogenaamde *opinie maecken* door elk lid afzonderlijk. Elk van de drie leden apart bepaalde in besloten overleg zijn standpunt over de verschillende agendapunten. Dit betekent dat direct na het voorlezen van de agenda allereerst het eerste lid zich terugtrok in besloten vergadering. De schepenen hadden de ter tafel liggende kwesties natuurlijk al eerder besproken, maar de gezworenen, die eveneens deel uitmaakten van het eerste lid, moesten hun mening nog kenbaar maken. Al dan niet na veel discussie, stelde het eerste lid een standpunt, zijn *opinie*, vast. Deze vergadering van het eerste lid vond plaats in de zogenaamde schepenkamer.

Het resultaat van de beraadslagingen van het eerste lid werd waarschijnlijk schriftelijk vastgelegd en vervolgens ten overstaan van de voltallige vergadering van de stadsregering mondeling toegelicht[137]. Daarop trokken de raadslieden, die het tweede lid van de stadsregering vormden, zich terug om in onderling overleg tot een standpunt te komen. Naar alle waarschijnlijkheid beschikten de raadslieden voor deze bijeenkomsten over een aparte kamer in het raadhuis[138]. Ook zij maakten vervolgens ten overstaan van de voltallige vergadering hun opinie bekend.

In de praktijk bestond van de zijde van het eerste en tweede lid de neiging om, naar analogie van de Brabantse Statenvergadering, gezamenlijk te overleggen en tot één standpunt te komen, om dat vervolgens aan het derde lid voor te leggen. Regelmatig leest men in de resolutieboeken formuleringen als: *die heeren scepenen ende vanden raede vertrocken geweest zynde ende gedelibereert hebbende, bevynden ende resolveeren...*[139]. Bij

---

135 GAH OA A4, 68r-69r, 15-2-1578. Zie ook: PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 118.

136 GAH OA A3, 45r: aan het slot van de vergadering van 4 februari 1576 was de volgende bijeenkomst vastgesteld op de daaropvolgende dinsdag. Door de uitvaart van schepen Rutger van Berkel (18) op die dinsdag werd de raadsvergadering een dag uitgesteld. GAH OA A9 26v, 2-1589: verschuiving van de vergaderdag wegens de begrafenis van raadsman Willem de Borchgreve (32). Uitstel van een raadsvergadering vanwege de begrafenis van een ambachtsdeken ben ik niet tegengekomen.

137 Mondeling: GAH OA A3, 21r, 27-8-1575: *Die heeren scepenen ende gesworenen gedelibereert hebbende opde voergaende poincten seggen ... dat hen verdunckt dat ...*; schriftelijk: GAH OA A3, 4r, 8-10-1574: *... is byden heeren scepenen ende gesworenen derselver, geopent ende overgegeven geweest hair opinie opte geeysschte beeden ende dat by gescrifte.*

138 VAN OUDENHOVEN, *Beschryvinge der stadt*, 54-55, somt een aantal vertrekken in het raadhuis op. Hierbij noemt hij geen vertrek dat speciaal was bestemd voor de raadsheren. Aangezien echter het nieuwe raadhuis van 1670 wel een 'radenkamer' kende, mag worden verondersteld, dat ook in het oude raadhuis een dergelijk vertrek heeft bestaan. Zie: SY3, 472.

139 GAH OA A3, 10v; 11v: *myn heeren scepenen, gesworenen ende raedtsheeren vertrocken geweest zynde ende tsamen hebbende gedelibereert, verclaeren, seggen ende resolveeren...*; 32v: *daernae de heeren vande iersten twee leeden hen vertreckende hebben tesamender handt opte voergaende opinien vande derde lith geseeght ende verclaert...*; 37v: *mynen heeren scepenen, gesworenen ende raedtsheeren representeerende de twee ierste leeden deser stadt gedelibereert hebbende opte voergaende opinie vanden prelaten ende edelen, hebben hen eendrachtelicken metter selver geconfirmeert...*; 64r: *myn heeren scepenen, gesworenen ende raedtsheeren nae deliberatie, accordeeren....* GAH OA A1, 1r: *Zoe eest dat die twee ierste leden aengaende desen voors. saecke mit malcanderen gecommuniceert hebben ende nae lange communicatie geconsenteert...*; 4r, 6r, 9r

deze handelwijze stonden de ambachtsdekens in de raadsvergaderingen vrijwel steeds tegenover een gezamenlijk en onverdeeld standpunt van schepenen, gezworenen en raden. Het is dan ook begrijpelijk dat het derde lid herhaaldelijk fel tegen deze praktijk heeft geprotesteerd. Op 7 mei 1554 eisten de ambachtsdekens *dat men ierst ende vooral zoude achtervolghen doude maniere van doene ende dat elck lith apart ende besunder zynen opinien maken zoude ende alsdan de selve vercleeren ter presentie vanden derde lith, welcke maniere van doene nyet onderhouden en is*[140]. De volgende dag vergaderde de stadsregering inderdaad *achtervolghende doude maniere van doene*: eerst gaf het eerste lid zijn standpunten over de verschillende onderwerpen, vervolgens het tweede lid en tenslotte het derde lid. Expliciet wordt hierbij vermeld, dat de leden ieder afzonderlijk over de kwesties hadden vergaderd. Het ging vervolgens korte tijd goed. Maar nog geen maand later, op 2 juni, blijken de eerste twee leden weer gezamenlijk hun opinie te hebben gemaakt[141]. Dit blijft het gebruik tot september 1556, het einde van het eerste bewaard gebleven resolutieboek.

In augustus 1574, wanneer het tweede resolutieboek begint, blijken de drie leden echter wel weer ieder afzonderlijk hun opinies te maken. Aangenomen mag worden dat het derde lid opnieuw heeft geprotesteerd tegen de in zijn ogen onwettige praktijken van de eerste twee leden. Wanneer die wijziging zich heeft voltrokken is niet meer te achterhalen. Hoewel het eerste en tweede lid in de periode 1574–1580 nu en dan nog wel gezamenlijk een standpunt innamen, is dat niet, zoals in de jaren 1550, de regel. Onderzoek wijst uit dat eerste en tweede lid een gezamenlijk standpunt presenteerden in één derde van alle vergaderingen, in de andere twéé derde deden zij dat afzonderlijk[142]. Een deel van de gezamenlijke bijeenkomsten van het eerste en tweede lid had als doel om een reactie op standpunten van het derde lid te formuleren. Alvorens de ambachtsdekens hun standpunt kenbaar mochten maken, waren eerste en tweede lid immers vrijwel steeds tot een gezamenlijk standpunt gekomen. Het is vanzelfsprekend dat de eerste twee leden dan vervolgens op de reactie van het derde lid ook gezamenlijk reageerden. Opvallend is ook dat naarmate minder raadslieden aanwezig waren, het eerste en tweede lid vaker een gezamenlijke opinie formuleerden. Gewoonlijk werd echter vanaf 1574 per lid apart het standpunt medegedeeld. Deze situatie bleef evenwel niet voortduren. In 1584 zagen de ambachtsdekens zich weer genoodzaakt om aan het eerste en tweede lid te verzoeken zich aan de oude manier van vergaderen te houden, namelijk hun opinie te maken *elck lith besunder ende apart ende nyet tsamenderhandt*[143]. Er bestond derhalve een natuurlijke drang die het eerste en het tweede lid naar elkaar toe dreef en die slechts met de grootste moeite en steeds slechts tijdelijk kon worden bedwongen.

Aan de andere kant kwam het in de jaren 1570 ook een enkele maal voor dat van één of meer van de drie leden het individuele standpunt van iedere aanwezige persoon afzonderlijk wordt weergegeven. In twee gevallen die de raadsheren betreffen, is opvallend ge-

---

etc. Opvallend is de overeenkomst in praktijk en woordkeuze met de gang van zaken in de Staten van Brabant.

140 GAH OA A1, 32r, 7-5-1554. Pensionaris Loekemans voegt hier tussen haakjes aan toe: *gelyck zy allegerende zyn*: hij laat in het midden of de bewering van het derde lid terecht is.

141 GAH OA A1, 38r, 2-6-1554.

142 Het gaat hier om de vergaderingen waarvan vast kan worden gesteld welk van de leden een standpunt kenbaar maakte. Voor een aantal vergaderingen is dit niet mogelijk gebleken. Opvallend is de reeks vergaderingen van 28 oktober 1574 tot en met 24 februari 1575: voor zover valt na te gaan, vergaderden eerste en tweede lid in deze periode steeds gezamenlijk. In februari 1575 houdt deze praktijk abrupt op, zonder dat uit het resolutieboek blijkt dat er protest was gerezen tegen deze gang van zaken.

143 GAH OA A7, 3r, 19-10-1584.

noeg nauwelijks sprake van interne onenigheid[144], de individuele standpunten komen grotendeels met elkaar overeen. Het lijkt erop dat de weinige aanwezige raadsheren in die gevallen, respectievelijk drie en vier, zich niet hebben teruggetrokken om onderling te overleggen, maar direct in de vergadering hun individuele standpunten kenbaar hebben gemaakt. Wellicht schuilt achter deze handelwijze het streven naar tijdwinst? Bovendien is het de vraag of het standpunt van slechts enkele raadsheren kon gelden als opinie van het gehele tweede lid. Het staat in ieder geval vast dat de aanwezigheid van één enkele raadsman daarvoor niet voldoende werd geacht[145]. Bij twee, drie of vier aanwezige raadsheren werd hieraan blijkbaar nog steeds getwijfeld. Op 23 november 1576 vroegen de drie aanwezige raadsheren excuses voor *die cleynicheyt van hen getal, niet te min verclaeren hen opinie, voer soe veele hen aengaet...* Dit duidt erop dat de aanwezige raadsheren betwijfelden of zij met hun geringe aantal wel het hele tweede lid konden vertegenwoordigen. Daar staat tegenover dat in veel andere gevallen een handjevol raadslieden wel zonder aarzelen een collectief standpunt innam[146]. In een enkele geval lijken onoverbrugbare meningsverschillen de oorzaak te zijn van het uitblijven van een collectieve opinie[147]. Vanaf oktober 1578 waren de latente spanningen binnen de stadsregering in steeds sterkere mate aan het licht gekomen. In deze situatie werd herhaaldelijk het persoonlijke standpunt van elk van de schepenen, gezworenen en raadsheren genoteerd, omdat men eenvoudigweg niet tot collectieve opinies kon komen[148].

Het standpunt van de raadsheren stemde in de regel in grote lijnen overeen met dat van het eerste lid. Zelden kwam het voor dat het tweede lid fundamenteel van mening verschilde met het eerste, wel is er herhaaldelijk sprake van nuanceverschillen en aanvullingen. Wanneer er grote of kleine verschillen tussen de standpunten van het eerste en het tweede lid bleken te bestaan, kwamen schepenen en gezworenen, nog voor het derde lid zijn standpunt bekend had gemaakt, direct in actie: ofwel trokken ze zich terug om over de ontstane situatie te beraadslagen, ofwel hadden ze direct hun antwoord klaar. Soms hielden zij vast aan hun eerder ingenomen standpunt, soms gingen ze akkoord met de voorstellen van de raadsheren, soms trachtten ze een compromis te bereiken. In het laatste geval kon dit weer aanleiding zijn tot een besloten vergadering van de raadsheren. Enkele voorbeelden: het standpunt dat de raadsheren op 8 oktober 1574 met betrekking tot een door de koning geëiste bede innamen, verschilde blijkbaar[149] sterk van dat van het eerste

144 GAH OA A3, 56r, 23-11-1576; 63r, 5-1-1577.

145 GAH OA A1, 73r, 3-8-1556: *Het tweeste lith en heeft opde voirs saeken egheen opinie gemaect mits datter maer een raidtsheer present en was ende was te wetene Frans vander Kammen*; GAH OA A3, 14v, 28-2-1575: *twede lith absent*; terwijl uit de presentielijst blijkt dat er wel degelijk één raadsheer aanwezig was, namelijk: *Eyck solus*; 46v, 11-2-1576: *Die heeren vande tweeden lith vertrocken wesende ende absent, alleen Hyeronymus Wynants verclaert voer zyn opinie ende voer zoe veele in hem is...*; 60v, 23-12-1576: *Dirick Aertsen, pro se, consentit cum dominis scabinis.*

146 Bijvoorbeeld: GAH OA A3, 37r (drie raadsheren); 40v (3x); 47v (2x); 59v (3x) etc.

147 GAH OA A3, 59rv, 17-1-1578: de onenigheid over de te voeren koers met betrekking tot de bezetting van het kasteel van Hedel was over de breedte van de raad zo groot, dat men die dag niet tot een beslissing kon komen. Pensionaris Loekemans moet aan het slot van het verslag van de vergadering schrijven: *en is egheen resolutien gemaect.* Zie over de bezetting van het kasteel van Hedel door Bossche troepen zonder medeweten van de stadsregering: PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 102-104.

148 Bijvoorbeeld: GAH OA A4, 131v-132r, 19-10-1578; 133rv, 24-10-1578. Zie ook: PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 174-175, 180-181.

149 In de resolutieboeken wordt slechts in zeer algemene bewoordingen over de kwestie gesproken, over de inhoud van de standpunten wordt gezwegen.

lid: *Deselve opinie vande heeren vanden raede byden heeren scepenen ende gesworenen gehoirt ende daeromme vertrocken om te delibereeren, is byden selven heeren scepenen ende gesworenen eyntlyck verclaert midts redenen dair toe mondeling geallegeert, dat zy in henne voergaende opinie persisteeren*[150]. Op 19 oktober 1574 bleek het standpunt van het tweede lid nog steeds af te wijken van dat van het eerste. De voorzittende schepen verzocht toen *aende heeren vanden raede, ten eynde hen geliven zoude wat naerder comen tot conformiteyt vander opinie van heeren scepenen ende gesworenen*, om opnieuw te overleggen[151]. Begin november 1576 was bij de stadsregering een rekwest ingediend om naast de pas heropgerichte schuttersgilden een schermersgilde te mogen vormen. Het eerste lid stemde in de vergadering van 20 november in met een schermersgilde van 150 manschappen, mits geen van hen reeds lid was van een andere schutterij en mits de militaire gouverneur van de stad eveneens zijn fiat zou geven. Het tweede lid keurde de oprichting goed van een schermersgilde van 100 manschappen, onder leiding van *eenen hoopman vuyten raedt deser stadt*. Daarop noteerde de pensionaris: *ende aengaende tgetal der scermers tot hondert in getal ende den hoopman te nemen vuyt den raet der stadt conformeert hen dierste lith metten tweeden, hoewel tselve ierste lith wel zoude verduncken, den hoopman te nemen soe die best ende bequaemste mochte worden gevonden*. Het eerste lid accepteerde, zij het met enig morren over de persoon van de hoofdman, de voorstellen van het tweede lid. Het derde lid volgde daarop in deze kwestie de eerste twee leden[152].

In de praktijk kwam het zelden voor dat de eerste twee leden niet tot overeenstemming kwamen, alvorens het derde lid zijn standpunt kenbaar kon maken. In 1556 constateerde Willem van Oranje, door de koning als commissaris naar 's-Hertogenbosch gezonden, zelfs dat het derde lid in de praktijk pas zijn standpunt mocht bepalen nadat de eerste twee leden tot overeenstemming waren gekomen[153]. Toch kwam het in uitzonderlijke gevallen voor dat een meningsverschil tussen eerste en tweede lid in de vergadering van de drie leden tot uiting kwam. Maar in de meeste gevallen was dat verschil van mening al, door middel van hernieuwd onderling overleg, voor aanvang van de volgende vergadering opgelost en namen eerste en tweede lid weer een eensluidend standpunt in[154].

Uit het voorgaande mag worden geconcludeerd dat in vrijwel alle gevallen het derde lid werd geconfronteerd met een eensluidend standpunt van de zijde van de eerste twee leden, schriftelijk vastgelegd en mondeling toegelicht[155]. In dat licht lijkt het protest van de ambachtsdekens tegen de gecombineerde vergaderingen van eerste en tweede lid weinig zin te hebben gehad. Men zou zelfs kunnen stellen dat een dergelijke gecombineerde ver-

---

150 GAH OA A3, 4r, 8-10-1574.

151 GAH OA A3, 8v, 19-10-1574.

152 GAH OA A3, 52v, 5-11-1576; 54v-55r, 20-11-1576. Ondanks de instemming van de stadsregering liet de oprichting van een schermersgilde nog op zich wachten tot september 1577. Zie: PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 21-22, 74-76; VAN ALFEN, "s-Hertogenbosch en de prins van Oranje', 120.

153 GACHARD ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne* I, 332: ... *troiziesme membre (qui ne peult faire la sienne [opinion], sans que les deux premiers [membres] soyent d'accord de la leur)* ...

154 GAH OA A1, 7r, 12-12-1552: *Maer in deze saeke sekere questie ende geschylle geresen ende opgestaen is tusschen dierste ende die vande tweede ende derde lith* ...; zie ook: ibidem, 28r-29r, 30-3-1554, 4-4-1554; A3, 6v, 15-10-1574: ... *die heeren scepenen voer soe veele aengaet die differmityet van henne opinie met die vande heeren vande raede* ...; ibidem 32v, 19-11-1575; 45v, 8-2-1576.

155 JACOBS, *Justitie en politie*, 63. Deze bewering is niet voor alle gevallen te bewijzen, maar ik ben geneigd haar wel als algemene regel te accepteren.

gadering in ieder geval tijdwinst opleverde. In plaats van een aantal vergaderingen na elkaar werd het standpunt van het eerste en het tweede lid zo immers in één enkele vergadering gevormd. Het protest van de ambachtsdekens tegen de gezamenlijke opinievorming van de eerste twee leden moet dan ook in eerste instantie gezien worden als een verdediging van de eigen positie binnen het stedelijk bestuurssysteem, waarin het vanouds gebruikelijk was dat elk lid afzonderlijk zijn standpunt kenbaar maakte. Of het nu in werkelijkheid al dan niet enig verschil maakte, elke inbreuk op dat oude gebruik betekende een ondergraving van de formele positie van het derde lid. Bovendien zouden bij een gezamenlijk vooroverleg tussen eerste en tweede lid sporadische gevallen van onenigheid niet meer in de raad aan de orde komen en had het derde lid geen enkele kans meer een coalitie met het eerste of het tweede lid aan te gaan. Wanneer elk lid voor zich een standpunt innam, was dit wel mogelijk. Het nadrukkelijk vasthouden door de ambachtsdekens aan de opiniëring per lid was meestal een puur formele zaak, maar kon hun onder uitzonderlijke omstandigheden voordeel opleveren.

De vraag dient zich aan, hoe de opinievorming van het derde lid in de zestiende eeuw in de praktijk in zijn werk ging. Vóór de bestuurshervorming van 1525 waren er geen regels voor het interne functioneren van het derde lid. In de praktijk zullen de dekens van de stemhebbende ambachtsgilden in die periode elke belangrijke kwestie die in de raadsvergadering ter sprake kwam, eerst met hun achterban hebben besproken. Bij deze *achterraad* of *ruggespraak* konden in principe alle rechthebbende leden van het gilde aanwezig zijn. Waarschijnlijk ging het hier gewoonlijk om bijeenkomsten van elk der ambachtsgilden afzonderlijk. Of er vervolgens nog onderlinge afstemming plaatsvond tussen de dekens van de verschillende ambachten, alvorens ieder het standpunt van zijn gilde in de raadsvergadering bekend te maken, is onduidelijk. In sporadische gevallen kwam het wel voor dat de achterban van alle stemhebbende corporaties gezamenlijk bijeenkwam in een vergadering die *kerckhoff*[156] of *gemeyne vergaderinge* werd genoemd[157]. Hier werd een eensluidend standpunt van het derde lid gevormd, steunend op een grote groep poorters.

In 1525 stelde Karel V strikte grenzen aan de speelruimte van het derde lid binnen het Bossche bestuurssysteem. De hertog verbood in dat jaar uitdrukkelijk de *gemeine vergaderinge van den dekens, gezworenen ende gemeyne mannen van den ambochten, die zy kerckhoff plaegen te noemen.* Ook bepaalde hij dat de dekens van de stemhebbende

156 De benaming *kerckhoff* is ontleend aan de plaats waar dit soort vergaderingen werd gehouden: op de kerkhoven van een aantal kloosters binnen de stad. Deze open ruimten waren bij uitstek geschikt voor bijeenkomsten van grote groepen mensen. Het is onwaarschijnlijk dat de verschillende kloostergemeenschappen een vergoeding kregen voor het gebruik van hun kerkhoven. Wel schonk het stadsbestuur de predikheren in 1496 een gebrandschilderd raam *overmyts lasten die zy dagelycx van der stadt hebben, als in vergaderinge van den ambachten, ende in andere gemeyne dachvaerden* (GAH OA B7, 1496, *van alderhande saicken*; MEYER, *De predikheeren te 's-Hertogenbosch*, 21).

De term *kerckhoff* werd ook af en toe gebruikt voor anderssoortige vergaderingen. Op 18 augustus 1577 geven de gilden in de raadsvergadering ieder voor zich hun standpunt in een bepaalde kwestie. Bij de speldenmakers staat dan vermeld: *opten kerckhoff nyet geweest*, waarmee duidelijk wordt bedoeld, dat zij nog geen achterraad met hun gezworenen hadden gehad (GAH OA A4, 24r, 17-8-1577). In datzelfde jaar wordt een bijeenkomst van elke schutterij afzonderlijk eveneens *kerckhoff* genoemd (GAH OA A4, 40r, 8-11-1577). In de keur van het barbiersgilde uit 1553 is ook spraken van *kerkhoff te houden*. Het betreft dan een algemene vergadering van dat (niet-stemhebbende) gilde om interne kwesties te bespreken. Zie: VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 141, art. 18.

157 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 144-147.

ambachtsgilden voortaan alleen nog ruggespraak mochten houden met hun gezworenen[158], en uitdrukkelijk niet meer met de gewone gildenleden. Bovendien was ruggespraak slechts geoorloofd *om zaken, ons off onsen nacomelingen of den gemeenen lande van Brabant aengaende, off van sommen van pennyngen gedraegende boven hondert gulden eens. Zonder eenige voirdere off andere communicatie off ander raedt te houden, noch achter upten raedthuys noch elders* moest ieder ambachtsgilde vervolgens afzonderlijk in de raadsvergadering zijn standpunt bekend maken. Besluiten konden worden genomen met instemming van de eerste twee leden en de meerderheid van het derde lid[159]. Met deze bepalingen trachtte Karel V te verhinderen dat het derde lid nog eensgezind en met openlijke, massale steun van de bevolking op kon treden. Hiermee was de positie van het eerste en tweede lid aanzienlijk versterkt.

De vraag kan gesteld worden of de bepalingen van 1525 in de bestuurlijke praktijk ook daadwerkelijk werden nageleefd. In het vorige hoofdstuk is reeds vastgesteld dat de in dat jaar gedecreteerde vergadervolgorde van de ambachtsgilden een dode letter bleef. Ook de bepalingen over de onderwerpen waarover de dekens na 1525 nog mee mochten praten werden met voeten getreden. Uit de bewaard gebleven resolutieboeken blijkt dat het derde lid steeds over álle onderwerpen, die in de raadsvergadering ter sprake kwamen, zijn opinie heeft gegeven[160]. Daarbij dient aangetekend te worden dat de definitie van 1525 over welke zaken de dekens mee mochten praten, zo algemeen was, dat ze met enige goede wil op vrijwel alle in de raad besproken kwesties van toepassing kan worden verklaard.

Over de wijze waarop de dekens van de stemhebbende gilden tot hun standpuntbepaling kwamen, zijn voor de eerste decennia na 1525 nauwelijks gegevens bewaard. Uit het oudst bewaard gebleven resolutieboek (1552–1556) blijkt dat in de raadsvergaderingen per stemhebbend ambachtsgilde een standpunt werd ingenomen. Pensionaris Roelof Loekemans (P3) noteerde voor het derde lid weliswaar steeds één standpunt[161], maar uit de context blijkt herhaaldelijk, dat de gilden wel degelijk ieder voor zich hun opinie naar voren brachten[162]. Ook blijkt het standpunt dat de pensionaris noteerde, niet altijd unaniem te zijn geweest: soms was er expliciet sprake van een meerderheidsstandpunt; in een enkel geval werd ook het minderheidsstandpunt opgetekend[163]. In veel kwesties die aan de ver-

---

158 Zie over deze functionarissen: p.147.

159 GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 720; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 123; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 318-321; Jacobs, *Justitie en politie*, 50-63.

160 Dit in tegenstelling tot in de zeventiende eeuw. Een steekproef in de jaren 1618 en 1619 wijst uit dat toen naast vergaderingen van de drie leden van de stadsregering, ook vergaderingen van alleen de eerste twee leden plaatsvonden. Bovendien kwam het toen voor dat in één en dezelfde vergadering de ene kwestie expliciet door alle drie de leden werd besproken, terwijl de volgende kwestie alleen door de eerste twee werd behandeld (GAH OA A16).

161 Zie p.150.

162 Bijvoorbeeld: GAH OA A1, 34r, 12-5-1554: ... *zyn de dekenen vanden ambachten vergadeert geweest om alnoch naerdere antwordt te brenghene opde petitie van iiii*^{cm} *g. ende nae dyen zy hen lasten vercleert hebben, heeftmen bevonden dat het meestedeel vande dekenen consenteren* ...; 74v, 8-8-1556: ... *ende naedyen de voirs. dekenen hen lasten hadden vercleert, heeftmen bevonden dat het meestendeel vande dekenen* ...

163 Bijvoorbeeld: GAH OA A1, 3v: *ende aengaende de saeke van Willem Michielss heeft* ***het mesten deel van de dekenen*** *voor antwordt gebracht ..., nyet tegenstaende dat sommighen vande dekenen hen conform gemaect hebben aengaende de voors. saeke mit den twee iersten leden*; 26rv, 10-2-1553: *Die vande derde lith ... hebben van hueren gesworen antwordt gebracht aengaende de saeken boven verhaelt ende hen conform gemaect mitten twee iersten leden deser stadt, beheltelyck dat sommighen vande dekenen* ...

gadering werden voorgelegd, werd door de verschillende ambachtsdekens *verhael ende achterraet genoemen aen hueren gesworens*[164]. Deze gang van zaken valt binnen de in 1525 gestelde grenzen.

In 1525 was echter ook bepaald dat de ambachtsdekens, na achterraad te hebben gehouden met hun gezworenen, vervolgens het standpunt van hun gilde, zonder verder enig ander overleg te hebben *noch achter upten raedthuys noch elders*, in de raadsvergadering moesten presenteren. Onderling overleg tussen de dekens van de verschillende ambachtsgilden was derhalve uitdrukkelijk verboden. Toch wordt er in het resolutieboek af en toe melding van gemaakt, dat de ambachtsdekens over een bepaalde kwestie *mit malcanderen gecommuniceert* hebben[165]. Pensionaris Loekemans, bij uitstek deskundig op het gebied van de bestuursorganisatie, noteert dit feit zonder commentaar. Hieruit mag worden opgemaakt, dat onderlinge beraadslaging tussen de dekens van de verschillende ambachtsgilden, ondanks het verbod van 1525, op zijn laatst in de jaren 1550 weer een geaccepteerde praktijk was.

Schout Jacob van Brecht klaagt in 1565 tegenover de landvoogdes over besloten vergaderingen van een groep militante dekens onder leiding van Wouter Bouwens, deken van de kramers. Zij kwamen bijeen in een van de vertrekken van het raadhuis en bereidden daar de strategie van het derde lid in de raadsvergaderingen voor, die vervolgens aan de andere dekens van de stemhebbende gilden werd opdrongen. Het was volgens de schout zelfs zo erg, dat *zedert eenighe jaeren herwaerts die vanden derden lede zoe zeere den meester [zijn] binnen deser stadt int opinieren, communiceren ende int tracteren van diversscbe andere saicken zoe wel der prince als der stadt aengaende*, dat schepenen, gezworenen en raadslieden nauwelijks nog aan raadsvergaderingen durfden deel te nemen[166]. De getuigenis van de schout mag niet zonder meer worden geaccepteerd. Zijn persoon was in 's-Hertogenbosch zeer omstreden[167]. Het is niet ondenkbaar dat hij voor zijn particuliere doeleinden een veel te donker beeld schetste van de situatie in de stad. Geen enkele andere bron staaft zijn relaas. Toch zal er wel een kern van waarheid in zitten. Het lijkt daarom gerechtvaardigd te veronderstellen dat in de jaren 1560 de praktijk van onderlinge vergaderingen van de stemhebbende ambachtsdekens zich heeft voortgezet en dat de houding van het derde lid in de raadsvergaderingen offensiever is geworden. Dit laatste was mede mogelijk door het toenemende machtsvacuüm op landelijk niveau. Toen vanaf 1567 onder Alva de centrale overheid sterker dan ooit het roer in handen nam, zal het derde lid van de Bossche stadsregering zijn opstelling daaraan hebben aangepast.

De resolutieboeken die vanaf 1574 weer voorhanden zijn, bieden de mogelijkheid de praktijk van de opinievorming door het derde lid meer in detail te beschouwen. Wanneer het eerste en het tweede lid hun opinie hadden gegeven in de raadsvergadering, was het de beurt aan de ambachtsdekens. In veel gevallen namen zij achterraad. Uit het resolutieboek blijkt dat de ambachtsdekens van de stemhebbende gilden eerst onderling overlegden over de voorliggende kwesties en over de vraag of achterraad nodig was. Bijvoorbeeld op 27 augustus 1575 schrijft pensionaris Hessels nadat hij de standpunten van eerste en tweede lid heeft genoteerd: *Die deeckenen vande ambachten vertrocken geweest zynde ende gedelibereert hebbende, seggen ierst nopende de geyschte beden ende dachvaert tot hen geswo-*

164 GAH OA A1, 3r, 4-9-1552; 10v, 8-3-1553 etc.

165 GAH OA A1, 4r, 9-9-1552; 13r, 18-3-1553: *Die vanden derde lith nae langhe communicatien ende deliberatien hebben voer haire opinie ende advis vercleert ...*; 19r, 12-8-1553: *Ten lesten hebben de dekenen vande ambachten mit malcanderen gecommuniceert ... ende nae langhe communicatie hebben vercleert ...*

166 ARAB RB 51, 223r-235v.

167 Zie: p.102-103.

rens; nopende die van Vucht insgelycks tot hen gesworens, mits versueckende copie van dleste accordt met dyen van Vucht gemaeckt; aengaende dandre puncten conformeeren hen metten twee ierste leeden[168]. Er is hier derhalve duidelijk sprake van een besloten vergadering van de dekens. In het geciteerde geval besloot het derde lid in een tweetal kwesties wél achterraad te nemen, maar in een aantal andere kwesties het standpunt van de eerste twee leden te steunen[169]. Op 2 september 1575 stond onder andere weer de kwestie-Vught op de agenda. Opnieuw trokken de ambachtsdekens zich terug en deden *eendractelick rapport ende accordeeren ... voerde meeste stemmen* met schepenen en raadsheren[170]. Van achterraad met de gezworenen is geen sprake; in de vergadering van de ambachtsdekens werd een meerderheidsbesluit genomen, dat als zodanig in de raadsvergadering werd gepresenteerd[171]. In vrijwel alle gevallen dat de gezworenen van de ambachten niet werden geraadpleegd, betrof het ofwel kwesties die reeds eerder in achterraad waren besloten en waarover na discussie in de raad een beslissing werd genomen, ofwel de benoeming van commissarissen om een bepaalde kwestie op te lossen, ofwel beslissingen over rekwesten van derden. In belangrijke zaken die de positie van de stad en van haar burgers betroffen, namen de ambachtsdekens daarentegen vrijwel steeds achterraad. Wanneer een zaak dermate dringend was dat langer uitstel onverantwoord was en geen achterraad kon worden gehouden, beslisten de dekens wel zelfstandig. Steeds staat dit dan uitdrukkelijk vermeld in het resolutieboek: *autoritate propria, sonder rapport van heuren gesworens*[172]; *sonder achterraedt vande dekenen tot hen gesworens*[173]. Wanneer over een bepaalde kwestie wél achterraad was genomen, kwam het voor dat de dekens daarna eerst in beslotenheid vergaderden, alvorens in de raadsvergadering hun opinie kenbaar te maken[174]. Of dit de gebruikelijke gang van zaken was, is uit de bronnen niet met zekerheid af te leiden. Formuleringen van de opinies per ambacht in de resolutieboeken als: *beckers metten smeeden*[175] en *verwers inne alles ad idem*[176], lijken erop te duiden dat de verschillende dekens reeds tevoren de standpunten van de andere gilden kenden[177]. Van besloten vergaderingen van dekens én gezworenen van alle stemhebbende ambachtsgilden samen is na 1525 nooit sprake geweest. Geconcludeerd kan worden dat in de jaren zeventig van de zestiende eeuw de bepaling uit 1525 dat de dekens van de verschillende ambachten onderling geen overleg mochten hebben, in het geheel niet werd nageleefd. Bovendien kan worden vastgesteld, dat deze praktijk in het Bossche bestuurlijke systeem blijkbaar een geaccepteerd verschijnsel was, althans van protesten van bijvoorbeeld de zijde van het eerste of het tweede lid vernemen we niets.

Hoewel soms het derde lid als geheel een eensluidend standpunt innam, in een enkel

---

168 GAH OA A3, 21v, 27-8-1575.

169 Zie voor een dergelijke splitsing van kwesties bijvoorbeeld ook: GAH OA A3, 30v, 20-10-1575; 37r, 25-12-1575; 40r, 9-1-1576; 44v, 30-1-1576.

170 GAH OA A3, 22r, 2-9-1575.

171 Zie bijvoorbeeld ook: GAH OA A3, 24v, 21-9-1575.

172 GAH OA A3, 57v, 1-12-1576.

173 GAH OA A3, 59r, 4-12-1576.

174 GAH OA A3, 33r, 26-11-1575.

175 GAH OA A3, 19v, 16-8-1575.

176 GAH OA A3, 35v, 13-12-1575.

177 Mogelijk echter is deze bondige wijze van weergave van de opinie van de ambachten toe te schrijven aan de praktische instelling van de pensionaris. Wanneer immers ieder gilde een in essentie gelijk standpunt innam, was het zinloos werk om dit standpunt voor elk gilde apart in volledige bewoordingen te noteren. Zie ook: GAH OA A3, 60v, 23-12-1576: na het standpunt van de smeden volgt de zinsnede: *et illa est generalis illorum opinio in hac re*. Is dit een samenvatting door de pensionaris of werkelijk zo in de vergadering gepresenteerd?

geval zelfs zonder achterraad met gezworenen te nemen, kwam in verreweg de meeste gevallen de opinie per ambachtsgilde in overleg met de gezworenen tot stand en werd de opinie van elk ambachtsgilde afzonderlijk in de raadsvergadering gepresenteerd. In de resolutieboeken over de periode 1574–1580 wordt bij 211 van de in totaal 454 vergaderingen de opinie van het derde lid per ambachtsgilde weergegeven[178]. Bij veel van de andere vergaderingen verzocht het derde lid om achterraad te mogen nemen en werd in de vergadering van die dag geen standpunt van het derde lid geformuleerd. In sommige andere gevallen werd inderdaad één opinie voor het hele derde lid gegeven. Soms is duidelijk dat dit ook werkelijk als één opinie in de vergadering was gepresenteerd, in andere gevallen zou het ook te wijten kunnen zijn aan de samenvattingsdrang van de pensionaris.

Wanneer de dekens besloten dat een bepaalde kwestie aan hun gezworenen voorgelegd diende te worden, betekende dit dat de zaak naar de volgende vergadering moest worden doorgeschoven. Gezien het aantal gezworenen per stemhebbend gilde[179], variërend van 2 tot 28, was het niet voor alle dekens mogelijk om nog dezelfde dag achterraad te houden en de resultaten daarvan diezelfde dag nog in de raad te presenteren. Wenste het derde lid achterraad te nemen, dan werd in de raadsvergadering de datum vastgesteld waarop de resultaten daarvan dienden te worden gepresenteerd. Meestal kregen de dekens één, soms ook twee of drie dagen[180] de tijd om hun gezworenen te spreken. Dit hield in dat in korte tijd zo'n zestien bijeenkomsten variërend van 4 tot 32 personen plaats vonden. Waar dat precies gebeurde is niet duidelijk. Bekend is wel dat veel ambachtsgilden voor de bespreking van intern-bestuurlijke zaken vaak in kloosters bijeenkwamen: zo vergaderden de schrijnwerkers in het Minderbroederklooster en de speldenmakers in het Predikherenklooster. Daarnaast hadden sommige ambachten een eigen huis in bezit, waar ze hun vergaderingen belegden: zo bezaten de kramers tot 1599 het huis *Sinterclaes* naast het raadhuis[181]. Dit betrof echter vergaderingen van alle leden van het gilde, in de meeste gevallen dus zeker tientallen zo niet honderden personen. Dat ook voor kleine vergaderingen van dekens en gezworenen gebruik werd gemaakt van zalen in kloosters, lijkt onwaarschijnlijk. Wanneer een gilde over een eigen huis beschikte, vergaderden dekens en gezworenen natuurlijk wel steeds op die locatie.

De dekens van elk stemhebbend gilde legden de kwesties die in de raadsvergadering ter tafel waren gekomen voor aan de gezworenen, er werd gediscussieerd en tenslotte een standpunt ingenomen. Dat standpunt werd vrijwel zonder uitzondering[182] in de raadsvergaderingen gepresenteerd als het unanieme oordeel van het gehele ambachtsgilde. In sommige gevallen staat vast dat het gildenstandpunt op schrift werd gesteld en in de vergadering werd voorgelezen door een van de dekens of wellicht door de president-sche-

178 GAH OA A4-A5. Zie p.150.

179 Zie tabel 5.19, p.144.

180 Wanneer er een termijn van twee of drie dagen werd vastgesteld, viel er vaak een zondag of kerkelijke feestdag in die periode.

181 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 149; EBELING, 'Het kramersgilde', 148-149.

182 GAH OA A4, 31r, 3-10-1577: de bakkers geven hier uitdrukkelijk een meerderheidsstandpunt weer. GAH OA A3, 19r 14-8-1575: *smeeden en hebben hen gesworens niet al byden anderen gehadt ende de comparanten waeren van differente opinien*: de smeden zijn niet tot een eensluidend oordeel gekomen. GAH OA A4, 25v: de ambachten gaan eendrachtelijk accoord met een voorstel van de eerste twee leden, *vuytgenomen de geswoerens vande beeckers, vande welcken de meesten opinien ende stemmen van contrarie opinien waren, mair de drye dekens vande beeckers hen hebben gevueght metten anderen voer zoe vele in hen was*: hoewel dus de gezworenen een negatief oordeel velden, gingen de dekens van de bakkers toch accoord, onder het voorbehoud dat zij niet wisten of zij wel gerechtigd waren tot een dergelijke stap.

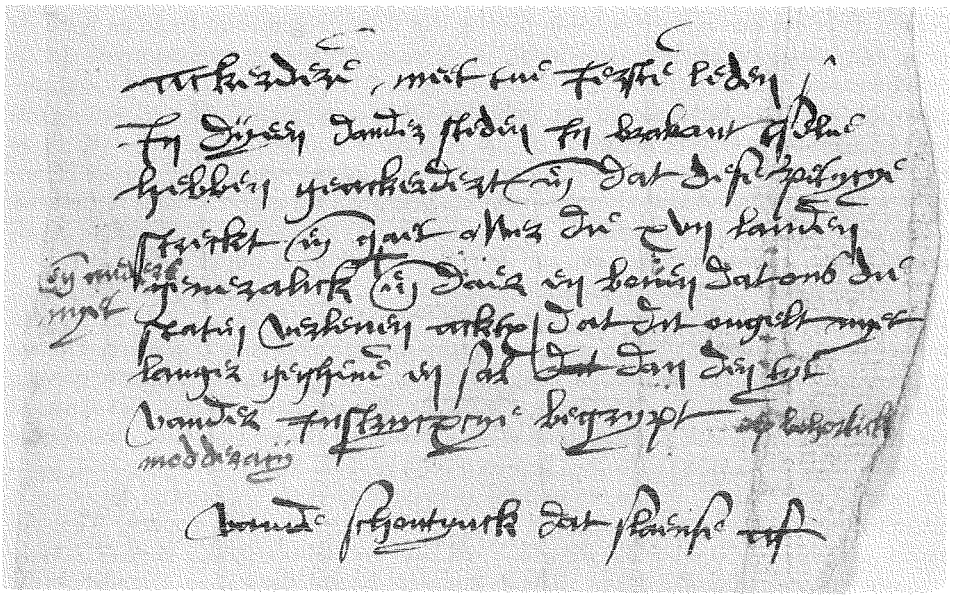

AFBEELDING 6. Een briefje met de schriftelijke opinie van een ambachtsgilde.

pen[183] of de pensionaris. Uiteindelijk kreeg die laatste de beschikking over de briefjes, een aantal ervan wordt nog tussen de bladeren van de resolutieboeken bewaard[184]: zie afbeelding 6. Waarschijnlijk was schriftelijke verslaglegging met mondelinge toelichting ook voor de ambachtsgilden steeds gebruikelijk, hoewel dat niet uit de resolutieboeken valt op te maken[185].

183 GAH OA A1, 22v, 19-9-1553: *ende heeft aldaer de president verhaelt dopinie vanden derde lith* ...

184 GAH OA A4, 35ab, losse blaadjes. Andere voorbeelden uit de tweede helft van de jaren 1560 in: OAA 8275 a1 1555–1560.

185 In de meeste gevallen kan uit de formulering in de resolutieboeken worden opgemaakt dat de standpunten mondeling werden medegedeeld. Slechts zelden is er expliciet sprake van een schriftelijke opinie van een of meer gilden. Bijvoorbeeld: GAH OA A3, 7r, 18-10-1574; 9r, 23-10-1574; 19v, 16-8-1575; 35v, 13-12-1575; 53v, 10-11-1576; 56rv, 25-11-1576; A4 40r, 8-11-1577. Een formulering als: *myn heeren scepenen ende raedtsheren ... gesien ende gehoirt dat de dekenen vande ambachten aff slaen...* (GAH OA A3, 45r, 4-2-1576), lijkt er echter op te duiden dat het standpunt schriftelijk werd overgeleverd en vervolgens nog mondeling werd toegelicht. Ook een formulering als *naedyen zy [de ambachtsdekens] hen lasten hadden geopent ende vercleert* (GAH OA A1, 76v, 14-8-1556), lijkt op een schriftelijk geformuleerd standpunt te duiden. Hoewel slechts zelden expliciet wordt vermeld dat opinies in schriftelijke vorm werden gepresenteerd, lijkt dit toch de praktijk zijn geweest, gekoppeld aan een mondelinge toelichting.

Op de vastgestelde dag werd door de ambachtsdekens in een vaste volgorde[186] *hen lasten ... vercleert*[187]. Zij gaven één voor één het standpunt van hun gezworenen over de voorliggende onderwerpen aan de raad te kennen. Niet altijd waren alle zestien ambachtsgilden, die in de tweede helft van de zestiende eeuw nog actief deelnamen aan het stadsbestuur, in elke raadsvergadering aanwezig[188]. Andere ambachten waren wel aanwezig, maar hadden op dat moment geen dekens of gezworenen[189] en konden derhalve geen achterraad nemen en daardoor ook geen opinie vormen. Weer andere waren er niet in geslaagd hun gezworenen binnen de gestelde termijn bijeen te brengen[190].

Nadat elk ambachtsgilde zijn particuliere standpunt had gepresenteerd, werd in de raadsvergadering vastgesteld of het derde lid een unanieme mening had. Wanneer er onder de ambachtsgilden geen eensgezindheid bestond, werden de stemmen voor de verschillende standpunten geteld. Dit gebeurde waarschijnlijk ten overstaan van de gehele vergadering door voorzitter of pensionaris[191].

6.3.2. DISCUSSIE

De standpunten van de drie leden van de Bossche stadsregering over de voorliggende kwestie waren nu bekend. In veel gevallen bleek de raad niet eensgezind te zijn. Soms betroffen de meningsverschillen details, soms ook de kern van de kwestie. Toch moest de stadsregering steeds een eensluidende beslissing nastreven, gesteund door de meerderheid van elk van de drie leden. Zo was het vóór 1525 geweest, en zo werd in 1525 nogmaals bepaald: ... *zoo wanneer die dekens van den voirs. ambochten niet en accorderen, dat alsdan die voirs. twee overste leden zullen moegen sluyten mitten meesten deele van den voirs. dekens*[192]. Deze wijze van besluitvorming werd in de zestiende eeuw door alle

---

186 Zie p.148-149.

187 GAH OA A1, 74v, 8-8-1556; 76v, 14-8-1556. Deze term is, evenals andere termen die in verband met het functioneren van het derde lid in de stadsregering werden gebezigd, analoog aan de terminologie die in verband met het derde lid van de Staten van Brabant werd gebruikt.

188 Zie p.152.

189 De ambtstermijn van alle ambachtsdekens bedroeg één jaar. Maar de datum waarop dat bestuursjaar inging, verschilde tot 1610 per gilde. De voordracht in dubbeltal, waaruit de schepenen dekens en gezworenen kozen, werd immers opgesteld op de jaarlijkse vergadering van het gilde, gehouden op de feestdag van de patroonheilige. Elk gilde had een eigen feestdag, zodat ook voor elk gilde het bestuurlijk jaar op een andere dag begon. Zie: VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 148.

190 In de vergadering van 29 augustus 1575 bijvoorbeeld waren de bakkers en korenkopers absent en melden de nestelmakers: *egheen gesworens geeydt* (GAH OA A3, 21v, 29-8-1575). Soms konden de gezworenen niet worden verzameld. Op 16 juli 1577 melden molenaars, bakkers, korenkopers, viskopers en vleeshouwers: *hen geswoirens nyet gesproeken, als onledich int Bossch Velt om te dycken* (GAH OA A4, 17r, 16-7-1577; zie ook: 18r, 23-7-1577).

191 Opvallend is dat de conclusie van de verschillende standpunten van het derde lid vrij zelden expliciet in de resolutieboeken wordt vermeld: meestal volstond de pensionaris met het noteren van de standpunten van de verschillende gilden. Uit die verschillende standpunten kan natuurlijk wel het algemene standpunt van het derde lid worden gedestilleerd. In sommige gevallen wordt wel als conclusie het standpunt van het gehele derde lid weergegeven: GAH OA A3, 58r, 3-12-1576; 63v, 6-1-1577; A4, 17r, 17-7-1577; 43r, 13-11-1577; 45v, 20-11-1577. In één geval gaf de functionaris die het raadsverslag moest verzorgen, in dat geval secretaris Colen, door middel van kruisjes in de marge van het resolutieboek aan welke ambachtsgilden het standpunt van de eerste twee leden deelden: GAH OA A3, 47r, 8-4-1576.

192 GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 720; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 123, art. 12.

partijen geaccepteerd. Slechts in 1552 rezen hierover moeilijkheden.

In 1552 had Karel V de Staten van Brabant verzocht een bede van 400.000 Carolusgulden toe te staan. De eerste twee leden van de Bossche stadsregering stemden in, mits het geld door rentenverkopen op het corpus van de stad en door middel van accijnzen zou worden opgebracht. Het middel van de *buydelganck*, dat wil zeggen een gemene zetting, waarin iedereen naar draagkracht moest bijdragen, wezen zij af *als nyet wesende practicable binnen deser stadt zonder groote seditie, murmuratie, twyste ende partiscappe vande gemeynen borgeren ende innegesetenen der zelver stadt.* De ambachtsdekens daarentegen keurden de bede juist goed onder voorwaarde dat die door middel van een buidelgang zou wordne opgebracht. Na het standpunt van het derde lid te hebben aangehoord, verklaarden schepenen, gezworenen en raadsheren *te hebbene sekere deser stadt privilegien, in effecte inhoudende, dat die vanden derden lith in desen saeken ende affaeren zouden behoiren te volghen, wes de twee ierste leden proponerden ende onder malcanderen eendrechtelyck sloeten ende accorderden*[193]. Kortom: het derde lid had in dit geval alleen het recht om de beslissing van de eerste twee leden goed te keuren.

Zeer waarschijnlijk betreft het hier een verwijzing naar het privilege, dat hertog Anton op 20 december 1408, direct na een gildenoproer, aan 's-Hertogenbosch had verleend. Dit privilege bevat enerzijds een bevestiging van het zogenaamde charter van Rosmalen van 1306, anderzijds wordt er een aantal aanvullende bepalingen met betrekking tot het bestuur van de stad in vastgelegd. Een van die nieuwe bepalingen houdt in dat het stadsbestuur gerechtigd is om, wanneer de stad *in commer* is, maatregelen te treffen om de economische malaise te bestrijden. Wanneer na een maand binnen de raadsvergadering daarover nog geen overeenstemming is bereikt, mogen het eerste lid en de meerderheid van het tweede lid een beslissing nemen, *ende wes sy dair overdragen ende ordineren, dat sullen die dekenen schuldich syn te houden ende met hom te volbringhen*[194]. Gesteld dat in 1552 reeds een maand was verlopen, sinds het onderwerp op de agenda was gezet, dan lijkt de interpretatie van de eerste twee leden juist: het derde lid had hen slechts te volgen. Wat de *heren van de raad* echter vergaten te vermelden, is dat reeds in 1419 hertog Jan IV had bepaald dat in geval van kommer voortaan *onsen scepenen ende geswornen, of dmeeste deel van hen, ende een deel van den ledigen luden* [dat zijn de raadslieden] *ende dmeeste deel van den dekenen van den ambachten* zullen beslissen[195]. De reeds aangehaalde bepaling uit 1525 komt op hetzelfde neer. Het is moeilijk voorstelbaar, dat de eerste twee leden en zeker de pensionaris of secretarissen van de stad deze bepalingen uit 1419 en 1525 niet kenden.

De ambachtsdekens waren blijkens hun reactie in ieder geval niet van deze bepalingen op de hoogte. Nadat het aangehaalde privilege aan hen was voorgelezen, kwamen ze tot een andere interpretatie van de tekst: alleen als de voorstellen van de twee eerste leden tot voordeel en profijt van de stad strekten, was het derde lid verplicht hen te volgen. Aangezien daarvan, volgens de ambachtsdekens, in dit geval zeker geen sprake was, volhardden

---

193 GAH OA A1, 1r, 18-3-1552.

194 GAH OA A534, 40r; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 37, art. 7; zie ook: VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 282-285; JACOBS, *Justitie en politie*, 52.

195 GHA OA Charters en privilegebrieven, nr. 346; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 39, art. 2; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 288. Opvallend is dat het privilege van 1408 wél, maar dat van 1419 niet wordt besproken in de kroniek van stadssecretaris Peter van Os. De bepaling omtrent de rol van de dekens uit 1419 was toch zeer wezenlijk voor de bestuurlijke praktijk in 's-Hertogenbosch. Zie: PvO 124, voor de bepaling uit 1408. Onder 1419 zal men tevergeefs naar een vermelding van het charter van 27-1-1419 zoeken. Ook in de concordantie van kroniek en cartularium (PvO 357-382) komt dat bewuste charter niet voor.

zij in hun standpunt[196]. In een latere vergadering in 1552 en nogmaals in 1554 herhaalden de eerste twee leden hun eis, dat de dekens moesten *volghen wes de twee iersten leden eendrectelyck gesloeten ende geaccordeert hadden*[197]. Blijkbaar reageerde het derde lid in het geheel niet op deze eisen. Later wordt niets meer vernomen over de hele kwestie[198]. De gang van zaken in de raadsvergaderingen bleef bij het oude: een beslissing werd steeds genomen door eerste en tweede lid en een meerderheid van het derde lid. In de gehele verdere periode tot 1580 accepteerden alle drie de leden deze procedure.

Meningsverschillen binnen de raad deden zich meestal voor tussen de *heren* van het eerste en tweede lid en de ambachtsdekens van het derde lid. Bij de vorming van een standpunt zal in de bijeenkomsten van eerste en van tweede lid wel degelijk verschil van mening en discussie zijn geweest. Toch verschijnen deze leden in de praktijk vrijwel zonder uitzondering met eensluidende oordelen in de raadsvergadering. Bovendien is reeds gesignaleerd dat er, in welke vorm dan ook, sprake was van onderling overleg tussen het eerste en het tweede lid. We hebben kunnen vaststellen dat ook de ambachtsdekens van de verschillende gilden, veel meer dan feitelijk was toegestaan, met elkaar beraadslaagden. Toch moest steeds elk ambachtsgilde apart zijn standpunt presenteren. Onenigheid binnen een van de drie leden was derhalve het openlijkst zichtbaar binnen het derde lid. Het zal dan ook geen verwondering wekken, dat discussies binnen de raad zich meestal op het standpunt van het derde lid toespitsten.

Het doel van de raadsvergadering was om in voorliggende kwesties tot een eensluidende beslissing te komen. Globaal beschouwd, kan een drietal situaties worden onderscheiden:

(1) de standpunten van de eerste twee leden en (de meerderheid van) het derde lid kwamen geheel of althans in grote lijnen overeen.
(2) eerste en tweede lid stonden tegenover een eensgezind derde lid.
(3) eerste en tweede lid stonden tegenover de meerderheid van een verdeeld derde lid.

Wanneer alle leden van de stadsvergadering het in hun geheel eens waren over een bepaalde kwestie, was een beslissing snel genomen. Vaak volstond de pensionaris in deze gevallen wat betreft de opinie van het derde lid met formuleringen in de trant van: *die vanden derde lith aengaende ... hebben hen conform gemaeckt mitten twee iersten leden*[199]; of simpelweg met de mededeling: *tderde lith cum dominis*[200]. Vaak ook sloeg hij de

196 GAH OA A1, 1r, 18-3-1552. De tekst van 1408 biedt echter mijns inziens geen ruimte voor deze interpretatie van de dekens. Zie over deze kwestie ook: BLONDÉ, *De scoiale structuren* 11-15; BLONDÉ, 'De saneringspogingen', 71-73.

197 GAH OA A1, 3v, 8-9-1552; 51r, 10-10-1554.

198 Het eerste en het tweede lid stonden in deze natuurlijk ook niet erg sterk: wanneer zij maatregelen zouden nemen om de dekens tot gehoorzaamheid te dwingen, zouden de regelingen van 1419 en 1525 immers al snel boven tafel komen.

199 GAH OA A1, 47v, 26-9-1554; zie ook: 56r, 26-3-1555; 71r, 26-6-1556. GAH OA A3, 10r, 29-10-1574: de ambachtsdekens *hebben hen geconformeert tsamenderhant met den twee iersten leeden deser stadt ...*; 21v, 27-8-1575; 24v, 21-9-1575; 42r, 18-1-1576; 46v, 11-2-1576; 51v, 1-11-1576; 64r, 7-1-1577; 68v, 20-1-1577.

200 GAH OA A3, 55r, 20-11-1576; 56r, 23-11-1576; 59v, 12-12-1576. Deze terminologie wordt ook gebruikt wanneer per ambacht afzonderlijk het standpunt wordt weergegeven: 24r, 5-9-1575; 35v, 13-12-1575. Verder komen formuleringen voor als: GAH OA A3, 23r, 2-9-1575: *dierste lith seeght ....; het tweede lith ad idem, ende tderde non contradicit*; 40r, 9-1-1576: *... mede mit dandere puncten consenteerende*; 43v, 28-1-1576: *Myn heeren scepenen ende gesworen ...; de heeren vande rade conform metten heeren vanden iersten lith ...; die dekenen vanden am-*

gehele standpuntbepaling door de drie leden over, en formuleerde direct het genomen besluit: *Item es byden drye leden gesloeten geweest aengaende ...*[201]. Zonder verder oponthoud konden deze besluiten vervolgens ten uitvoer worden gebracht.

Vooral bij intern-stedelijke zaken is vaak sprake van het doorschuiven van de kwestie door het stadsbestuur naar een commissie, bestaande uit enkele personen uit de verschillende geledingen van het stadsbestuur. Wanneer het een kwestie betrof, waarbij nader onderzoek en eventuele onderhandelingen met derden noodzakelijk waren, werden de commissarissen daarmee belast. Het resultaat dienden zij vervolgens in de raadsvergadering te rapporteren, waarna een besluit werd genomen, dat dan vaak weer door de commissarissen werd uitgevoerd. Ook komt het voor dat pas nadat de stadsregering een bepaald besluit had genomen, een commissie ter uitvoering daarvan werd ingesteld. In de resolutieboeken komen dergelijke commissies veelvuldig voor[202]. Hun taken variëren van het inspecteren en verkopen van stegen, erven en andere stukken grond die de stad toebehoorden[203], tot het voeren van onderhandelingen met het kapittel van Sint-Jan[204]; van de inning van een (gedwongen) lening[205] tot de herziening van de gildenkaart van de viskopers[206].

Vrijwel zonder uitzondering bestonden dergelijke commissies uit vertegenwoordigers van alle drie de leden van de stadsregering. Elk lid benoemde een of meer personen uit zijn midden tot commissaris. In 1574 bijvoorbeeld besloot de stadsregering als reactie op een verzoek van de olieslagers, een commissie in te stellen om de *veele inconvenienten ende transgressien ten achterdeele vanden selven ambachte* te onderzoeken, te rapporteren en te bestrijden. Het eerste lid benoemde mr. Zeger Adriaens (6), gezworene, het tweede lid raadsheer Dirck Aertsen (8) en het derde lid de dekens Jan Cornelis en Jan Lamberts[207]. Benoeming in dergelijke commissies van personen die geen deel uitmaakten van de stadsregering, was niet toegestaan. Toen de ambachtsdekens in 1577 drie personen wilden benoemen, die op dat moment geen deken waren, leidde dat tot protesten van de eerste twee leden: deze gang van zaken was *tegens ouden heercoemen ende goeden gebruycke*. Daarop werden door het derde lid alsnog twee dekens tot commissarissen benoemd[208].

Zo was de gang van zaken wanneer er een zekere mate van eensgezindheid binnen de gelederen van de stadsregering heerste. Vaak was er echter sprake van meer of minder scherpe meningsverschillen. Wanneer slechts een minderheid van het derde lid zich verzette tegen het standpunt van de eerste twee leden en de meerderheid van het eigen lid, was er ogenschijnlijk niets aan de hand: er was dan voldoende draagvlak om een rechtsgeldige beslissing te nemen. Toch was het vervolg van een dergelijke situatie afhankelijk van aard

---

bachten ad idem; 44v, 30-1-1576: *De goede mannen vande ambachten ... accordeeren inde andere poincten boven verhaelt ...*; 57v, 1-12-1576: *tderde lith ad idem*; A4, 132r, 19-10-1578: *Die vanden derde lede met malcanderen opten voirgaende saecke gecommuniceert hebbende, hebben vercleert betreffende ... hen te vuegen metten twee iersten leden ...*

201 GAH OA A1, 4r, 11-9-1552; 41r, 30-6-1554; 53r, 11-2-1555; A3, 10r, 29-10-1574; 31r, 24-10-1575.

202 Ook na 1629 werd een deel van de bestuurlijke taken van het stadsbestuur door commissies uitgevoerd: HOEKX, JACOBS en LOOPER, 'De "Stadstaat"', 110.

203 GAH OA A1, 22r, 16-9-1553.

204 GAH OA A1, 46v, 15-9-1554; A3, 39r-40r, 9-1-1576.

205 GAH OA A3, 51r, 30-10-1576.

206 Ibidem, 46v, 11-2-1576.

207 GAH OA A3, 6r, 15-10-1574.

208 GAH OA A3, 66r, 9-1-1577.

en belang van de kwestie. In minder belangrijke zaken, zoals bijvoorbeeld particuliere rekwesten, was een meerderheid van ambachtsdekens voldoende om tot besluitvorming over te gaan. Overigens was er over dergelijke zaken gewoonlijk niet zoveel onenigheid. Hoewel het een enkele keer wel voorkwam[209], was het zeer ongebruikelijk, dat ambachtsdekens over particuliere rekwesten en andere kleine kwesties achterraad namen; dat gebeurde pas wanneer er betrekkelijk grote bedragen mee gemoeid waren[210].

In belangrijke zaken daarentegen werd gestreefd naar unanimiteit. In februari 1575 beraadslaagde de stadsregering over de instelling van een nieuwe belasting op tarwe, bier en wijn, om de slechte financiële positie van de stad te kunnen verbeteren. Nadat de ambachtsdekens ieder hun standpunt kenbaar hadden gemaakt, bleek de meerderheid van het derde lid in te stemmen met de voorgestelde maatregel. In principe was hiermee voldoende draagvlak binnen de raad voor invoering van de nieuwe belasting. *Om niet by vervangen vande minste stemmen, maer by consent expres te procederen*, werden de tegenstemmers toch teruggezonden naar hun gezworenen om opnieuw achterraad te houden over de kwestie en alsnog de maatregel goed te keuren. Het resultaat was evenwel nihil: *soe en is by eghenen vanden ambachten yet voirder verclaert*[211]. Hoewel de vereiste meerderheid van de raad vóór deze nieuwe belasting was, werd zij wegens obstructie door een minderheid van de ambachtsgilden toch niet ingevoerd. In latere discussies over de mogelijkheden om de stedelijke financiën te saneren, kwam dezelfde belasting echter wel weer ter sprake en tenslotte werd ze met instemming van het gehele derde lid op 5 november 1576 alsnog ingesteld[212]. Deze kwestie is echter uitzonderlijk: vrijwel steeds werd uiteindelijk de instemming van eerste en tweede lid en de meerderheid van het derde lid voldoende geacht om een raadsbesluit te kunnen nemen.

Alvorens verder in te gaan op de uiteindelijke besluitvorming, zal eerst nader in worden gegaan op de meest gebruikelijke situatie, die zich na de standpuntbepaling van de drie leden in de raadsvergaderingen voordeed. In vrijwel alle belangrijke kwesties stonden eerste en tweede lid tegenover een unaniem derde lid of een meerderheid daaruit. Ofwel trokken zich in dat geval de eerste twee leden afzonderlijk of gezamenlijk terug voor overleg over de situatie, om daarna hun bevindingen aan de ambachtsgilden kenbaar te maken, ofwel werd direct in de raadzaal mondeling gediscussieerd tussen de drie leden[213]: de verschillende standpunten werden verhelderd, argumenten werden uitgewisseld, krachtige woorden werden gesproken. Zo voegden de *heren* in 1553 de ambachtsdekens toe dat *haire opinie zeer vrempt ... [was], tenderende tot destructie deser goeder stadt ...*[214]. Soms

---

209 GAH OA A4, 19r, 30-7-1577: hier wordt per ambachtsgilde het standpunt weergegeven over een request van een schrijnwerker om een brug te mogen bouwen.

210 GAH OA A3, 48v, 4-12-1576: betreffende het verzoek van het predikherenklooster om verlenging van accijnsvrijstelling; 66v, 15-1-1577: betreffende het verzoek van een aantal burgers om terugbetaling van door aan de stad geleende aanzienlijke sommen geld; A4, 11rv, 24-5-1577: betreffende het verzoek achterstallige lijfrenten te betalen en betreffende het verzoek om vergoeding van schade geleden ten tijde van de beeldenstorm.

211 GAH OA A3, 14r, 24-2-1575.

212 GAH OA A3, 39v, 9-1-1576; 40rv, 11-1-1576; 52r, 2-11-1576; 52v, 5-11-1576.

213 Zie bijvoorbeeld: GAH OA A1, 6v, 13-12-1552: *Ende nae langhe communicatien ende deliberatien hinc inde zyn de drye leden ... eendrectelyck veraccordeert geweest ...*; 41r, 30-6-1554; 66r, 25-11-1555: *Ten leste nae veele ende verscheyden altercatien hinc inde hebben de drie leden ...*; 69r, 28-5-1556: *Item hebben de drye leden sekere communicatie gehadt mit malcanderen ... maer en hebben desen aengaende eeghen sloot ende finael resolutie gegeven ende gemaeckt*; 75v, 12-8-1556; A3 42v, 21-1-1576; 68rv, 20-1-1577.

214 GAH OA A1, 14r, 20-3-1553.

toonden schepenen, gezworenen en raadsheren wel enig begrip voor het standpunt van het derde lid: wanneer de ambachtsdekens zich in februari 1576 verzetten tegen het opnemen van de zoveelste grote som geld, verklaren eerste en tweede lid *dat hen dbeswaren ende belasten deser stadt alsoe zeer tegenstaet, als den derden lith*, en stellen een compromis voor[215]. Meestal echter kwam het erop neer dat eerste en tweede lid *persisteerden* in hun stellingname. Zo stelden de schepenen en gezworenen op 14 augustus 1575 dat zij moesten volharden in hun standpunt, *gelyck sy tselve voer Godt, voerden coninck, voerde werelt ende den gemeynen borgeren zullen willen verantwoirden*[216].

Het gevolg van de volharding van de eerste twee leden was dat vrijwel steeds de ambachtsdekens werden teruggestuurd naar hun gezworenen om opnieuw over de kwestie te beraadslagen. Wanneer het derde lid geen unaniem standpunt had ingenomen, kon deze hernieuwde achterraad wellicht een verschuiving in de stemverhouding veroorzaken. Meestal gebeurde dit echter niet en volhardde ook de meerderheid van de ambachtsgilden. Wanneer het standpunt van het derde lid wél unaniem was, trad daarin na hernieuwde achterraad vrijwel nooit verandering op en bleven ook de ambachtsgilden persisteren. Wat te doen in een dergelijke patstelling? Vaak verdween de gehele kwestie van de agenda. Ook kon dit het begin betekenen van een langdurig onderhandelingsproces. Dit leidde opnieuw tot besloten vergaderingen van eerste en tweede lid, waarin de te voeren tactiek werd besproken. Bovenal betekende het dat na elke onderhandelingsronde de ambachtsdekens het resultaat ter goedkeuring aan hun respectievelijke gezworenen moesten voorleggen. Deze onderhandelingen waren dan ook vaak zeer complex en van lange duur.

Als voorbeeld kan hier de commissie-Tassis dienen. President-schepen Henrick Bloeyman (23) had eind juli of begin augustus 1575 de kanselier van Brabant verzocht een oplossing te vinden voor de grote problemen die in 's-Hertogenbosch waren gerezen rond het garnizoen[217]. De soldaten dienden betaald te worden door de centrale regering, maar er bestond een maandenlange achterstand in de uitkering van de soldij. Dit was een van de belangrijkste oorzaken van de toenemende spanningen binnen 's-Hertogenbosch tussen bevolking en garnizoen. Wanneer de soldaten hun gage niet langs officiële weg ontvingen, hadden zij immers de gewoonte om die onder dreiging met geweld van de plaatselijke overheid of bevolking af te persen[218]. De kanselier zond hierop Jean-Baptiste de Tassis[219] als commissaris naar 's-Hertogenbosch. Landvoogd Requesens had in het verleden elk van de vier vendels van het garnizoen 1.200 gulden per maand beloofd. Tassis stelde nu in de vergadering van de drie leden voor, dat de stad de helft van die in totaal 4.800 gulden zou voorschieten. *Brieven van indemniteyt* zouden terugbetaling door de centrale overheid garanderen[220].

Het eerste lid bleek na onderlinge beraadslagingen bereid te zijn 300 gulden per vendel te betalen, in totaal 1.200 gulden. Dit alles onder de volgende voorwaarden: alle geestelijken[221] binnen de stad moesten gezamenlijk de helft van dat bedrag opbrengen; de toestemming zou slechts voor de duur van twee maanden gelden; verzekering van terugbetaling of korting van het geleende bedrag op komende beden moest worden gegeven. Het tweede lid kon zich volledig in dit standpunt vinden. Bovendien verzochten de raadsheren de

---

215 GAH OA A3, 45r, 4-2-1576.
216 GAH OA A3, 19v, 14-8-1575.
217 GAH OA A3, 16v, 9-8-1575.
218 GUDDE, *Vier eeuwen geschiedenis*, 13-27.
219 Zie over hem: *Nationaal Biografisch Woordenboek* 2 (Brussel 1966) 841-855; *Biographie Nationale* 24 (Brussel 1926-1929) 612-616; JANSSENS, *'Brabant in het Verweer'*, 262, noot 16.
220 GAH OA A3, 16v, 9-8-1575.
221 Wie met deze aanduiding worden bedoeld wordt niet nader gespecificeerd.

centrale regering haast te maken met de beoordeling van de concepten die in 's-Hertogenbosch waren opgesteld om de stad zonder garnizoen te kunnen verdedigen. Het derde lid nam achterraad en zou de volgende dag rapport uitbrengen[222].

Op 10 augustus 1575 maakten de dekens van veertien van de zestien stemhebbende ambachtsgilden hun standpunten in de raad kenbaar. Twee gilden waren afwezig. Zeven gilden gingen min of meer akkoord met het standpunt van de eerste twee leden[223]. Zes gilden wezen het resoluut van de hand. De ververs tenslotte hadden op dat moment geen gezworenen. De slotsom was, dat op basis van de verschillende standpunten van de dekens *gheen slot ofte conclusie conste worden gemaeckt.* De dekens die zich tegen het standpunt van de eerste twee leden hadden verzet, werd verzocht nogmaals met hun gezworenen te gaan overleggen en de volgende dag opnieuw rapport uit te brengen[224]. Een aantal ambachtsgilden ging nu alsnog akkoord. Op 11 augustus bleken negen ambachten het standpunt van eerste en tweede lid te delen, vijf bleven zich verzetten; *welcke achtervolgende is mette meesten stemmen vande ambachten conclusie gemaeckt.* Deze beslissing van de stadsregering werd vervolgens overgebracht aan commissaris Tassis[225].

Twee dagen later verscheen Tassis opnieuw met de militaire gouverneur in de raadsvergadering. Hij stelde vast dat hetgeen de raad had toegestaan, niet voldoende was om het garnizoen tot rust te brengen. De landvoogd was niet bij machte om de soldij van het garnizoen op korte termijn uit te betalen. Indien er niet snel iets zou worden ondernomen, dreigde muiterij. Uitvoerig stond Tassis stil bij de desastreuse gevolgen daarvan voor de stad. Daarom vroeg hij de raad met klem nogmaals zijn oorspronkelijk voorstel te willen inwilligen. Als enige concessie verklaarde hij zich bereid goed te keuren dat de geestelijkheid naar redelijkheid zou worden aangeslagen, met als maximum één derde van de gehele 2.400 gulden[226].

Na onderling overleg verklaarden de heren van het eerste lid *om d'meeste quaet mit d'minste te scouwen ende remedieeren*, zich bereid tot betaling van die 2.400 gulden per maand, voor ten hoogste drie maanden, met een schriftelijke verzekering dat de gehele som zou worden terugbetaald. Bovendien moest Tassis ervoor zorgen dat de centrale regering de geestelijkheid schriftelijk zou bevelen een derde van dat bedrag op te brengen. Het tweede lid ging hiermee volmondig akkoord[227]. De ambachtsdekens namen in deze belangrijke kwestie natuurlijk achterraad[228].

Toen de ambachtsdekens de volgende dag rapport uitbrachten, bleken veertien van de zestien gilden te persisteren in hun vorige standpunt. Vijf daarvan hadden zich steeds verzet tegen het meerderheidsbesluit van 11 augustus en volhardden in dat verzet. De overige negen hadden het eerdere besluit gesteund, maar verzetten zich tegen de nieuwe voorstellen. Twee gilden gaven om verschillende redenen geen standpunt[229]. De conclusie was dat er sprake was van een *generael persisteeringhe van alle den ambachten.* Het eerste

---

222 GAH OA A3, 16v-17r, 9-8-1575.

223 Zes gingen volledig accoord, alleen de molenaars wilden slechts toestemming geven voor één maand.

224 GAH OA A3, 17rv, 10-8-1575.

225 GAH OA A3, 17v, 11-8-1575.

226 GAH OA A3, 18r, 13-8-1575.

227 Raadsheer Goyaert Loef (120) eiste bovendien dat de koning rente moest betalen over het bedrag, dat de stad immers in feite aan de centrale overheid leende.

228 GAH OA A3, 18r, 13-8-1575.

229 De dekens van de smeden hadden niet al hun gezworenen kunnen spreken. Degenen die ze wel hadden gesproken, waren het onderling oneens. Zij wilden daarom nogmaals achterraad houden. De korenkopers eisten, alvorens een standpunt in te nemen, eerst inzage in de commissiebrief van Tassis.

lid trok zich vervolgens terug, maar bleef na onderling overleg bij zijn standpunt en verzocht de ambachtsdekens *innen zoe verre hen verdunckt eenich prouffyt te cunnen gedoen by henne gesworens*, nogmaals achterraad te nemen. De raadslieden sloten zich hierbij aan[230].

De ambachtsdekens vergaderden vervolgens opnieuw met hun gezworenen. Dekens en gezworenen van smeden, bakkers, schrijnwerkers en hoedenmakers vergaderden zelfs gezamenlijk op een kerkhof, in het bijzijn van pensionaris Loekemans. Met nadruk wordt overigens in het resolutieboek gemeld, dat elk gilde uiteindelijk wel afzonderlijk zijn standpunt heeft bepaald en ook afzonderlijk rapport uitbracht in de raadsvergadering. Deze hernieuwde achterraad had een kleine verschuiving in de standpunten van de ambachtsgilden teweeggebracht. Op 16 augustus bleek een drietal gilden bereid een som van 1.600 gulden per maand op te brengen voor de duur van drie maanden. Nog eens vijf verklaarden zich bereid tot 1.200 gulden per maand, voor de duur van twee maanden[231]. Zeven gilden persisteerden, van één gilde is het standpunt onduidelijk[232]. Hoewel sommige gilden hun standpunt enigszins hadden bijgesteld, ging nog steeds geen enkel ambacht akkoord met het voorstel van de eerste twee leden. Op verzoek van Tassis namen de dekens opnieuw achterraad[233].

Wat er tussen het einde van de raadsvergadering van 16 augustus en de aanvang van die van de volgende dag is gebeurd, is onbekend. Toch moeten dekens en gezworenen van de verschillende ambachtsgilden op de een of andere manier onder zware druk zijn gezet door de eerste twee leden. Op 17 augustus immers verklaarden zes gilden zich geheel accoord met het standpunt van de eerste twee leden. Nog eens twee accepteerden een bedrag van 1.600 gulden voor de duur van drie maanden. Eén gilde, dat zich daarvóór steeds had verzet, was absent; vier persisteerden; drie gilden worden in het geheel niet genoemd. Telling van de stemmen levert op: zes gilden vóór; twee vóór, mits een lager bedrag; vier tegen; vier onduidelijk (waarschijnlijk twee min of meer vóór en twee tegen). Na onderlinge beraadslagingen concludeerden eerste en tweede lid *dat zy vynden de voirs. rapporten machtich genoch te wesen, om der petitie vande voers. Taxis te voldoen ende t'effectueeren.* Indien de ambachten, die een bedrag van 1.600 gulden hadden goedgekeurd, het genomen besluit niet wensten te volgen, zou hen daarvan desgewenst akte worden verleend. Dit bleek echter niet nodig te zijn. Daarmee was de zaak in kannen en kruiken. Tassis werd verwittigd dat de stadsregering zijn voorstellen had goedgekeurd[234]. Tenslotte overhandigde Tassis op 27 augustus een open brief aan de stadsregering, waarin de landvoogd verklaarde al het geld dat de stad besteedde om het garnizoen rustig te houden, terug te zullen betalen[235].

In verband met de commissie-Tassis was de stadsregering in de loop van negen dagen zeven maal bijeen geweest en hadden de ambachtsdekens vijf maal achterraad genomen. Deze koortsachtige activiteit van alle geledingen van de stadsregering moet toegeschreven worden aan de gespannen sfeer in de stad, die elk moment tot een uitbarsting leek te kunnen komen. Schepenen, gezworenen, raadslieden, ambachtsgilden, allen waren zij er terde-

---

230 GAH OA A3, 19rv, 14-8-1575.

231 Dit standpunt komt overeen met het besluit van 11 augustus, alleen worden nu maar twee maanden toegestaan. In feite houdt dit derhalve in dat deze gilden persisteerden in hun vorige standpunt.

232 In het resolutieboek staat slechts genoteerd dat de schrijnwerkers hun standpunt in schrift inleverden, zonder dat de inhoud nader wordt uitgewerkt.

233 GAH OA A3, 19v, 16-8-1575.

234 GAH OA A3, 20r, 17-8-1575.

235 GAH OA A3, 20v, 27-8-1575.

ge van doordrongen dat een oplossing snel diende te worden gevonden. Wanneer er geen sprake was van dergelijke directe dreiging en gevaar voor het welzijn van de stad, namen onderhandelingen binnen de stadsregering gewoonlijk een veel langere periode in beslag. Overleg en besluitvorming over de goedkeuring van beden aan de hertog konden vaak maanden voortduren.

Wanneer de stadsregering in een bepaalde kwestie niet tot overeenstemming kon komen, bestond, zoals reeds eerder opgemerkt, de mogelijkheid om de zaak weer van de agenda af te voeren en onbeslist te laten. Waar het echter de positie van de stad in de Staten van Brabant betrof, was een beslissing steeds noodzakelijk, hoezeer de partijen binnen de raad ook verdeeld waren. En de grootste meningsverschillen binnen de stadsregering deden zich juist voor naar aanleiding van de toekenning van steeds weer nieuwe bijzondere beden. Wanneer de patstelling tussen de eerste twee leden en het derde lid na herhaalde onderhandelingen in de raad en na herhaalde achterraad van de dekens nog niet was verbroken, werd in een zeer enkel geval door het eerste en het tweede lid overgegaan tot een bijzondere vorm van beïnvloeding van ambachtsdekens en met name van de gezworenen van de ambachten. In april 1576 kwam het voorstel ter sprake van de Staten van Brabant om op kosten *vande gemeynen lande* 500 à 600 ruiters en 1.000 à 1.200 man voetvolk aan te nemen om de losgeslagen troepen, die afpersend en plunderend door het land trokken, te bestrijden. De eerste twee leden stemden hiermee in, mits 's-Hertogenbosch van zijn garnizoen zou worden bevrijd of op zijn minst de soldij van de soldaten tijdig zou worden betaald. De ambachtsdekens namen achterraad en rapporteerden de volgende dag. Zeven gilden bleken in te stemmen met het voorstel, de andere negen waren tegen. Zeven van de tegenstemmers namen opnieuw achterraad, maar de volgende dag bleek dat hun standpunt niet was gewijzigd. Ten einde raad gelastten de eerste twee leden de negen tegenstemmende gilden in groepen van drie gezamenlijk bijeen te komen op verschillende kerkhoven: de speldenmakers, schrijnwerkers en hoedenmakers om twee uur op het kerkhof van de Minderbroeders; de smeden, molenaars en korenkopers om drie uur op het kerkhof van de Kruisbroeders; de looiers, wolwevers en nestelmakers om twee uur op het kerkhof van de Predikheren. De eerste twee vergaderingen werden *onderricht* door pensionaris Hessels (P1), de laatste door secretaris Gerit Colen (S3). Deze nadere uiteenzetting had tot resultaat dat twee van de negen ambachten alsnog het voorstel accepteerden, waarmee de verhouding zich wijzigde in negen vóór en zeven tegen. Direct daarop *zyn by G. Colen brieven van consente gedepescheert aen onsen gedeputeerden te Bruessele*[236].

Ondanks langdurige onderhandelingen kwam het voor, dat geen overeenstemming kon worden bereikt over een voorstel van de eerste twee Standen. Toch diende ook in die omstandigheid de stad haar gedeputeerden bij de Statenvergadering een beslissing mede te delen. Bij voortdurende onenigheid in de raadsvergadering leidde dit ertoe, dat de gedeputeerden twee standpunten toegezonden kregen: één van de *heren van de raad* en één van de ambachtsdekens[237]. De gedeputeerden dienden dan beide standpunten aan de Statenvergadering voor te leggen. Zo bleek in april 1556 dat de gehele Staten van Brabant een bede van 400.000 gulden op bepaalde voorwaarden goedkeurden, met uitzondering van *die van*

236 GAH OA A3, 47rv, 7/8/9-4-1576.

237 Voorbeelden in: GAH OA A208. Hierin is onder andere te vinden een *Naerdere opinie ende accoordt vanden derde lede der stadt van sHartoigenbossche eendrechtelycken geraempt ende geaccordeert opten XXI^en^ dach der maendt van Junio XV^c^ LXIIII op ende aengaende der jegenwoordigher bede ons heeren des Conincx als hartoige van Brabant van vyffhondert duysent ende tweehondert ende vyffentwintich duysent guldens maickende sevenhondert ende vyffentwintich duysent gulden eens*, d.d. 21-6-1564.

Bruessele ende tderde lith deser stadt ['s-Hertogenbosch][238].

De derde stand had binnen de Statenvergadering een positie die analoog was aan die van de ambachtsgilden binnen de Bossche stadsregering. Prelaten en edelen, de eerste twee standen, hadden steeds vooroverleg, en kwamen dan ook met een eensluidend oordeel naar buiten. De gedeputeerden van de vier Brabantse hoofdsteden hadden de schriftelijke opinie of opinies van hun stadsregeringen bij zich. Het is bekend dat ook zij onderling vooroverleg hielden[239], maar zij hadden niet de bevoegdheid om een compromis te sluiten en aldus met een eensluidend standpunt van de vier hoofdsteden in de Statenvergadering te verschijnen. Vrijwel steeds bestonden er kleinere of grotere verschillen in de standpunten van prelaten en edelen enerzijds en steden anderzijds. Een langdurig onderhandelingsproces ving nu aan, waarbij de gedeputeerden van de verschillende steden herhaaldelijk heen en weer reisden om overleg te plegen met hun stadsregering. Het doel van de Statenvergadering was te komen tot een eensluidend compromis, dat vervolgens aan de hertog kon worden gepresenteerd. Wanneer een kleine minderheid van de derde stand zich bleef verzetten, kon de hertog die *vervangen*[240], dat wil zeggen terzijde schuiven; de meerderheid besliste. Zo werd het derde lid van de Bossche stadsregering in juli 1554 door de hertog vervangen in verband met haar standpunt over een obligatie van 400.000 gulden[241].

Net als bij de Bossche stadsregering kan ook voor de Statenvergadering worden vastgesteld, dat zij streefde naar een unanieme beslissing. Vandaar de vaak langdurige onderhandelingen. Vandaar ook dat in bijzonder moeilijke gevallen commissarissen, meestal uit de Raad van Brabant, naar een weigerachtige stad werden gezonden, om die alsnog over te halen tot het meerderheidsstandpunt. Allereerst een voorbeeld van vóór 1525. In augustus 1522 had landvoogdes Margaretha van Oostenrijk de Staten van Brabant voorgesteld voor 15.000 Rijnsgulden aan renten te verkopen, om de verdediging van het land tegen de Fransen en Geldersen te kunnen financieren. Na beraad stemden prelaten en edelen in met de verkoop van renten ter waarde van 9.000 gulden. Tweemaal keerden de gedeputeerden van de vier Brabantse hoofdsteden huiswaarts, tweemaal brachten zij een negatief oordeel terug. Bij de derde bijeenkomst van de Staten, op 4 december te Antwerpen, gingen Leuven en Antwerpen akkoord, maar persisteerden Brussel en 's-Hertogenbosch in hun afwijzing. Op basis van deze stemverhoudingen was geen conclusie mogelijk. Om een einde te maken aan de ontstane patstelling, vertrokken hierop de abten van Tongerlo en Sint-Bernard vergezeld van Hieronymus vander Noot[242], kanselier van de Raad van Brabant, naar 's-Hertogenbosch. Met hen reisden de gedeputeerden van de drie andere steden. Opnieuw vergaderden zij, nu in 's-Hertogenbosch, over de kwestie van de rentenverkoop[243]. Antwerpen en Leuven bleven bij hun goedkeuring, *die van Bruessel en waren nyet genoch beraden te consenteren*. De volgende dag, 12 december, vergaderde de Bossche stadsregering. De eerste twee leden toonden zich bereid akkoord te gaan met het voorstel, de ambachtsdekens namen vanzelfsprekend achterraad. Het resultaat was negatief. In de raadsvergadering van 15 december verklaarden vervolgens de gedeputeerden

238 GAH OA A1, 68r, 6-4-1556.

239 WILS, 'De werking', 8.

240 Ibidem, 9; VERHOFSTAD, *De regering der Nederlanden*, 104; GORISSEN, 'De prelaten van Brabant', 79; WELLS, *Antwerp and the government of Philip II*, 167; JANSSENS, *'Brabant in het verweer'*, 109, 149; DE VRANKRIJKER, 'Overstemming en submissie', 93.

241 GAH OA A1, 42v, 20-7-1554. Zie bijvoorbeeld ook: A3, 41r, 13-1-1576.

242 Zie: GAILLARD, *Le conseil de Brabant*, 338; DE RIDDER-SYMOENS, 'Milieu social', 265.

243 De stadsrekening over het jaar 1522–1523 ontbreekt, waardoor geen nadere bijzonderheden over uitgaven aan wijnschenkingen, aan aankleding van de vergaderzaal en dergelijke bekend zijn.

van de andere drie steden hun instemming met de verkoop van een bepaald bedrag aan renten. Brussel was blijkbaar intussen ook van mening veranderd. De ambachtsgilden *vergaderden weder op hoir kerchoven*, opnieuw met een in meerderheid negatief resultaat. Daarop beval de kanselier *die gemeyn ambachten ... op zekere penen [te] comen op hoir gewoentlycke kerchoven*. De kanselier trok eerst naar de Minderbroeders en vervolgens naar de Predikheren, legde de verzamelde gildenbroeders de situatie nogmaals uitvoerig uit en gaf hen het advies om *metten anderen consent [te] dragen*. Hierop besloot het derde lid in te stemmen met de verkoop van renten tot het bedrag van 5000 gulden. Dit besluit werd aan de andere leden van de Statenvergadering medegedeeld, die vervolgens op 19 december de stad verlieten[244].

Op 12 maart 1556 had de koning van de Staten-Generaal de heffing van een honderdste penning op alle roerende en onroerende goederen en een vijftigste penning op handels- en industriekapitaal gevraagd. Beraadslagingen over deze bede vonden vervolgens plaats in de verschillende gewestelijke Statenvergaderingen. In juni gingen de eerste twee Standen akkoord met de som van 660.000 gulden, mits die op andere wijze zou worden opgebracht[245]. De drie leden van de Bossche stadsregering achtten het onmogelijk dat hun stad hierin kon bijdragen, *overmits de groote schulden ende tachterheyden, de groote armoede, benautheyt ende miserie [en] het quaet gewassch van vier vorleden jaeren*[246]. Daarop zond de koning in september 1556 Willem van Oranje en Dirck Noppen[247], raadsheer in de Raad van Brabant, naar 's-Hertogenbosch, om de stadsregering over te halen de bede alsnog goed te keuren. Tegenover de drie leden deden zij *vele ende verscheyden remonstrantien, persuasien ende inductien ..., ten eynde dat de selve leden zouden willen consenteren ende accorderen ...*[248]. De stadsregering volhardde echter eensgezind in haar afwijzing. Verdere onderhandelingen volgden, zonder resultaat[249]. Ook de wetsvernieuwing van begin oktober bracht geen verandering in het standpunt van het eerste lid. Beide commissarissen zullen alle mogelijke wegen hebben bewandeld om de leden van de stadsregering van gedachten te doen veranderen, maar de eerste twee leden volhardden.

Het meeste succes had Oranje nog bij de ambachtsdekens: bij hen nam hij de bereidheid waar om concessies te doen, onder voorwaarde dat de koning hen voor deze ene maal toe zou staan om een algemene vergadering te houden van *allen die onder het derde lid waren*[250]. Wat dit precies inhield is onduidelijk: een bijeenkomst van alle gildebroeders van alle stemhebbende gilden; een vergadering van alle dekens en hun gezworenen; of een

---

244 PvO 349-350.

245 GAH OA B62, 1555–1556, *uitgaven aan heeren scepenen...*; VAN ZUYLEN, *Inventaris*, 697: *by twee thiende penninghen vanden jaerlycxschen incomen van leengoeden, chynsgoeden etc., ende daeren boven by twee hondertsten penninghen van fretten, finantien, wissel, coopmanschapen ende diergelycke handelingen*. VERHOFSTAD, *De regering der Nederlanden*, 93, spreekt van twee maal de 10e penning van het jaarlijks inkomen uit onroerende goederen en de 50e penning op de waarde van het roerend goed.

246 GAH OA A1, 70v, 26-6-1556.

247 Zie over hem: PLO 173-174; DE RIDDER-SYMOENS, 'Milieu social', 271. Zie p.346-347.

248 GAH OA A1, 79v, 15-9-1556.

249 Het oudste resolutieboek loopt slechts tot en met 17-9-1556. Door deze omstandigheid zijn we over de periode daarna minder goed ingelicht. Met name op basis van de correspondentie van Willem van Oranje (zie volgende noot) kan echter de gang van zaken verder worden gevolgd. Zie ook: VAN ALFEN, 's-Hertogenbosch en de prins van Oranje', 108-109.

250 GACHARD ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne* I, 332: *... moyennant que leur [het derde lid] fust accordé, de la part de Vostre Majesté, de faire assemblée générale de tous ceulx qui sont dessoubz ledict troiziesme membre, pour tatter s'ilz les pourriont induyre à l'intention de Vostre Majesté*. Zie ook: GROEN VAN PRINSTERER ed., *Archives* I, 24-26.

gezamenlijk overleg van alleen alle dekens? We constateerden reeds, dat overleg van de dekens onderling, hoewel na 1525 officieel verboden, in de jaren vijftig van de zestiende eeuw een geaccepteerde praktijk was. In dit geval werd expliciet éénmalige toestemming gevraagd: dit impliceert dat onder normale omstandigheden het gevraagde verboden was. Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat het om een uitgebreidere vergadering ging, dan van alleen de ambachtsdekens. Het is echter niet geheel uitgesloten dat het hier om de eenmalige officiële erkenning gaat van het eigenlijk verboden, maar reeds lang gedoogde verschijnsel van een gezamenlijke vergadering van de dekens. Hoe het ook zij, Oranje ging akkoord. Het gevolg was dat het derde lid enige concessies deed aan de hertog. Het betrof weliswaar geen instemming met de bede, maar, zo schreef Oranje aan Filips II, het antwoord van het derde lid getuigde wel van goede wil en affectie voor de hertog. Hij drong er dan ook op aan het standpunt van het derde lid niet direct terzijde te schuiven en rekening te houden met de grote armoede van de stad[251]. De koning en ook landvoogd Emanuel Filibert van Savoye konden echter het standpunt van het derde lid niet accepteren en drongen bij Oranje aan op verdere onderhandelingen met alle drie de leden[252].

Het verdere verloop van de onderhandelingen is door het ontbreken van bronnen onduidelijk. Oranje schijnt kort na 7 oktober de stad te hebben verlaten. De onderhandelingen moeten echter met succes zijn voortgezet: in november verschenen gedeputeerden van 's-Hertogenbosch in de Statenvergadering met de goedkeuring, onder bepaalde voorwaarden, van de bede. Toen de koning verzocht om de middelen om te voldoen aan de bede te wijzigen, werd dit ook door de Bossche stadsregering geaccepteerd[253]. In de andere Brabantse hoofdsteden speelden zich soortgelijke taferelen af, die zelfs nog langer duurden. Tenslotte volgde pas op 27 juli 1557 de definitieve instemming van de Staten van Brabant[254]. De stad 's-Hertogenbosch had zich aanvankelijk fel verzet tegen de bede, maar door langdurige onderhandelingen wist Willem van Oranje eerst het gesloten front van de stadsregering te breken door het derde lid tot concessies te bewegen. Daarna moeten ook eerste en tweede lid hun verzet hebben gestaakt.

6.3.2.1. geheimhouding

Alvorens over te gaan tot de besluitvorming, moet eerst nog de aandacht worden gevestigd op het vertrouwelijke karakter van hetgeen in de raadsvergaderingen werd besproken. In paragraaf 6.1.5 is de fysieke beslotenheid van de vergadering aan de orde gekomen. Eenzelfde beslotenheid kan worden geconstateerd wat betreft de standpunten van de verschillende leden en de onderlinge discussies. Zo mogelijk trad het stadsbestuur met een eensluidende beslissing naar buiten. Onenigheid binnen de vergadering, die daar vaak aan vooraf was gegaan, diende binnenskamers te blijven; de stadsregering straalde gemeende of geveinsde eensgezindheid uit. Op de vraag van Willem van Oranje welk standpunt het eerste en tweede lid met betrekking tot zijn commissie innamen, kreeg hij als antwoord, dat zij niet gewoon waren dit standpunt aan commissarissen bekend te maken, maar dat zij daartoe gedeputeerden naar de hertog zouden zenden. Ook voorheen hadden zij bij commissarissen als Henrick van Nassau en Floris en Maximiliaan van Egmond op dezelfde wijze gehandeld. Pas toen een ambachtsdeken in de raadsvergadering het standpunt van de eerste twee leden aan Oranje had uiteengezet, zagen de laatsten geen bezwaar meer

---

251 GACHARD ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne* I, 332-334.

252 Ibidem, 335-336.

253 VAN ZUYLEN, *Inventaris*, 701-702.

254 VERHOFSTAD, *De regering der Nederlanden*, 104. Zie voor de ontwikkelingen rond de bede in Antwerpen: WELLS, *Antwerp and the government of Philip II*, 148-168; in Brussel: HENNE en WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles* I, 316; LOUANT, 'Les nations de Bruxelles'.

om erover te spreken[255].

In 1575 deelden de eerste twee leden hun standpunt aan commissaris Tassis mede, nog voordat het derde lid zijn eigen standpunt in de raad had kunnen presenteren. De eerste twee leden wilden Tassis in veel grotere mate tegemoet komen dan het derde lid. De ambachtsdekens konden nu niet meer in de beslotenheid van de raadsvergadering hun standpunt uiteenzetten en met de eerste twee leden onderhandelen om tot een gezamenlijke stellingname te komen. Doordat de hele zaak prematuur aan Tassis was geopenbaard, voelden de dekens zich door de eerste twee leden zwaar onder druk gezet. Zij protesteerde dan ook fel en verklaarden *dat het beter waer dat de heeren vande iersten leeden hen opinie niet en hadden geopent om darme derde lith niet te culpeeren.* Het resultaat was overigens averechts voor de eerste twee leden: de ambachtsdekens volhardden namelijk, mede uit onvrede met de gevolgde procedure, in hun negatieve oordeel[256].

Tot slot een laatste voorbeeld: in november 1577 bezochten enkele commissarissen van Willem van Oranje de stad, met name om erop aan te dringen de verdediging van de stad in paraatheid te brengen. Blijkbaar wilden deze commissarissen direct het standpunt van het eerste lid op hun voorstellen vernemen. Schepenen en gezworenen hebben echter *van huerder opinien eegheen oepeningen willen doen in presentien vanden gheenen die vanden eedt vande stadt ofte drye leden nyet en zyn, sonder advis vanden raidsheeren ende goede mannen vanden ambachten, om nyet te doen tegens de privilegien ende ouden hercommen deser stadt.* Uiteindelijk gaven zij, na overleg met de andere leden, als uitzondering toch opening van zaken aan de commissarissen, op voorwaarde dat die hen *acten van non prejudicien*[257] zouden verlenen[258].

Uit deze voorbeelden zou kunnen worden opgemaakt, dat hetgeen in de raad werd besloten onder normale omstandigheden daadwerkelijk binnenskamers bleef. Toch mag worden betwijfeld of dit in de praktijk ook steeds zo was. De stadsregering bestond in volle omvang uit zo'n 90 personen. Daar kwamen nog eens 177 gezworenen van de ambachtsgilden bij, die ook op de hoogte waren van op zijn minst een deel van de inhoud van de vergaderingen. Hoewel officieel de beraadslagingen geheim waren, zal in de praktijk onder de stadsbevolking op zijn minst een vage kennis hebben bestaan van de onderwerpen en standpunten die in de raadsvergaderingen werden ingenomen. De situatie kwam anders te liggen wanneer het commissarissen van het hof betrof. We hebben gezien dat die geregeld naar 's-Hertogenbosch werden gestuurd om de stadsregering tot een bepaalde beslissing aan te sporen. Voor hun taak was het van groot belang te weten hoe de stemverhoudingen binnen de raad lagen. Zij werden echter niet toegelaten tot de beraadslagingen van de drie leden, maar kregen alleen de eindconclusies van de vergaderingen te horen. De hiervoor genoemde voorbeelden bevestigen deze praktijk. Toch lijkt het erop dat de vele commissarissen, die vanuit Brussel om uiteenlopende zaken naar 's-Hertogenbosch werden gezonden, hebben getracht om in het geheim in overleg te treden met vooral de schepenen. Of zij in die opzet ook daadwerkelijk slaagden, was vooral afhankelijk van de bereidwilligheid van de schepenen. Als voorbeeld kan de commissie dienen van Jan van Merode en Jan Scheyfve, kanselier van Brabant. Zij arriveerden eind oktober 1566 in 's-Hertogenbosch om de stad na de twee beeldenstormen van dat jaar te pacificeren. Enerzijds volgden zij de gangbare procedure: zij legden hun commissiebrief aan de raad voor en begonnen onderhandelingen met de drie leden. Anderzijds namen zij echter direct in

255 GACHARD ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne* I, 330-331.

256 GAH OA A3, 18r-19r, 13 en 14-8-1575.

257 Dat wil zeggen dat het hier een eenmalige uitzondering betrof, waaraan in de toekomst geen rechten konden worden ontleend.

258 GAH OA A4, 42v, 13-11-1577.

het geheim contact op met enkele belangrijke personen uit het eerste en tweede lid, met wie zij veelvuldig vooroverleg voerden, alvorens zich tot de gehele raadsvergadering te wenden[259].

6.3.3. BESLUITVORMING

Het sluitstuk van de behandeling van een kwestie in de raad werd gevormd door de vaststelling van de uiteindelijke beslissing van de stadsregering. In het voorgaande is in een aantal voorbeelden al gesproken over de wijze van besluitvorming. Hierna zal een overzicht worden gegeven van de verschillende manieren, waarop besluiten konden worden genomen en zal op een aantal aspecten dieper in worden gegaan.

Ingeval er geen grote meningsverschillen tussen de drie leden bestonden, was er van een formele stemming geen sprake: de vaststelling dat allen akkoord gingen met het voorgedragen voorstel, was voldoende om tot formulering van een besluit te komen. Wanneer er daarentegen na discussie en onderhandelingen in de raad nog steeds sprake was van onenigheid tussen de verschillende leden, werd vrijwel steeds een beslissing genomen bij meerderheid van stemmen. Alleen in kwesties die betrekking hadden op de Staten van Brabant werd af en toe geen meerderheidsbesluit van de raad als geheel genomen, maar zonden de eerste twee leden enerzijds en het derde lid anderzijds hun verschillende standpunten afzonderlijk naar de stedelijke gedeputeerden in Brussel. Hiervoor is reeds gememoreerd dat een meerderheid binnen elk van de drie leden formeel voldoende was om een besluit rechtsgeldig te maken. Aangezien de eerste twee leden steeds een eensluidend standpunt innamen, kwam het er in de praktijk op neer dat zij de steun van een meerderheid van de ambachtsgilden nodig hadden. We constateerden dat in belangrijke zaken gestreefd werd naar unanimiteit, naar een *absolut consent oft accord*[260]. Soms gebeurde het zelfs dat een voorstel, waarvoor een meerderheid bestond, maar dat geen unanieme steun genoot, werd teruggetrokken.

In de meeste gevallen werd echter wel genoegen genomen met een meerderheidsbesluit. Soms werd in dit verband dezelfde terminologie gebezigd als in de vergaderingen van de Staten van Brabant: *Die dekenen vanden smeden hebben geprotesteert int middel ende opinie vanden prelaten ende edelen nyet te consenteren, maer want het mestedeel vande ambachten consent gedragen hadden als voere, zyn de dekenen vande smeden* ***vervanghen*** *geweest*[261]. Meestal werd een meerderheidsbesluit aangeduid met zinsneden als: *... is mette meesten stemmen vande ambachten conclusie gemaeckt ...*[262]; *Conclusie genomen byden meesten stemmen vande ambachten ...*[263]; *In effecten de meesten menichten [van ambachtsgilden] met de heeren accorderen ...*[264]; *Ende is alsoe slot gemaeckt ...*[265]; *Is concludendo*

---

259 ARAB AA 1427/1, commissarissen aan Margaretha van Parma, 9-11-1566: *... et le jour ensuivant nous avons appellé secrètement vers nous aulcuns des principaux et plus advisez du premier et second membre ...*; commissarissen aan Margaretha van Parma, 1-12-1566: *... avons faict overture dicelle en sécret confidance au premier eschevin et à aulcuns aultres de premier et second membre ...*; commissarissen aan Margaretha van Parma, 11-1-1567: *... il nous a samblé convenir auparavant de proposer notre charge aux trois membres, de communiquer lesdits poinctz en sécret et confidance au premier eschevin et à aulcuns aultres des principaulx et plus advisez du premier et second membre, tous gens de bien et catholique et hors de toutte soubzon ...*

260 GAH OA A3, 20r, 17-8-1575.

261 GAH OA A1, 5r, 22-3-1553.

262 GAH OA A3, 17v, 11-8-1575.

263 Ibidem 53v, 10-11-1576.

264 GAH OA A4, 19r, 30-7-1577.

slot gemaeckt ...[266]; of simpelweg: *Conclusie ...*[267]; *Conclusio facta ...*[268]. In het geval dat de meerderheid van de ambachtsdekens het voorstel van de eerste twee leden ook na onderhandelingen bleef verwerpen, bleef de zaak onbeslist. Geen enkele maal kwam het voor dat een beslissing werd genomen door de eerste twee leden en een minderheid van het derde lid. Wel deed zich zo nu en dan de situatie voor dat telling van de stemmen van de ambachtsdekens geen duidelijk uitsluitsel opleverde. In sommige gevallen werden dan de afwezige dekens als instemmend meegeteld om zo alsnog een meerderheid te creëren. Zo bleek bijvoorbeeld in november 1576 na telling van de stemmen van het derde lid, dat acht gilden instemden met een bepaald voorstel van de eerste twee leden, dat zes gilden tegenstemden, dat de wolwevers zich aansloten bij de meerderheid en dat de ververs afwezig waren. Uit deze toestand werd de conclusie getrokken dat de meerderheid inclusief de wolwevers het voorstel goedkeurde, *ende nemende tot confort die verwers, absent als present ende consentunt*[269]. De afwezige ververs werden dus meegeteld alsof zij hun goedkeuring hadden gegeven. Dergelijke twijfelachtige praktijken kwamen echter zelden voor.

Bij onderhandelingen en finale besluitvorming over belangrijke zaken werd steeds gestreefd naar een grote opkomst van alle drie de leden. De zwakste schakel in dit opzicht was het tweede lid. Over de opkomst van de raadsheren is in hoofdstuk 5 reeds gesproken. Ook is reeds geconstateerd dat de aanwezigheid van slechts één raadsheer niet voldoende werd geacht om tot een valide opinie van het tweede lid te komen[270].

Een enkele keer kwam het voor dat schepenen, gezworenen of raadslieden, die een vergadering niet hadden bijgewoond, later alsnog hun instemming met de genomen besluiten kenbaar maakten[271]. Uitzonderlijke omstandigheden konden een bijzonder lage opkomst in de raadsvergaderingen tot gevolg hebben. Op 15 september 1554 zou de Bossche stadsregering vergaderen over een nieuwe bede van 400.000 gulden. Maar *mitsdyen dat veel vande scepenen ende heeren vande raede gevloyen ende buyten vertrocken waeren, overmits de groote sieckte*, werd besloten de kanselier van Brabant te verzoeken om de beslissing over het Bossche standpunt uit te mogen stellen totdat *die sterfft ewenich gecesseert zoude zyn*[272]. Opvallend genoeg werd op die dag wel een aantal intern-stedelijke kwesties behandeld. De relatie met hertog en Staten en het Bossche aandeel in de bede waren dan ook van groter gewicht voor de raad dan bijvoorbeeld graafwerkzaamheden rondom de stad[273]. Goedkeuring van een nieuwe bede had, ongeacht de wijze van inning, altijd directe negatieve gevolgen voor de financiële positie van de inwoners van de stad. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat bij dergelijke impopulaire beslissingen steeds getracht werd een zo groot mogelijke opkomst van de drie leden te bewerken, zodat het besluit zo breed mogelijk gedragen werd.

---

265 GAH OA A3, 35v, 13-12-1575.
266 Ibidem 36r, 16-12-1575.
267 Ibidem 23r, 3-9-1575.
268 Ibidem 24r, 5-9-1575.
269 GAH OA A3, 55r, 21-11-1576. Zie ook: ibidem 63v, 6-1-1577.
270 Zie p.181.
271 GAH OA A3, 55v-56r, 23-11-1576.
272 GAH OA A1, 46v, 15-9-1554. De kanselier willigde dit verzoek overigens niet in en drong aan op snelle besluitvorming.
273 Ibidem.

6.3.3.1. verkiezingen

Tenslotte moet hier nog nader worden ingegaan op een bijzonder soort besluitvorming, namelijk de verkiezing van (semi-)overheidsfunctionarissen. Uit de resolutieboeken en andere bronnen kan worden opgemaakt dat over deze verkiezingen de nodige onenigheid bestond binnen de raad. Enerzijds was dit het gevolg van de tegenstellingen tussen de verschillende leden, anderzijds was de te volgen procedure in een aantal gevallen bepaald niet helder.

In ruil voor goedkeuring van een bede, stelde het derde lid van de Bossche stadsregering in 1565 een aantal eisen. Onder andere eisten de ambachtsdekens van de hertog een behoorlijke regeling voor de verkiezing van verschillende functionarissen. In hun schriftelijke opinie[274] onderscheidden de dekens twee categorieën functionarissen. In de eerste plaats zijn dat *officiers, dienaers oft administrateurs der zelver stadt* zoals rentmeesters, verschillende soorten zegelaars, keurmeesters, ijkmeesters en weegmeesters. Het gaat hier om functionarissen die zich met het beheer van de stedelijke financiën en de regulering van de stedelijke economie bezighouden. De tweede groep bestaat uit functionarissen als kerkmeesters, gasthuismeesters, ziekenmeesters[275], pensionarissen, griffiers, secretarissen en klerken. Hier gaat het enerzijds om bestuurders van charitatieve instellingen, anderzijds om functionarissen die schepenen en stadsbestuur in hun werkzaamheden ondersteunen.

Voor de eerste categorie stelde het derde lid de volgende verkiezingsprocedure voor: wanneer bijvoorbeeld vier functionarissen moesten worden aangesteld, zouden de eerste twee leden vier personen nomineren, waaruit het derde lid er twee zou kiezen. Het derde lid op zijn beurt nomineerde eveneens vier personen, waaruit de eerste twee leden er eveneens twee zouden kiezen. Deze procedure zal niet nieuw zijn geweest. Reeds in 1471 was een enigszins vergelijkbare, procedure vastgesteld voor de verkiezing van vier zegelaars en twee komzegelaars. Toen was bepaald dat eerste en tweede lid twee personen uit het derde lid zouden kiezen, eerste en derde lid twee uit het tweede en tweede en derde lid twee uit het eerste lid. Deze zes personen moesten vervolgens de zegelaars kiezen[276]. In 1477 werd dit zeskoppige kiescollege afgeschaft, in 1503 werd het opnieuw ingesteld[277] om vervolgens de hele zestiende eeuw door in werking te blijven. In de resolutieboeken wordt de jaarlijkse vaststelling van dit kiescollege aangeduid met de term *het vosken cloeren*[278] of simpelweg *tvosken*[279]. Ook andere keurmeesters en dergelijke functionarissen werden door het stadsbestuur gekozen, maar hoe dat precies in zijn werk ging is onbekend[280]. Het is daarom niet vast te stellen in hoeverre de in 1565 door het derde lid voorgestelde keuzemethode wortelde in de praktijk. Toch mag worden verondersteld dat het de ambachtsdekens vooral ging om een formele vastlegging van de procedure, zodat inbreuken daarop niet meer of althans minder eenvoudig konden plaatsvinden. Opvallend is wel dat de dekens ook het ambt van rentmeester in deze categorie plaatsten. Hier raken we een conflictpunt dat in hoofdstuk 7 nader zal worden belicht[281].

Voor de tweede categorie functionarissen stelden de ambachtsdekens in 1565 de vol-

---

274 GAH OA A208, 10-1565.

275 Ook wel aangeduid als rector van het leprozenhuis. Zie: JACOBS, *Justitie en politie*, 98.

276 VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 78; GOOSSENS, *Van den 'Wolwerck' in Den Bosch*, 7-8; VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 134-135; JACOBS, *Justitie en politie*, 93.

277 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 135, 299; JACOBS, *Justitie en politie*, 93.

278 GAH OA A4, 6v, 2-4-1577; A5 48r, 29-3-1580.

279 GAH OA A3, 47v, 17-4-1576; A9, 35v, 28-3-1589; A10, 81v, 24-3-1592; A11, 47r, 13-4-1593.

280 VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 126-141.

281 Zie p. 256-260.

gende keuzeprocedure voor: elk van de drie leden zou kandidaten mogen voorstellen, die naar hun mening geschikt waren, mits geboren poorters van 's-Hertogenbosch. Vervolgens zou uit de voorgedragen kandidaten worden gekozen *metten meesten stemmen vande persoenen, hoeft voer hoeft, die alsdan inde vergaderinge vande drye leden ter gesetter uren gecommen zullen zyn.* Iedere aanwezige, of hij nu tot het eerste, tweede of derde lid behoorde, zou een individuele stem uitbrengen. De kandidaat met de meeste stemmen zou vervolgens benoemd worden. De dekens beriepen zich hierbij op een regeling uit 1458. In dat jaar had hertog Filips de Goede na een conflict officieel erkend dat de benoeming van onder andere klerken en secretarissen aan het Bossche stadsbestuur was voorbehouden[282]. Hierop had de stadsregering een verordening uitgevaardigd, waarin onder andere werd bepaald dat klerken, secretarissen, H. Geestmeesters, gasthuismeesters, kerkmeesters en ziekenmeesters zouden worden benoemd en ontslagen *met volcomen eendrechtigen raide ende ordinantie der schepenen, geswoeren, raidsluden ende dekenen vanden ambachten*[283]. De drie leden waren dus inderdaad betrokken bij de verkiezing van de genoemde functionarissen, maar van een hoofdelijke stemming was geen sprake. Hoe een dergelijke verkiezing dan wel verliep valt niet op te maken uit de verordening van 1458, zodat men zou kunnen veronderstellen dat de dekens ook hier de gangbare praktijk wilden vastleggen. Toch is dat niet zo; de praktijk bij verkiezingen van dit soort functionarissen was in de zestiende eeuw heel anders. In een reactie op de eisen van het derde lid uit 1565 zette schout Jacob van Brecht de gebruikelijke procedure uitvoerig uiteen[284]: inderdaad was dit soort verkiezingen een zaak van de gehele stadsregering, inderdaad was er sprake van hoofdelijke stemming door de twee eerste leden, het derde lid daarentegen had slechts één stem per ambachtsgilde. Hierdoor hadden de eerste twee leden, mits in aanzienlijk aantal aanwezig, steeds de meerderheid. Het streven van de ambachtsgilden om in deze procedure per deken een individuele stem te krijgen, moet dan ook als een poging worden gezien tot versterking van hun positie in de stadsregering.

In de praktijk is de roep om ongewogen hoofdelijke stemming nooit gehonoreerd. In de resolutieboeken komen geregeld benoemingen voor van secretarissen, kerkmeesters en dergelijke. Meestal is de gebezigde formulering vrij summier, zodat de gevolgde procedure niet valt te achterhalen. Zo lezen we: *Op huyden den thienden dach van september anno voors. [1554] is dese stadt vergadeert geweest in hueren drie leden in notable ende zeer groote getalle om te ordinerene eenen secretaris inde plaetse van Adriaen van Achelen; ende is byden drie leden gekozen geweest mr. Goyart van Empel*[285]. Toch lijkt de procedure die de schout in 1565 beschreef later niet steeds te zijn gevolgd. We beschikken over één voorbeeld uit 1584, dat de mogelijkheid biedt de gang van zaken nader te beschouwen. In het resolutieboek lezen we dat op 5 juni 1584 *byden drye leden deser stadt oft emmers byde meeste stemmen van dyen* twee personen tot kerkmeester werden benoemd en eveneens twee weesmeesters werden gekozen[286]. Toevalligerwijs is ook het blad be-

282 GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 481; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 67.

283 GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 483; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 68.

284 ARAB RB 51, 229v-230v.

285 GAH OA A1, 46r, 10-9-1554. Zie ook: 64r, 16-11-1555: *Item byden drie leden gekozen geweest kerckmeester mr. Goyardt van Wechel*; OA A5, 78v, 8-6-1580: *Is Hanrick Heeren raidtsheer der stadt van sHertoigenbossche inne volle vergaderinghe vanden drie leden deser stadt byden drie leden derselver stadt navolgende doude manyere van doene gecoren voer heylichgeestmr. ...*

286 GAH OA A6, 164r, 5-6-1584.

	1e lid	2e lid	1e + 2e lid	3e lid	totaal
WEESMEESTERS					
Henrick de Hont	9	5	14	5	19
Andries van Luyck	2	3	5	28	33
Everart Berwouts	4	5	9	26	35
Goyaert van Vlierden	5	3	8	7	15
totaal	20	16		66	
KERKMEESTERS					
Seger Adriaens	5	6	11	6	17
Jacop vander Cammen	3	3	6	29	35
Marten Moens	3	2	5	4	9
Gregorius van der Meer	9	4	13	27	40
Jan vander Stegen	-	1	1	-	1
Willem van Erp	-	-	-	-	-
totaal	20	16		66	

De cursief gedrukte personen werden gekozen en benoemd.

TABEL 6.1. Stemverdeling bij de verkiezing van weesmeesters en kerkmeesters, 1584.

waard gebleven, waarop de pensionaris het resultaat van de stemming had genoteerd[287]. Deze gegevens zijn weergegeven in tabel 6.1. Bij ongewogen telling van de stemmen zouden Andries van Luyck en Everaert Berwouts (19) tot weesmeesters en Jacob vander Cammen (48) en Gregorius vander Meer tot kerkmeesters zijn gekozen. In plaats daarvan werden de kandidaten benoemd, die de meeste stemmen van de eerste twee leden hadden ontvangen. Het derde lid nam wel deel aan de verkiezing, maar speelde in wezen geen enkele rol, behalve wellicht wanneer twee kandidaten evenveel stemmen van eerste en tweede lid hadden ontvangen. Hierbij dient overigens aangetekend te worden dat de procedure waarschijnlijk ingewikkelder was dan een enkelvoudige individuele stemming. De totalen van het eerste en het derde lid, 20 en 66 stemmen, overschrijden immers ruimschoots het aantal personen dat deel uitmaakte van die leden, respectievelijk 16 en 50. Mogelijk dat iedere persoon twee stemmen had, of dat elk van de drie leden een verschillend aantal stemmen mocht uitbrengen. Vooralsnog blijft de kwestie onduidelijk.

287 GAH OA A328, losse stukken, 1584.

deel III

BESTUURLIJKE ELITE IN DE STEDELIJKE SAMENLEVING

hoofdstuk 7

BESTUURLIJKE CARRIÈRES

In dit hoofdstuk staan de bestuurlijke carrières van de stedelijke bestuurders centraal. De meeste aandacht gaat hierbij uit naar de bekleders van de belangrijkste functie: de schepenen. Na eerst een aantal praktische kanten van het schepenambt te hebben besproken worden de carrières van de 191 schepenen die tussen 1500 en 1580 hebben gefunctioneerd, aan een diepgaand onderzoek onderworpen. Vervolgens komen de carrières van de rentmeesters aan de orde, met speciale aandacht voor de rentmeesters die tevens schepen zijn geweest. Pensionarissen en secretarissen, de belangrijkste stedelijke ambtenaren, worden daarna besproken. Tenslotte zal in dit hoofdstuk de vraag worden beantwoord in hoeverre deze stedelijke bestuurders ook andere bestuurlijke functies binnen en buiten de stad hebben vervuld.

7.1. SCHEPENEN

De bestuurlijke organisatie van 's-Hertogenbosch in de onderzochte periode is hiervoor reeds uitgebreid aan de orde geweest[1]. De belangrijkste rol in dat systeem was weggelegd voor de schepenen, tot 1525 zeven, daarna negen in getal. Hierna komen de wijze waarop elk jaar een nieuwe schepenbank is gekozen en benoemd aan de orde (7.1.1.1). Vervolgens wordt kort stilgestaan bij personen die wel zijn voorgedragen, maar nooit zijn benoemd (7.1.1.2.). Daarna wordt onderzocht in hoeverre de formeel aan de schepenen gestelde eisen in de praktijk ook daadwerkelijk werden gehandhaafd (7.1.1.3.). Tenslotte zal de rangorde onder de schepenen worden bezien (7.1.1.4.). Na behandeling van deze

1 Zie hoofdstuk 4.

aspecten zal worden overgegaan tot de analyse van de bestuurlijke carrières van de schepenen (7.1.2.).

7.1.1. BENOEMING, EISEN, RANGORDE

7.1.1.1. de jaarlijkse vernieuwing van de wet[2]

In 's-Hertogenbosch werden jaarlijks op Bamis, of binnen een termijn van zeven dagen daarna, de nieuwe schepenen voor het komende schepenjaar gekozen en beëdigd. Evenals in de andere drie Brabantse hoofdsteden Leuven, Brussel en Antwerpen, lag de uiteindelijke keuze bij de hertog[3]. Hoe die verkiezing, bekend als de *vernieuwing van de wet*, precies in haar werk ging en hoe het verkiezingsmechanisme zich in de periode tot en met 1580 ontwikkelde, wordt in het navolgende beschreven.

Vanaf haar ontstaan eind twaalfde eeuw werd de stad 's-Hertogenbosch geregeerd door een aantal schepenen. Over de eerste schepenen is nauwelijks iets met zekerheid bekend. Zo weten we bijvoorbeeld niet of er in de dertiende eeuw al sprake was van een jaarlijkse vernieuwing van de schepenstoel. Zeker is dat nieuw aan te treden schepenen in die tijd werden gekozen en benoemd door de zittende schepenen en niét door de hertog van Brabant. Pas in 1336 wist de hertog het benoemingsrecht in handen te krijgen, om het daarna niet meer af te staan. Sedertdien wees de hertog jaarlijks begin oktober zeven schepenen aan voor het volgende jaar. Hoe dit keuzeproces precies in zijn werk ging, weten we niet. In 1422 kwam in deze kwestie meer duidelijkheid. Toen werd in het zogenaamde Nieuwe Regiment door hertog Jan IV vastgesteld, dat de zittende schepenen jaarlijks een lijst moesten opstellen van geschikte personen. Op deze lijst stonden enerzijds de namen van de beschikbare raadslieden, de personen die voorheen al een keer schepen waren geweest en daarna voor de rest van hun leven deel uitmaakten van het tweede lid van de stadsregering. Anderzijds bevatte de lijst ook altijd de namen van enige personen die het schepenambt nog nooit hadden bekleed, maar er wel geschikt en gekwalificeerd voor werden geacht. Die lijst met verkiesbare personen werd door de schout[4] naar de hertog gebracht, die vervolgens hieruit een keuze maakte. De schout keerde vervolgens naar 's-Hertogenbosch terug en nam de zeven nieuwe schepenen namens de hertog de eed af. Vóór 1422 zal de gang van zaken niet veel anders zijn geweest. Uit de rekeningen van hoogschout Floris van Kijfhoek blijkt dat hij in 1402 op 26 september en het jaar daarna

---

2 In andere vorm is de inhoud van deze paragraaf eerder gepubliceerd als: SCHUTTELAARS, '"Alsoo nu Bamisse aenstaende is..."'.

3 Leuven: VAN UYTVEN, *Leuven. 'De beste stad van Brabant'* I, 219. Brussel: VAN DEN HEUVEL, *Ambachtsgilden*, 303. Antwerpen: MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, 38.

4 's-Hertogenbosch kende twee schouten, de hoogschout en de laagschout. Het is onduidelijk welke van deze twee functionarissen de jaarlijkse tocht naar de hertog ondernam. In 1402 en 1403 was het in ieder geval hoogschout Floris van Kijfhoek. Steekproefsgewijze controle van de hoog- en laagschoutsrekeningen tot het einde van de zestiende eeuw leverde echter geen verdere vermelding van deze jaarlijkse reis op. In zijn commentaren op de Bossche costumen stelde de Bossche schepen en jurist mr. Gerit van Someren begin zeventiende eeuw dat het recht om schepenen aan te stellen aan de laagschout toekwam (GAH, Magistraatsbibliotheek, M59, G. van Someren, *Collectanea sive commanterius ad consuetudines Buscoducensis*, 6r). In de correspondentie over de vernieuwing van de wet tussen het hof en de schout wordt de laatste steeds als *schout* zonder meer aangeduid: aangezien sinds 1535 de functies van hoog- en laagschout door dezelfde persoon werden vervuld, was een duidelijk onderscheid in titulatuur blijkbaar niet nodig. De kwestie blijft vooralsnog onduidelijk. Voor de bewering van JACOBS, *Justitie en politie*, 29, 198 noot 53, 200, noot 24, dat uit de schoutsrekeningen zou blijken, dat het steeds de hoogschout was, die zich met deze taak belastte, heb ik geen bevestiging kunnen vinden.

1474	(Adolf van Kleef, heer van Ravenstein)
1477	Maximiliaan van Oostenrijk
1478	Maximiliaan van Oostenrijk
1483	Maximiliaan van Oostenrijk (en Adolf van Kleef)
1485	Maximiliaan van Oostenrijk (en Adolf van Kleef)
1489	Henrick van Bergen, bisschop van Kamerijk; Cornelis van Bergen; Jan Muckinc, maarschalk van de hertog van Saksen; Jan van Immerseel (als commissarissen voor de hertog van Saksen, die weer namens de hertog van Brabant optrad)
1490	admiraal Cornelis van Bergen, heer van Grevenbroek; Lambert Millinck
1501	Filips Hinckaert, hofmeester van de hertog
1515	commissarissen (zonder vermelding van namen)
1517	commissarissen (zonder vermelding van namen)
1519	commissarissen (zonder vermelding van namen)
1524	mr. Leonart Coutereel
1526	Floris van Egmond, graaf van Buren; de heer van Rosimbos
1527	Floris van Egmond, graaf van Buren
1530	Floris van Egmond, graaf van Buren
1532	Floris van Egmond, graaf van Buren
1533	Floris van Egmond, graaf van Buren
1534	Maximiliaan van Egmond, heer van IJsselstein (in naam van zijn vader de graaf van Buren); Jan Moys, rentmeester-generaal van Brabant
1535	Floris van Egmond, graaf van Buren; Jan Moys
1536	Floris van Egmond, graaf van Buren; Jan Moys
1545	Engelbert van den Daele, kanselier van Brabant

TABEL 7.1. Commissarissen ter vernieuwing van de wet in 's-Hertogenbosch (1474–1545).

op 21 september naar hertogin Johanna te Brussel reisde *om met hoir te spreken wie sy scepen ten Bossch gheset woude hebben*[5]. Dat de schout toen al, net als na 1422, een door de schepenen opgestelde lijst van verkiesbare personen met zich meenam, staat niet vast, maar mag waarschijnlijk worden geacht. Het lijkt er dan ook op dat met het Nieuwe Regiment van 1422 een reeds langer bestaande gang van zaken formeel is vastgelegd.

In het jaar 1525 verhoogde Karel V het aantal schepenen van zeven naar negen, waarbij steeds *twee vanden oudsten ende verstandichsten scepenen* van de zittende schepenstoel werden gecontinueerd. Ook bepaalde hij dat de jaarlijkse vernieuwing van de wet voortaan zou plaatsvinden door commissarissen van de hertog, die voor de laagschout zouden zweren alleen de *notabelste, eerbaerste ende nuttelicxste persoonen* te zullen kiezen en daartoe eerst een grondig onderzoek in te zullen stellen[6]. De constitutie die Karel V 's-Hertogenbosch in 1525 oplegde, was op vele terreinen zeer ingrijpend, maar de instelling van commissarissen ter vernieuwing van de wet lijkt toch – evenals in 1422 – vooral de formele vastlegging van een al langer bestaande praktijk te zijn geweest. Van een achttal jaren vóór 1525 kan immers met zekerheid worden vastgesteld, dat de nieuwe schepenen ook toen al door hertogelijke commissarissen werden benoemd[7]: zie tabel 7.1. Het is bovendien zeer waarschijnlijk, dat deze procedure vaker is gevolgd. Het eerste geval

5 ARAB RK 2818, 2821, rolrekeningen van hoogschout Floris van Kijfhoek.

6 GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 720; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 123.

7 Gegevens ontleend aan de schepenprotocollen, Nomina Scabinorum en stadsrekeningen.

waarbij van een dergelijke commissaris sprake is, deed zich voor in 1474, toen Adolf van Kleef, heer van Ravenstein en een van de belangrijkste edelen van het Bourgondische hof, de stad aandeed met de opdracht om er de wet te vernieuwen. Aangezien hij echter na 8 oktober arriveerde, hadden de zittende schepenen, krachtens een privilege uit 1388[8], zelf reeds hun opvolgers gekozen[9]. In 1477 en 1478 vernieuwde Maximiliaan van Oostenrijk, de echtgenoot van hertogin Maria, de wet in 's-Hertogenbosch[10]. Het is echter onduidelijk of hij dat hoogstpersoonlijk deed of via tussenpersonen. Zowel in 1483 als in 1485 deed zich de merkwaardige situatie voor, dat zowel Maximiliaan als Adolf van Kleef een – qua personele invulling – verschillende schepenstoel benoemden. In beide gevallen prevaleerde de nominatie door Maximiliaan, hoewel uitdrukkelijk wordt vermeld dat Adolf van Kleef reeds vele jaren de bevoegdheid bezat om de Bossche schepenen te kiezen[11]. Overigens, als Maximiliaan al in eigen persoon naar 's-Hertogenbosch is gekomen om de wet te vernieuwen, dan nog kan zijn rol bij de Bossche wetsvernieuwing als voogd van zijn minderjarige zoon Filips de Schone, strikt genomen niet als commissaris worden omschreven. In de daaropvolgende decennia worden echter wel, zij het sporadisch, commissarissen in de strikte betekenis van het woord vermeld.

Al deze gegevens maken het aannemelijk dat de vernieuwing van de wet in 's-Hertogenbosch op zijn minst al sinds het vierde kwart van de vijftiende eeuw door commissarissen werd uitgevoerd. Dat voor slechts een betrekkelijk gering aantal jaren de activiteit van die commissarissen in de bronnen aanwijsbaar is, doet hier niets aan af; ook voor de periode ná 1525, toen de benoemingsprocedure via commissarissen formeel was vastgelegd, kan immers die activiteit voor een groot aantal jaren niet in de bronnen worden aangetoond. Om precies te zijn: tussen 1525 en 1545 kan slechts voor een negental jaren met zekerheid worden vastgesteld dat de wetsvernieuwing door commissarissen werd gedaan: zie tabel 7.1. Zeer waarschijnlijk hebben echter commissarissen ter vernieuwing van de wet de stad ieder jaar met een bezoek vereerd. Uit de stadsrekeningen blijkt dat de stadsregering vrijwel jaarlijks rond het einde van september een aantal hoge heren een grote maaltijd aanbood, zonder dat de reden van deze beschenking wordt vermeld[12]. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat deze hoge heren op dat moment in de stad waren om – naast de behartiging van andere zaken – ook de wet te vernieuwen. Of de commissarissen vóór 1525 al dezelfde beslissingsbevoegdheden bezaten als daarna, of dat ze wellicht slechts als overbrengers van de keuze van de hertog fungeerden, zoals bijvoorbeeld in Antwerpen steeds het geval is geweest[13], is onzeker. De zelfstandige handelwijze van Adolf van Kleef lijkt echter op het eerste te wijzen.

Wanneer aangenomen mag worden dat tenminste vanaf het laatste kwart van de vijf-

---

8 GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 257; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 29.

9 GAH RA 1244, 1r, 66r, 116r, 263r; GAH OA 574a; GAH OA A535 II, 292v.

10 GAH RA 1247, 383r; 1248, 262r.

11 GAH RA 1253, 369r: *...non obstante quod dominus Adolphus de Ravesteyn vigore commissionis, quam multis annis habuit, super ordinationem scabinorum, alios septem ordinavit...*; GAH RA 1255, 353r.

12 Bijvoorbeeld: GAH OA B41, 1534–1535, *van scencken van wynen ende gelagen*: *Item hebben die greven van Hoirne ende van Bueren, heer Jan vanden Wyngaert, ridder Lubbrecht Turck, Jan Moys rentmeester generael met meer andere heeren ende vrouwen ende jouffrouwen opten Bamisavont snoenens opte Gaffel geteert metten heeren scepenen deser stat ende men heeft hen die twee maeltyden gesconcken om datse deser stat met hueren meyeryen zouden vordderen etc. Belopende tsamen in cost ende wyn 36 gulden 15,5 stuivers; dair van die oude ende nyeuwe scepenen vuyt hueren buydel hebben betaelt 14 gulden 6 stuivers....*

13 WELLS, *Antwerp and the government of Philip II*, 89-90.

tiende eeuw de vernieuwing van de Bossche schepenbank door hertogelijke commissarissen werd uitgevoerd, rijst de vraag wat dan nog de rol van schout en schepenen van 's-Hertogenbosch in het hele proces was. Het is aannemelijk dat ze wel degelijk een actief aandeel bleven behouden. Zeer waarschijnlijk werd de lijst met verkiesbare personen nog steeds door de zittende schepenen opgesteld. Vermoedelijk ook werd die lijst door één van de twee schouten naar de hertog gebracht. Het enige en essentiële verschil is dan dat de hertog niet aan het hof tot een beslissing kwam, die vervolgens door de schout in 's-Hertogenbosch werd bekendgemaakt, maar de beslissingsbevoegdheid heeft overgedragen aan één of meer afgevaardigden, de commissarissen, die zich persoonlijk in 's-Hertogenbosch op de hoogte moesten stellen van de capaciteiten van de kandidaten en pas op basis van hun bevindingen ter plaatse een zevental – en na 1525 een negental – personen tot schepenen benoemden. Toch lijkt de rol van de schout in deze procedure, in vergelijking met de eerdere situatie, aanzienlijk ingeperkt.

De laatste vermelding van een commissaris ter vernieuwing van de Bossche wet dateert van 1545[14]: toen nam Engelbert van den Daele, kanselier van Brabant[15], de honneurs waar. Hoewel de beschikbare gegevens fragmentarisch zijn, bestaat er gegronde reden om te veronderstellen dat dit commissarissen-systeem na 1545 en zeker vóór 1549 in onbruik is geraakt. Aangezien (delen van) de correspondentie, gevoerd over de Bossche wetsvernieuwing, vanaf circa 1550 bewaard is gebleven, kan vanaf die tijd de hele gang van zaken veel nauwkeuriger worden gevolgd[16]. Zo blijkt uit die briefwisseling, dat in 1550 de lijst met nieuwe schepenen voor dat jaar vanuit Brussel in een gesloten brief aan de schout werd gezonden. Van commissarissen is dan geen sprake meer. Nog geen twintig jaar later, in 1568, blijkt in Brussel het bestaan van dergelijke commissarissen al geheel te zijn vergeten. De Raad van State rapporteerde toen namelijk aan landvoogd Alva, dat er nooit commissarissen waren geweest om zorg te dragen voor de vernieuwing van de wet van 's-Hertogenbosch, maar dat die altijd via gesloten brieven aan de schout was geregeld[17].

Hoe heeft dan sedert 1549 de Bossche wetsvernieuwing plaatsgevonden? In 1549 deed zich de vrij uitzonderlijke situatie voor dat de landvoogdes en haar entourage zich eind september, in verband met de inhuldiging van prins Filips binnen 's-Hertogenbosch bevonden[18]. De lijst met namen van verkiesbare personen voor de schepenstoel van 1549 was door de schout zoals gebruikelijk naar de kanselier van de Raad van Brabant gezonden. Die stuurde de lijst door naar de president van de Geheime Raad die zich met de landvoogdes en prins Filips in 's-Hertogenbosch bevond, met het advies om voor de keuze van de nieuwe schepenen een aantal betrouwbare deskundigen te raadplegen: de zittende president-schepen van 's-Hertogenbosch, de stadspensionaris (!), de deken van het kapittel van Sint-Jan en eventueel de hertogelijke rentmeester van de Meierij van 's-Hertogenbosch. Op basis van die informatie werd vervolgens de schepenstoel benoemd door de landvoogdes.

De situatie van 1549 was uitzonderlijk. In de jaren 1550 tot 1580 blijkt de verkiezing van de nieuwe schepenen echter steeds op vrijwel identieke wijze te zijn verlopen. De procedure was als volgt: de schepenen van 's-Hertogenbosch stelden een lijst op met verkiesbare personen. Die lijst bestond, in tegenstelling tot de tijd vóór 1525, steeds uit drie

14 GAH RA 1344, 1r; GAH OA 574a.

15 GAILLARD, *Le conseil de Brabant* IV, 338-339.

16 ARAB AA 809/30.

17 Ibidem, Raad van State aan Alva, d.d. 27-10-1568: *que jusques ores lon nait entretenus aucuns commissaires pour le fait de ladicte nouvelle loy de Boisleduc, ains senvoye tousiours icelle par lettres closes a lescoutette.*

18 VK 128-129, 257-258; VAN HEURN, *Historie der stad* I, 527-535.

groepen namen:

(1) de zittende schepenen, waaruit sinds 1525 jaarlijks twee personen werden gecontinueerd;
(2) de verkiesbare raadsheren, in principe alle nog levende oud-schepenen, met uitzondering van de gezworenen van het lopende jaar, die pas een jaar later opnieuw verkiesbaar waren;
(3) een lijst van personen *om nyeuwe ende jonge scepenen dair vuyt te kiesene*. Hierin werden enkele personen genoemd, die nog nooit schepen waren geweest, maar daarvoor, naar de mening van de zittende schepenen, wel de capaciteiten bezaten.

Dit document werd aan de schout overhandigd, die ervoor zorgde dat de lijst in handen van de kanselier van de Raad van Brabant kwam. In 1557 verontschuldigde de schout zich bij de kanselier voor de omstandigheid, dat hij vanwege ziekte niet persoonlijk zijn opwachting had gemaakt, *gelyck ick den voirsaten van uwen eerwerdigen altyt gewoenlycken ben geweest te doene*[19]. Jan van Brecht (37) ging dus naar eigen zeggen, vóór 1557 jaarlijks met de lijst naar Brussel. Zijn zoon Jacob van Brecht, vanaf 1558 schout, deed dit in ieder geval niet meer: hij handelde de hele zaak schriftelijk af. Jaarlijks attendeerde hij medio september de kanselier erop, dat, *alsoo nu bamisse aenstaende is*, de hertog vóór die dag de nieuwe wet van 's-Hertogenbosch moest kiezen. Hiertoe zond hij een aantal bescheiden naar Brussel: de lijst, opgesteld door de zittende schepenen; een begeleidend schrijven van eigen hand en, een aantal malen, een eigen beoordeling van de personen die op de lijst vermeld stonden; soms gaf hij zelfs de namen van de negen personen die zijn voorkeur hadden. Na de beeldenstorm werd bovendien jaarlijks een door de bisschop of diens plaatsvervanger afgegeven verklaring meegezonden, die inhield dat alle personen op de lijst als goede katholieken bekend stonden.

De beoordeling[20] van elke kandidaat die de schout naar de kanselier zond, is slechts voor een tweetal jaren, waarschijnlijk 1568 en 1570, bewaard gebleven[21]. Om een indruk te geven hoe de schout hierbij te werk ging, mogen hier enkele citaten voor zich spreken:

- *mr. Wouter van Achelen* (5) - *een oudt, versuft man ende nyet vuyten huyse en gaet ende soe nyet bequaem.*
- *Haenrick van Eynthouts* (79) - *is daer bequaem toe.*
- *Roeloff van Eycke* (76) - *wel bequaem, maer woont wel vier mylen weechs vanden Bossche, een edelman.*
- *Goissen van Hedel* (88) - *borger binnen der stadt, nyet bequaem om veel redenen, licht van conditien int bordeel etc.*
- *mr. Zeger Adriaens* (6) - *licentiaet inde rechten ende zeer bequaem.*

Welke zaken en hoedanigheden achtte de schout van belang? In de eerste plaats lette hij op de geestelijke en lichamelijke gezondheid en de leeftijd van de kandidaten. Daarnaast vermeldde hij steeds of een kandidaat buiten de stad woonde, hoe ver die woonplaats dan van de stad was verwijderd en of de kandidaat in kwestie ook nog een huis binnen de stad bezat. Van veel kandidaten noteerde hij of zij van adel dan wel burger waren, academische titels bezaten en of zij van hun renten leefden. Tenslotte gaf hij soms individuele bijzonderheden. In een aantal gevallen raadde hij een bepaalde persoon af *om u bekende redenen*. Ook gaf hij steeds aan of er familierelaties bestonden die een verkie-

19 ARAB AA 809/30, Jan van Brecht, schout van 's-Hertogenbosch aan Jean Scheyfve, kanselier van Brabant, d.d. 14-9-1557.

20 Voor beoordelingen van kandidaten voor het stadsbestuur in andere steden: WELLS, *Antwerp and the government of Philip II*, 91, noot 39; WOLTJER, 'Een Hollands stadsbestuur', 262.

21 ARAB AA 809/30, twee ongedateerde stukken.

zing konden uitsluiten of bemoeilijken; zo vermeldde hij bijvoorbeeld over Bartholomeus Loef (119), dat diens zoon Goyaert Loef (120) het voorgaande jaar schepen was geweest en voor het daaropvolgende jaar genomineerd was om gecontinueerd te worden. Vader Bartholomeus kwam derhalve niet in aanmerking om samen met zijn zoon in één schepenstoel te worden verkozen. Tenslotte maakte de schout melding van functies die kandidaten bekleedden en die een verkiezing tot het schepenambt zouden bemoeilijken, zoals accijnspachter of officier van een particuliere heer.

Er dient hier trouwens opnieuw gewezen te worden op de steeds tamelijk gespannen verhouding tussen stadsregering en schout[22]. De hele zestiende eeuw door doen zich bij voortduring conflicten tussen deze beide instanties voor. Het ligt dan ook voor de hand dat de schout zijn adviserende rol bij de wetsvernieuwing als wapen in die conflicten zou kunnen gebruiken. Een aantal schepenen was aan hem verwant, maar of zij door zijn toedoen waren verkozen, is onzeker; uiteindelijk was het immers de schepenbank die de nominatielijst opstelde. De schout kon alleen personen die op die lijst stonden pousseren. Toch waren de schepenen bevreesd dat de schout zijn invloed zou aanwenden om een protégé te laten benoemen. Toen in maart 1576 schepen Henrick van Eyndhouts (79) was overleden, zonden de overgebleven schepenen de kanselier of de landvoogd snel een lijst met de namen van raadsheren die dagelijks de vergaderingen bijwoonden, om daaruit een vervanger te kiezen. Ze ondernamen deze actie naar eigen zeggen mede *alsoe wy verstaen ende oyck beducht syn, dat myn heere den schoutet deser stadt daer toe gerne nae synen appetyten eenen soude moigen promoveren*[23].

Als gevolg van al deze activiteiten kon de kanselier tenslotte beschikken over een lijst van steeds rond de veertig namen. Tevens kende hij het oordeel van de schout over die personen. Daarnaast wist hij in hoeverre alle kandidaten als goed katholiek bekend stonden. De aanbevelingen uit het Bossche zullen voor de kanselier zwaar hebben gewogen, maar waren zeker niet de enige basis voor zijn oordeel, dat in een enkel geval dan ook sterk van die aanbevelingen afweek. Zo gaf de schout bijvoorbeeld over twee leden van de familie Pynappel, die op de nominatie stonden, een positief oordeel: hij achtte beiden bekwaam tot het vervullen van het schepenambt. De kanselier schijnt echter een veto over alle leden van deze familie te hebben uitgesproken, omdat zij in het nabije verleden de hertog zeer slecht hadden gediend bij de inning van de beden[24]. Tussen 1562 en 1581 is dan ook geen enkele Pijnappel schepen geweest, hoewel wel regelmatig leden van die familie op de nominatie stonden. Het is duidelijk dat de kanselier ook uit andere bronnen inlichtingen inwon over de verschillende kandidaten. Het ligt voor de hand dat hij de Bossche gedeputeerden bij de vergaderingen van de Staten van Brabant raadpleegde. Vaak was dit de Bossche president-schepen of een andere schepen, vergezeld van een secretaris of later de stadspensionaris. Bovendien was in de Brusselse regeringskringen ook een aantal personen werkzaam uit 's-Hertogenbosch en omgeving. Zo werd in 1586 het advies gevraagd van Willem van Veen, afkomstig uit Oisterwijk, en Willem van Breugel, uit Oirschot, raadsheren van de Raad van Brabant[25]. Bij de eerste wetsvernieuwing na de

22 Zie p.102-103.

23 ARAB AA 809/30, schepenen van 's-Hertogenbosch aan de kanselier van Brabant of de landvoogd, d.d. 24-3-1576.

24 Ibidem, de kanselier van Brabant aan landvoogdes Margaretha van Parma, d.d. 20-4-1567: *..et touchant les Pynappels, vostre alteza scait que aulcuns diceulx ont faict mauvais office endroict des aydes, tellement que depuis deux ou trois ans enca elle na volsu honnourer aulcuns de ladicte famille...*

25 Ibidem, de kanselier van Brabant aan de landvoogd, d.d. 3-9-1586. Over de beide raadsheren: DE RIDDER-SYMOENS, 'Milieu social', 273.

troebelen van 1566 en 1567, legde de kanselier bovendien zowel de commissarissen die in 's-Hertogenbosch die gebeurtenissen aan het onderzoeken waren[26], alsook Luis del Rio, lid van de Raad van Beroerten[27], een lijst met twaalf namen voor, met de vraag of vast stond dat deze personen op geen enkele manier bij de ongeregeldheden betrokken waren geweest. Tenslotte kon kanselier Jan Scheyfve putten uit zijn eigen, bittere ervaringen: hij had namelijk de eerste maanden van 1567 in 's-Hertogenbosch doorgebracht in een poging om de orde daar te herstellen. Deze missie was hopeloos mislukt; feitelijk had hij de eerste maanden van 1567 min of meer als gevangene binnen de stad door moeten brengen[28]. In die tijd moet hij heel wat indrukken en informatie hebben opgedaan, die hem bij latere wetsvernieuwingen van pas zijn gekomen.

Al deze activiteiten van de kanselier resulteerden tenslotte in een lijst van negen personen, die jaarlijks aan de landvoogd of landvoogdes werd voorgelegd. Uiteindelijk moest die functionaris zijn of haar fiat geven. In principe stond het de landvoogd vrij de lijst naar eigen inzicht te veranderen, maar van dit recht is – voor zover na te gaan – geen enkele maal gebruik gemaakt: steeds werd het door de kanselier voorgestelde negental ook daadwerkelijk benoemd. De landvoogd of landvoogdes zond vervolgens een biljet met de namen van de gekozen schepenen naar de schout van 's-Hertogenbosch. Daarbij moet nog gesignaleerd worden dat de hertog van Alva in 1568 serieus heeft overwogen om de vernieuwing van de wet voortaan door de commandant van het garnizoen dat sinds 1567 in 's-Hertogenbosch lag, te laten uitvoeren of door de commandant en de schout samen. Nadat zowel de Raad van Brabant als de Raad van State ernstig hadden gewaarschuwd tegen een dergelijke inbreuk op de traditionele gang van zaken, heeft Alva van dit plan afgezien[29].

Het bleef de taak van de schout om namens de hertog de negen uitverkorenen *in de possessie van hueren officien* te stellen, nadat zij eerst ten overstaan van hem de gebruikelijke eed hadden afgelegd. Hiervoor moesten alle nieuwe schepenen op het vastgestelde tijdstip in de stad aanwezig zijn. Dat was niet altijd even gemakkelijk te bewerkstellingen daar veel kandidaten buiten de stad woonachtig waren, soms voor een deel van het jaar, vaak ook permanent. Andere kandidaten waren nogal eens voor particuliere zaken op reis. Uit de post *uitgaven aan bodenloon* in de stadsrekeningen blijkt dat tussen 1500 en 1580 maar liefst 87 nieuwe schepenen door een bode naar de stad moesten worden geroepen, om de eed te komen afleggen[30]. Daar in deze posten bijvoorbeeld de herhaalde missies naar Everaert Berwouts (19) in Ravenstein, die in 1579 tot schepen was benoemd, maar bleef weigeren om de functie te komen vervullen[31], niet voorkomen, moeten deze getallen als minima worden beschouwd. Waarheen die boden werden gestuurd is weergegeven in tabel 7.2.

Wanneer de genomineerde personen dan eindelijk in de stad waren verzameld, kon de schout hun de eed afnemen en hen vervolgens aldus installeren. De beëdiging van de nieuwe schepenstoel vond vrijwel steeds binnen de gestelde termijn van 1 tot en met 8 oktober plaats. Wanneer de nominatie voor de nieuwe schepenen niet in die periode in 's-Hertogenbosch was gearriveerd, hadden de zittende schepenen zoals gezegd het recht zelf een nieuwe schepenbank te benoemen. Van dit voorrecht is slechts een zeer enkele keer ge-

---

26 ARAB AA 809/30, Commissarissen Van der Noot en Van der Borch aan de kanselier, d.d. 16-9-1568.
27 Ibidem, Luis del Rio aan de Raad van State, d.d. 2-10-1568.
28 SCHUTTELAARS, *Bossche beroerten*, 126-155.
29 ARAB AA 809/30, Raad van State aan landvoogd Alva, d.d. 27-10-1568.
30 GAH OA B10 – B86, 1500–1501 – 1579–1580.
31 Zie: SCHUTTELAARS, '"Alsoo nu Bamisse aenstaende is..."', 41-43.

bruik gemaakt: behalve in 1474 gebeurde dit nog slechts in 1438, 1577 en 1579. Eind jaren 1560 en in de jaren 1570 werd de schepenbank niet jaarlijks vernieuwd, maar soms jaren achtereen gecontinueerd. Formeel hadden de zittende schepenen in dergelijke gevallen het recht om een nieuwe bank te kiezen, maar ze hebben daar geen gebruik van gemaakt. Als reden hiervoor kan enerzijds de gespannen situatie en de dreiging die uitging van landvoogd Alva, worden beschouwd, anderzijds kondigde diezelfde Alva elke verlenging van de zittende schepenstoel schriftelijk aan, zij het niet steeds binnen de daarvoor gestelde termijn. Toen het centrale gezag eind jaren 1570 vrijwel geheel wegviel, hebben de Bossche schepenen wél tot tweemaal toe, in 1577 en 1579, zelfstandig de wet vernieuwd. Weliswaar had landvoogd Don Juan op 12 september 1577 te Namen nog een schepenstoel voor 's-Hertogenbosch vastgesteld, maar de brief met de namen van de door hem gekozen schepenen heeft de stad nooit bereikt[32]. De zittende schepenen benoemden dat jaar dan ook zelf hun opvolgers. Slechts vijf van de negen personen die Don Juan had gekozen, kwamen tenslotte in de door de zittende schepenen gekozen schepenbank van 1577 terecht[33].

	1500–40	1541–80
Meierij van 's-Hertogenbosch *	32	27
Antwerpen	16	-
Breda	3	1
Brussel	2	-
Mechelen	2	-
Capelle	1	-
Heusden	1	-
Holland	-	1
Leuven	-	1

* de verdeling binnen de Meierij was als volgt: Oisterwijk 25; Kempenland 10; Maasland 10 en Peelland 9 bodes. Daarnaast werd nog één bode naar Den Dungen gezonden, *één ten plattelande*, en drie naar Gestel (waarvan moeilijk is uit te maken welk dorp in de Meierij hiermee is bedoeld).

TABEL 7.2. Bestemmingen van stadsbodes om personen van hun verkiezing tot schepen op de hoogte te stellen (1500– 1580).

De procedure voor de vernieuwing van de wet, zoals die rond 1550 is ontstaan, bleef gehandhaafd totdat Frederik Hendrik 's-Hertogenbosch in 1629 wist te veroveren. Daarna werd de rol van de hertog overgenomen door de Staten-Generaal in Den Haag[34]. Na 1629 stelden de zittende schepenen nog steeds een lijst met verkiesbare personen op, die via de schout naar Den Haag werd gestuurd. Het lijkt erop dat de schout in die periode heeft getracht zijn rol in de procedure te vergroten, door ook zelf een naamlijst met verkiesbare personen mee te zenden. Rond 1650 leidde dit tot een proces voor de Raad van Brabant in Den Haag tussen schepenen en schout. De stad zond toen zelfs afgevaardigden naar de

32 ARAB AA 809/30, Don Juan aan de schout van 's-Hertogenbosch, d.d. 12-9-1577.

33 Don Juan benoemde: Willem de Borchgreve (32), *Zeger Adriaens* (6), *Goyaert Loef* (120), *Hieronymus Wynants* (188), *Jan van Hedel* (90), Jan Heym (99), Jacob Craen (55), *Arnt van Breugel* (38) en Jacob vander Cammen (48). Uiteindelijk hadden slechts de cursief gedrukte personen zitting in de schepenbank, met naast hen Joest van Ouden (145), Marten 's Heeren (94) (die in dat jaar overleed en werd vervangen door Jacob vander Cammen), Willem Monix (140) en Jan vander Stegen (167). Voor Van Ouden en Monix staat vast dat zij tot de radicale partij behoorden. Zie: PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 70.

34 Krachtens artikel 7 van het capitulatieverdrag van 1629 traden de Staten-Generaal in de rechten van de hertog van Brabant. Ondanks verzet van de provincie Friesland verzochten de Staten-Generaal Frederik Hendrik de vernieuwing van de Bossche wet van 1630, volgens de oude gewoonten en gebruiken van de stad, op zich te nemen. Kort daarna verwierf hij dit recht zelfs voor de duur van zijn leven. Formeel bleven echter de Staten-Generaal de rechtsopvolgers van de Brabantse hertogen. Zie: BEERMANN, *Stad en Meierij van 1629 tot 1648*, 112-113.

drie andere hoofdsteden van het oude hertogdom Brabant, om daar materiaal te verzamelen, om haar zaak kracht bij te zetten[35]. In de achttiende eeuw werd de nominatielijst door de schepenbank opgesteld en vervolgens door president-schepen en pensionaris naar Den Haag gebracht[36]. De belangrijkste elementen in de procedure zijn eeuwenlang dezelfde gebleven: nominatie door schepenen, intermediaire rol van de schout, benoeming door de centrale overheid, beëdiging door de schout.

Het belangrijkste verschil tussen de Bourgondisch-Habsburgse periode en de Generaliteitsperiode is gelegen in de vrijheid die de centrale overheid nam bij de keuze. Vóór 1629 koos de landvoogd steeds personen die op de nominatie van de Bossche schepenen stonden, na 1629 weken Staten-Generaal (of stadhouder) hier geregeld van af: personen die niet door de Bossche stadsregering waren genomineerd, werden toch benoemd. Zo is bekend dat zeventien personen, die tussen 1710 en 1740 tot schepen van 's-Hertogenbosch werden gekozen, niet op de nominatielijst van de zittende schepenen hebben gestaan[37]. Lobbyen voor ambten was na 1629 dan ook een veel voorkomend verschijnsel. Vóór 1629 had een lobby bij de Brusselse overheden om tot het schepenambt van 's-Hertogenbosch te worden geroepen weinig zin, tenzij men op de nominatie van de zittende schepenen stond. Wanneer er vóór 1629 al is gelobbyd, zal dat vooral in 's-Hertogenbosch zelf zijn gebeurd.

7.1.1.2. genomineerden die geen schepen werden

Helaas ontbreken voor de zestiende eeuw de gegevens die dieper inzicht zouden kunnen verschaffen in de gang van zaken rond het opstellen van de jaarlijkse nominatielijst. Een analyse van de eigenschappen en kenmerken van de Bossche schepenen in deze periode kan dit gemis gedeeltelijk opvangen. Zij heeft evenwel slechts betrekking op degenen die tenslotte de stap van nominatie naar benoeming hebben gezet. De groep die wél werd genomineerd, maar het nooit tot schepen heeft gebracht, blijft grotendeels in het duister. Een analyse van juist deze groep zou meer licht kunnen werpen op de criteria die door de Bossche stadsregering werden gehanteerd, om iemand voor het schepenambt te nomineren, en bovendien op de eisen die de landsregering aan toekomstige stadsbestuurders stelde.

Voor de periode van 1550 tot en met 1580 zijn voor een tiental jaren de lijsten met genomineerden bewaard gebleven[38], zodat ook de namen van de personen bekend zijn, die wel genomineerd, maar uiteindelijk nooit benoemd zijn. In die tien jaar werden 32 personen in totaal 47 keer genomineerd *om nyeuwe en de jonge scepenen dair vuyt te kiesene*: zie tabel 7.3. Van die 32 brachten tenslotte, na één of meer nominaties, 20 personen het tot het schepenambt. Voor de overige 12 kandidaten[39] was deze eer niet weggelegd. Van die 12 overleden er 3 kort na hun eerste nominatie. Dirck vanden Berge (R4) werd waarschijnlijk nooit benoemd, omdat hij geen geboren Brabander zou zijn[40]. Ook Marcelis

---

35 GAH OA A63, d.d. 25-1-1656.

36 GAH OA A565, Collectanea van Heurn, 1591rv.

37 DE BROUWER, MEIJER, SCHELLEKENS, *'De heeren van de leeden'*, 21.

38 ARAB AA 809/30. Nominatielijsten voor de schepenstoel van de jaren: 1552, 1557, 1560, 1561, 1562, 1566, 1567–1568, 1569–1570–1571, 1571, 1576.

39 Wellicht waren het er overigens maar 11, omdat de persoon van Frans Berwouts niet te plaatsen is en het hier zeer waarschijnlijk een verschrijving van de naam Everaert Berwouts (19) betreft (zie tabel 7.3).

40 ARAB AA 809/30, beoordeling van de kandidatenlijst van ca. 1568 door de schout van 's-Hertogenbosch. De schout meldt achter de naam van Dirck van den Berge: *zeer wel bequaem, goet verstant ende woenende binnen der stadt.* In een andere hand is daarbij geschreven: *het schynt*

Naam	jaar / jaren van nominatie	jaar van eerste benoeming + bijzonderheden
Achelen, Willem van (4)	1560	1560
Berge, Dirck vanden (R4)	1567/8	-
Berwouts, Everaert (19)	1566	1566
Berwouts, Frans	1561	-
Boert, Henrick van	1566	-
Brecht, Arnt van (34)	1566 1576	1579
Breugel, Arnt van (38)	1576	1577
Broekhoven, Henrick van (44)	1569/71	1571
Cammen, Jacob van der (48)	1576	1577 (vervanger)
Craen, Jacob (55)	1576	1579
Erp, Walraven van (72)	1562	1562
Erp, Willem van	1576	1581
Haastrecht, Goyaert van (84)	1561 1562	1562
Hedel, Goessen van (88)	1552	1553
Hedel, Lazarus Zegers	1557 1561	- † 29-7-1572
Heeren, Henrick (93)	1569/71 1571	1571
Heym, Jan (99)	1561 1562 1567/8	1569
Leemput, Henrick vanden	1552 1557	- † 7-10-1557
Leemput, Jan vanden	1566	- † 15-11-1568
Liebergen, Jan van (117)	1557	1557
Loef, Goyaert (120)	1561	1561
Malsen, Karel van	1576	- † 1587
Moins, Marten (132)	1562 1569/71 1571	1575
Monix, Goyaert	1560 1561 1562	-
Os, Peter van (143)	1552	1552
Pynappel, Marcelis	1567/8 1569/71 1571	- † 7-3-1581
Staeckenbroeck, H. van (164)	1561	1561
Vechel, Willem van	1567/8 1569/71	-
Vladeracken, Nicolaes van (180)	1566	1566
Water, Jan vande (183)	1552	1552
Wyck, Loenis van	1569/71	- † 1-11-1570
Wyfliet, Jan van	1576	-

* mogelijk een verschrijving voor Everaert Berwouts, die in 1566 voor het eerst schepen werd.

TABEL 7.3. Genomineerden die het schepenambt nog niet eerder hadden vervuld, 1550–1580.

Pijnappel heeft het, ondanks herhaalde nominatie, nooit tot schepen gebracht. Aangezien zijn vader en twee van zijn broers al schepen waren geweest, lag het in de lijn der verwachting dat Marcelis in hun voetsporen zou treden. Drie maal achtereen stond hij op de

dat hy geen brabander is. Mogelijk is hij dezelfde als Dirck Gerarts vanden Berch, afkomstig van Weert, die in 1542–1543 poorter van de stad werd (GAH OA B49, 1542–1543 *vanden gheenen die poirters gheworden zyn*). Hij behoorde overigens wel door zijn huwelijken met achtereenvolgens Anna Belaerts en Weyndelmoet van Ouden tot de kring van de schepenfamilies. Zijn zoon Gerit was tussen 1584 en 1614 acht maal schepen van de stad.

nominatie, in 1567, 1569 en 1571, maar door het reeds vermelde veto vanuit Brussel is hij nooit schepen geworden[41]. Voor de overige zeven kandidaten is het moeilijker om een verklaring te vinden waarom zij nooit schepen zijn geworden. Karel van Malsen, vanaf 1561 heer van Tilburg, zou in 1566 tot het Verbond van Edelen hebben behoord. In de jaren zeventig stond hij echter aan de zijde van de landsheer[42]. Blijkbaar werd hij door de Bossche schepenbank voorgedragen als exponent van de Meierijse adel. Van nauwe contacten tussen Van Malsen en de stad is verder niets bekend. Het is niet uitgesloten dat van de andere kandidaten een aantal geen geboren poorter van de stad is geweest, en dus officieel niet het schepenambt kon bekleden.

Wanneer de groep van 32 genomineerden nader wordt bekeken, kunnen karakteristieken worden vastgesteld, die blijkbaar in belangrijke mate meewogen bij de nominatie door de zittende schepenen. 6 van de 32 genomineerden waren van adel, 10 van de 32 bezaten een universitaire graad. Van 16 van hen was de vader of de schoonvader al schepen geweest, van 2 een broer. Van 2 was de vader of schoonvader in het verleden secretaris van de stad geweest, van nog eens 2 schout. In totaal kan van 72% van de genomineerden een dergelijke nauwe familierelatie met het bestuurlijk establishment van de stad 's-Hertogenbosch worden vastgesteld.

De voorkeuren van de hertogelijke autoriteiten kunnen enigszins worden afgeleid uit de karakteristieken van de personen die tenslotte nooit schepenen zijn geworden. Met uitzondering van Karel van Malsen, werden alle edelen onder de kandidaten door de hertog gekozen. Uit de correspondentie over de benoeming blijkt dat er in het Brusselse naar werd gestreefd steeds een aantal edelen in de Bossche stadsregering te benoemen[43]. Ook de meeste academisch geschoolden werden uitverkoren. Waarom de kanselier en de zijnen de ene kandidaat boven de andere verkozen, kan voor een aantal kandidaten worden beredeneerd, maar is niet voor elke persoon te achterhalen.

7.1.1.3. formele eisen voor het schepenambt

Aan personen die in 's-Hertogenbosch het schepenambt vervulden, werd een aantal formele eisen gesteld. In de eerste plaats dienden schepenen geboren poorters van de stad te zijn[44]. Daarnaast moesten zij minimaal 25 jaar oud zijn. Ook bestonden er vermogenseisen. Aanvankelijk werd wat dat betreft geen enkele grens in de vorm van een bepaald bedrag gesteld. Bij de bestuurswijziging van 1494 kwam daarin verandering: alleen personen die jaarlijks minstens 100 gulden uit renten verkregen of over een vermogen van meer dan 1200 gulden beschikten, kwamen voor het schepenambt in aanmerking. Onduidelijk is of deze specifieke eis ook na 1498, toen het oude bestuurssysteem weer werd hersteld, bleef gelden. Na beëindiging van zijn mandaat was de aftredende schepen twee jaar lang niet herverkiesbaar. De functie van schepen was voorts onverenigbaar met een aantal

---

41 Zie p.217.

42 BECX, 'De oorsprong van het kasteel van Tilburg', 100.

43 ARAB AA 809/30, de kanselier van Brabant aan de landvoogd, d.d. 3-9-1586: .. *je choisiroy les mesmes que lesdicts de la ville ont marcquez audict billet, qui sont cinq bon bourgeois, mais pour nexclure du tout les gentilz hommes pour ceste annee, il nous sembloit que lon pourroit prendre Walraven van Erp et Jehan Heym, qui sont des nobles et puis...* Aangezien de voordracht door de schepenen voor dat jaar niet is bewaard, is de toedracht niet geheel duidelijk. Het lijkt erop dat de schepenen voor dat jaar naast twee gecontinueerde en twee nieuwe schepenen, vijf burgers hadden voorgedragen. De kanselier heeft op zich geen grote bezwaren tegen deze keuze, maar om ook de adel een rol te laten spelen, wijkt hij bewust af van de voordracht van de Bossche schepenen en stelt hij zelf een tweetal edelen voor. Zie ook: paragraaf 7.2, p.252-253.

44 Zie hoofdstuk 2.

andere ambten, zoals die van hoog- en laagschout, secretaris, stedelijk rentmeester en rentmeester van de domeinen. Bovendien was het schepenen verboden om stadsaccijnzen te pachten. Dat men er in Brussel voor waakte om personen met te nauwe familiebanden, overigens vooral langs mannelijke lijn, in één schepenstoel te benoemen, is reeds ter sprake gekomen[45].

De regels waren duidelijk. Maar werden deze regels in de realiteit van alledag wel in alle gevallen nagekomen? De resultaten van het onderzoek naar de financieel-economische situatie wijzen uit dat de schepenen allen tot de vermogenselite van de stad behoorden[46]. Dit is ook niet verwonderlijk als men bedenkt dat een schepen geen salaris ontving, maar wel een jaar lang een groot deel van zijn tijd in dienst van de stad spendeerde. Alleen degenen die van de opbrengsten van hun vermogen konden leven of in de gelegenheid waren een jaar lang hun economische activiteiten nagenoeg te bevriezen, kwamen voor het schepenambt in aanmerking.

De eis dat elke schepen geboren poorter van de stad moest zijn, is in hoofdstuk 2 reeds aangestipt. Daar is het geval van Jan van Erp (66) aan de orde gesteld. Over hem gingen na zijn benoeming tot schepen in 1515 geruchten dat hij geen geboren poorter van 's-Hertogenbosch zou zijn. Gesteund door getuigenverklaringen van familieleden wist Van Erp aan te tonen dat hij weliswaar in Rosmalen was geboren, maar in 's-Hertogenbosch in de Sint-Jan was gedoopt en derhalve geboren poorter van de stad was[47]. Een en ander lijkt erop te wijzen dat de eis van geboren poorterschap geen dode letter was of was geworden, maar dat iedere schepen daadwerkelijk werd getoetst. Toch blijkt de praktijk soms van het voorschrift af te wijken: van enkele schepenen is achteraf met zekerheid vast te stellen dat zij géén geboren poorters van de stad waren; het geboren poorterschap van een aantal anderen kan met recht worden betwijfeld. Dat het stadsbestuur in 1515 aan de centrale overheid had verzocht om Jan van Erp te vervangen, indien hij zijn geboren poorterschap niet met bewijzen kon staven, lijkt niet zozeer ingegeven door grote eerbied voor de formele regels rond het schepenschap, maar veeleer het gevolg van politieke onenigheid binnen de raad, waarbij een deel van de raad zich – met onbekende beweegredenen – tegen de benoeming van Van Erp verzette.

De lijst met kandidaat-schepenen, die de zittende schepenen jaarlijks naar Brussel zonden, bevat geregeld de namen van personen, van wie men zich kan afvragen of zij geboren poorters van 's-Hertogenbosch waren. Het geval van Dirck vanden Berge (R4) kwam al ter sprake: hij stond wel op de nominatie, maar een Brusselse functionaris noteerde in de marge bij zijn naam: *het schynt dat hy geen brabander is*[48]. Vanden Bergh bracht het dan ook nooit tot schepen. Of de in 1576 genomineerde Karel van Malsen, heer van Tilburg, geboren poorter was is evenzeer twijfelachtig. Ook hij werd niet tot schepen gekozen. Dat overkwam wel Goyaert van Haastrecht (84), heer van Drunen, aan wiens geboren poorterschap eveneens kan worden getwijfeld. Bij het doornemen van de lijst van schepenen komen we meer personen tegen bij wie in dit opzicht vraagtekens kunnen worden gezet. Bijvoorbeeld Hercules van Edingen (63), heer van Kestergat, schepen van 's-Hertogenbosch in 1538. Hij was een telg van de adellijke familie Van Edingen die vooral in en rond Brussel actief was[49]. Het ligt voor de hand aan te nemen dat ook Hercules in of

45 Zie p.216-217.
46 Zie hoofdstuk 8.
47 Zie p.37.
48 ARAB AA 809/30. Vergelijk p.220.
49 Men denke bijvoorbeeld aan de rol van Jan van Edingen in de Brusselse stedelijke politiek rond 1469: HENNE en WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, 226-228. Zie ook: DE RIDDER-SYMOENS, 'Ukkelse schepenen', 224, stamboom VII.

nabij Brussel ter wereld is gekomen. Door zijn huwelijken kwam hij echter in contact met 's-Hertogenbosch. Eerst huwde hij Dircxken, dochter van schepen Gerlach de Rover (160), en na haar overlijden trad hij voor de tweede maal in het huwelijk met Agnes, dochter van schepen Willem van Os (144). Daar zijn successieve schoonfamilies tot de bestuurlijke bovenlaag van 's-Hertogenbosch behoorden, zal ook Hercules geschikt zijn geacht voor zitting in de Bossche schepenbank. Daarna heeft hij 's-Hertogenbosch de rug toegekeerd en keerde hij terug naar Brussel[50], alwaar hij in 1554 als burgemeester overleed. Henrick Massereel (127), schepen in 1524, en Jan vanden Wyngaerd (190), schepen in 1521, 1545 en 1546, stamden uit belangrijke Bredase geslachten en zijn zeer waarschijnlijk geen van beiden in 's-Hertogenbosch geboren.

Enkele schepenen vinden we zelfs onder de gekochte poorters terug: een overtuigender bewijs dat zij géén geboren poorters van 's-Hertogenbosch waren, is niet mogelijk. In drie gevallen is het niet geheel zeker of het om dezelfde personen of om naamgenoten gaat[51], bij drie inschrijvingen in het poorterboek staat het onomstotelijk vast dat we hier te doen hebben met personen die later zitting zouden hebben in de Bossche schepenbank. Anton Belaerts (13), afkomstig uit Oirschot, waar zijn vader schepen was geweest, werd op 7 januari 1508 poorter van 's-Hertogenbosch[52] en fungeerde in de schepenjaren 1527 en 1528 als schepen van zijn nieuwe vaderstad, zonder dat er problemen zijn gerezen over de aard van zijn poorterschap. Hetzelfde geldt voor Gerit Michiels (129) uit Eindhoven die, na in 1498 al poorter van Helmond te zijn geworden[53], vanaf 28 januari 1504 poorter van 's-Hertogenbosch was[54] en in 1537 schepen van die stad. Everaert Berwouts (19), hoewel afkomstig uit een familie, die in de vijftiende eeuw verschillende Bossche schepenen had geleverd, was evenmin in 's-Hertogenbosch geboren en liet zich in het schepenjaar 1573 als poorter inschrijven[55], hoewel hij al vanaf 1566 onafgebroken als schepen van de stad had gefungeerd. Dat Berwouts op het moment van zijn uitverkiezing tot schepen geen geboren en ook geen gekocht poorter van 's-Hertogenbosch was, is hem toen blijkbaar niet aangerekend. Later, na een langslepend conflict tussen Berwouts en de stadsregering[56], gebeurde dat wel. Everard Berwouts was tussen 1566 en januari 1575 continu als schepen in functie geweest. Kort nadat in 1575 een nieuwe schepenstoel was beëdigd, verliet Berwouts de stad, eerst waarschijnlijk naar zijn bezittingen in het kwartier Kempenland, maar al vrij snel vestigde hij zich in Ravenstein, gelegen buiten de Meierij van 's-Hertogenbosch, onder de jurisdictie van de hertog van Kleef. Toch werd Berwouts in 1579 opnieuw tot schepen gekozen. Er ontspon zich een briefwisseling, waarin Berwouts zonder de Bossche stadsregering voor het hoofd te willen stoten trachtte onder deze

---

50 GAH OA B53, 1546–1547, *van schencken van wynen*: de stadsregering schenkt onder andere een hoeveelheid wijn aan *myn heer Kestergate, bourgermeester binnen Bruessel*.

51 *Jannen van Brecht s. wylen Goessen van Brecht* werd als eerste nieuwe poorter van het schepenjaar 1523 ingeschreven (GAH OA B31). Het lijdt nauwelijks twijfel dat we hier te maken hebben met de Jan van Brecht, die in 1523 voor het eerst schepen van 's-Hertogenbosch werd. Wellicht was Petrus van Balen, die op 1 februari 1506 werd ingeschreven als nieuwe poorter van 's-Hertogenbosch (GAH OAA 8085) dezelfde als de Peter van Balen (12), die in 1533 schepen van de stad was. Tenslotte waren Matheeus Kuysten, die tussen Sint-Jan (24 juni) 1468 en Sint-Jan 1469 poorter werd (ARAB RK 13005, Sint-Jan 1468 – Sint-Jan 1469) en Mathys Kuyst, die vanaf 1498 driemaal schepen was, wellicht één en dezelfde persoon.

52 GAH OAA 8085, als Anthonis Rutgers Belaerts; in de rekening van de laagschout wordt hij slechts als Anthonis Rutgers aangeduid.

53 MELSSEN, 'Gerard Michiels uit Eindhoven', 142.

54 GAH OAA 8085.

55 GAH OA B80.

56 Zie hierover uitgebreider: SCHUTTELAARS, '"Alsoo nu Bamisse aenstaende is..."', 41-43.

nieuwe benoeming uit te komen. Ondanks herhaald aandringen vanuit 's-Hertogenbosch hield Berwouts voet bij stuk: hij kwam niet naar de stad. De stadsregering op haar beurt weigerde een andere schepen te laten benoemen: 's-Hertogenbosch kende dat jaar slechts acht schepenen. Blijkbaar zijn de twistende partijen later tot een vergelijk gekomen: in 1581 werd Berwouts opnieuw tot schepen benoemd, en ditmaal aanvaardde hij zijn verkiezing wel. Dat hij het volgende jaar zelfs tot president-schepen werd benoemd, ging sommigen in de stadsregering echter te ver. Nu werd hem blijkbaar wel voor de voeten geworpen dat hij geen geboren poorter was. Berwouts verweerde zich hiertegen door te stellen dat aan de eis dat een schepen geboren poorter van de stad diende te zijn, sinds mensenheugenis nooit enige aandacht was besteed en wees daarbij naar zijn eigen aanstellingen in het verleden[57]. In Brussel had men meer respect voor de Bossche privileges. Landvoogd Alexander Farnese erkende dat de Bossche schepenen geboren poorters van de stad dienden te zijn, maar hield in 1582, bij wijze van uitzondering, toch vast aan de benoeming van Berwouts[58]. Dat de eis van geboren poorterschap door onwillige kandidaten ten eigen voordele kon worden uitgebuit, bleek in 1584, toen twee personen, die tot schepen waren benoemd, weigerden de eed af te leggen, omdat zij geen geboren poorters waren[59]. Voor de periode 1500–1580 mag worden geconcludeerd dat niet in alle gevallen aan de eis dat iedere schepen geboren poorter van 's-Hertogenbosch diende te zijn, werd voldaan. Naar alle waarschijnlijkheid was dat wel in de grote meerderheid van de benoemingen het geval. Over het algemeen leidde de benoeming tot schepen van een persoon die geen geboren poorter was, niet tot protesten. Indien dat wel het geval was, speelden meestal andere motieven dan de verdediging van de stedelijke privileges een doorslaggevende rol.

De leeftijd van de schepenen zal verderop in dit hoofdstuk nader worden besproken; hier gaat het alleen om de vraag of de eis dat een schepen *minstens 25 jaar oud moest zijn* steeds werd nageleefd. Van 107 van de 191 schepenen is de geboortedatum en derhalve de leeftijd bij de eerste benoeming tot schepen bij benadering bekend[60]. Verreweg de meeste schepenen hadden bij hun eerste benoeming hun vijfentwintigste levensjaar reeds lang voltooid. Toch waren zo'n 22 schepenen bij hun eerste benoeming jonger dan 30 jaar en enkelen van hen wellicht ook jonger dan 25 jaar. Jan van Breugel (39) was rond 1497 geboren en werd in 1520 voor het eerst schepen: hij was toen pas circa 23 jaar oud[61]. Henrick Kuyst (111) zag op een niet nader te bepalen tijdstip tussen 1488 en 1491 het levenslicht[62] en was bij zijn eerste benoeming tot schepen in 1512 derhalve tussen de 21 en 24 jaar oud. Het geboortejaar van schepen Lambert vanden Broeck (41) moet tussen 1481 en 1484 hebben gelegen[63]; toen hij in 1507 voor het eerst in de schepenbank werd geroepen was hij tussen de 23 en 26 jaar oud. Dirck de Borchgreve (29) tenslotte was rond 1488 geboren[64] en werd in 1513 op ongeveer vijfentwintigjarige leeftijd voor het eerst schepen. Bij slechts een gering aantal van de 191 schepenen die tussen 1500 en 1580

57 GAH OA A239, 16-10-1582: *hoe wel nochtans hy nyet en gelooft dat by memorie van menschen oyt regardt is genoemen geweest int ordineren vande scepen stoele weder sy geboren porters waeren oft nyet ofte dat sulckx oit is geusert geweest...*

58 GAH Collectie Provinciaal Genootschap 375a, 309r, 20-11-1582.

59 JACOBS, *Justitie en politie*, 36.

60 Zie p.239, tabel 7.6.

61 GAH OA A245, 87v-88r, 12-10-1538: *Jan van Brogel oudt omtrent een ende viertich jairen, inden voirs. raidt geweest zynde achttien jairen....*

62 GAH OA A245, 87v, 12-10-1538; GAH OA A593a,b,c.

63 GAH OA A245, 87v, 12-10-1538; GAH OA A593a,b,c.

64 GAH OAA 7851, 259v: op 3-7-1528 was hij omtrent 40 jaar oud.

functioneerden, is niet gelet op de formeel vastgestelde minimumleeftijd. Tegen deze uitzonderingsgevallen zijn blijkbaar geen protesten gerezen.

Een schepen moest volgens de privileges van de stad na beëindiging van zijn ambtstermijn twee jaar wachten alvorens hij herkozen kon worden. Controle van de schepenlijsten voor de periode 1500–1580 wijst uit dat bij vrijwel alle schepenbenoemingen inderdaad een rustpauze van minimaal twee schepenjaren in acht werd genomen. Slechts in de woelige jaren zestig en zeventig werd een enkele keer van die praktijk afgeweken. Vier schepenen uit de schepenbank van 1565 (6, 32, 49, 166) werden al in 1569, na een rustperiode van slechts één schepenjaar, opnieuw benoemd. Bartholomeus Loef (119) was in 1566, na een wachttijd van twee jaar, voor de tiende keer tot schepen benoemd. Deze schepenstoel bleef op verzoek van landvoogd Alva functioneren tot 1 maart 1569. De daaropvolgende schepenbank werd op haar beurt pas rond Bamis 1571 vervangen. In die nieuwe bank was ook een plaats toebedacht aan Bartholomeus Loef, hoewel er sinds zijn aftreden in 1569 pas één schepenambtstermijn (maar wel ruim twee-en-een-half jaar) was verstreken. Goyaert Lombaerts (123) en Ghysbert Heym (97), Loefs medeschepenen uit 1566, werden in 1571 eveneens opnieuw benoemd. Bartholomeus' zoon Goyaert Loef (120) was in 1569 schepen geweest en werd in 1575, na een pauze van slechts één schepenbank opnieuw benoemd, evenals Zeger Adriaens (6). Het kon in deze crisisjaren echter nog sterker: Everaert Berwouts (19) was zonder onderbreking van 1566 tot 1575, in drie opeenvolgende schepenbanken, schepen. Hetzelfde overkwam Jan vander Stegen (166) van 1569 tot 1577. Continuatie van twee schepenen per jaar was in de Bossche bestuurlijke organisatie een vast fenomeen, maar een schepenmandaat kon volgens de regels slechts éénmaal worden verlengd, waarna de betreffende schepen net als alle anderen weer twee jaar moest wachten tot hij opnieuw benoemd kon worden. Deze gevallen, die zich alle voordeden tijdens een crisisperiode, vormen de enige afwijkingen van de wachttijdregel. Geconcludeerd kan worden dat onder normale omstandigheden die regel steeds werd geëerbiedigd[65].

Een andere eis die aan de Bossche schepenen werd gesteld was dat zij niet tegelijkertijd de functie van hoog- of laagschout mochten vervullen; evenmin mochten zij secretaris, stedelijk rentmeester of rentmeester van de domeinen zijn. De incompatibiliteit met de functie van stedelijk secretaris was overigens pas in 1491 formeel vastgelegd. Henrick Pelgrom (S14), vanaf 1471 een van de secretarissen van de stad, had bijvoorbeeld nog in 1489 tevens deel uitgemaakt van de schepenbank. Na 1491 is een dergelijke dubbelfunctie niet meer voorgekomen. Enkele secretarissen brachten het weliswaar tot schepen, maar pas nadat zij het secretariaat hadden neergelegd. Hierover later meer. Voor de andere functies geldt hetzelfde. Zo was Jan van Brecht (37) in 1523, 1526 en 1529 schepen geweest. In 1530 werd hij benoemd tot laagschout van 's-Hertogenbosch, in 1535 tevens tot hoogschout. Pas nadat hij die functies in juni 1558 had neergelegd, werd hij in oktober 1558 weer tot schepen verkozen. Peter van Balen (12) was van 1497 tot 1530 hertogelijk rentmeester van de beden in het kwartier van 's-Hertogenbosch. Na die functie te hebben neergelegd, werd hij in 1533 schepen van 's-Hertogenbosch. Tenslotte de stedelijke rentmeesters: slechts drie personen hebben tussen 1500 en 1580 mogelijk de functie van schepen en rentmeester gecombineerd. Een Arnt Monix (133) was in de schepenjaren van 1514 tot en met 1525 doorlopend rentmeester, terwijl een naamgenoot van hem in 1519 en 1522 schepen was. Gezien de omvang van de familie Monix en de frequentie waarmee de voornaam Arnt in die familie voorkomt, is het niet geheel ondenkbaar dat het hier om

65 Vergelijk: JACOBS, *Justitie en politie*, 40. Zij stelt: 'tenslotte kwam het voor dat aan de termijn niet de hand werd gehouden en er na één of twee jaar herbenoeming plaatsvond'. Voor de periode 1500–1580 gaat dat dus slechts in vijf gevallen op.

twee verschillende personen gaat[66]. Ywan Kuyst (113) was in de schepenjaren 1505–1507 rentmeester, terwijl een naamgenoot van hem in 1506 tevens schepen was: ook in dit geval is het onduidelijk of we met dezelfde persoon of met twee verschillende personen te maken hebben. Van Jan Kanapart (106) is in ieder geval wel zeker dat hij in het schepenjaar 1505 zowel schepen als goede man was. Daarnaast deed zich tussen 1500 en 1580 nog een drietal gevallen voor, waarbij een zojuist afgetreden schepen direct tot rentmeester werd verkozen: Willem van Os (144), in 1528 schepen, werd in 1529 rentmeester; Jan de Wolf (184) werd in 1548 rentmeester, na in 1547 al als schepen te hebben gefungeerd; Henrick van Broekhoven (43) tenslotte werd in 1577 direct vanuit de vorige schepenstoel rentmeester. Dat een gezworene geen rentmeester mocht zijn, was echter niet uitdrukkelijk verboden, hoewel in 1583 schepen Andries van Luyck werd vervangen, omdat hij nog geen twee jaar daarvoor rentmeester was geweest[67]. Ook wat betreft de incompatibiliteit van schepenambt en rentmeesterschap kan worden vastgesteld dat die op een enkele uitzondering na gedurende de gehele onderzochte periode werd gerespecteerd.

Tenslotte gold voor schepenen een verbod op het pachten van stadsaccijnzen. Om elke vorm van misbruik uit te sluiten was in 1525 uitdrukkelijk bepaald *dat die scepenen, gezworen, raiden ende dekens van den ambochten, die te raide zullen commen, egeen excysen van der stadt en zullen mogen pachten off daer paert off deel in hebben, heymelyck off int openbaer, ende dat dieghenen, die excysen gepacht off paert off deel daerinne hebben, in den raedt niet en zullen moegen comen*[68]. Raadpleging van de desbetreffende posten in de stadsrekeningen lijkt uit te wijzen dat schepenen zich tijdens hun ambtstermijn onthielden van het pachten van stadsaccijnzen. Sterker nog, zeer waarschijnlijk lieten leden van de bestuurlijke bovenlaag ook in jaren dat zij geen officiële functies vervulden, zich nauwelijks in met het pachten van stedelijke accijnzen[69]. Werd per abuis iemand tot schepen benoemd, die al een stedelijke accijns in pacht had genomen, dan werd deze direct vervangen, zoals in 1563 Jan van Liebergen (117) en in 1590 Jacob van Balen en Reynier de Haze overkwam[70]. In 1548 was aanvankelijk Henrick van Deventer (60) tot schepen benoemd. Na protesten dat deze Henrick reeds accijnzen had gepacht, verving de landvoogdes hem door zijn broer Herman van Deventer (61)[71]. Deze benoeming heeft blijkbaar geen verdere protesten opgeleverd. Toch zouden die wel gerechtigd zijn geweest, daar uit de schepenprotocollen kan worden opgemaakt dat Herman samen met zijn broer Henrick de bieraccijns had gepacht[72] en daardoor dat jaar evenmin in aanmerking zou mogen komen voor het schepenambt. Dit geval lijkt echter een uitzondering te zijn geweest. Nader onderzoek naar de belastingpachters zou hierover meer duidelijkheid kunnen

66 Wellicht is de rentmeester Arnt Monix dan te identificeren met Arnt Goyaert Monix (134), die in 1527 éénmaal schepen was.

67 JACOBS, *Justitie en politie*, 275.

68 GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 720; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, 476.

69 Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Gent: BOONE, 'Triomferend privé-initiatief'.

70 GAH OA B70, 1563–1564, *van boodenloon*; JACOBS, *Justitie en politie*, 276.

71 Ibidem, 41.

72 GAH RA 1351, 7v. Vreemd genoeg ontbreekt in de stadsrekening van het jaar 1548 elke verwijzing naar deze verpachting. Men zou kunnen stellen dat Herman van Deventer niet als compagnon van zijn broer optrad, maar zich slechts borg stelde voor hem. Dan nog was hij persoonlijk betrokken bij deze verpachting en kon hij naar de geest van de wet dat jaar geen schepen worden.

verschaffen[73].

De formele eisen die aan de Bossche schepenen werden gesteld, blijken over het algemeen te zijn nageleefd. Slechts in een betrekkelijk gering aantal gevallen is ervan afgeweken, meestal zonder dat dit tot protesten heeft geleid. Wanneer iemand, die niet aan alle eisen voldeed, toch door de zittende schepenen op de lijst van verkiesbare personen werd gezet, moet hij wel de instemming van de bestuurlijke bovenlaag hebben genoten. Wanneer er al werd geprotesteerd over de overtreding van een van die regels, was dat veelal ingegeven door motieven van politieke aard, die echter meestal niet meer te achterhalen zijn. Of bijvoorbeeld de ambachtsgilden vaak of zelfs maar ooit gebruik hebben gemaakt van dit protestmiddel, is vooralsnog onbekend.

7.1.1.4. rangorde van schepenen

Het college van schepenen was de belangrijkste bestuurlijke instantie van de stad 's-Hertogenbosch. In tegenstelling tot veel andere steden is de burgemeester hier nooit uitgegroeid tot de belangrijkste bestuurlijke functionaris van de stad. De aanduiding burgemeester, die oorspronkelijk naast die van rentmeester werd gebruikt, verdween zelfs geheel van het toneel. Tijdens de kortstondige bestuurshervorming van 1494–1498 kende 's-Hertogenbosch wel naar voorbeeld van steden als Brussel en Antwerpen een tweetal burgemeesters, maar die functie hield in 1498 op te bestaan. Meer dan in veel andere steden was er in 's-Hertogenbosch sprake van een soort collectief leiderschap. Formeel bestond er immers tussen de schepenen geen onderscheid. In de praktijk heeft zich natuurlijk wel een vorm van hiërarchie ontwikkeld binnen het schepencollege. Deze hiërarchie komt met name tot uiting in de préséance. Hoewel de schepenen – behalve de eerste schepen – in de praktijk nooit met rangtelwoorden werden aangeduid, is de rangorde waarin de schepenen vanuit Brussel werden benoemd zeker niet willekeurig geweest.

De belangrijkste bronnen voor de schepenlijsten zijn de *Nomina Scabinorum* en de schepenprotocollen[74]. Tot 1525 geven deze beide bronnen steeds dezelfde volgorde van schepenen. Deze volgorde is volledig gebaseerd op anciënniteit: het aantal jaren dat was verstreken sinds de eerste maal dat men schepen was geweest bepaalde de plaats op de schepenlijst. Deze vaststelling, die voor de lijsten in de schepenprotocollen ook na 1525 blijft gelden, is van essentieel belang gebleken voor de identificatie van verschillende schepenen met gelijkluidende namen. Zo blijken Jan van Erp (65) en Jan van Erp (66) twee verschillende personen te zijn, die respectievelijk in 1504, 1512, 1518 en in 1515, 1519, 1523, 1526, 1527, 1530, 1531, 1534 schepen waren geweest. Hetzelfde geldt voor de drie Walravens van Erp (70, 71, 72). Van Jan Ghysselen (81) kon zo onomstotelijk worden vastgesteld dat hij in 1499 voor het eerst het schepenambt vervulde en derhalve een andere persoon moet zijn dan de Jan Ghysselen die in 1460, 1466 en 1475 die functie ver-

---

73 Voor een dergelijk onderzoek kan niet worden volstaan met de betreffende posten uit de stadsrekeningen, waar steeds slechts de naam van één pachter wordt vermeld; uit de verpachtingsakten in de schepenprotocollen blijkt echter dat vrijwel alle accijnzen door groepen van twee, drie, vier of meer personen werden gepacht. Een voorbeeld: in 1520 staat in de stadsrekening vermeld (GAH OA B29, 1520–1521, *vander stat assysen*): *Van Henricken Thyss van hout torf te water 121 alde scilden; vanden selven van 12 slagen 12 alde scilden; ende vanden cope ½ alde scilt...* In het schepenprotocol lezen we dat de accijns van het hout ende torff te water inderdaad voor 121 oude schilden is verpacht, maar hier worden als pachters genoemd: *Henricus filius quondam Petri Mathyss, Arnoldus filius quondam Wolteri Neysen et Arnoldus de Broeyecom* (GAH RA 1295, 11r, 15-10-1520). Bij steekproefsgewijze controles bleken overigens onder de tweede, derde en verdere partners van een dergelijke pachtsamenwerking geen schepenen voor te komen.

74 Zie de inleiding van Bijlage 3.

vulde. Men kan zich echter afvragen of de krachtsverhoudingen binnen het college van schepenen ook steeds volgens anciënniteit waren verdeeld, met andere woorden: of de langst dienende schepen ook altijd de rol van voorzitter heeft vervuld.

Na de institutionele veranderingen van 1525 vertoont de volgorde van de schepenlijsten in *Nomina Scabinorum* en in de schepenprotocollen grote verschillen. De lijsten in de protocollen zijn net als voorheen gebaseerd op anciënniteit, maar de volgorde van de schepenen in de *Nomina Scabinorum* wordt vanaf dat moment overgenomen van de benoemingsvolgorde en geeft derhalve de door de hertog of zijn commissarissen gewenste hiërarchie aan. De nieuwe schepenen staan in beide lijsten zonder uitzondering steeds op de onderste plaatsen, maar de volgorde van de andere schepenen kan aanzienlijke verschillen vertonen. Bij wijze van voorbeeld zetten we hier de volgorde van de schepenstoelen van 1547 en 1552, zoals die in beide bronnen wordt gegeven, tegenover elkaar:

1547	*Nomina Scabinorum*	*schepenprotocollen*
	Willem van Os (144)	Willem van Os (1e maal schepen: 1519)
	Frans van Balen (11)	Adriaen van Eyndhouts (1529)
	Henrick Bloeyman (23)	Gerit van Vladeracken (1530)
	Adriaen van Eyndhouts (78)	Rutger van Berkel (1534)
	Gerit van Vladeracken (177)	Marcelis Heymans (1534)
	Rutger van Berkel (18)	Jan de Wolf (1534)
	Marcelis Heymans (100)	Frans van Balen (1538)
	Jan de Wolf (184)	Henrick Bloeyman (1546)
	Goyaert van Vechel (176)	Goyaert van Vechel (1547)

1552	*Nomina Scabinorum*	*schepenprotocollen*
	Marten de Greve (82)	Jan vander Stegen (1526)
	Bartholomeus Loef (119)	Adriaen van Eyndhouts (1529)
	Jan vander Stegen (168)	Frans Bogaert (1532)
	Adriaen van Eyndhouts (78)	Roelof van Eyck (1536)
	Frans Bogaert (25)	Marten de Greve (1540)
	Roelof van Eyck (76)	Willem de Borchgreve (1543)
	Willem de Borchgreve (32)	Bartholomeus Loef (1545)
	Peter van Os (143)	Peter van Os (1552)
	Jan vande Water (183)	Jan vande Water (1552)

De nieuwe schepenen staan in beide lijsten in beide jaren steeds onderaan. Ook valt op dat over het algemeen ook in de Brusselse lijsten de anciënniteit wordt gerespecteerd en dat slechts in enkele gevallen personen, die nog niet zo vaak schepen waren geweest, hoger op de lijst worden geplaatst. In 1547 zijn de nummers 7 en 8 van de anciënniteitslijst op de Brusselse lijst naar de plaatsen 2 en 3 doorgeschoven, voor het overige is de volgorde op beide lijsten identiek. In 1552 zijn de nummers 5 en 7 naar de plaatsen 1 en 2 op de Brusselse lijst doorgeschoven. De lijst met beschikbare raadslieden, die de zittende schepenen jaarlijks naar Brussel zonden, was ook opgesteld op basis van anciënniteit. De Brusselse keuzeheren namen de volgorde van die lijst grotendeels over, behalve waar het de toppositities betreft: op de plaatsen 1, 2 en 3 benoemden zij personen, die zij het meest geschikt achtten. Het doorbreken van de volgorde in anciënniteit vormde bovendien tegelijkertijd binnen het Bossche stadsbestuur en binnen de Bossche samenleving een indicatie voor de omstandigheid dat niet iedere schepen even belangrijk werd geacht.

Vóór 1525 moet er ongetwijfeld ook sprake zijn geweest van een vorm van hiërarchie binnen de Bossche schepenbank. Hoewel alles er op wijst dat de schepenen elkaar in die tijd zagen als gelijken, werden de zittingen van de schepenbank en de raadsvergaderingen

voorgezeten door één van hen. Of die voorzitter aan die functie bijzonder veel extra aanzien ontleende, valt te betwijfelen. Een aanduiding als *eerste schepen, voorschepen* of *president* (-schepen) komt vóór 1525 niet voor in de bronnen van de stedelijke administratie[75], en ook daarna aanvankelijk slechts sporadisch. Alles wijst erop dat de rol van de president-schepen pas na 1525 geleidelijk aan belangrijkheid heeft gewonnen en, mede door het benoemingsbeleid vanuit Brussel, boven de positie van de andere schepenen is uitgestegen. Een en ander blijkt vooral in de jaren zestig en met name de jaren zeventig van de zestiende eeuw. Zo wordt in de schepenlijsten in de schepenprotocollen pas in 1578 voor het eerst met zoveel woorden gesproken van de *præses* van de schepenbank, op dat moment Dirck Aertsen (8), die op basis van zijn anciënniteit in dat jaar de derde plaats innam[76].

Op de plaats in de schepenbank die de verschillende schepenen in de loop van hun carrière innamen, zal in het navolgende nog nader worden ingegaan.

7.1.2. SCHEPENCARRIÈRES

Voor een aantal steden in de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd is het zogenaamde mutatie- of wisselingsritme onderzocht, dat wil zeggen het gemiddeld aantal ambtstermijnen per bestuurder. Blockmans heeft in dat perspectief de carrières en ambtstermijnen van stadsbestuurders van Gent, Dordrecht, Rotterdam en Zutphen voor de periode 1400–1550 aan een comparatief onderzoek onderworpen[77]. Voor Gent constateert hij voor de periode 1400–1506 een gemiddelde van 3,3 ambten per bestuurlijke carrière[78], voor Dordrecht[79] 5,5 ambten (van 2 jaar elk), voor Rotterdam 12 ambten en voor Zutphen gemiddeld 14,5 ambten per carrière[80]. Een verklaring voor deze opvallende verschillen zoekt Blockmans in de omvang en de economische structuur van de verschillende steden: in kleine, weinig op handel en nijverheid gerichte steden zou de participatie aan de politieke besluitvorming gering zijn, terwijl in grotere, meer industrieel en commercieel gerichte steden de participatie hoog en het aantal mandaten per bestuurder dus gering zou zijn[81]. Recent onderzoek lijkt deze stelling echter te ondergraven. Stabel heeft voor kleine Vlaamse stadjes als Hulst

---

75 Slechts éénmaal is er sprake van *den president vanden scepenen* (GAH OA B28, 1519–1520, *van allerhande ende diverse saicken*).

76 GAH RA 1417, 1r.

77 BLOCKMANS, 'Mobiliteit'.

78 Ibidem, 240. Zie ook: BLOCKMANS, 'Het wisselingsproces', 78.

79 Voor Dordrecht is bovendien voor de periode 1350-1565 een mutatieritme van 5,8 berekend: VAN HERWAARDEN, *Geschiedenis van Dordrecht*, 261.

80 BLOCKMANS, 'Mobiliteit', 241, 252. De hoge getallen, variërend van gemiddeld 12,88 tot 16,9 ambten per persoon, die hij in noot 19 op pagina 259 van het geciteerde artikel noemt zijn gebaseerd op cijfers van Smit voor een aantal Noord-Nederlandse steden over de periode 1579 tot 1795: SMIT, 'Das Amersfoorter Regentenpatriziat', 138. In de meeste Hollandse steden bleef men na toetreding voor het leven lid van de Vroedschap. In de berekening die Blockmans hier uitvoert, is elk jaar dat iemand lid van de Vroedschap was als één ambtstermijn geteld. Stierf een vroedschapslid bijvoorbeeld 23 jaar nadat hij tot de vroedschap was toegetreden, dan is hij voor 23 ambtstermijnen meegeteld. De hoge gemiddelden wekken met deze rekenwijze geen verwondering. Wil men echter een zinvolle vergelijking met Zuid-Nederlandse stedelijke bestuurssystemen mogelijk maken, dan moeten voor de Noord-Nederlandse steden alleen functies als schepen en burgemeester, waarvoor men daadwerkelijk gekozen moest worden, worden meegeteld. De berekeningen voor de steden Dordrecht, Rotterdam en Zutphen voor de periode 1400–1550 zijn wel volgens deze methode uitgevoerd.

81 BLOCKMANS, 'Mobiliteit', 237, 255-256.

en Axel voor de vijftiende en zestiende eeuw mutatieritmes geconstateerd, die met respectievelijk gemiddeld 2,27 en 2,61 zelfs nog hoger liggen dan in Gent. Voor Brugge, Eeklo en Kaprijke noemt Stabel respectievelijk gemiddeld 2,6, 3,3 en 3,26 ambten per carrière, in Diksmuide daarentegen vervulden de schepenen gemiddeld 5,3 mandaten[82]. In de periode 1433–1494 vervulde elke magistraats*familie* in Kortrijk gemiddeld 3,53 mandaten als burgemeester en schepen[83]; per individu moet het wisselingsritme daarom nog veel hoger hebben gelegen en derhalve het gemiddeld aantal mandaten aanzienlijk lager dan de genoemde 3,53. In Rijsel daarentegen vervulden de bestuurders tussen 1301 en 1481 gemiddeld 6,9 maal een mandaat[84]. De functionarissen die dezelfde stad tussen 1541 en 1565 bestuurden, hebben gedurende hun gehele bestuurlijke carrière gemiddeld 7,58 mandaten vervuld, waarbij dient te worden aangetekend dat in deze stad de mogelijkheid bestond om door afwisseling van verschillende functies onophoudelijk bestuurlijk actief te blijven[85]. Uit de gegevens die De Ridder-Symoens voor haar onderzoek naar de universitaire vorming van de stadsmagistraat en stadsfunctionarissen in Leuven en Antwerpen over de periode 1430–1580 heeft verzameld, kan worden afgeleid dat in Leuven een burgemeester gemiddeld 3,1 maal die functie heeft vervuld en een schepen 4,8 keer. In Antwerpen was dat gemiddeld respectievelijk 3,2 en 6,5 maal[86]. In deze steden waren velen gedurende hun bestuurlijke carrière zowel schepen als burgemeester, maar de gegevens laten het niet toe het gemiddelde aantal mandaten per bestuurder vast te stellen. Dat is dankzij het werk van Marnef voor een kortere periode van de Antwerpse geschiedenis, tussen 1550 en 1566, wel mogelijk: 66 verschillende personen bekleedden bij elkaar 333 mandaten van buitenburgemeester, schepen en tresorier-generaal, gemiddeld 5,1 mandaten per persoon[87].

Uit deze stortvloed aan gegevens blijkt dat een rechtlijnig en ondubbelzinnig verband tussen omvang en economische oriëntatie van een stad en het mutatieritme van haar bestuurlijk personeel niet valt aan te tonen. Waar Blockmans het hoge mutatieritme van Gent als vrij uitzonderlijk beschouwt, lijkt na vergelijking met de gegevens over vele andere steden juist het lage wisselingstempo van met name Rotterdam en Zutphen de uitzondering te vormen. Het is verleidelijk om uit dit onderscheid een geografische scheiding tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden te veronderstellen, die dan mede veroorzaakt zou kunnen zijn door institutionele verschillen, waarbij vooral gedacht moet worden aan de rol van de vroedschappen in de Hollandse steden. Toch lijkt ook voor deze hypothese geen basis te bestaan. Een Hollandse stad als Leiden vertoont immers juist wel weer een redelijk hoog mutatieritme. Van Kan heeft voor die stad tussen 1340 en 1399 een

82 STABEL, 'Van schepenen en ontvangers', 5-6. Het getal voor Brugge is overigens gebaseerd op onderzoek van Blockmans voor een korte periode van 1477 tot 1492, waarin 19 magistraatsvernieuwingen plaatsvonden. In zo'n betrekkelijk korte periode kan het gemiddelde aantal mandaten per persoon natuurlijk nooit erg hoog oplopen. Naar alle waarschijnlijkheid zou onderzoek naar een langere periode voor Brugge een enigszins hoger gemiddelde opleveren. Zie: BLOCKMANS, 'Mutaties', 96-97; BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen*, 577-578.

83 PAUWELIJN, 'De gegoede burgerij van Kortrijk', 187: 189 families bezetten de 668 te begeven zetels.

84 CLAUZEL, 'Les élites urbaines', 249: 5712 mandaten vervuld door 832 individuen.

85 DUPLESSIS, *Lille and the Dutch Revolt*, 27-29.

86 DE RIDDER-SYMOENS, 'De universitaire vorming', 26, 33, 69, 82.

87 MARNEF, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, 39. In zijn studie over Mechelen onderzocht Marnef bovendien de personele bezetting van het ambt van communiemeester, waarvan er jaarlijks twee functioneerden: per familie werd dit ambt gemiddeld 6,9 maal uitgeoefend: MARNEF, *Het calvinistisch bewind te Mechelen*, 56.

gemiddeld aantal ambten van 4,6 becijferd[88]. Op grond van gegevens van Van Kan heeft Brand voor de periode 1340–1420 een gemiddelde van 3,94 ambten per persoon berekend; op basis van eigen onderzoek komt hij voor de periode 1420–1510 tot een vergelijkbaar gemiddelde van 3,96 functies per persoon[89]. Voor Amsterdam zijn voor de periode 1419– 1578 gegevens voorhanden over de burgemeesters, waarvan er jaarlijks vier functioneerden: elke burgemeester vervulde deze functie gemiddeld 3,71 maal[90].

Welk mutatieritme kan nu voor het Bossche stadsbestuur worden vastgesteld? De organisatie van het Bossche stadsbestuur was in vergelijking met bijvoorbeeld veel andere Brabantse steden, betrekkelijk eenvoudig. De 'burgemeester' is nooit een echt politieke functie geworden, maar heeft zich onder de naam van rentmeester steeds beperkt tot het beheer van de stadsfinanciën. De enige bestuurlijke functie die in 's-Hertogenbosch echt van belang was, was het schepenambt. Daarom zullen we ons in het navolgende eerst concentreren op de personen die de functie van schepen hebben bekleed. Tussen 1500 en 1525 zetelen jaarlijks 7 schepenen in 25 schepenbanken. Vanaf 1525 tot 1580 fungeren 48 schepenbanken met telkens 9 schepenen, van wie jaarlijks een tweetal wordt gecontinueerd[91]. Door tussentijdse benoemingen ten gevolge van overlijden en enkele vervangingen komt het totaal aantal schepenmandaten in de onderzochte periode uit op 625. Deze mandaten werden vervuld door 191 schepenen, die gemiddeld 3,27 schepenambten per persoon voor hun rekening namen. Het mutatieritme van de Bossche schepenen ligt derhalve in vergelijking met de bovengenoemde cijfers betrekkelijk hoog, op een niveau vergelijkbaar met dat van Gent en aanzienlijk hoger dan het wisselingstempo van de schepenen in de Brabantse zusterhoofdsteden Leuven en Antwerpen. Wanneer we zowel naar schepen- als rentmeesterambten kijken, komen we tot gemiddeld 3,97 mandaten per persoon[92]. In het vervolg van deze paragraaf beperken we ons echter tot de schepenen. Het gemiddelde van 3,27 ambten per schepen wordt – overigens net als voor de andere plaatsen – enigszins vertekend, doordat de carrières van verschillende schepenen door de tijdsafbakening slechts gedeeltelijk zijn meegewogen. De totale carrières van alle 191 schepenen, dus ook vóór 1500 en ná 1580, beslaan 774 mandaten, ofwel gemiddeld 4,05 per persoon.

Alvorens nader in te gaan op de Bossche schepenen die tussen 1500 en 1580 actief waren, willen we eerst een korte vergelijking maken met de voorgaande en daaropvolgende tijdsvakken. Om het mutatieritme van de Bossche schepenbank in de periode 1500–1580 in een groter tijdsperspectief te plaatsen is op basis van de schepenlijst, zoals Jacobs die heeft gepubliceerd, ook voor de periode 1450–1499 en 1580–1628 het wisselingstempo berekend. Opgemerkt moet worden dat voor deze twee tijdvakken geen toegespitst prosopografisch onderzoek is verricht. Hierdoor bestaat de kans dat verschillende personen met een gelijkluidende naam als één persoon zijn gerekend. Als dit al het geval is, betreft het echter slechts een gering aantal, zodat de uitkomsten niet wezenlijk worden

88 VAN KAN, *Sleutels tot de macht*, 98-99.

89 BRAND, *Over macht en overwicht*, 49.

90 DUDOK VAN HEEL, 'Oligarchieën in Amsterdam', 38. In Amsterdam werden jaarlijks drie nieuwe burgemeesters gekozen en één van de oude burgemeesters herbenoemd. Ik heb gerekend met ambtstermijnen van één jaar: de burgemeester die direct werd herbenoemd is derhalve voor twee ambtstermijnen meegeteld.

91 Voor alle duidelijkheid: de 2 achtereenvolgende schepenstoelen waarin deze gecontinueerde schepenen zitting hebben, zijn in het vervolg als 2 afzonderlijke mandaten geteld.

92 Voor de rentmeesters is elk jaar als één mandaat gerekend. Het gaat hier uitsluitend om de daadwerkelijk functionerende rentmeesters, dat wil zeggen de goede mannen van 1500 tot en met 1546 en de rentmeesters vanaf 1547. Wanneer we de rentmeesters zonder functie uit het begin van de eeuw meerekenen, komt het gemiddelde op 3,89 ambten per persoon.

beïnvloed. De 364 schepenzetels die tussen 1450 en 1499 te verdelen waren, werden bezet door 189 personen: elke schepen was gemiddeld genomen slechts 1,93 termijnen in functie. In vergelijking met de cijfers die uit de literatuur voor andere steden bekend zijn, is dat een uitzonderlijk hoog mutatieritme. In de volgende acht decennia neemt dit ritme, zoals we zagen, aanzienlijk af, tot een gemiddelde van 3,27 mandaten per schepen. Tussen 1580 en 1628 waren 110 schepenen 433 maal in die functie actief, ofwel gemiddeld 3,94 maal per persoon. Het mutatieritme blijkt ten opzichte van de periode 1500–1579 nog verder te zijn gedaald, hoewel het in vergelijking met andere steden nog steeds betrekkelijk hoog is te noemen. Uit deze cijfers blijkt duidelijk dat het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch in de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd langzaam maar zeker bij een kleiner wordende groep bestuurders komt te liggen. De tendens naar oligarchisering is duidelijk. Maar daarbij moet wel aangetekend worden dat in de vijftiende eeuw de schepenen elkaar in vergelijking met andere steden gemiddeld genomen erg snel zijn opvolgd; in de loop van de zestiende eeuw daalt dit mutatieritme aanzienlijk, maar vergeleken met andere steden blijft het wisselingstempo nog betrekkelijk hoog. Hoewel er sprake is van een langzaam toenemende oligarchisering, blijft het Bossche stadsbestuur gedurende de gehele zestiende eeuw en ook in het begin van de zeventiende eeuw, op zijn minst tot aan de verovering van de stad door Frederik Hendrik in 1629 een betrekkelijk open karakter houden.

Voor een nadere analyse zijn in tabel 7.4 de gegevens voor de periode 1450–1628 uitgesplitst per decennium (4A) en per kwart eeuw (4B). Door de verhoging van het aantal schepenen in 1525 van zeven naar negen, zijn de gemiddelden per decennium (kolom I) voor de periode voor en na die wijziging niet direct met elkaar vergelijkbaar; na 1525 zijn er immers per decennium 20 schepenmandaten meer dan daarvoor, hetgeen tot verhoging van de gemiddelden leidt. In de periode 1510–1519 vervult elke schepen gemiddeld 1,41 schepenmandaten, in de periode 1520–1529, op de helft waarvan de wijziging in het aantal schepenen zich voordoet, stijgt dat gemiddelde al naar 1,94, om daarna niet meer onder de 2 te zakken, behalve in de jaren zeventig van de zestiende eeuw, wanneer door bijzondere omstandigheden slechts 5 schepenbanken fungeren. Door de gemiddelden van elk decennium te relateren aan het maximaal mogelijke gemiddelde (kolom II) van die periode, is het mogelijk de gegevens van vóór en ná 1525 te vergelijken. Voor de berekening van de maxima is uitgegaan van de meest oligarchische situatie die binnen het op dat moment geldende bestuurssysteem mogelijk is. In de periode vóór 1525 telt de schepenbank jaarlijks 7 schepenen die pas na een wettelijke wachttijd van 2 jaar konden worden herbenoemd: in een ideaal-oligarchische situatie is binnen dit systeem een groep van 3 x 7 = 21 personen voldoende om voortdurend alle schepenzetels bezet te houden. Na de bestuurswijziging van 1525 wordt die groep iets groter: in het eerste jaar zijn 9 schepenen nodig, vervolgens, omdat steeds 2 zittende schepenen worden gecontinueerd jaarlijks 7. Met ook nu een wachttijd van 2 jaar bestaat de kleinst mogelijke groep, die alle schepenambten voortdurend kon bezetten uit 9 + 7 + 7 = 23 personen. De cijfers in kolom II zijn het resultaat van een deling van het aantal schepenzetels door het minimale aantal schepenen. In het eerste decennium van de zestiende eeuw bijvoorbeeld fungeren 10 schepenstoelen met elk 7 schepenen. Deling van die 70 zetels door het minimum van 21 personen levert een gemiddelde van 3,33 schepenzetels per persoon op. In een normaal decennium na 1525 gaat de berekening als volgt: 90 / 23 = 3,91. We gaan hierbij uit van een ideale situatie; sterfgevallen van schepenen en andere individuele verstorende factoren zijn niet meegewogen. Wel is uitgegaan van het werkelijke aantal schepenstoelen per decennium: tussen 1570 en 1579 functioneren slechts 5 schepenstoelen, waardoor het maximale gemiddelde op 1,96 uitkomt, aanzienlijk lager dan in een normaal decennium. Door nu het reële gemiddelde (kolom I) te delen door het maximaal mogelijke gemiddelde (kolom II) krijgen we een getal dat de verhouding van de realiteit met de meest oligarchische situatie

A. per decennium

periode	aantal schepenen	aantal mandaten	I gemiddelde	II maximum	quotiënt I/II
1450–1459	60	72	1,20	3,33	0,36
1460–1469	59	71	1,20	3,33	0,36
1470–1479	66	77	1,17	3,33	0,35
1480–1489	56	71	1,27	3,33	0,38
1490–1499	55	73	1,33	3,33	0,40
1500–1509	50	73	1,43	3,33	0,43
1510–1519	51	72	1,41	3,33	0,42
1520–1529	52	84	1,62	3,48	0,47
1530–1539	47	91	1,94	3,91	0,50
1540–1549	45	90	2,00	3,91	0,51
1550–1559	42	93	2,21	3,91	0,57
1560–1569	36	75	2,08	3,13	0,66
1570–1579	35	47	1,34	1,96	0,68
1580–1589	42	89	2,12	3,91	0,54
1590–1599	43	91	2,12	3,91	0,54
1600–1609	40	82	2,05	3,52	0,58
1610–1619	39	90	2,31	3,91	0,59
1620–1628	37	81	2,19	3,52	0,62
B. per ± 25 jaar					
1450–1474	117	182	1,56	8,33	0,187
1475–1499	113	182	1,61	8,33	0,193
1500–1524	92	183	1,99	8,33	0,24
1525–1549	78	227	2,91	9,78	0,38
1550–1574	57	177	3,11	7,43	0,42
1550–1579	74	215	2,91	9,00	0,32
1575–1599	67	218	2,87	9,39	0,31
1580–1599	52	180	3,46	7,82	0,44
1600–1624	65	217	3,34	9,39	0,36
1600–1628	71	253	3,56	11,00	0,32

TABEL 7.4. Gemiddeld aantal mandaten per schepen per decennium en per kwart eeuw (1450–1628).

weergeeft. Hoe dichter deze quotiënten de 0 benaderen, des te meer schepenen er gefunctioneerd hebben; hoe dichter de quotiënten daarentegen de 1 benaderen, des te minder schepenen er zijn. Een toename van het quotiënt duidt derhalve op een daling van het aantal schepenen.

Wat kunnen we nu afleiden uit de cijfers in tabel 7.4? Als we naar de ontwikkeling van het aantal schepenen kijken, zien we aanvankelijk in de tweede helft van de vijftiende eeuw per decennium steeds rond de 60 schepenen optreden, vanaf de jaren tachtig van de vijftiende eeuw begint dat aantal gestaag te dalen. Deze daling zet door tot in de jaren zeventig van de zestiende eeuw, in welk decennium nog maar 36 schepenen actief zijn. De cijfers voor de jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw tonen evenwel een vertekend beeld, doordat in deze jaren het jaarlijkse ritme van de wetsvernieuwing tijdelijk stokt. Met name de quotiënt voor de jaren zeventig heeft door het geringe aantal schepenzetels

in die jaren weinig betekenis[93]. Wanneer het jaarlijkse ritme in de jaren 1580 weer wordt hernomen, blijft het aantal schepenen per decennium rond de 40 schommelen. Deze situatie blijft voortbestaan tot 1629. Aan de ene kant wordt een daling van het aantal schepenen per decennium zichtbaar, aan de andere kant neemt het totale aantal schepenmandaten na 1525 juist aanzienlijk toe. De gemiddelden per decennium (kolom I) stijgen na 1525 dan ook sterk. De quotiënt in de laatste kolom van tabel 7.4 maakt vergelijking van de periodes vóór en na 1525 mogelijk. Tussen 1450 en 1480 is de toestand redelijk stabiel, daarna begint de quotiënt langzaam te stijgen. Deze stijging zet ook na 1525 door, zodat geconcludeerd mag worden dat de hogere gemiddelden niet louter aan de bestuurshervorming toe te schrijven zijn. De quotiënt bereikt een hoogtepunt in de jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw, maar wordt daar sterk beïnvloed door het kleinere aantal schepenstoelen per decennium. In de jaren tachtig daalt de quotiënt aanzienlijk naar een niveau vergelijkbaar met de jaren vijftig. Vanaf dat moment zet opnieuw een stijging in, die aanhoudt tot 1629.

Door korte periodes van 10 jaar te beschouwen, verliezen we de volledige schepencarrières enigszins uit het oog. Om dat euvel enigszins te ondervangen is in tabel 7.4B een soortgelijke bewerking gedaan voor periodes van 25 jaar. Grosso modo kunnen uit deze gegevens dezelfde conclusies worden getrokken: een gestage daling van het aantal schepenen per periode tot in het derde kwart van de zestiende eeuw. De invloed van de uitzonderlijke schepenbanken van de jaren zeventig valt uit deze cijfers duidelijk af te lezen. Daarom is ervoor gekozen om zowel de cijfers voor 1550–1574 als 1550–1579 en voor 1575–1599 als 1580–1599 weer te geven. Met name de benoeming van 10 nieuwe schepenen in de schepenbanken van 1577, 1578 en 1579, die nooit een tweede keer diezelfde functie zouden vervullen, geeft een sterke vertekening van het lange-termijnbeeld, hetgeen de lage quotiënten voor 1550–1579 en 1575–1599 verklaart. Wanneer we de periode 1575–1579 buiten beschouwing laten, volgt de ontwikkeling van de quotiënt van 1450 tot 1600 een oplopende lijn. Opvallend is wel dat de oligarchiseringstendens die bezien vanuit de gegevens per decennium na 1600 doorzet, vanuit het gezichtspunt van langere termijnen van 25 jaar na 1600 lijkt af te remmen. Tot een gelijkluidende conclusie komen we bij berekening van het gemiddelde aantal schepenambten per schepen per periode berekenen, met weglating van eenmalige schepenen. Een dergelijke bewerking levert voor de periode 1450–1499 een gemiddelde van 3,13 schepenzetels per schepen op; voor 1500–1579 een gemiddelde van 4,81 (en wanneer we de gehele carrières van die schepenen bezien van 5,45); voor 1580–1628 tenslotte een gemiddelde van 4,71. Opnieuw blijkt hieruit dat de gesignaleerde oligarchiseringstendens aan het einde van de zestiende eeuw en vooral in het begin van de zeventiende eeuw niet in toenemende mate doorzet, maar stabiliseert of zelfs enigszins afzwakt.

Tenslotte is nog één ander aspect voor de drie periodes op vrij grofmazige wijze onderzocht: namelijk het gemiddeld aantal schepenzetels per schepenfamilie. Daartoe is voor de periodes 1450–1499 en 1580–1628 geen minutieus genealogisch onderzoek naar de personen en de families van de schepenen verricht. Er wordt van uitgegaan dat schepenen met gelijkluidende achternamen tot dezelfde familie behoren, hoewel dat zeker niet in alle gevallen zo hoeft te zijn. Deze bewerking leidt tot de volgende resultaten: voor de periode

93 Bij vijf schepenzetels en een verplichte wachttermijn van twee jaar tussen schepenambten kan zich nauwelijks een patroon aftekenen. Het maximale aantal schepenen voor een dergelijke periode (wanneer we vervangingen wegens overlijden etc. buiten beschouwing laten) kan niet hoger zijn dan (5 x 7) + 2 = 37. Dit getal zou een quotiënt van 0,65 opleveren. Hieruit mag worden geconcludeerd dat de gebruikte methode bij kleine aantallen schepenstoelen onbruikbaar is, maar bij een aantal van tien wel degelijk van nut kan zijn.

1450–1499 tellen we 106 schepenfamilies, hetgeen neerkomt op 3,43 schepenambten per familie; tussen 1500–1579 komen we 100 naamgroepen[94] tegen, ofwel 6,25 ambten per familie; in de periode 1580–1628 tenslotte tellen we 71 schepenfamilies, met elk gemiddeld 6,1 schepenmandaten. Weglating van families die slechts éénmaal het schepenambt hebben vervuld, leidt tot de volgende cijfers: in de periode 1450–1499 gemiddeld 4,91 mandaten per familie; tussen 1500 en 1579 vervullen leden van elke familie gemiddeld 8,19 schepenambten; van 1580 tot 1628 ligt het gemiddelde op 7,14. Opnieuw levert dit een bevestiging op van het inmiddels bekende beeld: een daling van het mutatieritme tussen 1450 en het einde van de zestiende eeuw en daarna een lichte versnelling in de periode tot de val van 's-Hertogenbosch in 1629.

De belangrijkste conclusie voor de periode 1500–1580, die in deze studie centraal staat, moet zijn dat dit tijdsvak van de Bossche geschiedenis wordt gekenmerkt door een langzaam kleiner wordende bestuurlijke bovenlaag, zonder dat het niveau van een gesloten oligarchie wordt bereikt. Ondanks een dalende lijn in het mutatieritme, blijven de Bossche schepenen elkaar, zeker vergeleken bij andere steden in de Nederlanden, nog steeds vrij snel opvolgen. De oligarchiseringstendens zet zich bovendien niet door na het einde van de zestiende eeuw en het wisselingstempo blijft, vergeleken met andere steden, tamelijk hoog.

Uit alle hiervoor genoemde onderzoeken naar het mutatieritme van bestuurders in andere steden in de Nederlanden blijkt dat dat ritme een belangrijke indicator is om aard en ontwikkeling van een bestuurssysteem vast te kunnen stellen. Maar men mag er niet van uitgaan dat het gemiddelde aantal mandaten per persoon of per familie een reëel beeld van de verhoudingen binnen een dergelijk bestuur weergeeft. De verdeling van de mandaten over de bestuurders is namelijk in alle onderzochte steden zeer ongelijk. Steeds is er sprake van een kleine groep bestuurders die een buitenproportioneel groot aantal bestuurlijke functies vervult. In Gent worden in de periode 1400–1506 45% van de stedelijke ambten vervuld door slechts 17% van de bestuurders, in Dordrecht neemt 13% van de bestuurders tussen 1400 en 1550 37% van alle ambten voor zijn rekening, in Rotterdam worden 52,6% van alle ambten door slechts 17% van de bestuurders bekleed[95]. In Leiden neemt tussen 1340 en 1399 11% van de bestuurders 35% van de bestuursfuncties in[96], in de periode 1420–1510 wordt daar 41,6% van de ambten vervuld door slechts 15,5% van de bestuurders[97]. Kortom, de personele invulling van de besturen van al deze steden kent twee polen, enerzijds een grote groep personen die slechts één of enkele malen een bestuurlijke functie uitoefent en anderzijds een kleine groep personen, die per persoon een groot aantal ambten vervult; daar tussenin bevindt zich een aanzienlijke middengroep. De kleine groep personen met een buitenproportioneel groot aandeel in de bestuursambten kan worden aangeduid als de politieke topelite.

De frequentieverdeling van het aantal ambten per bestuurder voor 's-Hertogenbosch in de drie onderzochte tijdvakken is in tabel 7.5 weergegeven. In de eerste plaats valt het grote aantal eenmalige schepenen op. Tussen 1450 en 1499 vervullen maar liefst 107 schepenen, dat is 56,6% van het totaal, die functie éénmaal. Daarmee vullen zij slechts 29,4% van alle schepenzetels. In de jaren 1500–1579 gaat het om 40,3% van de schepe-

94 Voor de keuze van deze term in plaats van de term 'familie', zie verderop p. 247.

95 BLOCKMANS, 'Mobiliteit', 240-242. In Brugge bezetten 10% van de bestuurders tussen 1477 en 1492 28% van de bestuurlijke ambten, in Gent tussen 1472 en 1496 29%. Zie: BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen*, 578.

96 VAN KAN, *Sleutels tot de macht*, 103.

97 BRAND, *Over macht en overwicht*, 51, gebaseerd op tabel 2.2.

frequentie	1450–1499 aantal	%	1500–1579 aantal	%	totale carrière 1500–1579 aantal	%	1580–1628 aantal	%
1	107	56,6	77	40,3	60	31,4	23	20,9
2	35	18,5	31	16,2	31	16,2	31	28,1
3	24	12,7	26	13,6	23	12,0	15	13,6
4	12	6,3	13	6,8	14	7,3	9	8,2
5	4	2,1	10	5,2	12	6,3	5	4,5
6	4	2,1	8	4,2	12	6,3	9	8,2
7	2	1,1	3	1,6	6	3,1	3	2,7
8			8	4,2	11	5,8	5	4,5
9	1	0,5	4	2,1	5	2,6		
10-14			8	4,1	12	6,3	8	7,3
≥15			3	1,6	5	2,6	2	1,8
totaal	110		191		191		110	

TABEL 7.5. Frequentie van het aantal schepenambten per schepen (1450–1499; 1500–1579; de gehele bestuurlijke carrière van de schepenen van 1500–1579; 1580–1628).

nen, die 12,3% van de zetels bezetten. In de periode 1580–1628 is 20,9% slechts éénmaal schepen, hetgeen neerkomt op 5,3% van alle schepenzetels. Tegenover deze groep die slechts één ambtstermijn actief betrokken is bij het stadsbestuur, staat net als in andere steden een kleine groep zeer invloedrijke bestuurders. Nadere analyse van de bovenste 10% van de schepenen in de verschillende perioden maakt de volgende ontwikkeling zichtbaar: de bovenste 10% bezet tussen 1450 en 1499 18,4% van de beschikbare schepenzetels; in de periode 1500–1579 32,8%; en tenslotte tussen 1580 en 1628 31,2%. In vergelijking met de tweede helft van de vijftiende eeuw neemt de ongelijke verdeling van de schepenambten in de zestiende eeuw sterk toe: een kleine politieke topelite weet steeds meer het schepenambt te monopoliseren. Ook vanuit deze invalshoek kan een toenemende oligarchisering worden geconstateerd, die rond 1580 een top bereikt en op een iets lager niveau consolideert.

Wanneer we niet van individuele schepenen, maar van schepenfamilies uitgaan, ontstaat een enigszins afwijkend beeld. Kijken we naar het aantal schepenambten, dan bezet tussen 1450 en 1499 de bovenste 10% van de schepenfamilies in totaal 33,0% van alle schepenzetels. Tussen 1500 en 1579 stijgt dat aandeel naar 37,4%. In de periode 1580–1628 tenslotte vullen deze families 33,5% van alle schepenzetels. Uitgaande van de schepenfamilies ligt het aandeel van de bovenlaag in de tweede helft van de vijftiende eeuw veel dichter bij het percentage in de daaropvolgende periode, dan wanneer wordt uitgegaan van de individuele schepenen. Het is verleidelijk te veronderstellen dat in de vijftiende eeuw de stedelijke politiek vanuit het kader van de verschillende families is gevoerd, terwijl in de loop van de zestiende eeuw de individuele bestuurder meer op de voorgrond is komen te staan[98]. Het ontbreken van carrières van meer dan 10 ambtstermijnen vóór 1500 lijkt ook in die richting te wijzen. Nader onderzoek van de Bossche schepenfamilies in de vijftiende eeuw en hun rol in het stedelijk bestuur zou daarover duidelijker uitsluitsel kunnen geven.

98 Vergelijk: HOPPENBROUWERS, 'Maagschap en vriendschap'; BRAND, *Over macht en overwicht*, 283-301.

Na de ontwikkelingen op langere termijn globaal te hebben bezien, richten we ons in het navolgende op de carrières van de schepenen die tussen 1500 en 1580 actief zijn geweest in het Bossche stadsbestuur. Biografische gegevens over elk van hen zijn opgenomen in Bijlage 3. In Bijlage 5 zijn de bestuurlijke carrières van deze schepenen schematisch weergegeven, zodat in één oogopslag zowel het verloop van een individuele carrière, als ook een vergelijking met andere schepenen mogelijk is.

Op welke leeftijd werd men voor het eerst schepen? Aanduidingen van leeftijden komen in de zestiende-eeuwse Bossche bronnen slechts sporadisch voor[99]. Wanneer al leeftijdsaanduidingen worden gegeven, blijken ze naar huidige maatstaven niet erg nauwkeurig te zijn[100]. Vaak worden leeftijden als volgt aangeduid: *oudt omtrent xli jaeren*. Ronde getallen overheersen echter niet, hetgeen erop wijst dat er geen sprake is van een ruwe schatting. Toch kunnen de leeftijdsaanduidingen van een schepen in verschillende bronnen nogal uiteenlopen. De leeftijd van schepen Zeger Adriaens (6) wordt in de turben maar liefst 40 maal aangeduid[101]. Deze aanduidingen wijzen 3 maal op het geboortejaar 1525, 8 maal op 1526, 11 maal op 1527, 14 maal op 1528, 3 maal op 1529 en 1 maal op 1530. Op 20 juli 1528 verkocht de stad 's-Hertogenbosch een lijfrente van 10 Carolusgulden op de levens van Zeger en Christina, kinderen van Adriaen Zegers[102]. Zeger was toen twee jaar oud. Bij die renteverkoop ontbreekt het bijvoegsel *omtrent*; bovendien mag ervan worden uitgegaan dat de nauwkeurigheid van leeftijdsaanduiding groter is naarmate de persoon jonger is. In dezelfde bron wordt Christina Zegers aangeduid als *oudt een halff jaer*. Bij hogere leeftijden komen preciseringen tot op het halve jaar niet voor. Een en ander lijkt erop te duiden dat Zeger Adriaens in de eerste helft van 1526 is geboren. De meeste aanduidingen in de turben onderschatten derhalve zijn werkelijke leeftijd met één of enkele jaren.

In de bestuurlijke administratie werd blijkbaar weinig waarde gehecht aan de exacte geboortedatum van bijvoorbeeld getuigen; een globale aanduiding werd voldoende geacht. Het is in ieder geval niet zo dat de zestiende-eeuwse Bosschenaar, zeker uit de bovenste lagen van de stadsbevolking, zijn eigen geboortedatum niet kende. Uit de weinige ego-documenten die uit die periode bewaard zijn gebleven blijkt dat de auteurs daarvan precies wisten wanneer zij geboren waren. Secretaris Goyaert Grotaert van Os (S9) deelt ons mede dat hij is geboren *in die lune ante pasce videlicet xvi*[ta] *aprilis anno domini millesimo quadringentesimo nonagesimo primo*[103], ofwel op maandag 16 april 1492. Sterker nog, hij weet ons zelfs te vertellen dat hij op zondag 17 juli 1491 is verwekt! De geboortedata van zijn kinderen noteert hij eveneens zeer nauwkeurig. De in Londen woonachtige Bosschenaar Herman Pottey schrijft in zijn autobiografie: *1543 aen 6 Mertto op eenen Dinsdaech*

---

99 De belangrijkste bronnen vormen: (1) het Pensioenboek (GAH OAA 7851), waarin de verkochte lijf- en erfrenten zijn opgetekend. Vaak werd van de personen op wier leven een dergelijke rente werd afgesloten de leeftijd genoteerd; (2) een aantal registers van zogenaamde *turben* (GAH OA A593abc, A594). Een regel van het gewoonterecht werd als geldend geaccepteerd, wanneer een groot aantal deskundige personen eensluidende verklaringen daarover aflegden. Schepenen en oud-schepenen werden geacht bij uitstek deskundig te zijn in juridische zaken en werden dan ook bij vrijwel elke turbe weer ondervraagd. Vrijwel steeds werd daarbij ook de leeftijd (of althans een benadering in de trant van *oudt omtrent*) genoteerd.

100 Hierbij hebben complicaties door de verschillende jaarstijlen die in gebruik waren zeker een rol gespeeld.

101 GAH OA A593abc; A594; A328 diverse stukken 1571.

102 GAH OAA 7851, 263v.

103 Universiteit Leuven, Cartularium 's-Hertogenbosch, 230r-234r (tweede paginering: 393-398), aldaar 230r (393). Op microfiche aanwezig in GAH; inventarisnummer in Leuven onbekend, afkomstig uit nalatenschap Strubbe.

in den avondt omtrent 10 ueren was ick geboeren in Brabandt in de stadt van Tsartogenbossche in de Vuechterstraette aldaer[104]. Ook Pottey weet de exacte geboortedata van zijn kinderen stuk voor stuk op te sommen. Van slechts één schepen weten we precies wanneer hij geboren is, namelijk van Henrick Bloeyman (23). Uit een afschrift van aantekeningen betreffende hemzelf en zijn familie, die hij in een persoonlijk rekenboek had genoteerd, blijkt dat hij op 11 oktober 1519 het levenslicht zag[105]. De precieze geboortedatum van zijn huisvrouw weet hij eveneens te vermelden, evenals die van zijn kinderen. De leeftijd van Bloeyman wordt in de turben negentien keer vermeld. Omrekening leidt viermaal tot het geboortejaar 1519, driemaal tot 1520, tienmaal tot 1521 en tweemaal tot 1522. Net als bij Zeger Adriaens kan hier worden vastgesteld dat in de meeste gevallen de leeftijd van Bloeyman enigszins werd onderschat.

leeftijd	leeftijd bij eerste schepenambt	gemiddeld aantal schepenzetels	leeftijd bij overlijden
21-25	5	6,6	
26-30	21	8,7	
31-35	30	5,6	
36-40	19	3,8	
41-45	13	3,38	7
46-50	7	3,43	6
51-55	5	2,0	9
56-60			9
61-65	6	1,0	14
66-70			24
71-75	1	1,0	11
76-80			9
81-85			11
86-90			1

TABEL 7.6. Leeftijd van schepenen bij hun eerste benoeming; gemiddeld aantal schepenzetels per categorie; levensduur schepenen.

Van 107 van de 191 schepenen, ofwel 56,0%, kan het geboortejaar bij benadering worden vastgesteld[106]. Op basis daarvan kan de leeftijd worden berekend waarop men voor het eerst schepen wordt. De resultaten zijn per periode van vijf jaar weergegeven in de eerste kolom van tabel 7.6. Het kleine aantal personen dat wellicht al vóór het bereiken van de leeftijd van 25 jaar in de schepenbank is benoemd, is hiervoor reeds behandeld[107]. De gemiddelde leeftijd waarop een schepen voor het eerst wordt benoemd, ligt op 37,8 jaar. Degenen die al op jonge leeftijd voor het eerst schepen waren, vervullen die functie gemiddeld ook vaker dan degenen die pas op hogere leeftijd tot dat ambt werden geroepen. Opvallend is wel dat degenen die waarschijnlijk al vóór hun vijfentwintigste jaar schepen waren geworden gemiddeld minder vaak die functie vervullen dan degenen die tussen hun zesentwintigste en dertigste jaar voor het eerst schepen worden. Van de zeventien schepenen uit de periode 1500–1580 die in hun gehele bestuurlijke carrière tienmaal of vaker schepen zijn geweest, is alleen van Jan van Vladeracken (179) de geboortedatum niet bekend. Van de overige zestien worden er negen tussen hun zesentwintigste en

104 'De "mémoires" van Herman Pottey, factor van Jan Della Faille' in: BRULEZ, *De Firma della Faille*, 559.

105 MELSSEN, 'Manuaal van Henrick Bloeymans', 233. Het in dit geciteerde artikel getranscribeerde handschrift bevindt zich onder inventarisnummer 5 in de collectie Van Leefdael in het Rijksarchief in Noordbrabant te 's-Hertogenbosch.

106 In de meeste gevallen kunnen de leeftijdsgegevens herleid worden tot een periode van enkele jaren, waarin de betreffende schepen geboren moet zijn. In die gevallen is steeds voor de middelste waarde gekozen.

107 Zie p.225-226.

dertigste jaar voor het eerst schepen, de overige zeven tussen hun eenendertigste en vijfendertigste jaar. De bestuurlijke topelite wordt derhalve al op jonge leeftijd betrokken bij het stadsbestuur. Hoe hoger de leeftijd waarop men voor het eerst schepen wordt, des te minder is er gelegenheid werkelijke invloed in het stadsbestuur op te bouwen. Voor velen die op hogere leeftijd éénmalig schepen worden, moet die benoeming vooral een erkenning van hun sociale positie hebben betekend en in sommige gevallen ook wel een beloning voor bewezen diensten. Dirck van Wyck (186) bijvoorbeeld is in 1529–1532 en 1539–1540 en 1547 al zeven jaar lang rentmeester geweest, als hij in 1555 op een leeftijd van tussen de 71 en 73 jaar voor het eerst schepen wordt; dat is de hoogste leeftijd van alle nieuwe schepenen die 's-Hertogenbosch tussen 1500 en 1580 heeft gekend. De benoeming van Van Wyck moet vooral als een soort beloning voor zijn inspanningen voor de stad worden gezien. Nog geen twee jaar na het verstrijken van zijn ambtstermijn overleed hij. De benoeming in 1537 van de niet-Bosschenaar Gerit Michiels (129) op 63-jarige leeftijd tot schepen moet voor hem een bewijs van acceptatie door de Bossche bovenlaag zijn geweest[108]. Dat die benoeming mogelijk is gemaakt door de erfenis van Gerits zwager kardinaal Willem van Enckevoirt, zoals Van den Bichelaar suggereert[109], valt niet te bewijzen. Vast staat dat men niet zonder meer een schepenambt kon kopen, want steeds werd de voorgeschreven verkiezingsprocedure gevolgd. Beïnvloeding van de uitkomst van de verkiezing van de nieuwe schepenstoel was natuurlijk wel mogelijk. Om een bepaalde persoon daadwerkelijk verkozen te krijgen, moest deze eerst door de zittende schepenen op de voordrachtslijst worden geplaatst en vervolgens in Brussel of door Brusselse commissarissen ook daadwerkelijk worden verkozen. Het is niet ondenkbaar dat Michiels actief voor zijn kandidatuur heeft geijverd, maar te bewijzen valt het niet. De benoemingen van de 63-jarige Joest van Ouden (145) in 1577 en van de 61-jarige Reynier Everswyn (73) in 1578 kunnen tenslotte zonder twijfel worden gekenschetst als politieke benoemingen van betrouwbare aanhangers van de Staten-Generaal.

Van 101 van de 191 schepenen uit de periode 1500–1580, dat is 52,9%, zijn zowel geboorte- als sterfjaar bij benadering bekend, zodat de levensduur van al deze 101 personen kan worden vastgesteld. Opgedeeld in periodes van vijf jaar zijn deze gegevens weergegeven in de derde kolom van tabel 7.6. Gemiddeld zijn deze schepenen 65,8 jaar oud geworden. Henrick Loenmans (122) is voor zover bekend de schepen die op de jongste leeftijd overleed. In 1542 op 37-jarige leeftijd voor het eerst schepen geworden, stierf hij nog geen twee jaar na het verstrijken van die ambtstermijn, slechts 40 jaar oud[110]. Aan de andere kant bereikten veel schepenen zeer respectabele leeftijden: maar liefst dertien schepenen werden 80 jaar of ouder. De kroon spannen de volgende drie: Mathys Stoters (170), tussen de 84 en 86 jaar oud; Goessen vander Stegen (165), met 84 tot 87 jaar; Jan van Erp (66), met een leeftijd van 85 tot 88 jaar de oudste onder de Bossche schepenen. Dat wil niet zeggen dat deze drie schepenen tot aan het einde van hun leven als schepenen in het stadsbestuur actief zijn gebleven; tussen hun laatste termijn als schepen en hun overlijden liggen respectievelijk 18, 18 en 17 jaar. Gemiddeld genomen beginnen schepe-

---

108 Zie p.224.

109 VAN DEN BICHELAAR, 'Van kapelaan tot kardinaal', 25.

110 GAH OAA 7851, 143r: op 25-6-1518 wordt een lijfrente van 8 Carolusgulden verkocht op het leven van Henrick Loenmans, op dat moment rond de 13 jaar oud. Deze lijfrente zou jaarlijks voor de ene helft worden uitbetaald op Kerstmis en voor de andere helft op Sint-Jan (24 juni). GAH OA B51, 1544–1545, *van lyffrenten die afgestorven zyn*: onder deze post wordt van Henrick Loenmans vermeld dat de lijfrente van 8 gulden dat rekeningjaar nog geheel was betaald. Hieruit kan worden opgemaakt dat Henrick Loenmans tussen de laatste betalingstermijn, 24 juni 1545 en het einde van het rekeningjaar, 31-9-1545 moet zijn overleden.

AFBEELDING 7. Portret van Arnt van Breugel (38), circa 1595 (foto: Noorbrabants Museum).

nen op een leeftijd van 53,8 jaar aan hun laatste ambtstermijn. Toch zijn acht schepenen 70 jaar of ouder bij hun laatste vervulling van dat ambt. Rutger van Berkel (18) is al 73 of 74 jaar oud als hij in 1575 voor de zesde maal tot schepen wordt benoemd. Nog geen drie maanden later overlijdt hij. Jan van Brecht (37) is bij zijn laatste schepenambt in 1558 69 tot 71 jaar oud en sterft eveneens kort na zijn benoeming. Zijn zoon Goessen van Brecht (36) is in 1590, als hij voor het laatst schepen is, 71 of 72 jaar oud. Arnt van Breugel (38; zie afbeelding 7) is bij zijn laatste schepentermijn tussen de 69 en 71 jaar oud; Goessen vanden Hezeacker (101) rond de 76 jaar; Goyaert van Vlierden (181) is 70 jaar oud; Dirck van Wyck (186) 71 tot 73 jaar; Hieronymus Wynants (188) tenslotte 71 tot 73 jaar. Hoewel een aantal schepenen tot op hoge leeftijd actief blijft, is de gemiddelde schepen als zodanig actief van ongeveer zijn 35e tot zijn 55e levensjaar. Van een zogenaamde 'gerontocratie' is in 's-Hertogenbosch, evenmin als elders in de Nederlanden[111], dan ook zeker geen sprake geweest.

Het bestuurssysteem van 's-Hertogenbosch hield onder andere in dat iedereen die ooit schepen van de stad was geweest voor de rest van zijn leven als raadsman deel zou blijven uitmaken van het tweede lid van de stadsregering. In het voorgaande hebben we slechts de schepencarrières beschouwd en geconstateerd dat een groot aantal schepenen slechts éénmaal die functie vervulde en een kleine groep schepenen een groot aantal mandaten uitoefende. Voorts is geconstateerd dat bejaarde bestuurders nauwelijks tot schepen werden verkozen. Toch bleven deze eenmalige schepenen en de bejaarde oud-schepenen, deel uitmakend van het tweede lid van de stadsregering en het recht behouden om deel te nemen aan de vergaderingen en besluitvorming van de stadsregering. Hoewel zij niet meer als schepenen actief deelnamen aan het dagelijkse bestuur, zou het onjuist zijn te stellen dat zij geen reële politieke invloed meer bezaten. In hoofdstuk 5 constateerden we dat bij de raadsheren over het algemeen de motivatie om deel te nemen aan raadsvergaderingen afnam, naarmate ze langere tijd niet tot schepen waren herbenoemd[112]. Toch lijkt het van belang om hier niet alleen aandacht te besteden aan de schepenambten van de verschillende bestuurders, maar ook de lengte van de gehele bestuurlijke carrière te bezien.

De lengte van de periode tussen eerste en laatste schepenambt (beide schepenjaren meegeteld), ligt voor de Bossche schepen tussen 1500 en 1580 gemiddeld op 15,6 jaar. De verdeling in periodes van vijf jaar is weergegeven in tabel 7.7. Van 177 schepenen is bekend wanneer zij ongeveer zijn overleden. Wanneer we de periode bekijken tussen het eerste schepenambt en het overlijden van de schepen, blijkt dat er gemiddeld 26,7 jaar zijn verstreken. Ook deze gegevens zijn in tabel 7.7 weergegeven. Gemiddeld leven oud-schepenen nog meer dan tien jaar na hun laatste schepenambt. Hoewel de frequentie waarmee raadsleden die al lang geen schepen meer zijn de raadsvergaderingen bijwonen over het algemeen steeds verder afneemt, blijven deze personen in ieder geval het onbetwiste recht behouden om de bijeenkomsten van het tweede lid en van de voltallige stadsregering bij te wonen. Zeker wanneer moeilijke knopen doorgehakt moesten worden, werd de aanwezigheid van een groot aantal raadsheren op prijs gesteld, om zo de uiteindelijke beslissing een zo breed mogelijke basis binnen de stadsregering te geven. Over het algemeen kan echter gesteld worden dat schepenen die niet meer werden herbenoemd, zich in steeds mindere mate met het stadsbestuur gingen bezig houden.

Aan de hand van de volgorde van de schepenlijsten, zoals die vanuit Brussel werden gedecreteerd, kan een en ander over het carrièreverloop van de schepenen worden vastgesteld. De nieuwe schepenen werden steeds onderaan de schepenlijsten geplaatst. De kanselier of

111 BLOCKMANS, 'Mobiliteit', 255, noemt Zutphen als uitzondering op deze regel.
112 Zie p.137.

de Brusselse commissarissen brachten over het algemeen slechts veranderingen in de anciënniteitsvolgorde aan in de eerste drie posities. Die eerste drie plaatsen werden als de belangrijkste schepenzetels beschouwd[113]. Van de 98 schepenen die na 1525 voor het eerst schepen worden, zal 64,3% nooit een van de eerste drie plaatsen bereiken. De overige 39 schepenen bereiken gemiddeld na 4,17 mandaten een van die eerste drie posities. Van hen brengen 17 het tenslotte tot president-schepen, gemiddeld na 7,65 schepenmandaten. Het onderscheid tussen deze groepen tekent zich ook af in het gemiddeld aantal schepenambten. De schepenen die niet tot de eerste drie schepenplaatsen hebben weten door te dringen, vervullen gemiddeld 1,89 mandaten; degenen die daar wel in zijn geslaagd, gemiddeld 7,9. Die laatste groep kan weer opgesplitst worden in schepenen die het tenslotte tot president-schepen weten te brengen, met gemiddeld 10,2 mandaten, en degenen die daar niet in zijn geslaagd, met gemiddeld 5,8. Opnieuw kan worden geconstateerd dat er binnen de groep schepenen sprake is van een zeer ongelijke verdeling van het aantal mandaten: een kleine groep schepen weet niet alleen buitenproportioneel veel, maar ook de belangrijkste mandaten in de wacht te slepen.

periode	I	%	II	%
1-5	65	34,0	10	5,6
6-10	16	8,4	14	7,9
11-15	19	9,9	17	9,6
16-20	24	12,6	20	11,3
21-25	19	9,9	26	14,7
26-30	14	7,3	19	10,7
31-35	12	6,3	21	11,9
36-40	13	6,8	21	11,9
41-45	7	3,7	11	6,2
46-50	1	0,5	11	6,2
51-55	1	0,5	3	1,7
56-60			4	2,6
TOTAAL	191		177	

TABEL 7.7. Periode tussen eerste en laatste schepenbenoeming (I) en tussen eerste schepenbenoeming en overlijden (II).

Alvorens de bestuurlijke topelite in het vizier te nemen, moet hier nog enige aandacht worden geschonken aan de schepenen die nooit tot een van de eerste drie schepenplaatsen zijn geraakt. Van hen hebben de meesten minder mandaten vervuld dan de 4,17, die gemiddeld nodig zijn om tot de top-drie van de schepenbank door te dringen. Dit lijkt een afdoende verklaring. Daarbij dient echter opgemerkt te worden dat veel van deze schepenen na hun laatste schepenambt nog vele jaren hebben geleefd. De conclusie moet dan ook zijn dat zij bewust niet opnieuw zijn benoemd. Slechts drie schepenen uit deze groep hebben vaker dan 4,17 maal zitting in een schepenbank en zouden derhalve in aanmerking moeten zijn gekomen voor een van de bovenste drie plaatsen. Roelof de Bever (21) is in 1550 zevende schepen, in 1553 opnieuw zevende, in 1565 vervangt hij een overleden schepen, in 1558 is hij achtste schepen en in 1561 zesde schepen. Na dat vijfde schepenmandaat – hij is dan rond de 48 jaar oud en heeft nog minstens elf jaar te leven – is hij niet opnieuw benoemd. Goyaert van Vlierden (181) is in 1579, 1593, 1597, 1602 en 1603 respectievelijk negende, vierde, vijfde, zevende en vierde schepen. Frans Bogaert (25) tenslotte is maar liefst acht maal schepen zonder ooit tot de bovenste drie van een schepenbank door te dringen: in 1532, 1537, 1538, 1548, 1552, 1556, 1557 en 1560 is hij respectievelijk negende, viermaal vijfde, vierde, zevende en zesde schepen. Bogaert wordt

113 Zie p.228-230.

vanaf 1548 steeds om de drie of vier schepenstoelen herbenoemd. Maar voordat hij in 1563 of 1564 opnieuw kan worden herbenoemd, wellicht ditmaal wel als één van de eerste drie schepenen, sterft hij op 25 november 1562.

Schepenen die nooit een van de eerste drie plaatsen in de schepenbank bereikten, met name degenen die slechts één of enkele malen het schepenambt hebben vervuld, kunnen als schepenen van het tweede plan worden beschouwd: zij zijn te kort werkzaam geweest in het actieve stedelijke bestuur om veel invloed te kunnen winnen. Velen van hen zullen bovendien geen langdurige bestuurlijke carrière hebben geambieerd. Benoeming tot schepen was voor hen voldoende als bevestiging van hun sociale prestige. Het lidmaatschap van het tweede lid van de stadsregering stelde hen bovendien altijd nog in staat om enige invloed op het stedelijke beleid uit te oefenen.

Een schepen bereikt na gemiddeld 7,65 mandaten de positie van president-schepen. Op basis van dit gegeven is besloten om alle schepenen die in hun carrière 8 maal of vaker schepen zijn geweest tot de bestuurlijke topelite te rekenen. In totaal betreft dit 33 schepenen, 17,3% van alle schepenen die tussen 1500 en 1580 hebben gefunctioneerd. Deze 33 nemen 45,6% van alle schepenmandaten voor hun rekening. Hun namen zijn opgenomen in tabel 7.8. Daarbij staat in de eerste kolom het aantal schepenambten vermeld, gezien over de gehele bestuurlijke carrière van de individuele schepenen; ook de ambten van vóór 1500 en ná 1580 zijn meegeteld. In de tweede kolom is aangegeven hoe vaak iedere schepen na 1525 het ambt van president-schepen heeft vervuld. Daarbij dient aangetekend te worden dat daarbij alleen de periode na 1525 is beschouwd. Vanaf 1525 werden jaarlijks twee zittende schepenen gecontinueerd. In de derde kolom is aangegeven hoe vaak een schepen in zijn ambt is gecontinueerd.

De bestuurlijke topelite van 33 schepenen bezet tussen 1500 en 1580 in totaal 56 president-zetels. Van de 48 president-ambten die tussen 1525 en 1580 te vergeven zijn, krijgen zij er 41, ofwel 85,4% in handen[114]. Uit tabel 7.8 kan worden opgemaakt dat 14 van de 17 personen die tien maal of vaker schepen zijn geweest ook het presidentschap hebben vervuld. Van de overige drie is Goessen vanden Hezeacker (101) al lang vóór 1525 overleden. Slechts Henrick van Eyndhouts (79) en Roelof van Eyck (76) zijn ondanks hun vele mandaten nooit tot president-schepen benoemd. Duidelijk blijkt dat hoe vaker men schepen is, des te vaker men gewoonlijk ook tot president wordt benoemd. Goessen vander Stegen (165) en Willem van Os (144), samen goed voor 35 schepenmandaten, zijn tussen 1525 en 1580 bij elkaar maar liefst 14 maal eerste schepen, waarmee zij 29,2% van de beschikbare mandaten opeisten. De jongste president-schepen is in 1559 Henrick Bloeyman (23) met een leeftijd van 40 jaar. De oudsten zijn Goessen vander Stegen (165), in 1558 tussen de 65 en 68 jaar oud; Goyaert Symonis (171), in 1540 66 tot 68 jaar oud; en Marten de Greve (82) in 1552 67 of 68 jaar oud. Voor alle drie betreft het tevens hun laatste ambtstermijn, zij keren ook niet op lagere posten in de schepenbank terug. Per decennium bekeken tekent zich de volgende ontwikkeling af: 1530–1539: 51,9 jaar; 1540–1549: 58,6 jaar; 1550–1559: 60,4 jaar; 1560–1569: 56,8 jaar; 1570–1579: 56,9 jaar. Gemiddeld genomen zijn de president-schepenen 56,9 jaar oud.

De jaarlijkse continuatie van twee schepenen vanaf 1525 bood ambitieuze bestuurders de mogelijkheid om niet éénmaal in de drie jaar maar tweemaal in de vier jaar als schepen het dagelijks bestuur van de stad mede vorm te geven. Bij de wetsvernieuwing van 1582 was een conflict gerezen over deze continuatie. Vertegenwoordigers van de landsheer wilden in plaats van de gebruikelijke twee schepenen in dat jaar drie schepenen continue-

114 De andere presidenten waren: Dirck Aertsen (7); Jan de Bever (20); Lambert vanden Broeck (41); Marten de Greve (082); Frans Toelinck (172) en 2 maal Jan vanden Wyngaerd (190).

naam en nummer	I	II	III	naam en nummer	I	II	III
Goessen vander Stegen (165)	18	7	8	Gerit van Vladeracken (177)	10	2	1
Goyaert Loef (120)	17	5	6	Goessen van Brecht (36)	9	1	1
Willem van Os (144)	17	7	7	Arnt van Breugel (38)	9	1	1
Frans van Balen (11)	15	1	6	Henrick Kuyst (111)	9	-	1
Dirck van Vechel (175)	15	2	5	Willem Pynappel (156)	9	-	2
Henrick Bloeyman (23)	14	5	5	Goyaert Symonis (171)	9	1	3
Jan van Vladeracken (179)	14	3	1	Jan Back (9)	8	-	-
Goyaert Lombaerts (123)	13	4	3	Frans Bogaert (25)	8	-	2
Zeger Adriaens (6)	12	2	3	Dirck de Borchgreve (28)	8	-	-
Henrick van Eyndhouts (79)	12	-	3	Dirck de Borchgreve (29)	8	2	2
Willem de Borchgreve (32)	11	1	1	Jan van Erp (66)	8	-	2
Herman van Deventer (61)	11	5	5	Adriaen van Eyndhouts (78)	8	-	2
Bartholomeus Loef (119)	11	1	3	Henrick de Leeuw (116)	8	-	-
Roelof van Eyck (76)	10	-	2	Henrick Pelgrom (148)	8	2	2
Ghysbert Heym (97)	10	3	3	Goyaert van Vechel (176)	8	-	1
Goessen vanden Hezeacker (101)	10	-	-	Everaert vande Water (182)	8	-	1
				Hieronymus Wynants (188)	8	-	1

TABEL 7.8. Het aantal mandaten als schepen (I); aantal mandaten als president-schepen (II); aantal continuaties (III) van de 33 schepenen met acht of meer mandaten (1500–1580).

ren[115]. Een van hun kandidaten was Willem van Erp, die in het voorgaande jaar pas voor het eerst schepen was geweest en die bovendien geen geboren poorter van de stad was. Deze benoeming stuitte op verzet van de Bossche stadsregering. Zij beriep zich bij de landvoogd op twee argumenten: ten eerste de eis dat elke schepen geboren poorter diende te zijn, ten tweede dat de gecontinueerde schepenen volgens de bestuursregeling van 1525 uit de oudste zittende schepenen moesten worden gekozen[116]. In het geval van Willem van Erp toonde de landvoogd zich inschikkelijk en liet hij een andere kandidaat tot schepen benoemen. Wel verzocht hij de Bossche stadsregering vriendelijk doch dringend om haar argumenten met bewijzen te staven, met andere woorden; hij ging er niet zonder meer vanuit dat de Bossche argumenten valide waren. Hoe deze kwestie verder afliep, is onbekend. Maar het staat vast dat de Bossche stadsregering wat betreft de eis dat de gecontinueerde schepenen uit de oudsten moesten worden gekozen, een wel erg opgerekte interpretatie van de regeling van 1525 bezigde. In dat document staat namelijk slechts dat twee *vanden oudsten ende verstandichsten scepenen* dienden te worden gecontinueerd[117]. De Bossche stadsregering legde in 1582 ten onrechte alle nadruk op de leeftijd en ging volledig voorbij aan het criterium van bekwaamheid. Hier is duidelijk sprake van gelegenheidsargumentatie, want de praktijk van de voorgaande halve eeuw was namelijk een heel andere geweest. Tussen 1525 en 1580 is het zeker geen regel dat de oudste schepenen zonder meer werden gecontinueerd. Het is zelfs maar liefst elfmaal voorgekomen dat een van de nieuwe schepenen direct is gecontinueerd[118]. Van die elf wisten er vijf direct door te dringen tot de bovenste drie schepenzetels. Ook bij andere continuaties lijken

115 Zie ook: JACOBS, *Justitie en politie*, 39.

116 GAH Collectie Provinciaal Genootschap, 375a, 309r.

117 GAH Charters en privilegebrieven, nr. 720; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, 473.

118 Het gaat om nummers 11, 13, 16, 19, 23, 75, 78, 82, 143, 167 en 176.

ouderdom en anciënniteit nauwelijks of geen rol te hebben gespeeld. Hoewel de maatregel in 1525 is ingevoerd om steeds een minimum aan ervaring en bestuurlijke routine te waarborgen, is het middel van de continuatie in de praktijk vanuit Brussel ook herhaaldelijk gebruikt om de carrières van bepaalde schepenen te bevorderen en hun prestige te verhogen.

Tussen 1525 en 1579 hebben 48 schepenstoelen gefunctioneerd, hetgeen 96 continuaties inhoudt. De bestuurlijke toplaag neemt 71 van die continuaties, ofwel 74% voor haar rekening. Juist door de vele continuaties konden de bestuurders uit de toplaag binnen betrekkelijk korte tijd zoveel schepenambten vervullen. Goessen vander Stegen (165) spant in dat opzicht de kroon. In 1522 is hij voor het eerst schepen; na een verplichte rustperiode van twee schepenjaren wordt hij dat opnieuw in 1525. In 1528 vervult hij zijn derde termijn als schepen, in 1529 wordt hij gecontinueerd. Na drie schepenjaren te hebben gewacht wordt hij in 1533 opnieuw benoemd en in 1534 gecontinueerd. Nu zet een ritme in van steeds twee actieve schepenjaren, gevolgd door twee jaar wachttijd, dat tot 1557–1558 voortduurt. In totaal is hij maar liefst acht maal gecontinueerd. Tussen 1533 en 1558 heeft Goessen vander Stegen het volgens de regels maximaal mogelijke aantal schepenzetels bezet. Aan het einde van het schepenjaar 1558, waarin hij voor de zevende maal president-schepen is geweest, was Van der Stegen 66 à 69 jaar oud. Waarschijnlijk heeft hij op dat moment besloten om een punt achter zijn actieve bestuurlijke carrière te zetten. Aan het einde van de jaren zestig van de zestiende eeuw – hij is dan al ver in de zeventig – wordt hij door de schout omschreven als: *nu een heel oudt ende versuft man ende inden kintsche werlt, gheen verstant meer en heeft*[119]. In oktober 1577 overlijdt Goessen vander Stegen tenslotte, ruim tachtig jaar oud. Continuatie was het middel bij uitstek om de bestuurlijke carrière te versnellen. Langs de normale weg van éénmaal schepen, twee jaar wachten, kan men pas in het zestiende jaar voor de zesde maal schepen worden. Wanneer op elk schepenmandaat een continuatie volgt, kan hetzelfde aantal van zes al in het tiende jaar worden bereikt. Het zal dan ook geen verwondering wekken dat de bestuurlijke toplaag de meeste continuaties voor haar rekening heeft genomen.

Tenslotte nog enkele opmerkingen. Een aantal schepenen heeft een te korte carrière gekend om binnen de door ons gestelde criteria tot de bestuurlijke toplaag te kunnen worden gerekend. Meestal gaat het hier om schepenen die vroegtijdig overleden[120], een enkele keer ook om een schepen wiens bestuurlijke carrière pas op latere leeftijd was begonnen[121]. Wanneer we echter naar het herbenoemingsritme en naar de rang binnen de schepenbank kijken, mag van een aantal van die schepenen, die minder dan acht maal dat ambt hebben vervuld, toch worden gezegd dat zij op weg waren om deel van de bestuurlijke topelite te gaan uitmaken. Enkele schepenen zijn bovendien niet in staat geweest om een doorlopende schepencarrière op te bouwen, doordat zij ook andere ambten vervulden[122].

---

119 ARAB AA 809/30.

120 Bijvoorbeeld Walraven van Erp (71), Everaert Berwouts (19), Arnt van Campen (49) en Frans Toelinck (172) zijn allen binnen de wachttermijn van twee jaar na hun laatste schepenambt overleden. Het ligt in de lijn der verwachting dat zij, indien zij nog in leven waren geweest, na drie jaar zouden zijn herbenoemd.

121 Bijvoorbeeld Marten de Greve (82) en Peter van Os (143).

122 Het duidelijkste voorbeeld hiervan is wel de loopbaan van Jan van Brecht (37). In 1523 werd hij voor het eerst schepen, en daarna met tussenpozen van twee jaar in 1526 en 1529. Op het einde van die laatste termijn werd hij tot laagschout van 's-Hertogenbosch benoemd. Dit ambt, vanaf 1535 gecombineerd met de functie van hoogschout, bleef hij tot juni 1558 uitoefenen. Amper had hij het schoutsambt neergelegd, of hij werd in oktober 1558 weer tot schepen benoemd.

Thans komt de vraag aan de orde in hoeverre er sprake is van schepenfamilies en hoe de schepenmandaten in dat perspectief zijn verdeeld. Bij de globale vergelijking tussen de periodes 1450–1499, 1500–1579 en 1580–1628 gingen we uit van zogenaamde naamgroepen[123]. Omdat voor de eerste en laatste periode geen prosopografisch onderzoek is verricht, is in een aantal gevallen niet uit te maken of personen met eenzelfde achternaam ook daadwerkelijk familie van elkaar zijn. Voor de periode *1500–1579* kan die verwantschap in de meeste gevallen wel worden vastgesteld. Om de vergelijking met de andere twee periodes niet onevenwichtig te maken, is daarbij ook voor de periode *1500–1579* uitgegaan van naamsgelijkheid als criterium om verschillende personen tot één groep te rekenen, die we echter voor de duidelijkheid geen familie, maar naamgroep hebben genoemd. In het navolgende is wel uitgegaan van families. Alleen personen van wie kan worden aangetoond dat ze in mannelijke lijn verwant waren, zijn tot dezelfde familie gerekend. Achter de 100 naamgroepen blijken 116 groepen verwanten schuil te gaan. Vooral achternamen die afgeleid zijn van plaatsnamen in de nabijheid van 's-Hertogenbosch als Van Erp, Van Hedel en Van Os(s) blijken door verschillende families te zijn gebruikt. Ook de naam Pelgrom werd door twee verschillende families gebezigd. Of Goessen, Lambert en Roelof vanden Broeck (40, 41, 42) familie van elkaar zijn, is vooralsnog niet aantoonbaar. Hoewel zij waarschijnlijk in een ver verleden aan dezelfde stam zijn ontsproten, kan de verwantschap tussen alle schepenen met de naam Monix (133-140) nog niet worden achterhaald.

aantal	frequentie aantal schepenmandaten per familie	frequentie aantal *schepenen* per familie
1	27	71
2	18	31
3	12	4
4	8	4
5	6	6
6	4	
7	5	
8	2	
9	6	
10	-	
11-15	16	
16-20	4	
21-30	6	
≥ 31	2	
TOTAAL	116	116

TABEL 7.9. Frequentie van het aantal schepenmandaten en het aantal schepenen per familie (1500–1580).

In een groot aantal gevallen is de term familie eigenlijk een te groot woord. Uit tabel 7.9 blijkt dat in 71 gevallen een 'schepenfamilie' uit slechts één persoon bestond. Noch in voorgaande noch in navolgende generaties brengen andere leden van deze families het tussen 1500 en 1580 tot schepen van 's-Hertogenbosch. Anderen zijn slechts de enige schepenen van hun familie door de tijdsafbakening. Bijvoorbeeld Christiaen Coenen (52) is tussen 1500 en 1580 als enige van zijn familie schepen van 's-Hertogenbosch. Zijn vader Herman Coenen en ook zijn grootvader Christiaen Coenen waren hem echter vóór 1500 reeds in dat ambt voorgegaan. Wel is Christiaen de laatste Bossche schepen uit het geslacht Coenen. Anderzijds treffen we ook personen aan die als eersten van hun familie uitverkoren worden voor het Bossche schepenambt en wier kinderen na 1580 dezelfde functie vervullen. Als voorbeeld daarvoor kan Zeger Adriaens (6) dienen, wiens zonen Zeger en Adriaen na 1580 eveneens in de schepenbank zitting zouden nemen. Op de ontwikkelingen van de schepenfamilies op langere termijn zal hierna nog nader worden ingegaan.

Het aantal schepenen per familie vormt een belangrijke indicator voor de invloed die

123 Zie p.236.

familie	aantal schepenen	aantal mandaten	familie	aantal schepenen	aantal mandaten
vander Stegen	5	33	Henrick Bloeyman (23)	1	14
de Borchgreve	5	31	Bogaert	2	14
Loef	3	29	van Eyck	3	13
Kuyst	5	27	Goy. Lombaerts (123)	1	13
van Vladeracken	3	26	Monix	5	13
Heym	4	23	Zeger Adriaens (6)	1	12
van Vechel	2	23	van Erp	3	12
van Brecht	4	21	vanden Hezeacker	2	12
van Eyndhouts	2	20	Wynants	2	12
van Deventer	4	19	van Breugel	2	11
Willem van Os (144)	1	17	van Campen	2	11
van Balen	2	16	Pelgrom	2	11
Pynappel	5	15	Raassen	2	11
van Achelen	5	14	vande Water	2	11

Tabel 7.10. Aantal mandaten en aantal schepenen van de schepenfamilies met meer dan 10 schepenmandaten (1500–1580).

een familie op het stedelijk bestuur kan uitoefenen. Daarnaast moet ook het totale aantal schepenmandaten per familie worden bezien. Het ligt voor de hand aan te nemen dat families die naar verhouding veel schepenen leveren ook een groot aantal schepenmandaten hebben vervuld. Alle families die drie of meer schepenen leveren, vervullen inderdaad ook meer dan tien schepenambten, behalve de familie Van Hedel. Vader Jacob van Hedel (89) is in 1529 éénmaal schepen geweest, zijn zonen Gielis (87) en Goessen (88) volgen in zijn voetsporen. Hoewel deze beide broers in 1563 nog in leven zijn, worden zij niet opnieuw tot schepen benoemd[124]. Hun broer Jan van Hedel (90) wordt in dat jaar voor het eerst tot het schepenambt geroepen. Deze heeft blijkbaar wel aan de verwachtingen voldaan en zetelt dan ook in totaal zesmaal in de schepenbank. In totaal zijn deze vier leden van de familie Van Hedel slechts negenmaal schepen geweest.

In tabel 7.10 zijn de 28 schepenfamilies gerangschikt, waarvan de telgen die tussen 1500 en 1580 als schepen van 's-Hertogenbosch fungeerden, gedurende hun gehele bestuurlijke carrières meer dan 10 schepenmandaten hebben vervuld. Daarnaast is voor elke familie aangegeven hoeveel schepenen zij tussen 1500 en 1580 leverde. Uit deze 28 families komen 80 schepenen voort die gedurende hun gehele bestuurlijke carrière 484 maal schepen zijn geweest. In procenten uitgedrukt: 25% van de schepenfamilies levert 41,9% van de schepenen, die 62,5% van alle schepenzetels bezetten. De bovenste 9 families leveren 33 verschillende schepenen, die goed zijn voor 233 zetels, ofwel in procenten: 7,8% van de families levert 17,3% van de schepenen, die 30,1% van de mandaten op zich nemen. Bij vergelijking van deze gegevens met de individuele schepenen met de meeste mandaten (tabel 7.8), blijkt dat 29 van de 33 individuele schepenen met 8 of meer mandaten tot een van de 22 bovenste schepenfamilies behoren. Van de 33 meest actieve schepenen behoren er 15 tot de bovenste 9 schepenfamilies. De meest succesvolle schepenen behoren vrijwel zonder uitzondering tot een familie die vaker schepenen heeft voortgebracht. Wan-

124 De levenswandel van Goessen schijnt niet geheel onbesproken te zijn geweest, tenminste als we de mening van de schout mogen geloven. Zie p.216.

neer een persoon uit een familie die nog nooit schepenen heeft geleverd, een groot aantal malen als schepen in de stadsregering weet door te dringen en zo een vaste plaats binnen de bestuurlijke bovenlaag weet te verwerven, betekent dit vaak dat ook een of meer van zijn zonen het later tot schepen zullen brengen: een nieuwe schepenfamilie is ontstaan.

Bij de vaststelling van aantal en omvang van de schepenfamilies is uitsluitend rekening gehouden met de afstamming in mannelijke lijn. Hierdoor zou de indruk kunnen ontstaan dat de bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch sterk verbrokkeld is in een groot aantal los van elkaar staande families en vele individuen. Niets is echter minder waar. Wanneer ook afstamming in vrouwelijke lijn en huwelijksbanden in het onderzoek worden betrokken, blijkt al snel dat de bestuurlijke bovenlaag een omvangrijk netwerk van familierelaties vormt. Schepenen uit de periode 1500–1580 huwen in totaal 36 maal met dochters van andere schepenen uit diezelfde periode[125]: bij deze verbintenissen zijn 50 schepenfamilies betrokken. En dit is nog slechts het topje van de ijsberg van verwantschappen; het aantal huwelijken tussen leden van schepenfamilies in bredere zin, dat wil zeggen met inbegrip van broers en zusters en neven en nichten, is zeer groot. Door de gegevens per familie aan elkaar te koppelen en door toevoeging van een aantal relaties in tweede en derde graad, kan bij de huidige stand van het genealogische onderzoek een netwerk worden gevormd, waarin 159 van de 191 schepenen, ofwel maar liefst 83,2%, een plaats hebben. Het is bovendien verre van uitgesloten dat bij nader onderzoek ook een groot deel van de overige 32 schepenen nog ingepast kan worden. Grafische weergave van dit netwerk leidt tot een in visueel opzicht onontwarbare kluwen van relatielijnen en is hier daarom achterwege gelaten. Binnen de groep van Bossche schepenfamilies is de graad van endogamie aanzienlijk, maar er is geenszins sprake van een volledige afsluiting in dit opzicht. Vele telgen van Bossche schepenfamilies huwden buiten de kring van de stedelijke bestuurlijke elite. Zij trouwden bijvoorbeeld met standgenoten van buiten de stad of met *nouveaux riches* die een dergelijk huwelijk aangrepen om economische voorspoed om te zetten in sociaal prestige.

In volgende hoofdstukken zal nog in allerlei verbanden worden uitgeweid over familierelaties van vele schepenen. Hier volstaan we met enkele treffende voorbeelden om de nauwe banden tussen de schijnbare eenlingen onder de schepenen met het familiale netwerk van schepenen aan te tonen. De familie van Henrick van Staeckenbroeck (164) is nooit betrokken geweest bij het Bossche stadsbestuur en is waarschijnlijk zelfs niet uit 's-Hertogenbosch afkomstig. Zijn benoeming tot schepen in 1561 wijst er echter op dat de bestuurlijke bovenlaag van die stad hem had geaccepteerd. Of deze acceptatie zijn bezegeling vond in het huwelijk dat Henrick met Maria, dochter van schepen Henrick van Eyndhouts (79), sloot, of dat dat huwelijk juist het proces van acceptatie in gang zette, is niet vast te stellen. Overigens blijkt uit de omstandigheid dat zowel Henrick van Staeckenbroeck als zijn schoonvader in de schepenbank van 1561 zitting hadden, dat alleen twee personen die door bloedbanden waren verbonden, niet tegelijkertijd schepen konden zijn. Henrick de Heusch (95) is de enige van zijn familie, die in de zestiende eeuw schepen van 's-Hertogenbosch is geweest. Toch is hij via vele lijnen met andere schepenfamilies verbonden. Zijn zuster Heilwich huwde met schepen Jan van Vladeracken (178). Hijzelf was getrouwd met Martha van Hedel, een dochter van schepen Zeger van Hedel (92) en van Aleyt vanden Bosch, die weer een dochter van Willem vanden Bosch (33) was. De stamvader van de Bossche schepenfamilie Wynants is Pauwels Wynants, die zich in het laatste

125 Bovendien traden ook enkele schepenen uit de periode 1500–1580 in het huwelijk met dochters van schepenen uit de periode van vóór 1500 en ná 1580.

decennium van de vijftiende eeuw vanuit Tiel in 's-Hertogenbosch had gevestigd[126]. Zijn moeder Gertruyt vande Merevenne was overigens wel uit 's-Hertogenbosch afkomstig; zij was de zus van Aleyt vande Merevenne, de echtgenote van Jeroen Bosch. Deze Pauwels Wynants kwam als immigrant niet in aanmerking voor de positie van schepen. Hij wist echter wel spoedig door te dringen tot het milieu van de stedelijke bestuurders. Enerzijds heeft daarbij zijn financiële welstand een belangrijke rol gespeeld, anderzijds zullen ook de banden met zijn moeders familie hem tot voordeel hebben gestrekt. Dat de familie Vande Merevenne tot de betere kringen van de stad behoorde, kan worden opgemaakt uit de omstandigheid dat Dirck vande Merevenne (128), een oom van Pauwels, in 1537 tot schepen is benoemd. De huwelijken van de kinderen van Pauwels Wynants getuigen van zijn hoge sociale status. Dochter Elisabeth Wynants huwde Christoffel Kemp (R38), Gertruyt Wynants trouwde met Laurens Pelgrom (149), zoon van Henrick Pelgrom (148). De derde dochter Margaretha was kloosterlinge in het prestigieuze Sint-Geertruiklooster in 's-Hertogenbosch. Zoon Wynant Wynants trad in het huwelijk met Maria Raassen, dochter van Raas Raassen (158). Hieronymus Wynants (188) tenslotte lijkt aanvankelijk, toen hij rond 1544 met Cornelia Bloeyman huwde, in de minst prestigieuze familie te zijn ingetrouwd. Haar grootmoeder was weliswaar een dochter van Gerit Michiels (129), maar haar vader speelde geen enkele rol binnen het Bossche stadsbestuur. Pas in 1546 is haar broer Henrick Bloeyman (23) de eerste schepen van de familie geworden. In 1550, wellicht in het kielzog van zijn zwager, die dat jaar zijn derde ambtstermijn als schepen vervulde, begon Hieronymus Wynants een langdurige en succesvolle schepencarrière. Daarmee baande hij de weg voor de schepencarrière van zijn zoon Pauwels Wynants (189) en waarschijnlijk ook van zijn schoonzoon Marten Moins (132).

In de periode 1500–1579 blijken veel zogenaamde 'schepenfamilies' uit slechts één enkele schepen te bestaan. Daar staat een aantal echte schepenfamilies tegenover met in die tachtig jaar twee tot vijf schepenen, die bovendien een buitenproportioneel aantal schepenzetels bezetten. Wat kan bij beschouwing van de lange termijn van 1450 tot 1628 gezegd worden over levensduur en de mate van continuïteit van deze schepenfamilies? Om in deze kwestie meer inzicht te verkrijgen is nagegaan in hoeverre de schepenfamilies van het ene tijdvak ook in de volgende periode nieuwe schepenen voortbrengen. Let wel: schepenen die hun carrière in de ene periode beginnen en pas in de volgende beëindigen zijn hierbij niet meegeteld. Uit 36 van de 106 families die tussen 1450 en 1499 schepenen voortbrengen, ofwel 34%, spruiten ook in de periode 1500–1579 nieuwe schepenen. En dan is er nog niet altijd sprake van een continue participatie. Van de familie Berwout wordt Arnt Berwout al in 1310 als schepen van 's-Hertogenbosch vermeld[127]. Tot en met 1459 zetelen leden van deze familie geregeld in de schepenbank. Pas in 1566, meer dan honderd jaar na de vorige telg uit het geslacht, wordt Everard Berwouts (19) schepen. Tussen 1580 en 1628 komen uit 18 van de 116 schepenfamilies van de voorgaande periode nieuwe gezichten in de schepenbank, dat is 15,5%. Geconcludeerd kan worden dat slechts een betrekkelijk gering aantal schepenfamilies enkele generaties lang schepenen blijft leveren. Families die in alle drie de onderzochte tijdvakken telkens nieuwe schepenen leveren, zijn dan ook zeldzaam. Van slechts 7 families valt een dergelijke langdurige betrokkenheid bij de Bossche stadsregering met zekerheid vast te stellen: tabel 7.11. De betrokkenheid van de Pynappels beslaat weliswaar een periode van 219 jaar, maar tussen het eerste schepenmandaat van een lid van die familie in 1397 en het volgende gaapt een kloof van meer dan vijftig jaar. Met name de families Heym en Monix blijken zeer lang-

126 Ik meen hem te kunnen identificeren met *Pauwels Wynken Pauwelss* die tussen Kerstmis 1492 en Sint-Jan 1493 het Bossche poorterschap kocht (ARAB RK 13006).

127 JACOBS, *Justitie en politie*, 249.

durig, talrijk en frequent deel te hebben genomen aan het bestuur van 's-Hertogenbosch. Zij vormen een grote uitzondering. De participatie van de meeste schepenfamilies, ook die families die een groter aantal schepenen leverden, blijft van betrekkelijk korte duur: twee, hoogstens drie generaties.

familie	eerste en laatste schepenjaar	aantal schepenen	aantal mandaten
de Borchgreve	1466–1620	9	44
van Brecht	1483–1599	6	25
van Campen	1472–1587	4	16
Heym	1364–1602	12	58
Monix*	1415–1614	23	58
Pelgrom	1489–1612	8	25
Pynappel	1397–1615	10	25

* in dit verband zijn ook de Monixen uit de periode 1500–1579, wier relatie met hun naamgenoten niet kon worden vastgesteld meegeteld.

TABEL 7.11. Families die langdurig (in alle drie de periodes 1450–1499, 1500–1579 en 1580–1628) schepenen leverden.

Alle schepenen waren poorters van hun stad. Er werd officieel geen onderscheid naar rang of stand gemaakt binnen de Bossche stadsregering. Uit de correspondentie tussen schout en kanselier over de jaarlijkse wetsvernieuwing kan echter worden opgemaakt dat wel degelijk is gelet op maatschappelijke status van de kandidaten[128]. Steeds wordt vermeld of een kandidaat edelman of burger was. Dat betekent niet dat er sprake is van een vaste verdeling van de schepenzetels over de diverse maatschappelijke categorieën, zeker niet formeel, maar ook niet informeel[129]. Wel achtte de kanselier het wenselijk dat steeds enkele edelen zitting zouden hebben in de Bossche schepenbank[130].

De vraag of een Bossche schepen al dan niet van adel was is vóór 1600 niet eenvoudig te beantwoorden, daar de eerste wetgeving betreffende de adel in de Nederlanden pas van 1595 dateert[131]. Wie zich in de zestiende eeuw edelman of edelvrouw mocht noemen, was afhankelijk van de lokale gewoonten en tradities en verschilde van gebied tot gebied. Vast staat dat het bezit van leengoederen of heerlijkheden op zich niets met adel te maken heeft: dergelijke bezittingen komen ook onder niet-edelen veelvuldig voor[132]. In de kasselrij van Rijsel bijvoorbeeld kunnen in 1475 slechts 25,7% van de bezitters van leengoederen als adellijk worden bestempeld[133]. Aanvankelijk bestond er geen absoluut verband tussen ridderschap en adel: ook niet-edelen konden geridderd worden. In de loop van de tweede helft van de veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw is in het

128 Zie p.216-217.

129 SY3, 476, spreekt van 'het gebruik om zooveel mogelijk jaarlijks drie edellieden, drie rechtsgeleerden en drie kooplieden tot schepenen te kiezen', hetgeen hij waarschijnlijk baseert op het commentaar op het Bossche gewoonterecht van de zeventiende-eeuwse jurist Gerit van Someren. Voor de zestiende eeuw gaat deze bewering echter niet op. PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 70, noot 10, stelt dat er een tendens bestond vier à vijf schepenen te benoemen uit het stedelijk patriciaat en de rest uit niet-aristocratische burgers, bijna allen academisch gevormd. Daar Pirenne begrippen als 'stedelijk patriciaat' en 'niet-aristocratische burgers' niet nader definieert, is deze bewering moeilijk op haar waarde te schatten.

130 Zie bijvoorbeeld de gang van zaken bij de wetsvernieuwing van 1586: p.222, noot 43.

131 DE WIN, 'Queeste', 227; Duerloo, 'Seer groote ongheregeltheden', 90.

132 DE WIN, 'Queeste', 256-257.

133 COOLS, 'Le prince et la noblesse', 395, 398.

hertogdom Brabant de praktijk gegroeid dat elke ridder tot de adel wordt gerekend[134]. Algemeen kan worden gesteld dat een edelman over een aantoonbaar edele afstamming, door geboorte of door verheffing, diende te beschikken en een 'adellijke levenswijze' erop na diende te houden[135]. Op het gebied van de afstamming geldt vanaf de zeventiende eeuw dat adeldom alleen via de vaderlijke lijn vererft[136]. Vóór 1600 is de situatie minder duidelijk en eenvormig. In het hertogdom Brabant en ook in de Meierij van 's-Hertogenbosch kon in ieder geval in de vijftiende eeuw, maar waarschijnlijk ook in de zestiende eeuw adeldom in sommige gevallen nog via de moederlijke lijn worden doorgegeven[137].

Op basis van de gegevens over de Bossche schepenen ontstaat het beeld van een nauwe verwevenheid van de Bossche bestuurlijke bovenlaag met de adel van het omliggende platteland. Edelen uit de regio werden bewust betrokken bij het stedelijk bestuur. In jaren dat zij geen schepen waren waarschijnlijk meestal op hun versterkte huizen op het platteland verblijvend, bezaten deze edelen vaak ook een huis in de stad. Veel Bossche burgers beschikten over onroerende goederen en vaak ook een woning op het platteland van de Meierij. Aanvankelijk niet meer dan boerenhoeven, kregen deze woningen door allerlei verbouwingen in de loop van de tijd vaak de allure van sloten of kasteeltjes[138]. Bosschenaren uit de stedelijke bovenlaag trachtten de levenswijze van de adel na te volgen. Een huwelijk met een telg uit een adellijk geslacht vormde in veel gevallen de bekroning van het streven naar sociale stijging: de kinderen uit die verbintenis zouden immers van adel zijn. Bossche schepenen die in de zestiende eeuw als adellijk worden aangeduid, lijken veelal voort te komen uit dergelijke 'veredelde' burgerlijke families. De wortels van de meeste van die zestiende-eeuwse adellijke families liggen in de vijftiende eeuw of daarvoor. Zonder systematisch onderzoek naar oorsprong en onderlinge verhoudingen van de adellijke families in de Meierij van 's-Hertogenbosch kan daarover in de meeste gevallen slechts worden gespeculeerd.

Bij de benoeming van de schepenbank worden de maatschappelijke afkomst en positie van de kandidaten nadrukkelijk meegewogen. In de bewaard gebleven bescheiden van de stadsregering daarentegen worden adellijke schepenen zelden of nooit met hun adellijke titel aangeduid. Alleen de status van *ridder* wordt in de verschillende schepenlijsten steeds uitdrukkelijk vermeld: *dominus Johannes Back miles* (1502); *heer Jan van Brecht riddere* (1558). Hetzelfde geldt voor de stadsrekeningen: wanneer daarin sprake is van de schepenen in officiële hoedanigheid, wordt slechts in een zeer klein aantal gevallen het predikaat *joncker* toegevoegd en dan nog vrijwel alleen in de jaren zeventig van de zestiende eeuw. Het lijkt erop dat aan het einde van de onderzochte periode het belang van titulatuur (adellijke maar ook academische) toeneemt. Van de 191 schepenen uit de periode 1500–1580 worden 22 wel eens met de toevoeging *joncker* of *ridder* aangeduid[139]. Deze schepenen, 11,5% van het totaal, behoren ontegenzeglijk tot de adel. Daarnaast komen 20 personen voor, die als heer van een heerlijkheid of leengoed worden aangeduid. Onder hen bevindt zich ongetwijfeld ook een aantal edelen. Uit de correspondentie tussen schout en kanselier over de wetsvernieuwing zijn twee lijsten met beoordelingen van kandidaat-

134 DE WIN, 'De adel in het hertogdom Brabant', 398-401; De Win, 'Queeste', 259. VAN UYTVEN, 'De Brabantse adel', 75-76, stelt dat deze praktijk al vanaf het midden van de veertiende eeuw bestond.

135 DE WIN, 'Queeste', 271; DE WIN, 'De lagere adel', 173-174.

136 DUERLOO, 'Seer groote ongheregeltheden', 90.

137 DE WIN, 'Queeste', 260-262. Voor de Meierij van 's-Hertogenbosch: BERKELMANS, 'Vrouwen van stand', 59.

138 Ibidem, 65.

139 Dit getal is uitsluitend op primaire bronnen gebaseerd.

schepenen van de hand van de schout bewaard gebleven, daterend van rond 1570. Van de in totaal 43 personen kwalificeert de schout er 9 als *edelman*. Daarvan komen er 4 in andere bronnen voor als jonkers, 3 als bezitters van heerlijkheden en 2 worden in andere bronnen geheel niet als edelen aangeduid. Overigens is de schout niet altijd consequent in het signaleren van adeldom: in de eerste lijst noemt hij Rutger van Berkel (18) een edelman, in de tweede laat hij die kwalificatie weg; hetzelfde gebeurt met zijn eigen broer Goessen van Brecht (36). Anderzijds bevindt zich onder de andere 34 personen op de twee kandidatenlijsten minstens één persoon, die wel van adel is, maar niet als zodanig wordt vermeld: Lodewyck vander Lynden (125). Of de bezitters van heerlijkheden die de schout als edelen aanmerkt, ook daadwerkelijk van adel zijn, is onzeker. Duidelijk is dat de schout zijn oordeel baseert op de sociale status en de levenswijze van die personen. De bezitters van de grote heerlijkheden in de Meierij zijn in ieder geval in hun manier van leven niet van edelen te onderscheiden. De echte edelen en 'veredelden' maken bij elkaar rond de 20% van de totale groep Bossche schepenen uit.

7.2. RENTMEESTERS

Tot 1499 was het beheer van de stedelijke financiën in handen van twee door het stadsbestuur benoemde rentmeesters. De financiële positie van de stad was in de jaren negentig van de vijftiende eeuw bepaald niet rooskleurig. Met de instelling van een college van *zes goede mannen* met verregaande volmachten werd in 1499 een nieuwe poging ondernomen de groeiende financiële problemen van de stad op te lossen. Opeenvolgende colleges van *goede mannen* of *gecommitteerden tot den regimente ende politie* bleven tot 1547 het bewind voeren over de stadskas. In dat jaar werd het beheer van de stedelijke middelen aan de tamelijk zelfstandige *goede mannen* onttrokken en overgedragen aan rentmeesters, die veel minder onafhankelijk van het stadsbestuur konden opereren[140].

Alvorens in te gaan op de personen die het rentmeesterschap vervulden, moet hier eerst aandacht worden besteed aan een tamelijk curieus verschijnsel. Met de instelling van het college van *goede mannen* in 1499 was het oude rentmeesterschap van zijn inhoud ontdaan. Dat betekent echter niet dat dat ambt werd opgeheven. Het laten voortbestaan van instituties die in de loop van de tijd waren uitgehold en lege hulzen waren geworden, is een verschijnsel dat zich in de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd wel vaker voordeed. Zo ook hier: ook na 1499 werden jaarlijks twee rentmeesters benoemd. Met enige hiaten zijn de namen van deze functionarissen tot en met het schepenjaar 1536 bekend[141]. Kroniekschrijver Peter van Os (S13) noteert plichtsgetrouw elk jaar hun namen, maar omschrijft hun functie veelbetekend als 'rentmeesters-in-naam'[142], een term die ook wij in het vervolg voor deze functionarissen zullen gebruiken, om verwarring te voorkomen. Een functie zonder inhoud is niet zonder meer een ambt zonder verplichtingen, zoals Wouter de Jeger (R37) ondervond. In 1513 werd hij tot rentmeester-in-naam verkozen. Daar hij op dat moment in Sint-Oedenrode woonachtig was, werd hem van stadswege een bode toegezonden met het dringende verzoek *alhier te comen soe hy bourgermeester gecoren was*[143]. Of zijn aanwezigheid in de stad alleen voor de aanvaarding van zijn ambt was vereist of wellicht geacht werd de hele ambtstermijn te duren, is niet duidelijk. In 1505

140 Zie p.95-96.
141 GAH OA 574a; PvO, onder de verschillende schepenjaren.
142 Ibidem, 292, 295, 297 etc.: *receptores nomine*.
143 GAH OA B23, 1513–1514, *van bodenloen*.

maakten de beide rentmeesters-in-naam, Jan Kanapart (106) en Dirck Scoercop (R61), tevens deel uit van het college van goede mannen. Aanvankelijk werd deze constructie slechts incidenteel toegepast: in 1506 werden weer twee aparte rentmeesters-in-naam benoemd. In 1507 was één van de rentmeesters-in-naam weer goede man. Pas vanaf 1520 deed deze combinatie van functies zich opnieuw voor. Aanvankelijk ging het steeds om één van de rentmeesters-in-naam. In 1533 en 1536 – de functionarissen voor de jaren 1534 en 1535 zijn onbekend – combineerden beide rentmeesters-in-naam hun ambt met dat van goede man. Na 1536 zwijgen de bronnen over de rentmeesters-in-naam. Wellicht is deze functie tenslotte afgeschaft, maar gezien de ontwikkelingen in 1533 en 1536 lijkt het waarschijnlijker dat sindsdien steeds twee van de goede mannen tevens de functie rentmeester-in-naam hebben vervuld. In totaal 43 personen zijn bij elkaar 54 maal rentmeester-in-naam geweest; voor 19 van hen was dat de enige bestuurlijke functie, 9 waren tijdens hun bestuurlijke carrière bovendien goede man, 11 tevens schepen en 4 zowel schepen als goede man. Daar de reële invloed van de rentmeesters-in-naam nihil was, worden ze in het vervolg van deze paragraaf verder buiten beschouwing gelaten.

Sinds 1388 werden de stedelijke rentmeesters door schepenen en gezworenen gekozen. Vanaf 1399 hadden de ambachtsdekens het recht om de rekeningen van de rentmeesters te controleren[144]. Of de gilden toen ook een stem kregen bij de verkiezing van deze functionarissen, is onzeker. Er zijn aanwijzingen dat de ordonnantie van 1458, die bepaalt dat de verkiezing van klerken, secretarissen en dergelijke functionarissen door de gehele raad moest geschieden[145], ook bij de verkiezing van de rentmeesters werd toegepast, hoewel in die ordonnantie niet over rentmeesters wordt gesproken[146]. Mogelijk namen de ambachtsdekens vanaf 1458 deel aan de verkiezing van de rentmeesters. Het eerste college van zes goede mannen werd in 1499 door de eerste twee leden gekozen uit twaalf eerbare en draagkrachtige kandidaten, voorgedragen door de ambachtsgilden[147]. Dat deze verkiezingsprocedure al snel daarna is verlaten, zoals Jacobs beweert, ligt niet voor de hand[148]. Nadere beschouwing van de personen die tot goede man en na 1547 tot rentmeester werden verkozen, kan ons inzicht verschaffen in de praktijk van de rentmeestersverkiezingen. Het eerste college van goede mannen, dat tussen 1499 en 1503 actief was, bestond uit zes personen die inderdaad, zoals ook vereist was, tot de draagkrachtigsten van de stedelijke bevolking behoorden[149]. Twee van deze goede mannen, Gerit Moens alias Ketheler (R44) en Albert Ketheler (R39), waren al eerder rentmeester geweest: Gerit in 1486 en 1492 en Albert in 1491. De andere vier waren nieuw in het stedelijk bestuur. Geen van hen was tot op dat moment ooit schepen geweest. Gerit Moens was in 1495 bij een conflict met de

144 JACOBS, *Justitie en politie*, 68-69.

145 Zie p.204-205.

146 Zie de discussie in de raad in 1554 en 1555: GAH OA A1, 49r, 51r, 64v, 66r.

147 Jacobs, *Justitie en politie*, 70-71.

148 Ibidem, 74. Jacobs baseert zich hierbij op de volgende formulering in een charter uit 1499: *Wy scepenen, gezwoernen, raitsluden diemen noempt ledige luden, dekenen vanden ambachten, een deel der goede knaepen ende alle die gemeyn stadt van 's Hertogenbossche, doen condt allen luden, alsoe wy van wegen ende inden name der selver stadt alnu tegenwordelick ende eendrechtelick genomen ende gecoren hebben* ... (GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 659). Met name op basis van de zinsnede *eendrechtelick genomen ende gecoren* lijkt Jacobs te veronderstellen dat de goede mannen door middel van een algemene stemming van de gehele raad werden gekozen. Ik ben eerder geneigd het citaat als een staande formule te beschouwen en te veronderstellen dat de in 1499 voorgeschreven verkiezingsprocedure, die in tegenstelling tot wat Jacobs beweert toch werkelijk niet zeer omslachtig was, tot 1547 gehandhaafd bleef.

149 Gemiddeld behoorden zij in de gemene zettingen, die tussen 1496 en 1512 werden gehouden tot procentgroep 3,2. Meer hierover in het hoofdstuk 8.

kerkmeesters van de Sint-Jan opgetreden als gecommitteerde van het smedengilde[150]. Of de andere goede mannen een actieve rol in de besturen van de ambachtsgilden hebben gespeeld, is door gebrek aan gegevens niet na te gaan. Dit euvel blijft zich voordoen tot ongeveer 1525–1530, daarna kunnen de namen van de meeste ambachtsdekens in de stadsrekeningen worden teruggevonden. Van de 44 goede mannen uit de periode 1500–1546 zijn er slechts 5 eerder schepen geweest; nog eens 5 wisten later in hun carrière tot de schepenbank door te dringen. Bij elkaar hebben deze 10 personen 17% van de beschikbare mandaten voor de functie van goede man vervuld[151]. Van 7 goede mannen staat vast dat zij eerder deken van een ambacht zijn geweest[152]; zij nemen 13% van de functies van goede man voor hun rekening. Door het gebrek aan gegevens over ambachtsdekens, is het niet onaannemelijk dat dit aantal in werkelijkheid enigszins hoger zal hebben gelegen. Voor een meerderheid van goede mannen was deze functie het enige bestuurlijke ambt dat zij binnen 's-Hertogenbosch vervulden. Sommigen van hen waren weliswaar met familiebanden verbonden aan de bestuurlijke elite, anderen waren ongetwijfeld gelieerd aan bepaalde ambachtsgilden, maar van een verdeling van de functies van goede man tussen de bestuurlijke elite en de ambachtsgilden is in de eerste helft van de zestiende eeuw geen sprake. Wanneer we ervan uitgaan dat de verkiezingsprocedure, zoals die in 1499 was vastgesteld, steeds werd gevolgd, is het ook begrijpelijk dat een dergelijke verdeling zich niet voordeed. Wanneer de ambachtsdekens bijvoorbeeld zes van hun collega's en zes oud-schepenen op de kandidatenlijst zouden hebben gezet, zouden het eerste en het tweede lid de laatste zes hebben kunnen kiezen. Een kandidatenlijst met de namen van twaalf ambachtsdekens zou ongetwijfeld op verzet van de kant van de eerste twee leden zijn gestuit, die tot een patstelling kon leiden en een langslepend conflict tot gevolg zou kunnen hebben. De verkiezingsprocedure verplichtte beide partijen min of meer tot compromissen in de vorm van een lijst met tenminste een aantal voor beide partijen acceptabele kandidaten.

In 1547 kwam een einde aan de opeenvolgende colleges van goede mannen en werd het rentmeesterschap in de oude vorm hersteld. Een nieuwe ordonnantie werd opgesteld, waarin de bevoegdheden van de rentmeesters opnieuw werden gedefinieerd en de te volgen verkiezingsprocedure werd vastgesteld[153]. De inhoud van de ordonnantie op het rentmeesterambt uit 1547 is helaas niet overgeleverd. Toch kunnen we uit de benoemingspraktijk van de eerste jaren de vastgelegde verkiezingsprocedure grotendeels afleiden. Het eerste college van vier rentmeesters dat onder de nieuwe omstandigheden aantrad, bestond uit Henrick van Eyndhouts (79) en Walraven van Erp (71), twee oud-schepenen, en uit twee vertegenwoordigers van de ambachtsgilden: Jan Noppen (R48), sinds 1530 viermaal deken van het looiersgilde, en Dirck van Wyck (186), die in 1525–1526 deken van het molenaarsgilde was geweest[154] en bovendien zes jaar ervaring had als goede man. In 1548 werden Van Eyndhouts en Noppen gecontinueerd; naast hen werden oud-schepen Jan de

150 VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 97, 348: *Gerit den Moens alias Keteleer.* Of hij slechts zaakgelastigde van dat gilde in deze ene kwestie was, of dat 'gecommitteerde' en 'deken' twee termen voor dezelfde functie zijn is niet duidelijk.

151 Omdat de lengte van ambtstermijnen van goede mannen sterk kon verschillen, is er hier, om vergelijking mogelijk te maken, voor gekozen om elk jaar dat iemand goede man was als één mandaat te tellen.

152 Twee van hen, Mathys Stoters (170) en Dirck van Wyck (186), brachten het van ambachtsdeken tot goede man en vervolgens tot schepen. Daarom zijn beiden zowel onder schepenen als dekens meegeteld.

153 JACOBS, *Justitie en politie*, 73.

154 Wel had hij in 1534 zijn lidmaatschap van het molenaarsgilde opgezegd: GAH RA 1319, 108v,17-4-1534.

Wolf (184) en Goyaert van Vlierden (R65), oud-deken van het korenkopersambacht, benoemd. Opnieuw bestond het college van rentmeesters uit twee oud-schepenen en twee oud-ambachtdekens. In 1549 traden de twee langstzittende rentmeesters af en werden weer een oud-schepen, Adriaen van Eyndhouts (78) en een vertegenwoordiger van de ambachtsgilden benoemd. Deze laatste, Jan Colen (R13), treffen we vóór die tijd niet als ambachtsdeken aan; wel was later in 1553–1554 een Jan Colen deken van het kramersgilde. In 1550 werden oud-schepen Bartholomeus Loef (119) en Lambert de Haze (R26), oud-deken van de kramers, als nieuwe rentmeesters naast de twee gecontinueerden benoemd. Het patroon van benoemingen is zeer regelmatig. Hieruit mag dan ook worden geconcludeerd dat in de ordonnantie van 1547 was bepaald dat jaarlijks vier rentmeesters zouden fungeren: twee gekozen door de eerste twee leden en twee door de ambachtsgilden. Elke rentmeester vervulde een ambtstermijn van twee jaar, waarbij de continuïteit werd gewaarborgd, doordat van elk van de twee groepen steeds één tweede- en één eerstejaarsrentmeester actief zou zijn. Hoe deze personen werden gekozen, is niet bekend. Maar het ligt voor de hand aan te nemen dat de eerste twee leden een rentmeester kozen uit een voordracht door het derde lid en vice-versa. De ene partij was zo in staat om door middel van een weldoordachte voordracht de keuze van de andere partij in belangrijke mate te sturen. Het systeem dwong beide partijen aanhoudend tot compromissen en de uitkomst was steeds de verkiezing van rentmeesters die de goedkeuring van beide partijen konden wegdragen.

De invloed van het derde lid op het beheer van de stedelijke financiën was hiermee groter dan ooit tevoren. Vóór 1499 had het derde lid het recht bezeten om achteraf controle uit te oefenen op de rekening van de rentmeesters en vanaf 1458 heeft het mogelijk ook een numeriek ondergeschikte stem bij de verkiezing van die functionarissen gehad. Met de instelling in 1499 van de colleges van goede mannen verwierf het derde lid het recht van voordracht van kandidaten voor dat college. In 1547 kreeg het waarschijnlijk het recht om zelfstandig de helft van de rentmeesters uit een voordracht van de eerste twee leden te kiezen. De toenemende invloed die het derde lid in de loop van de eerste helft van de zestiende eeuw op het financiële beleid schijnt te hebben gekregen, staat haaks op de al vaker gememoreerde beperkingen die Karel V in 1525 aan de ambachtsgilden oplegde. Daarbij dient nadrukkelijk opgemerkt te worden dat de benoeming van de rentmeesters als sinds 1388 een recht van de stadsregering was geweest, waarop de hertog geen enkele invloed kon uitoefenen.

Bij de verkiezing van twee nieuwe rentmeesters voor 1551 deden zich voor het eerst problemen voor. In eerste instantie waren die niet van inhoudelijke, maar van praktische aard. Bij een normale gang van zaken zouden Bartholomeus Loef en Lambert die Haze zijn gecontinueerd en zouden twee nieuwe rentmeesters naast hen zijn geplaatst. De benoeming van Bartholomeus Loef tot schepen in oktober 1551 gooide echter roet in het eten. Deze benoeming was weliswaar in strijd met de bepaling uit 1388 dat de rentmeester na zijn aftreden twee jaar lang niet in de stadsraad mocht komen, maar blijkbaar is dat door de schout niet bij de kanselier gesignaleerd en is er vanuit 's-Hertogenbosch ook niet tegen geprotesteerd[155]. De stadsregering koos er nu voor om ook Lambert de Haze van zijn tweede jaar als rentmeester te ontslaan en een geheel nieuw college van vier rentmeesters te benoemen. In 1552 werd dat college van vier in zijn geheel gecontinueerd. Blijkbaar opteerde men voor de toekomst voor rentmeesterscolleges van twee jaar, zonder tussentijdse vervangingen. In het college van 1551–1552 zaten opnieuw twee oud-schepenen,

155 In 1582 werd Andries van Luyck tot schepen benoemd, terwijl hij de twee jaar daarvoor als rentmeester had gefunctioneerd. Op zijn eigen verzoek werd daarom een ander tot schepen benoemd. Zie: JACOBS, *Justitie en politie*, 37, 68.

Everaert vande Water (182) en Goyaert van Vechel (176)[156], en een tweetal personen, Peter van Oirle (R50) en Jan Willems (R66), die weliswaar niet als ambachtsdekens kunnen worden geïdentificeerd[157], maar waarschijnlijk wel als vertegenwoordigers van het derde lid mogen worden beschouwd.

Het lijkt erop dat het systeem van rentmeestersbenoemingen deze eerste crisis heeft overleefd. Echter niet voor lang. De precieze toedracht kennen we niet, maar het college dat in 1553 is benoemd, week in alle opzichten van voorgaande colleges sinds 1547 af. In het schepenjaar 1553 fungeerde slechts een tweetal rentmeesters, Henrick Ghysselen (R22) en Jan van Liebergen (117). Daarnaast waren meester Cornelis Coelborner en Nicolaes (de Quade) van Ravesteyn belast met de functie van *policiemeester*. Terwijl de twee rentmeesters zich bezig hielden met ontvangsten en uitgaven van de stad, waren de politiemeesters verantwoordelijk voor stadswerken[158]. Welke motieven de grondslag hebben gevormd voor deze functionele differentiatie is onbekend. De vraag is ook wie het initiatief heeft genomen voor deze tamelijk radicale wijziging in de bestuurlijke structuur. Vermoedelijk kwam het plan van de zijde van de eerste twee leden. Op de een of andere manier moeten zij zich hebben verzekerd van de instemming van het derde lid[159]. Over de wijze waarop de vier functionarissen werden gekozen, is niets bekend. Maar het is aannemelijk dat die procedure afweek van de gegroeide praktijk. Van Liebergen, Ghysselen en Coelborner waren op het moment van hun benoeming alle drie gezworen broeders van de Lieve Vrouwe Broederschap. Van Liebergen zou later driemaal schepen worden. Van Ravesteyn was lange tijd klerk van de laagschout geweest[160] en als rentmeester van het Van Mierdegasthuis moet hij over boekhoudkundige ervaring hebben beschikt. In de gemene zetting van 1552 behoren ze alle vier tot de 7% hoogst aangeslagen Bosschenaren. Deze functionarissen waren allen afkomstig uit de bovenlaag van de Bossche bevolking, van enige personele inbreng van de kant van de ambachtsgilden was geen sprake meer. Al kennen we de juiste toedracht niet, vrij snel daarna moeten de ambachtsgilden in verzet zijn gekomen tegen de wijziging van de oude situatie. Toen het einde van het ambtsjaar van de rentmeesters naderde, verzochten de ambachtsdekens in de raadsvergadering *datmen de rentmrs. keysen zoude nae dordinancie vande drie leden deser stadt*, waarmee ze waarschijnlijk naar de ordonnantie van 1547 verwezen[161]. Na lang beraad verklaarden de twee eerste leden dat zij de rentmeesters en politiemeesters wilden continueren, maar dan wel samengevoegd tot één college. Bovendien verwierpen zij verkiezingen volgens *doude ordinancie byden drie leden gemaeckt*, omdat zij op dat moment met te weinig personen waren[162]. Door lacunes in het resolutieboek blijft het verdere verloop van de discussie in het duister. Waarschijnlijk wisten beide partijen geen redelijk compromis te vinden en

156 Beiden waren in 1548 voor het laatst schepen geweest en hadden in 1551 weer op de nominatie gestaan, maar waren niet opnieuw benoemd. Door deze twee te benoemen hoopte de stadsregering waarschijnlijk een herhaling van de moeilijkheden rond Bartholomeus Loef te voorkomen.

157 Jan Willems is mogelijk dezelfde persoon als de Jan Willems die in 1548–1549 en 1558–1559 als deken van de korenkopers wordt vermeld.

158 JACOBS, *Justitie en politie*, 96.

159 GAH OA B60, 1553–1554, *van alderhande saicken*. Hier is sprake van: ... *de twee rentmeesters ... ende de twee policiemeesters ... byden drie leden deser stadt geordineert.*

160 GAH OA A593b.

161 GAH OA A1, 49r, 29-9-1554. Mogelijk is ook de ordonnantie van 1458 bedoeld: zie p.205, 254.

162 Ibidem 51r, 10-10-1554. Wegens een in de stad heersende epidemie werden de raadsvergaderingen in deze tijd inderdaad door zeer weinig personen uit eerste en tweede lid bezocht. Dat het derde lid bij stemming in de meerderheid zou zijn, ook al had elk ambachtsgilde slechts één stem, was toen inderdaad een reële mogelijkheid.

ontstond er een patstelling. Om die te doorbreken werd de hulp van de hertogelijke overheid, waarschijnlijk de Raad van Brabant, ingeroepen. In januari 1555 verklaarden de eerste twee leden zich *voer dese reyse* bereid het advies van de hertog inzake de rentmeesters op te volgen. Ook de meerderheid van de ambachtsdekens legde zich daarbij neer[163]. Dat al ruim drie maanden formeel geen benoemde rentmeesters meer actief waren, hetgeen het beheer van de stedelijke financiën ernstig bemoeilijkte, zal voor beide partijen een rol hebben gespeeld bij hun schoorvoetende instemming. Het resultaat was de herbenoeming van de vier zittende functionarissen, maar wel in hun onderscheiden functies van rentmeester en politiemeester en niet als één college.

De hertogelijke arbitrage bood echter slechts een tijdelijke oplossing. De fundamentele meningsverschillen binnen de stadsregering waren er niet mee uit de weg geruimd. De eerste twee leden hadden uitdrukkelijk gesteld de voorgestelde oplossing voor deze ene keer te accepteren. Ook de ambachtsdekens hadden zich slechts met tegenzin bij de uitspraak van de hertog neergelegd. Het kon dan ook niet uitblijven dat een jaar later de rentmeestersverkiezing opnieuw voorwerp werd van felle discussies binnen de raad. Wederom maken lacunes in het resolutieboek het onmogelijk de gang van zaken van begin tot einde te volgen. In november 1555 was Dirck Noppen, raadsheer in de Raad van Brabant, in 's-Hertogenbosch om een manier te vinden om de financiële en economische malaise in de stad te bestrijden. Hij overlegde met de stadsregering. Schriftelijke opinies van de verschillende leden gingen over en weer. Op 12 november 1555 eisten de ambachtsdekens dat er vier rentmeesters zouden worden gekozen volgens de ordonnanties van 1458 of 1547[164]. Op 18 november 1555 spraken de ambachtsdekens in de raadsvergadering woorden van gelijke strekking[165]. Op verzoek van de eerste twee leden hielden de ambachtsdekens vervolgens achterraad met hun gezworenen, met als resultaat dat zij bij hun eerder ingenomen standpunt bleven[166]. Blijkbaar opnieuw door de andere leden aangespoord om hun standpunt nogmaals te overwegen, stelden de ambachtsdekens de volgende keuzemogelijkheden voor: ofwel de ordonnantie van 1547 volgen, ofwel een procedure waarbij het derde lid twee rentmeesters zou kiezen uit een nominatie van vier *goede mannen vuyter gemeynte* door de eerste twee leden en vice versa[167]. Het verschil tussen beide mogelijkheden is in wezen niet zo groot en komt neer op de vraag of jaarlijks de helft van de rentmeesters zou worden vernieuwd, danwel jaarlijks of tweejaarlijks het gehele college. De manier van kiezen, waarbij eerste en tweede lid enerzijds en ambachtsgilden anderzijds een gelijkwaardige rol speelden, is in beide gevallen hetzelfde. De twee eerste leden volhardden, nu zij blijkbaar weer voldoende sterk in aantal waren, in hun voorkeur voor een verkiezing volgens de oude manier, dat wil zeggen conform de ordonnantie van 1458. Net als het voorgaande jaar ontstond nu opnieuw een patstelling. Besloten werd om Dirck Noppen, die immers reeds in de stad aanwezig was, als arbiter in te schakelen[168]. Na beide partijen te hebben gehoord besliste Noppen in het voordeel van het derde lid: de rentmeesters moesten gekozen worden volgens de ordonnantie van 1547 of volgens de andere methode die de ambachtsdekens hadden voorgesteld[169]. Nog dezelfde dag werden vier nieuwe rentmeesters gekozen. In 1556 werden vier andere rentmeester gekozen, die in 1557 alle vier aanbleven. Vervolgens functioneerden van 1558 tot en met

163 Ibidem 52v, 4-1-1555.
164 GAH OA A328 diverse stukken, 1555.
165 GAH OA A1, 64v, 18-11-1555.
166 Ibidem, 65r, 20-11-1555.
167 Ibidem, 66r, 25-11-1555.
168 Ibidem.
169 Ibidem, 66rv, 27-11-1555.

1564 colleges van drie rentmeesters. Hoe de verkiezing van die drietallen in zijn werk ging, is onduidelijk. Vast staat wel dat al vanaf 1558 weer van de methode van 1547 werd afgeweken. Het is niet uitgesloten dat onder druk van de eerste twee leden werd teruggegrepen op de ordonnantie van 1458. Opnieuw kwam het derde lid in verzet: in 1565 eisten zij een terugkeer naar een systeem als dat van 1547[170]. Hoe deze kwestie is opgelost, blijft onduidelijk.

Van 1565 tot en met 1576 functioneerden voortdurend dezelfde twee rentmeesters, Henrick de Hont (R32) en Marten 's Heeren (94). Geen van beiden was voorheen ooit schepen of deken geweest. Wel waren beiden gezworen lid van de Lieve Vrouwebroederschap. Bovendien zouden ze later allebei aan het einde van hun bestuurlijke carrière éénmaal schepen worden. De lange ambtstermijn van deze rentmeesters zal net als de herhaalde continuatie van schepenbanken in dezelfde periode ongetwijfeld verband houden met de woelige tijden in de Nederlanden en 's-Hertogenbosch. Wellicht had de jaarlijkse herbenoeming van deze blijkbaar capabele en voor alle partijen acceptabele rentmeesters ook de instemming van de gehele stadsregering[171] om het oplaaien van het conflict over de benoemingswijze te voorkomen. In 1576 kwam om onbekende redenen een einde aan die toestand van status quo. In dat jaar werd besloten om twee extra rentmeesters aan te stellen. De Hont en 's Heeren verzetten zich hiertegen, omdat zij midden in hun rekeningjaar zaten. Hierop besloot de raad wel twee nieuwe rentmeesters te kiezen, maar hun pas op Bamis 1577, het einde van het lopende rekeningjaar, bevoegdheden te verlenen. In de tussentijd konden zij zich al oriënteren op hun nieuwe functie. Op 3 december 1576 vond de verkiezing plaats: de eerste twee leden nomineerden een drietal personen *wesende vuyt d'lichaem vander stadt*; de ambachtsdekens kandideerden drie leden *vuyten raedt*. Vervolgens kozen de dekens één rentmeester uit de nominatie van de eerste twee leden en vice versa. Uiteindelijk werden Dirck Aertsen (8) en Adriaen Zegers (R69) tot nieuwe rentmeesters benoemd[172]. Deze verkiezing vond derhalve plaats volgens het door de ambachtsdekens geprefereerde systeem, met dien verstande dat nu voor het eerst duidelijk wordt uit welke groep elk van beide partijen voor nominatie kon putten. Voorheen was dat niet duidelijk gesteld, in 1555 was slechts sprake geweest van nominatie door beide partijen van *goede mannen vuyter gemeynte*. De in 1576 gebezigde formulering lijkt erop te wijzen dat de eerste twee leden kandidaten kozen uit de natuurlijke achterban van de ambachtsgilden, terwijl de ambachtsdekens personen uit de kring van de bestuurlijke elite nomineerden.

Hoewel was afgesproken dat de nieuwe rentmeesters vanaf Bamis 1577 met hun werkzaamheden zouden beginnen, gebeurde dat vreemd genoeg niet. Integendeel, in augustus 1577 werd besloten de zittende rentmeesters voor een jaar te continueren[173]. Toen Marten 's Heeren echter voor het schepenjaar 1577 tot schepen werd gekozen, viel het besluit om naast de enige overgebleven rentmeester, Henrick de Hont, twee nieuwe aan te stellen[174]. Nu pas herinnerde me zich blijkbaar de verkiezing van december 1576 en werd Adriaen Zegers alsnog functionerend rentmeester. Dirck Aertsen bedankte voor de eer, waarop de eerste twee leden uit de andere genomineerden mr. Henrick van Broekhoven (44) kozen[175]. Hoewel in de jaren tachtig van de zestiende eeuw nu en dan sprake is van

170 GAH OA A208, 10-1565.
171 GAH OA A3, 31v, 27-8-1575.
172 Ibidem, 57r-58v, 27-11-1576 – 3-12-1576.
173 GAH OA A4, 21r, 3-8-1577.
174 Ibidem, 35v, 18-10-1577.
175 Ibidem, 37r, 21-10-1577.

verkiezingen van rentmeesters *mette meeste stemmen*[176], lijkt dat toch betrekking te hebben op het door het derde lid zo lang nagestreefde kiessysteem. Een bevestiging van die constatering vinden we in een aantekening in de Nomina Scabinorum. In het jaar 1604 wordt de ene rentmeester aangeduid als *scabinus*, de ander als *plebeus*[177]. Hoewel deze termen slechts éénmaal voorkomen, wijzen ze er toch op dat er ook in 1604 sprake was van een verdeling van de rentmeestersposten tussen de eerste twee leden en het derde lid. Ook toen was het systeem van 1547 derhalve nog in werking.

Op enkele uitzonderingen na was het rentmeesterschap een eenmalige functie. De verkiezingsprocedure en -praktijk weerhield de bestuurlijke elite ervan het rentmeesterschap te monopoliseren. Hierdoor is er een duidelijk onderscheid in afkomst, economische positie en sociaal prestige tussen de schepenen en de rentmeesters. Een aanzienlijk deel van de rentmeesters was door de inbreng van de ambachtsgilden bij de verkiezingen afkomstig van buiten de kring van de bestuurlijke elite. Toch tellen we onder de 72 rentmeesters 20 personen die eerder of later ook schepen waren geweest. Tot slot van deze paragraaf willen we deze groep van schepen-rentmeesters nader belichten. Wat betreft het verloop van de bestuurlijke carrières van deze groep blijkt dat 13 van de 20 eerst schepen waren geweest alvorens rentmeester te worden[178]. Tussen 1500 en 1546 gaat het om 5 schepenen[179]. Van de 8 personen die na 1547 na hun eerste schepenambt rentmeester werden, betreffen 7 gevallen de periode 1547–1552, toen het verkiezingssysteem waarschijnlijk vereiste dat er steeds twee oud-schepenen werden verkozen, of tenminste twee personen die in dezelfde kringen verkeerden als eerste en tweede lid. Na 1552 werd nog maar één oud-schepen rentmeester. Gemiddeld vervullen deze oud-schepenen 2,8 rentmeestersmandaten, tegenover gemiddeld 4,72 mandaten per persoon voor de gehele groep rentmeesters. Uit een en ander kan worden afgeleid dat het rentmeesterschap geen functie was die door de bestuurlijke elite werd gebruikt om de wachtperiode tussen schepenambten op te vullen. Alleen al door de verkiezingsprocedure was een dergelijke constructie in de praktijk onmogelijk.

Van de personen die hun carrière als rentmeester begonnen, wisten er zeven in de loop van hun bestuurlijke carrière op te klimmen tot het schepenambt, vier in de periode 1500–1546, drie tussen 1547 en 1580[180]. Gemiddeld vervulden zij 5,6 rentmeestersmandaten. Van hen kwamen er twee aantoonbaar uit de gelederen van de ambachtsgilden: Mathys Stoters (170) en Dirck van Wyck (186). Zij slaagden erin om van ambachtsdeken via de functie van rentmeester op te klimmen tot schepen. Ook de andere vijf kwamen niet uit gevestigde schepenfamilies. Voor deze kleine groep, nog geen 4% van het totaal aantal schepenen, heeft het rentmeesterschap gediend als een springplank naar de schepenzetel. Vergeleken met de gemiddelde schepen hebben deze rentmeester-schepenen meestal een zeer korstondige carrière gehad: drie van hen zijn éénmaal schepen geweest, één tweemaal en één driemaal. Slechts Mathys Stoters (170) en Henrick Pelgrom (148) wisten een langdurige schepencarrière van respectievelijk zeven en acht schepenmandaten op te bouwen. De veronderstelling dat het gewonnen prestige van een schepenambt wellicht in de volgende generatie zou doorwerken, blijkt ook nauwelijks op te gaan. Laurens Pelgrom

176 GAH OA A5, 135r, 12-10-1580; A6 146v-147v, 5 en 8-10-1583; A7 115v, 9-10-1586.

177 JACOBS, *Justitie en politie*, 283.

178 Frans Toelinck (172), die voor het eerst schepen werd in 1501 en in 1505 goede man, was wel al in 1499 rentmeester-in-naam geweest.

179 Van twee van die vier is bovendien niet uitgesloten dat het telkens om twee personen met dezelfde naam gaat: Ywan Kuyst (113) en Arnt Monix (133). Zie p.227.

180 De grens is getrokken bij 1580. Dat betekent dat het schepenambt dat rentmeester Henrick de Hont (R32) in 1589 vervulde, hier niet is meegerekend.

(149), is de enige zoon van een rentmeester-schepen die eveneens een schepenzetel weet te verwerven. Van tien van de rentmeesters uit de periode 1500–1580, die het zelf nooit tot schepen brachten, weten één of meer zonen die positie wel te bereiken. Dirck van Vechel (R63) is in 1511–1513 goede man geweest; zijn zoon Goyaert van Vechel (176) begint in 1547 aan de eerste van in totaal acht schepenmandaten, bovendien is hij in 1551–1552 rentmeester. Zijn zoon Dirck van Vechel (175) is met zijn vijftien schepenzetels tussen 1575 en 1607, waarvan tweemaal als president-schepen, een van de invloedrijkste politici van de laatste decennia van de zestiende eeuw. Deze Dirck had geen zonen, maar zijn beide dochters traden allebei in het huwelijk met mannen die later schepen van hun stad zouden worden. Overigens behoorden veel personen die nooit een hogere functie dan rentmeester bekleedden wel tot het complexe familienetwerk van de bestuurlijke elite. Het is zeker niet zo dat het rentmeesterschap door de bestuurlijke elite als een functie van laag niveau is beschouwd.

7.3. HOGE STEDELIJKE FUNCTIONARISSEN

7.3.1. SECRETARISSEN

Alle officiële handelingen en uitspraken van de stadsregering dienden schriftelijk vastgelegd te worden. Daartoe kon het stadsbestuur beschikken over een aantal klerken in vaste dienst. In drukke tijden kon schrijfwerk bovendien aan derden worden uitbesteed. De leiding over de stedelijke schrijfkamer lag bij de stadssecretarissen. In de loop van de tijd werd een aantal taken van het secretariaat afgesplitst en aan afzonderlijke functionarissen toevertrouwd. Met de invoering in 1527 van de rolprocedure voor het burgerlijk proces[181] werd de functie van griffier in het leven geroepen, met als taak om *alle verbalen, conclusien, altricatien, contumatien, protestatien, continuatien, appointementen ende generalick alle andere termynen van rechte* op te tekenen[182]. De griffiers zijn in het navolgende buiten beschouwing gelaten[183]. Een andere taak, aanvankelijk door de secretarissen vervuld, was die van juridisch adviseur en extern vertegenwoordiger van de stad. Deze functie werd vanaf 1552 overgenomen door een nieuw ingestelde ambtenaar: de pensionaris. Aan deze functionaris wordt in paragraaf 7.3.2 expliciet aandacht besteed.

Tussen 1500 en 1580 hebben 19 secretarissen de stad 's-Hertogenbosch gediend. Niet voor elk van hen kan begin- en einddatum van aanstelling exact worden vastgesteld; in de meeste gevallen is een redelijke benadering gebaseerd op een combinatie van verschillende gegevens wel mogelijk. Met uitzondering van korte periodes tussen het vertrek of overlijden van de ene secretaris en de benoeming van zijn opvolger, telde de stad 's-Hertogenbosch van 1500 tot in de jaren zeventig van de zestiende eeuw steeds vier secretarissen. Toen Wouter Scellens (S16) zijn activiteiten als secretaris staakte, naar alle waarschijnlijk-

181 Zie p.107-108.

182 JACOBS, *Justitie en politie*, 77; LIJTEN, *Het burgerlijk proces*, 64, 216, art. 54.

183 Voor de periode tot 1580 zijn slechts twee griffiers bekend. Gezien dit kleine aantal en mede omdat beiden ook als secretaris actief zijn geweest, zijn de griffiers als groep hier verder buiten beschouwing gelaten. De eerste griffier was Marten de Greve (82), wiens benoeming echter in 1536 werd herroepen, omdat ze in strijd zou zijn met bepaalde stedelijke privileges. Zie: GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 779, 12-10-1536; JACOBS, *Justitie en politie*, 77; VAN DIJCK, 'Meester Martinus Grevius', 66. Ook Wouter Scellens (S16) heeft de functie van griffier bekleed.

heid in het begin van 1571[184], werd er geen vervanger voor hem aangesteld. Vanaf dat moment tot in de jaren negentig functioneerden slechts drie secretarissen.

Voor de meesten van de 19 secretarissen was deze functie het hoogtepunt en tevens eindpunt van hun ambtelijke carrière. Van slechts 6 van hen staat vast dat zij vóór het einde van hun leven afstand van het secretariaat hebben gedaan. Van 2 is onduidelijk of zij tot aan hun dood secretaris zijn gebleven ofwel kort daarvoor afstand hebben gedaan. De overige 11 hebben tot aan hun dood de functie van secretaris van 's-Hertogenbosch vervuld. Van 11 van de 19 secretarissen kennen we bij benadering de geboortedatum. Gemiddeld zijn ze bij indiensttreding 35,3 jaar oud. Peter van Os jr. (143) is nog slechts 23 of 24 jaar, als hij – ongetwijfeld geruggesteund door zijn vader Peter van Os sr. (S13; zie afbeelding 8) – in 1536 secretaris wordt, Peter de Cort (S4) daarentegen is bij zijn benoeming al 49 jaar oud. Van 8 secretarissen die tot het einde van hun leven in functie zijn gebleven kennen we ook de geboortedatum. Gemiddeld overlijden zij op een leeftijd van 62,6 jaar. Adriaen van Achelen (S1) sterft in de leeftijd van 45 jaar, Peter de Cort (S4) is 78 jaar oud geworden. De gemiddelde ambtsduur is 18,4 jaar, variërend van minder dan een jaar in het geval van Raas Raassen (158) tot ruim 42 jaar voor Peter van Os sr. (S13).

Van de 6 secretarissen die op een bepaald moment afstand hebben gedaan van die functie, lijken Henrick Pelgrom (S14) en Symon vander Couderberch (S5) nadien geen bestuurlijke activiteiten meer te hebben ontplooid. Waarschijnlijk hebben zij dan reeds een respectabele leeftijd bereikt en de rest van hun leven, dat respectievelijk nog 4 en 5 jaar zou duren, van hun welverdiende rust genoten. Raas Raassen (158) is al tweemaal schepen geweest, als hij in februari 1500, 17 dagen na het overlijden van secretaris Arnt van Weilhuysen, tot secretaris wordt benoemd. Hij lijkt die functie ad interim te hebben vervuld, in afwachting van een andere geschikte kandidaat. Nog geen jaar later, in februari 1501, doet hij afstand van het secretariaat. Het zal dan nog tot juni van dat jaar duren voor Simon vander Couderberch (S5) als zijn vervanger wordt benoemd. De andere drie secretarissen die vroegtijdig afstand doen van hun functie, zetten hun bestuurlijke carrière op een hoger niveau voort. Marten de Greve (82) wordt griffier, een functie die hij in 1536 gedwongen is neer te leggen[185]. In 1540 wordt hij voor het eerst schepen, welk ambt hij daarna nog 5 maal zal bekleden. Peter van Os jr. (143) wordt, nadat hij afstand heeft gedaan van het ambt van secretaris, meester van het Groot Gasthuis en vanaf 1552 is hij binnen korte tijd viermaal schepen, vooraleer hij in de kracht van zijn leven bij de grote pestepidemie van 1558 overlijdt. Wouter Scellens (S16) tenslotte is naast secretaris vanaf de jaren vijftig vooral als griffier van de schepenbank actief. In die laatste hoedanigheid heeft hij herhaaldelijk deel uitgemaakt van stedelijke delegaties. De kroon op de bestuurlijke carrière van Scellens wordt ongetwijfeld gevormd door het schepenambt dat hij in 1589 vervult. Over het algemeen kan echter gesteld worden dat er slechts een geringe

184 Scellens was in 1550 als secretaris aangesteld. Het eerste schepenprotocol dat hij bijhield beslaat de periode van het schepenjaar 1550–1551 (GAH RA 1356). Het volgende protocol is tevens het laatste van Scellens (GAH RA 1358). Wanneer men de inhoud van dat protocol nader beschouwt blijkt dat het eerste deel (351r-446v) akten uit het schepenjaar 1551 bevat. Daarna volgen een kleine 150 folio's met akten uit de periode 1554–1571, met soms hiaten van hele jaren. De laatste akte dateert van 3 januari 1571 (592r). Of Scellens werkelijk niet meer schepenakten heeft ingeschreven of dat om de een of andere reden een deel van zijn protocollen verloren is gegaan, is niet vast te stellen. Vast staat in ieder geval wel dat hij minstens tot januari 1571 als secretaris actief is geweest. Het is bovendien niet geheel onmogelijk dat hij die functie nog langer heeft vervuld.

185 Zie noot 183.

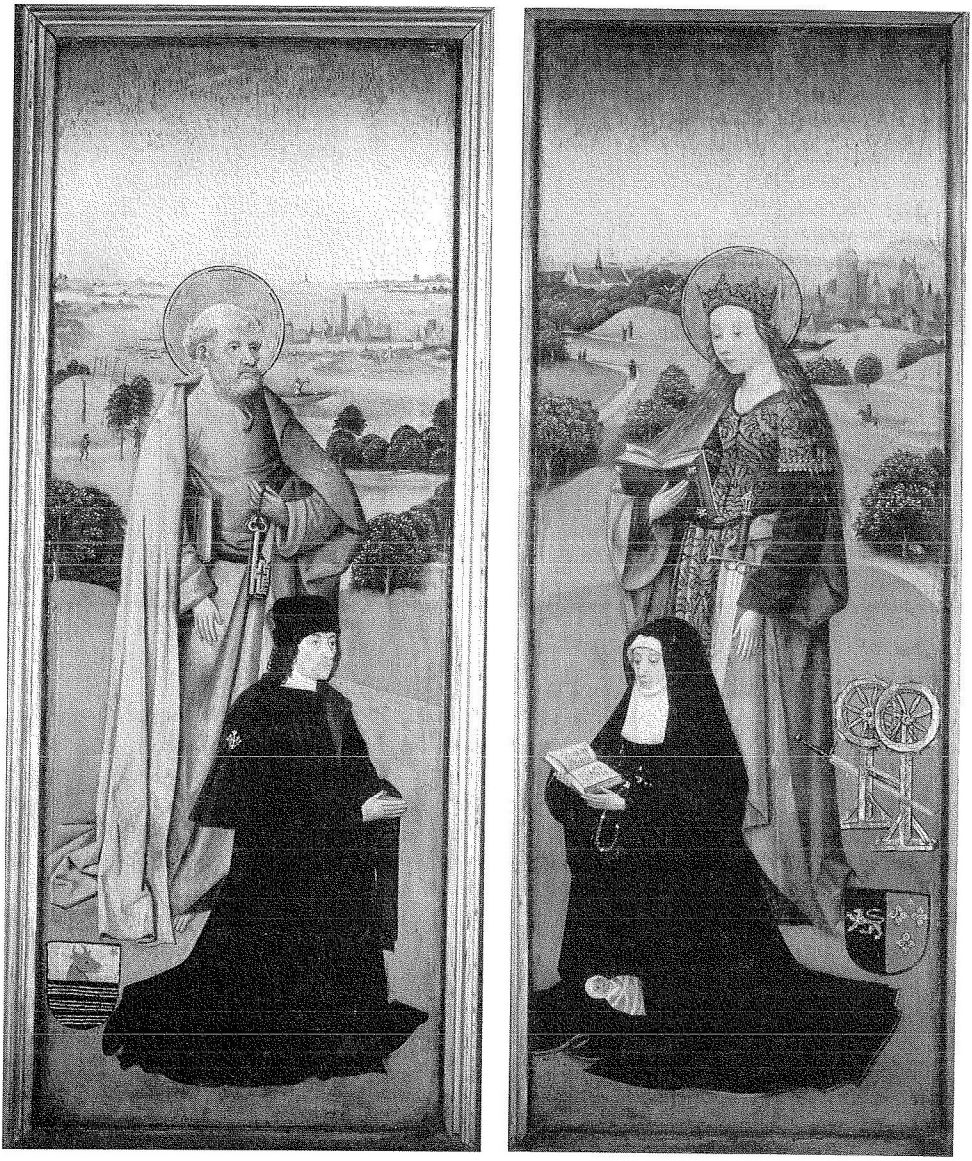

AFBEELDING 8. Peter van Os (S13), secretaris van 's-Hertogenbosch 1498–1542, en zijn eerste vrouw Henrica van Langel, als schenkers van een *Ecce Homo*, toegeschreven aan Jeroen Bosch (foto: Museum of Fine Arts, Boston).

doorstroming is geweest van het secretariaat naar andere administratieve of bestuurlijke functies binnen of buiten 's-Hertogenbosch. Het secretariaat kan in de periode 1500–1580 zeker niet als een springplank naar de schepenbank worden beschouwd.

Van verschillende Leuvense en Antwerpse secretarissen is vastgesteld dat zij geen autochtonen waren, maar oorspronkelijk van buiten de stad kwamen[186]. Ook een klein aantal Bossche secretarissen was geen geboren poorter van de stad. Peter van Os (S13), zoon van een schepen van Oss[187], is al zeventien jaar lang werkzaam in de Bossche stedelijke secretarie vooraleer hij secretaris wordt. Het is opvallend dat hij pas nadat hij in 1498 het secretariaat had bemachtigd het opportuun heeft geacht om tussen Sint-Jan en Kerstmis 1499 het poorterschap van 's-Hertogenbosch te kopen[188]. Jan Lombaerts (S11), zoon van een secretaris van Oisterwijk, wordt op 1 augustus 1521 secretaris van de hoofdstad van de Meierij, waarna hij tussen Kerstmis 1522 en Sint-Jan 1523 ook het poorterschap van die stad koopt. Bij enkele andere secretarissen bestaan ook twijfels of zij geboren poorters van de stad zijn. Simon vander Couderberch (S5) is de zoon van een Brusselaar[189], maar is waarschijnlijk zelf wel in 's-Hertogenbosch geboren en daar in ieder geval al lang woonachtig voordat hij er in 1501 secretaris wordt[190]. Van Andries Oems (S12) tenslotte is weinig bekend; mogelijk is ook hij niet uit 's-Hertogenbosch afkomstig.

Zeker in de eerste decennia van de zestiende eeuw bestaan er veelvuldig familierelaties tussen secretarissen en schepenfamilies. Enkele voorbeelden ter illustratie[191]. Zowel Henrick Pelgrom (S14) als Nicolaes Kuyst (S10) zijn gehuwd met dochters van schepen Jan Witmers. Twee kinderen van Pelgrom worden later schepen (146) en rentmeester (R55). Vier broers van Kuyst zijn actief als schepen (109, 110, 112, 113). Peter van Os sr. (S13) huwt een dochter van secretaris Frank van Langel; zijn dochter Oda huwt schepen Goessen Pynappel (152); zijn zoon Peter van Os jr. (143) volgt in zijn voetsporen als secretaris en wordt daarna schepen. Deze laatste treedt bovendien in het huwelijk met een dochter van schepen Goessen vander Stegen (165). In de loop van de onderzochte periode verminderen de familiebanden tussen secretarissen en schepenen. Het ambt van secretaris daalt in aanzien of verandert althans van status. Combinatie van de functies van schepen en secretaris was sinds 1491 verboden. Sindsdien zette langzaam een ontwikkeling in, waarbij de secretaris steeds meer als een echte ambtenaar wordt gezien, een dienende rol krijgt. De secretarissen worden steeds minder gerecruteerd uit de bestuurlijke elite of uit nauw daaraan gelieerde families. Mede daarom zal de functie van secretaris nauwelijks en in steeds mindere mate als springplank naar de schepenbank hebben kunnen dienen.

7.3.2. PENSIONARISSEN

In de loop van de vijftiende eeuw groeide binnen veel Nederlandse steden de behoefte aan een juridisch onderlegd ambtenaar die het stadsbestuur van advies kon dienen in juridische en politieke kwesties en de stad naar buiten toe mede kon vertegenwoordigen, zowel ten overstaan van de landsheer als in de Statenvergaderingen en in de diverse gerechtshoven. Tot dan toe vormde dat soort zaken een onderdeel van het bredere takenpakket van

186 DE RIDDER-SYMOENS, 'De universitaire vorming', 50, 99.
187 VAN DIJCK, 'Peter van Os ontmaskerd', 117.
188 ARAB RK 13006, Sint-Jan – Kerstmis 1499.
189 Simon noch zijn vader Jan komen voor in de poorterlijsten. Mogelijk dat *Everairt van Coudenbergen*, die in de tweede helft van 1445 poorter werd, met hen beiden verwant is (ARAB RK 13004, Sint-Jan 1445 – Kerstmis 1445).
190 MOSMANS, 'Symon van Couderborch'.
191 Voor meer voorbeelden raadplege men Bijlage 3.

de stadssecretaris(sen). In steeds meer steden werd er in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw voor gekozen om genoemde taken aan de secretarissen te onttrekken en aan een aparte ambtenaar, de pensionaris, toe te vertrouwen. Een en ander houdt niet in dat het ambt van pensionaris overal direct een vast en herkenbaar onderdeel van de bestuursstructuur werd. Vaak duurde het vele jaren waarin nu eens wel en dan weer niet een pensionaris functioneerde. Uiteindelijk wordt deze ambtenaar in vrijwel alle steden een alom geaccepteerd en duurzaam aanwezig element van het stadsbestuur.

De eerste pensionaris in Leuven wordt in 1440 vermeld; vanaf 1458 was hier voortdurend een dergelijke ambtenaar actief[192]. In Antwerpen dateren de eerste vermeldingen van een pensionaris van het begin van de vijftiende eeuw; vanaf 1468 wordt een pensionaris of *toonder* uit de secretarissen gekozen, vanaf 1506 heeft deze stad steeds twee pensionarissen in dienst[193]. De eerste vermelding van een pensionaris in Amsterdam dateert van 1454[194]. In Leiden tekenden zich in de loop van de vijftiende eeuw binnen het ambt van *clerc* steeds meer een tweetal afzonderlijke taken af: leiding geven aan de stedelijke secretarie en juridische advisering in verband met de verdediging van de stedelijke belangen. Nog lange tijd worden deze twee taken vervuld door personen die *clercken* worden genoemd. Vanaf de jaren zestig van de vijftiende eeuw is ook hier sprake van een apart benoemde pensionaris[195]. In Haarlem werd de eerste pensionaris in 1478 aangesteld[196]. In Dordrecht komt de term pensionaris voor het eerst in 1485 voor, maar al vanaf de jaren veertig van de vijftiende eeuw functioneert één van de secretarissen, zonder nog de titel van pensionaris te dragen, in feite als juridisch adviseur[197]. In Gouda worden de taken van een pensionaris door een van de *clercken* (secretarissen) vervuld, vanaf de jaren negentig van de vijftiende eeuw is er een aparte ambtenaar voor aangesteld[198]. In Rotterdam tenslotte wordt de eerste pensionaris in 1508 benoemd[199].

Net als in vele andere steden in de Nederlanden groeit in de loop van de vijftiende eeuw ook in 's-Hertogenbosch de behoefte aan een juridisch geschoold adviseur. Door het ontbreken van stadsrekeningen voor vrijwel de gehele vijftiende eeuw, is over de gang van zaken en de ontwikkelingen binnen de stedelijke bestuursorganisatie in die periode weinig met zekerheid te zeggen. Naar alle waarschijnlijkheid zijn de functies van de pensionaris door één van de secretarissen uitgeoefend, of wellicht door alle secretarissen gezamenlijk als een onderdeel van hun taak gedeeld. We beschikken in ieder geval niet over concrete aanwijzingen dat het Bossche stadsbestuur al vóór 1500 een aparte juridisch adviseur in dienst heeft gehad. De eerste bekende pensionaris van 's-Hertogenbosch is mr. Ghysbert (die) Hollander (P2), als zodanig tussen augustus en november 1506 actief[200]. Afkomstig uit het nabij 's-Hertogenbosch gelegen Maren, waar zijn vader schepen is geweest, heeft

192 WILS, 'Het stadspensionarisschap te Leuven', 40-41.
193 DE RIDDER-SYMOENS, 'De *universitaire vorming*', 104; VANROELEN, 'Het stadsbestuur', 46.
194 DE JONGSTE, 'Hollandse stadspensionarissen', 87.
195 HUGENHOLTZ, 'Clerc (secretaris) en pensionaris', 233; BRAND, *Over macht en overwicht*, 141-147.
196 MARSILJE, 'Het Haarlemse klerkambt', 191.
197 KETELAAR, 'Clerc (secretaris) en pensionaris', 58-59.
198 BOS-ROPS, 'het ontstaan van het stedelijk pensionariaat', 50-51.
199 TEN BOOM, 'De eerste secretarissen van Rotterdam', 161; Wiersum, 'Oldenbarnevelt als pensionaris', 15-16.
200 Indien niet anders vermeld zijn de gegevens ontleend aan een biografische schets van Ghysbert Hollander, mij bereidwillig ter beschikking gesteld door A. van den Bichelaar, die een proefschrift voorbereidt over de middeleeuwse notarissen in Noord-Brabant. Waarvoor bij deze mijn hartelijke dank. Zie ook: VAN DEN BICHELAAR, 'Van kapelaan tot kardinaal', 12, *noot* 12.

deze Ghysbert Hollander na het overlijden van zijn vader een deel van zijn jeugd in de Diezestad doorgebracht. Na een rechtenstudie in Parijs vinden we hem aan het begin van de zestiende eeuw terug in Antwerpen, waar hij als openbaar notaris en kapittelnotaris werkzaam is. Naar aanleiding van een conflict over de begeving van een altaar in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch is in 1506 een proces ontstaan tussen de kerkmeesters en het kapittel van de Sint-Jan. De kerkmeesters winnen bij diverse personen hierover juridisch advies in, onder andere ook bij Ghysbert Hollander. Daar kerkmeester Henrick van Uden (174) in het schepenjaar 1505–1506 tevens schepen is, ligt het voor de hand dat deze een belangrijke rol heeft gespeeld bij de aanstelling van Ghysbert Hollander tot pensionaris in of wellicht enige tijd vóór augustus 1506. Tussen augustus en november 1506 reist Hollander herhaaldelijk met delegaties van het Bossche stadsbestuur naar dagvaarten van de Staten van Brabant en ook voor andere bestuurlijke en juridische kwesties bezoekt hij namens de Bossche stadsregering steden als Brussel, Mechelen en Antwerpen[201]. De laatste handeling van Ghysbert Hollander als pensionaris betreft een reis naar Brussel om van de landsheer een bevestiging van de *Raminghe* van 1495 te verkrijgen. Hij vertrekt op 31 oktober van dat jaar en moet, daar hij voor zes dagen is uitbetaald, op 5 november in 's-Hertogenbosch zijn teruggekeerd. Daarna vernemen we in de stadsrekeningen niets meer over hem. Waarschijnlijk heeft hij kort daarop de stad weer verlaten[202]. Hollander eindigt zijn leven als kapittelnotaris in Antwerpen, alwaar hij tussen 1515 en 1519 komt te overlijden[203]. Een antwoord op de vraag waarom Hollander slechts zo kortstondig pensionaris is geweest, wordt in de bronnen niet aangedragen. Ook Peter van Os (S13), die als secretaris de gang van zaken van dichtbij heeft meegemaakt, houdt zich in zijn kroniek op de vlakte: *Oeck in den voirs. scepenstoel waert meester Ghysbert Hollander ordineert pensionaris deser stat, mar hy en waest nyet lange*[204]. Is het pensionariaat van Hollander een experiment geweest, dat in de ogen van het stadsbestuur op een mislukking is uitgelopen, òf ging het initiatief om het dienstverband te beëindigen uit van Hollander zelf, omdat hij bijvoorbeeld elders een lucratievere functie heeft kunnen bemachtigen? We weten het niet. Wel staat vast dat pas in 1552 opnieuw een pensionaris wordt aangesteld. Een en ander wijst erop dat de pensionaris in ieder geval op dat moment nog niet dermate onmisbaar was, dat direct een andere persoon moest worden benoemd.

In die tussenliggende periode zijn taken die elders door een pensionaris worden vervuld, in 's-Hertogenbosch door de secretarissen waargenomen. Over de adviserende rol binnen de raadsvergaderingen zijn we bij gebrek aan resolutieboeken voor deze periode slecht ingelicht. Meer is bekend over de rol van de secretarissen bij de representatie van de stad naar buiten, met name dankzij de reiskostenvergoedingen, die in de stadsrekeningen worden verantwoord. Jaarlijks trekken vele delegaties van de Bossche stadsregering in verschillende samenstellingen naar allerlei instanties buiten de stad om de belangen van

---

201 GAH OA B15, 1505–1506, *den heeren scepenen ... ryden ende reysen*; *van alderhande saicken*; GAH OA B16, 1506–1507, ibidem.

202 Weliswaar schreef hij tussen 1507 en 1510 als notaris van het Bossche kapittel een aantal akten, maar dat deed hij later ook nog, toen hij al aantoonbaar in Antwerpen woonachtig was. Ook betaalde de rentmeester van het Bossche Clarissenklooster hem voor *versceiden instrumenten te maken* (GAH, Archief Clarissenklooster 55, 21e rekening). Een belangrijke aanwijzing voor zijn vertrek uit 's-Hertogenbosch kort na het beëindigen van zijn pensionariaat bieden de belastinglijsten uit deze periode: alleen in de huurwaardebelasting van 1505–1506 wordt hij aangeslagen, in geen van de eerdere of latere gemene zettingen, ook niet die van 1506–1507, komt hij verder nog voor.

203 Waarschijnlijk stierf hij op 21 januari. Dat is althans de datum waaronder hij is opgenomen in het Obituarium van de Sint-Jan (Archief Sint-Jan, Obituarium Sint-Jan, 34).

204 PvO 305.

's-Hertogenbosch te verdedigen: naar vertegenwoordigers van de landsheer, naar dagvaarten van de Staten van Brabant, naar de Raad van Brabant, naar de Grote Raad van Mechelen, naar andere gewestelijke hoofdsteden. Vaak maakt een secretaris deel uit van dergelijke delegaties. Gemiddeld zijn in de periode 1500–1551 per jaar 2,1 van de veelal 4 secretarissen actief in dergelijke delegaties. Slechts 3 van de 13 secretarissen, die tussen 1500 en 1551 actief zijn geweest, hebben nooit aan dergelijke delegaties deelgenomen. Hieruit kan worden opgemaakt dat niet één secretaris de taken van een pensionaris op zich heeft genomen, maar dat deze taken door twee, soms drie secretarissen zijn gedeeld. In het schepenjaar 1539 ondernemen twee secretarissen reizen in dienst van de stad: Jan Reyners (S15)[205] is 101 dagen onderweg, Goyaert Grotaert van Os (S9) 116 dagen. Curieus is de éénmalige aanduiding in de stadsrekening van 1530 van secretaris Marten de Greve (82) als *pensionaris*[206]. Vanaf 1509 heeft De Greve elk schepenjaar minstens éénmaal deel uitgemaakt van een stedelijke delegatie[207]. In 1530 heeft hij een positie en functie die, op zijn minst in de ogen van de rentmeester of klerk die hem als pensionaris aanduidt, vergelijkbaar is met die van pensionaris in andere steden. Toch is De Greve slechts in twee jaren, 1520 en 1521, de enige secretaris geweest die in delegaties heeft geparticipeerd. Secretaris Goyaert Grotaert van Os (S9) maakt tussen 1533 en 1550 elk jaar minstens eenmaal deel uit van een stedelijke delegatie. In de jaren 1541 tot en met 1544 is hij de enige secretaris in dergelijke delegaties. Vooral in die periode moeten zijn taken die van de pensionaris in sterke mate hebben benaderd. In een brief uit 1549 wordt hij dan ook aangesproken als *secretaris ende pensionaris der stadt van tsHertoigenbossche*[208]. Op deze korte periode na blijft tot 1552 de vervulling van pensionariaatstaken verdeeld over het college van secretarissen.

Pas in februari 1552 benoemt de Bossche stadsregering weer een pensionaris *omme deser stat saken ten hove ende elders alomme te solliciteren ende bewaren*[209]. Naar de motieven van het stadsbestuur om tot die stap over te gaan kunnen we slechts gissen. Waarschijnlijk bestond er op dat moment ontevredenheid over het functioneren van de secretarissen, getuige ook de mislukte poging in het schepenjaar 1552 om de secretarie te hervormen[210]. De toewijzing van taken die in vele andere steden al geruime tijd door een pensionaris worden vervuld, aan een nieuwe, officieel daarvoor aangestelde functionaris, kan wellicht ook in dat licht worden gezien. De benoeming van een pensionaris betekent niet dat de secretarissen in het vervolg nooit meer deel uitmaken van stedelijke delegaties, maar de frequentie neemt wel drastisch af. In de periode 1552–1579 neemt nog slechts gemiddeld eens in de twee jaar een secretaris deel aan een stedelijke afvaardiging.

De nieuwe pensionaris in 1552, mr. Roelof Loekemans (P3), was een geboren Bosschenaar en afkomstig uit een milieu van looiers en schoenmakers. Zijn grootvader Ghysbert Loekemans, in 1523–1524 deken van het looiers- en schoenmakersgilde[211], is een welvarend man geweest: in de zettingen van het begin van de zestiende eeuw behoort hij

---

205 Vergelijk p.125, noot 61.

206 GAH OA B37, 1530–1531, *den heeren scepenen ... ryden ende reysen.*

207 VAN DIJCK, 'Meester Martinus Grevius', 66: Marten de Greve krijgt in het schepenjaar 1515 een vergoeding voor 187 reisdagen in dienst van de stad.

208 GAH OA A328, losse stukken, 1549.

209 GAH OA B61, 1554–1555, *van alderhande saicken.* De precieze datum van zijn benoeming is onbekend. In de hiervoor geciteerde post in de stadsrekening van 1554–1555 wordt gesteld dat hij in februari 1551 zou zijn benoemd. Daar in die periode in 's-Hertogenbosch met de Paasstijl werd gerekend, mag worden geconcludeerd dat Loekemans in februari 1552 is aangesteld.

210 JACOBS, *Justitie en politie*, 84.

211 GAH OA B31, 1523–1524, *van meestere, leerknapen ...*

gemiddeld genomen tot de 11,6% hoogst aangeslagenen. Roelofs vader, Henrick Loekemans, heeft wellicht ook het beroep van leerlooier of schoenmaker uitgeoefend; deken van dat ambacht is hij nooit geweest, waarschijnlijk ook al omdat hij in 1532–1533 op vrij jonge leeftijd overleed[212]. Twee broers van Roelof werden daarentegen wel weer deken van het looiers- en schoenmakersambacht: Peter zesmaal tussen 1540–1541 en 1563–1564[213], Ghysbert éénmaal in 1554–1555[214]. De moeder van Roelof Loekemans is een dochter van Roelof Noppen (141), schepen van 's-Hertogenbosch in 1506 en 1512, die in de zettingen van het begin van de eeuw gemiddeld tot de hoogste 6% aangeslagenen behoort. De familie Noppen heeft overigens ook connecties met het looiers- en schoenmakersambacht: Jan Noppen, een broer van Aleyt, is tussen 1530–1531 en 1549–1550 zesmaal deken van dat ambacht[215].

Pensionaris Roelof Loekemans is rond 1518–1520 in 's-Hertogenbosch geboren[216] en studeerde in Leuven en Orléans, in welke laatste plaats hij in 1546 licentiaat in het civiele recht wordt[217]. In februari 1552 wordt deze jurist voor een jaarwedde van 200 Carolusgulden tot pensionaris van zijn geboortestad benoemd. Het is niet ondenkbaar dat zijn oom Dirck Noppen, van Bossche geboorte en op dat moment raadsheer in de Raad van Brabant[218], bij die benoeming zijn invloed ten gunste van zijn neef heeft aangewend. Loekemans lijkt aan de verwachtingen van de stadsregering rond de vervulling van het pensionariaat te hebben voldaan. Mede door zijn lange ambtstermijn die tot aan zijn dood in 1588 zou duren, heeft Loekemans een belangrijke rol gespeeld bij de ditmaal probleemloze acceptatie van het pensionariaat in het Bossche bestuurlijke bestel. Met recht mag hij daarom ook de eerste echte pensionaris van de stad worden genoemd. Zijn toetreden tot de gelederen van de gezworen broeders van de Lieve Vrouwe Broederschap in 1555[219] kan worden beschouwd als erkenning van het gewicht van zijn functie en een acceptatie van zijn persoon door de bestuurlijke elite.

Als in de jaren zeventig de politieke en bestuurlijke verhoudingen in de Nederlanden buitengewoon ondoorzichtig en verward zijn geworden, wordt door het Bossche stadsbestuur steeds vaker een beroep gedaan op de pensionaris als juridisch en politiek adviseur. De werkdruk van de pensionaris schijnt dermate te zijn toegenomen, dat in 1572 in de persoon van Andries Hessels (P1) een tweede pensionaris wordt aangesteld, met eveneens een jaarwedde van 200 gulden[220]. Andries Hessels, net als Loekemans een geboren Bosschenaar, is een zoon van Mathys Andries Hessels, droogscheerder uit Dinther, in de eer-

---

212 BEELAERTS VAN BLOKLAND, 'Loockemans', 100; VAN WIMERSMA GREIDANUS, 'De kwartieren De Bie-Lokemans', 17.

213 GAH OA B47, 1540–1541; B51, 1544–1545; B54, 1547–1548; B58, 1551–1552; B61, 1554–1555; B63, 1556–1557; B70, 1563–1564, *van meesteren, leerknapen...*

214 GAH OA B61, 1554–1555, *van meesteren, leerknapen...*

215 GAH OA B37, 1530–1531; B43, 1536–1537; B46, 1539–1540; B49, 1542–1543; B52, 1545–1546; B56, 1549–1550, *van meesteren, leerknapen...* In 1579–1580 was een Henrick Noppen deken van dit ambacht: GAH OA B86, 1579–1580, *van meesteren, ghilbruederen...*

216 Gebaseerd op gegevens uit verschillende registers van turben: GAH OA A593a, A593b, A594.

217 Zie voor een uitgebreidere beschrijving van zijn studie en academische loopbaan in Orléans: p.360.

218 DE RIDDER-SYMOENS, 'Milieu social', 273, nr. 109.

219 Bijlage 6, B255.

220 GAH OA B81, 1574–1575, *van alderhande saicken*. Loekemans ontving eveneens nog steeds 200 gulden. Het salaris van Hessels werd geheel door de stadsregering betaald, terwijl Loekemans voor de helft door de stadsregering en voor de helft door de griffier van de schepenbank werd betaald.

ste helft van 1544 poorter van 's-Hertogenbosch geworden[221] en daar waarschijnlijk in 1557 overleden[222]. Jan en Bartholomeus, twee broers van Mathys, die respectievelijk het beroep van droogscheerder en linnenwever uitoefenen, hebben al in 1523–1524 het poorterschap van de Diezestad verworven[223]. Ook Mathys' zuster Catharina, gehuwd met bakker Henrick Emonts, woont in 's-Hertogenbosch[224]. Vader Mathys Hessels kan helaas niet in de gemene zetting van 1552 worden getraceerd, zijn broers daarentegen wel. Hun financieel-economische positie verschilt onderling zeer aanzienlijk: Bartholomeus behoort tot procentgroep 55-62, terwijl Jan in procentgroep 5 valt[225]. De economische voorspoed van Jan Hessels zal hem in contact hebben gebracht met gegoede Bosschenaren: zijn zoon Joest huwde met Cornelia Pelgrom, dochter van schepen Frans Pelgrom (147)[226].

Pensionaris Andries Hessels is in 1544–1545 in 's-Hertogenbosch geboren[227] en heeft in Leuven gestudeerd. Kort na zijn benoeming tot pensionaris van zijn geboortestad trad hij in 1574 in het huwelijk met Margaretha vander Moelen. Zijn schoonvader was gezworen broeder van de Lieve Vrouwe Broederschap[228]; kort daarop trad ook Andries Hessels tot dit selecte gezelschap toe. In betrekkelijk korte tijd is Hessels erin geslaagd om door te dringen tot de bovenste lagen van de Bossche bevolking. Lang heeft zijn ambtelijke carrière in zijn vaderstad overigens niet geduurd. In 1578 werd hij benoemd tot griffier van de Staten van Brabant. Hij koos de zijde van de opstandige gewesten en eindigde tenslotte na vele omzwervingen zijn leven als eerste raadsheer van de Staatse Raad van Brabant in Den Haag[229].

Na het vertrek van Hessels is Loekemans tot aan zijn dood in 1588 weer de enige pensionaris geweest. Op 22 augustus 1588 benoemde de stadsregering twee nieuwe pensionarissen. De keuze viel op twee juridisch geschoolden uit het tweede lid van de stadsregering: Willem van Reys en Henrick van Broekhoven (44). Of het aanstellen van personen uit de eigen kring een bewuste keuze is geweest, of dat die benoeming is ingegeven door een gebrek aan geschikte kandidaten van buiten, blijft onduidelijk. Uit de instructie voor deze pensionarissen blijkt dat zij geacht werden elke dag voor en na de middag op het raadhuis aanwezig te zijn, behalve als hun aanwezigheid in verband met de belangen van de stad elders was vereist. Ze dienden de raadsvergaderingen bij te wonen en te notuleren. Verder moesten zij de stadsbelangen ten overstaan van de centrale overheid behartigen[230].

Opvallend is dat de pensionarissen uit de periode 1500–1580 alle drie uit 's-Hertogenbosch afkomstig zijn, of er althans, in het geval van Ghysbert (die) Hollander, al voor aanvang van hun pensionariaat enige tijd hebben gewoond. Het gebruik dat na 1588 ontstaat en tot de val van de stad in 1629 voortduurt, dat oud-schepenen[231] het pensionariaat op zich nemen, wijkt al helemaal af van de praktijk in andere steden. De voorkeur voor kandidaten uit de eigen stad, die in 's-Hertogenbosch lijkt te hebben bestaan, is elders veel minder sterk gebleken. In andere steden komt het geregeld voor dat geschikte kandidaten

---

221 GAH OA B50, 1543–1544, *vanden ghenen die poirters geworden zyn.*

222 In het rekeningjaar 1556–1557 is hij nog in leven: hij koopt een huis in de Korte Kerkstraat (GAH OA B63, 1556–1557, *vanden lx^en penninck*); op 17-8-1557, wanneer momboirs voor zijn onmondige zoon Andries optreden (GAH RA 1923, 126r), is hij reeds overleden.

223 GAH OA B31, 1523–1524, *vanden ghenen die poirters geworden zyn.*

224 GAH RA 1923, 500r.

225 Voor de term 'procentgroep' zie p.288.

226 GAH RA 1923, 477v.

227 In een turbe van 27-3-1576 wordt hij aangeduid als *oud omtrent 31 jaeren* (GAH OA A593a).

228 Bijlage 6, B282.

229 BOSMAN, 'Indien de deugd'.

230 JACOBS, *Justitie en politie*, 85.

231 Alleen mr. Christiaen van Broekhoven, pensionaris van 1605–1612, werd pas in 1607 schepen.

van buiten de eigen stad worden benoemd. De Antwerpse pensionaris Libert Nijs (1572–1574) was bijvoorbeeld afkomstig van Bergen op Zoom, zijn collega Jan vanden Warcke (1579–1585) was in Breda geboren[232]. De latere Bossche schepen Reynier Everswyn (73) is in de jaren vijftig van de zestiende eeuw enige tijd pensionaris van Amsterdam geweest[233]. Hugo Huyssen, afkomstig van Goes, werd in 1565 pensionaris van Rotterdam. Als laatste voorbeeld kan Johan van Oldenbarnevelt dienen die, afkomstig uit Amersfoort, in 1576 pensionaris van Rotterdam werd[234].

Over de maatschappelijke positie van de Bossche pensionarissen uit de periode 1500–1580 kunnen we kort zijn. Geen van drieën is afkomstig uit een familie die tot de bestuurlijke elite behoort. Zij zijn gekozen op grond van hun juridische opleiding en ervaring. Ghysbert (die) Hollander heeft te kort als pensionaris gefunctioneerd om over de invloed van zijn ambt op zijn maatschappelijke positie binnen de stad een concrete uitspraak te doen. Voor de andere twee geldt dat zij, waarschijnlijk vooral op basis van het prestige van hun ambt, tot de elite van de Lieve Vrouwe Broederschap zijn toegelaten. Hessels kiest vroegtijdig voor een administratieve carrière buiten de stad. Mede door zijn partijkeuze heeft hij 's-Hertogenbosch voorgoed de rug moeten toekeren. Loekemans blijft tot aan het einde van zijn leven pensionaris. Noch hijzelf, noch zijn zoons hebben het tot schepen gebracht. Ondanks de langdurige bediening van een belangrijk ambt is Loekemans er niet in geslaagd tot de bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch door te dringen.

7.4. ANDERE BESTUURLIJKE FUNCTIES

7.4.1. HERTOGELIJKE AMBTEN IN STAD EN MEIERIJ

De belangrijkste vertegenwoordigers van het hertogelijk gezag in stad en Meierij waren allereerst de verschillende gerechtelijke ambtenaren: de hoogschout voor het district van stad en Meierij, de laagschout voor de stad en de kwartierschouten voor de vier kwartieren. Van de tien hoogschouten die tussen 1500 en 1580 actief waren[235], hebben er zes daarvoor al zitting gehad in de Bossche schepenbank[236]. Slechts Jan van Cortenbach, heer van Helmond en hoogschout in de periode 1503–1505, Maximiliaan van Bergen, heer van Zevenbergen, hoogschout in 1505–1521, Jan van Kessel, hoogschout in 1529–1532, en Jacob van Brecht, hoogschout tussen 1558 en 1599, zijn nooit schepen van 's-Hertogenbosch geweest. Maximiliaan van Bergen nam het ambt van hoogschout overigens niet persoonlijk waar, maar liet dat over aan stadhouders, van wie er twee wel schepen zijn geweest[237], terwijl een derde, Jan vanden Wyngaerd (190), later alsnog schepen van 's-Hertogenbosch is geworden. Ook de stadhouders van Jacob van Brecht zijn eerder schepen geweest[238].

Het aantal oud-schepenen onder de laagschouten ligt aanzienlijk lager. Van de zes

---

232 DE RIDDER-SYMOENS, 'De universitaire vorming', 105, 107.
233 Zie p.321.
234 WIERSUM, 'Oldenbarnevelt als pensionaris', 15-18.
235 Zie voor de lijst van hoogschouten: JACOBS, *Justitie en politie*, 239.
236 Henrick Dicbier (1479–1485; 1496–1503), schepen in 1488 en 1494; Everaert van Doerne (62); Henrick Dachverlies (56); Arnt Heym (96); Jan van Breugel (39); Jan van Brecht (37).
237 Jan van Erp (66) en Jan Heym (98).
238 Jacob Craen (55); Goessen Pynappel (152); Jan Pynappel (155).

laagschouten die tussen 1500 en 1580 dat ambt bekleedden[239], zijn alleen Henrick Kuyst (111), kortstondig laagschout in 1530, en Jan van Brecht (37) die tussen 1530 en 1558 als zodanig functioneerde, tevoren schepen geweest. Wel heeft Anthonis Hinckaert, stadhouder van laagschout Filips Hinckaert (1498–1505), in 1497 zitting in de schepenbank gehad. Daar vanaf 1535 het hoog- en laagschoutsambt steeds door één en dezelfde persoon werden bediend, hoeven we hier voor de stadhouders van Jacob van Brecht alleen naar de vorige alinea terug te verwijzen. Geconcludeerd mag worden dat de hertog met name voor de functie van hoogschout van de Meierij een voorkeur heeft gehad voor personen uit de regio, in dit geval vooral uit 's-Hertogenbosch zelf, die over de nodige bestuurlijke ervaring beschikten. Wat de laagschouten betreft zijn in de eerste dertig jaren van de zestiende eeuw géén Bossche schepenen aangesteld, zulks in tegenstelling tot de voorgaande periode, toen dat wel regelmatig gebeurde. De benoeming in 1530 van Henrick Kuyst (111), die het ambt nog geen 10 maanden heeft waargenomen, lijkt als tijdelijk te zijn bedoeld. Pas met de benoeming later in 1530 van Jan van Brecht (37) wordt voor het eerst in de zestiende eeuw een oud-schepen voor langere tijd laagschout.

Ook onder de kwartierschouten van de Meierij komen we enkele oud-schepenen van 's-Hertogenbosch tegen. Christiaen Coenen (52), schepen van 's-Hertogenbosch in 1505, 1515 en 1522, is wellicht al vanaf 1521 tot 1531 kwartierschout van Kempenland geweest[240]. Willem van Achelen (4), schepen in 1560, fungeerde vanaf 1565 als kwartierschout van Maasland[241]. Voor enkele leden van het geslacht Monix is deze combinatie van functies niet met zekerheid vast te stellen. Het is niet geheel onmogelijk dat de Arnt Monix die in de periodes 1492–1493, 1494–1501 en 1505–1508 schout van Kempenland was[242], dezelfde is als de Bossche schepen Arnt Monix (133). Daar die laatste in 1498 en 1505 schepen was, lijkt dat echter onwaarschijnlijk. Evenzeer twijfelachtig lijkt de identificatie van Jan Monix, van 1494 tot 1535 schout van Peelland[243], met Jan Monix (139), schepen van 's-Hertogenbosch in 1503.

In tegenstelling tot de bekleders van de post van gerechtelijke vertegenwoordiger is een hertogelijk rentmeester in het kwartier van 's-Hertogenbosch tussen 1500 en 1580 slechts éénmaal schepen geworden. Het gaat hier om Peter van Balen (11), van 1515 tot 1530 rentmeester van de beden in het kwartier van 's-Hertogenbosch[244], die in 1533 éénmaal als schepen fungeerde. Henrick van Broekhoven (44) is in een niet nader bepaalde periode na 1580 actief geweest als rentmeester van de Staten van Brabant[245]. Een en ander neemt niet weg dat er wel relaties tussen de hertogelijke rentmeesters en schepenfamilies hebben bestaan. Schepen Willem van Os (144) is getrouwd met een dochter van rentmeester Henrick vander Keelen[246]. Met name de familie Bax, waarvan leden vanaf 1529 lange tijd als rentmeesters voor de hertog en de Staten van Brabant hebben gefungeerd, is door huwelijken verbonden met de Bossche schepenfamilies. Een dochter van Jan Bax is gehuwd met Jacob van Deventer, broer van de schepenen Albert, Henrick en Herman van Deventer (58, 60, 61) en is de moeder van Gerit van Deventer (59). Simon Bax is achtereenvolgens gehuwd geweest met een dochter van secretaris Nicolaes Kuyst (S10) en een dochter van

239 Zie voor de lijst van laagschouten: JACOBS, *Justitie en politie*, 240.
240 MELSSEN, 'Kwartierschouten', 36; LIJTEN, 'De kwartierschouten', 10.
241 CUNEN, *Geschiedenis van Oss*, 115; SY3, 68.
242 MELSSEN, 'Kwartierschouten', 36.
243 GACHARD ed., *Inventaire*, I.
244 ARAB RK 15574.
245 Zie zijn grafschrift, geciteerd in: SASSEN en VERREYT, 'Genealogie Horenbeeck', 193.
246 Rentmeester van de domeinen in het kwartier van 's-Hertogenbosch 1477–1504: ARAB RK 5293-5319; rentmeester van de beden aldaar 1497–1514: ARAB RK 15773.

Raas Raassen (158). Hoewel ook al vóór de jaren zeventig van de zestiende eeuw lang niet alle rentmeesters geboren Bosschenaren zijn geweest, worden vanaf die periode vrijwel uitsluitend niet-Bosschenaren in die functie benoemd.

7.4.2. ANDERE BESTUURLIJKE FUNCTIES BINNEN DE STAD

Naast het stadsbestuur bestonden binnen de muren van de stad vele andere instellingen en verenigingen die allemaal bestuurd moesten worden. In hoeverre de stedelijke bestuurlijke

Meesters van de Heilige Geest (1500–1580)

	begindatum	einddatum	
Goessen vanden Hezeacker (101)	1489–1490	1505–1506	
Jan Kanapart (106)	1506–1507	28-5-1513	†
Henrick Kuyst (110)	6-6-1513	24-8-1529	†
Jan van Erp (66)	27-8-1529	1535	
Jan vander Stegen (168)	27-3-1535	1545	
Frans Bogaert (25)	15-4-1545	1561	
Goyaert Lombaerts (123)	1561	1580	
Henrick Heeren (93)	1580	...	

elite ook bij het bestuur van dergelijke niet-overheidsinstellingen betrokken was, wordt hier voor een aantal van die instellingen en verenigingen nader bezien. Gekozen is voor de belangrijkste instellingen die de stad kende: de Tafel van de Heilige Geest, het Groot Gasthuis, het Leprozenhuis, de kerkfabriek van de Sint-Jan en de blokorganisaties.

De Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch was van oorsprong een parochiële instelling voor armenzorg. Deze instelling beschikte over een eigen complex van gebouwen aan de Hinthamerstraat, het Heilige-Geesthuis, in de volksmond meestal aangeduid als Geefhuis. Al in een vroeg stadium is de stadsregering erin geslaagd de benoeming van het bestuur van de Tafel naar zich toe te trekken[247]. Dat bestuur werd gevormd door provisoren of regenten uit het stadsbestuur, die de leiding over de dagelijkse gang van zaken overlieten aan een door het stadsbestuur benoemde meester of rector van de Heilige Geest. Tussen 1500 en 1580 zijn in totaal acht Heilige-Geestmeesters actief geweest. Hun namen en ambtsperioden zijn in het hierbij gevoegde kader weergegeven[248]. In alle acht gevallen heeft het stadsbestuur een kandidaat uit de eigen rangen benoemd. Elke Heilige-Geestmeester in deze periode is voorheen al éénmaal of vaker schepen van 's-Hertogenbosch geweest. De bestuurlijke elite van de stad heeft de functie van Heilige-Geestmeester onmiskenbaar als een belangrijk en eervol ambt beschouwd, waarvoor dan ook steeds per-

247 COOPMANS, *De rechtstoestand*, 100.

248 De belangrijkste bron voor deze lijst wordt gevormd door de rekeningen van de Tafel van de Heilige Geest, die in het stadsarchief van 's-Hertogenbosch in de archieven van de Godshuizen bewaard worden. De aanduiding 1505–1506 duidt in dit verband op het in die instelling gebezigde rekeningjaar, dat liep van Sint-Jan (24 juni) tot Sint-Jan. Weliswaar vertonen de rekeningen enige lacunes, maar die konden grotendeels door gegevens uit andere bronnen worden aangevuld.

meesters van het Groot Gasthuis (1500–1580)

	begindatum	einddatum	
Jan van Hedel (91)	1494–1495	1501–1502...	
Jan van Berkel (17)	...	15-9-1522	†
Frans Toelinck (172)	1522	21-11-1526	†
Arnt Beys (22)	1526	1528	
Henrick van Broekhoven (43)	16-6-1528	1530	
Gerit Selle van Herentals	9-1530	1531	
Joris Sampson	24-7-1531	16-5-1532	†
Daniel van Vlierden	1-6-1532	1546	†
Ygram van Achelen (R1)	24-5-1546	20-9-1550	†
Peter van Os (143)	27-9-1550	1556	
Jan van Wadelre / Waelre	25-7-1556	27-10-1558	†
Goyaert Cornelis Roelofs	23-11-1558	1565...	
Everaert Pels	...1566	1572...	
Frans Henricx van Gestel	...1573	1591...	

...jaartal: eerste vermelding
jaartal...: laatste vermelding

sonen uit eigen geleding zijn aangesteld.

Een andere belangrijke instelling in elke zichzelf respecterende stad is een hospitaal, met name voor de armen. In 's-Hertogenbosch droeg dat hospitaal de naam van Groot Gasthuis. De dagelijkse leiding over deze instelling was in handen van de meester of rector van van het Groot Gasthuis, eveneens door het Bossche stadsbestuur benoemd. Tussen 1500 en 1580 vinden we in de bronnen veertien van dergelijke functionarissen[249]. Bij nadere beschouwing van de namen van de gasthuismeesters tekent zich een opvallende ontwikkeling af. Waar de Heilige-Geestmeesters in de gehele periode 1500–1580 zonder uitzondering oud-schepenen zijn, vertoont de serie gasthuismeesters een breuk in 1530. Tot dan werden ook deze functionarissen steeds door het stadsbestuur uit eigen gelederen gerecruteerd. In 1530 ging men echter over tot de benoeming van een betrekkelijke buitenstaander: mr. Gerit Selle (Sellius) van Herentals, op dat moment rector van de Latijnse school van 's-Hertogenbosch. Dat de functie van gasthuismeester zeker in tijden van epidemie geen sinecure was, heeft Selle al een jaar later moeten ondervinden, toen zijn vrouw Luitken aan de pest overleed[250]. Selle deed hierop afstand van het gasthuismeesterschap, vatte zijn oude functie van rector van de Latijnse school weer op en koos bovendien voor het priesterschap[251]. Zijn opvolger als gasthuismeester, Joris Sampson (zie afbeelding 9),

249 Ook hier is gebruik gemaakt van de serie rekeningen van de instelling, die echter grote hiaten vertoont. Voor het midden van de onderzochte periode bieden de *Nomina Scabinorum* belangrijke gegevens. Met name voor het begin en het einde van de periode 1500–1580 zijn de gegevens echter fragmentarisch en kan slechts met eerste en laatste vermeldingen worden gewerkt, zonder het jaar van benoeming en aftreden vast te kunnen stellen. Nader onderzoek in bijvoorbeeld de schepenprotocollen zou waarschijnlijk aan deze onduidelijkheid een einde kunnen maken.

250 VK 104-105.

251 NAUWELAERTS, *Latijnse school*, 130-131.

AFBEELDING 9. Joris Sampson (gasthuismeester 1531-1532) en zijn vrouw Engelken Colen, schenkers van een altaarstuk in 1518 geschilderd door Jacob Cornelisz van Oostsanen (foto: Museum voor Religieuze Kunst, Uden).

meesters van het leprozenhuis (1500–1580)

	begindatum	einddatum
Henrick de Leeuw (116)	...1502	1509...
Lambert vanden Hezeacker (102)	...1510	1512...
Lambert Bogaert (26)	...1515–1516	1524–1525
Willem van Os (144)	1525–1526	1540–1541
Nicolaes vander Stegen (169)	1541–1542	1558
Gerit van Keelst	21-11-1558	1570–1571
Jacob Donck (S6)	1571–1572	1588–1589

heeft evenmin ooit deel uitgemaakt van de stadsregering. Hij was wel gehuwd met Engelken Colen, dochter van Peter Colen, schepen in 1478, en zuster van schepenen Gerit en Jacob Colen (53,54). Zijn dochter Engelken huwde bovendien met schepen Adriaen van Eyndhouts (78). Hoewel Joris Sampson zelf geen zitting heeft gehad in de schepenbank, maakte hij wel degelijk deel uit van het familienetwerk van bestuurders. Ditmaal werd de gasthuismeester zelf korte tijd na zijn benoeming slachtoffer van de pest[252]. Later wordt een oud-rentmeester, Ygram van Achelen (R1), tot gasthuismeester benoemd. Gasthuismeester Peter van Os (143) zou later nog schepen worden. Deze gasthuismeesters kunnen nog wel tot de omgeving van de bestuurlijke elite worden gerekend. Van de twee opvolgers van Van Os kan dat zeker niet worden gezegd. Goyaert Cornelis Roelofs was bijvoorbeeld voorheen als viskoper aan de kost gekomen[253]. Zijn opvolger Everart Pels schijnt wel weer uit een maatschappelijk hogere groep te zijn gerecruteerd: zijn vader Ghysbert Pels (151) is schepen geweest, evenals zijn broer Gerit Pels (150). De volgende gasthuismeester zou in een later stadium van zijn bestuurlijke carrière nog schepen worden. Samenvattend: vanaf 1530 worden personen benoemd die weliswaar nooit schepen zijn geweest, maar wel een enigszins vergelijkbare maatschappelijke status hebben; tussen 1556 en 1566 worden twee personen benoemd, die geen enkele aantoonbare relatie met de bestuurlijke elite onderhouden; na 1566 worden de gasthuismeesters weer benoemd uit de kringen van de schepenen, hoewel het nooit om oud-schepenen zelf gaat. Voor gevestigde bestuurders blijkt het gasthuismeesterschap na 1530 geen begerenswaardige nevenfunctie meer te zijn.

In het Leprozenhuis, buiten de muren van de stad op de weg naar Hintham gelegen, werden de melaatsen van de stad verzorgd. De leiding was in handen van de rector of meester van de leprozen, benoemd door het stadsbestuur. Wanneer we de zeven personen die deze functie tussen 1500 en 1580 hebben vervuld, nader beschouwen, zien we een soortgelijke ontwikkeling als bij de gasthuismeesters, zij het iets later in de tijd. Aanvankelijk zijn ook de leprozenmeesters steeds oud-schepenen, maar met de benoeming in 1558 van mr. Gerit van Keelst wordt voor het eerst van die gewoonte afgeweken. Over deze Van Keelst is niet veel bekend. Hij was naar alle waarschijnlijkheid niet verwant met de Bossche bestuurlijke elite. Zijn vrouw, een dochter van Simon van(den) Bouwetten (vander Pauwit), griffier in de Raad van Friesland, was gegoed in en rond Brussel[254]. Van

252 VK 105.
253 Ibidem, 140.
254 GAH RA 1375, 568v; 1383, 207r; 1386, 474r; 1388 58r.

kerkmeesters (1500–1580)

	begindatum	einddatum
Albert Ketheler (R40)	...1492	1505...
Henrick van Uden (174)	...1492	1511...
Jordaen van Boert (24)	...1506	1521...
Wouter vander Rullen	...1506	1525...
Tielman vanden Broeck	...1517	1524...
Jan van Erp (65)	...1521	1522...
Frans Toelinck (172)	...1522	1522...
Goyaert Symonis (171)	...1524	1541...
Herman van Deventer (61)	...1524	1525...
Willem Pynappel (156)	...1530	1565...
Goessen vander Stegen (165)	...1545	1559...
Boudewyn Pynappel	...1546	1546...
Jan de Wolff (184)	...1549	1549...
Goyaert van Vechel (176)	16-11-1555	1559...
Jan van Liebergen (117)	...1560	1579...
Jan vander Stegen (166)	...1560	1579...
Jan van Hedel (90)	...1573	1581...

...jaartal: eerste vermelding
jaartal...: laatste vermelding

Gebaseerd op: Glebbeek, *De kerkfabriek van Sint-Jan te 's-Hertogenbosch*, bijlage 15.

Keelst is als leprozenmeester opgevolgd door secretaris Jacob Donck. Sedert 1558 hebben geen schepenen meer de functie van leprozenmeester bekleed.

De kerkmeesters waren verantwoordelijk voor het reilen en zeilen van de zogenaamde kerkfabriek. Hun aandacht betrof materiële zaken binnen de Sint-Jan, tot 1569 de enige parochiekerk van de stad, zoals: toezicht op bouwactiviteiten, administratie van uitgaven en van inkomsten uit het kerkelijk goederenbezit en de materiële verzorging van het gebouw en van de kerkdiensten[255]. Deze functionarissen werden benoemd door de stadsregering. Het kapittel van Sint-Jan speelde bij de benoeming van de kerkmeesters geen enkele rol, waarschijnlijk omdat de kerkfabriek in 1366, toen het kapittel werd opgericht, al een vaste organisatie kende, waaraan niet meer getornd kon worden[256]. Het aantal kerkmeesters varieerde al naar gelang de noden van de tijd en ligt gewoonlijk tussen de twee en vier[257]. Glebbeek constateert terecht dat alle kerkmeesters afkomstig zijn uit de gegoede bovenlaag van de bevolking[258]. Van een afnemende belangstelling van de kant van de bestuurlijke elite voor het ambt van kerkmeester is geen sprake. Van de zeventien kerkmeesters uit de periode 1500–1580, zijn er dertien vóór hun eerste vermelding al schepen

255 GLEBBEEK, *De kerkfabriek van Sint-Jan*, 25.
256 Ibidem, 17. Wel trachtten met name de Bossche bisschoppen vanaf de jaren zeventig van de zestiende eeuw een grotere rol binnen de kerkfabriek te verwerven: ibidem, 18-19.
257 Ibidem, 20-22.
258 Ibidem, 23.

geweest en één rentmeester. Van de overige drie is het kerkmeesterschap van Boudewyn Pynappel, als zodanig vermeld in 1549, mijns inziens tamelijk onzeker[259]. De andere twee, Wouter vander Rullen en Tielman vanden Broeck, hebben ontegenzeglijk tot de maatschappelijke top van 's-Hertogenbosch behoord, al hebben zij nooit functies binnen het stadsbestuur bekleed. Het kerkmeesterschap blijft gedurende de gehele periode 1500–1580 het domein van de bestuurlijke elite.

In verband met de armenzorg was 's-Hertogenbosch opgedeeld in negen zogenaamde armenblokken[260]. Deze armenblokken stonden onder toezicht van zogenaamde blokmeesters. Het stadsbestuur had geen enkele zeggenschap over deze wijkorganisaties. Over de personen die het blokmeesterschap hebben vervuld, is weinig bekend; pas aan het einde van de onderzochte periode worden de gegevens minder sporadisch. Het ligt niet voor de hand dat schepenen zich met dergelijke functies op veel lager niveau hebben ingelaten. Raadpleging van de zeer onvolledige lijsten van blokmeesters bevestigt die veronderstelling: geen enkele schepen blijkt na zijn eerste schepenmandaat ooit blokmeester te zijn geweest. Wel zijn enkele voorbeelden bekend van nieuwe schepenen die daarvoor ooit blokmeester zijn geweest. Henrick Heeren (93) inde in 1565 een rente op de stad voor het blok van de de Weverplaats[261]. Waarschijnlijk was hij op dat moment blokmeester van dat blok; van sommige personen die in andere jaren eveneens renten inden, kan althans met zekerheid worden vastgesteld dat zij blokmeesters van dat blok zijn geweest. Marten Moins (132) was in 1568 en 1569 waarschijnlijk blokmeester van de Hinthamerstraat. Arnt van Breugel (38) vervulde in 1569 waarschijnlijk dezelfde functie in het blok van de Vismarkt. Gregorius vander Meer en Goyaert van Engelant, beiden schepen ná 1580, inden renten voor respectievelijk het blok van de Hinthamerstraat in 1574 en het Hinthamereind in 1578 en 1579. Geconcludeerd mag worden dat de functie van blokmeester van een te laag niveau was om interessant te zijn voor schepenen. Dergelijke functies zijn doorgaans door de meer gegoeden binnen elke wijk vervuld.

Eén aspect moet hier nog worden aangeroerd, namelijk dat van de schuttersgilden. 's-Hertogenbosch telt gedurende het grootste deel van de periode 1500–1580 vier schuttersgilden. De gilden van de Oude Voetboog, de Jonge Voetboog, de Handboog en de Kolveniers kennen elk zogenaamde hoge dekenen, gedeputeerden uit de stadsregering[262]. Over deze functionarissen komen echter in de bronnen nauwelijks gegevens voor. Naast de hoge dekenen kennen de gilden ook gewone dekenen, gekozen uit de eigen leden. Op basis van allerlei bronnen, maar met name de post *gagien van scutteren* in de stadsrekeningen, kan een (overigens lacuneuze) lijst van dekens van de vier schutterijen worden opgesteld. Dan blijkt dat onder de dekens van de Oude Voetboog negen schepenen te vinden zijn, die samen twaalf maal deken zijn geweest. In vrijwel alle gevallen zijn ze éérst deken en vervolgens pas schepen. Zo is Dirck van Os (142) in 1521–1522 deken, waarna hij in 1523 voor het eerst schepen wordt. Jan de Wolf (184) is in 1529–1530 deken en wordt in 1534 schepen. Onder de dekens van de Jonge Voetboog treffen we slechts in 1553 Jan vande Water (183), die het jaar daarvoor schepen is geweest. Bij de Handboog treffen we onder de dekenen drie schepenen aan; bij de kolveniers geen enkele.

---

259 Dat vader Willem Pynappel (156) en zoon Boudewyn Pynappel tegelijkertijd kerkmeester waren acht ik onwaarschijnlijk. Mogelijk is de naam op de een of andere manier verkeerd genoteerd in de akte van 8-12-1546 in het Archief van de Sint-Jan, waarop Glebbeek zich baseert, en wordt ook in dit geval Willem Pynappel bedoeld. Vast staat wel dat Willem Pynappel (156) wel degelijk een zoon Boudewyn heeft gehad: GAH OAA 7851, 245bis-r, 27-3-1528.

260 Zie p.282-283.

261 GAH OA c149.

262 ESSINK, *Inventarissen*, 2.

Uit een brief van Willem Monix (140) valt op te maken dat hij in het verleden gewoon lid van de Jonge Voetboog is geweest[263]. Over de identiteit van de gewone schutters is verder nauwelijks iets bekend.

's-Hertogenbosch kende vele tientallen particuliere mannen- en vrouwengasthuizen, met elk hun bestuur. Bij veel van dergelijke stichtingen was het gebruikelijk om het bestuur in eerste instantie aan familieleden van de stichter toe te vertrouwen. Wanneer de familie uitstierf, werd meestal een betrouwbare functionaris als bestuurder aangewezen. Vaak is dat een geestelijke, vaak ook een kerkmeester, de Heilige-Geestmeester, een proost van de Lieve Vrouwebroederschap, de gasthuismeester, een schepen[264]. Het bestuur van het Zinnelooshuis was in handen van de blokmeesters van het Hinthamereind[265].

Ook als rentmeesters en zaakgelastigden van Bossche kloosters hebben sommige Bossche bestuurders zich verdienstelijk gemaakt. Zo is schepen Henrick Kuyst (111) van 1517 tot 1555 rentmeester van het Clarissenklooster geweest[266]. Verder zijn de leden van de bestuurlijke elite ongetwijfeld actief geweest in allerlei andere organisaties, waarover weinig of niets is overgeleverd, zoals de vele religieuze broederschappen, de besturen van de vele kapellen in de stad en rederijkerskamers.

7.4.3. BESTUURLIJKE FUNCTIES BUITEN DE STAD

Van een aantal Bossche schepenen weten we met zekerheid dat zij ook buiten hun geboortestad bestuurlijke functies hebben bekleed. Systematisch onderzoek naar dergelijke bestuurlijke activiteiten buiten de eigen stad zou pas uitvoerbaar zijn, wanneer de gegevens over alle bestuurders in de Nederlanden, van landsheerlijk tot plaatselijk niveau, eenvoudig raadpleegbaar zijn. Daar dat nog niet het geval is, moeten we hier volstaan met een aantal concrete voorbeelden die min of meer toevallig konden worden achterhaald.

Enkele Bossche schepenen die ook elders aan hun bestuurlijke carrière bouwden zijn reeds ter sprake gekomen; zo zette Hercules van Edingen (63) na éénmaal schepen van 's-Hertogenbosch te zijn geweest, zijn bestuurlijke loopbaan in Brussel voort[267]. Jan vanden Wyngaerd (190) is niet alleen als stadhouder van de hoogschout en als schepen van 's-Hertogenbosch opgetreden, maar ook als schout van Breda[268]. Reynier Everswyn (73) was pensionaris van Amsterdam geweest en advocaat in Brussel[269]; Jasper van Eyck (75) was van 1551 tot 1558 hertogelijk rentmeester in het kwartier van Grave en Cuijk geweest en in 1562 rentmeester van de prins van Oranje in Hoge Mierde[270]. Lodewyck vander Lynden (125) was werkzaam voor de heer van Oirschot en vervulde bovendien het ambt van amman van Antwerpen. In deze drie gevallen betreft het echter waarschijnlijk geen geboren Bosschenaren. Dat gaat wel op voor Gerlach de Rover (160), die toen hij in 1503 tot schepen werd gekozen, als kastelein van het kasteel van Heeswijk werkzaam was[271]. Adriaen van Eyndhouts (78) is waarschijnlijk schout van Rixtel geweest[272]. Frans Bogaert (25) heeft in Geel gedurende een periode van zes jaar het ambt van drossaard

263 GAH OA A328 diverse stukken, 8-5-1590.
264 COOPMANS, *De rechtstoestand*, 109-113.
265 KAPPELHOF, *Reinier van Arkel*, 25.
266 GAH Clarissenklooster 56-73.
267 Zie p.223-224.
268 Zie p.36.
269 Zie p.321.
270 ARAB RK 48813; SY2, 475.
271 GAH OA B13, 1503–1504, *van bodenloen.*
272 GAH OA B36, 1529–1530, *van alderhande saicken.*

bekleed[273]. Ghysbert Heym (97) wordt in 1546–1547 als kastelein van Zevenbergen vermeld[274]. Gerit Colen (53) is in 1530 rentmeester van de heer van Helmond en is bovendien rentmeester van het klooster Ten Hage bij Helmond geweest[275]. Christoffel Spierinck (162) tenslotte is in 1567 hofmeester van de graaf van Megen[276] en wordt in 1570 vermeld als drossaard van Ter Leede, een Gelders leen in de Nederbetuwe, in 1567 geconfisceerd bezit van Floris van Pallandt, graaf van Culemborg[277]. Maar zoals al is opgemerkt, kan alleen nader onderzoek uitwijzen of en in hoeverre meer Bossche schepenen ook buiten hun vaderstad bestuurlijke functies hebben vervuld.

7.5. CONCLUSIE

De bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch, bestaande uit schepenen en oud-schepenen, die samen het eerste en tweede lid van de stadsregering vormen, vertoont in de periode 1500–1580 een groeiende oligarchiseringstendens. Het wisselingsritme van de schepenen, dat vóór 1500 bijzonder hoog was, is daarna tot aan 1580 langzaam afgenomen. Die daling is echter niet zo snel en niet zo sterk, dat het Bossche stadsbestuur in de loop van de periode werkelijk een oligarchie kan heten. Ook na 1580 is dat niet het geval; sterker nog, de oligarchiseringstendens lijkt in de laatste twee decennia van de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw niet door te zetten, maar te stabiliseren op het niveau van rond 1580. De bestuurlijke elite versmalt in de eerste acht decennia van de zestiende eeuw weliswaar enigszins, maar zij verstart zeker niet tot een gesloten groep. Tussen 1500 en 1580 is er, zij het in afnemende mate, sprake van een betrekkelijk open bestuurlijke elite. *Homines novi*, snelle klimmers op de financieel-economische ladder, die ook in maatschappelijk opzicht erin zijn geslaagd om door de bestuurlijke elite aanvaard te worden, weten steeds opnieuw door te dringen tot de rangen van de schepenen. Vaak speelt daarbij een huwelijk met een telg uit een gevestigde schepenfamilie een doorslaggevende rol. Tussen de schepenen onderling zijn grote verschillen in politieke invloed te constateren. De meeste schepenen hebben slechts één of enkele malen een schepenzetel bezet. Daar staat een kleine groep schepenen tegenover, die elk een groot aantal malen in de schepenbank zetelen en daardoor als de meest invloedrijke stedelijke bestuurders kunnen worden beschouwd. In belangrijke mate is het stedelijke beleid in de jaren 1500–1580 door deze kleine groep personen bepaald; zij kunnen met recht als de bestuurlijke top-elite worden aangeduid.

In 's-Hertogenbosch is het schepenambt de enige echt belangrijke politieke functie geweest. Wie eenmaal schepen was geweest, bleef voor de rest van zijn leven deel uitmaken van het tweede lid van de stadsregering. Er bestonden geen ambten die als opstapje naar een schepenzetel konden functioneren: noch het rentmeesterschap, noch de functie van pensionaris hebben in de praktijk als zodanig dienst gedaan; slechts een klein aantal secretarissen is er uiteindelijk in geslaagd om zitting in de schepenbank te krijgen. Verreweg de meeste schepenen hebben vóór hun eerste ambtstermijn als schepen geen enkele

273 Zie p.325.

274 AILB, rekening 1546–1547.

275 ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', *BL* 41 (1992) 239-241.

276 ARAB RB 51, 176v. Over militaire functies van adellijke Bossche schepenen is verder weinig bekend: in dezelfde bron wordt van Nicolaes van Vladeracken (180) vermeld dat hij in augustus 1566 deel uitmaakte van de *bende van mynen heere den grave van Arenberghe*.

277 BEELAERTS VAN BLOKLAND, 'Eene bijdrage tot de geschiedenis', 113.

andere stedelijk-bestuurlijke functie bekleed. Doordat een nieuwe schepen steeds samen met een aantal ervaren schepenen werd benoemd, kreeg hij de gelegenheid in de praktijk de benodigde vaardigheden en ervaring op te doen. Van bekleding van andere belangrijke bestuurlijke ambten om de wachtperiode tussen twee schepenambten te overbruggen, zoals in andere steden wel voorkomt, was in 's-Hertogenbosch geen sprake. Hoewel nogal wat schepenen ook als rentmeesters actief zijn geweest, is dat ambt niet door schepenen gemonopoliseerd. Traditioneel zijn vertegenwoordigers van het stadsbestuur ook actief geweest als bestuurders van een aantal maatschappelijke instellingen binnen de stad, zoals de parochiële kerkfabriek, de Tafel van de Heilige Geest, het Groot Gasthuis en het Leprozenhuis. De bestuurders van de eerste twee instellingen werden gedurende de gehele periode 1500–1580 uit de bestuurlijke elite gerecruteerd. Dit in tegenstelling tot de laatste twee instanties, waar in de loop van die periode, voor het Groot Gasthuis vanaf 1530 en het Leprozenhuis vanaf 1558, de personele betrokkenheid van de bestuurlijke elite is verdwenen. Analoog met de versmalling van de bestuurlijke elite als groep, lijkt zich hier een tendens af te tekenen tot terugtrekking uit het stedelijk-maatschappelijk leven, voor zover zich dat buiten het kader van het stadsbestuur heeft afgespeeld. Of die ontwikkeling na 1580 doorzet en zich ook bij andere maatschappelijke bestuursfuncties manifesteert, is een vraag die pas na nader onderzoek kan worden beantwoord.

hoofdstuk 8

FINANCIEEL-ECONOMISCHE POSITIE VAN DE BESTUURLIJKE ELITE

Voor het onderzoek naar de relatieve vermogenspositie van de Bossche bestuurlijke elite in vergelijking met de rest van de stadsbevolking beschikken we voor de periode 1500–1580 over een aantal belastinglijsten. Enkele van die lijsten zijn in het verleden reeds voor verwante vraagstellingen gebruikt[1]. Met uitzondering van de allerarmsten staat in die lijsten van elk huishouden genoteerd voor welk bedrag het is aangeslagen. Hierdoor is het mogelijk van iedere persoon (of althans van ieder huishouden) de door de belastinginners geschatte relatieve vermogenspositie ten opzichte van de andere stadsbewoners vast te

1 BLONDÉ, *De sociale structuren*, gebruikte de zettingen van 1502–1503, 1505–1506, 1511–1512, 1547 en 1552. Bovendien gebruikte hij die eerste drie lijsten om de relatieve maatschappelijke positie van Jeroen Bosch te bepalen: BLONDÉ en VLIEGHE, 'The social status of Hieronymus Bosch', 699-700. VAN DE LAAR, 'De bevolking', gebruikte de zettingen van 1547 en 1552 en de schouwentelling van 1553. VAN DEN OORD, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf*, 53-54, maakte gebruik van de zettingen uit het begin van de zestiende eeuw om de sociale positie van een aantal boekdrukkers in te kunnen schatten. Bovendien deed deze auteur hetzelfde voor de goudsmeden die aan het begin van de zestiende eeuw actief waren: KOLDEWEIJ ed., *Zilver uit 's-Hertogenbosch*, 12-13 en noot 10. Voor het onderzoek naar de bewonings- en bebouwingsgeschiedenis van de oude stad 's-Hertogenbosch kan met name de cluster van belastinglijsten uit het begin van de zestiende eeuw belangrijke gegevens verschaffen. Tot nu toe is voor dat type onderzoek nog nauwelijks gebruik gemaakt van deze bronnen: Ester Vink maakte tot nu toe vooral gebruik van de cijnsboeken en de schepenprotocollen. Zie: VINK, 'Wonen ten noorden van de Sint Jan'; VAN DE VRIE m.m.v. VINK, 'De middeleeuwse parcellering'. Hoewel nog geen resultaten zijn gepubliceerd, wordt intussen ook in dit verband wel gewerkt met de belastinglijsten. Zie: VAN DRUNEN en VINK, '(Bouw)historie aan de markt'.

stellen. In principe moet het zeker voor de bovenlaag van de belastingbetalers ook mogelijk zijn om aard en omvang van het persoonlijke vermogen te reconstrueren. Een dergelijke aanpak zou echter zeer langdurig en arbeidsintensief onderzoek in met name de Bossche schepenprotocollen vereisen. En dan nog zouden meestal slechts de aard en de omvang, en niet de waarde van het vermogen kunnen worden achterhaald. Omdat ons in dit verband vooral de relatieve posities interesseren, gaat in het navolgende de meeste aandacht uit naar de beschikbare belastinglijsten.

Eerst worden de verschillende zettingslijsten beschreven. Daarna wordt de toplaag in elk van die zettingen nader beschouwd. Vervolgens zal de positie van de stadsbestuurders in de verschillende belastinglijsten worden toegelicht. Zowel van de vermogenselite als van de bestuurlijke elite wordt de topografische verdeling over de verschillende wijken van de stad onderzocht. Daarna zal worden ingegaan op de beroepen van de verschillende stadsbestuurders. Tenslotte wordt de individuele vermogensopbouw van de bestuurlijke bovenlaag bij wijze van voorbeeld geïllustreerd door middel van een analyse van aard en omvang van de bezittingen die schepen Frans Bogaert (25) bij zijn overlijden in 1562 naliet en van de in 1567 geconfisceerde goederen van de latere schepen Reynier Everswyn (73).

8.1. BESCHRIJVING EN BEOORDELING VAN DE BELASTINGLIJSTEN

De Bossche stadsfinanciën bevonden zich met name ten gevolge van de voortdurende oorlogen rond 1500 in een bijzonder slechte toestand. In 1499 was daarom een zestal *goede mannen* aangesteld, dat met behulp van uitgebreide volmachten de stadsfinanciën moest saneren[2]. Deze functionarissen riepen een halt toe aan de voortdurende verkoop van lijf- en erfrenten, die wel op de korte termijn soelaas bood in de vorm van baar geld, maar de stad op de lange termijn alleen maar met grotere financiële verplichtingen opzadelde. Als alternatief grepen de *goede mannen* naar het middel van de *gemene zetting*. Een gemene zetting of *personele omslag* is een directe hoofdelijke belasting van een (belangrijk deel van een) bevolking, waarin elke belastingbetaler naar draagkracht wordt aangeslagen[3]. Hoewel dergelijke gemene zettingen binnen de Nederlanden relatief zeldzaam zijn, had 's-Hertogenbosch er al vóór de instelling van de goede mannen in 1499 minstens eenmaal eerder kennis mee kunnen maken: namelijk in 1497–1498, met de bedoeling *omme te onderhouden het volck van wapene tegen die Gelderss*[4]. Daar de stadsrekeningen van vóór 1496, uitgezonderd enkele rekeningen van rond 1400, verloren zijn gegaan, kan niet meer worden vastgesteld of in de stad ook vóór 1497–1498 gemene zettingen zijn geheven[5].

---

2 Zie p.95.

3 BLONDÉ, *De sociale structuren*, 1, 7.

4 GAH OA B8, 1497–1498; B9, 1498–1499 (faulten).

5 De stadsrekening over het rekeningjaar 1500–1501 (GAH OA B10) bevat de post: *van fauten van ouden ende diversen voirleden settingen*; dit duidt erop dat er voor die tijd meer zettingen hebben plaatsgevonden. De fouten van een zetting uit het voorgaande rekeningjaar 1499–1500 (waarvan de rekening ontbreekt) worden onder een aparte kop verantwoord. Verder is vóór 1499–1500 nog slechts de zetting van 1497–1498 bekend. Het gebruik in 1500–1501 van het meervoud *voirleden settingen* duidt daarom op nog minstens één, verder onbekende zetting voor dat rekeningjaar. Verder valt er bij gebrek aan bronnen over het voorkomen van gemene zettingen in de vijftiende eeuw niets te zeggen.

KAART IV armenblokken

Tekening: Mirjam v.d. Wal (BAM) naar: KAPPELHOF, *Armenzorg in Den Bosch*, 20.

A. Orthenstraat
B. Markt
C. Hinthamerstraat
D. Hinthamereinde
E. Kerkstraat
F. Vismarkt
G. Weverplaats
H. Vughterstraat
I. Vughterdijk

Tussen 1500–1501 en 1512–1513 werden binnen 's-Hertogenbosch maar liefst dertien gemene zettingen gehouden. Dankzij de opbrengsten van deze personele omslagen, alsmede door andere maatregelen, slaagden de *goede mannen* er in de loop van de eerste twee decennia van de zestiende eeuw in de stedelijke financiën goeddeels te saneren. Toen de stadskas weer redelijk op orde was, raakten de gemene zettingen als financieringsmiddel weer in onbruik[6]. Rond 1550 stond de stadskas opnieuw onder zware druk, met name door de hoge bedragen die 's-Hertogenbosch in de hertogelijke beden moest bijdragen. Opnieuw werd minstens tot tweemaal toe naar het middel van de personele omslag gegrepen: in 1547 betrof het een belasting op de huurwaarde van de huizen, in 1552 een tiende penning op *incomenen, neringe, comanscappe etc*[7]. De bewaard gebleven registratie van deze verschillende zettingen biedt gelegenheid om de relatieve financieel-economische positie van de leden van onze onderzoeksgroep in het eerste decennium van de zestiende eeuw en rond 1550 nader te bepalen. Voor de periode ná 1552 ontbreken dergelijke bronnen. Om de financieel-economische positie van de bestuurlijke elite aan het einde van de onderzochte periode te kunnen belichten, is gebruik gemaakt van een bron die een veel minder groot aantal personen betreft, maar wel het welvarendste deel van de gehele stadsbevolking beslaat. Het gaat hier om een gedwongen lening die in 1578 aan de financieel meest draagkrachtigen in de stad werd opgelegd[8]. Voor de volledigheid zijn voor de periode 1497–1586 gegevens over alle gemene zettingen, personele omslagen en dergelijke, ook wanneer zij onvolledig of slechts summier zijn overgeleverd, weergegeven in bijlage 4.

Dergelijke belastingen worden in de Bossche bronnen ook wel als *buydelganck* aangeduid. Deze term mag letterlijk worden opgevat: door de autoriteiten aangestelde functionarissen trokken daadwerkelijk van huis tot huis, stelden het te betalen bedrag vast, registreerden dit bedrag en inden het. In het eerste decennium van de zestiende eeuw werd de stad bij de inning van deze belastingen in een tiental wijken of *blokken*[9] ingedeeld. In 1547 en later werd bij de belastingheffing gebruik gemaakt van de bestaande indeling en organisatie van negen armenblokken. Deze negen blokken waren tussen ca. 1375 en ca. 1480 geheel onafhankelijk van het stadsbestuur ontstaan en omvatten tesamen het gehele territorium van de stad binnen de muren. De globale begrenzingen van de armenblokken zijn op kaart IV weergegeven[10]. Het belangrijkste doel van deze blokken was ondersteu-

---

6 BLONDÉ, *De sociale structuren*, 6-10.

7 Ibidem, 10-11.

8 GAH OAA 8469; vergelijk: PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 145; VAN GURP, *Migranten tussen uitwijking en reductie*, 40-41.

9 Als er in verband met 's-Hertogenbosch over *blokken* wordt gesproken, worden meestal de negen armenblokken bedoeld. Vanaf het midden van de zestiende eeuw wordt de geografische indeling van de stad in die negen blokken ook voor bijvoorbeeld belastingheffing gebruikt. Vóór die tijd was de stad voor andere doeleinden in andere eenheden ingedeeld. Bij de Gemene Zettingen van het eerste decennium van de zestiende eeuw waren er tien blokken, terwijl de organisatie van de stedelijke defensie was gebaseerd op een indeling van de stad in twaalf wijken. De exacte begrenzingen van die laatste twee wijkindelingen is niet bekend (maar moet op basis van de bewaard gebleven registers wel kunnen worden gereconstrueerd).

10 Reeds eerder werd een kaart van de negen blokken gepubliceerd in: KAPPELHOF, *Armenzorg in Den Bosch*, 20. Deze kaart is gebaseerd op een omschrijving van de blokken in een testament uit 1490 (vgl. KAPPELHOF, 'Een blik op de Bossche wijkorganisaties', 119), maar komt vooral waar het de grenzen van de blokken van de Kerkstraat en de Weverplaats betreft niet overeen met de gegevens uit de gemene zetting van 1552. De stichtingsakte van het blok van de Kerkstraat is onder andere uitgegeven door: COOPMANS, *De rechtstoestand*, 187-189. De omschrijving in de stichtingsakte van de grenzen van het blok komt beter overeen met de situatie in 1552 dan met de kaart van Kappelhof. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de bron die Kappelhof

ning van de armen binnen hun grenzen. Het bestuur was in handen van zogenaamde *blokmeesters*, gekozen uit de meest welgestelde inwoners van de wijk[11]. Tenminste vanaf 1547 werden deze functionarissen door het stadsbestuur ingezet bij de inning van de directe belastingen[12]. De blokmeesters waren veel beter dan de stedelijke bestuurders op de hoogte van de financieel-economische verhoudingen binnen hun wijk; ze stonden immers dichter bij de gewone man dan de heren van het raadhuis. Het is waarschijnlijk dat geschillen over de hoogte van de taxatie in eerste instantie ook door de blokmeesters werden behandeld. De inschakeling van deze blokmeesters bij de personele omslagen garandeerde derhalve een zo reëel mogelijke aanslag van alle belastingbetalers en een zo soepel mogelijke inning[13]. De huishuurwaardebelasting van 1547 was gebaseerd op de *taxatien byden blockmeesters inden thiensten penninck gedaen*[14]. De gemene zetting van 1552 stond onder leiding van twee commissarissen uit Brussel, Jan Hanneton, raadsheer in de Raad van Brabant, en Hieronymus vanden Hamme, meester van de Rekenkamer[15]. Zij werden bijgestaan door Jan van Brecht, schout van 's-Hertogenbosch en door de blokmeesters van de negen blokken, elk voor hun eigen blok[16]. De gang langs alle huizen binnen de vrijdom van 's-Hertogenbosch duurde in totaal maar liefst 23 dagen[17]. Het gezag van de Brusselse heren en van de schout en de bekendheid van de blokmeester met de (financieel-economische) verhoudingen binnen een blok, zullen borg hebben gestaan voor een zo rechtvaardig mogelijke aanslag[18]. Een onvoltooide schouwentelling uit 1553 stond onder leiding van ridder Jacob van Bregilles uit Brussel als afgevaardigde van de andere drie hoofdsteden van Brabant, de Bossche raadsheer meester Goessen vander Stegen (165), Jan Mathys vanden Wyel als deken van de Bossche molders en per wijk een blokmeester[19]. In andere gevallen, met name wanneer het om intern-stedelijke aangelegenheden ging, waar vertegenwoordigers uit Brussel geen bemoeienis mee hadden, lijkt de gehele inning te zijn overgelaten aan de blokmeesters: bijvoorbeeld in 1548–1549; 1569 en 1586[20]. Over het inningsmechanisme van de personele omslagen in het begin van de eeuw is minder bekend. Het lijkt evenwel niet onaannemelijk dat ook toen al op de een of andere manier gebruik is gemaakt van informanten die goed op de hoogte waren van de financieel-economische verhoudingen binnen de wijk. Verleidelijk is het om aan te nemen dat ook toen al de blokmeesters die rol vervulden, daarvoor is evenwel geen enkel bewijs gevonden.

---

gebruikte minder nauwkeurig de grenzen aangeeft dan de stichtingsakte en de gemene zetting van 1552. Kaart IV is evenwel gebaseerd op de kaart van Kappelhof.

11 KAPPELHOF, *Armenzorg in Den Bosch*, 15-22; vergelijk p.277.

12 Ook na 1580 bleef deze praktijk bestaan: in de zeventiende eeuw inden de blokmeesters bijvoorbeeld de *verponding*, een belasting op grond en huizen. Zie: KAPPELHOF, *Armenzorg in Den Bosch*, 22.

13 Ibidem, 22; BLONDÉ, *De sociale structuren*, 19.

14 GAH OA B53.

15 GAH OA B58, 1551–1552, *van alderhande saicken:* de stad schonk de commissarissen voor hun inspanningen een bedrag van maar liefst 300 gulden.

16 GAH OA B59.

17 Ibidem. Schout Jan van Brecht kreeg althans een vergoeding van 27 gulden en 12 stuivers voor de 23 dagen, die hij bij de zetting actief was.

18 BLONDÉ, *De sociale structuren*, 19.

19 ARAB, Staten van Brabant, supplement 792. Voor deze schouwtelling werd overigens niet gebruik gemaakt van de indeling in negen (armen)blokken, maar werd de stad in zessen gedeeld. Hoe die delen precies waren begrensd is onbekend. Hoe precies de blokmeesters van de negen blokken binnen dit systeem zijn ingeschakeld is eveneens onbekend. Vergelijk: BLONDÉ, *De sociale structuren*, 19-21.

20 Voor specificaties van deze belastingen: Bijlage 4.

Een belangrijke vraag is, in hoeverre dergelijke belastinglijsten een representatief beeld geven van de sociale en financiële stratificatie[21] binnen 's-Hertogenbosch[22]. Vanaf het midden van de zestiende eeuw waren de blokmeesters steeds als 'locale deskundigen' betrokken bij het aanslaan van de Bossche stadsbevolking. Hun medewerking, in combinatie met een sterke mate van sociale controle binnen de stad en met name binnen de wijken, zal er zorg voor hebben gedragen dat de hoogte van de aanslagen de reële financiële verhoudingen binnen de stad vrij nauwkeurig weerspiegelt. Ook in de periode daarvoor kan een dergelijk mechanisme worden verondersteld. De aanwezigheid van dit mechanisme lijkt te pleiten voor een hoge mate van betrouwbaarheid van de verschillende belastinglijsten als weergaven van de bestaande vermogensstratificatie. Alvorens echter daarover conclusies kunnen worden getrokken, moet eerst aandacht worden besteed aan het aanslagcriterium. Gegevens daarover ontbreken in de meeste gevallen. Van de dertien zettingen, die tussen 1497–1498 en 1512–1513 zijn gehouden, ontbreekt van negen elke aanduiding over het aanslagcriterium; bij een drietal wordt vermeld dat *een iegelicken nae staete, macht, ryckdom ende eer* was aangeslagen. Slechts van de zetting van 1505–1506 is een duidelijk aanslagcriterium bekend; het betreft hier een belasting op de huishuur: *vanden dobbelen stuver op elcken gulden des eenen iegelicx huys alsnu ghilt oft gelden soude moigen in hueringe.* In 1547 is opnieuw sprake van een huishuurbelasting. De gemene zetting van 1552 betreft *den tienden penning soe van hueren, incomen, neringe, comanscappe etc.* Van de latere belastingen en leningen is alleen het criterium van de belasting van 1569 bekend; daarbij gaat het om een honderdste penning op de huizen.

Vergelijking van de registers van de huishuurbelastingen van 1505–1506 en 1547 met de andere fiscale bronnen uit die periodes heeft uitgewezen dat zich hier grote verschillen voordoen. Wanneer men een aantal aangeslagenen in de verschillende bronnen volgt, blijkt dat de relatieve posities in alle fiscale lijsten tussen 1497–1498 en 1512–1513 betrekkelijk tot zeer goed overeenkomen, behalve in de huishuurbelasting van 1505–1506. Dit duidt erop dat al die andere belastingen op eenzelfde aanslagcriterium zijn gebaseerd en wel op ieders *staete, macht, ryckdom ende eer*. Deze omschrijving sluit opvallend nauw aan bij de term *maatschappelijk vermogen*, zoals die is geïntroduceerd door C. Schmidt[23]. Hoewel op een of andere manier met een objectiever criterium moet zijn gewerkt om de belastingaanslagen vast te stellen, is dat criterium op geen enkele wijze te herleiden uit de overgeleverde belastingbronnen. Nergens blijkt dat er is uitgegaan van bijvoorbeeld het jaarinkomen of het vermogen, waarvan dan vervolgens een bepaald percentage diende te worden afgedragen. Hoe weinig concreet de term ook mag zijn, het maatschappelijk vermogen, vooral in relatie tot dat van anderen, was doorslaggevend voor de uiteindelijke taxering in vrijwel alle directe belastingen die tussen 1497 en 1512 zijn geheven. De enige lijst die wel gebaseerd is op concrete cijfers, de huishuurwaardebelasting van 1505–1506, wijkt dan ook sterk van de andere fiscale registers uit die periode af. Dat is zeer wel verklaarbaar. Natuurlijk bewoonden de rijkste inwoners van de stad de betere huizen, maar juist de rijksten hebben niet het grootste deel van hun vermogen in hun woonhuis belegd. Velen die in de andere lijsten tot de hoogst aangeslagenen behoren, staan daarom in de

---

21 Over de mogelijkheden, maar ook de beperkingen van dergelijke belastinglijsten: BOONE, 'Zu einer integrierten Sozialgeschichte', 79-80.

22 BLONDÉ, *De sociale structuren*, 21-23, stelt bovendien de vraag in hoeverre de sociale hiërarchie in de zettingen proportioneel weerspiegeld wordt, maar moet op die vraag uiteindelijk het antwoord schuldig blijven.

23 SCHMIDT, *Om de eer van de familie*, 10-11. Schmidt kent iemand een hoog *maatschappelijk vermogen* toe, als hij op sociaal-economisch, sociaal-politiek en sociaal-cultureel vlak hoge posities inneemt.

huishuurbelasting op een relatief iets lagere trede. Een voorbeeld: Zeger van Hedel (92) behoort in alle zettingslijsten van voor 1512–1513 tot procentgroep 1[24], behalve bij de huishuurbelasting van 1505–1506, waarin hij slechts tot procentgroep 6 kan worden gerekend. Daar staat tegenover dat personen die wegens hun beroep over een groot huis moesten beschikken, veel hoger op de ladder staan dan in de andere belastinglijsten. Wijnhandelaar en herbergier Peter Raescop valt in de zettingen van voor 1512–1513 steeds in procentgroepen 14-24; alleen in de huishuurbelasting van 1505–1506 behoort hij tot procentgroep 1. Hij woonde en werkte dan ook in het huis *den Regenboigh*, aan de Schapenmarkt, schuin tegenover het raadhuis. Dit soort belastingen op huishuur vertekent derhalve in aanzienlijke mate de sociale realiteit[25]. Met Blondé[26] constateren wij dat de andere zettingen, die tussen 1497–1498 en 1512–1513 werden geheven op basis van het maatschappelijk vermogen, bruikbaarder zijn voor een inzicht in de sociaal-economische verhoudingen dan de huishuurbelasting van 1505–1506. In de volgende paragraaf zal nogmaals, ditmaal met concrete getallen, op het onderscheid tussen de huishuurwaardebelasting en de andere gemene zettingen van het begin van de zestiende eeuw worden ingegaan. Bij de analyse van de verschillende groepen, zoals in de volgende paragrafen uitgevoerd, blijft de huishuurwaardebelasting echter buiten beschouwing.

De volgende cluster van personele omslagen doet zich voor rond 1550: de huishuurbelasting van 1547 en de gemene zetting van 1552. Voor de huishuurbelasting van 1547 geldt grosso modo hetzelfde als voor die van 1505–1506. Een en ander betekent dat we voor het midden van de eeuw slechts over één zettingslijst beschikken, die vergelijking met de lijsten van het begin van de eeuw mogelijk maakt: de gemene zetting van 1552. Deze belasting was een tiende penning op *incomenen, neringe, comanscappe, etc.*[27] van de inwoners van de stad. Hoewel in de meeste gevallen slechts een totaalbedrag per belastingbetaler wordt vermeld, blijkt uit aantekeningen in het begin van de lijst dat nu wel op de verschillende componenten van het vermogen is gelet[28]. Blondé merkt terecht op dat de belastingvoet, gesteld op een tiende penning, dat wil in dit geval zeggen 10% van het (jaar)inkomen, zeker bij de lager aangeslagenen niet werd toegepast: het is immers onmogelijk dat degene die voor één stuiver is aangeslagen in een jaar slechts 10 stuivers zou verdienen[29]. Het probleem van de representativiteit van de hiërarchie in de lagere regionen van deze belastinglijst is voor ons echter niet van belang, omdat wij ons richten op de toplaag van belastingbetalers. Als we de belastingen van 1547 en 1552 vergelijken, moet worden geconstateerd dat die van 1552 het meest geëigend is om te dienen als bron voor de vaststelling van de relatieve positie van de belastingbetalers.

Voor het einde van de onderzochte periode beschikken we over weinig kwalitatief goede fiscale bronnen. De gedwongen lening van 1578 betreft slechts 837 personen, de lening van 1586 daarentegen 3.346. Toch is voor de vergelijking van de relatieve financieel-economische positie van de bestuurlijke elite met de eerdere belastinglijsten voor de

---

24 Zie voor de betekenis van deze term p.288.

25 BLONDÉ, *De sociale structuren*, 25-28. Zie voor een vergelijkbare fiscale bron in Haarlem: VAN BOESCHOTEN en VAN MANEN, 'Een welstandsverdeling van Haarlem'; en de kritiek van Blondé.

26 BLONDÉ, *De sociale structuren*, 28.

27 GAH OA B59. Er staat: *den x-en penninck van hueren incomenen neringe comanscappe etc.* De betekenis van de term *hueren* is hier onduidelijk: enerzijds kan het als bezittelijk voornaamwoord ('hun') terugslaan op de eerder in de zin genoemde *bourgers ende ingesetenen*, anderzijds zou het ook 'huren' in de zin van huishuren kunnen betekenen.

28 Zo werd elke huiseigenaar consequent extra belast voor zijn woning. Zie: BLONDÉ, *De sociale structuren*, 24.

29 Ibidem, 24.

lening van 1578 gekozen. De lijst met namen van personen die bijdroegen in de lening van 1586 bevat namelijk zeer veel personen, waarbij geen bedrag is ingevuld. Bovendien variëren de aanslagen slechts van 0 tot 7 gulden. Door de kleine verschillen in de bedragen en door de grote groepen die voor eenzelfde bedrag zijn aangeslagen is het onmogelijk een gedetailleerde stratificatie op te stellen. In 1578 gaat het om een kleinere groep die de stad geld leent, maar de bedragen varieren van 0 tot 100 pond. Hoewel ook hier grote groepen voor dezelfde bedragen werden aangeslagen, kan in ieder geval wel een duidelijke toplaag worden onderscheiden. Als we aannemen dat ook in 1578 bij de lening het maatschappelijk vermogen als criterium heeft gediend, hoeft het ontbreken van een groot deel van de midden- en onderlagen van de Bossche bevolking voor ons doel geen onoverkomelijk probleem op te leveren. Bij gebrek aan beter is ervoor gekozen om de relatieve positie van de bestuurlijke elite in de gedwongen lening van 1578 met die in 1497–1512 en 1552 te vergelijken.

Concluderend kan worden vastgesteld dat het mogelijk is om voor de periode 1497–1512 en voor de jaren 1552 en 1578 een min of meer betrouwbare sociaal-financiële stratificatie van de Bossche stadsbevolking op te stellen. Wel blijkt die betrouwbaarheid in de loop van de zestiende eeuw af te nemen. Voor de periode 1497–1512 maken we gebruik van elf zettingslijsten[30] die op eenzelfde basis zijn samengesteld. Onderlinge vergelijking van die lijsten maakt het mogelijk lacunes aan te vullen en vervormingen recht te trekken[31]. Door het grote aantal zettingslijsten over een periode van vijftien jaar kan bovendien het statische karakter van dergelijke lijsten[32] gedeeltelijk worden overstegen, in de zin dat men de 'belasting-carrières' van enkele duizenden individuën over langere periode kan volgen. De lijst van 1552 staat op zich, hoewel vergelijking met de huishuurbelasting van 1547 en ook met de onvoltooide schouwentelling van 1553 enig soelaas kan bieden. In ieder geval hebben we in 1552 nog te maken met een gemene zetting. Daarvan is in 1578 geen sprake: het gaat hier om een lijst met bijdragers aan een gedwongen lening. Bij gebrek aan beter zal deze bron gebruikt worden.

Alvorens over te gaan tot de analyse van de bovenste groep belastingbetalers in de verschillende zettingslijsten, moet eerst de methode van situering binnen elke lijst nader worden toegelicht. Elke belastinglijst is in zijn geheel overgenomen en vervolgens gesorteerd naar het aangeslagen bedrag. Vervolgens is elke lijst opgedeeld in groepen van één procent in het vervolg aangeduid als *procentgroepen*[33]. Zodoende is het mogelijk van ieder aangeslagen individu vast te stellen tot welke procent-groep hij behoort. Als iemand tot procentgroep 1 behoort, wil dat zeggen dat hij tot de hoogste één procent belastingbetalers in die zetting behoort; is iemand in procentgroep 100 gesitueerd, dan behoort hij tot de groep van één procent belastingbetalers die het minste bijdroeg in de belasting. Sommige bedragen komen zo vaak voor, dat zij verschillende procent-groepen beslaan. Zo betaalden in 1507–1508 personen uit procentgroepen 15 tot en met 17 telkens 30 stuivers belasting; dit is in het vervolg aangegeven als: procentgroep 15-17[34].

---

30 Van de in totaal dertien zettingslijsten wordt de huishuurbelasting van 1505–1506 om hiervoor gemotiveerde redenen buiten beschouwing gelaten. De gemene zetting van 1500 is dermate onvolledig dat ook deze niet in het navolgende is betrokken.

31 Zie bijvoorbeeld: BLOCKMANS, 'Sociale stratifikatie in de late middeleeuwen', 205.

32 Zie: BOONE, 'Zu einer integrierten Sozialgeschichte', 79.

33 BLONDÉ, *De sociale structuren*, 201-202, heeft deze methode ook op beperkte schaal toegepast en gebruikt de term *percentielen*.

34 Wanneer hierna sprake is van bewerkingen zoals het berekenen van de gemiddelde positie in verschillende belastinglijsten, is in het geval dat iemand tot procentgroep 15-17 behoort, gere-

Door niet te werken met het bedrag waarvoor iemand werd aangeslagen, maar met de procentgroep waartoe hij behoort, kan steeds in één oogopslag de relatieve positie binnen de gehele lijst worden afgelezen. Ook vergelijking van verschillende lijsten en met name van de positie van één persoon in verschillende lijsten is nu tamelijk eenvoudig. Wanneer we bij een dergelijke vergelijking uit zouden gaan van de absolute bedragen, zouden grote problemen ontstaan omdat de aanslagen niet steeds in dezelfde orde van grootte waren. In 1497–1498 bijvoorbeeld varieerden de op te brengen bedragen van 1 stuiver tot 12 gulden; in de tweede zetting van 1504–1505 van 1 stuiver tot 50 gulden en in 1512–1513 van 1,25 stuiver tot 100 gulden. Ter illustratie zijn in tabel 8.1 de bedragen weergegeven waarvoor Dirck de Borchgreve (28) in 10 zettingen werd aangeslagen[35]. Ondanks de grote variatie in de bedragen die hij moest betalen, behoort Dirck de Borchgreve in elk van die zettingen tot procentgroep 1. Door met procentgroepen te werken is in één oogopslag duidelijk dat deze persoon in elke zetting dezelfde relatieve positie innam, hetgeen uit de gegevens in tabel 8.1 niet zonder meer valt op te maken. Een laatste voordeel van de procentgroepmethode is dat een verdeling van de belastingbetalers in een klein aantal aanslagsklassen achterwege kan blijven. In de literatuur met betrekking tot sociale stratificatie aan de hand van belastinglijsten verdeelt de ene auteur de belastingbetalers op basis van het gemiddeld betaalde bedrag[36], een ander gaat uit van de mediaan[37], een derde maakt groepen die steeds met eenzelfde bedrag oplopen (0-10 pond; 11-20 pond; 21-30 pond enz.)[38]. Steeds gaat het echter om een achteraf geconstrueerde indeling die nauwelijks recht doet aan de historische realiteit. Met name wanneer een duidelijk omschreven groep individuën in zo'n lijst wordt onderzocht, kunnen juist grensgevallen, dat wil zeggen personen die net onder of boven een arbitrair gestelde grens zijn te situeren, de uiteindelijke uitkomsten ernstig vertroebelen. Stel dat de we een belastinglijst indelen in vijf klassen en dat de grens tussen klasse II en III op bijvoorbeeld 40 stuivers is gesteld. In dat geval valt iemand die voor 39,5 stuivers is aangeslagen onder klasse III, terwijl iemand die voor 40,5 stuivers is aangeslagen in klasse II, terwijl ze in onze methode hoogstens slechts enkele procentgroepen uiteen liggen. Zeker in het onderhavige onderzoek, waarin een groep personen centraal staat, die naar mag worden verwacht grotendeels tot de bovenlaag van de belastingbetalers behoort, is een indeling in een beperkt aantal belastingklassen weinig zinvol en kunnen met het systeem van procentgroepen nauwkeuriger resultaten worden bereikt.

zetting	aanslag in guldens
1497–1498	6
1501–1502 II	14
1502–1503	20
1503–1504	20
1504–1505 I	10
1504–1505 II	40
1506–1507	50
1507–1508	12,5
1511–1512	30
1512–1513	60

TABEL 8.1. Bedragen waarvoor Dirck de Borchgreve (28) werd aangeslagen in de gemene zettingen (1497–1512).

kend met het gemiddelde, in dit geval procentgroep 16.

35 In de eerste zetting van 1501–1502 komt Dirck de Borchgreve niet voor.

36 VAN DE LAAR, 'De bevolking', 94.

37 BLONDÉ, *De sociale structuren*, 46-48.

38 DE BOER, 'Die politische Elite Leidens', 101.

8.2. DE HOOGST AANGESLAGENEN IN DE BELASTINGLIJSTEN

In deze paragraaf staat de vraag centraal in hoeverre de toplaag van de diverse belastinglijsten overeenkomt met de bestuurlijke elite van de stad. Als uitgangspunt is gekozen voor de analyse van een groep die ongeveer overeenkomt met procentgroep 1 van elke zettingslijst. Voor het grootste deel betreft het hier personen die een huishouden vertegenwoordigen, soms gaat het ook om entiteiten als kloosters of charitatieve instellingen. Gemiddeld worden in de zettingen tussen 1497–1498 en 1512–1513 bijna 2.900 eenheden aangeslagen. Daarom is voor die periode gekozen voor de ongeveer dertig hoogst aangeslagen belastingbetalers[39]. In totaal levert deze bewerking voor de elf bruikbare zettingslijsten, daterend van 1497–1498 tot en met 1512–1513, 379 posten op, gemiddeld 34,5 eenheden per zetting[40]. Eenzelfde procedure leverde voor 1552 50 eenheden op. Daar de lening van 1578 een kleiner aantal aangeslagen eenheden betreft, is hier een procentueel groter aantal eenheden opgenomen, zodat vergelijking met de andere twee periodes mogelijk werd: de 40 eenheden, die meer dan 50 pond aan de stad leenden.

8.2.1. 1497–1512

De 379 eenheden die de top van de elf belastinglijsten vormen, zijn aan een nadere analyse onderworpen. Zij kunnen worden teruggebracht tot 83 aangeslagen personen of instellingen. Bij deze bewerking zijn, naast gegevens uit allerlei andere bronnen, met name de zettingslijsten zelf gebruikt. Daarbij is vooral gebruik gemaakt van het gegeven dat de lijsten zijn opgesteld door elke straat en alle huizen van de stad langs te gaan: de volgorde van de belastingbetalers in elke lijst zou dezelfde moeten zijn. In veel gevallen blijkt die veronderstelling niet of niet geheel te kloppen, omdat de belastinginners niet steeds dezelfde route volgden. Niet zelden duiken bovendien tussen de namen van twee personen die in de ene lijst na elkaar worden genoemd, in de volgende lijst één of enkele andere namen op. Of het hier om kamerhuurders gaat of om bewoners van huisjes of kamers achter het betreffende huis of om nog andere personen, is niet steeds duidelijk. Door nauwkeurige vergelijking van de namen van grotere groepen aangeslagenen in de verschillende zettingslijsten kunnen verbanden worden gelegd, die op basis van alleen de naamsaanduidingen niet mogelijk waren geweest. Langs deze weg kan het probleem van de allerminst uniforme naamgeving in veel gevallen worden opgelost.

Een belangrijk deel van de in de belastinglijsten opgenomen personen wordt slechts door middel van voornaam en patroniem aangeduid en is derhalve moeilijk te identificeren[41]. Vergelijking van de verschillende belastinglijsten kan hierbij gedeeltelijk helpen, omdat daarmee verschillende namen tot één persoon kunnen worden herleid. Zo kon bijvoorbeeld vooral door vergelijking van de personen die in de verschillende zettingslijsten worden genoemd vóór en na *Lambrecht Mathys*, *Lambrecht zautcoper*, *Lambrecht*

---

39 Wanneer de belastingbetaler(s) die op de dertigste van de ranglijst volge(n), voor hetzelfde bedrag zijn aangeslagen als die dertigste, is hij of zijn zij ook opgenomen.

40 De verdeling is als volgt: 1497–1498: 37; 1501–1502-I: 33; 1501–1502-II: 36; 1502–1503: 40; 1503–1504: 30; 1504–1505-I: 38; 1504–1505-II: 37; 1506–1507: 33; 1507–1508: 35; 1511–1512: 30; 1512–1513: 30.

41 Zie over de problematiek van de identificatie van personen uit naamlijsten: HOPPENBROUWERS, *Een middeleeuwse samenleving*, 123-138.

Mathys zautcoper en *Lambert Stoter* (steeds ingezetene van het blok van de Vismarkt), worden vastgesteld dat die vier namen de bewoner van hetzelfde perceel betreffen en dientengevolge betrekking hebben op één persoon: Lambert Mathys Stoters, zoutkoper van beroep en vader van de latere schepen Mathys Stoters (170). Bij onze onderzoeksgroep doet zich het probleem van de identificatie van personen die slechts zijn aangeduid met voornaam en patroniem, relatief zelden voor, omdat een aanzienlijk deel van de hoogst aangeslagenen gebruik maakte van een vaste achternaam[42]. Slechts een tiental van de hoogst aangeslagen 83 eenheden in de zettingen van het begin van de zestiende eeuw, wordt steeds met een patroniem aangeduid, hoewel van enkelen van hen wel degelijk de achternamen die zijzelf of in ieder geval hun nageslacht gebruikten, bekend zijn. Zo vinden we in de zettingen onder het blok van de Vughterstraat steeds ene Dirck Arnts vermeld, die in andere bronnen ook wel Dirck Arnts van Driel of Dirck Aerts van Driel wordt genoemd. Zijn nageslacht zag af van de toevoeging 'van Driel'[43]. Bij deze familie doet zich in de volgende generaties nog een ander verschijnsel voor: de 'verstening' van een patroniem tot een vaste achternaam. De zoon van deze Dirck Aertsen van Driel stond bekend als Dirck (Dircx) Aertsen; diens zoon, de reeds vaker genoemde schepen van 1578, werd meestal aangeduid als Dirck Aertsen (8). Dit verschijnsel is in het 's-Hertogenbosch van de zestiende eeuw echter nog tamelijk uitzonderlijk[44].

Andere problemen bij de herleiding van verschillende namen tot één eenheid hebben te maken met de, uit de zettingslijsten niet altijd even duidelijk blijkende verwantschapsbanden die vooral bij sterfgevallen en daaruit voortvloeiende erfdelingen een belangrijke rol speelden. Een illustratief voorbeeld is het geval van meester Arnt Kemp, die in de lijst van 1497–1498 onder het blok van de Verwerstraat voorkomt. Hij overleed in 1500–1501. Vanaf de eerste zetting van 1501–1502 wordt *die weduwe meester Arnt Kemps* in elke lijst tot en met 1507–1508 onder het blok van de Weverplaats genoemd. In de zetting van 1510–1511 komt zij ook voor, maar dan onder haar meisjesnaam *Margriet van Kessel*, terwijl zij in 1512–1513 als *joffr. Margriet Kempe* te boek werd gesteld. Dat Lysbeth Michiels in de eerste zetting van 1501–1502 dezelfde is als de vrouw die in 1497–1498, de tweede zetting van 1501–1502 en in 1502–1503 Lysbeth Hals wordt genoemd, ligt op het eerste gezicht ook niet voor de hand. Toch is dat wel het geval: het gaat hier om Elisabeth Michiels van Breda, weduwe van Jan Hals. Een laatste voorbeeld in dit verband: tot en met de tweede zetting van 1501–1502 wordt Ghysbert vanden Pol(le) aangeslagen onder het blok van de Orthenstraat; in de daaropvolgende jaren vinden we op dezelfde locatie *die weduwe vanden Polle* of *Beatrys vanden Poll*, van geboorte Beatrys vanden

---

42 BLONDÉ, *De sociale structuren*, 41, komt tot dezelfde conclusie. Enige treden lager op de maatschappelijke ladder was het gebruik van een vaste achternaam al veel minder algemeen. Wanneer we bijvoorbeeld de namen van de ambachtsdekens voor de periode 1500–1580 bezien, blijkt dat bij elk ambachtsgilde minstens een grote minderheid met een patroniem, beroepsaanduiding of huisnaam werd aangeduid, soms was dat zelfs een grote meerderheid. Van de 154 dekens van de korenkopers, die wij voor de onderzochte periode konden achterhalen, werden er 87 met een achternaam aangeduid, 67 op andere wijze. Van de 127 gevonden dekens van de kramers hadden er 79 een achternaam; van de 139 bakkers slechts 17.

43 Die toevoeging is overigens zeer waarschijnlijk een verwijzing naar de plaats van herkomst van genoemde Dirck Aertsen en kan daarom strikt genomen niet als achternaam worden beschouwd.

44 Een ander voorbeeld is dat van de schepenfamilie Wynants. Vanaf 1574 gingen overigens steeds meer leden van die familie zich Wynants van Resant noemen. De initiator van die toevoeging was jonker Gerit Proeninck van Deventer (59), die de naam van zijn vrouw Emerentia Wynants blijkbaar niet voornaam genoeg achtte en zich waarschijnlijk baseerde op vage verhalen dat de familie van zijn vrouw in een ver verleden van het geslacht Van Resant of Van Rosant afstamde. Zie: WIJNAENDTS VAN RESANDT, 'Het ontstaan van de namen'.

Hezeacker geheten[45]. Vanaf 1511–1512 wordt dezelfde locatie echter bezet door ene Ghysbert vander Schout. Men zou veronderstellen dat de weduwe Vanden Pol haar woning had verkocht, maar uit andere bronnen blijkt dat zij intussen was hertrouwd met genoemde Vander Schout. Het lijkt erop dat deze Vander Schout met dat huwelijk zijn vermogenspositie aanzienlijk heeft verbeterd. In de eerste zetting van 1501–1502 behoort hij immers nog tot procentgroep 25, en in de tweede van 1504–1505 slechts tot procentgroep 61 (waarbij moet worden aangetekend dat hij toen buiten de stad woonde, en daarom waarschijnlijk lager is aangeslagen). Na zijn huwelijk met de weduwe Vanden Pol vinden we Vander Schout in 1511–1512 terug in procentgroep 2 en in 1512–1513 zelfs in procentgroep 1.

De 379 eenheden die in één of meer van de elf onderzochte zettingslijsten tot de absolute top behoorden, kunnen zoals gezegd worden herleid tot 83 eenheden, onder te verdelen in 77 personen of huishoudens[46] en 6 kloosters. Van deze 6, alle vrouwenkloosters, bevonden zich er 5 binnen de muren van de stad: het Sint-Geertruiklooster, het klooster Achter de Tolbrug, het klooster op de Uilenburg, het klooster op de Windmolenberg, het convent van de Zusters van Orthen. Eén vrouwenklooster van buiten de stad, aangeduid als *tcloester tot Helmont* of *tcloester by Helmont*, behoort in een tweetal zettingen tot de top de van belastingbetalers. Onduidelijk is of we hier te maken hebben met de abdij van Binderen of het klooster van O.L.V. in de Hage. De reden waarom dit klooster, hoewel buiten de vrijdom van 's-Hertogenbosch gelegen, toch werd aangeslagen moet waarschijnlijk worden gezocht in bezittingen van dat klooster binnen de vrijdom. In de zettingslijsten worden veel andere kloosters van buiten de stad aangeslagen, hoewel voor veel lagere bedragen. Zo werden bijvoorbeeld kloosters die in de betrekkelijk nabije omgeving waren gelegen, zoals bijvoorbeeld te Waalwijk, Eindhoven, Heusden en Rossum, in de Bossche gemene zettingen aangeslagen, maar ook kloosters in onder meer Luik, Maaseik, Breda, Woudrichem, Gouda, Buren, Zaltbommel, Tiel, Kleef en Goch. Van de negen Bossche vrouwenkloosters leverden er 8 in totaal 57 maal een bijdrage in de 11 onderzochte personele omslagen. Slechts het kleine klooster van de Zwartzusters, ook wel de *arme swesteren* genoemd, droeg geen enkele maal bij. In schril contrast daarmee staat de geringe bijdrage van de 7 mannenkloosters binnen 's-Hertogenbosch: van deze instellingen droegen slechts de Bogarden (7x), de Predikheren (4x) en de Broeders van het Gemene Leven (2x) bij in de zettingen. Deze geringe mate van deelname van de mannenkloosters moet gezien worden in het licht van het vanaf het einde van de vijftiende eeuw steeds weer oplaaiende conflict tussen stadsbestuur en met name kapittel en mannenkloosters over de vraag of die instellingen al dan niet dienden bij te dragen in de stedelijke belastingen[47].

Daar we ons hier vooral voor de bestuurlijke elite interesseren, laten we in het navolgende de kloosters verder buiten beschouwing en richten wij ons op de 77 geselecteerde personen of huishoudens. Eerst moet de vraag worden beantwoord hoe volledig de zettingslijsten voor onze onderzoeksgroep zijn. Om hierover meer duidelijkheid te krijgen is in tabel 8.2 de frequentie weergegeven, waarmee deze 77 personen in de 11 zettingslijsten in de toplaag voorkomen en daarnaast de frequentie waarmee zij, ongeacht hun procentgroep, in de lijsten figureren. Van alle personen in de onderzoeksgroep is 30% in alle 11 zettingen vertegenwoordigd. Voor nog eens 26% ontbreekt slechts de aanslag uit één

45 In 1502–1503 is er sprake van Lysbet vanden Pol, waarschijnlijk een verschrijving voor Beatrys vanden Pol.

46 Soms werd een huishouden in de opeenvolgende lijsten door verschillende personen vertegenwoordigd, meestal tengevolge van een sterfgeval binnen dat gezin.

47 Zie over deze kwestie: VAN DE LAAR, 'De katholieke restauratie', 194-200.

FREQUENTIE	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
toplaag	27	5	6	4	6	3	11	2	3	9	1
gehele zetting	1	3	2	1	5	4	8	2	8	20	23

TABEL 8.2. Frequentie waarmee de 77 geselecteerde eenheden voorkomen in (a) de toplaag van de 11 onderzochte zettingen; (b) de 11 zettingen in hun geheel.

enkele zetting. Wanneer we rekening houden met een aantal gevallen waarbij met de beschikbare gegevens geen positieve identificatie mogelijk is, en we bovendien beseffen dat een aantal van de aangeslagenen gedurende de periode 1497–1512 kwam te overlijden, zonder dat hun huishouden in de volgende lijsten verder kon worden gevolgd, mag worden geconcludeerd dat de zettingslijsten in ieder geval voor de bovenlaag van de belastingbetalende bevolking zeer nauwkeurig en compleet zijn.

Dan dient zich de vraag aan in hoeverre de lijst van 77 representatief is voor de financieel-economische top van 's-Hertogenbosch. Men zou immers kunnen veronderstellen dat sommigen van die 77 personen of huishoudens door een samenloop van omstandigheden toevallig éénmaal in de bovenste groep van een zettingslijst terecht zijn gekomen, terwijl ze in andere zettingen veel lager werden ingeschat. Uit tabel 8.2 kan worden opgemaakt dat maar liefst 27 van de geselecteerde personen slechts in één zetting tot de absolute top behoorden. In hoeverre betrof het hier eenmalige uitschieters? Om op die vraag een antwoord te krijgen is van ieder van de 77 eenheden voor elke zettingslijst waarin hij voorkomt de procentgroep vastgesteld. Op basis van die gegevens is de gemiddelde procentgroep van elke persoon berekend. De resultaten zoals weergegeven in tabel 8.3, wijzen uit dat de personen in de onderzoeksgroep in grote meerderheid wel degelijk tot de financieel-economische bovenlaag behoren: 21% van hen behoort in alle zettingen waarin ze voorkomen tot procentgroep 1; 43% is gemiddeld genomen te situeren in procentgroep 2. 88% van de onderzoeksgroep behoorde gemiddeld gesproken tot de bovenste vijf procentgroepen, maar liefst 95% tot de bovenste 8 procentgroepen.

Slechts 4 van de 77 personen scoren gemiddeld lager dan procentgroep 10. In 2 van die 4 gevallen is het niet geheel ondenkbaar dat er sprake is van een verschrijving van de dienstdoende klerk. Grietken van Delft (gemiddelde procentgroep 21,4), in 1503–1504 aangeslagen voor 30 gulden, moest in de tweede zetting van 1501–1502 40 stuivers (= 2 gulden) betalen; in die van 1502–1503 30 stuivers en in de eerste zetting van 1504–1505 14 stuivers. In die laatste drie jaren behoorde zij daarmee respectievelijk tot procentgroep 23, 28 en 36. Het lijkt niet onaannemelijk dat de klerk in 1503–1504 in plaats van *xxx st* per ongeluk *xxx RG* noteerde. Lysbeth van Uden (gemiddelde procentgroep 21,7) werd in 1503–1504 aangeslagen voor 17 gulden, terwijl zij in vijf daaropvolgende zettingen slechts tussen de 10 en de 97 stuivers hoefde te betalen. Ook hier is wellicht sprake van een *slip of the pen*. Jonker Otto Back (10) (gemiddelde procentgroep 12,7) wordt in de zetting van 1507–1508 tweemaal aangeslagen. Eenmaal vinden we hem onder het blok van de Hinthamerstraat, waar hij met een aanslag van 25 stuivers tot procentgroep 19 behoort. In dezelfde zetting komt hij echter ook voor onder de groep *buytenluyden, begynen, cloesteren*. Als buitenpoorter behoort hij met een aanslag van 160 stuivers tot procentgroep 1. Verder komt Otto Back alleen nog voor in de zetting van 1506–1507, opnieuw onder het blok van de Hinthamerstraat, in procentgroep 18. Bij beide vermeldingen in het blok van de Hinthamerstraat volgt hij in het register direct op zijn vader, ridder Jan Back (9), heer van Asten (die in alle zettingen waarin hij voorkomt tot procentgroep 1 behoort). Hoewel

Otto Back in 1505 schepen van 's-Hertogenbosch was geweest, duidt alles erop dat hij niet over een eigen huis binnen de stad beschikte, maar bij zijn vader inwoonde en meestal buiten de stad woonde. Zijn vermogenspositie zal zich na het overlijden van zijn vader begin 1509 ongetwijfeld zeer positief hebben ontwikkeld, maar hij heeft daar weinig plezier aan mogen beleven, daar hij zelf reeds enige maanden later stierf. Tenslotte is daar nog Jan Hermans, die gemiddeld procentgroep 14,5 bezette. Over hem is tot op heden weinig meer bekend dan wat uit de zettingslijsten kan worden opgemaakt. Hij komt in alle 11 zettingslijsten voor als bewoner van het blok van de Markt. In de huishuurbelasting van 1505–1506 behoort hij tot procentgroep 1. Deze Jan Hermans is de enige van alle 77 onderzochte personen, waarbij duidelijk herkenbaar sprake is van een langzaam afglijden: in 1497–1498 behoort hij nog tot procentgroep 1, in de zettingen tot en met 1504–1505 schommelt hij tussen groepen 2 en 4, om in 1505–1506 plotseling te dalen naar procentgroep 35. Na een kortstondig herstel in 1507–1508, wanneer hij weer tot procentgroep 5 behoort, valt hij in de laatste twee zettingen weer ver terug, naar respectievelijk groepen 41 en 56. Daar geen nadere gegevens over hem bekend zijn is voor deze neergang geen sluitende verklaring te geven.

gemiddelde procentgroep	frequentie
1	16
≤ 2	33
≤ 3	11
≤ 4	6
≤ 5	2
≤ 6	1
≤ 7	2
7,3	1
8,0	1
12,7	1
14,5	1
21,4	1
21,7	1
TOTAAL	77

TABEL 8.3. Frequentie van de gemiddelde procentgroep van de 77 geselecteerde eenheden over de 11 onderzochte zettingen (1497–1512).

De overgrote meerderheid van de onderzochte 77 personen behoort met een gemiddelde procentgroep van 3,0 ontegenzeglijk tot de financieel-economische top van de stadsbevolking. Wanneer we de twijfelgevallen Grietken van Delft en Lysbeth van Uden buiten beschouwing laten, komt dit gemiddelde zelfs uit op procentgroep 2,3.

In paragraaf 8.3 zal de relatieve positie van de bestuurlijke elite in de 11 zettingslijsten nader worden onderzocht. Eerst zal hier van de onderzochte financieel-economische topgroep van 77 personen worden bezien in hoeverre die eveneens tot de bestuurlijke elite behoort of er familiebanden mee heeft. De gegevens zijn gerangschikt in tabel 8.4. Van 24 van de 77 personen kan worden vastgesteld dat zij tijdens hun leven één of meer termijnen als schepen hebben vervuld. Bovendien bevinden zich onder de 77 een viertal weduwen van schepenen die reeds vóór de eerste zetting van 1497–1598 waren overleden. In totaal 36% van deze financieel-economische bovenlaag is derhalve vóór, tijdens of na[48] de periode 1497–1512 bij het stadsbestuur betrokken geweest. Bovendien bevinden zich onder de 77 ook nog eens 8 personen, die de functie van rentmeester hebben vervuld[49]. Als we de vier schepenweduwen meetellen, behoort in totaal 46% van de financieel-economische top van 's-Hertogenbosch ook tot de bestuurlijke elite. Nader onderzoek van de

48 Om precies te zijn waren er veertien al voor 1497–1498 voor de eerste maal schepen geweest, nog eens zeven werden tijdens de periode 1497–1512 voor het eerst schepen, een drietal pas na 1512–1513.

49 Een drietal van de 24 schepenen was bovendien ook nog rentmeester geweest.

familierelaties van de overige 41 personen uit de financieel-economische top wijst bovendien uit dat nog eens 14 van hen nauw verwant zijn met personen uit de bestuurlijke bovenlaag. Zo is bijvoorbeeld Mechtelt Toelinck, in sommige zettingslijsten ook wel aangeduid als Mechtelt *int Lam*, te identificeren met Mechtelt vanden Molengrave, die al minstens sinds 1479 weduwe was van Ghysbert Toelinck. Gemiddeld behoort zij in de 11 zettingslijsten tot procentgroep 1,2. Zij is de moeder van schepenen Frans en Peter Toelinck (172, 173)[50]. Gerit van Deventer behoort gemiddeld tot procentgroep 8, welke lage score vooral kan worden verklaard doordat hij minstens vanaf 1504–1505 buiten 's-Hertogenbosch woonachtig was en na 1506–1507 niet meer in de zettingslijsten voorkomt. Waarschijnlijk heeft deze koopman[51] zich in de handelsmetropool Antwerpen[52] gevestigd, alwaar hij in 1531–1532 overleed[53]. Hoewel hun vader geen bestuurlijke functies had bekleed in de Diezestad en die stad had verlaten, brachten zijn zonen Albert, Henrick en Herman (58, 60, 61) het alle drie tot schepen van 's-Hertogenbosch. Van de overige 27 personen uit de groep van 77 zijn dergelijke verwantschappen tot nu toe niet aangetoond. Dit alles leidt tot de conclusie dat bij elkaar minstens 65% van de financieel-economische top van 's-Hertogenbosch in het begin van de zestiende eeuw ofwel zelf actief was binnen het stadsbestuur, of in ieder geval nauw verwant was met personen uit de bestuurlijke elite.

	aantal	%
schepen	24	31
weduwe van schepen	4	5
rentmeesters*	8	10
familieband met leden van de bestuurlijke elite	14	18
geen aantoonbare relatie met de bestuurlijke elite	27	35
TOTAAL	77	

* voorzover ze niet tevens schepen waren geweest. In dat laatste geval zijn ze onder de schepenen geteld.

TABEL 8.4. Aantallen en percentages waarin de financieel-economische elite (1497–1512) tot de bestuurlijke elite behoorde of daar relaties mee had.

Tenslotte komen we hier nog even terug op het grote onderscheid tussen de huishuurbelasting van 1505–1506 en de andere zettingslijsten uit de periode 1497–1512 en de constatering dat de huishuurbelasting een veel grotere mate van vertekening van de sociale hiërarchie geeft. We willen deze vaststellingen hier in het kort illustreren door de top van

50 GAH OAA 7851, 24v, 106r.

51 GAH RA 1259 163r, 20-5-1490: een inwoner van Munster heeft in die stad een aantal karren met Bossche koopwaar, afkomstig van Bergen op Zoom, laten arresteren, in reactie op eenzelfde actie die tegen hem in 's-Hertogenbosch was ondernomen. Een van de gedupeerde kooplui was Gerit van Deventer. Zie over deze kwestie ook: SLOOTMANS, *Paas- en Koudemarkten*, 63-64. GAH OA B7, 1496, *uitgeven van allerhande zaken*: Gerit van Deventer wordt als Bossche poorter met zijn goederen in Keulen gearresteerd op instigatie van Joris Tack uit Duisburg, die betaling eiste van achterstallige termijnen van een lijfrente die hij op de stad 's-Hertogenbosch bezat. In 1501 behoort hij tot een groep kooplieden uit 's-Hertogenbosch en Doornik, die voor de vierschaar van Middelburg een proces voeren tegen de Londense koopman Willem Baile. Zie: SMIT ed., *Bronnen tot de geschiedenis van den handel* II, 113.

52 Hij komt in een schepenakte van Bergen op Zoom d.d. 27-4-1507 voor als Antwerpenaar. Zie: SLOOTMANS, *Paas- en Koudemarkten* II, 652.

53 AILB, rekening 1531–1532, overlijdens van degenen die hun doodschuld al tijdens hun leven hadden betaald: Geryt van Deventer tot Antwerpen.

FREQUENTIE	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
AANTAL	1	-	-	2	-	3	1	6	1	3	11	14

TABEL 8.5. Frequentie waarmee de toplaag van 42 personen uit de huishuurbelasting van 1505–1506 voorkomt in de 11 andere zettingen (1497–1512).

de huishuurbelasting te vergelijken met de hiervoor besproken toplaag van 77 personen uit de andere zettingen. Als we de lijst van 1505–1506 op dezelfde wijze benaderen als de andere zettingen, komen we tot een groep van 48 eenheden, waaronder enkele kloosters die we opnieuw buiten beschouwing laten. Van de groep van 42 personen, die dan overblijft, vinden we 19 personen, dat is 45%, terug onder de toplaag van de andere zettingen, de overige 23 komen daarin niet voor. Wanneer we de relatieve posities van deze 42 personen in de andere 11 zettingslijsten bezien, valt in de eerste plaats opnieuw de hoge mate van betrouwbaarheid van die lijsten op. Maar liefst 60% van de personen uit deze groep komen in 10 of alle 11 zettingslijsten voor: zie tabel 8.5. Wat betreft de gemiddelde procentgroep moet worden geconstateerd dat er een aanzienlijk verschil bestaat tussen de 19 personen die ook tot de toplaag van de andere zettingen behoren en de overige 23. Die eerste groep behoort gemiddeld tot procentgroep 2,2. Daarmee overtreffen ze hun groepsgenoten, die wel tot de top in de 11 zettingen, maar niet tot de top van de huishuurbelasting behoren. De andere 23, die niet tot de top van de zettingen behoren, komen gemiddeld slechts tot procentgroep 10,4. De top van de huishuurwaardebelasting als geheel is gemiddeld in procentgroep 6,7 te plaatsen, aanzienlijk lager dan de top van de 11 zettingen. Anderzijds is het interessant om de gemiddelde procentgroep van de toplaag uit de 11 zettingen in de huishuurwaardebelasting te bekijken. Van 60 van de 77 personen kan de aanslag in de huishuurwaardebelasting worden achterhaald. Gemiddeld behoren die 60 tot procentgroep 8,5. Uit een en ander kan worden geconcludeerd, dat gemene zettingen op basis van het maatschappelijk vermogen enerzijds en zettingen op basis van de waarde

ZETTINGEN 1497–1512		HUISHUUR 1505–1506	
Hinthamerstraat	14	Markt	18
Wildvarken	13	Vismarkt	6
Markt	12	Vughterstraat	4
Verwerstraat	12	Hinthamerstraat	3
Postelstraat	11	Postelstraat	3
Vughterstraat	8	Wildvarken	3
Kerkstraat	6	buitenlieden, geestelijken	3
Orthenstraat	5	Verwerstraat	2
Vsmarkt	5	Kerkstraat	-
Weverplaats	2	Orthenstraat	-
		Weverplaats	-
(buitenlieden, nagekomen betalingen zonder aanduiding van blok	3)		

TABEL 8.6. De toplaag van de 11 zettingen en die van de huishuurwaardebelasting van 1505–1506, gerangschikt per blok.

van huizen anderzijds slechts met de nodige reserve en voorzichtigheid naast elkaar kunnen worden gebruikt. Niet iedereen die qua vermogen tot de absolute top van de Bossche bevolking behoort, bewoonde een van de duurste huizen van de stad; niet iedereen die in een van die duurste huizen woonde, behoort tot de vermogenselite. Wanneer we de gegevens voor de 11 zettingen enerzijds en de huishuurwaardebelasting anderzijds naar de blokken uitsplitsen, zoals weergegeven in tabel 8.6, blijkt dat 43% van de duurste huizen zich in het blok van de Markt bevinden, terwijl de toplaag uit de 11 zettingen veel gelijkmatiger over de stad verdeeld is[54]. De conclusie dat de belasting op de huishuren de reële maatschappelijke verhoudingen in grotere mate vertekent dan de gemene zettingen, die op basis van het maatschappelijk vermogen werden geheven, wordt hiermee nogmaals bevestigd.

8.2.2. 1552

Voor het midden van de zestiende eeuw beschikken we slechts over één belastingbron die bruikbaar is voor een vergelijking met de zettingslijsten uit het begin van de eeuw: de gemene zetting van 1552. Ook van deze zetting is de toplaag, in dit geval van 50 personen (instellingen komen in deze groep niet voor) nader onderzocht. Eén van de belangrijkste vragen kan door het ontbreken van vergelijkbare bronnen niet worden beantwoord; namelijk de vraag of deze 50 personen representatief zijn voor de financieel-economische elite in 's-Hertogenbosch in die periode. Het is natuurlijk altijd mogelijk dat een enkeling door bijzondere omstandigheden toevallig zeer hoog is aangeslagen in de lijst van 1552. Evenzeer bestaat de kans dat sommigen, die gezien hun vermogen wel degelijk tot de financieel-economische top behoorden, door welke omstandigheden dan ook niet in de zetting van 1552 voorkomen. Naar analogie van de resultaten die de vergelijkingen van de 11 zettingen uit het begin van de eeuw opleverden, mag evenwel worden verondersteld dat zeker het grootste deel van de toplaag van 1552 ook daadwerkelijk tot de vermogenselite van 's-Hertogenbosch behoort.

Vergelijking van de gemene zetting van 1552 met de huishuurwaardebelasting van

ZETTING 1552		HUISHUUR 1547	
Markt	12	Markt	35
Hinthamerstraat	9	Hinthamerstraat	3
Kerkstraat	8	Vismarkt	2
Vismarkt	8	Weverplaats	2
Weverplaats	5	Vughterstraat	1
Vughterstraat	4	Vughterdijk	1
buiten	2	Kerkstraat	-
Orthenstraat	1	Orthenstraat	-
Vughterdijk	1	Hinthamereind	-
Hinthamereind	-		

TABEL 8.7. De toplaag van de gemene zetting van 1552 en van de huishuurwaardebelasting van 1547, gerangschikt per blok.

54 Overigens ligt het totale aantal van de personen in de tabel met betrekking tot de 11 zettingen hoger dan 77, omdat sommigen in de loop van de periode 1497–1512 zijn verhuisd, en daarom in meer blokken zijn meegeteld.

1547 wijst opnieuw uit dat die lijsten sterk van elkaar afwijken. Slechts 4 personen uit de top van de gemene zetting komen voor bij de eerste 29 van de huishuurwaardebelasting. De top van de zetting van 1552 scoort, voor zover te traceren in de lijst van de huishuurwaardebelasting, in 1547 gemiddeld procentgroep 7,4. De top van de huishuurbelasting behoort gemiddeld tot procentgroep 11,9 in de zetting van 1552. Net als in het begin van de eeuw gaat het duidelijk om twee verschillende groepen. Wanneer we de verdeling van de bovenlaag in beide belastinglijsten uitsplitsen naar de verschillende wijken van de stad[55], zoals weergegeven in tabel 8.7, blijkt net als in het eerste decennium van de zestiende eeuw (zie tabel 8.6), dat de aantallen bij de gewone zettingen veel gelijkmatiger over de verschillende wijken zijn verdeeld, terwijl in de huishuurbelasting van 1547, net als bij die van 1505–1506, het blok van de Markt sterk overheerst. Vergelijking van de blokverdeling met die uit het begin van de eeuw wordt bemoeilijkt doordat de blokken, hoewel ze vaak dezelfde namen dragen, niet in alle gevallen hetzelfde gebied beslaan. Het gebied dat in de vroege zettingen onder het Wiltvarken werd gerekend, bevindt zich in 1552 binnen het blok van de Kerkstraat. Het begin-zestiende-eeuwse blok van de Verwerstraat ressorteert in 1552 gedeeltelijk onder de Kerkstraat en gedeeltelijk onder de Verwerplaats. Het oude blok van de Postelstraat behoort in 1552 bij de Vughterstraat, waarvan in vergelijking met het begin van de eeuw het blok van de Vughterdijk weer is losgemaakt. Ook het blok van het Hinthamereind ressorteerde rond 1500 nog onder dat van de Hinthamerstraat. Let wel, we spreken nu over de blokkenindeling zoals gebruikt voor de belastingheffing. De territoriale indeling op basis waarvan in 1552 de gemene zetting is geïnd, die van de negen armenblokken, bestond wel degelijk al aan het begin van de eeuw, maar is toen nog niet voor de belastinginning aangewend. Met inachtneming van deze beperkingen, kan men toch constateren dat de topografische verdeling van de financieel-economische toplaag in 1552 aanzienlijk verschilt van die van het begin van de eeuw.

	aantal	%
schepen	14	28
weduwe / erfgenamen van schepen	4	8
rentmeesters*	4	8
secretarissen	1	2
familieband met leden van de bestuurlijke elite	8	16
geen aantoonbare relatie met de bestuurlijke elite	19	38
	TOTAAL	50

* voorzover ze niet tevens schepen waren geweest. In dat laatste geval zijn ze onder de schepenen geteld.

TABEL 8.8. Aantallen en percentages waarin de financieel-economische elite (1552) tot de bestuurlijke elite behoorde of daar relaties mee had.

De belangrijkste vraag die we ook met betrekking tot de bovenlaag van 1552 moeten stellen, is in hoeverre die 50 personen ook tot de bestuurlijke bovenlaag van de stad behoorden. De gegevens hierover zijn bijeengebracht in tabel 8.8. Van de 50 hoogst aangeslagenen in 1552 zijn 12 personen al eens of vaker schepen geweest, wordt er één in datzelfde jaar voor het eerst schepen en zou er later nog één voor het eerst schepen worden. Daarnaast bevinden zich onder de vermogenselite ook drie weduwen van schepenen, alsmede de erfgenamen van een andere schepen. Van de 14 personen die ooit schepen zijn geweest of nog zouden worden, hebben 6 ook de functie van rentmeester bekleed. Daar-

55 Voor deze bewerking is de toplaag van de huishuurbelasting uitgebreid tot 44, zodat een getalsmatige vergelijking met de zetting van 1552 beter tot zijn recht komt.

naast bevinden zich onder de groep van 50 nog 4 personen, die alleen rentmeester (en geen schepen) zijn geweest. Tenslotte kan ook de weduwe van secretaris Jan Lombaerts (S11) († 1533) tot de financieel-economische top worden gerekend[56]. In totaal 46% van de vermogenselite behoort derhalve ook tot de bestuurlijke bovenlaag van de stad. Nog eens 8 personen hebben nauwe familiebanden met leden van de bestuurlijke elite. Van de overige 19 personen, 38% van de totale groep, zijn dergelijke connecties niet gevonden. Vergelijking met het begin van de eeuw, toen 65% van de vermogenselite tot de bestuurlijke bovenlaag behoorde of er nauwe banden mee had, wijst uit dat in de loop van de eerste helft van de zestiende eeuw in die verhouding geen noemenswaardige verandering is opgetreden.

8.2.3. 1578

Om een vergelijking met het einde van de onderzochte periode mogelijk te maken is gebruik gemaakt van de gedwongen lening van 1578, de meest geschikte bron die rond 1580 voorhanden is om de sociale stratificatie van de Bossche stadsbevolking en met name de relatieve posities van de bovenlaag daarvan te reconstrueren. Gekozen is voor een onderzoeksgroep die bestaat uit de 40 personen, die meer dan 50 pond aan de stad leenden.

	aantal	%
schepenen	10	25
rentmeesters*	4	10
weesmeesters	1	2,5
policiemeesters	2	5
functionarissen van de hertog of de Staten van Brabant	3	7,5
familieband met leden van de bestuurlijke elite	5	12,5
geen aantoonbare relatie met de bestuurlijke elite	16	40
TOTAAL		40

* voorzover ze niet tevens schepen waren geweest. In dat laatste geval zijn ze onder de schepenen geteld.

TABEL 8.9. Aantallen en percentages waarin de financieel-economische elite (1578) tot de bestuurlijke elite behoorde of daar relaties mee had.

Gegevens over de mate waarin deze 40 personen ook tot de bestuurlijke bovenlaag van 's-Hertogenbosch behoorden zijn verzameld in tabel 8.9. Van die 40 wisten 10 het tijdens hun leven tot schepen van de stad te brengen. Van die 10 zijn 5 al voor 1578 voor het eerst schepen geweest, 1 van hen vervult die functie in het schepenjaar 1577–1578 voor het eerst, de andere 4 worden pas na 1578 tot het schepenambt geroepen. Eén van die schepenen, mr. Goyaert van Vechel (176), heeft bovendien in de rekeningjaren 1551–1552 en 1552–1553 de stad als rentmeester gediend. Daarnaast bevinden zich onder de 40 nog eens 3 rentmeesters. Eén van die rentmeesters, mr. Henrick Oliviers (van Berchuysen) (R51), is bovendien ook als weesmeester actief geweest, evenals Willem Wels. Verder figureren in deze lijst de weduwe van mr. Cornelis Coelborner, die in de stadsrekeningen van 1553–1554 en 1554–1555 herhaalde malen als *policiemeester* wordt vermeld. Deze functionarissen, gewoonlijk twee in getal, hielden zich bezig met het toezicht op de stadswerken[57]. Tijdens de crisis van het einde van de jaren zeventig van de

56 Het betreft Elisabeth, dochter van schepen Gerit Michiels (129) en Elisabeth van Enckevoirt. Zij was bovendien moeder van schepen Goyaert Lombaerts (van Enckevoirt) (123) en schoonmoeder van schepenen Henrick Bloeyman (23) en Jan vander Stegen (166).

57 Zie p.171, 257.

zestiende eeuw, is het aantal politiemeesters uitgebreid tot 12 en later weer teruggebracht tot een zevental[58]. Dit college heeft korte tijd een belangrijke rol gespeeld in de machtsstrijd die zich binnen de stad ontspon tussen Spaans- en Staatsgezinden. 5 politiemeesters uit die tijd komen ook op de lijst van de gedwongen lening van 1578 voor. Van hen hebben er 4 ook andere bestuurlijke functies vervuld of zouden die later vervullen: Dirck vanden Berge (R4) en de reeds genoemde Henrick Oliviers waren al rentmeester geweest; Willem Monix en Gregorius vander Meer zouden later schepen worden. Jan Tielmans heeft, voor zover bekend, geen andere bestuurlijke functies bekleed[59]. In tegenstelling tot de voorgaande belastinglijsten komen in de lening van 1578 ook enkele in 's-Hertogenbosch werkzame functionarissen van het hertogelijk bestuur en van de Staten van Brabant voor: in de eerste plaats betreft dat schout Jacob van Brecht. In 1552 was diens voorganger, zijn vader Jan van Brecht (37), wel in de zettingslijst genoteerd, maar niet getaxeerd. Daarnaast worden de rentmeester van de hertog en de rentmeester van de Staten van Brabant in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch eveneens hoog aangeslagen. In totaal maken deze stedelijke en regionale functionarissen 47,5 % van de hoogst aangeslagenen uit. Nog eens 5 personen hebben nauwe familierelaties met de stedelijke bestuurders; van de overige 16 hebben we dat niet kunnen vaststellen.

Markt	12
Kerkstraat	11
Hinthamerstraat	8
Vughterstraat	5
Weverplaats	3
Vughterdijk	1
Hinthamereind	-
Orthenstraat	-
Vismarkt	-

TABEL 8.10. De 40 hoogst aangeslagenen in de gedwongen lening van 1578, gerangschikt per blok.

Deze resultaten sluiten goed aan bij die van de eerdere peilperiodes. Concluderend kan gesteld worden dat gedurende de periode 1500–1580 van de hoogst aangeslagenen in zettingslijsten en andere min of meer vergelijkbare belastingregisters 60% tot 65% eveneens tot de bestuurlijke elite van de stad 's-Hertogenbosch behoorde. Vermogenselite en bestuurlijke elite vallen derhalve voor een belangrijk deel samen, maar zeker niet volledig: 30% tot 35% van de hoogst aangeslagenen in de belastinglijsten had geen aantoonbare banden met de stadsbestuurders. Van de andere kant behoorde niet elke stadsbestuurder tot de hoogst aangeslagenen in de verschillende belastinglijsten. Op dat laatste aspect zal nader worden ingegaan in paragraaf 8.3, waar wordt onderzocht op welke positie de stadsbestuurders zich gemiddeld in de verschillende peilperiodes bevinden.

Alvorens daartoe over te gaan, zullen we eerst de topografische verdeling van de economische toplaag in 1578 nog nader beschouwen. De verdeling van de 40 hoogst aangeslagenen over de 9 blokken is weergegeven in tabel 8.10. Voor de periode na 1547 beschikken we niet over een bron, die het mogelijk maakt de relatieve waarde van elk huis binnen de stad vast te kunnen stellen. Naar analogie van de bevindingen met betrekking tot het begin van de eeuw en rond 1550, mag echter worden verondersteld, dat ook rond 1580 de duurste huizen nog steeds in het blok van de Markt stonden.

58 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 31, 100.

59 Jan Tielmans was wel sinds 1558 gezworen broeder van de Lieve Vrouwe Broederschap (Bijlage 6, B382). Hij was actief als linnenlakenkoopman, hoewel hij ook in andere goederen handelde. Zo leverde hij rond 1578 aan de Antwerpse firma Della Faille 92 huiden en 16 dozijn Bossche messen. BRULEZ, *De firma della Faille*, 47. Zijn zoon Tielman Jan Tielmans was in 1610, 1613 en 1617 schepen van de stad.

8.2.4. TOPOGRAFISCHE SPREIDING VAN DE VERMOGENSELITE OVER DE STAD (1500–1580)

Om de verdeling van de vermogenselite over de verschillende blokken te kunnen vergelijken is in tabel 8.11 het procentuele aandeel van die blokken in de drie peilperiodes weergegeven. In principe is de rangorde van 1552 aangehouden, maar de blokken die na 1497–1512 zijn verdwenen, zijn bij de blokken geplaatst, waar ze grotendeels in zijn opgegaan. De blokken die in 1552 voor het eerst gebruikt worden, zijn geplaatst bij de blokken, waar ze in 1497–1512 nog bij werden geteld. Ook als we de territoriale wijzigingen, zoals onder 2.2 beschreven, meewegen, is geen eenduidige ontwikkeling waar te nemen in tabel 8.11. Opvallend is in ieder geval wel de toename van het aantal hoogstaangeslagenen dat in het blok van de Markt woonde. Daarnaast zien we steeds grote concentraties van zeer vermogenden in het blok van de Hinthamerstraat en het gebied ten zuiden van de Hinthamerstraat en ten zuidoosten van de Markt, dat in 1497–1512 werd gevormd door Wildvarken, Verwerstraat en Kerkstraat en vanaf 1552 door het blok van de Kerkstraat. De ontwikkelingen in de andere blokken zijn minder eenduidig. Bijvoorbeeld het blok van de Vughterstraat omvatte in 1552 ook het oude blok van de Postelstraat, maar terwijl die blokken in het begin van de eeuw tesamen 20,9% van de meestvermogenden huisvestten, is dat in 1552 nog maar 8%. Daarbij dient te worden aangetekend dat het blok van de Vughterdijk intussen was afgesplitst, maar zelfs als we dat percentage van 2% erbij tellen, komen we nog niet tot de helft van het percentage van het begin van de eeuw. Het blok van de Vismarkt vertoont een opmerkelijke en vooralsnog onverklaarbare piek in 1552. Duidelijk is dat het blok van de Orthenstraat bij de rijke Bosschenaren steeds minder in trek was als woonomgeving.

blok	1497–1512	1552	1578
Markt	13,2	24	30
Hinthamerstraat	15,4	18	20
Hinthamereind	x	0	0
Kerkstraat	6,6	16	27,5
Wildvarken	14,3	x	x
Verwerstraat	13,2	x	x
Vismarkt	5,5	16	4,5
Weverplaats	2,2	10	7,5
Vughterstraat	8,8	8	12,5
Vughterdijk	x	2	2,5
Postelstraat	12,1	x	x
Orthenstraat	5,5	2	0
buiten	3,3	4	0

x dit blok werd (nog) niet (meer) gebruikt in de indeling van de stad voor de belastingheffing.

TABEL 8.11. Procentuele verdeling van vermogenselite over de verschillende blokken in 1497–1512, 1552 en 1578.

Blondé heeft in zijn studie over de sociale structuren in de eerste helft van de zestiende eeuw ook aandacht besteed aan wat hij de topografische repartitie noemt: de verdeling van de stadsbevolking over de verschillende wijken. Op basis van een analyse van de totale groep belastingbetalers in een aantal van de belastinglijsten komt hij tot de conclusie dat er voor 's-Hertogenbosch gesproken kan worden van een gematigd centrum-periferie model: de centraler gelegen plaatsen en straten zijn over het algemeen welvarender dan de

meer perifeer gesitueerde stadsdelen[60]. Dit betekent dat de grote verschillen niet zozeer tussen de blokken onderling, maar binnen elk blok afzonderlijk moeten worden gezien, alhoewel de blokken aan de uiteinden van de drie stadsassen, het Hinthamereind, de Vughterdijk en de Orthenstraat en ook het blok van de Weverplaats, gemiddeld wel minder draagkrachtige inwoners herbergden dan de meer centraal gelegen blokken. Wat de rijken betreft concludeert Blondé, mede op basis van de woonlocaties van de 200 rijksten in 1502–1503 en van de 131 rijksten in 1552, dat zij meer gespreid woonden dan hun minder welgestelde stadsgenoten[61]. De verdeling van deze personen over de verschillende blokken bij Blondé vertoont nuanceverschillen met die van onze eigen onderzoeksgroep. Met name de respectievelijke verdelingen aan het begin van de eeuw leveren aanzienlijk afwijkingen op. Een verklaring hiervoor moet gezocht worden in het gegeven dat Blondé zich op één zetting baseert, terwijl wij een combinatie van de woonlocaties van de 11 onderzochte zettingen gebruikten. Voor 1552 komen de bevindingen van Blondé veel beter met onze onderzoeksresultaten overeen: ook bij hem is de grootste groep welgestelden gesitueerd in de blokken van de Markt en de Hinthamerstraat en de Kerkstraat; er woonden nauwelijks rijke Bosschenaren in de blokken van het Hinthamereind, de Orthenstraat en de Vughterdijk. Met name in de overige blokken, de middengroep, doen zich nuanceverschillen voor, die moeten worden verklaard uit het verschil in omvang van de onderzochte groep.

8.3. DE BESTUURLIJKE ELITE IN DE BELASTINGLIJSTEN

In paragraaf 8.2 is de relatie tussen de bovenste procentgroep van de vermogensstratificatie en de bestuurlijke elite onderzocht. Nu vormt de bestuurlijke elite het uitgangspunt en wordt de relatieve positie van leden van die groep in de verschillende belastinglijsten nagegaan. We volstaan hier niet met het vaststellen van de relatieve vermogenspositie van alleen de bestuurders die in functie waren in de jaren dat de door ons gebruikte belastingen werden geheven, maar hebben de relatieve positie van bestuurders uit een langere periode van zo'n tien jaar rondom de belastinglijsten onderzocht. Hierbij richten we ons op een tweetal categorieën bestuurders, namelijk schepenen en rentmeesters en bovendien op de belangrijkste stedelijke ambtenaren, te weten de pensionarissen en secretarissen uit de periodes 1500–1514, 1548–1557 en 1569–1579. Van elke persoon is, voor zover mogelijk, de procentgroep in de verschillende belastinglijsten vastgesteld. Voor de peiling aan het begin van de zestiende eeuw houdt dat in dat voor elke persoon uit de onderzoeksgroep op basis van de procentgroepen die zij in de verschillende zettingslijsten innamen, een gemiddelde procentgroep is berekend. Voor de twee andere peilmomenten beschikken we slechts over telkens één relevante bron. Wat betreft de zettingslijst van 1552 kan worden volstaan met het bepalen van de procentgroep van de verschillende bestuurders in die belasting, terwijl in het geval van de gedwongen lening van 1578 voor een enigszins andere benadering is gekozen. De uitkomsten van dit onderzoek zijn voor de verschillende bestuurders verwerkt in bijlage 3.

60 BLONDÉ, *De sociale structuren*, 81-93.
61 Ibidem, 91-93.

8.3.1. DE BESTUURDERS UIT DE PERIODE 1500–1514 IN DE ZETTINGSLIJSTEN VAN 1497–1512

In de 15 schepenjaren die samen de periode 1500–1514 vormen, zetelden in de Bossche schepenbank in totaal 68 verschillende schepenen. In diezelfde periode vervulden 49 personen de functie van rentmeester of goede man, van wie er 11 in dezelfde periode ook als schepen actief waren. Tenslotte telde de stad 1 pensionaris en 6 secretarissen, van wie er 1 tevens het schepenambt vervulde. De frequentie van de procentgroepen en de gemiddelde procentgroepen zijn per functie afzonderlijk en voor alle 3 de categorieën gezamen-

gemiddelde %-groep	schepenen	rentmeesters*	secretarissen*	totaal
1	4			4
≤ 2	6	3		9
≤ 3	3	4		6
≤ 4	7	4	1	10
≤ 5	7	7		13
≤ 6	5	4	1	9
≤ 7	8	4		10
≤ 8	7	5		9
≤ 9	1	1	1	3
≤ 10	2	3		3
≤ 15	5	5	1	11
≤ 20	3	3		6
≤ 30	4	2	1	7
37,4	1			1
40,5	1			1
onbekend	4	4	3	11
TOTAAL	68	49	7	113
GEMIDDELD	8,3	7,7	11,0	8,4

* rentmeesters en secretarissen die tevens schepen zijn geweest, zijn hier meegeteld. In het totaal per frequentie is iedere persoon slechts éénmaal geteld.

TABEL 8.12. Frequentie van de gemiddelde procentgroep in de zettingen (1497–1512) bij schepenen, rentmeesters, secretarissen en de totale groep (1500–1514).

lijk weergegeven in tabel 8.12.

Allereerst de schepenen: 4 van de 68 schepenen behoren in de onderzochte periode in alle zettingen waarin zij voorkomen tot procentgroep 1 en kunnen dientengevolge tot de meest vermogende Bosschenaren van hun tijd worden gerekend. Het betreft hier: ridder Jan Back (9), Lucas van Erp (69), Jan Ghysselen (81) en Goessen vanden Hezeacker (101). Slechts een zestal schepenen blijkt zich in de onderzochte zettingen gemiddeld genomen lager dan procentgroep 20 te bevinden; hun positie varieert van procentgroep 20,7 tot 40,5. Albert van Berkel (14), in het schepenjaar 1512–1513 voor het eerst schepen van 's-Hertogenbosch, komt in de zetting van dat jaar voor onder het blok van de Hinthamer-

straat en behoort dan tot procentgroep 25-26. Eén van de eisen, waaraan zittende schepenen moesten voldoen, was dat zij gedurende hun ambtsperiode binnen de stad woonachtig dienden te zijn. Het is daarom niet verwonderlijk dat Albert van Berkel in 1512–1513 binnen de stad woont. Het is echter zeer waarschijnlijk dat hij, hoewel poorter van 's-Hertogenbosch, het grootste deel van zijn leven buiten de stad heeft doorgebracht; in geen enkele van de andere 10 zettingen komt hij voor. In de gemene zetting van 1552 figureert hij bovendien onder de buitenpoorters en behoort hij tot procentgroep 6. Alberts achterneef Gerit van Berkel (15) behoort in 1512–1513 tot procentgroep 14-15. In dat jaar en bij nog twee andere zettingen wordt hij onder het blok van de Weverplaats gerekend, in drie andere zettingen komt hij voor als woonachtig buiten de stad, waarbij éénmaal expliciet Asten[62] als zijn woonplaats wordt aangeduid. Zijn relatieve positie in de zes belastinglijsten waarin hij voorkomt, schommelt tussen procentgroepen 14-15 en 65, met een gemiddelde van 30. Een duidelijke verklaring voor die schommelingen is niet te geven. Men zou verwachten dat hij als buitenpoorter minder zou betalen dan als inwoner van de stad, maar dat blijkt niet het geval. Ook bij anderen die nu eens binnen de stad en dan weer daarbuiten woonden, is een dergelijk patroon niet waarneembaar. Het lijkt erop dat uitsluitend onroerend goed binnen de stad werd aangeslagen, ongeacht of de eigenaar binnen of buiten de stad woonde. Dit zou betekenen dat Albert van Berkel nauwelijks of geen goederen van betekenis binnen 's-Hertogenbosch heeft bezeten[63], daar hij in de jaren dat hij buiten de stad woonde niet in de zettingen werd aangeslagen.

Peter de Borchgreve (30) komt in totaal in zes zettingslijsten voor, tweemaal in het blok van de Weverplaats, tweemaal in dat van de Vughterstraat en tweemaal als woonachtig buiten de stad. Zijn relatieve positie in die zettingen schommelt tussen procentgroepen 7 en 50, gemiddeld bezet hij procentgroep 20,7. Toen hij in 1502 tot schepen werd gekozen, woonde hij niet in de stad. Een bode werd uitgezonden naar Peters landgoed te Berkel[64] om hem van zijn verkiezing op de hoogte te stellen en hem te verzoeken zich naar de stad te begeven. Toen hij in 1514 opnieuw tot schepen was benoemd, moest een bode hem hiervan in Breda gaan verwittigen. Peters familielid Dirck de Borchgreve (29)[65] komt slechts tweemaal voor in de zettingslijsten, met een gemiddelde procentgroep van 40,5. Het is begrijpelijk dat hij in de vroegste zettingen niet voorkomt, daar hij rond 1488 was geboren en in het begin van de zestiende eeuw derhalve waarschijnlijk nog bij zijn vader inwoonde. Als (ongeveer) achtienjarige droeg hij in 1506 voor het eerst zelfstandig bij in een gemene zetting, zo ook in 1507. In de laatste twee zettingen komt hij niet voor; wellicht heeft hij zich buiten de stad gevestigd[66]. In 1513 was hij weer in de stad woonachtig, omdat hij toen voor het eerst schepen was. In de daaropvolgende jaren werden herhaaldelijk boden uitgezonden met het doel Dirck de Borchgreve naar de stad te roepen om deel te nemen aan raadsvergaderingen. Meestal vonden de boden hem in Esch,

---

62 Tussen 1389 en 1432 had zijn familie de heerlijkheid Asten bezeten. Zie: VAN SASSE VAN YSSELT, 'De heerlijkheid Asten', 66.

63 Zijn vader Hugo overleed rond 1505–1506. Op 20-7-1504 wordt hij althans nog als levend vermeld (GAH RA 1272, 512r) en op 12-4-1507 als overleden (GAH RA 1276, 332r), terwijl hij in de rekening van de Lieve Vrouwe Broederschap over het jaar 1506–1507 vermeld wordt onder het kopje *faulten van dootsculden*, hetgeen erop duidt dat hij voor het midden van 1506 is overleden. Hugo bezat een aantal goederen binnen de stad, waarvan wellicht een deel in handen van Albert is gekomen. Wanneer de hele erfdeling is afgerond is onbekend.

64 Het betreft hier waarschijnlijk het goed *ten Mortel* onder Udenhout, dat zijn zoon Peter in 1524 verkocht. Zie: SY2, 433.

65 Peters grootvader was een broer van de vader van Dirck.

66 Zijn vader bezat onder andere goederen onder Nuenen. Zie: COENEN m.m.v. ALISIC, *Vijf eeuwen kerkdorp Nuenen*, 13, 18.

soms ook elders. Toen hij in 1528 voor de zesde maal tot schepen werd gekozen bevond hij zich in Oisterwijk; in 1531 ten tijde van zijn zevende benoeming verbleef hij in Oirschot[67]. Ook Gerlach de Rover (160), die gemiddeld tot procentgroep 37,4 hoort, was het grootste deel van zijn bestuurlijke leven buiten 's-Hertogenbosch woonachtig. Van de vijf zettingen waarin hij voorkomt, vinden we hem éénmaal onder het blok van de Kerkstraat; de andere vier maal wordt hij als buitenpoorter aangeslagen. Op het moment dat hij in 1503 voor het eerst tot schepen van de stad werd gekozen, was hij actief als kastelein van het kasteel van Heeswijk[68]. Wanneer later zijn presentie bij raadsvergaderingen dringend nodig was, vonden stadsbodes hem meestal te Middelrode, alwaar hij het goed *de Honshoornik* bezat[69]. Tenslotte is daar nog schepen Filips Sanders (161), die gemiddeld tot procentgroep 27,8 behoort. Over hem is nauwelijks iets bekend.

Van 4 schepenen tenslotte kan de relatieve positie niet worden vastgesteld. Van het totale aantal schepenen, waarvan de vermogenspositie wel kan worden bepaald, behoren er 27, dat is 42%, tot de hoogste 5 procentgroepen en nog eens 23 tot de volgende 5 procentgroepen. In de periode 1500–1514 behoort derhalve 78% van de schepenen tot de 10% Bosschenaren die het meest vermogend waren; maar liefst 91% van de schepenen zijn terug te vinden onder de bovenste 20%. De meeste van de zes uitschieters naar beneden hebben we in het voorgaande kunnen verklaren. Met name de woonplaats van de betrokken schepen, binnen of buiten de stad, lijkt hierbij een belangrijke rol te hebben gespeeld. Gemiddeld behoren de schepenen die tussen 1500 en 1514 de stad bestuurden in de zettingslijsten van 1497–1512 tot procentgroep 8,3. Het overgrote deel van de schepenen kan derhalve tot de financieel-economische bovenlaag van de stad worden gerekend.

Het financiële bestuur van 's-Hertogenbosch was tussen 1500 en 1514 in handen van in totaal 49 verschillende functionarissen. In dit verband zijn zowel de rentmeesters-in-naam, als de sinds 1499 actieve *goede mannen* meegerekend. Van 4 van deze personen kan de relatieve vermogenspositie niet worden vastgesteld. Onder de overige 45 bevinden zich 11 personen die in dezelfde periode ook als schepenen actief zijn geweest[70]. In vergelijking met de schepenen ontbreken bij de rentmeesters grote uitschieters, zowel aan de bovenkant als aan de onderkant: geen van de rentmeesters behoort in alle zettingslijsten tot procentgroep 1; daar staat tegenover dat de rentmeester die in de zettingen het laagst wordt gewaardeerd, gemiddeld op procentgroep 25,4 uitkomt, tegenover procentgroep 40,5 bij de schepenen. Van de 45 rentmeesters van wie we de vermogenspositie kennen, behoren er 18 (40%) tot de bovenste 5 procentgroepen en nog eens 17 (38%) tot de procentgroepen 6 tot en met 10. Net als bij de schepenen behoort derhalve 78% van de rentmeesters tot de rijkste 10% van de Bossche stadsbevolking. Onder de bovenste 20% van de Bossche belastingbetalers vinden we zelfs 96% van alle rentmeesters terug. Slechts Dirck Goyaerts van Gestel (R20), rentmeester in 1497 en 1503 en broer van schepen

---

67 Zie de posten *van bodenloon* in de stadsrekeningen: GAH OA B34, 1527–1528; B35, 1528–1529; B37, 1530–1531; B38, 1531–1532; B39, 1532–1533.

68 GAH OA B13, 1503–1504, *van bodenloon*; zie p.278.

69 GAH OA B14, 1505–1506, *van bodenloon*; B17, 1506–1508, ibidem; SPIERINGS, 'De Honshoornik in Middelrode', 115, 116.

70 In de berekeningen met betrekking tot de rentmeesters zijn deze personen gewoon meegeteld; in de berekeningen voor de gehele bestuurlijke elite aan het einde van deze paragraaf, zijn zij natuurlijk maar éénmaal meegewogen.

Ghysbert van Gestel, en mr. Lambert Zweders (alias Hacken) (R70)[71], rentmeester in 1501 en waarschijnlijk een kleinzoon van de Dirck van Beerse die in 1454–1455 rentmeester was geweest, blijven met procentgroepen 20,1 en 27,2 onder de grens van 20%.

De gemiddelde procentgroep van de rentmeesters ligt op 7,7. Dat betekent dat de rentmeesters gemiddeld meer belasting betaalden in de verschillende zettingen dan de schepenen. Wanneer we de rentmeesters uitsplitsen naar rentmeesters-in-naam en goede mannen, krijgen we het volgende beeld: de rentmeesters-in-naam nemen gemiddeld procentgroep 9,2 in, de goede mannen daarentegen procentgroep 5,9. Formeel was in 1499 vastgelegd dat de goede mannen uit de burgers moesten worden gekozen, die voor minstens 1000 Rijnsgulden gegoed waren[72]. Uit de aanslagen van de goede mannen in de verschillende zettingslijsten blijkt nu dat die eis in de praktijk werd nageleefd. De rentmeesters-oudestijl daarentegen stonden op een enigszins lager financieel niveau, lager ook dan de schepenen.

In de periode 1500–1514 komt de kortstondig als stadspensionaris actieve mr. Ghysbert (die) Hollander (P2)[73] in geen enkele zettingslijst voor; slechts in de huishuurbelasting van 1505–1506 wordt hij aangeslagen voor 40 stuivers, waarmee hij tot procentgroep 9-12 behoort. In dezelfde periode telde de stad een zestal secretarissen. Wat betreft de relatieve vermogenspositie vertonen de secretarissen een gevarieerd beeld: schepen-secretaris Raas Raassen (158) scoort het hoogst met procentgroep 3,9; gevolgd door Nicolaes Kuyst (S10) met 5,8; Peter van Os (S13) met 8,2; Marten de Greve (82) met 14,5 en Simon vander Couderberch (S5) met 22,6; de relatieve positie van Henrick Pelgrom (S14) hebben we niet kunnen vaststellen. Marten de Greve vinden we in de gemene zetting van 1552 terug in procentgroep 3. Als we ons beperken tot de zettingen van het begin van de zestiende eeuw, moet worden geconstateerd dat de gemiddelde vermogenspositie van de secretarissen met procentgroep 11,0 aanzienlijk lager ligt dan die van de schepenen en rentmeesters.

De bestuurders en hoge stedelijke functionarissen, die in de periode 1500–1514 de stad 's-Hertogenbosch regeerden, blijken in grote meerderheid tot de vermogenstop van de Bossche stadsbevolking te behoren. Van deze groep als geheel behoort 41% tot de bovenste 5 procentgroepen en maar liefst 75% tot de bovenste 10 procentgroepen. Gemiddeld zijn schepenen, rentmeesters en secretarissen te situeren in procentgroep 8,4. De rentmeesters scoren het hoogst in de financieel-economische rangorde, gevolgd door de schepenen en daarna de secretarissen. Hoewel het grootste deel van de bestuurlijke elite samenvalt met de vermogenselite van de stad, vinden we ook personen die lager scoren op de vermogensladder, terug op een schepenzetel. Op twee na behoren de bestuurders en secretarissen echter steeds tot de bovenste 30% van de belastingbetalende bevolking. Hoewel in die gevallen geen sprake is van de financiële top, betreft dit altijd nog mensen die we als welgesteld kunnen kenschetsen. De schepenen en rentmeesters werden derhalve gerecruteerd uit een brede bovenlaag van vermogende tot zeer vermogende burgers. Het omgekeerde is niet het geval: niet iedereen die tot de financiële bovenlaag behoorde, ook niet de puissant rijke, kwam zonder meer in aanmerking voor bestuurlijke functies.

---

71 GAH RA 1270 200r, 27-10-1501; 1275 331r, 9-4-1506. Is hij de Lambert Sweerts, die in 1515 schout van Deurne is (1286 7r, 17-10-1515)?

72 Zie p.95.

73 Zie p.265-266.

8.3.2. DE BESTUURDERS UIT DE PERIODE 1548–1557 IN DE GEMENE ZETTING VAN 1552

In de tien schepenbanken die het bestuur over de stad 's-Hertogenbosch tussen 1548 en 1557 in handen hadden, zetelden in totaal 43 schepenen. Het beheer van de stedelijke financiën was in dezelfde periode in handen van 23 rentmeesters, van wie er 5 in dezelfde periode ook als schepen fungeerden. Tenslotte telde de stad tussen 1548 en 1557 1 pensionaris en in totaal 7 secretarissen. Van al deze functionarissen is de relatieve positie in de gemene zetting van 1552 vastgesteld. Uiteindelijk zijn we erin geslaagd de positie van 57 van de 68 bestuurders, dat is 84%, te achterhalen. De individuele gegevens zijn weergege-

gemiddelde %-groep	schepenen	rentmeesters*	secretarissen*	totaal
1	7	2		8
2	3			3
3	7	7		12
4	4	1		4
5	4	2	1	7
6	1	1		2
7	7	4	2	12
8	1	1		2
9	2			2
10			1	1
12		1	1	2
14			1	1
25	1			1
onbekend	6	4	2	11
TOTAAL	43	23	8	68
GEMIDDELD	4,8	4,8	9,2	5,2

* rentmeesters en secretarissen die tevens schepen zijn geweest, zijn hier meegeteld. In het totaal per frequentie is iedere persoon slechts éénmaal geteld.

TABEL 8.13. Frequentie van de procentgroep in de gemene zetting van 1552 bij schepenen, rentmeesters, secretarissen en totale groep (1548–1557).

ven in bijlage 3, de gegevens per groep zijn samengevat in tabel 8.13.

In totaal 7 schepenen maken in de zetting van 1552 deel uit van de bovenste procentgroep. Zij behoren daarmee tot de meest vermogende Bosschenaren. Van alle 37 schepenen die we kunnen identificeren, behoort 68% tot de eerste 5 procentgroepen en maar liefst 97% tot de eerste 10. Slechts één schepen valt sterk uit de toon: Arnt van Campen (49), die tot procentgroep 25 behoort. Waarom Arnt van Campen zo laag scoort is onduidelijk. Zijn vader, Marten van Campen (50), was tussen 1496 en 1520 zesmaal schepen geweest, waarvan de laatste keer president-schepen. In de zettingen van het begin van de eeuw bezet deze Marten gemiddeld procentgroep 6,6. Hij liet overigens wel schulden na aan zijn weduwe: zij moest in 1527 goederen verkopen om een schuld van 300 gulden

te kunnen betalen, die haar overleden man aan zijn functie van kastelein van Oud-Herlaer had overgehouden[74]. Uit de zettingslijst van 1552 kan echter worden opgemaakt dat de weduwe de financiële problemen die de nalatenschap van haar man met zich hadden meegebracht, ruimschoots te boven is gekomen: ze behoort dan namelijk tot procentgroep 1. De positie van haar zoon Arnt steekt daar schril bij af. Het is zeker niet zo dat hij toen pas aan het begin van zijn volwassenheid stond en nog maar pas zijn maatschappelijke carrière was begonnen: ten tijde van de gemene zetting van 1552 was Arnt reeds circa 42 jaar oud. Pas vier jaar later werd hij voor het eerst schepen. Wel was hij al minstens vanaf 1548 actief als bestuurder van het Neynselsgasthuis voor arme vrouwen[75]. Het lijkt erop dat zijn vermogenspositie zich na 1552 heeft verbeterd; zijn weduwe betaalt in de gedwongen lening van 1578 in ieder geval een bedrag van 25 pond, waarmee zij tot de bovenste 131 aangeslagenen behoort. Sterker nog dan in het begin van de zestiende eeuw concentreren de schepenen zich in 1552 in de top van de zetting: op één uitzondering na behoorden ze zelfs allemaal tot de bovenste 10 procentgroepen. De gemiddelde procentgroep lag eveneens aanzienlijk hoger: 4,8.

Van 19 van de 23 rentmeesters die tussen 1548 en 1557 de financiën van de stad 's-Hertogenbosch beheerden, kan de relatieve vermogenspositie worden achterhaald. Op één uitzondering na behoren zij allen tot de bovenste 8 procentgroepen. Henrick de Hont (R32), die in 1555 voor het eerst rentmeester werd, behoort tot procentgroep 12. Zijn vader, ook Henrick de Hont geheten, valt in dezelfde belastinglijst onder procentgroep 3. Ook bij de rentmeesters ligt de gemiddelde procentgroep met 4,8 aanzienlijk hoger dan aan het begin van de eeuw.

Pensionaris Roelof Loekemans (P3) komt niet voor in de zettingslijst van 1552. Van de 7 secretarissen, die 's-Hertogenbosch tussen 1548 en 1557 telde, kunnen er 6 in de belastinglijst van 1552 worden teruggevonden. Hun posities varieren van procentgroep 5 (Jan Brock (S2)) tot procentgroep 14 (Wouter Scellens (S16)). Gemiddeld zijn de secretarissen te situeren in procentgroep 9,2. Vergeleken met de gemiddelde positie in het begin van de eeuw, betekent dat ook voor deze groep een lichte verbetering.

Wanneer we schepenen, rentmeesters en secretarissen gezamenlijk bezien, blijkt dat 60% van deze functionarissen in 1552 tot de bovenste 5 procentgroepen behoren en nog eens 32% tot procentgroepen 6 tot en met 10. Slechts 4 personen bezetten een relatieve positie lager dan procentgroep 10. De gemiddelde procentgroep voor de gehele groep bedraagt nu 5,2 tegenover 8,4 in het begin van de zestiende eeuw. Alle 3 de onderzochte categorieën zijn in 1552 gemiddeld op een hogere positie terug te vinden in de Bossche vermogensstratificatie, dan aan het begin van de eeuw. De positie van de secretarissen blijft naar verhouding gelijk: op enige afstand achter die van schepenen en rentmeesters. De gemiddelde procentgroep van schepenen en rentmeesters is ten opzichte van het begin van de eeuw voor beide groepen aanzienlijk gestegen. Bovendien is in 1552 het onderscheid tussen beide groepen weggevallen: allebei scoren ze gemiddeld 4,8. Of dit verklaard moet worden door een groei in het gemiddelde vermogen van de schepenen of door een

74 GAH RA 1306, 149rv, 3-6-1527. De functie van kastelein van Oud-Herlaer was vóór hem al vervuld door zijn vader Arnt en zijn schoonvader Ywan van Dommelen. Zie: SPIERINGS, 'Oud Herlaar', 107-108.

75 Zie: GAH RA 1350, 382r, 11-2-1548; 1366, 688v, 26-9-1555; 1371, 334r, 30-4-1557; 1375, 430v, 4-2-1558; 1376, 522r, 13-4-1559; 1389, 188v, 7-3-1566; 1390, 212r, 3-9-1567; GAH Archief van het Neynselsgasthuis, 20. COOPMANS, *De rechtstoestand*, 28. De stichter van dit gasthuis, Henrick van Neynsel had bij testament uit 1345 bepaald dat een van de bestuurders altijd een mannelijke bloedverwant van zijn moeder moest zijn. Dit gasthuis stond ook bekend als het *Campensgasthuis*.

afname daarvan bij de rentmeesters is moeilijk uit te maken. Vast staat echter dat in 1547 de functie van *goede man*, zoals in 1499 ingevoerd om de stedelijke financiën te saneren, werd opgeheven en dat werd teruggegrepen op de aloude rentmeester, die veel minder volmachten bezat en in sterkere mate verantwoording schuldig was aan het stadsbestuur. De expliciete eis dat de *goede mannen* onder de rijksten moesten worden gevonden, gold niet voor de rentmeesters.

8.3.3. DE BESTUURDERS UIT DE PERIODE 1569–1579 IN DE GEDWONGEN LENING VAN 1578

De gedwongen lening van 1578 betreft 837 personen of huishoudens. De bedragen waarvoor zij werden aangeslagen zijn weinig gedifferentieerd: 52% van hen betaalde elk 6

bedrag in ponden	frequentie	cum.	% cum.	schepen	rentmr.*	secr.*	totaal
100	9	9	1,1	2			2
72	1	10	1,2				
50	30	40	4,8	3			3
36	5	45	5,4	1			1
30	3	48	5,7				
25	83	131	15,7	10	1	1	12
18	45	176	21,0	6		2	8
12	223	399	47,7	2	2	2	5
6	434	833	99,5	1			1
5	1	834	99,6				
0	3	837	100,0				
onbekend				13	1	1	14
TOTAAL	837			38	23	8	46

* rentmeesters en secretarissen die tevens schepen zijn geweest, zijn hier meegeteld. In het totaal per frequentie is iedere persoon slechts éénmaal geteld.

TABEL 8.14. Frequentie van de aanslagen van schepenen, rentmeesters, pensionarissen en secretarissen (1569–1579) in de gedwongen lening van 1578.

pond, 27% betaalde elk 12 pond. Met name in de hogere regionen van de lening is echter wel sprake van de nodige differentiatie. Daarom kon hiervoor in paragraaf 8.2.3 aan de hand van deze lening de vermogenselite aan het einde van de jaren tachtig van de zestiende eeuw worden besproken. Toepassing van de procentgroepen-methode is onder deze omstandigheden niet bijzonder zinvol. Daarom is ervoor gekozen in dit geval uit te gaan van de daadwerkelijk betaalde bedragen. In tabel 8.14 zijn zowel de bedragen die werden betaald, als de frequentie waarmee deze bedragen voorkwamen, alsmede de cumulatieve frequentie en het cumulatieve percentage weergegeven. Daarnaast zijn de gegevens over onze drie onderzoeksgroepen geplaatst. Tenslotte moet hier met nadruk op de veel geringere omvang van de groep betalers worden gewezen: 837 personen tegenover maar liefst 3.959 in 1552. Rekening houdend met die daling kunnen we constateren dat in 1578 slechts ongeveer een vierde van het aantal personen van 1552 werd aangeslagen;

vanzelfsprekend gaat het bij dat vierde om het meest welgestelde deel van de bevolking.

In totaal telde 's-Hertogenbosch tussen 1569 en 1579 in 6 schepenstoelen 38 verschillende schepenen. Van hen kunnen er 25 worden teruggevonden in de lijst van 1578. Tot de 9 Bosschenaren die maar liefst 100 pond bijdroegen, behoren 2 schepenen: Henrick Bloeyman (23) die in 1552 nog tot procentgroep 6 had behoord, en Goyaert Lombaerts (van Enckevoirt) (123). In totaal 22 schepenen behoren bij de bovenste 21% van de belastingbetalers (hetgeen naar de verhoudingen van 1552 omgerekend ongeveer procentgroep 5 en hoger zou betekenen). Twee schepenen leenden de stad elk 12 pond. Jacob Craen (55) tenslotte bracht 6 pond op. Deze laatste werd in 1579 voor het eerst schepen en was, voor zover kan worden nagegaan, een echte nieuwkomer in de bestuurlijke elite van de stad. Geen enkel familielid, ook niet van moederszijde, had eerder een bestuurlijke functie bekleed. Wel was zijn vader actief geweest in allerlei functies, met name binnen het ambachtsmilieu[76]. Ook was Jacob zelf niet in een Bossche bestuurdersfamilie ingetrouwd; zijn vrouw Barbara van Herckenrode[77] was afkomstig uit het gebied van het oude graafschap Loon. Het lijkt erop dat de belangrijkste stimulans voor de bestuurlijke carrière van Jacob Craen gezocht moet worden in zijn academische opleiding, die hij in 1545 in Leuven begon, in Orléans voortzette en afsloot als licentiaat in beide rechten[78]. Deze opleiding werd goeddeels bekostigd uit de opbrengsten van het beneficie van het Sint-Barbara-altaar in de Sint-Joriskapel in 's-Hertogenbosch, waarmee Jacob tot 1552 bekleed was[79]. In 1556 werd hij gezworen broeder van de Lieve Vrouwe Broederschap. Zijn zoon Tielman werd in 1560 op de zeer jeugdige leeftijd van acht of negen jaar benoemd tot kanunnik in de Sint-Jan. Als voogd fungeerde Jasper Craen, de broer van Jacob en sinds 1554 eveneens kanunnik in 's-Hertogenbosch[80]. Het lijkt erop dat Jacob in de jaren vijftig en zestig meestentijds buiten 's-Hertogenbosch verbleef. Begin jaren zestig van de zestiende eeuw verbleef hij in ieder geval in Luik[81] en de herkomst van zijn vrouw duidt erop dat hij al veel eerder bekend is geweest in Luik en Maastricht. Na terugkeer in zijn geboortestad werd Jacob door de zittende schepenen van 1575 op de naar Brussel gezonden lijst

---

76 Arnt Craen(en) was in 1525–1526 en 1535–1536 onderweegmeester van het brood (GAH OA B32 en B42, *ontfanck comende van meesteren*); in 1536–1537 en 1539–1540 keurmeester van de vis (GAH OA B43 en B46, ibidem); in 1527–1528 deken van de nestelmakers (GAH OA B34 ibidem). Bovendien was hij van 1521 tot en met 1532 rentmeester van het Sint-Eloysgasthuis voor arme vrouwen (GAH Archief van de particuliere gasthuizen, Sint-Eloysgasthuis).

In een akte uit 1563, hij is dan reeds overleden, wordt hij aangeduid als *Arnoldus de Best alias Craen* (GAH RA 1383 557r, 13-9-1563). Of hij uit de vooraanstaande Sint-Oedenrodese familie Craen / Cranen stamt is daarom maar zeer de vraag en in ieder geval vooralsnog niet te bewijzen. Vergelijk: Henrick Craen was schepen van Sint-Oedenrode in 1439 (VAN ROOIJ, *Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis* II, regesten 873-875); Willem Cranen / Craen was schepen aldaar in 1541 en 1558 (MOMMERS, *St. Oedenrode*, 27-30).

77 GAH RA 1414 415v, 13-7-1584. In 1580 machtigt Jacob Craen onder andere *mr. Jannen Herkenroy, canonick van Sunte Bartholomeus kercke tot Luydick* om cijnzen en dergelijke, die hij in en rond Luik bezat, te innen. Ongetwijfeld was deze kanunnik op de een of andere manier verwant aan Barbara van Herckenrode.

78 MUL IV 312: inschrijving van *Jacobus Cron de Buscoducis*, 31-8-1545. Controle van de originele matrikels (ARAB, Fonds oude universiteit van Leuven) wees uit dat er inderdaad *Cron* in plaats van *Craen* staat; het is evenwel duidelijk dat het hier Jacob Craen betreft. In de schepenprotocollen wordt hij steeds aangeduid als *licentiaet inde rechten* (bijvoorbeeld: GAH RA 1403, 148v, 21-2-1578; 1413, 141v, 11-6-1579).

79 Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom* IV, 384.

80 Ibidem 265, 266, 269.

81 In een loterijrekening uit het begin van de jaren 1560 vinden we genoteerd: *Van mr. Jacop Craen tot Luydick 32 pure looten* (GAH OA A461, nr.5).

van verkiesbare personen gezet[82]. Dat jaar werd hij nog niet tot schepen gekozen, maar in 1579 viel hem die eer wel te beurt. Begin jaren tachtig was Jacob actief als stadhouder van de schout[83]. In 1585 overleed hij. Het lage bedrag waarvoor hij in 1578 werd aangeslagen, duidt erop dat zijn verkiezing tot schepen niet te danken was aan zijn vermogen, maar eerder aan zijn opleiding en zijn sociale contacten, bijvoorbeeld via de Broederschap.

In vergelijking met de voorgaande twee peilperiodes is het aantal rentmeesters tussen 1569 en 1579 erg klein. Het grootste deel van die periode was het beheer van de stadsfinanciën in handen van Henrick de Hont (R32) en Marten 's Heeren (94). Eerder is al ingegaan op de perikelen, die zich voordeden rond de verkiezing van de rentmeesters vanaf de jaren vijftig van de zestiende eeuw[84]. In dat verband opperden we dat de lange duur van de ambtstermijn van De Hont en 's Heeren wellicht een middel was om het sluimerende conflict over de rentmeestersverkiezing te kunnen laten rusten. Ook over de verwikkelingen rond de opvolging van de twee rentmeesters is reeds gesproken: 's Heeren werd in 1577 schepen, De Hont kreeg Adriaen Zegers (R69) en Henrick van Broekhoven (44) als nieuwe rentmeesters naast zich. Waar de rentmeesters, en vooral de goede mannen, aan het begin van de eeuw gemiddeld vermogender waren dan de schepenen en ze in 1552 gemiddeld nog voor een even groot bedrag werden aangeslagen, betalen ze in de gedwongen lening van 1578 veel minder dan de schepenen: 's Heeren was in 1578 reeds overleden, De Hont leende de stad 25 pond en Van Broekhoven en Zegers ieder 12 pond. De benoeming van twee nieuwe rentmeesters in 1577 gebeurde volgens de procedure waarbij het derde lid één rentmeester koos uit een voordracht van drie kandidaten *vuyt d'lichaem vander stadt*, opgesteld door de eerste twee leden, en de eerste twee leden op hun beurt één rentmeester kozen uit een voordracht van drie personen *vuyten raedt*, opgesteld door het derde lid[85]. De representant van de eerste twee leden was Van Broekhoven, die in 1571 schepen was geweest. Adriaen Zegers was de vertegenwoordiger van het derde lid, hoewel hij naar alle waarschijnlijkheid een jongere broer was van schepen Zeger Adriaens (6)[86]. Wat hun financiële bijdrage in de lening van 1578 betreft, was er echter geen verschil tussen beide nieuwe rentmeesters. De twee andere rentmeesters waren bij hun aantreden nog nooit schepen geweest, maar namen beiden na beëindiging van hun ambtstermijn éénmaal zitting in de schepenbank.

Van de twee pensionarissen die tussen 1569 en 1579 binnen 's-Hertogenbosch functioneerden, was Andries Hessels (P1) in 1578 niet meer in de stad woonachtig. Hij was waarschijnlijk in mei 1578 als griffier in dienst getreden van de Staten van Brabant[87]; hij droeg daarom niet bij in de gedwongen lening in zijn oude woonplaats. Roelof Loekemans (P3) leende de stad 25 pond. Van de vier secretarissen betaalde een tweetal, namelijk Wouter Scellens (S16) en Peter de Cort (S4), 18 pond, terwijl de andere twee, Gerit Colen (S3) en Willem van Emmerick (S7), 12 pond aan de stad leenden. Daarmee vallen deze hoge stedelijke functionarissen in dezelfde categorie als de rentmeesters.

De schepenen uit de periode 1569–1579 droegen gemiddeld 30 pond per persoon bij

---

82 ARAB AA 809/30.

83 ARAB RK 12999, kerstmis 1569 – kerstmis 1579; GAH Ambachtsgilden, schrijnwerkersgilde, 230; GAH RA 1405, 91rv, 2-11-1583; 1414, 415v, 13-7-1584; 1415, 145rv, 7-5-1585.

84 Zie: p.257-260.

85 GAH OA A3 58v, 3-12-1576.

86 Beiden waren waarschijnlijk zonen van Adriaen, de zoon van Zeger Jan Elias en Heylwich dochter van Jan Wouters Eyckmans (zie: GAH OAA 7851, 263v, 388r). Zeger wordt meestal aangeduid als Zeger Adriaens of Zeger Adriaen Zegers; Adriaen meestal als Adriaen Zegers, maar soms ook als Adriaen Adriaen Zegers.

87 BOSMAN, 'Indien de deugd', 23.

in de gedwongen lening van 1578; de rentmeesters gemiddeld 16,3 pond en de pensionarissen en secretarissen gemiddeld 17 pond. Gemiddeld behoorden de schepenen daarmee tot de bovenste 5,7% van de aangeslagenen. Door de lage differentiatiegraad in de lagere aanslagen is de positie van de rentmeesters, pensionarissen en secretarissen niet exact vast te stellen: hun gemiddelde bijdragen lagen tussen de 18 pond (bovenste 21%) en de 12 pond (bovenste 47,7%). Het gemiddelde van alle functionarissen tezamen bedraagt 27,3 pond en valt tussen de bedragen die 5,7% en 15,7% van de aangeslagenen betaalden. Op het eerste gezicht wijken deze resultaten, voor zover ze te vergelijken zijn, sterk af van die van de eerste twee peilmomenten. Wanneer men echter in acht neemt, dat in de lening van 1578 slechts een bijdrage werd geleverd door ongeveer een vierde van het aantal personen, dat in de eerdere zettingen bijdroeg, blijken de resultaten juist bijzonder goed overeen te stemmen; wanneer we immers de hiervoor genoemde procentuele grenzen door drie delen, blijken de schepenen tot de bovenste 1,5% te behoren, bevinden de overigen zich tussen 5,3% en 11,9% en komt de bestuurlijke elite als geheel tussen de 1,5% en de 3,9% uit.

Uit de belastinglijsten van 1496–1512, 1552 en 1578 blijkt ondanks individuele uitzonderingen duidelijk dat gedurende de gehele onderzochte periode 1500–1580 de bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch voor een belangrijk deel ook tot de vermogenselite van de stad mag worden gerekend. En dat zelfs in toenemende mate: in het begin van de eeuw behoren de schepenen gemiddeld nog tot procentgroep 8,3; in 1552 al tot procentgroep 4,8; terwijl ze in 1578 deel uitmaken van de 5,7% hoogst aangeslagenen, hetgeen correspondeert met de bovenste 1,5% van de gehele stadsbevolking. De positie van de rentmeesters maakte een andere ontwikkeling door: aan het begin van de eeuw zijn de rentmeesters (en met name de goede mannen) gemiddeld nog rijker dan de schepenen; in 1552 beschikken beide groepen gemiddeld over een gelijk vermogen; in 1578 is de vermogenspositie van de rentmeesters in vergelijking met die van de schepenen aanmerkelijk gedaald. In deze devaluatie van het rentmeesterschap zullen de terugkeer naar het oude rentmeesterschap in 1547, de aanhoudende conflicten binnen de stadsregering over de wijze van verkiezing van de rentmeesters en het aanzienlijke aantal rentmeesters uit ambachtskringen een rol hebben gespeeld. Bovendien is, mede door de genoemde ontwikkelingen, het aantal rentmeesters dat voor de periode rond 1578 is onderzocht, erg klein. Ondanks deze bedenkingen kan toch worden gesteld dat het rentmeesterschap met name na het midden van de eeuw aanzienlijk in status is gedaald. De pensionarissen en secretarissen kunnen, met een gemiddelde procentgroep van 11 in het begin van de eeuw, 9,2 in 1552 en tussen de 7 en 16 in 1578, eveneens tot de bovenlaag van de Bossche bevolking worden gerekend, zij het op gepaste afstand van schepenen en rentmeesters.

Het bestuurssysteem van 's-Hertogenbosch is in de loop van de zestiende eeuw in toenemende mate te kenschetsen als een *plutocratie*[88]. Dat wil niet zeggen dat rijkdom het enige of zelfs maar het belangrijkste criterium was om tot het stadsbestuur te kunnen toetreden. De sterke mate van continuïteit in de schepenfamilies in de gehele zestiende eeuw weerlegt die veronderstelling afdoende. Veeleer lijkt het erop dat de langdurig zittende schepenfamilies steeds rijker werden. Hierbij zal het aanknopen van familiebanden met rijke families, die nog niet tot het stadsbestuur waren doorgedrongen een belangrijke

88 Vergelijk: VAN UYTVEN, 'Plutokratie'; BLONDÉ, *De sociale structuren*, 12-13, bijlagen 5.8 en 5.9. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen*, 580, wees er in reactie op het artikel van Van Uytven terecht op dat van een zuiver plutocratisch bestuur slechts sprake is wanneer alle of bijna alle bestuurders ook tot de vermogenselite behoren. Voor 's-Hertogenbosch in de periode 1500–1580 gaat die laatste stelling in belangrijke mate op.

rol hebben gespeeld. Voor die nieuwe rijken was het arrangeren van een huwelijk met een lid van een schepenfamilie een van de eenvoudigste, snelste en doeltreffendste middelen om tot de kringen van de bestuurlijke elite door te dringen. In die zin is er sprake geweest van een wisselwerking tussen bestuurlijke en vermogenselite, die op den duur heeft geresulteerd in een stijging van de schepenfamilies op de vermogensladder. Een en ander neemt niet weg dat een groot aantal personen dat tot de hoogste procentgroepen behoorde, nooit bestuurlijk actief is geweest.

8.3.4. TOPOGRAFISCHE SPREIDING VAN DE BESTUURLIJKE ELITE OVER DE STAD (1500–1580)

De gegevens over de woonplaats van de bestuurders in de drie onderzochte periodes zijn

blok	1497–1512		1552		1578	
	aantal	%	aantal	%	aantal	%
Markt	25	17,2	4	6,0	2	5,9
Hinthamerstraat	20	13,7	12	17,9	9	26,5
Hinthamereind	x	x	1	1,5	1	2,9
Kerkstraat	16	11,0	17	25,4	8	23,5
Wildvarken	21	14,5	x	x	x	x
Verwerstraat	12	8,3	x	x	x	x
Vismarkt	9	6,2	2	3,0	0	0
Weverplaats	1	0,6	8	11,9	5	14,7
Vughterstraat	17	11,7	3	4,5	7	20,6
Vughterdijk	x	x	2	3,0	1	2,9
Postelstraat	11	7,6	x	x	x	x
Orthenstraat	2	1,4	2	3,0	0	0
buiten	11	7,6	6	9,0	0	0
onbekend	0		11		13	
totaal	145		78		47	

% gebaseerd op de totalen voor de stad, de categorie 'onbekend' is niet meegerekend.
x dit blok werd (nog) niet (meer) gebruikt in de indeling van de stad voor de belastingheffing.

TABEL 8.15. Verdeling in aantallen en procenten van de bestuurlijke elite over de verschillende blokken in 1497–1512, 1552 en 1578.

bijeengebracht in tabel 8.15. Zoals hiervoor al uitgebreid is uiteengezet, wordt vergelijking van de drie peilperiodes bemoeilijkt doordat de locatie van de blokken niet in elke periode exact gelijk is. Opvallend is de ontwikkeling van het aantal leden van de bestuurlijke elite dat in het blok van de Markt woont: terwijl bij de vermogenselite de Markt een steeds meer gewilde woonlocatie blijkt te zijn (zie tabel 8.11), neemt het aantal bestuurders dat in dat blok woont sterk af. Deze daling lijkt vooral te moeten worden gesitueerd in de eerste helft van de zestiende eeuw. Ook de piek van rijke Bosschenaren in het blok van de Vismarkt in 1552, is bij de bestuurlijke elite afwezig: tussen 1500 en 1580 is er wat die groep betreft sprake van een voortdurende dalende lijn met als resultaat dat er in 1578 geen enkel lid van de bestuurlijke elite meer in dat blok woonde. Een verklaring voor het opmerkelijke onderscheid in de keuze van een woonlocatie tussen de vermogenselite en de

bestuurlijke elite, met name wat betreft het blok van de Markt en in mindere mate ook voor de Vismarkt, moet waarschijnlijk gezocht worden in de beroepsactiviteiten van de verschillende groepen. Hiervoor is al geconstateerd dat de bestuurders van 's-Hertogenbosch voor een zeer belangrijk deel ook tot de vermogenselite van de stad mogen worden gerekend, maar dat lang niet elke welgestelde Bosschenaar tot de bestuurlijke elite behoorde. Veel bestuurders konden bestaan van de opbrengsten van hun bezittingen en hoefden niet te werken voor hun dagelijks brood. Daarnaast behoorde ook een groep rijke ondernemers en handelaren tot de vermogenselite. Daar de Markt het commerciële centrum van de stad was, zullen vele van de grote handelaren zich daar gevestigd hebben. Voor de Vismarkt, in welk blok zich de haven bevond, geldt – zij het in mindere mate – hetzelfde. Blondé heeft vastgesteld dat de gemiddelde aanslag in het blok van de Markt zowel aan het begin van de eeuw als in 1552 constant aanzienlijk hoger ligt dan het stadsgemiddelde[89]. Binnen die ogenschijnlijk evenwichtige situatie deed zich echter een duidelijke verschuiving voor: een afname van het aantal bestuurders dat in het blok van de Markt woonde, en een toename van rijke handelaren en ondernemers.

We constateerden al dat behalve aan de Markt de vermogenselite met name is gevestigd in het blok van de Hinthamerstraat en het gebied ten zuiden daarvan. Hetzelfde geldt voor de bestuurlijke elite: de populariteit van het blok van de Hinthamerstraat als woonlocatie groeit gestaag tussen 1500 en 1580. De blokken van het Wildvarken, Verwerstraat en Kerkstraat aan het begin van de eeuw, en het blok van de Kerkstraat daarna, herbergden eveneens een groot aantal bestuurders. In de blokken aan de uiteinden van de stadsassen woonden daarentegen nauwelijks stadsbestuurders. Opvallend is de ontwikkeling in het blok van de Vughterstraat. Wat de vermogenselite betreft, valt daar een scherpe daling na het begin van de zestiende eeuw te constateren; ook het aandeel van de bestuurlijke elite daalt sterk tussen 1512 en 1552, maar is in 1578 weer terug op het oude peil van rond de 20%. Een verklaring voor deze schommeling is vooralsnog niet te geven. Tenslotte het blok van de Weverplaats: Blondé heeft geconstateerd dat de gemiddelde aanslag in dit blok aan het begin van de eeuw de laagste van de hele stad was. Rond 1550 wijzigt zich dat beeld enigszins: relatief is de positie van de Weverplaats iets gestegen, maar met de Orthenstraat, de Vughterdijk en het Hinthamereind behoort het nog steeds tot de laagst aangeslagen blokken[90]. Toch toont tabel 8.11 een toename van het aantal welgestelden dat in dat blok woonde. De toename van het aantal bestuurders is nog opvallender: in 1578 is de Weverplaats het blok waar na de Hinthamerstraat, de Kerkstraat en de Vughterstraat de meeste bestuurders wonen. Als we de kaarten van 's-Hertogenbosch van Jacob van Deventer (c.1560), Frans Hogenberg (c.1588) (afbeeldingen 1 en 2) bekijken, blijkt dat een aanzienlijk deel van het blok van de Weverplaats nog niet met huizen was bebouwd. Daar was derhalve ruimte voor de bouw van grote, prestigieuze woningen. Zo liet schepen Henrick van Deventer (60) kort na 1527 aan wat tegenwoordig de Keizerstraat heet, een waar stadspaleis bouwen, dat, nadat keizer Karel V er in 1545 bij zijn bezoek aan de stad had gelogeerd, bekend kwam te staan als *het Keizershof*[91]. En zo zijn meer van dergelijke grote wooncomplexen als bijvoorbeeld

89 BLONDÉ, *De sociale structuren*, 84-85.

90 Deze positieve ontwikkeling zal mede zijn veroorzaakt door de andere blokkenindeling: een deel van het blok van de Verwerstraat uit het begin van de eeuw, werd in 1552 bij het blok van de Weverplaats gerekend.

91 SY2, 1-23; SMIT, 'Het Keizershof'.

het Hof van Zevenbergen[92] en het Massereelshuis[93] in het voor het overige armoedige blok van de Weverplaats aan te wijzen.

Deze bevindingen voor het blok van de Weverplaats, sluiten aan bij de reeds eerder genoemde constatering van Blondé, dat er in het zestiende-eeuwse 's-Hertogenbosch sprake was van een gematigd centrum-periferie model. Een onderverdeling van de blokken in arm of rijk heeft weinig zin; voor zover er al sprake was van scheiding in het woonpatroon tussen arm en rijk, deed zich die op veel kleinere schaal voor: de rijken woonden in grotere mate aan de belangrijkste pleinen en straten van de stad dan de armen.

8.4. ECONOMISCHE ACTIVITEITEN VAN DE BESTUURLIJKE ELITE

Nu is vastgesteld dat de overgrote meerderheid van de bestuurlijke elite ook wat vermogen betreft tot de bovenlaag van de Bossche bevolking behoorde, dient de vraag zich aan hoe bestuurders hun vermogen hebben verworven en in hun levensonderhoud hebben voorzien. Veel schepenen behoorden tot families die reeds lang deel uitmaakten van de vermogenselite van stad: zij erfden (een deel van) het vermogen van hun ouders en andere familieleden. Uit dat vermogen, veelal belegd in onroerend goed en erfpachten en -renten, werd jaarlijks een aanzienlijk inkomen getrokken. Velen van hen zullen *levende op zyn renten*[94], dat wil zeggen levend van de opbrengsten van hun bezittingen, een zorgeloos bestaan hebben geleid, zonder dat de noodzaak bestond een beroep uit te oefenen. Dit mag voor velen hebben gegolden, maar zeker niet voor allen. Van een aantal schepenen staat vast dat zij zelf hun dagelijks brood met eigen handen hebben verdiend; van een aantal anderen weten we dat de vader eigenhandig een beroep heeft uitgeoefend. We stelden reeds vast dat zich onder de rentmeesters, die tussen 1500 en 1580 de stadsfinanciën bestierden, een aanzienlijk aantal vertegenwoordigers van de ambachtsgilden bevond: velen van de rentmeesters zullen dan ook eigenhandig een beroep hebben uitgeoefend.

Een complicerende factor bij het onderzoek naar de mate waarin de bestuurlijke elite beroepsmatig actief was dan wel rentenierde en naar de aard van hun professionele activiteiten, is gelegen in de bronnensituatie. Onder de beschikbare bescheiden van de stedelijke administratie zoekt men tevergeefs naar een bruikbaar overzicht van de beroepen van de stedelijke bevolking. De belastinglijsten over de periode 1496–1512 geven weliswaar veel beroepsaanduidingen, maar die dienen in de eerste plaats als identificatiemiddel: gewoonlijk wordt een persoon aangeduid met: (a) voornaam en achternaam (waaronder veel topografische aanduidingen); (b) voornaam en patroniem; (c) voornaam en beroepsaanduiding. In dat laatste geval kan men zich afvragen in hoeverre deze beroepsaanduiding altijd het beroep van de betrokkene aangeeft: in sommige gevallen lijkt er sprake te zijn van een 'verstening' van een beroepsaanduiding uit een vorige generatie tot een familienaam. Een en ander houdt in dat van de bestuurlijke elite, die in deze lijsten voor het grootste deel met achternamen wordt aangeduid, geen beroepen zijn vermeld. De gemene

92 SY2, 23-43. Dit huis was het bezit van Cornelis van Glymes, heer van Zevenbergen, daarna van zijn zonen, in 1561 viel het toe aan Dirck Aertsen, die het in 1563 verkocht aan de familie Kemp.

93 SY1, 412-420; Heeren, 'Het Massereelshuis'. Dit huis was rond 1530 in het bezit van schepen Henrick Massereel (127).

94 ARAB AA *809/30*: beoordeling van de kandidaten van de schepenbank voor 1570. Zie over renteniers: WOLTJER, 'Een Hollands stadsbestuur', 263.

zetting van 1552 is door Van de Laar gebruikt om inzicht te krijgen in de beroepsstructuur van 's-Hertogenbosch rond het midden van de zestiende eeuw. Op basis van beroepsaanduidingen in die zetting, aangevuld met gegevens uit andere bronnen, wist hij van 61,8% van de aangeslagenen het beroep te achterhalen[95]. Hoewel de beroepsaanduidingen in deze lijst ontegenzeglijk uitgebreider en volledi-ger zijn dan in eerdere zettingslijsten, ontbreken ze ook hier met name in de bovenste regionen, dus ook voor de bestuurlijke elite[96]. Grotendeels mag dit worden toegeschreven aan de omstandigheid dat de meesten van die groep rentenierden, al blijkt uit andere bronnen dat een aantal schepenen en rentmeesters wel degelijk eigenhandig een beroep uitoefende. De enige manier om meer over de professionele activiteiten van de leden van de bestuurlijke elite te weten te komen is het sprokkelen van losse gegevens uit alle mogelijke bronnen[97]. Daarbij dient zeer zorgvuldig te werk te worden gegaan: te vaak worden gegevens uit verschillende bronnen over personen met eensluidende namen bijeengevoegd, zonder dat zekerheid bestaat dat het in feite om één persoon gaat. Daar voor het navolgende alleen met bronnen verifieerbare gegevens zijn gebruikt en natuurlijk niet alle bronnen die voor de onderzochte periode zijn overgeleverd geheel konden worden doorgenomen[98], moeten de hierna gepresenteerde gegevens over beroepen van leden van de bestuurlijke elite als een minimum worden beschouwd; nader onderzoek zal ongetwijfeld nieuwe gegevens aan het licht brengen. Tenslotte nog dit: bestuurlijke functies in of buiten 's-Hertogenbosch worden in het navolgende niet als beroep opgevat, hoewel een aantal van die functies in dienst van de hertog of van particuliere heren wel degelijk gesalarieerd waren. Aan deze bestuurlijke activiteiten van de Bossche schepenen buiten het stedelijk milieu is echter al aandacht besteed in hoofdstuk 7[99].

beroep	schepenen	vaders
lakenkoopman	10	2
koopman / kramer	5	6
korenkoper	3	2
wijnhandelaar	3	1
viskoper	2	
procureur	2	
bontwerker	1	1
lijnwaadhandelaar	1	
herbergier		2
lakenverver		1
nestelmaker		1
zadelmaker		1
zoutkoper		1
TOTAAL	27	18

TABEL 8.16. Beroepen van schepenen en vaders van schepenen, voor zover bekend (1500–1580).

Van 26 van de 191 schepenen die tussen 1500 en 1580 's-Hertogenbosch bestuurden, kon het beroep worden achterhaald[100]. Daarnaast is van 18 vaders van schepenen bekend welk

95 VAN DE LAAR, 'De bevolking', 63-74, 94-98.

96 Zie ook de conclusies van Blondé over de representativiteit van de gegevens in de zetting van 1552 voor de professionele samenstelling van de bevolking: BLONDÉ, *De sociale structuren*, 37-45.

97 Zie bijvoorbeeld ook: STABEL, 'Markt en hinterland', 342.

98 Het gaat hier niet alleen om bronnenseries die in 's-Hertogenbosch zijn gevormd. Het werk van Slootmans over Bergen op Zoom als handelscentrum toont aan dat ook registers uit andere steden belangrijke gegevens over Bosschenaren kunnen opleveren: SLOOTMANS, 'Bosschenaren'; SLOOTMANS, *Paas- en Koudemarkten*.

99 Zie p.278-279.

100 Van de 26 schepenen zijn 27 beroepen bekend, omdat Gerit Colen zowel als bontwerker en als wijnhandelaar wordt vermeld.

vak ze uitoefenden. Beide reeksen gegevens zijn weergegeven in tabel 8.16. Met nadruk moet erop worden gewezen dat het hier om de vermelding van een beroep op een bepaald moment in het leven van een schepen gaat. Het is zeker niet ondenkbaar en zelfs wel waarschijnlijk dat ook schepenen, die aanvankelijk een beroep uitoefenden, op latere leeftijd alsnog op hun lauweren gingen rusten, van de opbrengst van hun vergaarde vermogen gingen leven. Een illustratief voorbeeld is Arnt Beys (22), schepen in 1499 en 1525, die in 1529, hij is dan rond de 58 jaar oud, zijn lidmaatschap van het korenkopersgilde opzegt[101]. Gerit van Wyck (187) stapte tijdens zijn eerste (en enige) jaar als schepen op 26 juni 1511 uit het kramersambacht[102]. We hebben hiervoor omstandig aangetoond dat de functie van schepen een zeer veeleisende taak was, die een groot deel van de tijd van de functionarissen opeiste. Met name handelsactiviteiten buiten de stad waren onmogelijk te combineren met het schepenambt. Voor Arnt Beys moet dit hebben betekend dat hij in het schepenjaar 1499–1500 zijn bezigheden als korenkoper tot een minimum heeft moeten beperken. Langdurige reizen buiten de stad waren voor hem gedurende dat jaar onmogelijk; wel kan hij natuurlijk zaken hebben gedelegeerd aan vertrouwde compagnons. Het grote beslag dat het schepenambt op de tijd van die funtionarissen legt en niet te vergeten het onbezoldigde karakter van de functie, verklaren mijns inziens dan ook voor een belangrijk deel de relatief hoge leeftijd, waarop men gemiddeld voor het eerst schepen wordt. Deze constatering rechtvaardigt op zijn beurt de veronderstelling dat een groter aantal schepenen in hun jonge jaren een vorm van professionele activiteit hebben ontplooid.

Van de 26 schepenen, van wie we het beroep kennen, was een tweetal actief als procureur: zij hadden een juridische opleiding genoten en vertegenwoordigden partijen in processen voor de Bossche schepenbank[103]. De overige 24 schepenen waren allen actief als koopman in het algemeen of handelaar in bepaalde producten. Ook Gerit Colen (53), schepen in 1507 en 1513, die als bontwerker wordt vermeld, was bovenal een handelaar in bont; zo bestelde hij in 1503 in Bergen op Zoom samen met twee compagnons voor 27 pond aan pelterijen bij de in Antwerpen woonachtige Spaanse koopman Anthuenise del Vaille[104]. Bijna alle schepenen, van wie we het beroep kennen, behoorden tot de grotere, kapitaalkrachtige kooplieden van de stad. De meest succesvollen onder deze handelaren vergaarden grote vermogens en konden zich op dat gebied meten met de leden van de bestuurlijke elite. Het is daarom niet verwonderlijk dat er steeds sprake was van een instroom van dergelijke geslaagde handelsondernemers in de stedelijke elite. In veel gevallen werd deze instroom nog versoepeld door het aanknopen van onderlinge contacten, voor ons nu vooral nog zichtbaar in onderlinge huwelijken. Hoewel we over weinig gegevens beschikken, lijkt het erop dat wanneer de generaties na de eerste koopman-schepen erin slaagden eveneens tot de schepenbank door te dringen, er sprake was van een zekere mate van 'aristocratisering'. De eerste schepen van de familie bleef soms nog wel zijn commerciële activiteiten voortzetten, de volgende generatie deed dat voor zover nu bekend zelden. Vaak kozen zij voor een academische opleiding en een bestuurlijke carrière; velen leefden van de opbrengsten van het familievermogen.

Wanneer we, hoewel het slechts om 19 gevallen gaat, naar de beroepen van de vaders van de schepenen kijken, wordt de snelle maatschappelijke stijging die enkele schepenen

---

101 GAH RA 1311, 16r, 5-11-1529: *Arnt Beys heeft hem afgeseegt des ambachts vanden corencoeperen bynnen deser stat ende hy en wil van deser tyt voirtane daer mede nyet meer scyeten noch genyeten.*

102 GAH RA 1280, 150r.

103 LIJTEN, *Het burgerlijk proces*, 65-68.

104 SLOOTMANS, *Paas- en Koudemarkten*, 503, 966.

doormaakten, nog duidelijker. Vergeleken met de beroepen van de schepenen valt op, dat hier naast veel commerciële beroepen ook een aantal personen uit de nijverheidsambachten figureren. Het geval van nestelmaker[105] Arnt Craen, wiens zoon Jacob na een universitaire opleiding het in 1579 uiteindelijk tot schepen bracht, is hiervoor reeds ter sprake gekomen[106]. Bontwerker Wouter Eyckmans zond zijn zoon Henrick in 1476 naar de Leuvense universiteit[107], waarna Henrick Eyckmans (77) het in 1493 en 1517 tot schepen van 's-Hertogenbosch bracht. Een soortgelijke geschiedenis had Reynier Everswyn (73), maar op hem zal in paragraaf 8.5 uitgebreid worden ingegaan. Deze voorbeelden zijn echter uitzonderingen op de regel: in tegenstelling tot wat eerder voor het milieu van de grote handelaren is vastgesteld, is slechts zeer zelden sprake van een directe doorstroming van het ambachtsmilieu naar de bestuurlijke elite in het tijdsbestek van één generatie.

Eerder is reeds beargumenteerd dat het voor elke poorter verplichte lidmaatschap van een ambachtsgilde, dat officieel tot 1525 van kracht is gebleven, naar alle waarschijnlijkheid al in de loop van de vijftiende eeuw niet meer werd gehandhaafd[108]. Wie daarvoor geen professionele redenen had, was in de onderzochte periode geen lid van een ambachtsgilde. Geconcludeerd kan worden dat de meeste schepenen, zeker wanneer zij als renteniers door het leven gingen, geen lid van een ambacht zijn geweest. Daar ledenlijsten nauwelijks bewaard zijn gebleven, is controle van die conclusie overigens vrijwel onmogelijk. Wat betreft de identiteit van de dekens van de ambachtsgilden zijn we pas vanaf het midden van de jaren twintig van de zestiende eeuw beter ingelicht, doordat hun namen vanaf die tijd jaarlijks in de stadsrekeningen figureren in verband met de afdracht van het stedelijk deel in de entreegelden van nieuwe leden en in de opbrengst van de keuren en breuken van het ambacht[109]. Voor de periode daarvóór zijn slechts in incidentele gevallen de namen van de ambachtsdekens bekend. Toch is het juist voor die periode dat we vijf schepenen kennen, die vóór hun benoeming in het eerste lid van de stadsregering, al eens als ambachtsdeken zitting in het derde lid hadden gehad. Men zou hier een laatste overblijfsel van een 'politiek lidmaatschap' van een ambachtsgilde van leden van de bestuurlijke elite kunnen veronderstellen. Die veronderstelling is evenwel niet juist: het gaat hier om twee dekens van het viskopersgilde en twee van het korenkopersgilde (van de vijfde is alleen bekend dat hij deken was, maar niet van welk gilde): alles wijst erop dat zij zelf actief het beroep van viskoper en korenkoper hebben uitgeoefend. Hoewel zij binnen de gildenstructuur bleven functioneren, wisten zij als grote kooplieden met een aanzienlijk vermogen toch tot de bestuurlijke elite van de stad door te dringen. Daarbij komt nog dat van twee van de vijf vaststaat dat zij zich tijdens hun termijn als ambachtsdeken in de vergaderingen van de stadsregering hebben geprofileerd: Dirck van Hynden (103), deken van de viskopers, was als vertegenwoordiger van het derde lid in 1483 betrokken bij de onderhandelingen tussen stad en Meierij, om een geschil over de verdeling van de onkosten van de Gelderse oorlogen op te lossen[110]. Nauwelijks twee jaar later, in 1485, wordt dezelfde Dirck van Hynden voor het eerst tot schepen gekozen. Deken Gerit Colen (53) vertegenwoordigde in het schepenjaar 1504–1505 het derde lid in een delegatie van de Bossche stadsregering naar de Staten-Generaal en de Staten van Brabant[111], in 1507 wordt

105 Een nestel is een veter of rijgsnoer.
106 Zie p.310.
107 MUL II 348.
108 Zie: p.99-101.
109 In elke stadsrekening te vinden onder de post: *van meesteren ende leerknapen, coeren ende broicken der ambachten.*
110 GAH OA Charters en privilegebrieven, nr. 614.
111 GAH OA B14, 1504–1505, *van heren scepenen ... reysen.*

hij vervolgens tot schepen benoemd. Van de andere drie is, door het ontbreken van stadsrekeningen, niets bekend over eventuele vertegenwoordigende activiteiten in het jaar dat zij als deken zitting hadden in het derde lid. De langere periode die bij deze drie tussen de vervulling van het dekenambt en hun eerste benoeming tot schepen verliep, duidt daar in ieder geval niet op. Lambert vanden Hezeacker (102) was in 1479 deken van de korenkopers[112] en werd in 1496 voor het eerst schepen; Peter Toelinck (173) vervulde in 1502 de functie van deken van de korenkopers[113] en werd in 1511 schepen; Mathys Stoters (170) was in 1502 deken van de viskopers[114], om eveneens in 1511 tot schepen te worden benoemd. Het is niet uitgesloten dat voor nog een aantal schepenen uit het begin van de eeuw bindingen met de ambachtsgilden kunnen worden vastgesteld. Voor de periode na 1525 staat in ieder geval vast dat geen enkele deken nog schepen is geworden.

Een soortgelijk onderzoek naar de professionele activiteiten van de 102 rentmeesters die 's-Hertogenbosch tussen 1500 en 1580 telde, levert de resultaten op, zoals weergegeven in tabel 8.17. We hebben reeds geconstateerd dat een aanzienlijk aantal rentmeesters als vertegenwoordigers van het derde lid werd verkozen[115]. Van 27 rentmeesters zijn de beroepen bekend. Althans, in veel gevallen is bekend dat een rentmeester ook ooit als deken van een bepaald ambacht heeft gefungeerd. Daar 'politieke leden' zeker na 1525 niet meer bestonden, gaan we ervan uit dat een deken van een ambachtsgilde ook eigenhandig het betreffende beroep of een van de beroepen die dat ambacht vertegenwoordigde, uitoefende of tenminste in het verleden had uitgeoefend. Net als bij de schepenen overheerst het commerciële element: kramers, lakenkopers, wijnhandelaren, een korenkoper, een viskoper en een zoutkoper. In tegenstelling tot de schepenen was een aantal rentmeesters actief in nijverheidsambachten: een looier, een slager, een smid. Of de twee bontwerkers nu vooral handelaren of producenten waren, is niet te achterhalen. Opvallend is dat het bij die laatste groep van handwerkslieden vrijwel steeds om ambachtsdekens gaat. Dat betekent ongetwijfeld dat zij tot de meest kapitaalkrachtigen van hun am-

beroep	rentmeesters	waarvan deken	vaders
koopman/kramer	10	5	3
lakenkoopman	5		1
wijnhandelaar	3		
bontwerker	2	1	2
apotheker	1		
korenkoper	1	1	1
looier	1	1	
slager	1	1	
smid	1	1	
viskoper	1	1	
zoutkoper	1		1
TOTAAL	27	12	8

TABEL 8.17. Beroepen van rentmeesters en vaders van rentmeesters; aantal dekenschappen van rentmeesters, voor zover bekend (1500–1580).

112 GAH RA 1248, 259r, 17-7-1479.

113 Archief Sint-Jan, voorlopig inventarisnummer 947/2171, 14-7-1502. Opvallend is dat zijn moeder Mechtelt zich juist op 12 juni 1502 uit het korenkopersambacht liet uitschrijven: GAH RA 1270, 153v.

114 Archief Sint-Jan, voorlopig inventarisnummer 947/2171, 14-7-1502.

115 Zie hoofdstuk 7.2.

bacht behoorden. Bij de bestuurshervorming van 1525 waren minimumeisen aan het vermogen van de dekens gesteld. Uit de zettingslijsten concludeert Blondé bovendien dat de ambachtsdekens tot de hogere middenklassen behoorden. De inbreng van de nijverheidsambachten bij de bemanning van het rentmeesterambt was echter naar verhouding vrij miniem; de meeste rentmeesters van wie het beroep bekend is, werkten in de handelssector. Van het grootste deel van de rentmeesters kennen we het beroep echter niet. Deels kan dit ongetwijfeld worden verklaard door lacunes in de bronnen. Met andere woorden, sommige rentmeesters oefenden wel degelijk eigenhandig een beroep uit, maar daar zijn (tot nu toe) geen bewijzen voor gevonden. Anderzijds zal ook een aanzienlijk deel van de rentmeesters van de opbrengsten van het eigen vermogen hebben geleefd. Van de 102 rentmeesters vervulden er immers 28 ook nog eens éénmaal of vaker het schepenambt.

Een belangrijk deel van zowel schepenen als rentmeesters blijkt van de opbrengsten van het eigen, grotendeels voorouderlijke vermogen te hebben geleefd. Zij beschikten zowel over de tijd als de financiële middelen om zich een jaar lang vrijwel voortdurend en onbezoldigd voor het welzijn van de stad en haar inwoners in te zetten. Het gaat bij deze groep zowel om telgen van oude Bossche en / of Meierijse geslachten, alsook om nakomelingen van succesvolle zakenlieden die in korte tijd, ofschoon van nederige komaf, naar de top van de Bossche samenleving zijn gestegen. Deze klim naar de top voltrok zich gedurende de gehele periode (evenals natuurlijk de keerzijde van de medaille: de snelle val van tot voor kort vooraanstaande families). Deze voortdurende aanvulling van de bestuurlijke elite kan vooral op het conto geschreven worden van succesvolle zakenlieden: zij werkten zich in financieel opzicht omhoog. De meest succesvollen onder hen slaagden er daarnaast in om via allerlei wegen ook sociaal te worden geaccepteerd door de rentenierende bestuurders. Het beste middel voor de nieuwkomers om door de zittende bestuursfamilies geaccepteerd te worden, was het aangaan van familiebetrekkingen door middel van huwelijken. Daarnaast bestonden vele andere middelen die voor ons door gebrek aan specifieke bronnen grotendeels aan het oog onttrokken blijven. Te denken valt bijvoorbeeld aan het lidmaatschap van broederschappen. Behalve over de kernleden van de Lieve Vrouwe Broederschap, waarover meer in hoofdstuk 10 weten we over het ledenbestand van de vele broederschappen zeer weinig.

8.5. HET INDIVIDUELE VERMOGEN VAN DE LEDEN VAN DE BESTUURLIJKE ELITE: TWEE VOORBEELDEN

Bij de behandeling van de relatieve vermogenspositie van de leden van de bestuurlijke elite ten opzichte van de gehele stadsbevolking is reeds gesteld dat het in principe mogelijk is om aard en omvang van het persoonlijke vermogen van iedere bestuurder in belangrijke mate te reconstrueren. Zo'n reconstructie zou echter een zeer arbeidsintensief en langdurig werk zijn, omdat de gegevens grotendeels bijeen moeten worden gesprokkeld uit veelsoortige en verspreide bronnen. En dan nog zouden we van een aanzienlijk deel van het vermogen de waarde niet kunnen achterhalen, omdat in akten waarin onroerend goed werd overgedragen, zelden of nooit de betaalde prijs wordt genoemd. Toch is het interessant om de samenstelling van het vermogen van enkele leden van de bestuurlijke elite aan een nader onderzoek te onderwerpen. Voor een aantal van hen beschikken we over bronnen die voor dat doel zeer geschikt zijn. In de eerste plaats zal uit de rekeningen van de rentmeester die in de jaren na de beeldenstorm de geconfisceerde goederen van verbannen Bosschenaren beheerde, het vermogen dat Reynier Everswyn (73) vlak vóór zijn verbanning in 1568 had vergaard, worden bezien. Voor het tweede voorbeeld zal de inventaris

van de nalatenschap van de in 1562 overleden Frans Bogaert (25) worden gebruikt.

Reynier Everswyn, in 1578 schepen van 's-Hertogenbosch, was rond 1517 geboren als zoon van zadelmaker Gerit Everswyn. Deze Gerit, afkomstig uit Kranenburg[116] in het hertogdom Kleef, werd in 1501–1502 poorter van 's-Hertogenbosch[117]. In de zettingslijsten van het begin van de eeuw zien we *Gerit sadelmeker* langzaam klimmen op de vermogensladder: procentgroepen 35-45 in de eerste jaren van de eeuw; 20-25 in 1506 en 1507; 17 in 1511 en tenslotte procentgroep 16 in 1512. Binnen tien jaar nadat hij poorter was geworden, was Gerit Everswyn doorgedrongen tot de economische bovenlaag van zijn nieuwe woonplaats. Het is niet ondenkbaar dat hij zich naast de vervaardiging van zadels ook bezighield met de handel in die artikelen. In ieder geval pachtte hij een aantal malen een van de Bossche stadsaccijnzen: in 1513–1514 met een aantal compagnons de accijnzen van kraan, weggeld en hout en torf te water en te land[118]; in 1515–1516 weg- en dijkgeld en hout en torf te water[119]; in 1516–1517 wolpacht[120] en in 1517–1518 met zijn schoonvader, de handschoenmaker Rover Goyaerts, weggeld, dijkgeld en hout en torf te water en te land[121]. Dit betekent dat Gerit in staat was om in één keer grote sommen geld neer te tellen. Een van de vele epidemieën die de Bossche bevolking in de zestiende eeuw teisterden, trof in 1530 ook het gezin Everswyn: op een niet nader te bepalen datum tussen 24 juni en 30 september van dat jaar verloor Gerit zijn kinderen Gerit junior en Rover[122]; zelf overleed hij tussen 1 oktober en 25 december[123].

Zijn zoon Reynier liet zich in 1533 als student inschrijven aan de Leuvense universiteit[124]. Na afronding van artes-opleiding heeft hij de rechtenfaculteit bezocht, waar hij de graad van licentiaat behaalde. Na beëindiging van zijn studie was hij onder andere tussen 1553 en 1556 pensionaris van Amsterdam[125] en daarna werkzaam als advocaat bij de Raad van Brabant in Brussel[126]. Intussen was hij gehuwd met Maria, dochter van schepen

---

116 GAH RA 1280, 238r, 11-1-1511; 1287, 14v, 25-10-1516.

117 GAH OA B11, 1501–1502, *vanden gheenen die poirter geworden syn.*

118 GAH RA 1284, 502r, 7-2-1514; met Ghysbert Willems Herinck en Jan Scut. Uit de schepenprotocollen blijkt dat dergelijke accijnzen in de meeste gevallen door een groep personen werden gepacht. Of het hier werkelijk compagnons betreft of dat in feite de pachter en vervolgens zijn borgen worden opgesomd is niet geheel duidelijk. Vergelijk p.227.

119 GAH OA B25, 1515–1516, *vander voirs. stat assysen.*

120 GAH OA B26, 1516–1517, *vander voirs. stat assysen.*

121 GAH RA 1289, 280r, 19-10-1517.

122 In 1516 was op de levens van deze twee kinderen een lijfrente van 10 gulden afgesloten, door de stad 's-Hertogenbosch jaarlijks voor de helft op Sint-Jan (24-6) en voor de helft op Kerstmis te voldoen (GAH OAA 7851, 124r). In de stadsrekening van 1529–1530 (GAH OA B36) staan beide kinderen vermeld onder het hoofdstuk *van lyfrenten afgestorven zynde*; ze moeten derhalve overleden zijn tussen de laatste betalingstermijn, 24 juni 1530, en het einde van de rekening, 31 september.

123 GAH OA B37, 1530–1531, *van lyfrenten afgestorven zynde: Gerit Everwyn van Cleeff 10 rynsgulden ende verschenen nyet.* Hij overleed derhalve voor de eerste betalingstermijn van zijn lijfrente, die eveneens op Kerstmis was vastgesteld.

124 MUL IV 90: 27-8-1533.

125 KOOPMANS, *De Staten van Holland*, 259; TER GOUW, *Geschiedenis van Amsterdam* IV, 379. In Amsterdam stond hij bekend als mr. Reynier Swyn. Ook in de Bossche schepenprotocollen komt Reynier Everswyn wel onder die naam voor: GAH RA 1362, 157rv, 3-3-1553; 1374, 117r; 118v-119r, 1-12-1557; 1377, 139v, 23-5-1559. Daar deze mr. Reynier Swyn bovendien in 's-Hertogenbosch optreedt namens *Anna Dircx dochter die huysvrouwe van Willem Jacopss, bergervaerder*, krachtens een machtiging door haar voor schepenen van Amsterdam verleend, gaat het hier ongetwijfeld om één en dezelfde persoon.

126 CD 295.

Raas Raassen (158) en weduwe van hertogelijke rentmeester Simon Bax[127]. De laatstgenoemde was op 7 mei 1550 overleden. Korte tijd daarna moet zijn weduwe in het huwelijk zijn getreden met Reynier Everswyn. Maria Raassen bracht een aanzienlijk vermogen mee. Zo had ze van Simon Bax een complex huizen aan de Wolvenhoek geërfd. In de gemene zetting van 1552 behoort zij tot procentgroep 2. De afwikkeling van de erfenis leidde overigens tot een conflict met de familie Bax, dat tenslotte op 3 maart 1553 minnelijk werd geschikt doordat Reynier een erfrente van 69 Rijnsgulden aan Jacob Bax, de broer van Simon Bax, gaf, met de genoemde huizen aan de Wolvenhoek als onderpand[128]. In 1562 verkocht hij de goederen aan de Wolvenhoek in ruil voor een erfcijns van 100 Rijnsgulden per jaar[129]. Na in Amsterdam en Brussel werkzaam te zijn geweest, woonde Reynier in het midden van de jaren zestig weer in zijn geboortestad. Hij ontpopte zich daar als een aanhanger van de reformatie en schijnt een belangrijke rol te hebben gespeeld bij de ondergrondse organisatie daarvan. In zijn huis werd eind juli 1566 een consistorie opgericht, waarvan hijzelf als ouderling deel ging uitmaken[130]. Veel getuigen die na het herstel van de orde in 1567 werden gehoord, merken hem als een van de belangrijkste gereformeerde leiders aan. De ineenstorting van de machtspositie van de gereformeerden in de stad, gemarkeerd door het vertrek van hun militaire leider Anthonie van Bombergen op 11 april 1567, was ook voor Everswyn aanleiding de stad te verlaten. Aanvankelijk bleef hij echter binnen de grenzen van de Nederlanden: volgens verschillende getuigenverklaringen uit mei en juli 1567 woonde hij op dat moment in Breda[131]. In mei 1567 had hij zich zelfs nog binnen de muren van 's-Hertogenbosch gewaagd en nota bene een onderhoud met de schout gehad[132]. De komst van de hertog van Alva in de Nederlanden in augustus 1567 luidde ook in 's-Hertogenbosch een periode van actieve vervolging in. Reynier Everswyn moet hebben ingezien dat hij lijf en leden niet langer zeker was en verliet de Nederlanden. Op 1 september 1568 werd hij door de Raad van Beroerten bij verstek veroordeeld tot verbanning en confiscatie[133]. Dat Everswyn in Brusselse kringen als de kwade genius achter de Bossche beroerten van 1566–1567 werd beschouwd, mag worden afgeleid uit de omstandigheid dat hij als enige van de Bossche ballingen werd uitgesloten van het Generale Pardon van 1574[134]. In de jaren zeventig schijnt Everswyn een actieve rol te hebben gespeeld in de Opstand[135]. Toen na de Pacificatie van Gent in 1576 het tij ook in 's-Hertogenbosch keerde, kon Everswyn naar zijn geboortestad terugkeren. In 1578 viel hem zelfs de eer te beurt om als eenenzestigjarige tot schepen te worden aangesteld. Gouverneur-Generaal Matthias van Oostenrijk benoemde dat jaar de schepenen. De aanstelling van enkele schepenen die als calvinisten en sympathisanten van de Opstand bekend stonden, onder andere ook Everswyn, moet aan de invloed van Oranje worden toegeschreven[136]. Van deze benoeming heeft Everswyn overigens niet lang kunnen genieten,

---

127 Zij was daarvoor reeds gehuwd geweest met Wynant Wynants, de broer van schepen Hieronymus Wynants (188).

128 GAH RA 1362, 156r-157v, 3-3-1553.

129 GAH RA 1381, 202r, 17-7-1562.

130 CD 295.

131 Ibidem, 295, 308.

132 Ibidem, 511.

133 ARAB RK, administratieve dossiers, reeks 1, nr. 130: *gedaighdt ende gebannen int particulier den iersten septembris xv^{c} lxviij: mr. Reynier Everzwyn.*

134 'Lyst van uitgeslotenen', 94.

135 VAN DEN BRAND, *750 jaar kasteel Boxmeer*, 190: op 30 oktober 1577 schreef *René Everswyn* vanuit Herpen een brief aan graaf Frederik van den Bergh te Nijmegen met betrekking tot de inname van het kasteel van Boxmeer.

136 PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, 166-167.

daar hij nog tijdens zijn ambtstermijn op 28 juni 1579 kwam te overlijden.

Op basis van de rekeningen van de rentmeester van de geconfisceerde goederen in het kwartier van 's-Hertogenbosch[137] kan worden achterhaald welke bezittingen Everswyn bij zijn vertrek in 1567 had moeten achterlaten. We zagen reeds dat Everswyn zeker niet hals over kop is gevlucht en eerst nog enige tijd in Breda heeft gewoond, alvorens het land te verlaten. Er mag dan ook van worden uitgegaan dat hij ook de tijd heeft gehad om zijn bezittingen zoveel mogelijk uit handen van justitie te houden. Roerende goederen, als bijvoorbeeld de inventaris van zijn woonhuis, waren al lang verdwenen toen de confiscatieambtenaren aan hun werk begonnen. Het grootste deel van de geconfisceerde goederen betreft renten, die op een instelling of onroerend goed waren gevestigd en die ter plaatse dienden te worden geïnd. Hoewel Everswyn ongetwijfeld de rentebrieven met zich heeft meegenomen, was hij niet meer in staat om de jaarlijkse inkomsten daaruit persoonlijk op te halen. De rentmeester van de geconfisceerde goederen legde dan ook beslag op de inkomsten uit deze renten. Daarnaast werd ook een klein aantal onroerende goederen in beslag genomen: een stuk land in Vught[138], een halve hoeve in Udenhout en een zestal kamers in 's-Hertogenbosch. De huizen aan de Wolvenhoek die zijn vrouw van Simon Bax had geërfd, had Everswyn al in 1562 verkocht. Of het gezin vervolgens in een huurhuis heeft gewoond of zich elders in de stad een huis heeft aangeschaft, is onbekend. Als dat laatste al het geval was, heeft Everswyn dat huis vóór zijn vertrek in 1567 alweer van de hand gedaan. Wel staat vast dat hij in december 1565 een stenen huis in Nieuwkuijk heeft gekocht[139]. Wat daarmee is gebeurd is vooralsnog onbekend.

De goederen van Reynier Everswyn die de rentmeester van de geconfisceerde goederen tenslotte in handen wist te krijgen, vormen derhalve zeker niet diens gehele bezit. Het is aannemelijk dat niet eens het grootste deel van zijn vermogen in handen van justitie is gekomen. Toch blijkt hij te oordelen naar de waarde van de geconfisceerde goederen, van alle verbannen Bosschenaren de rijkste[140]. Op basis van de rekeningen van de rentmeester van de geconfisceerde goederen kan worden achterhaald wat de jaarlijkse opbrengst van Reyniers geconfisceerde bezittingen was. Het belangrijkste bestanddeel werd gevormd door een aantal renten op de Staten van Brabant, op enkele huizen in 's-Hertogenbosch, op goederen van het Karthuizerklooster in Vught en op land in Waalwijk. Minstens twee van die renten stonden overigens op naam van zijn vrouw[141]. De totale jaarlijkse opbrengst van de geconfisceerde renten bedroeg 308 gulden en 9,5 stuivers. De overige onroerende goederen waren nog verpacht of werden door de rentmeester verhuurd en brachten bij elkaar in geld jaarlijks 71 gulden en 15 stuivers op; bovendien was de pachter van de hoeve in Udenhout nog verplicht een deel van de pacht in natura te betalen: rogge, boekwijt, gerst, boter, eieren, vlas en stro, ter waarde van ongeveer 3 gulden. In totaal brachten de geconfisceerde bezittingen van Reynier Everswyn jaarlijks 383 gulden en 4,5 stuivers op. Dat bedrag staat in schril contrast met het jaarinkomen van een gemiddelde ambachtsman: een metselaar verdiende rond 1570 ongeveer 70 gulden per jaar, terwijl

137 ARAB RK 609-611; 18338-18342; ARAB RB 193-194.

138 Waarschijnlijk is dit het stuk land buiten de Pickepoort, dat hij in 1560–1561 van de erfgenamen van Eva Bennincx had gekocht. GAH OA B67, 1560–1561, *vanden 60en penninck*.

139 GAH RA 1388, 115r, 4-12-1565.

140 SCHUTTELAARS, *Bossche Beroerten*, 174-176, 217.

141 In de rekening van de rentmeester van de Staten van Brabant in het kwartier van 's-Hertogenbosch over 1584 (ARAB RK 15779) komt een tweetal renten op Maria Raassen voor, waarvan de bedragen exact overeenkomen met twee renten uit de geconfisceerde goederen van Reynier Everswyn.

zijn knecht genoegen moest nemen met slechts 48 gulden[142]. Als we daarbij nog bedenken dat hij waarschijnlijk een belangrijk deel van zijn vermogen aan confiscatie heeft weten te onttrekken, is de conclusie des te meer gerechtvaardigd dat Reynier Everswyn in vergelijking met zijn vader intussen nog verder was gestegen op de vermogensladder en intussen tot de meest welgestelde Bosschenaren was gaan behoren. Hoe het hem tijdens zijn ballingschap financieel is vergaan, is onbekend. Na zijn terugkeer in 's-Hertogenbosch kreeg hij in ieder geval zijn geconfisceerde bezittingen weer terug. Hoewel zijn benoeming tot schepen in 1578 vooral als een politieke benoeming moet worden gezien, zal zeker ook zijn maatschappelijke positie hebben meegewogen.

Als tweede voorbeeld kiezen we voor schepen Frans Bogaert (25). Kort na zijn overlijden op 25 november 1562 werd een inventaris opgemaakt van de inhoud van zijn woonhuis. Hierbij werd vooral veel aandacht besteed aan de financiële bescheiden en eigendomsbewijzen die Bogaert in zijn huis bewaarde. Omdat een geauthentiseerd afschrift van die inventaris uit 1571 bewaard is gebleven[143], zijn we in staat de opbouw van het vermogen van Frans Bogaert aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Frans was rond 1493 geboren als zoon van Lambert (vanden) Bogaert en Margaretha, dochter van Jan Gyben de nestelmaker[144]. Lambert Bogaert (26) was in het rekeningjaar 1496–1497 rentmeester geweest, waarna hij tussen 1501 en 1521 zesmaal als schepen fungeerde. Tot aan zijn dood in 1526 was hij rector van het leprozenhuis. In de zettingslijsten van 1496–1512 is hij gemiddeld in procentgroep 10 te situeren. Behalve Frans had Lambert Bogaert nog meer kinderen, van wie er minstens twee de volwassen leeftijd bereikten. Jan Bogaert was rond 1492 geboren, bezocht een universiteit[145], was vicaris in Rosmalen en bezat een beneficie in de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch[146], in welke kerk hij in 1552 werd begraven[147]. Zijn zuster Catharina was nog in 1557 religieuze in het klooster van Sint-Elisabeth-Bloemenkamp, gelegen achter de Tolbrug in 's-Hertogenbosch[148].

Frans Bogaert trad vóór 1532 in het huwelijk met Adriana van Roy, dochter van de lakenkoper Lambert Maess alias van Roy. Zij was moeder van minstens één dochter, Lamberta en overleed vóór 1559[149]. Deze eerste echtgenote van Bogaert stamde niet uit een bekende Bossche familie. Diens tweede vrouw, met wie hij rond 1560 trouwde, was Catharina van Os, dochter van de toen reeds overleden Willem van Os (144), tussen 1519 en 1555 17 maal schepen van 's-Hertogenbosch. Uit de inventaris van zijn nalatenschap

142 Deze bedragen zijn berekend volgens de methode die Scholliers op basis van met name Antwerpse gegevens ontwikkelde: SCHOLLIERS, *Loonarbeid en honger*, 87-88. Voor gegevens over de daglonen van ambachtslieden in 's-Hertogenbosch: BLONDÉ, *De sociale structuren*, 210-216.

143 GAH, Collectie Provinciaal Genootschap, Collectie Van Zuylen, 266b.

144 GAH OAA 7851, 286v. In een akte uit 1548 wordt deze Jan Gyben als *Johannes Gysberti vanden Hoevel* aangeduid (GAH RA 1349, 98r).

145 Hij komt niet voor in de universiteitsmatrikels. Toch wordt hij steevast als *magister* aangeduid.

146 BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, nr. 2722.

147 SMITS, *De grafzerken*, 26.

148 GAH RA 1375, 33v, 19-11-1557. Dit is de enige vermelding die ik van haar vond. In de door Schutjes gepubliceerde namenlijsten van zusters komt ze niet voor. Daar de eerste omvangrijke lijst bij Schutjes uit 1562 dateert (hoewel Schutjes abusievelijk de datering 1552 geeft), is het waarschijnlijk dat Catharina Bogaert tussen 1557 en 1562 is overleden. Vergelijk: VAN SASSE VAN YSSELT, 'De biechtvader', 273.

149 AILB, rekening 1532–1533: inschrijving van *Adriana uxor Frans Bogart*; rekening 1543–1544: inschrijving van *Lamberta filia Frans Bogart*; rekening 1561–1562, *faulten van dootsculden*: *Adriana uxor Frans Boegart.*

kan worden opgemaakt dat Frans Bogaert ooit handelaar in wollen lakens was geweest[150]. Bovendien had hij ook buiten 's-Hertogenbosch een bestuurlijke functie bekleed: hij was drossaard van Geel geweest[151]. Frans Bogaert was in 1532, 1537, 1538, 1548, 1552, 1556, 1557 en 1560 schepen van 's-Hertogenbosch en hij fungeerde bovendien vanaf 15 april 1545 tot aan zijn dood of tot kort daarvoor als Heilige-Geestmeester[152].

Hoe vermogend was hij gedurende zijn leven? In de huishuurwaardebelasting van 1547 komt hij niet voor, wellicht omdat hij op dat moment nog als drossaard in Geel actief was. In de gemene zetting van 1552 behoort hij tot procentgroep 2. Frans Bogaert blijkt erin geslaagd te zijn om de vermogenspositie van zijn vader aanzienlijk te overtreffen; hij behoorde tot de meest welgestelde Bosschenaren. Bij zijn dood in 1562 liet Frans Bogaert dan ook een aanzienlijk vermogen na. Dankzij het bewaard gebleven afschrift van de boedelinventaris is het mogelijk de opbouw van dat vermogen aan een nader onderzoek te onderwerpen. De inventaris bestaat uit een zestal componenten:

(1) een opsomming van het geld dat in het huis werd aangetroffen. Omrekening van de vele verschillende munteenheden levert een totaalbedrag van maar liefst 3.761 gulden op;
(2) de inhoud van het laatste, lopende *manuael* of *schultboeck*, waarin Frans zijn lopende financiële zaken registreerde;
(3) een opsomming van het zilverwerk dat in het huis werd aangetroffen;
(4) een beschrijving van het archief van Frans Bogaert, met vermelding van rentebrieven, eigendomsbewijzen, kwitanties, oude rekeningboeken etc.;
(5) een opsomming van de kledingstukken die in het huis werden aangetroffen;
(6) een opsomming van de overige huisraad.

In het onder (2) genoemde manuaal staan de lopende inkomsten opgetekend, evenals de openstaande vorderingen. De meeste posten in het manuaal corresponderen met eigendomsbewijzen uit het onder (4) genoemde archief. Frans Bogaert bewaarde alle belangrijke bescheiden in 65 dozen[153]. Op elke doos had hij in het kort geschreven waarop de inliggende stukken betrekking hadden[154]. Hij bezat meer dan 60 rentebrieven, gevestigd op uiteenlopende instellingen en onroerende goederen: op de domeinen in Brabant, de Staten

150 GAH, Collectie Provinciaal Genootschap, Collectie Van Zuylen, 266b: ... *twee rekenboecken te wylen hy met wullen laecken omginck gemaeckt.*

151 Ibidem, *Item inden iersten bevonden verscheyden rekeninge met munimenten daer op stont gescreven aengaende de rekeninge by Bogaert gedaen te wylen hy drossaert van Geel wass...*; AILB, rekening 1543–1544: tussen 15 maart en 13 april 1544 zonden de proosten van de Broederschap een bode naar Geel om *Frans Boegart de inthimatie te doen om het crensken te ontfangen.*

152 GAH OA 574a, 24v; daar juist de rekeningen van het H.Geesthuis over de jaren 1559–1560 en 1560–1561 ontbreken, is niet geheel duidelijk of Frans Bogaert tot aan zijn overlijden H.Geestmeester bleef, of dat hij die functie kort daarvoor reeds had overgedragen aan Goyaert Lombaerts (123). Lombaerts is een van de personen die nog geen drie weken na het overlijden van Frans Bogaert een inventaris van diens goederen op laten stellen en wordt dan al als H.Geestmeester aangeduid.

153 De weduwe van Frans Bogaert heeft uitdrukkelijk verklaard *egeenen meere oft andere goedens, titule, brieven, munimenten ende instrumenten te weten recouvreren ofte tegenwoirdelyck te wysen voirder oft anderssins dan die byden executorien geinventariseert oft bevonden zyn geweest...*

154 Onder deze bescheiden werden overigens ook stukken gevonden die betrekking hadden op de vervulling door Frans Bogaert van de functies van drossaard van Geel en H.Geestmeester in 's-Hertogenbosch en ook nog enkele rekeningboeken van zijn vader met betrekking tot diens functie van rector van het leprozenhuis.

van Brabant, de stad 's-Hertogenbosch, de stad Antwerpen en op vele particuliere goederen. De jaarlijkse opbrengst uit al deze rentebrieven bedroeg maar liefst 1.228,3 gulden en 4 mud rogge. Daarnaast bezat hij een groot aantal onroerende goederen in stad en Meierij, die hij voor een belangrijk deel verhuurde en verpachtte. Naast het huis aan de Papenhuls in 's-Hertogenbosch, dat hij zelf bewoonde, bezat hij nog (delen van ?) twee huizen in de Vughterstraat, één in de Sint-Jorisstraat, één Achter de Mandemakers en een oliemolen op het Hinthamereind. Ook bezat hij hoeves in Helvoirt, Liempde, Gestel, Wolfwinkel onder Sint-Oedenrode, Ravels bij Turnhout en land in onder andere Maren, Empel, Oisterwijk en Esch. De pachtsom is variabel, maar in het jaar voor zijn dood bracht het verhuren van onroerend goed Frans Bogaert meer dan 500 gulden op en bovendien 44 mud rogge en kleinere hoeveelheden gerst, boter, eieren en vlas. Ook werd in zijn nalatenschap een obligatie van 3.200 gulden gevonden, getekend door Jacob Bax. De jaarlijkse opbrengst van het vermogen van Frans Bogaert bedroeg meer dan 1.700 gulden. Bovendien beschikte hij over een grote hoeveelheid baar geld.

Ook de inboedel van zijn woonhuis roept het beeld op van een zeer welvarend man. Zijn garderobe kenmerkte zich door exquise stoffen en fraaie kledingstukken als: *eenen swartten tabbart met fluweel geboirt, met een clier voer, met genetten achter, met catten vellen gevoedert*; *eenen zwartten diamasten tabbart met een colier ende flueel geboert* en *eenen swartten laecken tabbart met fluweel geboert ende gevoedert met sattyn*. Hij beschikte over drie harnassen en een heel arsenaal aan wapentuig. Honderden meubelstukken en gebruiksvoorwerpen worden opgesomd. Ook schilderijen en andere kunstvoorwerpen vindt men in de inventaris: *een geschildert boertken in hout, daer inne geconterfeyt onse lieve vrouwe met haer kindeken*; *drye geschilderde brieffkens*; *een boert van Ste. Jeronimus*; *een boert vande doot*; *een boert vande drye coninghen*; *een boert van Ste. Cristoffel*; *drye beeldekens te wetene onsen lieven vrouwe, Maria Magdalena ende Ste Cristoffel*; *eenen conterfeytssel van Boogaert ende zyn ierste huysvrouwe*; *een affneminghe vande cruys geschildert*; *eenen Jeronimus geschildert*; *een hooch cantoor met een geschildert Marienbeldeken daer op staende met een wit cleyken*; *een taeffereel van tvrouken opten puth*. Uit de inventaris van zijn nalatenschap blijkt onomstotelijk dat Frans Bogaert een zeer vermogend man was, die verzekerd was van een zeer groot jaarlijks inkomen. Over de andere kant van de medaille, de mate waarin Bogaert zelf financiële verplichtingen met derden is aangegaan, weten we weinig. Vooralsnog mag worden aangenomen dat Frans Bogaert een zeer welgesteld man was, die er een luxueuze levensstijl op nahield.

De voorbeelden van Reynier Everswyn en Frans Bogaert kunnen hier volstaan. De meerderheid van de bestuurlijke elite was net als deze twee schepenen vermogend tot zeer vermogend. In veel gevallen zal de opbouw van het vermogen, grotendeels belegd in renten en onroerende goederen, vergelijkbaar zijn geweest[155]. Een aanzienlijk en vast jaarlijks inkomen was op die manier verzekerd. Een dergelijke inkomenspositie maakte het deze mensen mogelijk telkens een jaar lang een groot deel van de beschikbare tijd te besteden aan de onbezoldigde functie van schepen.

8.6. CONCLUSIE

Op basis van een aantal belastinglijsten is het mogelijk gebleken méér dan een indruk te

155 De vele transacties van onroerende goederen en renten, waarmee het Bossche schepenprotocol jaarlijks is gevuld, ondersteunen deze conclusie.

krijgen van de vermogensverhoudingen van een groot deel van de inwoners van de stad 's-Hertogenbosch, met uitzondering van geestelijke instellingen en een grote groep paupers. Hoewel de bronnen kwantitatief en kwalitatief zeker niet gelijkelijk over de periode 1500– 1580 zijn verdeeld, maar (merkwaardig genoeg) naarmate de tijd vordert minder in aantal en kwaliteit worden, tekent zich toch voor die hele periode het beeld af dat de vermogenselite en de bestuurlijke bovenlaag in belangrijke mate blijken samen te vallen. Een grote meerderheid van de bestuurders behoort in de belastinglijsten tot de maatschappelijk-financiële toplaag. En misschien nog belangrijker: geen enkele bestuurder kan tot de laagste regionen of zelfs maar de onderste helft van de groep belastingbetalers worden gerekend. Natuurlijk waren er ook schepenen en rentmeesters die niet tot de absolute vermogenstop behoorden, maar lager dan de gegoede middenklasse zijn deze personen toch niet te situeren. Een en ander betekent natuurlijk niet dat iedere rijke Bosschenaar een bestuurlijke functie heeft vervuld. In de eerste plaats golden strenge regels over de mate van verwantschap die binnen de schepenbank was toegestaan. Dit leidde ertoe dat in de meeste gevallen uit een gezin slechts één zoon in het stadsbestuur zitting kon nemen, hoewel zijn broers over vergelijkbare vermogens beschikten[156]. Velen die tot de vermogenselite behoorden, waren bovendien als handelaar actief en verbleven derhalve beroepshalve langere periodes buiten de stad. Wanneer rijke kooplieden al zitting in de stadsregering ambieerden, zal dat vooral na hun actieve handelsloopbaan zijn geweest. Hoewel in dit opzicht de gegevens summier zijn, lijkt het grootste deel van de bestuurders niet zelf actief een beroep te hebben uitgeoefend, maar van de inkomsten van het eigen vermogen te hebben geleefd. De voorbeelden van Reynier Everswyn en Frans Bogaert tonen aan dat verstandige, gespreide belegging van het geërfde of zelf vergaarde vermogen in allerlei vormen van renten, cijnzen en onroerend goed een aanzienlijk jaarlijks inkomen opleverde, voldoende om een luxueus leven te kunnen leiden. Deze renteniers beschikten over middelen en tijd om zich een heel jaar achtereen, en dat meestal herhaalde malen, intensief en onbetaald aan het stadsbestuur te wijden. Het Bossche stadsbestuur vertoont in de zestiende eeuw sterk plutocratische trekken: de bestuurders komen voor het grootste deel voort uit de vermogenselite. Van een plutocratie in de zin dat alléén de allerrijksten het bestuur in handen hadden, is evenwel geen sprake. Een groot vermogen alleen was niet voldoende om tot de schepenbank door te dringen; sociale acceptatie door de kring van bestuurders was evenzeer een onmiskenbare voorwaarde. De vele huwelijken tussen snelle stijgers op de vermogensladder en telgen van oude bestuursfamilies blijken de meest gangbare en voor ons best traceerbare route naar die sociale acceptatie. Het bestuurssysteem van 's-Hertogenbosch bleef door de permanente instroom van nieuwe rijken in bestuurlijke kringen grotendeels gevrijwaard van interne spanningen en factievorming. Het enige geval van manifeste tegenstellingen binnen de schepenbank deed zich voor aan het einde van de jaren zeventig van de zestiende eeuw en werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door externe ontwikkelingen op politiek én religieus gebied. Hoewel er zich tussen 1500 en 1580 ongetwijfeld vaker latente spanningen binnen het schepencollege zullen hebben voorgedaan, zijn die verder nooit manifest geworden. Spanningen op het bestuurlijke vlak deden zich overwegend voor op twee andere vlakken: de verhouding tussen stad en landsheerlijk gezag en de verhouding tussen *de heren van de raad* en de rest van de stadsbevolking, de *gemene man*, in de stadsregering vertegenwoordigd door de stemhebbende ambachtsdekens.

156 Zie: p.216-217.

hoofdstuk 9

UNIVERSITAIRE VORMING VAN DE BESTUURLIJKE ELITE

Vanaf de late middeleeuwen is er sprake van een toename van het aantal universitair geschoolden in de verschillende bestuurslagen van de Nederlanden, zowel op landsheerlijk, gewestelijk als locaal niveau[1]. Aanvankelijk steeg het aantal academici vooral onder de ambtenaren; deze algemene tendens is ook waarneembaar bij stedelijke ambtenaren als pensionarissen en secretarissen. Voor steden als Leuven en Antwerpen is reeds aangetoond dat daarnaast ook een toenemend aantal locale bestuurders een al dan niet afgeronde universitaire studie achter de rug had[2].

In dit hoofdstuk komen de academisch gevormde Bosschenaren aan de orde, vooral degenen die na hun studie deel gingen uitmaken van het stedelijk bestuur. Na een inleiding over opleiding en financiering van de studie in de zestiende eeuw wordt eerst uitgebreid ingegaan op Bosschenaren die zich in de periode 1500–1580 aan verschillende universiteiten in Europa als student lieten inschrijven. Van de gehele groep van Bossche studenten komt een aantal aspecten aan de orde. Binnen het kader van dit onderzoek is een uitputtende analyse evenwel niet ondernomen. Van die Bosschenaren die zowel een universiteit bezochten als deel van het stedelijk bestuur uitmaakten, als bestuurder (schepen, rentmeester) of als hoge functionaris (pensionaris, secretaris), is een dergelijke analyse

1 VAN BUYTEN, 'Bureaucratie en bureaucratisering'; BOONE, 'Les juristes'; DE RIDDER-SYMOENS, 'Possibilités de carrière'. Eenzelfde tendens deed zich buiten de Nederlanden voor. Zie bijvoorbeeld voor het Duitse Rijk: SCHILLING, 'Wandlungs- und Differenzierungsprozesse'; HERBORN, 'Der graduierte Ratsherr'; WRIEDT, 'Amtsträger in norddeutschen Städten'.

2 DE RIDDER-SYMOENS, 'De universitaire vorming'. Mevrouw De Ridder-Symoens voerde bovendien een op dezelfde leest geschoeid onderzoek uit naar een territoriale schepenbank, die van Ukkel: DE RIDDER-SYMOENS, 'Ukkelse schepenen'.

daarentegen wel gemaakt. Met name aard en omvang van de groep academici binnen de bestuurlijke elite en de evolutie daarvan tussen 1500 en 1580 staan in dit hoofdstuk centraal.

9.1. STUDIE EN STUDIEFINANCIERING

Voor elementair onderwijs kon men in 's-Hertogenbosch terecht bij een van de 'kleine' of Dietse scholen, waar zelfstandig opererende schoolmeesters hun leerlingen de grondbeginselen van lezen, schrijven en rekenen bijbrachten en bovendien enig godsdienstonderricht boden[3]. Ook bestond er – in ieder geval voor een korte periode in het midden van de jaren twintig van de zestiende eeuw, maar wellicht ook eerder en later – de gelegenheid zich te bekwamen in de Franse taal[4]. Meisjes konden bij particuliere schoolmeesteressen of bij de begijnen lessen volgen, waarbij ze naast lezen, schrijven en rekenen ook nuttige handwerken leerden[5]. Een aanzienlijk deel van de Bossche bevolking, met uitzondering van de allerarmsten, beheerste op zijn minst de basisprincipes van het lezen, schrijven en rekenen[6].

De aangewezen instantie om meer dan alleen die basisvaardigheden te leren, was een 'grote' of Latijnse school. 's-Hertogenbosch kende in de zestiende eeuw een bloeiende Latijnse school, terwijl ook verschillende jonge Bosschenaren elders Latijnse scholen bezochten[7]. Ondanks de negatieve ervaringen van Erasmus (1469–1536), die er waarschijnlijk van 1485 tot 1487 leerling was geweest[8], stond de Bossche Latijnse school hoog aangeschreven en trok zij ook vele leerlingen van buiten de stad, met name uit de Meierij, maar ook uit verder verwijderde streken. Zo bezocht bijvoorbeeld de beroemde cartograaf Gerard Mercator (1512–1594), afkomstig uit het Vlaamse Rupelmonde, in zijn jeugd de Bossche Latijnse school[9]. Verschillende auteurs uit het begin van de zeventiende eeuw spreken van 1.000, zelfs 1.200 leerlingen[10]. Hoewel deze aantallen niet met bronnen kunnen worden gestaafd, mag aangenomen worden dat de Bossche Latijnse school gedurende de zestiende eeuw steeds een groot aantal leerlingen telde. De opleiding op deze school stond vooral in het teken van het leren lezen en schrijven van Latijn en diende als voorbereiding op het onderwijs aan de artes-faculteit van een universiteit. Er mag dan ook van worden uitgegaan dat vrijwel alle Bossche universiteitsstudenten hun voorbereidende schoolopleiding aan de Latijnse School van hun woonplaats hebben ontvangen[11].

Persoonlijke getuigenissen van Bossche studenten uit de zestiende eeuw over het

---

3 NAUWELAERTS, *Latijnse school*, 54-59. Nader prosopografisch onderzoek naar de personen van die schoolmeesters is gewenst en zou mijns inziens vele nieuwe inzichten opleveren.

4 Ibidem, 59-62.

5 Ibidem, 68-70.

6 Zie voor de onderwijssituatie in de Meierij aan het einde van de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw: ROOSENBOOM, *De dorpsschool in de Meierij*, 30-33.

7 Bijvoorbeeld in Hoogstraten: NAUWELAERTS, *Latijnse school*, 49.

8 Ibidem, 51-52, 196. Erasmus woonde in bij de Broeders van het Gemene Leven, maar bezocht ongetwijfeld de Latijnse school.

9 Ibidem, 49.

10 Ibidem, 5, 48. Blijkens de haardentelling van 1526 woonden bij de Broeders van het Gemene Leven in totaal 124 scholieren in: VAN HAMMEN Nz. en SASSEN, 'Telling der huizen', 225. Ter vergelijking: de Leuvense studentenpopulatie telde in de eerste helft van de zestiende eeuw meer dan 2.000 personen.

11 NAUWELAERTS, *Latijnse school*, 50-51.

onderwijs dat ze hebben genoten zijn nauwelijks overgeleverd[12]. Om toch inzicht te krijgen in het onderwijs dat een student vóór zijn inschrijving aan een universiteit volgde, maken we hier gebruik van de persoonlijke aantekeningen van de Gentenaar Marten Snouckaert (1514–1569?)[13]. Zijn vader had rechten gestudeerd in Leuven, was notaris bij de Raad van Vlaanderen geworden en in 1517 tot griffier van de stad Brugge benoemd. Op vijfjarige leeftijd ging Marten in Brugge naar een school om te leren lezen; al voor zijn zevende verjaardag ging hij naar een andere school, waar hij schrijfonderricht genoot en zich onder leiding van verschillende meesters in het Latijn begon te bekwamen. Van zijn achtste tot zijn elfde jaar kreeg hij op humanistische leest geschoeide lessen in het Latijn. Van 1525 tot en met 1528 verbleef hij bij een schoolmeester te Rijsel, om ook de Franse taal onder de knie te krijgen. Dat lukte echter niet, omdat *de Walen gheen Walsch en mochten spreken, noch de Vlaminghen gheen Vlaemsch*: er werd blijkbaar slechts Latijn gesproken. Daarop volgde hij een jaar lang lessen aan de school van de Broeders van het Gemene Leven in Gent. Op vijftienjarige leeftijd tenslotte ging Marten naar Leuven om aldaar de artes-studie aan te vangen. Deze telg uit een gegoede familie had derhalve reeds tien jaar lang onderwijs genoten, toen hij in Leuven aan zijn universitaire studie begon. Veel Bossche studenten, zeker uit gegoede kringen, zullen een soortgelijke vooropleiding hebben genoten.

Over de opleiding van één Bosschenaar, die weliswaar geen universiteit bezocht, maar carrière maakte in de handel, zijn we beter ingelicht. Herman Pottey(e) (1543–1574), zoon van de welgestelde[14] Bossche lijnwaadkoopman Herman Pottey(e), heeft namelijk een korte levensbeschrijving nagelaten[15], waarin ook zijn schoolopleiding ter sprake komt. Kort na zijn zesde verjaardag begon Herman de school van meester Arnt Tsoens[16] te bezoeken, *betwelck ick continerweerden alle dage 4 jaeren lanck ende leerde aldaer leesen, schrijven, een luter beginsel van Latin, wat Franchoys spreeken ende chijferen*. Tussen zijn tiende en vijftiende jaar was hij in de leer bij een schoenmaker. Op zondagen en heiligendagen bezocht hij echter nog steeds de school van meester Tsoens *om niet te vergetten dat ick geleert hadde*. Na het overlijden van zijn vader in 1553 ging hij in de leer bij een neef in Antwerpen, die handelaar in ijzerwaren was. Over een verdere schoolopleiding lezen we dan niets meer. Wel bekwaamde Herman zich verder in de handelspraktijk; daartoe verbleef hij onder andere twee jaar bij een Doornikse koopman, mede *om Franchoys te leeren*. Herman eindigde zijn leven als filiaalhouder van de Antwerpse firma Della Faille in Londen[17]. Hij heeft vier jaar lang dagelijks en vervolgens nog gedurende vijf jaar minstens één dag per week onderwijs genoten. Een ambachtelijke leertijd en een schoolopleiding hoeven elkaar derhalve zeker niet uit te sluiten. De opleiding die Herman Pottey

---

12 GAH OA A447, *Informatie begonst te nemen ... 1555*: in dit register, dat getuigenverklaringen bevat in verband met een langdurig proces tussen 's-Hertogenbosch en Lier over de ossenstapel, verklaart Adriaen Dircx van Gestel: *dat hy hier* [in 's-Hertogenbosch] *es geboren ende altoes gewoont heeft, behalven dat hy vyff oft zesse jaeren buyten ter scholen es geweest om latyn ende walssch te leeren.*

13 Het navolgende is gebaseerd op: VANDERMEERSCH, 'Een uitzonderlijk document'.

14 Bij de gemene zetting van 1552 behoort hij tot procentgroep 8.

15 Deze 'mémoires' van Herman Pottey zijn uitgegeven in: BRULEZ, *De firma della Faille*, 559-567.

16 *Meester Arnt Zoens scoelmeester*, woonachtig in de Putstraat behoorde bij de gemene zetting van 1552 tot procentgroep 48-50. Zie ook: GAH RA 1310, 159v-160v, 4-6-1529: Arnt Zoons zoon van wijlen Arnts Zoons; GAH RA 1361, 331r-332r, 13-3-1553: Arnt Zoenst; GAH Collectie Doop-, Trouw- en Begraafboeken 2 199v, 22-9-1573: Eercken, Aert Soens weduwe treedt op als doopgetuige.

17 JONGBLOET-VAN HOUTTE ed., *Brieven ... Daniel van der Meulen* I, 203.

heeft genoten, kan wellicht model staan voor de vele Bosschenaren uit ambachts- en handelsmilieus die nooit een universiteit bezochten.

Daar Herman Pottey niet was voorbestemd om te studeren, bestond voor hem niet de noodzaak de plaatselijke Latijnse school te bezoeken. De vele leerlingen die op die school werden opgeleid, zullen voor een aanzienlijk deel wel zijn doorgestroomd naar een universiteit, met name naar de enige universiteit die de Nederlanden in die tijd rijk waren, die van Leuven. Daarom zal in het navolgende vooral op de opleiding aan de Leuvense universiteit worden ingegaan. Grosso modo gaat het verhaal echter ook voor andere universiteiten op[18]. Wie de lessen aan de Leuvense universiteit wilde volgen moest *suppoost* worden, dat wil zeggen zich aan de rechtsmacht van de universiteit onderwerpen. Daartoe moest men zich binnen twee weken na aankomst in Leuven aanmelden bij de rector. Na aangetoond te hebben het Latijn te beheersen, na betaling van het inschrijvingsgeld en aflegging van de eed van gehoorzaamheid aan de statuten, schreef de rector de naam, geboorteplaats en/of bisdom en soms nog andere gegevens van de nieuwe Leuvense student in het *Liber intitulatorum*. Daarmee behoorde de student tot de universitaire gemeenschap en genoot hij alle daaraan verbonden voorrechten[19].

De Leuvense universiteit kende vier faculteiten: naast de basisfaculteit van de vrije kunsten of *artes* waren dat de faculteiten van de theologie, het kanoniek en civiel recht en de medicijnen[20]. Om tot een van de drie laatste te worden toegelaten, moest eerst de artesfaculteit worden doorlopen. In de praktijk werd die eis overigens door veel rechtenstudenten niet nageleefd: ondanks protesten van de artesfaculteit kon men, mits men voldoende Latijn kende, zonder vooropleiding in de artes aan de rechtenstudie beginnen[21]. In de vijftiende en zestiende eeuw duurde de artes-opleiding 2,5 jaar en behelsde een volledige cursus in de filosofie: logica, fysica, metafysica en ethica. Deze faculteit gold als een schakel tussen het middelbare onderwijs en de meer gespecialiseerde faculteiten. Zeker wanneer een student reeds een gedegen vooropleiding had genoten, hoefde hij niet noodzakelijkerwijs de volledige artescursus te volgen en was een afronding van de artesstudie in kortere tijd mogelijk[22]. Een student werd in eerste instantie *baccalaureus*, vervolgens *licentiatus* en tenslotte *magister artium*. Het bereiken van het licentiaat was de belangrijkste stap, het magisterschap was in wezen slechts een formaliteit. Ook licentiaten die formeel nooit de graad van meester in de vrije kunsten hadden behaald, voerden toch steeds de titel van *magister artium*. Van oudsher was de officiële minimumleeftijd voor het behalen van de verschillende graden achtereenvolgens veertien, achttien en negentien jaar[23].

---

18 Voor een uitgebreide algemene inleiding op de geschiedenis van de Europese universiteiten: DE RIDDER-SYMOENS ed., *A history of the university* I-II.

19 *De universiteit te Leuven*, 46.

20 Ibidem, 28-29, beschouwt het canoniek recht en het civiel recht als twee afzonderlijke faculteiten. Andere auteurs beschouwen de beide rechtsopleidingen als één rechtsfaculteit.

21 DE MAESSCHALCK, 'Tuchtproblemen met rechtsstudenten', 193-194. Voor de universiteit van Orléans, die alleen een rechtenfaculteit bezat, staat vast dat 78,5% van alle Brabanders die daar in de vijftiende en zestiende eeuw studeerden elders een artesfaculteit had bezocht. Slechts 60% beschikte echter daadwerkelijk over de titel van *magister artium*. Zie: DE RIDDER-SYMOENS, 'Brabanders', 212.

22 ADRIAENSSEN, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 240, 275-281: hij noemt het uitzonderlijke voorbeeld van de Bekenaar Jan Goropius Becanus, die zich na een opleiding aan de Bossche Latijnse School op 31 augustus 1538 in Leuven liet inschrijven en reeds op 27 maart 1539 promoveerde tot licentiatus artium, als derde van zijn lichting. Daarbij dient opgemerkt dat Goropius Becanus bij inschrijving al ruim negentien jaar oud was, hetgeen betrekkelijk oud was voor een beginnend artesstudent.

23 *De unversiteit te Leuven*, 71-73; NBS 46-47.

In werkelijkheid lag de gemiddelde leeftijd waarop studenten zich inschreven in Leuven rond de vijftien à vijftien-en-een-half, zodat velen rond hun achttiende jaar de artesstudie zullen hebben voltooid[24].

Veel studenten volstonden met het volgen van het universitaire onderwijs gedurende een bepaalde periode, zonder ooit een titel te behalen: voor hun maatschappelijke toekomst was een algemene universitaire vorming voldoende[25]. Het kwam overigens niet zelden voor dat dergelijke studenten zich toch de titel van *magister* toeëigenden[26]. Slechts een derde van de studenten die aan de artesstudie begonnen, maakte die studie ook af[27]. Velen van hen beschouwden hun opleiding met het behalen van de titel van meester in de vrije kunsten als voltooid. Voor veel geestelijken was die titel voldoende om op bescheiden wijze carrière te maken binnen de kerk[28]; leken kwamen ermee in aanmerking voor functies als klerk, secretaris of schoolmeester. Studenten met grotere ambities – het gaat dan om slechts 10 tot 20% van alle artesstudenten[29]– zetten hun studie voort aan een van de drie hogere faculteiten. De medische faculteit was qua studentenaantal steeds de kleinste. In de vijftiende eeuw duurde de opleiding tot geneesheer zes jaar, begin zeventiende eeuw drie jaar, waarbij men achtereenvolgens de graden *baccalaureus, licentiatus* en *doctor* behaalde. Ook hier was de studie in feite voltooid met het behalen van het licentiaat. Mede door de hoge kosten die aan de promotie tot doctor verbonden waren, hebben slechts weinigen die laatste stap gezet[30].

De juridische faculteit was in Leuven opgedeeld in afdelingen voor kanoniek en civiel recht. Aanvankelijk duurde de cursus van het baccalaureaat drie jaar; na nog eens drie jaar kon men tot licentiaat promoveren. Vanaf 1617 nam de totale rechtenstudie nog maar vier jaar in beslag; de studie in één van beide rechten kon in drie jaar worden voltooid. Meestal was de licentiaatstitel – wanneer die titel in beide rechten werd behaald spreken we van een *juris utriusque licentiatus* – het eindpunt van de rechtenstudie. Promotie tot doctor in de rechten was in wezen een formaliteit, die echter zeer hoge kosten met zich meebracht[31]. Tenslotte kende Leuven een theologische faculteit. In de vijftiende eeuw duurde de opleiding tot theoloog elf tot twaalf jaar. Na vijf of zes jaar kon men *baccalaureus cursor* of *biblicus* worden, hetgeen gepaard ging met de kruinschering en de lagere wijdingen. Een jaar later werd de theologiestudent *baccalaureus sententiarius*, weer een semester later *baccalaureus formatus*, om tenslotte vier jaar later licentiaat te worden, mits hij intussen een hogere wijding had ontvangen. In de loop van de tijd werd de studieduur ingekort: rond 1560 kon men na vier en een half jaar al *baccalaureus cursor* worden, in 1600 werd de totale studietijd teruggebracht tot zeven en een half jaar. Slechts weinigen brachten het, wederom door de hoge kosten, tot *sacrae theologiae doctor*[32].

Een student verbleef jarenlang in een vreemde stad, ver weg van zijn familie en vertrouwde omgeving. De vraag dient zich aan op welke wijze studenten hun verblijf aan een uni-

---

24 VAN BELLE, 'La faculté des arts de Louvain', 46; RIDDERIKHOFF, 'De studenten', 5.
25 DE RIDDER-SYMOENS, 'Universiteitsgeschiedenis', 100.
26 TRIO, 'A medieval students confraternity', 23-24.
27 RIDDERIKHOFF, 'De studenten', 11.
28 Van de Noordbrabantse pastoors uit de periode 1400–1570, die een universitaire studie begonnen, heeft Bijsterveld vastgesteld dat 47,9% geen graad behaalde, dat 16% alleen *magister* werd, dat nog eens 20% alleen een graad in de *artes* behaalde en dat 16,2% aan een van de hogere faculteiten wist te promoveren: BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 198.
29 Ibidem, 147, 151.
30 *De universiteit te Leuven*, 79-85.
31 Ibidem, 86-90.
32 Ibidem, 91-96.

versiteit wisten te bekostigen. Zowel de studie (inschrijfgeld, kosten voor lesmaterialen, kosten van promoties) als het verblijf (onderkomen en voeding) brachten immers aanzienlijke kosten met zich mee. De Ridder-Symoens heeft vastgesteld dat de jaarlijkse uitgaven van een gemiddelde student aan studie en levensonderhoud in de vijftiende en zestiende eeuw ongeveer vergelijkbaar zijn met het jaarinkomen van een geschoold vakman of een stadsfunctionaris[33]. Studenten konden hun opleiding op verschillende manieren bekostigen. Hoewel juist daarover zeer weinig bekend is, zal ondersteuning door de eigen familie voor een groot deel van de studentenpopulatie de belangrijkste bron van inkomsten zijn geweest: sommige ouders betaalden de studie van hun kinderen met baar geld[34]; anderen verzekerden hun kinderen van een vast jaarlijks inkomen door geld te beleggen in lijf- en erfrenten[35]; veel studenten zullen waarschijnlijk bovendien nog vóór het overlijden van hun ouders hun erfdeel hebben geconsumeerd. Ook geestelijke en charitatieve instellingen konden een studie (gedeeltelijk) subsidiëren[36]. Daarnaast bestonden studiebeurzen in allerlei vormen[37], die meestal slechts een deel van de studiekosten dekten[38]. De opbrengsten van kerkelijke beneficies waren weer een ander middel om een universitaire studie te bekostigen. Houders van kerkelijke beneficies, ook van beneficies waaraan een zielzorgtaak was verbonden, hadden het recht om maximaal zeven jaar elders te studeren zonder de boete die op absentie stond te hoeven betalen, mits zij voor een geschikte vervanger zorgden, die de aan het beneficie verbonden verplichtingen vervulde. De eigenlijke beneficianten behielden gedurende die tijd de opbrengsten van hun beneficie[39]. Door deze regel zouden kerkelijke beneficies in de praktijk vaak als een soort studiebeurs zijn gebruikt. Al verdienen omvang en aard van deze praktijk nader onderzoek, voor 's-Hertogenbosch en omgeving kan worden vastgesteld dat in een aantal gevallen kerkelijke beneficies inderdaad als een vorm van studiefinanciering zijn benut[40]. Daar slechts de status van clericus[41] vereist was om een beneficie te bezitten, bestond de mogelijkheid om met de opbrengsten daarvan te gaan studeren, na afsluiting van de studie het beneficie op te geven en verder als leek carrière te maken. De Bossche schepen Jacob Craen (55) was tijdens zijn studie in

---

33 DE RIDDER-SYMOENS, 'Universiteitsgeschiedenis', 100-101. Zij baseert zich vooral op gegevens met betrekking tot de luxe-universiteit van Orléans, maar stelt nadrukkelijk dat voor andere universiteiten soortgelijke conclusies gerechtvaardigd zijn.

34 GAH RA 1285, 507v, 28-2-1515: Gerit Willems van Wyck (187), in 1510 schepen van 's-Hertogenbosch geweest, emancipeert zijn zoon Joest, *suppositum et scolarem almæ universitatis Lovaniensis* en geeft hem bovendien een bedrag van 40 gulden *in subsidium sui studii*. Dat bedrag was overigens niet toereikend om de kosten van een volledige artesstudie te dekken; van verdere transacties tussen vader en zoon Van Wyck zijn geen sporen gevonden. Deze Joest, die op 31 augustus 1512 als *Judocus Gerardi de Buscoducis* in Leuven werd geïmmatriculeerd, wordt vanaf 1522 in de Bossche schepenprotocollen als *magister* aangeduid. Emancipatie houdt in dat de wettelijke voogd, meestal de vader, een kind nog voor het bereiken van de meerderjarige leeftijd handelingsbekwaam verklaart.

35 Zie bijvoorbeeld p.335-336 voor de inspanningen die Willem van Enckevoirt zich getroostte voor zijn neefjes Willem en Michiel Michiels van Enckevoirt.

36 DE RIDDER-SYMOENS en MILIS, 'Tongerlo en zijn studenten', 319-320.

37 De meeste beurzen in Leuven waren verbonden aan een pedagogie of een college; daarnaast bestonden er ook zogenaamde 'vliegende beurzen' (*bursae volantes*). Zie: DE MAESSCHALCK, 'Scholarship grants and colleges'; TRIO, 'Financing of university students'.

38 Voor studiebeurzen in 's-Hertogenbosch en de Meierij zie: VAN DER DOES DE WILLEBOIS, *Studiebeurzen*.

39 BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 143-144.

40 Zie bijvoorbeeld de geschiedenis van de twee kapelanieën in het zogenaamde *Bacx-koorke* in de Bossche Sint-Jan: ADRIAENSSEN, 'De gerechtigden'; idem, 'De erfgenamen'.

41 Zie over dit begrip p.381-382.

Leuven beneficiant geweest van het Sint-Barbara-altaar in de Sint-Joriskapel in 's-Hertogenbosch. Na afsluiting van zijn studie deed hij afstand van dat beneficie[42] en bouwde hij een wereldlijke carrière op. Was deze gang van zaken waarschijnlijk in veel gevallen geheel in de geest van de stichter van het beneficie, soms was er ook duidelijk sprake van misbruik. Zo was de Hilvarenbeekse olieslager Adam Metten in bezit gekomen van een beneficie, waarvoor hij, om er langere tijd van te kunnen blijven genieten, binnen korte tijd priester moest worden. Naleving van deze verplichting wist Adam echter enige jaren uit te stellen door zich als student in Leuven in te schrijven, zonder de bedoeling ooit een les te volgen. Zo kon hij nog enige jaren langer de vruchten van zijn beneficie plukken[43]. Een laatste manier om de studie te financieren bestond uit het vervullen van allerlei bijbaantjes: sommige studenten waren knecht van een rijke student, anderen copiist of corrector, weer anderen gaven bijlessen of hielden zich bezig met kamerverhuur[44]. Daarbij dient tenslotte nog aangetekend te worden dat studenten die zich als *pauper* lieten immatriculeren, vrijgesteld waren van inschrijvingsgeld. Deze personen waren echter geen paupers in de zin dat zij tot de allerarmsten van de samenleving behoorden. Het ging veeleer om personen die niet in staat waren om aan alle financiële verplichtingen in en rond de universiteit te voldoen[45].

9.2. BOSSCHE STUDENTEN

Van oudsher stonden de universiteiten open voor allerlei bevolkingsgroepen. Vanaf de vijftiende eeuw is een daling van minder gegoede studenten waarneembaar. Deze trend zette vooral vanaf de laatste decennia van de zestiende eeuw en in versterkte mate in de zeventiende eeuw door[46]. In de periode 1500–1580 was een met succes doorlopen universitaire opleiding voor velen, ook uit lagere strata van de samenleving, het middel bij uitstek om hoger op de maatschappelijke ladder te klimmen. De voorbeelden van families die binnen enkele generaties uit een ambachtsmilieu hoge bestuurlijke posities en adellijke titels wisten te verkrijgen zijn legio. Het wekt dan ook geen verwondering dat ook vele Bosschenaren uit allerlei lagen van de bevolking naar de diverse universiteitssteden trokken, daar een universitaire opleiding volgden en deze al dan niet bekroonden met het behalen van een academische titel. Over de vele Bosschenaren die zich tussen 1500 en 1580 aan de verschillende universiteiten lieten inschrijven handelt deze paragraaf[47].

Daarbij dient echter eerst een groot aantal kanttekeningen te worden geplaatst. Door gebruik te maken van de universiteitsmatrikels en andere universitaire bronnen zullen we niet alle Bossche studenten kunnen achterhalen. In de eerste plaats omdat niet van alle universiteiten matrikels of andere studentenlijsten bewaard zijn gebleven en uitgegeven. Zo ontbreken voor de Leuvense universiteit, die het meest frequent door Bosschenaren werd bezocht, de matrikels over de periode 1569–1616. Slechts zeer gedeeltelijk kan deze

---

42 Zie p.310.
43 ADRIAENSSEN, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 224.
44 DE RIDDER-SYMOENS, 'Universiteitsgeschiedenis', 101.
45 Ibidem, 97.
46 Ibidem, 95-96; NBS 25.
47 De volgende uitgegeven matrikels zijn met resultaat geraadpleegd: MUL III, IV; MUK II, III; PLO; DLO; MUF; WACKERNAGEL ed., *Die Matrikel der Universität Basel* I-IV; ERLER ed., *Die Matrikel der Universität Leipzig* I; FALCKENHEIMER ed., *Personen und Ortsregister ... Marburg*; GOURON, *Matricule Montpellier*.

lacune worden opgevuld met gegevens uit promotieregisters[48]. Door deze omstandigheid ontbreekt voor de jaren 1570–1580 ongetwijfeld een aantal namen van Bossche studenten. Soms vindt men op onverwachte plaatsen mogelijke Bossche studenten vermeld: zo ontvingen bijvoorbeeld in 1573 *Paulo Tilborgio et Augustino Millensi, Buscoducensibus, pauperibus studiosis* tijdens hun verblijf in Rome een aalmoes[49]. Wie deze twee Bossche (of Meierijse?) studenten waren weten we niet. Bovendien kan de vraag worden gesteld of het wel echte studenten waren en niet veeleer rondreizende geestelijken uit het Bossche diocees of bijvoorbeeld schildersleerlingen. Van de Bosschenaar Andries Zeberts weten we dat hij zich op 28 februari 1524 aan de Leuvense universiteit inschreef[50] en daar in 1528 promoveerde[51]. Daar hij bij de promotie als derde van de 103 eindigde, moet hij een begaafd man zijn geweest; hij zette zijn studie dan ook voort. We komen hem pas weer tegen in 1540–1541, wanneer het Bossche stadsbestuur hem fêteert en een feestmaal aanbiedt. Bij die gelegenheid wordt hij aangeduid als *mr. Andriesse Zeberti, doctor, onssen medeborger, langen jaeren buyten lants gestudeert hebbende*[52]. Waar en wat hij echter na 1528 heeft gestudeerd, weten we helaas niet.

Ten tweede staat vast dat niet alle studenten zich officieel lieten immatriculeren. In Leuven werd tussen 1483 en 1500 naar schatting 25% van alle studenten niet geïmmatriculeerd[53]. Dat dit ook voor de Bosschenaren geldt, mag blijken uit het volgende voorbeeld. De latere Bossche schepen Bartholomeus Loef (119) liet zich op 30 augustus 1529 aan de Leuvense universiteit inschrijven[54]. Zijn twee jaar jongere broer Filips Loef komt daarentegen niet voor in de Leuvense matrikels. Wanneer Filips in 1535 – hij is dan ongeveer 22 jaar oud – door zijn vader wordt geëmancipeerd[55], wordt hij echter aangeduid als *suppositus*[56] *almæ universitatis Lovaniensis et ibidem studendus*[57]: net als zijn oudere broer heeft derhalve ook Filips de Leuvense universiteit bezocht.

Ten derde moet worden vastgesteld dat de wijze van inschrijving niet altijd even volledig is geweest. Het veelvuldige gebruik van patroniemen bemoeilijkt in veel gevallen de identificatie van de studenten. Daar het hier *niet* de bedoeling is om de doopceel van *alle* Bossche studenten te lichten, speelt het gesignaleerde probleem voor ons minder, zolang althans de plaats van herkomst van de student is geregistreerd. Wanneer die om welke reden dan ook wordt weggelaten, is onomstotelijke identificatie van een student als Bosschenaar afhankelijk van andere gegevens uit de universitaire bronnen. Op 11 oktober 1512 werden de broers Willem en Michiel, zonen van de latere Bossche schepen Gerit Michiels (129) en Elisabeth van Enckevoirt, de zuster van de latere kardinaal Willem van Enckevoirt, in de matrikel van Leuven ingeschreven als: *Guillermus Enchevord, Leodiensis dyocesis; Michael Enkevord, Leodiensis dyocesis*[58]. Beiden werden als *minorennis* aangeduid, hetgeen betekent dat ze nog niet de leeftijd van 15 jaar hadden bereikt[59]. In dergelijke gevallen was de jonge student niet gerechtigd zelf de eed af te leggen, maar deed een

48 PUL.
49 HOOGEWERFF en ORBAAN ed., *Bescheiden in Italië* II, 615; NBS nrs. 3592, 5167.
50 MUL III 720.
51 PUL 76.
52 GAH OA B47, 1540–1541, *van scencken van wynen ende gelaigen.*
53 VAN BELLE, 'La faculté des arts de Louvain', 46-47. BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 155, noemt het percentage van 25% 'aan de hoge kant'.
54 MUL IV 25.
55 Zie voor de betekenis van deze handeling noot 34.
56 Zie over de suppositus of suppoost p.331.
57 GAH RA 1321, 188rv, 28-5-1535.
58 MUL III 452.
59 RIDDERIKHOFF, 'De studenten', 4-6.

ander dat voor hem. Voor Willem en Michiel werd de eed afgelegd door Nicolaes Mys, waarschijnlijk een familielid van moederszijde[60]. Willem van Enckevoirt bracht in brieven die hij vanuit Rome aan zijn zwager in 's-Hertogenbosch schreef herhaaldelijk het wel en wee van *uwen twee soenen tot Loeven* ter sprake[61]. De latere kardinaal bekommerde zich zeer om het lot van zijn neefjes die hij een carrière in de kerkelijke hiërarchie had toebedacht. Toen hem ter ore kwam dat neef Willem een zwakke gezondheid had, raadpleegde hij in Rome verschillende medici en stelde hij aan de ouders van de jongen voor om hem naar Italië te laten overkomen in de hoop *dat hy by veranderynge van de locht van synder siect ontslaegen solde weerden metter gratien Gods*. Bovendien bezorgde hij zijn neefjes belangrijke inkomsten uit beneficies en dergelijke. In 1519 schrijft hij aan Gerit Michiels: *aldus hebben u twee soenen gelde op hen leven boven achtduysent gulden Brabants.* Wanneer beide jongens weinig vorderingen blijken te maken in hun studie en zich aan allerlei excessen overgeven – er is zelfs sprake van *uwen verloeren soen Michielken* –, dringt Van Enckevoirt er herhaaldelijk bij de ouders op aan om er toch voor te zorgen *dat sy hen wijsslyken guberneeren ende nyet droncken ende dryncken.* Uit een en ander kan onomstotelijk worden geconcludeerd dat de personen die achter de onvolledige namen in de universiteitsmatrikel schuilen uit 's-Hertogenbosch afkomstig waren. Bij andere inschrijvingen, waarbij de vermelding van de plaats van herkomst ontbreekt, is zo'n conclusie in veel gevallen onmogelijk. Bots c.s. constateren bovendien dat sommige plattelanders bij de immatriculatie niet hun geboortedorp, maar een naburige grote plaats als plaats van herkomst opgaven[62]. In de hier onderzochte periode lijkt dit verschijnsel zich echter niet voor te doen[63]. Wel leveren plaatsbepalingen als *de Oirschot vel de Buscoducis*[64], *de Buscoducis alias*[65] *de Tornaco*[66] en *de Ravensteyn alias de Buscoducis*[67] problemen op, maar het gaat hier om slechts een klein aantal gevallen. Daar komt nog bij dat niet iedere persoon die zich liet immatriculeren ook zonder meer student was. De professoren, maar ook het huispersoneel van professoren en rijke studenten en dergelijke lieten zich inschrijven. Zo moet ernstig betwijfeld worden of *Gulielmus Johannis de Roda* en *Wilhelmus filius Gheorgii Rotarii, Buscoducenses, ministri rectoris*, die op 24 augustus 1568 in Leuven werden ingeschreven[68], ooit een universitaire opleiding hebben gevolgd. Het lijkt erop dat zij uitsluitend als bedienden van de eveneens uit 's-Hertogenbosch afkomstige Gislenus Loyden[69] fungeerden. Het schijnt zelfs voor te zijn gekomen dat een enkele Leuvenaar zich, zonder enige intentie ooit een les te volgen, liet inschrijven om als suppoost de privileges van de universiteitsgemeenschap te genieten[70]. In dit verband moet bovendien nog gewezen worden op de kwaliteit van de uitgave van de verschillende matrikels. De uitgevers werden geconfronteerd met een grote hoeveelheid persoons- en plaatsnamen die hun niet vertrouwd zijn[71]. Foutieve transcripties komen dan ook geregeld voor, maar zijn meestal voor de historicus die bekend is met de namen in een bepaalde plaats vrij eenvoudig tot bekende namen te herleiden. Voor alle zekerheid is controle in de originelen geen overbodige

60 De moeder van Willem en Elisabeth van Enckevoirt heette Johanna Mys.
61 MUNIER, 'Uit de correspondentie', 5, 9, 15, 21.
62 NBS 4.
63 Wellicht dat deze praktijk zich vooral in de zeventiende en achttiende eeuw voordeed?
64 MUK III 532, 6-1502.
65 'Alias' kan zowel 'anders' als 'voorheen' betekenen.
66 MUL III 615, 21-7-1519.
67 MUK III 703, 6-11-1512.
68 MUL IV 752.
69 Immatriculatie te Leuven op 30-8-1518 als *Ghysbertus Loyen de Buscoducis* (MUL III 591).
70 DE RIDDER-SYMOENS, 'Universiteitsgeschiedenis', 97.
71 Ibidem, 95.

luxe[72].

Tenslotte moet in de vierde plaats worden vastgesteld dat in 's-Hertogenbosch veel personen leefden die zich met een academische titel tooiden, maar niet met geïmmatriculeerde studenten kunnen worden geïdentificeerd. In de zestiende-eeuwse bronnen figureren vele tientallen van dergelijke *meesters*. Vast staat dat in de Bossche bronnen – behalve natuurlijk in de archieven van de verschillende ambachtsgilden – een ambachtsmeester zelden of nooit als *meester* wordt aangeduid, met uitzondering van schoolmeesters, sommige artistieke beroepen en een aantal beroepen in de gezondheidszorg als chirurgijns, barbiers en apothekers. Zo vinden we in de zettingslijsten uit het begin van de zestiende eeuw onder andere de volgende personen vermeld: *meester Henrick scoelmeester*[73]; *meester Henrick die maelder*[74]; *meester Coenraet cyrurgyn*[75]; *meester Dirck barbier*[76]; *meester Jacop appothecaris*[77]; *meester Lodewych medecyn*[78]. Wellicht op de schoolmeester na, gaat het in geen enkel geval om iemand met een universitaire opleiding. Wat de uitoefening van de geneeskunde in de zestiende eeuw betreft, kan een onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds medici, die aan de universiteit een sterk theoretische opleiding hadden ontvangen en de titel van doctor in de medicijnen (*doctor medicinae*) voerden, en anderzijds barbiers-chirurgijns, in de praktijk geschoold, die voor een belangrijk deel het toegepast medische handelen voor hun rekening namen[79]. Hoewel ze geen universitaire opleiding hebben genoten, werden deze chirurgijns en barbiers toch vaak als *meester* aangeduid. Rekening houdend met deze uitzonderingen, die over het algemeen direct als zodanig herkenbaar zijn, kan men stellen dat met een *meester* in de zestiende-eeuwse Bossche bronnen veelal een universitair geschoold persoon wordt aangeduid. Dat in de stad academici actief waren die niet als Bosschenaren in de matrikels terug zijn te vinden, kan gedeeltelijk worden verklaard door de 'import' van universitair geschoolden. Voor Hilvarenbeek is vastgesteld dat bijna tweederde van de academici zich buiten hun geboorteplaats vestigde[80]; van een instroom van academici van elders was hier geen sprake. Voor 's-Hertogenbosch ligt de situatie anders. Aan de ene kant vonden vele Bossche academici een functie buiten hun geboortestad, anderzijds trok de stad, als bestuurlijke hoofdstad en economisch centrum van de Meierij, een aanzienlijk aantal academici van buiten aan,

---

72 Voor 's-Hertogenbosch levert controle van de originelen (ARAB, Fonds oude universiteit van Leuven) onder andere de volgende correcties op:
- Johannes Tolen de Buscoducis, 29-8-1478 (MUL II 378): Johannes Colen de Buscoducis.
- Henricus Cuyp de Buscoducis, 31-8-1507 (MUL III 337): Henricus Cuyper de Buscoducis.
- Henricus Martinus Elint de Buscoducis, 31-8-1507 (MUL III 337): Henricus Martinus Elmt de Buscoducis.
- Johannes Mogoenis de Buscoducis, 31-8-1507 (MUL III 338): Johannes Mogoevel (=Mughoevel) de Buscoducis.
- Godefridus Beavoud de Buscoducis, 27-8-1510 (MUL III 394): Godefridus Berwout de Buscoducis.
- Lambertus Millitis de Buscoducis, 28-8-1510 (MUL III 395): Lambertus Millink de Buscoducis.
- Johannes Saeliaert de Buscoducis, 28-8-1511 (MUL III 419): Johannes Baeliart de Buscoducis.
- Paulus Motus de Buscoducis, 28-8-1520 (MUL III 635): Paulus Moens de Buscoducis.

73 GAH OA B14, 1504–1505, *van settingen dat ruytergelt genoempt*.
74 GAH OA B11, 1501–1502, *settinge*.
75 GAH OA B21, 1511–1512, *vander halver gemeynre settinge*.
76 GAH OA B12, 1502–1503, *vander vierder gemeynre settinge*.
77 GAH OA B11, 1501–1502, *settinge*.
78 GAH OA B22, 1512–1513, *vander settinge*.
79 Zie: VAN HERWAARDEN, 'Medici'; NBS 98-106.
80 ADRIAENSSEN, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 235.

waaronder bijvoorbeeld ook een aantal uit Hilvarenbeek.

Onder de 3.240 personen die tussen 1500 en 1580 poorter van 's-Hertogenbosch werden, komen slechts 22 personen voor, die de titel *meester* voerden. Van hen waren er 3 chirurgijn en hadden derhalve hun opleiding niet aan een universiteit genoten[81]. Van de andere 19 kan voor een aantal de immatriculatie in de universiteitsmatrikels worden teruggevonden. *Godefridus Tinnaghel de Bommel* werd op 23 juni 1496 in Leuven geïmmatriculeerd[82] en werd als *meester Goyaert Snagel zoen wilner Jacops van Bommel* in 1514–1515 poorter van 's-Hertogenbosch[83], waar hij overigens meestal ook als Tengnagel of Tynagel wordt aangeduid. Op 31 augustus 1513 werd *Joannes Lombaert de Oesterwick* in Leuven ingeschreven[84]; op 1 augustus 1521 werd hij als *meester* Jan Lombaerts (S11) secretaris van 's-Hertogenbosch[85] en in de eerste helft van 1523 tenslotte ook Bosch' poorter[86]. De broers Frans en Jan, zonen van Arnt Peters van Breugel, gingen respectievelijk in 1520 en 1522 in Leuven studeren[87] en werden achtereenvolgens in de eerste helft van 1533 en in de tweede helft van 1535 poorter van 's-Hertogenbosch[88]. *Mr. Adryaen Willems Dircxsen van Ammerzoye* uit Empel werd op 5 mei 1552 poorter[89] en is dezelfde als *Adrianus Guilhelmi Empelensis*, die zich op 28 augustus 1544 in Leuven als student liet inschrijven[90]. *Hercules filius Bartholomei Wijtflet, Turnoutensis*, die in augustus 1562 zijn artesstudie in Leuven begon[91], werd in de tweede helft van 1573 als *mr. Hercules Wyfflet* poorter van 's-Hertogenbosch[92]. Deze 19 universitair geschoolde nieuwe poorters moeten echter worden beschouwd als het topje van een ijsberg aan import van academici: sommige academici zullen wel poorter zijn geworden, maar van hen werd, net als bij zoveel andere nieuwe poorters, het beroep niet in het poorterboek genoteerd[93]. Anderen zullen het niet nodig hebben geacht om het poorterschap van 's-Hertogenbosch te verwerven. Te denken valt bijvoorbeeld aan de vele geestelijken die de een of andere kerkelijke functie binnen de muren van de stad vervulden: bijvoorbeeld van de vele gegradueerde kanunniken van het kapittel van Sint-Jan die geen geboren Bosschenaren waren, kocht er tussen 1500 en 1580 niet één het Bossche poorterschap. Van de Hilvarenbeekse academici die zich in 's-Hertogenbosch vestigden, werd ook geen enkele Bosch' poorter.

Voor de periode 1500–1580 hebben we, ons terdege bewust van alle hierboven opgesomde restricties, alle inschrijvingen van Bosschenaren aan de verschillende universiteiten verzameld: de resultaten zijn opgesplitst in periodes van 10 jaar, weergegeven in tabel 9.1. We beseffen dat bij een dergelijke exercitie niet alle Bossche studenten zijn teruggevonden. Het gaat er ons in het verband van deze studie echter niet om een uitputtend overzicht van alle Bossche studenten te geven. We willen slechts met de voorhanden zijnde hulpmid-

---

81 Overigens schreven zich in diezelfde periode nog minstens 23 andere chirurgijns en barbiers als poorter van 's-Hertogenbosch in, zonder zich meester te noemen.
82 MUL III 141.
83 ARAB RK 13007, Kerstmis 1514 – Sint Jan 1515.
84 MUL III 469.
85 GAH A574a. Peter van Os noemt in zijn kroniek 3-8-1520 als datum van benoeming: PvO 345.
86 ARAB RK 13007, Kerstmis 1522 – Sint Jan 1523.
87 MUL III 631, 675.
88 ARAB RK 13008, Kerstmis 1532 – Sint-Jan 1533; Sint-Jan 1535 – Kerstmis 1535.
89 GAH OAA 8085.
90 MUL IV 291.
91 MUL IV 641.
92 ARAB RK 13010, Sint-Jan 1573 – Kerstmis 1573.
93 Wat betreft het noteren van academische titels is het Poorterboek minder volledig dan de rekeningen van de laagschout.

	1500 1509	1510 1519	1520 1529	1530 1539	1540 1549	1550 1559	1560 1569	1570 1580	TOTAAL
Leuven	81	93	88	53	81	63	51	11	521
Keulen	16	16	25	5	4	20	7	8	101
Orléans	10	4	5	3	14	2	2	2	42
Dôle	-	-	1	-	-	4	-	-	5
Bologna	-	-	1	-	1	1	1	-	4
Padua	-	-	-	-	1	2	1	-	4
Ingolstadt	-	-	-	-	-	1	2	-	3
Leipzig	1	-	1	1	-	-	-	-	3
Rome	-	-	-	-	-	1	2	-	3
Bazel	-	-	-	-	1	-	1	-	2
Leiden	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Dowaai	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Ferrara	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Freiburg	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Heidelberg	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Marburg	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Montpellier	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Parijs	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Pisa	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Rostock	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Siena	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Wenen	-	-	-	-	-	1	-	-	1
TOTAAL	108	116	121	64	103	97	68	24	701

TABEL 9.1. Aantal inschrijvingen van Bosschenaren aan verschillende universiteiten per decennium (1500–1580).

delen een indicatie geven van de ontwikkeling van het aantal Bosschenaren dat een universitaire studie begon in de eerste tachtig jaar van de zestiende eeuw. Daarvoor hebben we de beschikbare matrikels en andere registers van diverse Europese universiteiten doorgenomen. Voor de periode 1550–1580 hebben we bovendien veelvuldig gebruik gemaakt van het werk van Bots c.s., die voor de periode 1550–1750 een lijst van Noordbrabantse studenten hebben samengesteld op basis van ongedrukte en gedrukte matrikels en promotielijsten[94]. Bovendien heeft mevrouw De Ridder-Symoens een aantal aanvullende gegevens ter beschikking gesteld.

Voor de periode 1500–1580 zijn in totaal 701 immatriculaties van Bossche studenten

94 Gezien hetgeen in het voorgaande omstandig is uiteengezet, is het onvermijdelijk dat bij een dergelijke werkwijze een aantal studenten aan de aandacht ontsnapt, zoals Bots c.s. zelf ook toegeven (NBS 3). Het onderzoek van Adriaenssen naar de studenten uit Hilvarenbeek toont dit dan ook duidelijk aan: op basis van een gedegen kennis van de bevolking van dat dorp wist Adriaenssen in de diverse universiteitsmatrikels vele Bekenaars terug te vinden, die niet als zodanig stonden genoteerd. Bovendien bracht archiefonderzoek hem op het spoor van een aantal Hilvarenbeekse academici, dat niet in de universiteitsmatrikels voorkomt. Tegenover de 82 Hilvarenbeekse studenten die Bots c.s. voor de periode 1550–1750 traceerden, stelt Adriaenssen er maar liefst 131. Zie: ADRIAENSSEN, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 225-226.

teruggevonden. Het gaat hier uitdrukkelijk om het aantal immatriculaties en niet om het aantal studenten. Dat laatste lag namelijk enigszins lager doordat een aantal studenten zich achtereenvolgens aan verschillende universiteiten inschreef. Deze 701 immatriculaties betreffen in totaal 640 Bossche studenten. In de eerste drie decennia van de zestiende eeuw schreven zich per jaar steeds gemiddeld tussen de 11 en 12 Bossche studenten in aan een universiteit. In de jaren dertig is er sprake van een sterke teruggang naar slechts 64 in het gehele decennium, waarna in de daaropvolgende twee decennia een herstel optreedt, dat echter gemiddeld met 9 tot 10 studenten per jaar enigszins onder het niveau van het begin van de eeuw blijft. De jaren zestig laten weer een terugval zien, die zich naar alle waarschijnlijkheid in de jaren zeventig in verhevigde mate heeft voortgezet, hoewel het beeld voor die laatste periode ernstig wordt vertroebeld door het ontbreken van de matrikels van de Leuvense alma mater. Wanneer we deze gegevens in een breder tijdsperspectief plaatsen[95], blijkt dat het aantal Bossche studenten vanaf eind veertiende eeuw met enig horten en stoten is gegroeid en dat de voorlopige top is bereikt in het tweede en derde decennium van de zestiende eeuw. Op basis van de matrikels van Keulen en de Noord-Nederlandse universiteiten en de promotiegegevens van Leuven reconstrueerden Bots c.s. het aantal Bossche studenten na 1569. Het dieptepunt wordt volgens hen al in de jaren zeventig van de zestiende eeuw bereikt; het volgende decennium laat weinig vooruitgang zien, maar vanaf de jaren 1590 stijgt het aantal Bossche studenten gestaag. In het eerste decennium van de zeventiende eeuw zou zelfs de piek van het begin van de zestiende eeuw zijn overtroffen. Daarna zet een daling in, die doorzet tot de jaren dertig van de zeventiende eeuw[96]. Na een laatste piek in de jaren 1650, die opnieuw die van het begin van de zestiende eeuw overtrof, begint het aantal Bossche studenten gestaag te dalen, een daling die doorzet tot de jaren 1780, het eindpunt van de beschouwingen van Bots c.s[97].

Keren we terug naar het verloop van het aantal Bossche studenten tussen 1500 en 1580. De Bossche student had in de zestiende eeuw ontegenzeglijk een grote voorkeur voor de Leuvense universiteit, die het dichtst bij huis en in het eigen hertogdom lag. Maar liefst 74,3% van alle immatriculaties van Bosschenaren tussen 1500 en 1580 vond daar plaats[98]. Op de tweede plaats in afstand en ook in inschrijvingen uit 's-Hertogenbosch kwam de universiteit van Keulen met 14,4%[99]. De nauwe banden tussen 's-Hertogenbosch en het Duitse Rijnland en met name Keulen, op economisch gebied maar ook anderszins, zijn in de geschiedschrijving reeds herhaaldelijk benadrukt[100]. Naast deze twee universiteiten, samen goed voor 88,7% van alle Bossche immatriculaties, blijkt alleen de universiteit van Orléans, met haar befaamde rechtenfaculteit, nog een substantieel aantal Bosschenaren, in totaal 42 studenten, dat is 6,0%, te hebben getrokken. Deze universiteit was vooral in trek bij leden van de elite van de Nederlandse bevolking, die zich hier door middel van een juridische opleiding voorbereidden op een functie in het lokale, regionale of landelijke bestuur. Voor de Bosschenaren die hier hun rechtenstudie voltooiden, geldt

---

95 NBS 18, grafiek 2.

96 We beschikken dan overigens ook weer over de Leuvense matrikels.

97 Voor een vergelijking van het aantal gegradueerden uit 's-Hertogenbosch met dat van andere steden tussen 1625 en 1800 zie: FRIJHOFF, *La société Néerlandaise*, 142-143.

98 Uit het rurale en betrekkelijk arme Meetjesland in het Noordoosten van Vlaanderen, bezocht tussen 1500 en 1574 zelfs 94,4% van de in totaal 72 studenten de Leuvense universiteit: DE RIDDER-SYMOENS, 'Studenten uit het Meetjesland', 102.

99 NBS 15: het verloop van het jaarlijks aantal inschrijvingen van Noord-Brabanders aan de Keulse universiteit verliep van 9,6 in de tweede helft van de vijftiende eeuw, naar 3,8 in de eerste helft van de zestiende eeuw, naar 2,4 in de tweede helft en tenslotte 0,9 in de eerste helft van de zeventiende eeuw.

100 PIRENNE, 'De Bossche handel', 28-30; GERLACH, 'Betrekkingen van het Rijnland', 66-67.

dit zeker ook. Op hen zal in de volgende paragraaf nog nader worden ingegaan. De overige buitenlandse universiteiten, 7 in het Duitse Rijk, 6 in Italië, 3 in Frankrijk en 1 in Zwitserland trokken in 80 jaar elk slechts 1 tot 5 Bossche studenten. Voor 15 van de daar ingeschreven Bosschenaren was het, voor zover na te gaan, de eerste immatriculatie, de andere 19 hadden reeds eerder een andere universiteit bezocht. Over de studenten aan de in 1562 geopende universiteit van Dowaai is weinig bekend, van slechts één Bosschenaar staat vast dat hij daar heeft gestudeerd[101]. De pas opgerichte Leidse universiteit trok al in 1580 de eerste twee uit 's-Hertogenbosch afkomstige studenten, die, gezien de Bossche keuze voor het kamp van de koning, zeer waarschijnlijk echter hun vaderstad voorgoed achter zich hadden gelaten. Van drie Bosschenaren is bekend dat elk van hen zich achtereenvolgens aan drie universiteiten liet immatriculeren[102]. Twee Bosschenaren tenslotte hebben vier universiteiten bezocht. Goyaert Lombaerts (van Enckevoirt) (123) studeerde achtereenvolgens te Orléans (1540), Bologna (1547), Siena (1547) en Padua (1549)[103]; Ygram van Achelen bezocht de universiteiten van Ingolstadt (1555), Leuven (1556), Padua (1556) en Bologna (1560)[104]. Met name bij deze laatste twee is sprake van een ware *peregrinatio academica*[105].

De schommelingen in studentenaantallen in de loop van de zestiende eeuw kunnen niet aan ontwikkelingen binnen één universiteit worden toegeschreven. De daling van het aantal immatriculaties in Keulen in de jaren dertig met 80% (van 25 in het voorgaande decennium naar slechts 5) is bijzonder sterk, maar tegelijkertijd is ook in Leuven een vermindering waarneembaar, zij het in mindere mate, namelijk met 40%. Waar Leuven in het volgende decennium weer bijna het oude niveau bereikt, blijft de Bossche belangstelling voor de Keulse universiteit ook in de jaren veertig nog zeer laag, om zich pas weer in de jaren vijftig te herstellen. In diezelfde jaren vijftig blijkt het Leuvense herstel van korte duur: een nieuwe daling zet in, die in de jaren zestig sterker wordt en waarschijnlijk in de jaren zeventig zal hebben doorgezet. Ook het aantal inschrijvingen in Keulen loopt in de jaren zestig en zeventig sterk terug. De Bossche belangstelling voor Orléans lijkt zich te concentreren in de eerste helft van de zestiende eeuw, met een piek in de jaren veertig. Wat de overige buitenlandse universiteiten betreft, zijn de inschrijvingen dermate incidenteel van aard, dat er geen duidelijk patroon waarneembaar is. Opvallend is wel dat na 1562 nauwelijks nog een Bosschenaar zich aan een andere buitenlandse universiteit dan Keulen of Orléans laat inschrijven. De publicatie in 1570 van een ordonnantie waarin landsheer Filips II bepaalde dat de inwoners van de Nederlanden nog slechts in eigen land, dat wil zeggen in Leuven of in Dowaai, mochten studeren, zal deze ontwikkeling hebben versterkt[106]. Aandacht voor de wisselwerking tussen de conjunctuur van de Bossche economie in de zestiende eeuw en de ontwikkeling van het aantal Bossche studenten le vert betrekkelijk weinig resultaat op. Bijvoorbeeld in de jaren zestig, een periode waarin de Bossche economie weer begon te floreren, althans tot aan de beeldenstorm van 1566,

---

101 Het gaat hier om Gisbertus van Erp Buscoducensis, die in een Album Amicorum als student in Dowaai wordt vermeld. Dit gegeven is ontleend aan het fichier van mevrouw De Ridder-Symoens.

102 Frans van Balen: Keulen 1525, Leuven 1530 en Orléans 1530 (PLO nr. 840); Henrick Dachverlies alias *Hemerolus*: Orléans 1546, Bazel 1547–1548 en Leuven 1549 (PLO nr. 1220); Jan (van) Berkel: Leuven 1549, Keulen 1556 en Rome 1560 (NBS nr. 429).

103 PLO nr. 1057.

104 NBS nr. 58; fichier De Ridder-Symoens.

105 Zie: DE RIDDER-SYMOENS, 'Brabanders', 213.

106 DE RIDDER-SYMOENS, 'Ukkelse schepenen', 213; IDEM, 'De universitaire vorming', 109.

	aantal studenten 1528–1569			aantal studenten 1528–1569 op bevolking 1550	
1	Leuven	1067	1	Leuven	7,11
2	Antwerpen	739	2	Bergen	2,37
3	Brussel	735	3	Atrecht*	2,33
4	Mechelen	545	4	Mechelen	2,18
5	Gent	441	5	Luik*	2,02
6	Luik	403	6	Brussel	1,84
7	Brugge	361	7	Sint-Omaars*	1,55
8	Rijsel	360	8	Rijsel	1,29
9	Bergen	360	9	's-Hertogenbosch	1,19
10	Kamerijk	325	10	Haarlem	1,15
11	Atrecht	256	11	Brugge	1,03
	Dowaai	256	12	Doornik	0,98
13	Doornik	245	13	Utrecht	0,96
14	Utrecht	240	14	Gent	0,88
15	's-Hertogenbosch	238	15	Antwerpen	0,82
16	Amsterdam	221	16	Amsterdam	0,74
17	Namen	175			
18	Ath	171			
	Sint-Omaars	171			
20	Haarlem	161			

* gebaseerd op geschatte bevolking in 1500.

TABEL 9.2. De 20 steden met de meeste in Leuven ingeschreven studenten (1528–1569); het quotiënt van dat aantal op het geschatte bevolkingsaantal in 1550.

daalde juist het aantal Bossche studenten[107]. De daaropvolgende economische crisis wordt daarentegen wel weerspiegeld in de (voortgezette) daling van het aantal Bossche studenten.

Hoe verhoudt zich het aantal Bossche studenten tot andere steden in de Nederlanden? Wegens gebrek aan vergelijkbare overzichten voor andere plaatsen is op die vraag moeilijk antwoord te geven. Wel beschikken we over een lijst waarop de studenten die werden ingeschreven in de vierde matrikel van de Leuvense universiteit (februari 1528 – februari 1569) naar plaats van herkomst zijn ingedeeld[108]: tabel 9.2. Op deze lijst neemt Leuven zelf onbetwist de eerste plaats in met het uitzonderlijk hoge aantal van 1.067 inschrijvin-

107 De daling van het aantal studenten in de jaren zestig is niet, zoals men zou kunnen verwachten, te wijten aan een sterke daling na 1566: in de periode 1560–1564 schreven 36 Bossche studenten zich aan een universiteit in, in de periode 1565–1669 waren dat er 27. Zelfs wanneer de trend van de eerste vijf jaar zich zou hebben voorgezet, zou het totale aantal Bossche studenten in dat decennium (dat dan op 72 uit zou zijn gekomen) aanzienlijk lager liggen dan in de voorgaande periode.

108 *De universiteit te Leuven*, 54-56.

gen[109], gevolgd door de grote Brabantse steden Antwerpen, Brussel en Mechelen. 's-Hertogenbosch neemt ná Utrecht en vóór Amsterdam met 238 studenten[110] de vijftiende plaats in. Op zich zeggen deze getallen weinig over de verhoudingen tussen de verschillende steden. Pas wanneer de studentenaantallen worden gerelateerd aan het inwonertal van de betreffende stad, ontstaat een duidelijker beeld over de mate waarin de stedelijke bevolking een academische vorming nastreefde. Daartoe is gebruik gemaakt van de schattingen die De Vries heeft gemaakt van de bevolkingsaantallen van een groot aantal Europese steden[111]: van 13 van de eerste twintig steden op de lijst geeft hij een bevolkingsaantal in 1500 en 1550, van nog eens 3 alleen voor 1500. Deling van het aantal studenten op de geschatte bevolking in 1550 levert een quotiënt op, die op zich weinig betekenis heeft: immers men deelt het totale aantal studenten dat een stad in ruim veertig jaar voortbracht door de omvang van de stadsbevolking op één tijdstip. Deze quotiënten bieden echter wél de mogelijkheid om de mate waarin de verschillende steden studenten voortbrachten met elkaar te vergelijken: tabel 9.2. Bij deze bewerking komt opnieuw de volkomen uitzonderlijke positie van Leuven scherp naar voren. Bevolkingsrijke handelssteden als Antwerpen en Gent brachten een zeer aanzienlijk aantal studenten voort, maar naar verhouding toch veel minder dan bijvoorbeeld administratieve centra als Mechelen en Brussel, of bisschopssteden als met name Atrecht en Luik en in mindere mate Doornik en Utrecht. Overigens dient hierbij opgemerkt te worden dat uitbreiding van de bewerking naar kleinere steden met minder studenten ook onder die steden een aantal hoge scores oplevert. Met name valt dan de hoge positie van Den Haag, een kleine plaats, maar wel het administratieve centrum van Holland op, met een quotiënt van 2,43[112].

Deze cijfers laten zien dat 's-Hertogenbosch in vergelijking met andere Nederlandse steden geen uitgesproken hoogvlieger was wat betreft het aantal academici. Integendeel zelfs, zowel wanneer men kijkt naar de aantallen als naar de berekende quotiënt komt 's-Hertogenbosch bepaald niet in de top van de ranglijst voor. Het gaat hier overigens slechts om de immatriculaties aan één enkele universiteit, zij het wel de meest bezochte. Bij alle universiteiten samen vinden we voor de periode 1528–1569 in totaal 318 immatriculaties van Bosschenaren. Dat zou een quotiënt van 1,59 opleveren. Dit betekent dat uit 's-Hertogenbosch naar verhouding minder studenten aan alle universiteiten bij elkaar studeerden dan bijvoorbeeld Bergenaars, Mechelaars, Brusselaars of Luikenaars aan alleen de Leuvense alma mater. Daar we voor de andere steden niet ingelicht zijn over het aantal studenten dat andere universiteiten dan de Leuvense bezocht, kan over de exacte verhoudingen niets met zekerheid worden gezegd. Zelfs wanneer we aannemen dat we een aantal Bossche studenten om welke reden dan ook niet hebben kunnen traceren, lijkt de

---

109 Men kan zich afvragen of dit werkelijk allemaal studenten waren. Wellicht zijn andere verklaringen te vinden voor dit immense aantal Leuvenaren dat zich aan de plaatselijke universiteit liet inschrijven. Gedacht kan bijvoorbeeld worden aan de aantrekkelijkheid van de voorrechten die verbonden waren aan de *status van suppositus* (vergelijk p.331).

110 In dezelfde periode tellen we in totaal 263 Bossche studenten in Leuven, inclusief promoties en studenten die niet als Bosschenaren staan ingeschreven, maar wel als zodanig kunnen worden geïdentificeerd. In de hierna volgende bewerking zal echter uitgegaan worden van de getallen uit de literatuur, om het beeld niet te vertekenen; ook voor de andere steden is immers zeer waarschijnlijk een aantal studenten niet meegeteld.

111 DE VRIES, *European urbanization*, appendix 1. We zijn ons er terdege van bewust dat het hier om ruwe schattingen gaat, vaak op basis van zeer summiere gegevens. Zie daarover bijvoorbeeld: BRULEZ, *Cultuur en getal*, 98, noot 54. Voor 's-Hertogenbosch is uitgegaan van 20.000 inwoners rond 1550, in plaats van de schatting van 23.000 die de Vries geeft.

112 Dit geldt in mindere mate ook voor Aalst (1,47); Leeuwarden (1,44); Ieper (1,39); Dordrecht (1,12) en Gouda (1,12).

conclusie nog gerechtvaardigd dat 's-Hertogenbosch in vergelijking met andere steden in de Nederlanden een middelmatige leverancier van universitaire studenten was[113]. Dat geldt althans voor de periode 1528–1569. Hiervoor zagen we immers dat het aantal Bossche studenten in de eerste drie decennia van de zestiende eeuw aanzienlijk hoger lag dan daarna. Nemen we ter vergelijking de derde Leuvense matrikel (1485–1527). Daarin komen de inschrijvingen van 306 Bosschenaren voor. Op een bevolking van circa 16.000 zielen in 1500 levert dat een quotiënt op van 1,91. Dit getal krijgt nog meer reliëf, wanneer men weet dat tussen 1485 en 1500 slechts 59 Bosschenaren zich in Leuven lieten inschrijven. Het hoogtepunt van immatriculaties van Bosschenaren lag, als we ons beperken tot de vijftiende en zestiende eeuw, ontegenzeglijk in de eerste drie decennia van de zestiende eeuw. Hoe de verhoudingen met andere steden in die tijd lagen, kan bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal niet worden vastgesteld, maar het lijkt aannemelijk dat in die topperiode 's-Hertogenbosch wat het aantal geïmmatriculeerde studenten betreft wel hoger, maar nog steeds niet uitzonderlijk hoog scoorde.

Tenslotte kunnen we de gegevens over de Bossche studenten vergelijken met de resultaten van het onderzoek van Adriaenssen naar de studenten uit Hilvarenbeek. In de periode 1500–1580 tellen we 640 Bossche studenten (met in totaal 701 immatriculaties). Adriaenssen komt voor dezelfde periode tot 108 studenten uit Hilvarenbeek (en nog eens 6 intellectuelen die niet hadden gestudeerd)[114]. Hilvarenbeek was een van de grootste dorpen van de Meierij[115] en moet rond 1550 ongeveer 3.000 inwoners hebben geteld[116]. In de periode 1528–1569 gingen 64 Bekenaren studeren, hetgeen een quotiënt oplevert van maar liefst 2,13. Hierbij dient wel te worden aangetekend dat Adriaenssen zijn cijfers baseert op diepgravend archiefonderzoek en een grote kennis van de Hilvarenbeekse bevolking en derhalve lacunes in de universitaire bronnen goeddeels heeft opgevuld. Toch mag worden geconstateerd dat relatief meer Bekenaren dan Bosschenaren een universitaire studie begonnen. In hoeverre dit relatief grote aantal hoger opgeleiden afkomstig uit Hilvarenbeek representatief is voor het gehele platteland van de Meierij, valt nog te bezien en verdient nader onderzoek[117]. Wel staat vast dat, in tegenstelling tot de daaropvolgende eeuwen, in de eerste helft van de zestiende eeuw ook andere dorpen in de Meierij veel studenten voortbrachten[118].

Alvorens ons te verdiepen in de academische opleiding van de leden van de bestuurlijke elite, volgt hier eerst nog een korte impressie van de carrières van de vele Bossche studenten die zich na hun studie niet met het stadsbestuur hebben beziggehouden. Het gaat hier nadrukkelijk om een impressie; op de getalsmatige verhoudingen zal niet worden ingegaan, mede ook omdat van een aanzienlijk aantal van de geïmmatriculeerden die als Bosschenaar worden aangeduid geen andere gegevens bekend zijn. Nader onderzoek waarbij gegevens uit de universiteitsbronnen worden gecombineerd met de locale Bossche archivalia, zou hier ongetwijfeld in veel gevallen uitkomst kunnen bieden.

Een groot aantal Bossche studenten streefde een carrière binnen de geestelijke stand

---

113 Vergelijk de opmerkingen over de relatieve ontwikkeling van het aantal immatriculaties van Bosschenaren in Leuven bij: DE RIDDER-SYMOENS, 'Brabanders', 221-222.

114 ADRIAENSSEN, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 227.

115 Zie ook de haardentelling van 1526: CUVELIER, *Les dénombrements*, 476-477.

116 ADRIAENSSEN, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 9.

117 In NBS 22 wordt gesteld dat het vrijwel vaststaat dat Hilvarenbeek meer studenten leverde dan enige andere plaats ten plattelande binnen de grenzen van de huidige provincie Noord-Brabant.

118 NBS 22-23. Zie bijvoorbeeld de lijst van humanisten afkomstig uit Noord-Brabant die vóór 1600 werden geboren: NBS 132.

na. Bijsterveld heeft vastgesteld dat in de periode 1500–1570 meer dan de helft van alle Noord-Brabantse pastoors aan een universiteit heeft gestudeerd[119], hetgeen in vergelijking met andere delen van West-Europa een zeer hoog aantal is. De meeste Bossche geestelijken-studenten vonden emplooi als beneficianten of zielzorgers, vaak in stad en Meierij, maar niet zelden ook daarbuiten[120]. Ook de 'verloren zoon' Michiel Michiels van Enckevoirt[121] kwam dankzij de ruggesteun van zijn machtige oom nog bijzonder goed terecht: hij cumuleerde een groot aantal kerkelijke functies, of beter gezegd, zijn oom wist een groot aantal van zijn eigen beneficies aan deze neef over te doen. Michiel was (voor een belangrijk deel tegelijkertijd) pastoor van Thorn, Loon op Zand, Lithoijen en Veghel; bovendien bezat hij canonicaten in 's-Hertogenbosch, Tongeren, Maastricht (Sint-Servaas), Luik (Sint-Lambertus) en Utrecht (Oudmunster); tenslotte was hij zijn oom opgevolgd als aartsdiaken van Kempenland[122]. Deze carrière dankte hij vrijwel alleen aan de goede zorgen van zijn oom[123] en niet zozeer aan zijn studie, hoewel hij het ondanks de strubbelingen bij het begin van zijn studie waarschijnlijk toch tot licentiaat in het kerkelijk recht heeft gebracht. Maar lang niet elke student-geestelijke bezat dergelijke relaties. Over het algemeen volstond een universitaire opleiding niet om zich van een grote carrière in de kerkelijke hiërarchie te verzekeren.

Onder de geestelijken-studenten bevindt zich ook een aantal kloosterlingen. In dat verband vallen bijvoorbeeld zes Bossche predikheren te noemen, die tussen 1500 en 1520 aan diverse universiteiten studeerden. Gezien de nadruk die binnen deze orde op studie werd gelegd, hoeft dat aantal geen verbazing te wekken. Jan van Baerl was in mei 1497 in het Bossche Predikherenklooster ingekleed, liet zich in 1510 inschrijven als student aan de Keulse universiteit[124] en zette zijn studie in 1513 in Heidelberg voort[125]. In de periode 1517–1523 was hij prior van het Bossche Predikherenklooster[126]. Ook broeders Thomas vanden Heuvel (de Colle; 1507)[127] en Dirck (de) Bye (1511)[128] studeerden in Keulen. Twee Bossche dominicanen bezochten de Leuvense universiteit: Gerit (de) Bye (1512)[129], prior van het Bossche klooster tussen 1523 en 1527[130], en Ansem van Gemert (1519)[131], die dezelfde functie van 1529 tot 1543 vervulde[132]. Jan vanden Heuvel (de Colle), prior in

119 BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 158, tabel 5.4; 160, afbeelding 5.1.

120 Zie over het carrièreverloop van de Noord-Brabantse pastoors: BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 241-319.

121 Zie p.335-336.

122 MELSSEN, 'Gerard Michiels uit Eindhoven', 144; BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, nr. 992; SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom* IV, 252-254. Schutjes noemt hem overigens abusievelijk Michiel *Lombaerts* van Enckevoirt en stelt dat hij een zoon was van de zuster van de kardinaal en ene Lombaerts. In werkelijkheid was Michiel de zoon van de enige zuster van de kardinaal en Gerit Michiels (wier dochter Elisabeth inderdaad met Jan Lombaerts huwde, maar die geen zoon Michiel had).

123 Vergelijk: VAN DE BICHELAAR, 'Van kapelaan tot kardinaal', 26-27.

124 MUK II 664.

125 Ibidem.

126 WOLFS, *Middeleeuwse Dominicanenkloosters*, 104-105.

127 MUK II 475.

128 MUK II 682.

129 MUL III 442.

130 WOLFS, *Middeleeuwse Dominicanenkloosters*, 105-106. Wolfs identificeert Gerit de Bye met de in Keulen ingeschreven Thomas Bye, maar vermeldt niet de inschrijving van Gerardus Bye in Leuven.

131 MUL III 617.

132 WOLFS, *Middeleeuwse Dominicanenkloosters*, 106.

1504–1507 en 1510–1514, liet zich tenslotte in 1510 immatriculeren aan de universiteit van Freiburg[133], waar hij reeds tien dagen later het licentiaat behaalde en nog een dag later tot *magister artium* promoveerde[134].

Enkele Bossche studenten bleven hun leven lang actief in het universitaire onderwijs. Op 31 augustus 1496 liet *Johannes filius Arnoldi Henrici de Buscoducis* zich als student inschrijven aan de Leuvense universiteit[135]. In 1505 promoveerde hij tot magister artium onder de naam *Joannes Scarleye*[136]. Daarna studeerde hij nog enige tijd verder en behaalde hij de titel van *baccalaureus formatus* in de theologie. Ook daarna bleef deze geboren Bosschenaar, in zijn geboortestad ook bekend als *Jan Nagelmeker*, in Leuven werkzaam als regent van de pedagogie *Het Kasteel*. In de eerste helft van 1525 was hij zelfs rector van de Leuvense universiteit[137]. Al woonde hij niet meer in zijn vaderstad, hij was wel vanaf 1512 gezworen lid van de Bossche Lieve Vrouwebroederschap[138]. Op 23 september 1540 overleed hij in Leuven. Een tweede Bosschenaar, Ghysbert Loyen of Loyden[139], die op 30 augustus 1518 in Leuven was geïmmatriculeerd[140], behaalde de graad van magister artium en licentiaat in beide rechten en ging vervolgens civiel recht doceren. Hij was tot zes maal toe rector van de universiteit: het eerste semester van het jaar 1539 (28-2-1539 tot 28-8-1539, hierna aangeduid als: 1539-I), 1541-II, 1559-I, 1561-II, 1566-II en 1569-I[141]. In de zestiende eeuw treffen we bovendien één Bosschenaar als rector van de Keulse universiteit aan: de dominicaan Dirck Loekemans alias Luckemannus. Deze was in 1552 in Keulen aan zijn studie begonnen, had die in 1553 in Bologna voortgezet en was in 1558 te Keulen tot doctor in de theologie gepromoveerd. Hij werd daar ook hoogleraar in de theologie en in 1558 bovendien rector van de universiteit[142]. Nog een aantal Bosschenaren bracht het tot hoogleraar, de meesten in Leuven, maar ook enkelen aan buitenlandse universiteiten. Zo had Jan van Berkel na jarenlange studie, die hem langs de universiteiten van Leuven (1549) en Keulen (1556) en het Collegium Romanum te Rome (1560) had gevoerd, in 1562 de graad van doctor in de theologie behaald. Intussen was hij ingetreden bij de Jezuïeten en priester geworden. Van 1564 tot 1571 was hij professor theologie en Hebreeuws in Trier[143]. Een andere Bossche Jezuïet, Joannes Hasius, had na een studie aan de Keulse universiteit (immatriculatie 13-6-1559) de graad van doctor in de theologie behaald en was onder andere hoogleraar theologie aan de universiteit van Würzburg[144]. Als laatste noemen we Dirck Noppen. Hij was in 1509 naar Leuven gekomen, waar hij in 1518 promoveerde tot licentiatus artium. Hij vervolgde zijn opleiding, waarschijnlijk nog steeds te Leuven, met een studie in de rechten. In 1530 schreef hij zich in aan de universiteit van Orléans, waar hij in 1537 tot doctor in de beide rechten promoveerde. Vervolgens was hij aldaar van 1537 tot 1543 hoogleraar in het canoniek recht en van 1543 tot 1548 in het civiel recht. In 1548 werd hij teruggeroepen naar zijn geboorteland, waar hij eerst tot advocaat en kort daarop tot raadsheer van de Raad van Brabant

133 MUF I 194.
134 WOLFS, *Middeleeuwse Dominicanenkloosters*, 104. Volgens Wolfs is hij dezelfde als de hiervoor genoemde *Thomas* de Colle.
135 MUL III 146.
136 PUL 67.
137 MUL III 741.
138 Zie Bijlage 6, B347.
139 Hij wordt ook wel *Gislenus* Loyen of Loyden genoemd. Zie ook p.336.
140 MUL III 591.
141 MUL IV 190, 236, 584, 626, 716, 748.
142 NBS nr. 3051.
143 NBS nr. 429.
144 NBS nr. 1878.

werd benoemd, een functie die hij tot zijn dood in 1569 bleef vervullen[145].

Met Dirck Noppen zijn we aanbeland bij die Bossche studenten die zich na hun studie op het vervullen van bestuurlijke, ambtelijke en juridische functies toelegden. In de volgende paragraaf zal daar wat betreft die functies binnen de stad zelf uitgebreid op worden ingegaan, maar hier komen eerst de Bosschenaren die dergelijke functies buiten de stad vervulden kort aan de orde. De uit 's-Hertogenbosch geboortige mr. Nicolaes vander Stegen (immatriculatie Leuven 28-8-1543; promotie 1546[146]) was raadsheer in de Raad van Brabant van 1559 tot aan zijn dood in 1590[147]. Willem van Veen, die zich op 5 februari 1549 als *Wilhelmus de Veen Buscoducensis* in Leuven liet inschrijven[148], vervulde van 1574 tot zijn dood in 1597 dezelfde functie[149]. Waarschijnlijk was hij echter niet uit 's-Hertogenbosch, maar uit Oisterwijk afkomstig[150]. Na pensionaris van zijn geboortestad te zijn geweest was Andries Hessels (P1) in 1578 griffier van de Staten van Brabant geworden om later de eerste raadsheer in de Staatse Raad van Brabant in Den Haag te worden[151]. Henrick Agylaeus, een van de voormannen van de Bossche calvinisten ten tijde van de Beeldenstorm, was later als balling werkzaam als pensionaris van Middelburg (1574–1575) en procureur-generaal van het Hof van Utrecht (1586–1588)[152]. Een andere Bosschenaar die zich tot aanhanger van de Reformatie ontpopte, Reynier Everswyn (73), was korte tijd pensionaris van Amsterdam geweest en vervolgens advocaat bij de Raad van Brabant[153]. Ook andere Bossche studenten komen we later elders als advocaat tegen. Zo kreeg Peter Geck (immatriculatie Leuven: 19-6-1521[154]) in 1546–1547 als *advocaet inden geestelyken hove* van zijn geboortestad een vergoeding voor bewezen diensten in het conflict dat het stadsbestuur met het kapittel had[155]. Met dat geestelijke hof wordt waarschijnlijk het gerechtshof van de Luikse bisschop in Brabant bedoeld, dat vanaf 1545 in Leuven was gevestigd[156]. In dat hof sprak de officiaal van de bisschop recht over kerkrechtelijke zaken, zowel betreffende geestelijken als leken. Vanaf het midden van de jaren negentig van de vijftiende eeuw tot aan zijn dood in 1503–1504[157] was de Bosschenaar Willem Pottey (immatriculatie Leuven: 26-2-1479; licentiaat in beide rechten) officiaal van de bisschop van Luik; het hof was toen in Diest gevestigd[158]. Tenslotte willen we hier Udo van Gerwen noemen. Deze was als minderjarige op 23 april 1545 in Leuven ingeschreven als *Udo Gerwanus Buscoducensis*[159] en promoveerde aldaar onder de naam *Udo Garwen*

145 PLO nr. 822.
146 MUL IV 264; PUL 135.
147 DE RIDDER-SYMOENS, 'Milieu social', 272, nr. 100.
148 MUL IV 381.
149 DE RIDDER-SYMOENS, 'Milieu social', 273, nr. 109.
150 BEELAERTS VAN BLOKLAND, 'Extract uyt de genealogie', 201. Willems broer Heyman was schepen van Heusden, zijn zuster Judith was gehuwd met de Bossche schepen Laurens Pelgrom.
151 BOSMAN, 'Indien de deugd'.
152 NBS nr. 66.
153 Zie voor een uitgebreidere levensbeschrijving: p.321-322.
154 MUL III 650; in jure.
155 GAH OA B53, 1546–1547, *van alrehande saicken.*
156 BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 32-33.
157 AILB, rekening 1503–1504, *doodschulden na overlijden.*
158 MUL II 390; GAH OA B7, 1496, *van allerhande saicken*: de stad schonk hem een geldbedrag ter ere van zijn eerste mis, die hij de zondag voor Pinksteren in de Sint-Jan las. Hij was toen al officiaal van Luik. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom* IV, 265, stelt zonder bronvermelding dat de Bossche kanunnik en kapitteldeken Goyaert van Doerne 'officiaal te Brussel' was geweest; dat moet dan voor het bisdom Kamerijk zijn geweest.
159 MUL IV 302.

Buscoducensis in 1549[160]. In 1561 was hij procureur in Leuven[161], begin 1562 werd *mr. Udo Gheerartssone van Gerwen advocaat*, afkomstig uit 's-Hertogenbosch, poorter van Antwerpen[162].

Ongetwijfeld zijn er ook Bossche studenten geweest, die na hun studietijd geen beroep kozen of konden vinden dat aansloot bij hun opleiding. Juist over deze groep is weinig bekend. Veel van de studenten van wie we tot nu toe niets meer dan de naam kennen, zullen tot deze groep behoren. Het bekendste voorbeeld van een Bossche academicus, die zich met heel andere zaken ging bezighouden is dat van meester Gerit van Dieperbeek alias *Brilleman*, die als lijnwatier actief was en wegens zijn aandeel in de troebelen van 1566–1567 door de Raad van Beroerten werd verbannen. De voorstelling van zaken die Verreyt geeft door Gerit van Dieperbeek te portretteren als 'een Bossche rechtsgeleerde, die baret en bef aan den kapstok hing om een linnenhandel te drijven'[163] is onjuist. Verreyt moet de titel 'meester' hebben geïnterpreteerd als meester in de rechten, maar het betreft ongetwijfeld de titel *magister artium*. Het is bovendien maar de vraag of Van Dieperbeek zelfs die titel ooit heeft behaald of zich, zoals vaker voorkwam, onrechtmatig heeft toegeëigend, na enige tijd onderwijs aan een universiteit te hebben gevolgd. Aangezien hij in de bronnen zeer frequent als *meester* wordt aangeduid, ben ik ervan overtuigd dat deze linnenhandelaar wel degelijk heeft gestudeerd. Daar zijn vader Adriaen heet[164], meen ik hem te kunnen identificeren met *Gerardus filius Adriani Joannis de Buscoducis*, die op 30 augustus 1529 in Leuven werd ingeschreven[165]. Hoeveel andere Bossche studenten later terechtkwamen in handel, nijverheid of andere niet-academische beroepen, kan slechts door nader prosopografisch onderzoek worden achterhaald. Het onderzoek van Adriaenssen voor Hilvarenbeek toont aan dat een dergelijk onderzoek vruchtbare resultaten kan opleveren. Enkele Hilvarenbeekse voorbeelden mogen dit tot slot illustreren. De Bekenaar Plissis (Sulpitius) vander Voort was op 23 augustus 1523 in Leuven geïmmatriculeerd, maar behaalde geen academische graad. Later was hij naast stadhouder van de kwartierschout van Oisterwijk ook herbergier in zijn geboorteplaats[166]. Zijn broer Jan verliet eveneens zonder titel de Leuvense universiteit en werd lakenkoper[167]. Ook Cornelis Schilders, in Leuven ingeschreven op 16 september 1557, bleef zonder titel en ging aan de Plaats te Hilvarenbeek een herberg drijven[168].

9.3. ACADEMICI IN DE BESTUURLIJKE ELITE

In het kader van de jaarlijkse wetsvernieuwing zond de schout van 's-Hertogenbosch vanaf het midden van de zestiende eeuw steeds een door de zittende schepenen opgestelde lijst met kandidaten voor de nieuwe schepenstoel naar de kanselier van de Raad van Brabant[169]. Hierbij voegde hij zijn persoonlijke advies. In een van die brieven, daterend uit

160 PUL 151.
161 VAN SCHIJNDEL, 'Oude Brabantse families', 90.
162 MELSSEN, 'Poorters van Antwerpen (II)', 163.
163 VERREYT, 'Van Diepenbeek', 154.
164 GAH RA 1383, 143r, 19-1-1563.
165 MUL IV 25.
166 ADRIAENSSEN, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 266.
167 Ibidem, 271.
168 Ibidem, 289.
169 Zie paragraaf 7.1.1.

1570 of 1571, vat hij de door hem voorgestelde samenstelling van de nieuwe schepenstoel als volgt samen: *ende syn drie eelmans ende vier geleerden mrs. van recht ende twee wel gequallifficerde borgers, leeg gaende ende levende op hare renten, twelck my verdunck eenen goeden stoel moet maken*[170]. De kanselier koos echter dat jaar voor een andere samenstelling, met slechts twee personen, die in het advies van de schout als *meester* werden aangeduid: Goyaert Lombaerts (van Enckevoirt) (123) en Henrick van Broekhoven (44). Daarnaast hadden vier personen zitting, die door de schout als edelen waren geclassificeerd. De overige drie zal de schout als *gequallifficerde borgers* hebben beschouwd. Van de zeven schepenen die door de schout niet als academici worden betiteld, waren er echter drie die zich in hun jonge jaren aan een universiteit hadden laten inschrijven en minstens enige tijd hadden gestudeerd, maar waarschijnlijk geen academische graad hadden behaald: Ghysbert Heym (97) (immatriculatie Leuven 10-12-1517; Orléans 2-4-1521[171]), Bartholomeus Loef (110) (immatriculatie Leuven 30-8-1529[172]) en Henrick Heeren (93) (immatriculatie Leuven 1-1555[173]). Uit deze gang van zaken mag worden opgemaakt dat, althans aan het einde van de hier onderzochte periode, het bezit van een academische graad één van de elementen was, die meewogen bij de beslissing of een kandidaat geschikt was om het schepenambt in 's-Hertogenbosch te vervullen. Het bezit van een academische titel was evenwel zeker geen officieel vereiste om tot de schepenbank door te kunnen dringen. Van het bestaan van een vaste verdeling van de schepenzetels tussen edelen/patriciërs, rijke burgers/kooplieden en academici/juristen, zoals Van Sasse van Ysselt suggereert[174], is in de periode 1500–1580 zeker geen sprake.

Om de ontwikkeling van het aandeel van universitair geschoolden in het Bossche stadsbestuur in de periode 1500–1580 te kunnen bestuderen, is van elke schepen, rentmeester, secretaris en pensionaris onderzocht of hij aan een universiteit had gestudeerd en een academische graad had verworven. Daartoe zijn niet alleen de beschikbare matrikels bestudeerd, maar is ook in de Bossche archivalia naar vermeldingen van academische titels gezocht. Het blijkt dat in de overgeleverde bescheiden van de stedelijke administratie betrekkelijk zelden de universitaire graad van bestuurders wordt vermeld. Bij raadpleging van bijvoorbeeld de *Nomina Scabinorum*[175] vinden we tussen 1500 en 1505 drie rentmeesters, die met de titel van *magister* worden aangeduid. Pas in 1574 wordt in deze lijst voor het eerst de academische graad van enkele schepenen vermeld: *mr. Henrick Bloymans* (23) en *mr. Dirick van Vechel* (175). De schepenprotocollen beginnen elk schepenjaar met een lijst met de namen van de nieuwe schepenen. In deze naamlijsten komt eveneens nauwelijks een academische titel voor. In 1502 duiden twee van de vier secretarissen de schepen Raas Raassen (158) met zijn *magister*-titel aan. In 1545 wordt schepen Goessen vander Stegen (165) door één secretaris als *magister* aangeduid. Het volgende geval doet zich pas in 1577 voor. In 1581 worden vier schepenen als zodanig aangeduid, in de jaren daarna blijft de vermelding van de academische graden, die verschillende schepenen wel degelijk bezaten, weer achterwege. Binnen het stedelijk administratieve apparaat is, met uitzondering van een korte periode aan het einde van de jaren zeventig van de zestiende eeuw, ogenschijnlijk weinig waarde gehecht aan academische titels van de verschillende stadsbestuurders. Dit in tegenstelling tot de landsheerlijke overheid die bij de benoeming van schepenen, wel degelijk de universitaire vorming van de kandidaten mee liet wegen. Een

170 ARAB AA 809/30.
171 MUL III 573; PLO nr. 731.
172 MUL IV 25.
173 MUL IV 508: Henricus Herae Buscoducensis.
174 SY3, 476; vergelijk p.251, noot 128.
175 GAH OA 574a; zie de inleiding op Bijlage 3.

en ander leidt ertoe dat identificatie van Bossche studenten met latere Bossche bestuurders soms problemen oplevert. In het navolgende is ervoor gekozen om bestuurders die slechts één of enkele malen als *meester* worden aangeduid, buiten beschouwing te laten, zeker wanneer het om een vermelding in een in dit opzicht weinig betrouwbare bron als bijvoorbeeld doopboeken gaat. De hierna gepresenteerde aantallen moeten derhalve als minimale cijfers worden beschouwd.

Inzake de academische vorming van de schepenen blijkt dat 59 van de 191 schepenen die tussen 1500 en 1580 te 's-Hertogenbosch in functie waren, ofwel 30,9%, zich eerder tenminste als student hebben laten inschrijven aan een universiteit. Van 42 van die 59 weten we zeker dat zij uiteindelijk een academische graad hebben behaald. Op de verschillende graden die de Bossche schepenen behaalden en de plaatsen waar zij studeerden zal verderop nog nader worden ingegaan. Eerst moeten we het percentage universitair geschoolden onder de Bossche schepenen vergelijken met andere steden. De Ridder-Symoens heeft voor de periode 1430–1580 onderzoek gedaan naar de universitaire vorming van de Leuvense en Antwerpse schepenen. Dit levert voor Leuven een percentage van 31% en voor Antwerpen een percentage van 38,5% academisch geschoolde schepenen op[176]. Daarbij dient te worden opgemerkt dat zowel in Leuven als in Antwerpen in de loop van de onderzochte periode in het aantal academisch geschoolde schepenen over het algemeen een stijgende lijn is waar te nemen. Daarom zullen de percentages over de periode 1500–1580 enigszins hoger liggen dan voor de gehele periode 1430–1580. In een later artikel heeft De Ridder-Symoens de ontwikkeling van het aantal universitair geschoolde schepenen in Leuven en Antwerpen als volgt geschetst: 2% aan het begin van de vijftiende eeuw; 15% rond 1500; aan het einde van de zestiende eeuw meer dan 30% in Leuven en rond de 50% in Antwerpen. In een stad als Gent draagt tussen 1400 en 1506 slechts 1,6% van alle schepenen een academische titel[177]. Brugge telt eind zestiende eeuw slechts 18,5% academisch gevormden onder haar schepenen[178]. Het aantal vroedschapsleden met een universitaire opleiding in Leiden is rond 1500 zeer laag en schijnt, mede door de stagnatie van de stedelijke economie in het tweede en derde kwart van de zestiende eeuw, tot aan de stichting van de Leidse universiteit in 1575, laag te zijn gebleven[179]. Het aanzienlijke aandeel van 30,9% academisch geschoolden in de schepenbank van 's-Hertogenbosch tussen 1500 en 1580 sluit duidelijk aan bij de twee andere Brabantse hoofdsteden Leuven en Antwerpen. Nader onderzoek in andere gewesten zou nog moeten uitwijzen in hoeverre hier gesproken kan worden van een 'Brabants patroon'.

Voor Leuven heeft De Ridder-Symoens vastgesteld dat het aantal academici in de schepenbank in de loop van de vijftiende eeuw duidelijk toeneemt, in de eerste helft van de zestiende eeuw stabiliseert en na 1550 weer sterk stijgt[180]. In Antwerpen daarentegen is van 1430 tot 1550 sprake van een doorlopende stijging, gevolgd door een inzinking in het derde kwart van de zestiende eeuw, waarna waarschijnlijk weer een toename inzet[181]. Wanneer we voor 's-Hertogenbosch het aantal nieuwe schepenen met een al dan niet vol-

176 DE RIDDER-SYMOENS, 'De universitaire vorming', 32, 69.
177 BLOCKMANS, 'Het wisselingsproces', 94. Het gaat hier bovendien vooral om pensionarissen, die de overstap naar de schepenbank maakten.
178 DE RIDDER-SYMOENS, 'Possibilités de carrière', 351.
179 DE BOER, 'Die politische Elite Leidens', 103-104; BRAND, *Over macht en overwicht*, 267-271; LAMET, 'The Vroedschap of Leiden', 21-22.
180 DE RIDDER-SYMOENS, 'De Universitaire vorming', 32.
181 Ibidem, 80.

periode	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
1500–1509	5	25,5	26,0	30	1,43	1,46	1,56	1,25	1,42
1510–1519	6	27,5	31,9	60	1,41	1,64	1,88	1,33	1,32
1520–1529	5	30,8	39,3	60	1,62	2,06	2,40	1,50	1,42
1530–1539	7	31,9	33,7	50	1,94	2,07	1,80	2,60	1,88
1540–1549	5	35,6	45,6	60	2,00	2,56	2,80	2,17	1,69
1550–1559	6	42,9	50,5	100	2,21	2,61	2,64	2,50	1,92
1560–1569	4	38,9	52,0	62,5	2,08	2,79	2,67	3,50	1,64
1570–1579	11	54,3	56,3	80	1,34	1,42	1,53	1,00	1,25
(1580–1589	8	45,2	52,8	70	2,12	2,47			1,83)
1500–1579	52	30,9	41,6	61,6	3,27	4,41	4,55	4,06	2,77

I aantal academisch geschoolden dat voor het eerst schepen wordt.
II percentage academisch geschoolde schepenen op het totaal aantal schepenen.
III percentage schepenzetels bezet door academisch geschoolden.
IV percentage president-schepenen die academisch geschoold zijn.
V gemiddeld aantal schepenzetels per persoon (in dat decennium).
VI gemiddeld aantal schepenzetels per academisch geschoolde schepen (in dat decennium).
VII gemiddeld aantal schepenzetels per schepen met een academische titel (in dat decennium)
VIII gemiddeld aantal schepenzetels per schepen, die wel een universiteit had bezocht, maar geen titel had behaald (in dat decennium).
IX gemiddeld aantal schepenzetels per schepen zonder academische scholing (in dat decennium)

TABEL 9.3. Verschillende gegevens over de academische scholing van de Bossche schepenen, per decennium (1500–1579).

tooide academische opleiding per decennium bekijken[182], krijgen we het volgende beeld (zie tabel 9.3, kolom I): in de eerste zes decennia van de zestiende eeuw varieert het aantal academisch geschoolden dat voor het eerst schepen wordt van 5 tot 7; in de jaren zestig daalt dat naar 4 om tenslotte in de jaren zeventig te stijgen naar 11 nieuwe academisch geschoolde schepenen. Dit aantal zegt echter nauwelijks iets over het totale aandeel van academisch geschoolden onder de schepenen. In kolom II van tabel 9.3 is het aandeel van de academisch geschoolde schepenen op het totale aantal schepenen per decennium weergegeven. We zien dan een gestage toename van 25,5% in het eerste decennium van de zestiende eeuw naar 54,3% in de jaren zeventig, slechts onderbroken door een kortstondige daling in de jaren zestig. Uit deze cijfers blijkt dat het aantal academici dat voor het eerst in de schepenbank zitting kreeg, geen indicatie vormt voor de ontwikkeling van de invloed van de totale groep academisch geschoolden binnen de opeenvolgende schepenbanken. Deze getallen wijzen er bovendien op dat 's-Hertogenbosch rond 1500, zelfs in grotere mate dan Leuven en Antwerpen, door academisch gevormde schepenen werd bestuurd, terwijl het percentage van meer dan 50% in de jaren zeventig aansluit bij de Antwerpse situatie aan het einde van de zestiende eeuw.

Dat men nochtans voorzichtig dient te zijn met het trekken van conclusies uit de tijdelijke inzinking in de jaren zestig van de zestiende eeuw, blijkt wanneer we naar het

182 Zoals De Ridder-Symoens al voor Leuven en Antwerpen deed: DE RIDDER-SYMOENS, 'De universitaire vorming', 32, 80.

percentage schepenzetels[183] kijken dat door de academisch geschoolde schepenen per decennium werd bezet (tabel 9.3, kolom III): we zien hier een enigszins afwijkende evolutie. In de gehele periode 1500–1580 is een gestage toename waarneembaar van het aantal schepenzetels dat door academisch geschoolden werd bezet: van 26% in de eerste tien jaar van de zestiende eeuw naar 56,3% in de jaren zeventig, gemiddeld over de hele periode 41,6%. De enige kortstondige dissonant in deze ontwikkeling doet zich voor in de jaren dertig: een daling van bijna 6% ten opzichte van het vorige decennium. Voor de jaren zestig hebben we een daling van het percentage academisch geschoolde schepenen vastgesteld. Nu blijkt echter dat dat kleinere aantal in vergelijking met het voorgaande decennium toch een groter percentage van het totale aantal schepenstoelen bezet. In plaats van een afname van de invloed van de academisch geschoolde schepenen moet hier dan ook worden geconstateerd dat een kleiner aantal van hen een groter aandeel in de bezetting van de schepenbanken heeft gehad; er is derhalve eerder sprake van een toegenomen invloed. In dit verband kan tenslotte de ontwikkeling van het relatieve aantal academisch geschoolden dat het tot president-schepen bracht worden beschouwd: deze ontwikkeling is minder rechtlijnig dan die van de groep schepenen als geheel. Deze omstandigheid kan verklaard worden uit het geringe aantal president-schepenen, hoogstens 10 per decennium. Hierdoor wegen incidentele gevallen al gauw zwaar mee. Toch zien we ook tussen 1500 en 1580 onder de president-schepenen een duidelijke stijging van het aantal academisch geschoolden. In het eerste decennium van de zestiende eeuw hebben 3 van de 10 president-schepenen gestudeerd. Daarna stijgt dit aantal, totdat in de jaren vijftig alle 10 successieve president-schepenen een academische achtergrond hebben. In de jaren zestig kan dat van slechts 5 van de 8 president-schepenen worden vastgesteld, terwijl in de jaren zeventig van de zestiende eeuw weer 4 van de 5 president-schepenen een academische opleiding hebben genoten.

De frequentie van het aantal academisch geschoolde schepenen per schepenbank is weergegeven in tabel 9.4. Hier is wegens de verhoging in 1525 van 7 naar 9 schepenen per schepenstoel, gekozen voor een enigszins afwijkende periodisering. Bij de interpretatie van de gegevens dient met deze wijziging rekening te worden gehouden. Opvallend is in de eerste plaats dat tussen 1500 en 1580 geen enkele schepenbank heeft gefungeerd waarin niet minstens één academisch gevormde schepen zitting had. Vanaf 1525 zitten steeds minstens twee en vanaf 1560 zelfs minimaal drie universitair geschoolde schepenen in het stadsbestuur. Ook in dit opzicht is duidelijk sprake van een stijgend aantal academisch geschoolde schepenen.

Richten we ons nu op het gemiddelde aantal schepenzetels dat de verschillende groepen schepenen bezetten, in eerste instantie per decennium, vervolgens ook over hun gehele carrière. Gegevens hierover zijn verwerkt in tabel 9.3, kolommen V-IX. In de eerste plaats zagen we al in hoofdstuk 7 (tabel 7.4) een duidelijke stijging van het aantal schepenzetels dat schepenen per decennium bekleden (tabel 9.3, kolom V). Wanneer we de schepenen opsplitsen in wel en niet academisch-geschoolden (kolommen VI en IX), blijken er tussen beide groepen grote verschillen in het gemiddeld aantal schepenzetels per decennium te bestaan. Steeds vervullen de academisch geschoolde schepenen gemiddeld meer ambtstermijnen dan de niet-academici. Terwijl dat tienjaarlijkse gemiddelde onder de niet-academici aan hevige schommelingen onderhevig is, kan voor de academisch geschoolden een

183 Het aantal schepenzetels per decennium is niet altijd even groot, omdat er vóór 1525 per jaar zeven schepenen waren en erna negen, omdat niet elk jaar een nieuwe schepenbank werd benoemd en omdat soms door sterfgevallen tussentijds nieuwe schepenen moesten worden benoemd. Daarom is er hier voor gekozen om niet van de absolute aantallen, maar van percentages uit te gaan, zodat vergelijking van de verschillende periodes eenvoudiger is.

aantal academisch geschoolde schepenen per schepenbank	1500 1524	1525 1539	1540 1559	1560 1579	1500 1579
0					
1	6				6
2	9	4	1		14
3	7	4	1	1	13
4	3	6	9	4	22
5		1	8	3	12
6				3	3
7			1	2	3
8					
9					

TABEL 9.4. Frequentie van het aantal academisch geschoolde schepenen per schepenbank, in vier periodes (1500–1579).

sterk stijgende lijn worden vastgesteld. Zelfs in de jaren zestig is nog sprake van een toename van het gemiddelde, terwijl in die jaren toch minder schepenbanken functioneren. Pas de afname van het aantal schepenbanken in de jaren zeventig leidt onvermijdelijk tot een daling van het gemiddeld aantal schepenfuncties van de academisch geschoolde schepenen. Met het herstel van het jaarlijkse ritme van de vernieuwing van de schepenbank in de jaren tachtig stijgt het gemiddeld aantal schepenzetels dat academisch geschoolde schepenen innemen weer.

Tot nu toe hebben we onder academisch geschoolde schepenen al diegenen verstaan, die zich aan een universiteit hebben laten inschrijven, inclusief degenen die er vervolgens niet in zijn geslaagd een academische graad te bemachtigen. Opsplitsing van de gegevens over het gemiddelde aantal schepenzetels per decennium naar schepenen die wel een universiteit hebben bezocht, maar geen graad hebben behaald en schepenen die wel in het bezit van een academische titel zijn, levert gemiddelden op zoals weergegeven in tabel 9.3, kolommen VII en VIII. In zes van de acht onderzochte decennia vervullen de gegradueerde schepenen gemiddeld meer schepenambten dan hun niet afgestudeerde collega's; in twee decennia ligt de verhouding andersom. Deze gegevens mogen als waarschuwing dienen tegen monocausale verklaringsmodellen. Een universitaire opleiding blijkt nooit het enige motief te zijn om iemand tot schepen te benoemen; steeds is er een wisselwerking tussen verschillende factoren, waarbij naast het opleidingsniveau de vermogenspositie en met name ook het familiale en sociale netwerk van de kandidaten een zeer belangrijke rol spelen.

De opsplitsing van de gegevens in acht decennia heeft het voordeel dat een duidelijk beeld van de ontwikkeling van het aantal universitair gevormde schepenen en hun aandeel in het stedelijk bestuur kan worden geschetst. Een nadeel van deze benaderingswijze is de fragmentering van de verschillende schepencarrières, die zich immers in veel gevallen over meer dan één decennium uitstrekken. Het is dan ook van belang hier tenslotte van alle academisch gevormden, die tussen 1500 en 1580 schepen van 's-Hertogenbosch zijn

geweest, de gehele carrière te bezien[184]. Gemiddeld vervullen schepenen tussen 1500 en 1580 per persoon 3,27 schepenzetels[185]. Bij uitsplitsing van dit gegeven blijkt dat de academisch gevormde schepenen gemiddeld 4,41 zetels per persoon bezetten, tegenover 2,77 zetels voor degenen die niet hebben gestudeerd. Opdeling van de academisch geschoolden in gegradueerden en niet-gegradueerden levert een gemiddeld aantal schepenzetels van respectievelijk 4,55 en 4,06 per persoon op. Deze getallen liggen natuurlijk veel hoger dan bij de opdeling in decennia, maar toch blijken de verhoudingen tussen de verschillende groepen in de verschillende decennia en in de gehele periode 1500–1580 in het algemeen goed overeen te komen.

De conclusie moet dan ook zijn dat academisch gevormde schepenen (gegradueerden iets meer dan niet-gegradueerden) in de regel vaker het schepenambt bekleden dan hun collega's die geen universiteit hebben bezocht. De toename van het aantal academisch geschoolde schepenen leidt daardoor tot een nog veel sterkere stijging van hun aandeel in het stedelijk bestuur. Van de schepenen uit het eerste decennium van de zestiende eeuw is 25,5% universitair geschoold; deze groep bezet 26% van alle schepenzetels. In de jaren zeventig heeft 54,3% van de schepenen een academisch vorming genoten; zij bekleden 56,3% van de beschikbare schepenambten. De Ridder-Symoens heeft voor Antwerpen vastgesteld dat gedurende de gehele zestiende eeuw academisch geschoolde schepenen steeds tussen de 50 en 80% van alle schepenzetels bezetten[186]. Hoewel het betreffende percentage voor 's-Hertogenbosch enigszins lager is (evenals overigens voor Leuven), kan toch worden gesteld dat de ontwikkeling van het aantal academisch geschoolde schepenen en hun aandeel in het Bossche stadsbestuur in grote mate overeenkomt met de verhoudingen in haar Brabantse zuster-hoofdsteden Leuven en Antwerpen.

Bij een nadere beschouwing van de schepenen met een academische opleiding richten we onze blik eerst op de academische graden van deze Bossche schepenen. Van elke universitair gevormde schepen is in tabel 9.5 de hoogst behaalde academische graad aangegeven. Met de titel *meester* of *magister* worden 24 schepenen aangeduid; zij hebben de opleiding aan de artesfaculteit met goed gevolg voltooid en mogen zich meester in de vrije kunsten noemen. Minstens 15 schepenen hebben een graad aan een rechtenfaculteit behaald: 14 tooien zich met de titel van *licentiatus juris utriusque*, ofwel licentiaat in de beide rechten; Henrick Eyckmans (77) is erin geslaagd het baccalaureaat in het canoniek of kerkelijk recht te bemachtigen. Nog eens 3 schepenen hebben medicijnen gestudeerd en voeren de titel van *doctor in de medicijnen*. Van de overige 17 weten we dat ze zich ooit als student aan een universiteit hebben laten inschrijven. Van een aantal van hen, zoals bijvoorbeeld Bartholomeus Loef (119), is met zekerheid bekend dat ze hun studie niet met het behalen van een academische graad hebben voltooid. Van anderen is het zeker niet uit-

TITEL	AANTAL
magister (artium)	24
licentiatus juris utriusque	14
doctor medicinae	3
baccalaureus juris canonici	1
geen graad / graad onbekend	17
TOTAAL	59

TABEL 9.5. hoogste academische graad per universitair gevormde schepen (1500–1580), naar aantal gerangschikt.

184 Let wel: van schepenen die ook voor 1500 of na 1580 actief waren, zijn hier alleen de gegevens voor de periode 1500–1580 verwerkt.

185 Vergelijk p.232.

186 DE RIDDER-SYMOENS, 'De universitaire vorming', 108.

gesloten dat zij een universitaire titel hebben weten te behalen; we hebben dat evenwel (vooralsnog) niet kunnen achterhalen. Het is maar de vraag of personen die wel enige tijd hebben gestudeerd, maar geen titel hebben behaald, veel voordeel wisten te halen uit hun korte, onvoltooide studietijd. In de correspondentie van schout en kanselier is slechts sprake van academische titels in de rechten als selectiecriterium. Van Bartholomeus Loef bijvoorbeeld, die geen titel bezat, wordt in die correspondentie expliciet noch impliciet vermeld dat hij wel enige tijd in Leuven heeft gestudeerd.

Van de behaalde academische graden die we voor de verschillende schepenen hebben achterhaald, staat allerminst vast dat die graad daadwerkelijk ook telkens de hoogste graad is, die de betreffende student heeft behaald. Het is vrijwel onmogelijk om per individuele student het verloop van de studie te volgen. Aan de verschillende universiteiten werd namelijk volstaan met een eenmalige inschrijving, aan het begin van de studie, meestal aan de artesfaculteit[187]. Of een student na afronding van de artesstudie zijn opleiding aan een van de hogere faculteiten heeft voortgezet is meestal niet uit universitaire bronnen te achterhalen, daar promotielijsten onvolledig zijn of verloren zijn gegaan[188]. Slechts de titulatuur die de student later gaat voeren kan een aanwijzing zijn, maar het blijkt dat hiermee lang niet altijd nauwkeurig is omgesprongen. Veelvuldig worden *licentiaten in de beide rechten* in de Bossche archivalia slechts met de titel van *meester* aangeduid. Het valt derhalve niet uit te sluiten dat nog enkele schepenen, die hier als meesters in de vrije kunsten zijn aangemerkt, in werkelijkheid een van de hogere faculteiten hebben bezocht en daar een hogere universitaire graad hebben behaald.

Het is interessant om te bekijken of er een onderscheid kan worden gemaakt naar de mate waarin de verschillende academische graden in de schepenbanken zijn vertegenwoordigd. Daarom is per academische graad het gemiddelde aantal schepenzetels in de Bossche schepenbank berekend. Henrick Eyckmans (77), baccalaureus in het canoniek recht, is tweemaal schepen, in 1493 en 1517. De drie doctoren in de medicijnen hebben respectievelijk 1, 4 en 7 maal zitting in een schepenbank, gemiddeld 4 maal per persoon. Gaat het bij deze groepen slechts om enkelingen, de andere drie groepen, de *magistri artium*, de *juris utriusque licentiati* en de voormalige studenten, van wie geen graad bekend is, zijn van grotere omvang. Van deze groepen scoort de laatste, waarvan het aantal schepenzetels varieert van 1 tot 17, het laagst met gemiddeld 4,53 schepenzetels[189]. Daarop volgen de 24 *magistri*, die 1 tot 15 schepenzetels hebben bekleed, met een gemiddelde van 5,75. De 14 licentiaten in de beide rechten tenslotte hebben 1 tot 18 maal het schepenambt vervuld, hetgeen gemiddeld neerkomt op maar liefst 7,93 schepenambten per persoon. Hiervoor al hebben we vastgesteld dat gegradueerden gemiddeld genomen vaker schepen zijn dan degenen die wel gestudeerd hebben, maar niet zijn gepromoveerd. Aan die constatering kan worden toegevoegd dat academici met een hogere academische graad, met name in de rechten, gemiddeld vaker schepen zijn dan degenen die slechts hun studie aan de basisfaculteit van de artes hebben voltooid.

Welke universiteiten hebben de academisch gevormde schepenen bezocht? De gegevens daarover zijn gerangschikt in tabel 9.6. Omdat een aantal schepenen twee of meer universiteiten blijkt te hebben bezocht, is het totaal aantal immatriculaties in deze tabel hoger dan het aantal van 59 academisch gevormde schepenen. Uit tabel 9.6 valt direct af te

187 RIDDERIKHOFF, 'De studenten', 10.

188 DE RIDDER-SYMOENS, 'De universitaire vorming', 32-33.

189 Dit getal ligt aanzienlijk hoger dan kolom VII van tabel 9.3. In tabel 9.3 zijn slechts de gegevens over de periode 1500–1580 verwerkt, terwijl bij onderhavige berekening ook het verloop van de carrières van verschillende schepenen vóór 1500 en ná 1580 is meegeteld. Dezelfde opmerking geldt ook voor de andere twee groepen.

lezen dat verreweg de meeste universitair gevormde Bossche schepenen hun opleiding in Leuven hebben genoten: 56% van alle immatriculaties vonden daar plaats. De voorkeur voor deze universiteit komt overeen met die van de grote meerderheid van alle Bossche studenten (74,3%). In tegenstelling tot de Bossche studenten als geheel, van wie 14,4% in Keulen ging studeren, hebben slechts drie Bossche schepenen de Keulse universiteit bezocht. De universiteit van Orléans, die qua aantal inschrijvingen voor alle Bossche studenten op de derde plaats staat, blijkt voor de Bossche schepenen met 11 immatriculaties de tweede keuze. Van die 11 blijken er 8 tevoren in Leuven te hebben gestudeerd. Raas Raassen (158) treffen we na zijn studie in Leuven in 1479 aan de Parijse universiteit[190]. Frans van Balen (11) en Frans Toelinck (172) hebben bovendien éérst in Leuven én Keulen gestudeerd[191]. De immatriculaties aan de Italiaanse universiteiten van Bologna, Pisa en Siena zijn een uitvloeisel van de *peregrinatio academica* van Goyaert Lombaerts van Enckevoirt (123), die zijn universitaire opleiding in 1540 in Orléans was begonnen[192]. Wouter van Achelen (5) heeft zich in 1524 aan de universiteit van Leipzig laten inschrijven[193]. Goyaert Loef (120) studeerde in Leuven en in Dôle[194], terwijl Henrick van Achelen (2) naast Leuven ook de universiteit van Montpellier bezocht[195].

Leuven	42
Orléans	11
Keulen	3
Bologna	1
Dôle	1
Leipzig	1
Montpellier	1
Parijs	1
Pisa	1
Siena	1
onbekend	12

TABEL 9.6. Aantal immatriculaties van Bossche schepenen (1500–1580) per universiteit.

Wat was de gemiddelde ambtstermijn van de schepenen als we ze onderverdelen naar plaats van opleiding? Voor de vijf universiteiten met één Bossche immatriculatie (die bovendien slechts 2 personen betreffen) heeft dat weinig zin. Van de drie Bossche studenten in Keulen zijn Frans van Balen (11) en Dirck van Vechel (175) later ieder 15 maal schepen van hun vaderstad geweest en Frans Toelinck (172) 6 maal. Van de 42 studenten in Leuven, die later schepen van 's-Hertogenbosch zijn geworden, hebben er 26 een academische graad behaald, van de overige 16 is dat niet bekend. De niet-gegradueerde *Lovanienses* hebben gemiddeld per persoon 4,19 maal een Bossche schepenzetel bezet, de gegradueerden daarentegen gemiddeld 6,0 maal. De restgroep van 12 academisch geschoolden, van wie we wel een graad kennen, maar niet weten waar ze gestudeerd hebben, scoort met een gemiddelde van 5,17 schepenzetels per persoon hoger dan de niet-gegradueerde *Lovanienses*. Opnieuw blijkt hier hetgeen reeds herhaaldelijk is gesignaleerd: gegradueerden zijn over het algemeen vaker schepen geweest dan niet-gegradueerden. De *alumni* van Orléans blijken wat het aantal schepenzetels betreft de toppositie te hebben ingenomen met gemiddeld 7,73 zetels per persoon. Daar men in Orléans alleen rechten kon studeren en daar licentiaten in de beide rechten van alle academisch gevormden de meeste schepenzetels hebben bezet, hoeft deze toppositie geen verwondering te wekken. Overigens weten we slechts van 8 van de 11 Orléanisten zeker dat zij de rechtenstudie hebben voltooid om-

190 MUL II 336; SAMARAN en DE MOÉ ed., *Liber procuratorum*, 64, 120, 140, 241, 262, 339.
191 Frans Toelinck: MUL III 34, 30-8-1487; MUK II 258, 27-3-1490; PLO nr. 225, 1490; Frans van Balen: MUK II 873, 22-3-1525; MUL IV 32, 16-1-1530; PLO nr. 840, 31-1-1530.
192 PLO nr. 1057.
193 ERLER ed., *Die Matrikel der Universität Leipzig* I, 590.
194 MUL IV 464; diens immatriculatie in Dôle is te vinden in: Bibliothèque Municipale de Besançon, ms. 983, 234v. Met dank aan mevrouw De Ridder-Symoens voor deze laatste verwijzing.
195 MUL III 503; GOURON ed., *Matricule Montpellier*, 38, nr. 648.

dat zij herhaaldelijk als *juris utriusque licentiatus* worden aangeduid. Van de overige drie is dat nog maar de vraag. Twee van hen hebben wel de titel van *magister* gevoerd; de derde, Ghysbert Heym (97), wordt steeds zonder academische titel aangeduid. Mogelijk kan bij deze laatste het ontbreken van een dergelijke aanduiding worden verklaard door de omstandigheid dat hij een edelman was. In de beoordeling van de kandidaat-schepenen, die de Bossche schout in 1570 of 1571 naar de kanselier zond, wordt Ghysbert Heym gekwalificeerd als: *een goet eelman die wel gequalifficert [is]...*[196]. Van een eventuele universitaire graad is hier geen sprake. Vooralsnog dient te worden aangenomen dat Ghysbert Heym weliswaar de universiteit van Orléans heeft bezocht, maar daar geen graad heeft behaald.

periode	aantal schepenambten	%
1500–1509	2	2,7
1510–1519	4	5,6
1520–1529	7	8,3
1530–1539	8	8,7
1540–1549	9	10,0
1550–1559	16	17,2
1560–1569	19	25,3
1570–1579	9	18,8

TABEL 9.7. Aantal en percentage schepenambten vervuld door alumni van de universiteit van Orléans, per decennium (1500–1579).

De Ridder-Symoens heeft met nadruk gewezen op de bijzondere band tussen de Bossche bestuurlijke elite en de universiteit van Orléans[197]. Van alle Brabantse steden leverde 's-Hertogenbosch tussen 1444–1546 na Antwerpen (71), Brussel (66) en Mechelen (45) met 35 immatriculaties de meeste studenten[198]. Van de uit Antwerpen afkomstige studenten zijn er uiteindelijk 13, ofwel 17%, in het stadsbestuur van hun vaderstad terechtgekomen. In 's-Hertogenbosch zijn maar liefst 11 van de 35 Orléanisten later schepen geworden, liefst 31,5%. Daarmee telt de Bossche schepenbank proportioneel het grootste aantal in Orléans opgeleide juristen[199]. Dit hoge percentage blijft ook na 1546 bestaan. Deze constatering hoeft overigens geen al te grote verwondering te wekken: studeren kost veel geld, zeker in een ver weg gelegen plaats. Bovendien staat vast dat de universiteit van Orléans een luxe instelling was, vrijwel uitsluitend toegankelijk voor een elite van lage adel en hogere burgerij[200]. Dat relatief veel van de Bosschenaren die in Orléans hebben gestudeerd tot de financieel-economische bovenlaag van de Bossche bevolking behoren en het regelmatig tot schepen van hun stad hebben gebracht, vloeit hier min of meer logisch uit voort. In de jaren zeventig van de zestiende eeuw zullen veel van de in Orléans opgeleide Bossche schepenen een opvallende rol spelen in het conflict dat dan binnen het stadsbestuur losbarst over de te maken keuze in de strijd in de Nederlanden. De Orléanisten behoren dan grotendeels tot de gematigde middengroep in de magistraat. Zij zijn enerzijds het oude, katholieke geloof toegedaan, maar in politiek opzicht anti-Spaans. Wanneer uiteindelijk een rigoureuze keuze voor één van beide partijen onvermijdelijk blijkt, kiezen ze tenslotte voor de legitieme landsheer en de oude religie[201]. De toenemende invloed van de Orléanisten in het Bossche stadsbestuur kan geïllustreerd worden aan de hand van de ontwikkeling van het percentage schepenzetels dat zij per decennium bezetten: tabel 9.7. De eerste 70 jaar van de zestiende eeuw tonen in dat opzicht een doorlopend stijgende

196 ARAB AA 809/30.
197 DE RIDDER-SYMOENS, 'Brabanders', 221-222, 243, 256, 291-292.
198 Ibidem, 217.
199 Ibidem, 256.
200 Ibidem, 240-241.
201 Ibidem, 291-292.

lijn, waarvan de jaren zestig het hoogtepunt vormen, met maar liefst 25,3% van alle beschikbare schepenzetels. In de jaren zeventig daalt het aandeel van deze Orléanisten aanzienlijk, hoewel het altijd nog hoger is dan in de jaren vijftig.

Bij een aantal Bossche bestuursfamilies lijkt een traditie te zijn gegroeid om hun zonen in Orléans rechten te laten studeren, of althans het laatste deel van hun studie in die Franse stad te laten afronden; de meesten van hen hebben immers eerder al in Leuven, en enkelen ook in Keulen gestudeerd. Het is moeilijk vast te stellen of deze studenten na het afsluiten van hun artesopleiding in Leuven direct naar Orléans zijn vertrokken om daar rechten te gaan studeren, óf dat zij het eerste deel van die rechtenstudie in Leuven hebben voltooid. Henrick Bloeyman (23) is in 1535 in Leuven geïmmatriculeerd[202]. Hij zal daar de artesopleiding hebben voltooid en vervolgens rechten zijn gaan studeren. In 1542 laat hij zich in Orléans inschrijven om nog hetzelfde jaar tot *juris utriusque licentiatus* te promoveren[203]. Hij vormt in dit opzicht echter een uitzondering. Voor zover het is vast te stellen, hebben de anderen geruime tijd, variërend van 3 tot 7 jaar, in Orléans verblijf gehouden: zij zullen derhalve het grootste deel van hun rechtenopleiding in die stad hebben genoten. Overigens moet men ervoor waken in deze alumni van Orléans een gesloten belangengroep te zien. Hoewel zij aan dezelfde universiteit hebben gestudeerd, zijn zij op een enkele uitzondering na niet gelijktijdig in Orléans aanwezig geweest. Er hebben weliswaar vele familiebanden tussen de Bossche Orléanisten bestaan[204], maar niet in veel grotere mate dan tussen andere leden van de bestuurlijke elite.

Concluderend kan worden gesteld dat gedurende de eerste acht decennia van de zestiende eeuw het aantal schepenen met een al dan niet afgeronde academische vorming is toegenomen (van 25% in 1500–1509 naar 54,3% in 1570–1579) en dat het aantal schepenzetels dat zij bezetten relatief nog sneller is gestegen (van 26,0% naar 56,3%). Hierbij moet vooral de groeiende invloed van een klein aantal in Orléans opgeleide juristen-schepenen worden opgemerkt. De toenemende participatie van academisch geschoolden in de Bossche schepenbank sluit uitstekend aan bij soortgelijke ontwikkelingen in steden als Leuven en Antwerpen en in een territoriale schepenbank als die van Ukkel[205]. Vergelijkbare gegevens voor andere steden zijn nauwelijks voorhanden. Summiere gegevens over bijvoorbeeld Brugge en Leiden duiden in ieder geval op een heel ander patroon, in casu een veel lagere participatie van academisch geschoolden in het stadsbestuur. Het is nogal verleidelijk om de grote toename van de invloed van academisch geschoolden in de stedelijke besturen in de zestiende eeuw als een specifiek Brabants fenomeen te bestempelen. Alleen de uitkomsten van nader onderzoek naar deze kwestie zouden daarover meer duidelijkheid kunnen bieden.

Over de academische vorming van de rentmeesters (waaronder hier rentmeesters-in-naam, goede mannen én rentmeesters van na 1547 worden verstaan) kunnen we veel korter zijn. Hiervoor is reeds uiteengezet dat een aanzienlijk aantal rentmeesters uit het milieu van de stedelijke ambachtsgilden afkomstig is[206]. Onder deze rentmeesters mag dan ook een lager percentage academisch geschoolden worden verwacht dan bij de schepenen. Van 18 van de in totaal 102 rentmeesters die tussen 1500 en 1580 hebben gefunctioneerd, kan worden vastgesteld dat ze een universiteit hebben bezocht, namelijk 17,6%. Van die 102 rentmeesters hebben 32 ook het schepenambt vervuld. Van deze 32 schepen-rentmeesters zijn

202 MUL IV 129.
203 PLO nr. 1114.
204 Ibidem, 243, 335-337.
205 DE RIDDER-SYMOENS, 'Ukkelse schepenen'.
206 Zie paragraaf 7.2.

er 10 academisch gevormd, hetgeen neerkomt op 31,2%. Onder de overige 70 rentmeesters vinden we verder nog maar 8 universitair geschoolden, ofwel 11,4%. Al deze 18 rentmeesters blijken, voor zover na te gaan, uitsluitend in Leuven te hebben gestudeerd. Alleen van mr. Lambert Zweers alias Hacken (R70), rentmeester-in-naam in 1501, is onbekend waar hij heeft gestudeerd. 10 rentmeesters (5 schepenen, 5 niet-schepenen) hebben wel gestudeerd, maar geen graad behaald. Een zevental (4 schepenen, 3 niet-schepenen) voerde de titel van *meester*. Henrick van Broekhoven (44), rentmeester in de periode 1577–1581, bezit de graad van *juris utriusque licentiatus*. Wegens de verschillende vormen van rentmeesterschap die naast elkaar bestaan en vooral wegens de sterk wisselende ambtstermijn van die functies is het moeilijk de ontwikkeling van het aantal academisch geschoolde rentmeesters te beschrijven. In tabel 9.8 is per decennium het aantal personen dat als rentmeester heeft gefungeerd (voor de eerste drie decennia uitgesplitst naar goede mannen en personen die uitsluitend rentmeester-in-naam zijn geweest), het aantal academisch geschoolden en het percentage daarvan op het totale aantal weergegeven. Opvallend is dat onder de rentmeesters-in-naam, die na de instelling van het college van goede mannen geen inhoudelijke functie meer hebben, het percentage academici hoger ligt dan onder de goede mannen. Gedurende de gehele periode 1500–1580 blijft het aantal academisch geschoolde rentmeesters betrekkelijk laag, hoewel het percentage in de jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw aanzienlijk stijgt, maar dat is vooral toe te schrijven aan een vertekening van het beeld door het geringe aantal rentmeesters.

periode	aantal rentmeesters	aantal academici	% academici
1500–1509			
I	17	2	11,8
II	13	3	23,1
1510–1519			
I	17	2	11,8
II	15	2	13,3
1520–1529			
I	11	2	18,2
II	7	-	-
1530–1539	11	3	27,3
1540–1549	15	2	13,3
1550–1559	22	4	18,2
1560–1569	4	1	25,0
1570–1579	4	2	50,0
1500–1579	102	19	18,4

I = goede mannen
II = rentmeesters-in-naam, voorzover ze niet in diezelfde periode tevens goede man zijn geweest.

TABEL 9.8. Aantal en percentage academici onder de rentmeesters (per categorie), per decennium 1500–1579.

Het rentmeesterschap van de stad 's-Hertogenbosch is blijkbaar veel minder aantrekkelijk geweest voor academisch gevormde inwoners van die stad. Zeker in vergelijking met het aandeel van academici in de schepenbank is het percentage van 17,6% universitair gevormde rentmeesters laag te noemen. Dit patroon komt opnieuw goed overeen met de beschikbare gegevens voor Leuven en Antwerpen, hoewel het percentage voor 's-Hertogenbosch iets lager ligt. In Leuven is tussen 1430 en 1580 21% van de rentmeesters academisch geschoold[207]; in dezelfde periode heeft in Antwerpen 22% van de rentmeesters een universiteit bezocht[208]. Anders dan in 's-Hertogenbosch was in Leuven formeel vastgelegd dat de zogenaamde 'Naties' (de vertegenwoordigers van de ambachtsgilden) steeds

207 DE RIDDER-SYMOENS, 'De Universitaire vorming', 38.
208 Ibidem, 87.

twee van de vier rentmeesters zouden kiezen[209]; in Antwerpen werd het financiële beheer vanaf 1475 gevoerd door drie rentmeesters, te weten twee ambachtslieden en één oudschepen[210]. Het grote aandeel rentmeesters uit het ambachtsmilieu in deze twee steden verklaart het relatief lage aantal academisch geschoolden onder deze functionarissen. Hetzelfde geldt grosso modo voor 's-Hertogenbosch. In de Diezestad ligt het aantal universitair gevormden onder de rentmeesters dan ook net als in Leuven en Antwerpen aanzienlijk lager dan onder de schepenen.

Tenslotte zal hier worden ingegaan op de belangrijkste stedelijke functionarissen, te weten de pensionarissen en secretarissen. De moeizame ontwikkeling van het ambt van stadspensionaris is reeds uitvoerig ter sprake gekomen[211]. De functie van pensionaris vereist een gedegen juridische kennis. De drie pensionarissen, die tussen 1500 en 1580 in 's-Hertogbosch hebben gefunctioneerd, worden gewoonlijk als *meester* aangeduid, maar naar alle waarschijnlijkheid hebben zij alle drie na een artesopleiding óók rechten gestudeerd. Mr. Ghysbert (die) Hollander (P2) in 1506 de eerste bekende pensionaris van de stad, heeft in de tweede helft van de jaren zeventig van de vijftiende eeuw in Parijs gestudeerd, waar hij tot *magister artium* promoveert[212]. Bijna een halve eeuw later wordt pas weer een volgende pensionaris benoemd: Roelof Loekemans (P3). Die heeft zich in augustus 1535 aan de artes-opleiding in Leuven laten inschrijven[213]; nog geen drie jaar later, op 9 april 1538, sluit hij die opleiding af met de graad van *magister artium*[214]. Of hij in de daaropvolgende jaren in Leuven rechten is gaan studeren, is niet zeker, maar lijkt wel waarschijnlijk. Op 23 december 1544 laat hij zich vervolgens als student in Orléans inschrijven[215]. We hebben hiervoor reeds geconstateerd dat deze universiteit sterk elitair van karakter was. Hoewel Roelof van redelijk gegoede komaf mag worden genoemd, lijkt hij vergeleken bij de andere Bossche studenten in Orléans toch enigszins een vreemde eend in de bijt. Ongetwijfeld heeft de omstandigheid dat zijn oom Dirck Noppen op dat moment in Orléans hoogleraar in het civiel recht is een beslissende rol gespeeld bij Roelofs keuze om zijn rechtenstudie daar af te ronden[216]. Ruim een jaar later, in het begin van 1546, promoveert hij tot licentiaat in het civiele recht[217]. In de eerste helft van 1545 is hij actief als procurator van de Germaanse natie te Orléans, bovendien fungeert hij van kort na zijn promotie tot 2 oktober 1548 als procurator-generaal van deze universiteit[218]. Enkele jaren later, in 1552, treedt hij als pensionaris in dienst van zijn geboortestad. In de stedelijke bronnen wordt Loekemans steeds met de titel van *meester* aangeduid, hoewel vaststaat dat hij een afgestudeerd jurist was. De derde en laatste Bossche pensionaris van vóór 1580 is Andries Hessels (P1). Deze heeft zich op 1 september 1561 in Leuven laten immatriculeren[219]. Over het verloop van zijn studie is verder niets bekend. In zijn latere leven wordt hij vrijwel steeds als *meester* aangeduid. Slechts in twee gevallen wordt hij *licentiaet inde rechten*

209 Ibidem, 36.
210 Ibidem, 87.
211 Zie paragraaf 7.3.2.
212 VAN DE BICHELAAR, 'Van kapelaan tot kardinaal', 12, noot 12; SAMARAN en VAN MOÉ ed., *Liber procuratorum*, 64, 121, 123: *Ghisbertus Ludovici de Buscoducis*.
213 MUL IV 129.
214 PUL 95.
215 PLO nr. 1132.
216 Zie p.268.
217 PLO nr. 1132.
218 Ibidem, XVLII, L; DLO XXVIII, 22, 27, 35, 36, 49, 54, 59, 63, 72.
219 MUL IV 627.

genoemd[220]. In een van die twee gevallen is die titel overigens doorgehaald. Hoe het ook zij, aangenomen mag worden dat Andries Hessels na voltooiing van zijn artes-opleiding in ieder geval geruime tijd rechten heeft gestudeerd. Of hij die juridische studie heeft afgesloten met het behalen van een academische graad, is vooralsnog onzeker.

De functie van secretaris is tussen 1500 en 1580 door 19 personen bekleed. Van deze secretarissen hebben 14 de titel van *meester* gevoerd. *Doctor medicinae* Raas Raassen (158), tevoren reeds tweemaal schepen geweest, vervult in 1500 kortstondig het secretarisambt. De overige 4 secretarissen worden nooit met een academische graad aangeduid. Van 8 van de 19 secretarissen vinden we de namen terug in de universiteitsmatrikels. Onder hen is ook secretaris Gerit Colen (S3) meegeteld. Hij heeft geen academische titel gevoerd, maar is identificeerbaar met *Gerardus Colen Helmondensis*, op 12 juni 1545 in Leuven ingeschreven[221]. Hij is rond 1524 geboren[222], als zoon uit het tweede huwelijk van de Bossche schepen Gerit Colen (*53*) met de uit Helmond afkomstige Hadewich Ceelen. Gerit Colen sr. is in zijn laatste levensjaren naar Helmond verhuisd, waar hij als rentmeester van de heer van Helmond actief was. Hij stierf daar op 6 oktober 1531[223]. Waarschijnlijk is zijn weduwe met haar jonge kinderen in Helmond blijven wonen, hetgeen de immatriculatie van Gerit als Helmondenaar verklaart. Gerit financierde zijn studie door middel van een beneficie in de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch en een kanunnikdij in Gorcum[224]. Uit geen enkele bron blijkt dat Gerit zijn studie met het behalen van een titel heeft afgesloten. Daarin volgt hij overigens het voorbeeld van zijn vader, die ondanks een immatriculatie in Leuven in 1488[225] geen academische titel voert, of er althans nooit mee is aangeduid. Na beëindiging van zijn studie doet Gerit Colen afstand van zijn beneficies en treedt hij tot tweemaal toe in het huwelijk. Korte tijd fungeert hij als rentmeester van de abt van Berne, vervolgens wordt hij in 1557 stadssecretaris van 's-Hertogenbosch, een functie die hij tot aan zijn dood in 1578 zal blijven vervullen.

Keren we terug naar de acht secretarissen die in de matrikels zijn teruggevonden: alle acht hebben in Leuven gestudeerd, Jan Reyners (S15) heeft bovendien de Keulse universiteit bezocht[226]. Van de overige secretarissen voerde nog een tiental een academische titel. Zij zullen ongetwijfeld op zijn minst enige tijd aan een universiteit hebben gestudeerd, maar hun immatriculatie is niet teruggevonden. Van Wouter Scellens (S16) en Andries Oems (S12) tenslotte kan met een grote mate van waarschijnlijkheid worden gesteld dat zij geen universitair onderwijs hebben genoten en geen academische graad bezitten. Wanneer we de gegevens over het al dan niet bezitten van een academische graad per decennium bekijken, ontstaat het volgende beeld: tabel 9.9. In de eerste helft van de zestiende eeuw worden alle secretarissen aangeduid als *meester*. Van sommigen van hen weten we waar en wanneer ze hebben gestudeerd, van anderen niet, maar van allen kunnen we aannemen dat ze een universiteit hebben bezocht. Dit beeld komt overeen met hetgeen De Ridder-Symoens voor Leuven en Antwerpen heeft geconstateerd: in Leuven stijgt het aan-

220 In een instructie voor de pensionarissen d.d. 17-4-1574 wordt hij aangeduid als *mr. Andries Hessels, licentiaet inden rechten* (GAH OA A328, diverse stukken). In het trouwboek van de Sint-Catharina staat hij bij zijn huwelijk op 9 november 1574 ingeschreven als: *m. Andries Hessels* (doorgehaald: *licentiaet inde rechten*).

221 MUL IV 304.

222 GAH OAA 7851, 274v-275r: op 31-10-1528 wordt van hem gezegd dat hij vier jaar oud is.

223 ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', 239-249.

224 Ibidem, 247-248; SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom* IV, 207.

225 MUL III 47, 30-4-1488.

226 MUL III 531, 1-7-1516; MUK II 829 11/12-11-1520.

deel van de academisch gevormde secretarissen in de loop van de vijftiende eeuw van 50% rond het midden van de eeuw, naar 80% ná 1480. Vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw zijn alle Leuvense secretarissen tenslotte universitair geschoold[227]. Voor Antwerpen heeft dezelfde auteur vastgesteld dat alle secretarissen vanaf 1496 academisch gevormd zijn[228]. Hoewel het van slechts enkelen vaststaat, acht De Ridder-Symoens het waarschijnlijk dat veel van deze Leuvense en Antwerpse secretarissen niet alleen een artesopleiding hebben gevolgd, maar ook aan een juridische faculteit hebben gestudeerd[229]. Alle Bossche secretarissen met titel noemen zich *meester* (op Raas Raassen na), geen van hen voert een juristentitel. In dit opzicht lijkt het opleidingsniveau van de Bossche secretarissen lager te hebben gelegen dan dat van hun Leuvense en Antwerpse collega's.

periode	secretarissen met titel	secretarissen zonder titel
1500–1509	5	-
1510–1519	5	-
1520–1529	5	-
1530–1539	7	-
1540–1549	6	-
1550–1559	5	2
1560–1569	2	4
1570–1579	2	3

TABEL 9.9. Aantal secretarissen met en zonder academische titel, per decennium (1500–1579).

Vanaf het midden van de zestiende eeuw doet zich onder de secretarissen in 's-Hertogenbosch een merkwaardige ontwikkeling voor, die sterk afwijkt van de situatie in Leuven en Antwerpen. In deze andere Brabantse hoofdsteden blijven alle nieuw benoemde secretarissen academisch gevormd, in 's-Hertogenbosch daarentegen zien we in 1550 met de benoeming van Wouter Scellens (S16) de terugkeer van de niet-gegradueerde secretaris. Tot 1580 hebben hem nog drie niet-gegradueerde secretarissen gevolgd: Gerit Colen (S3), Andries Oems (S12) en Peter de Cort alias Curtius (S4). Van de 10 secretarissen die tussen 1550 en 1580 hebben gefunctioneerd, is derhalve 40% niet gegradueerd. Colen en wellicht ook De Cort[230] hebben weliswaar de Leuvense universiteit bezocht, maar voeren geen titel. Scellens en Oems hebben, zoals gezegd, vrijwel zeker geen universitaire opleiding genoten. Drie van de vier niet-gegradueerde secretarissen hebben al vóór hun benoeming tot secretaris voor de stadsregering gewerkt, alleen voor Gerit Colen geldt dat niet. Andries Oems is zeker al sinds 1545 in 's-Hertogenbosch werkzaam als notaris[231] en heeft in die hoedanigheid onder andere ook werkzaamheden voor het stadsbestuur verricht[232]. Peter de Cort en Wouter Scellens zijn hun carrière begonnen in stedelijke schrijfkamer. Wouter Scellens, geboren rond 1512, begint zijn ambtelijke carrière in 1533 als *dienaar van den clercq van de secretarissen*[233]. Peter de Cort is vanaf 1556–1557 als klerk werk-

227 DE RIDDER-SYMOENS, 'De universitaire vorming', 44, 50.
228 Ibidem, 91.
229 Ibidem, 50, 114-115.
230 MUL IV 117, 26-2-1535.
231 MOSMANS, 'De middeleeuwsche notarissen', 192, stelt dat Andries Oems als notaris actief was tussen 1548 en 1557. In het archief van het blok van de Vughterdijk wordt echter een uittreksel bewaard uit een testament dat al op 20-9-1545 door notaris Andries Oems is opgemaakt (GAH Archieven van de blokken, blok van de Vughterdijk, 8108).
232 GAH OA B54, 1547–1548, *van alderhande saicken*; B58, 1551–1552, ibidem; B59, 1552–1553, ibidem.
233 GAH OA A594, turbe d.d. 10-10-1584. Eerste vermelding in de stadsrekeningen: GAH OA B41, 1534–1535, *van alderhande saicken*.

zaam in de Bossche secretarie[234], alvorens hij in 1564 tot secretaris wordt benoemd.

Waarom is rond 1550 van de gangbare praktijk afgeweken? De aanleiding voor de benoeming van de eerste niet-gegradueerde secretaris, Wouter Scellens, is het terugtreden van secretaris Peter van Os jr. (143) na diens benoeming tot meester van het Groot-Gasthuis op 27 september 1550[235]. Betrekkelijk snel daarop – zeker wanneer men rekent dat de wetsvernieuwing begin oktober plaats heeft gegrepen – op 20 oktober is Wouter Scellens tot secretaris benoemd[236]. Alles wijst erop dat Wouter Scellens, de zoon van een schrijnwerker, een begaafd man is geweest, die zich in de loop van 15 jaar heeft weten op te werken van hulpje van de klerk tot een deskundig en gewaardeerd medewerker van de secretarie. In 1547 bekleedt hij tevens het ambt van notaris[237]. In 1550 wordt hij, hoewel niet universitair opgeleid, voldoende competent geacht om het secretarisschap te bekleden. In 1551 wordt hij bovendien griffier. Uiteindelijk wordt Wouter Scellens, als bekroning van een opmerkelijke carrière, in 1589 op de leeftijd van 77 jaar uitverkoren tot het schepenambt van zijn vaderstad, hetgeen voor een telg uit een ambachtsfamilie, zonder academische opleiding en zonder familiebanden met de stedelijke elite zeer uitzonderlijk mag heten.

Moet de afwijking van de sinds lang bestaande traditie om academisch gevormde secretarissen te benoemen dan uitsluitend op het conto van de persoonlijkheid van Wouter Scellens worden geschreven? Een verband met de niet nader omschreven problemen die zich rond 1550 in de schrijfkamer voordeden[238], ligt wellicht voor de hand. Het is ook niet onmogelijk dat men na het terugtreden van Peter van Os op korte termijn geen geschikte academicus kon vinden. Hoe het ook zij, het lijkt erop dat de benoeming van Wouter Scellens, die zich bekwaam van zijn taken heeft gekweten, de weg heeft gebaand voor meer niet-academische secretarissen. Deze praktijk wijkt sterk af van andere Brabantse steden en schijnt ook door tijdgenoten als opvallend te zijn beschouwd. Zo figureert Wouter Scellens tot 1580 negenmaal als getuige in de Bossche doopboeken: 2 maal staat hij eenvoudigweg vermeld als *Wouter Scellens*; eenmaal is daar de titel van secretaris aan toegevoegd; in drie gevallen wordt hij *meester* genoemd en tenslotte in twee gevallen *meester Wouter Scellens griffier*[239]. In een aantal gevallen is de dienstdoende geestelijke, die de doopgetuige moet hebben gekend als secretaris en griffier van de stad, er blijkbaar van uitgegaan dat een dergelijke functionaris wel *meester* moet zijn geweest. In 1564–1565 hebben enkele commissarissen uit de Raad van Brabant in 's-Hertogenbosch onderzoek verricht naar de precieze inhoud van het zogenaamde *huisrecht*. Onder de vele getuigen die zij hiertoe hebben gehoord, bevindt zich ook *meester Wouter Schellens greffier deser stadt*[240]. De secretaris van de Raad van Brabant, Hieronymus Boote uit Brussel, blijkt niet bekend met de Bossche situatie en heeft gemeend dat een griffier de meesterstitel moet bezitten. In bronnen die zijn voortgekomen uit de stedelijke schrijfkamer, waar iedereen heeft geweten hoe de vork in de steel zit, wordt Wouter Scellens echter op twee

234 GAH OA B63, 1556–1557, *van alderhande saicken.*

235 GAH OA A574a. Deze datering sluit precies aan bij de datum van de laatste akte, die Peter van Os als secretaris in zijn protocol inschreef, namelijk 26 september 1550 (GAH RA 1353, 215r).

236 GAH OA A574a. De eerste akte die hij in zijn protocol inschreef dateert van 24-10-1550 (GAH RA 1356, 1rv).

237 MOSMANS, 'De middeleeuwsche notarissen', 192.

238 JACOBS, *Justitie en politie*, 62.

239 GAH Collectie doop-, trouw- en begraafboeken 2, 9v, 14v, 32v, 66v, 99v, 206r, 234r; 39, 29r; 53, 11r. Ook in de schepenprotocollen wordt hij tweemaal als *meester* aangeduid: GAH RA 1414, 202r; 1415, 109v.

240 GAH OA A592, 46r. Overigens noteerden zij secretaris Peter de Cort als: *meester Peeter de Cortte secretaris deser stadt* (42r).

uitzonderingen na nooit als meester betiteld.

Wat betreft het aandeel van academisch gevormden onder schepenen, rentmeesters en pensionarissen kan een grote mate van overeenkomst tussen de ontwikkelingen in 's-Hertogenbosch en andere Brabantse steden als Leuven en Antwerpen worden vastgesteld, voor de secretarissen geldt dat zeker niet. In Leuven en Antwerpen neemt het aantal academisch gevormde secretarissen in de loop van de vijftiende eeuw sterk toe, totdat in de loop van de zestiende eeuw alle secretarissen een universitaire opleiding blijken te hebben genoten. Aanvankelijk is deze ontwikkeling ook in 's-Hertogenbosch waarneembaar, maar 1550 laat een kentering zien; vanaf dat jaar worden weer enkele niet-gegradueerde secretarissen benoemd, personen die van jongsaf opgeleid zijn binnen de eigen organisatie en hun vak in de praktijk hebben geleerd. Vooralsnog mag worden verondersteld dat we hier met een typisch Bossche fenomeen van doen hebben en dat het Leuvense en Antwerpse model het gebruikelijke ontwikkelingspatroon vormt.

Samenvattend kan gesteld worden dat de stad 's-Hertogenbosch tussen 1500 en 1580 een aanzienlijk aantal studenten heeft voortgebracht, dat zich grotendeels in Leuven, in mindere mate in Keulen en Orléans en in incidentele gevallen ook aan andere universiteiten heeft laten inschrijven. Vergelijking met andere steden wijst uit dat het aantal Bossche studenten relatief gezien niet bijzonder hoog is, veeleer middelmatig. Wat het aandeel van academisch geschoolden in het stedelijk bestuur betreft, vertoont 's-Hertogenbosch een patroon dat sterke gelijkenissen vertoont met de ontwikkelingen in de Brabantse zustersteden Leuven en Antwerpen: in de loop van de zestiende eeuw stijgt het percentage schepenen met een academische opleiding, evenals het aantal schepenzetels dat deze academici bezetten. Onder de rentmeesters is het aantal universitair geschoolden zowel in Leuven, Antwerpen als ook in 's-Hertogenbosch aanzienlijk lager, vooral omdat een aantal rentmeesters uit het ambachtsmilieu afkomstig is. Alle pensionarissen in de drie steden zijn academisch gevormden; zij zijn voor het merendeel juristen. Ook steeds meer van de Leuvense en Antwerpse secretarissen hebben voordien een universiteit bezocht, in de loop van de zestiende eeuw zelfs allemaal. 's-Hertogenbosch wijkt vanaf 1550 plotseling sterk af van dit patroon door de benoeming van enkele secretarissen die binnen de eigen bureaucratische organisatie zijn opgeleid, zonder enige academische opleiding te hebben genoten. Vooralsnog lijkt dit een specifiek Bosch' verschijnsel te zijn.

Hoe moet nu de waarde van een universitaire opleiding voor een carrière in stedelijk bestuur en administratie worden ingeschat? De universiteiten staan tot ver in de zestiende eeuw open voor vrijwel alle bevolkingsgroepen. Een voltooide universitaire opleiding kan het begin zijn van een carrière die een ambitieus man een flink aantal treden hoger op de sociale ladder kan doen belanden. In 's-Hertogenbosch weet een aantal studenten uit het ambachtelijk milieu het na het behalen van een universitaire graad tot secretaris of zelfs pensionaris te brengen. Een academische graad als zodanig volstaat echter nooit om tot de Bossche schepenbank te worden geroepen. Bij een dergelijke uitverkiezing weegt een groot aantal andere factoren even zwaar of zelfs zwaarder mee: vermogen, familierelaties, maatschappelijk aanzien. Wanneer men aan al deze vereisten in voldoende mate voldoet, kan een universitaire graad in de loop van de zestiende eeuw steeds sterker in het voordeel werken van aspirant-schepenen. Vast staat dat de Brusselse keuzeheren in de jaren zestig en zeventig er groot belang aan hebben gehecht om te weten welke kandidaat-schepenen academisch gevormd zijn. In de bescheiden van de stedelijke administratie is over de gehele periode 1500–1580 zeker geen sprake van een consequent toevoegen van academische titels aan de namen van schepenen en andere functionarissen; integendeel, dergelijke titels blijven meestal ongenoemd. Niettegenstaande dit verschijnsel kan toch worden vastgesteld dat de invloed van academisch geschoolden in het Bossche bestuur tussen 1500 en 1580 aanzienlijk is toegenomen. Gevestigde schepenfamilies hebben beseft dat de

toekomst van hun kinderen niet langer alleen van geld en aanzien afhankelijk is, maar ook van een goede opleiding. In nog sterkere mate moet dit besef bij sterke klimmers op de maatschappelijke ladder hebben geleefd. Eenmaal rijk geworden, willen zij deel gaan uitmaken van het bestuurlijke establishment van hun stad. Daartoe dienen eerst sociale contacten met de bestuurlijke bovenlaag te worden aangeknoopt en aangehaald, bij voorkeur door middel van huwelijken. Ook een universitaire opleiding kan voor deze groep bijdragen tot verwezenlijking van haar opwaartse streven. Hoe belangrijk een afgeronde universitaire opleiding ook moge zijn, ze blijkt op zich nooit voldoende om de schepenbank te bereiken, zolang niet aan een aantal andere, minstens even belangrijke voorwaarden is voldaan.

hoofdstuk 10

DE LIEVE VROUWE BROEDERSCHAP

Elke samenleving bestaat uit groepen individuen die onderlinge relaties hebben op uiteenlopende gebieden; dit geldt ook voor de vroeg-moderne maatschappij. Sommige van die relaties zijn natuurlijke gegevens; men denke daarbij vooral aan familiale banden. Andere relaties houden verband met de plaats waar men woont of het werk dat men doet en variëren van informele contacten met buren en vakgenoten tot geïnstitutionaliseerde samenwerking in wijkorganisaties en ambachtsgilden. Ook in de vroeg-moderne tijd behoort elk individu onvermijdelijk tot een aantal van deze sociale verbanden; van een vrije keuze is niet of nauwelijks sprake. Daarnaast bestaat een aantal verenigingsvormen, waarbij de vrije keuze van het individu een veel belangrijker rol speelt. Het betreft dan het lidmaatschap van schutterijen, rederijkerskamers en vooral ook broederschappen.
Onder broederschappen worden corporaties verstaan, die als hoofddoelstelling de beoefening van religieuze activiteiten hebben. Daarbij kan worden gedacht aan het onderhoud van een altaar, de zorg voor liturgische diensten, armen- en ziekenzorg alsmede zorg voor overleden broeders[1]. Organisatievormen en gebruiken van broederschappen kunnen sterk variëren; zij kunnen ook binnen één broederschap in de loop van de tijd aanzienlijke veranderingen ondergaan[2].

Ook de stad 's-Hertogenbosch kende vele broederschappen: in de vijftiende eeuw bestonden minstens 25 van dergelijke corporaties[3]. Van de meeste daarvan is weinig meer be-

1 TRIO, *Volksreligie*, 52.
2 Ibidem, 59.
3 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 74-75. Zie ook: MOSMANS, *De St. Janskerk*, 338-339. Van Dijck stelt terecht vast dat het niet in alle gevallen duidelijk is of het om ambachtsgilden, schuttersgilden, of zuiver godsdienstige broederschappen gaat.

kend dan de naam[4]. Gesteld kan worden dat over het algemeen broederschappen een parochiaal of hoogstens een locaal karakter vertoonden: de leden werden gerecruteerd binnen de parochie of binnen de gehele stad[5]. Dit heeft ongetwijfeld ook voor de meeste Bossche broederschappen gegolden. Sommige broederschappen recruteerden hun leden ook buiten de eigen woonplaats. In zeer sterke mate geldt dit voor de Bossche Lieve Vrouwe broederschap, die van heinde en verre leden trok.

De Illustere Lieve Vrouwe broederschap was zonder twijfel de grootste, belangrijkste en meest prestigieuze broederschap in 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van de broederschap in al haar facetten is een kwart eeuw geleden reeds uitvoerig beschreven door G.C.M. van Dijck. Deze auteur heeft daarvoor dankbaar gebruik gemaakt van de archivalia van de broederschap, die voor een belangrijk deel bewaard zijn gebleven. Door deze bronnensituatie behoort een diepgaande kwantitatieve en kwalitatieve analyse van het ledenbestand tot de mogelijkheden. Van Dijck stond reeds uitvoerig stil bij de verschillende soorten leden van de broederschap. Binnen het kader van ons onderzoek moet de meeste aandacht uitgaan naar de kern van de broederschap, bestaande uit gezworen leden en zwanenbroeders. Alvorens echter deze groep nader te bezien, zal hierna eerst in het kort aandacht worden besteed aan de geschiedenis en de bestuursstructuur van de broederschap.

10.1. ONTWIKKELING VAN DE LIEVE VROUWE BROEDERSCHAP[6]

In 1318 stichtten de *clerici* en *scolares*[7] van 's-Hertogenbosch met goedkeuring van de bisschop van Luik, de aartsdiaken van Kempenland en de pastoor van Orthen en 's-Hertogenbosch een Mariabroederschap. Het is niet ondenkbaar dat het hier de officiële vastlegging betreft van een al langer bestaande informele groepering. De vereniging had tot doel om in het zijkoor van de Sint-Jan op gezette tijden bijeen te komen, te zingen en de getijden te vieren. Voor overleden leden werd een uitvaartdienst gehouden. Wie lid wilde en mocht worden, betaalde intredegeld. Wanneer een lid zijn kerkelijke of maatschappelijke staat verhoogde door priesterwijding, verwerving of verandering van beneficie, verkrijging van een universitaire titel, benoeming tot bestuurder over de scholen, intreding in een klooster of aangaan van een wettig huwelijk, betaalde hij opnieuw een vast bedrag aan de broederschap. Tenslotte was hij na overlijden een doodschuld verschuldigd. Op afwezigheid bij de religieuze bijeenkomsten van de broederschap stond een boete. De dagelijkse leiding lag bij een tweetal proosten, jaarlijks door de leden gekozen. De liturgie

---

4 Een uitzondering vormt de broederschap van het Hoogheilig Sacrament in de Sint-Jan. Zie: HOEKX, VAN DE LAAR e.a., *De aloude Broederschap* ; VAN DER STEEN, 'Het Broederschap'. Overigens bestond ook in het Predikherenklooster een Sacramentsbroederschap: MEYER, *De predikheeren te 's-Hertogenbosch*, 14-16.

5 TRIO, *Volksreligie*, 223-224.

6 Indien niet anders vermeld is deze paragraaf gebaseerd op: VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*.

7 Ibidem, 29: stelt dat met de *scolares* de scholieren in 's-Hertogenbosch bedoeld worden, jongemannen die ter voorbereiding op een functie in kerkelijk verband, een school in de stad bezochten. Trio stelt voor de Ieperse Lieve Vrouwe Broederschap vast dat met de term *scolares* in de statuten van die vereniging specifiek universiteitsstudenten worden aangeduid. Hij stelt de vraag of dat ook niet voor de Bossche *scolares* opgaat. TRIO, 'A medieval students confraternity', 19, 33.

periode	gemiddeld per jaar	periode	gemiddelde per jaar
1329–1370	2,5	1500–1509	594,0
1370–1379	13,9	1510–1519	535,3
1380–1389	29,2	1520–1529	347,4
1390–1399	63,0	1530–1539	140,3
1400–1409	77,1	1540–1549	106,5
1410–1419	122,5	1550–1559	100,7
1420–1429	125,1	1560–1569	45,6
1430–1439	202,5	1570–1579	35,6
1440–1449	269,9	1580–1589	38,2
1450–1459	191,5	1590–1599	16,0
1460–1469	350,6	1600–1609	6,3
1470–1479	403,1	1610–1619	9,3
1480–1489	301,9	1620–1629	?
1490–1499	536,6		

Bron: Van Dijck, *De Bossche Optimaten*, 410-411

TABEL 10.1. Gemiddeld aantal nieuwe leden per jaar (1329–1629).

behoorde tot de verantwoordelijkheid van de deken, bijgestaan door een diaken en subdiaken.

De nieuwe broederschap stond aanvankelijk alleen open voor clerici die na het zweren van een eed *gezworen broeder* werden. Op de inhoud van het begrip *clericus* zal in paragraaf 10.4 nader worden ingegaan. In de veertiende en vijftiende eeuw werd de broederschap aangeduid als de *clercbroederscap onser Vrouwen* of *Onser Vrouwen Broederscap*. De toevoeging van het adjectief *illuster* dateert pas van de zestiende eeuw en slaat overigens op Maria en niet op de broederschap zelf. De bepaling in de statuten dat alleen clerici tot de broederschap mochten worden toegelaten, werd vanaf het midden van de veertiende eeuw niet meer gehandhaafd. In eerste instantie drongen vrouwen door in het klerkenbolwerk. De eerste vermelding van een vrouw die intredegeld betaalt, dateert van 1344–1345. Daarna volgden meer vrouwen: een enkele kloosterlinge, enige begijnen, maar vooral echtgenotes van clerici-leden. Mannen die geen clericus waren, werden nog steeds niet toegelaten. Voor de periode tussen 1318 en 1380 stelt Van Dijck vast dat de leden afkomstig zijn uit de bovenlaag van de Bossche samenleving; bovendien constateert hij dat zeker een derde tot de helft van alle mannelijke leden priester was. Gedurende deze periode waren er steeds tussen de 25 en 40 gezworen broeders.

In de eerste decennia van haar bestaan was de Lieve Vrouwe Broederschap tamelijk exclusief en elitair. De toelating van vrouwen veranderde daar in eerste instantie weinig aan. In 1371 werd echter plotseling het exclusief clericale karakter van de broederschap losgelaten, zonder dat dit overigens schriftelijk werd vastgelegd of dat daarvoor toestemming van de kerkelijke autoriteiten werd gevraagd. Vanaf 1371 kon iedereen als *brueder* of *suster* toetreden. Deze 'gewone leden' waren niet gehouden aan de statutaire eisen van de broederschap, die echter wel bleven gelden voor de oude kern van *gezworen broeders*[8]. Het aantal nieuwe inschrijvingen dat tussen 1329 en 1370 op ruim 2,5 per jaar had gelegen, begon snel te stijgen: zie tabel 10.1. Van 1371 tot het einde van de veertiende eeuw

8 Overigens worden onder de gewone leden ook veel clerici aangetroffen.

werden al 1.034 nieuwe leden ingeschreven. Na de eeuwwisseling zette deze groei in verhevigde mate door: in de eerste helft van de vijftiende eeuw 7.202 nieuwe inschrijvingen; in de tweede helft van die eeuw 17.646; in de eerste helft van de zestiende eeuw 17.022; in de tweede helft van de zestiende eeuw en de eerste drie decennia van de zeventiende eeuw tenslotte minstens 1.969 nieuwe leden[9]. Het absolute hoogtepunt vormde het jaar 1496–1497, toen maar liefst 985 nieuwe leden zich lieten inschrijven. Daarbij dient nog aangetekend dat deze aantallen, ontleend aan de rekeningen van de broederschap, volgens Van Dijck niet volledig zijn[10]; in werkelijkheid moet het aantal nieuwe leden daarom nog groter zijn geweest. Alle gewone leden betaalden een intredegeld en voor of na hun overlijden een doodschuld. Daar stond tegenover dat zij ieder jaar vóór Maria-Lichtmis van de broederschap een kaars ontvingen; bovendien profiteerden zij van de aflaten die de broederschap in de loop van de tijd had verworven. De groep buitenleden vormde, om met Van Dijck te spreken, een bonte mengeling van rijk en arm uit binnen- en buitenland. Onder het grote aantal buitenleden bevonden zich ook personen met een hoge maatschappelijke status, zoals bisschoppen, vorsten, hoge edelen. Van Dijck besteedt terecht veel aandacht aan deze categorieën. Toch moet nadrukkelijk worden vastgesteld dat ook deze belangrijke personen als buitenleden nauwelijks enige praktische betrokkenheid bij de broederschap hadden: zij betaalden hun intredegeld, ontvingen jaarlijks hun kaars en lieten voor of na hun overlijden hun doodschuld betalen[11].

De enorme groei in ledenaantal ging gepaard met een sterke uitbreiding van het recruteringsgebied. De leden waren aanvankelijk vooral uit 's-Hertogenbosch en directe omgeving afkomstig. Na 1370 komen de leden uit 's-Hertogenbosch en de wijde omtrek: de Meierij van 's-Hertogenbosch en het nabijgelegen rivierengebied. Al vanaf 1380 komen ook inwoners van de rest van het hertogdom Brabant in de ledenlijsten voor, evenals poorters van enkele Vlaamse steden, met name Brugge. Vanaf 1430 breidt het

---

9 Dit laatste cijfer is een absoluut minimum, daar de rekeningen over een groot aantal jaren in deze periode ontbreken.

10 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 76: op basis van een kleine steekproef onder leden uit Eindhoven, constateert hij dat van de 43 Eindhovenaren die als overleden in de rekeningen staan genoteerd, er 27 niet in de inschrijvingslijsten staan. De hiervoor genoemde getallen zijn louter gebaseerd op de nieuwe inschrijvingen en zijn daarom volgens Van Dijck zeker te laag. Hij concludeert daaruit dat het totaal aantal van 40.000 inschrijvingen voor 1518 daarom met 70% moet worden verhoogd om het werkelijke aantal te benaderen. Dat lijkt mij echter niet voldoende gefundeerd, hetgeen Van Dijck ook wel inziet ('deze te willekeurige steekproef'). Om op dit punt vooruitgang te boeken zouden de inschrijvingslijsten en de verschillende dodenlijsten aan een veel gedegener onderzoek moeten worden onderworpen. Door recente ontwikkelingen op het terrein van de dataverwerking behoort een dergelijk arbeidsintensief onderzoek nu meer tot de mogelijkheden dan een kwart eeuw geleden, toen Van Dijck zijn studie schreef.

Tenslotte nog één opmerking: bij raadpleging van de verschillende lijsten, valt op dat met name vrouwen niet gedurende hun hele leven met dezelfde naam worden aangeduid. Aanvankelijk werd een vrouw met haar voornaam en haar patroniem en eventueel haar familienaam aangeduid. Na een huwelijk werd zij met haar voornaam en de naam en / of achternaam van haar man aangeduid. Om vast te kunnen stellen dat deze twee namen één en dezelfde persoon betreffen, zal vaak meer informatie nodig zijn dan in de rekeningen van de broederschap kan worden gevonden. Een voorbeeld: in 1502–1503 werd *Mechelt Cornelis Arnts Coelberts* ingeschreven; in 1523–1524 werd de doodschuld betaald van *Mechtelt uxor Jenny Darekenne*. Dit betreft dezelfde persoon, hetgeen op basis van de gegevens uit de rekeningen alleen niet evident is.

11 Vergelijk: TRIO, *Volksreligie*, 228. Over het lidmaatschap van de Sint-Annabroederschap te Gent van Margaretha van York en Maria van Bourgondië met aanverwanten en hofpersoneel schrijft Trio: 'Behalve hun inschrijving had deze fine fleur niets meer te maken met de broederschap'.

recruteringsgebied zich ook naar het noorden en het oosten uit: Holland, Utrecht, Gelre, het Rijnland, Westfalen, de Hanzesteden. Bij deze uitbreiding van het recruteringsgebied zullen verschillende factoren een rol hebben gespeeld. Te denken valt aan de vele vrijwillige dan wel gedwongen[12] pelgrimages naar de Lieve Vrouw van 's-Hertogenbosch[13]. De populariteit van de Bossche Maria zal ook ten goede van de broederschap zijn gekomen, hoewel het wonderbeeld niet aan haar zorgen was toevertrouwd. Daarnaast zullen ook de handelscontacten van Bossche kooplui tot ver buiten de stad hun invloed hebben doen gelden[14]. Tenslotte was de rol van de plaatselijke procuratoren als propagandisten voor de broederschap van eminent belang.

Niet al die duizenden leden kwamen persoonlijk naar 's-Hertogenbosch om zich in te laten schrijven. Rond het midden van de vijftiende eeuw was een systeem van procuratoren of provisoren gegroeid. Deze personen, veelal priesters of universitair geschoolden, propageerden in hun woonplaats de broederschap, schreven de nieuwe leden ter plaatse in, inden intredegelden en doodschulden en zorgden voor de overbrenging van de namenlijst en het geld naar 's-Hertogenbosch. Deze praktijk groeide uit tot een netwerk dat een groot deel van de Nederlanden en het Rijnland besloeg[15]. De administratie van het grote aantal leden, dat bovendien over een groot gebied verspreid woonde, was een immense taak. Vanaf circa 1470 bezochten jaarlijks vertegenwoordigers van de broederschap de bijna 70 plaatselijke procuratoren voor een grondige controle van hun rekeningen en ledenadministratie. Zij brachten de opbrengsten van intredegelden en doodschulden naar 's-Hertogenbosch, evenals lijsten met mutaties in het ledenbestand. Voor de administratie van dat ledenbestand werd een geografische indeling gebruikt: elke regio had haar eigen register, waarin nieuwe leden werden bijgeschreven en werd genoteerd of een lid zijn doodschuld al tijdens zijn leven of pas na overlijden had betaald en tenslotte het overlijden van de verschillende leden werd aangetekend. Helaas is geen enkele van die registers bewaard gebleven.

Het laatste decennium van de vijftiende eeuw en de eerste twee decennia van de zestiende vormden, gelet op het aantal inschrijvingen, het hoogtepunt van de bloei van de broederschap. Daarna liep het aantal nieuwe inschrijvingen verrassend snel terug: zie tabel 10.1. Een dalende aantrekkingskracht is ook bij broederschappen elders in de Nederlanden vanaf circa 1520 waarneembaar[16]. Wel dient opgemerkt te worden dat een daling van het aantal nieuwe inschrijvingen, zelfs wanneer die zeer sterk was, niet direct, maar pas op termijn tot een scherpe afname van het aantal leden leidde. Aan de hand van het aantal kaarsen dat jaarlijks aan de leden werd gegeven, kan bij benadering het aantal leden worden geschat: rond 1500 telde de broederschap 14.000 tot 15.000 leden; in 1530 12.000; in 1543 7.000; in 1560 4.000; in 1590 tenslotte minder dan 1.000. Na 1518 werden toch nog in totaal rond de 10.000 nieuwe leden ingeschreven. Dit neemt niet weg dat na 1520 het aantal nieuwe leden naar verhouding sterk verminderde en op den duur daardoor het ledenaantal drastisch afnam.

Deze teruggang van het ledental ging gepaard met een inkrimping van het recrute-

---

12 VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, 415, 695, 704-734. De belangrijkste bestemming van opgelegde bedevaarten binnen de grenzen van het huidige Nederland was in de vijftiende eeuw 's-Hertogenbosch.

13 Voor een kaart en een lijst met de plaatsen van herkomst van de bedevaartgangers zie: HENS, VAN BAVEL, VAN DIJCK en FRANTZEN ed., *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw*, 684-688.

14 Zie daarover: PIRENNE, 'De Bossche handel'.

15 Voor een opsomming van de plaatsen waar de broederschap procuratoren had en voor de namen van die functionarissen: VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 412-418.

16 TRIO, *Volksreligie*, 191.

ringsgebied. Mede door de politieke en religieuze spanningen bleven nieuwe inschrijvingen uit het Rijnland en de Hanzesteden na 1520 uit. Ook in Friesland, Groningen en Zeeland werden nauwelijks nog nieuwe leden gerecruteerd. Inwoners van Holland, Utrecht en Gelre en met name van het rivierengebied bleven nog tot 1570 figureren tussen de nieuwe leden van de broederschap, zij het in steeds mindere mate. Hetzelfde kan gezegd worden van de Meierij van 's-Hertogenbosch en van de rest van het hertogdom Brabant. Na 1570 stokten de aanmeldingen van buiten de stad vrijwel geheel. In 1530 waren nog 6.319 kaarsen naar buitenleden gegaan tegenover 5.642 naar leden uit de stad of de directe omgeving. In de volgende decennia nam het aantal buitenleden echter zeer snel af. Daarmee verdween geleidelijk aan ook het systeem van provisoren. Na 1520 werden nog slechts enkele nieuwe provisoren aangesteld. In de jaren zestig en zeventig staakten de laatste provisoren hun werkzaamheden, als allerlaatste de provisor van Turnhout die tot 1585 actief bleef.

Door deze ontwikkeling werd de broederschap in de laatste decennia van de zestiende eeuw steeds meer teruggebracht tot de oude kern van de gezworen broeders, intussen aangevuld met de zwanenbroeders, waarover later meer. Deze ontwikkeling zette zich in de zeventiende eeuw voort. Na de verovering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik in 1629 bleef de Broederschap voortbestaan, hoewel uitingen van de katholieke religie, die toch het hart van de broederschap hadden gevormd, niet meer werden getolereerd. In 1642 werd de broederschap open gesteld voor niet-katholieken: in de toekomst zou zij bestaan uit achttien katholieken en achttien protestanten; buitenleden zouden niet meer worden aangenomen. In deze vorm bestaat de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap voort tot op de dag van vandaag.

10.2. DAGELIJKSE LEIDING EN ADMINISTRATIE

De algehele leiding van de broederschap was in handen van twee proosten, die door de vergadering van gezworen broeders werden gekozen. Vanaf 1405–1406 werd jaarlijks voor de termijn van twee jaar één proost gekozen. Door dit systeem, waarbij steeds een ervaren en een nieuwe proost de leiding over de broederschap hadden, werd een grote mate van continuïteit in het bestuur verzekerd[17]. Aanvankelijk waren de proosten ook direct verantwoordelijk voor de financiële administratie. De enorme toestroom van nieuwe leden en de daarmee gepaard gaande groei van kapitaal en bezittingen van de broederschap, maakten de boekhouding echter dermate complex, dat daarvoor in de loop van de vijftiende eeuw beroepskrachten werden ingehuurd. Een eigen rentmeester in vaste dienst kreeg de broederschap pas in 1496–1497[18]. De namen van proosten en rentmeesters zijn in aparte kaders in de tekst weergegeven.

Bestuurlijke vergaderingen vonden aanvankelijk plaats bij een van de leden thuis, op de oncomfortabele zolder van de eigen kapel of in het Predikherenklooster. Bij zijn dood in 1484 schonk Ghysbert vander Poorten de broederschap een fraai huis aan de Hinthamerstraat (zie kaart III, p.157). Dit huis werd door de broederschap verhuurd aan een van de gezworen leden en was in de loop van de zestiende eeuw steeds vaker het toneel van de broederschapsmaaltijden (waarover later meer). Het werd echter niet gebruikt als

17 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 72, 206.
18 Ibidem, 104-105.

1. proosten

In dit overzicht zijn de proosten van de Lieve Vrouwe Broederschap over de periode 1500–1580 opgesomd. Het jaartal '1500' duidt de tweejarige ambtstermijn van de proost aan, lopend van eind juni 1500 tot eind juni 1502. In een tweetal gevallen is door het overlijden van een proost voor een kortere periode een vervanger aangesteld. De nummers in de laatste kolom corresponderen met de nummers in de lijst van gezworen broeders en zwanenbroeders in Bijlage 6.

jaren	naam	B-nr.	jaren	naam	B-nr.
1499	Frans Toelinck	385	1539	Jacob Colen	108
1500	Wouter vander Rullen	339	1540	Henrick de Heusch	211
1501	Jacob de Wit	422	1541	Jan vanden Wyel	419
1502	Jan van Gerwen	163	1542	Frans vander Cammen	090
1503	Jan van Vladeracken	398	1543	Willem van Os	309
1504	Jan Kanapart	227	1544	Nicolaes vander Stegen	371
1505	Tielman vanden Broeck	083	1545	Ghysbert Peymans	325
1506	Willem van Achelen	002	1546	Bartholomeus Loef	252
1507	Jan Monix	291	1547	Jan vander Stegen	369
1508	Henrick van Uden	388	1548	Dirck Aertsen	008
1509	Marten van Campen	093	1549	Ghysbert Peymans	325
1510	Henrick Pelgrom	315	1550	Henrick Ghysselen	167
1511	Nicolaes Coenen	104	1551	Marcelis Heymans	216
januari – juni 1512	Henrick Pelgrom	315	1552	Jan van Liebergen	246
1512	Frans Toelinck	385	1553	Peter Stoters	375
1513	Arnt Kemp	228	1554	Bartholomeus Loef	252
1514	Jan Jans Monix	290	1555	Ghysbert Peymans	325
1515	Jan Willems Monix	293	1556	Marten 's Heeren	199
1516	Goyaert van Eyck	148	1557	Jan van Liebergen	246
1517	Henrick Gerits Seepsieders	354	1558	Henrick Ghysselen	167
1518	Goyaert Symonis	356	1559	Bartholomeus Loef	252
1519	Goyaert van Middegael	278	1560	Marten 's Heeren	199
1520	Lambert vanden Broeck	080	1561	Andries Boudewyns	063
1521	Henrick Pelgrom	315	1562	Zeger Adriaens	004
1522	Willem van Os	309	1563	Bartholomeus Loef	252
1523	Dirck Aertsen	007	1564	Goessen van Brecht	068
1524	Goessen vander Stegen	366	1565	Frans van Balen	015
1525	Joris Sampson	344	1566	Bartholomeus Loef	252
1526	Peter Toelinck	387	1567	Marten 's Heeren	199
1527	Jan vander Stegen	368	1568	Goessen van Brecht	068
1528	Everaert vande Water	413	1569	Marten Moens	285
1529	Alaert van Bree	073	1570	Cornelis vander Moelen	282
1530	Jan vanden Wyel	419	1571	Jacob Bax	020
1531	Joris Sampson	344	1572	Goessen van Brecht	068
1532	Ghysbert Pels	322	1573	Goyaert van Vlierden	403
1532 – 1533	Everaert vanden Water	413	1574	Marten Moens	285
1533	Dirck Aertsen	007	1575	Henrick Heeren	198
1534	Nicolaes vander Stegen	371	1576	Marten 's Heeren	199
1535	Joest van Ouden	011	1577	Dirck van Vechel	392
1536	Adriaen van Eyndhouts	156	1578	Goyaert van Vlierden	403
1537	Jan de Wolf	423	1579	Jacob vander Cammen	091
1538	Ghysbert Peymans	325	1580	Marten Moens	285

vergaderruimte[19]. Daarvoor deed sinds het begin van de zestiende eeuw met name de sacristie van de broederschapskapel dienst. Bovendien werd daar ook een schrijfkamer ingericht, die als kantoor en archief van de broederschap fungeerde[20].

2. rentmeesters

Victor vander Moelen (B283)	...1496–1499..
Jan Bax (B21)	...1514–1528
Simon Bax (B22)	1529–1546
Jacob Bax (B20)	1547–1558
Nicolaes vander Stegen (B370)	1559–1560
Dominicus Beyens	1561–1569†
Willem vander Schout	1570–1572
Henrick van Broekhoven (B85)	1573–1592..

In deze en volgende lijsten zijn gezworen broeders aangegeven door hun namen vet af te drukken en tussen haakjes het nummer, dat hun in Bijlage 6 is toegekend, te vermelden.
'1535' duidt indien niet anders vermeld op het rekeningjaar 1535–1536.
Jaartallen met daarvoor of daarna puntjes ('...') geven eerste en laatste vermeldingen aan.

In de periode 1500–1580 waren er 84 mandaten als proost te vergeven[21]. Steeds werd deze functionaris gekozen uit de gezworen broeders; geen enkele maal was het een zwanenbroeder. Opvallend is ook dat geen enkele priester tussen 1500 en 1580 proost is geweest[22]. In totaal 58 personen vervulden in die periode het proostambt: gemiddeld ruim 1,4 ambtstermijnen per persoon. Van die 58 waren er 37 éénmaal proost, 12 tweemaal, 4 driemaal, 4 viermaal en 1 vijfmaal. In tabel 10.2 zijn de proosten die 2 of meer termijnen vervulden opgenomen. Daarbij is voor elke persoon vermeld of hij schepen van de stad is geweest; indien dat het geval is, is ook het aantal ambtstermijnen aangegeven. Alleen indien een proost geen schepen was geweest, zijn andere openbare functies opgenomen[23]. Wanneer we de onderzoeksperiode opdelen, wordt de volgende ontwikkeling herkenbaar: tussen 1499–1500 en 1519–1520 was men gemiddeld 1,10 maal proost; tussen 1520–1521 en 1539–1540 gemiddeld 1,17 maal; tussen 1540–1541 en 1559–1560 gemiddeld 1,43 maal; en tussen 1560–1561 en 1580–1581 gemiddeld 1,5 maal. In de loop van de zestiende eeuw vervulden steeds minder personen steeds vaker en ook binnen een kortere periode het ambt van proost.

De inhoud van tabel 10.2 leidt tot de conclusie dat de proosten voor het overgrote deel werden gerecruteerd uit de bestuurlijke elite van de stad. Deze conclusie blijkt ook op te gaan wanneer de carrières van de personen die slechts éénmaal proost waren mede in beschouwing worden genomen. In totaal 39 van de 58 proosten die tussen 1500 en 1580 leiding gaven aan de Lieve Vrouwe Broederschap, hebben tevens een of meer malen het

19 Ibidem, 113.
20 Ibidem, 116.
21 Men zou een aantal van 82 verwachten, maar na het overlijden van Nicolaes Coenen (B104) in januari 1513, tijdens zijn ambtsperiode als proost, moest een vervanger worden aangesteld. Hetzelfde gebeurde na het overlijden van Joris Sampson (B344) in mei 1532.
22 Van Dijck beweert dat in 1518 nog één proost priester was. Hij doelt hiermee op Henrick Seepsieders (B354). In de rekening van de broederschap van 1520–1521 staat echter aangetekend, dat hij pas in dat jaar zijn staat had verhoogd door priester te worden. In 1518 was hij derhalve nog geen priester. Zie: VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 207. Hetzelfde kan gezegd worden van Laurens vander Bruggen van Eyck (B89), die in 1488 proost was. Pas na het overlijden van zijn echtgenote werd hij in 1495–1496 priester.
23 Het uitgangspunt bij deze bewerking is geweest of iemand tussen 1500 en 1580 proost is geweest. Van deze personen is vervolgens de gehele carrière nagegaan. Dat houdt in dat ook termijnen als proost voor 1500 en na 1580 in tabel 10.2 zijn meegeteld; ook het aantal schepenjaren betreft de gehele carrière van betrokkene en niet slechts de periode 1500–1580.

B-nr.	naam	proost	bestuur
252	Bartholomeus Loef	5	11
068	Goessen van Brecht	4	9
199	Marten 's Heeren	4	1
325	Ghysbert Peymans	4	-
403	Goyaert van Vlierden	4	5
285	Marten Moens	3	3
315	Henrick Pelgrom	3	8
339	Wouter vander Rullen	3	kerkmeester
392	Dirck van Vechel	3	15
007	Dirck Aertsen	2	1
167	Henrick Ghysselen	2	-
246	Jan van Liebergen	2	3
309	Willem van Os	2	17
344	Joris Sampson	2	gasthuismeester
368	Jan vander Stegen	2	1
371	Nicolaes vander Stegen	2	2
385	Frans Toelinck	2	2
388	Henrick van Uden	2	4
398	Jan van Vladeracken	2	14
413	Everaert vande Water	2	8
419	Jan vanden Wyel	2	rentmeester

proost: aantal ambtstermijnen als proost.
bestuur: de aantallen geven het aantal schepenjaren aan; indien men geen schepen is geweest is aangegeven welke andere bestuurlijke functie men heeft vervuld.

TABEL 10.2. Personen die twee maal of vaker proost zijn geweest en hun bestuurlijke functies.

schepenambt van de stad 's-Hertogenbosch vervuld. Nog eens 8 hebben functies als stedelijk of hertogelijk rentmeester, kerkmeester en gasthuismeester vervuld. Slechts 11 proosten zijn niet op een of andere manier in het stedelijk bestuur actief geweest. In paragraaf 10.4 zal de vraag naar de bestuurlijke activiteiten van de gehele groep van gezworen broeders en zwanenbroeders nader worden onderzocht.

Van belang is vast te stellen of er een duidelijke fasering waarneembaar is in het carrièreverloop van de proosten: waren zij eerst proost, om vervolgens tot schepen te worden gekozen of was het juist andersom? Van de 39 proosten die in hun carrière tevens het schepenambt vervulden, waren er 30 eerst schepen geweest; de overige 9 waren eerst proost. Henrick de Heusch (B211) werd eind juni 1540 tot proost en vervolgens begin oktober van hetzelfde jaar tot schepen benoemd. Van de 8 proosten met andere stedelijke functies, vervulden 3 die functies al voor zij tot proost werden gekozen. Van alle proosten die in hun carrière ook op het stedelijk-bestuurlijk vlak actief waren, werd 70% pas voor het eerst belast met de de dagelijkse leiding van de broederschap, nadat zij al eenmaal of vaker stedelijke functies hadden vervuld. Op het totale aantal proosten geldt dat voor bijna 57%. Bij de verkiezing van proosten kan derhalve een lichte voorkeur worden vastgesteld voor personen met aantoonbare bestuurlijke ervaring.

Een grote minderheid van de proosten had daarentegen bij aantreding nog geen bestuurlijke ervaring opgedaan. Meer dan de helft van die groep zou later alsnog tot een (semi-)overheidsambt worden geroepen: negen werden schepen; twee kerkmeester; één rentmeester; één gasthuismeester en één hertogelijk rentmeester. Mogelijk kan de benoeming tot dergelijke ambten mede in verband worden gebracht met een succesvolle ambts-

periode als proost: de proost had daardoor zowel aan de zittende schepenen, die de nominaties voor de nieuwe schepenbank samenstelden, als in hertogelijke kringen, waar de nieuwe schepenen uiteindelijk werden gekozen, bewezen geschikt te zijn voor de vervulling van bestuurlijke functies. Aangenomen mag worden dat het naar genoegen vervullen van het proostambt zeker niet nadelig zal hebben gewerkt bij een eventuele verdere carrière in het stedelijk bestuur.

Hoe vaak vervulden personen uit de verschillende categorieën gemiddeld het ambt van proost van de Lieve Vrouwe Broederschap? Personen die tevoren al schepen waren geweest, waren gemiddeld 1,5 maal proost; wie na zijn eerste proostschap schepen werd, was in zijn hele carrière gemiddeld 2,6 maal proost. Omgekeerd waren degenen die eerst proost waren, gemiddeld 3,2 maal schepen, tegenover 6,6 schepenambten voor de andere groep. Voor de andere stedelijke functionarissen komen we in dezelfde volgorde tot respectievelijk 1 en 1,8 ambtstermijnen als proost. De proosten die geen stedelijke ambten vervulden, waren gemiddeld 1,4 maal proost. Over het algemeen waren personen die pas na hun eerste ambtstermijn als proost andere functies kregen, vaker proost dan degenen die eerst een ander ambt hadden vervuld. Overigens kwam het ook voor dat men tegelijkertijd proost én schepen was[24].

Een en ander zou kunnen wijzen op een sterkere betrokkenheid bij de broederschap van degenen die eerst proost waren. Daarnaast is echter ook van belang dat de oud-schepenen op een hogere leeftijd voor het eerst proost werden en daardoor, gemiddeld genomen, minder tijd hadden om vaker het proostambt te vervullen. Van 25 van de 38 proosten die tevens schepen waren, kan de geboortedatum bij benadering[25] worden vastgesteld[26]. Van degenen die eerst proost waren was de gemiddelde leeftijd bij de benoeming tot die functie 33,9 jaar, tegenover 41,4 jaar bij de groep die eerst schepen was geweest. Er is derhalve sprake van een aanzienlijk leeftijdsverschil van 7,5 jaar.

Als we de carrières van de proosten van de Lieve Vrouwe Broederschap in hun geheel beschouwen, blijkt 67% van hen eenmaal of vaker schepen te zijn geweest. Nog eens 14% had andere (semi-)officiële ambten vervuld. De overige 19% heeft zich, voorzover na te gaan, afzijdig gehouden van dergelijke functies.

De rentmeesters van de broederschap werden gedurende het grootste deel van de zestiende eeuw gerecruteerd uit de gezworen broeders. De eerste officiële rentmeester van de broederschap[27] was in 1496 Victor vander Moelen (B283), die het jaar daarvoor broeder was geworden[28]. In ieder geval in 1514–1515 was hij opgevolgd door Jan Bax (B21)[29], die

---

24 Bijvoorbeeld: Bartholomeus Loef (B252) was van 1-10-1545 tot en met 30-9-1546 schepen en vanaf eind juni 1546 ook proost. Bij hem komt een dergelijke overlapping van functies later nog enige malen voor.

25 De leeftijd is in veel gevallen herleid op basis van vage leeftijdsaanduidingen als: *oudt omtrent xlvi jaeren*. Wanneer van dezelfde persoon meer van dit soort leeftijdsomschrijvingen werden gevonden, blijken de uitkomsten van een herleiding tot een geboortejaar, vaak een à twee jaar uiteen te lopen. Vergelijk: p.238-239.

26 Aangezien van de overige negentien personen slechts van twee de leeftijd kon worden bepaald, is deze groep in het navolgende buiten beschouwing gelaten.

27 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 105.

28 De inschrijving spreekt slechts van broeder, hoewel uit de context valt op te maken dat het om een gezworen broeder of mogelijk een zwanenbroeder gaat. In 1524 wordt hij bij zijn requiemmis in ieder geval wel *swaenbrueder* genoemd. Om die reden heb ik hem in de bijlage ook als zwanenbroeder aangeduid. VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 432, trekt het zwanenbroederschap van Vander Moelen daarentegen sterk in twijfel.

evenwel pas in 1526–1527 intrad als gezworen broeder. Jan werd in 1529–1530 door zijn zoon Simon Bax (B22) opgevolgd, die op zijn beurt het rentmeesterschap in 1547–1548 aan zijn broer Jacob (B20) overdroeg. Simon en Jacob waren beiden kort voordat zij tot rentmeester werden benoemd, gezworen broeders geworden.

Een opmerkelijk gemeenschappelijk kenmerk van deze broederschapsrentmeesters is dat zij later alle vier als hertogelijk rentmeester of rentmeester van de Staten van Brabant in het kwartier van 's-Hertogenbosch optraden[30]. Victor vander Moelen was van 1515 tot aan zijn overlijden in 1524 rentmeester van de domeinen in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. Jan Bax legde in 1529–1530 het rentmeesterschap van de broederschap neer, omdat ook hij tot rentmeester van de domeinen was benoemd, welke functie hij tot 1544 bleef vervullen. Daarna werd hij opgevolgd door zijn zoon Simon, die deze functie nog een drietal jaren combineerde met het rentmeesterschap van de broederschap. Diens broer Jacob Bax volgde hem niet op als rentmeester van de domeinen, maar bekleedde in de daaropvolgende decennia wel andere rentmeestersfuncties in de Meierij van 's-Hertogenbosch; vanaf midden jaren vijftig van de zestiende eeuw komt hij in de Bossche stadsrekeningen voor als rentmeester van de Staten van Brabant[31]. Ervaring als rentmeester van de Lieve Vrouwe Broederschap, met haar grootschalige, complexe administratie, heeft blijkbaar in hertogelijke kringen tot aanbeveling gestrekt.

Op Jacob Bax volgde in 1559 Nicolaes vander Stegen (B370), sinds een tweetal jaren gezworen broeder, die het rentmeesterschap slechts twee jaar lang waarnam. De volgende twee rentmeesters, Dominicus Beyens en Willem vander Schout waren geen gezworen broeders, hoewel de vader van de eerste, Goessen Beyens (B44), dat wel was geweest. Naar de reden van deze ontwikkeling kan men slechts gissen. Had wellicht geen van beide rentmeesters de kruinschering ondergaan? Was er wellicht ook sprake van een verdergaande professionalisering van het rentmeesterschap? Deze mogelijke trend heeft zich in ieder geval niet doorgezet; de volgende rentmeester, Henrick van Broekhoven (B85), was namelijk wel weer gezworen lid van de broederschap.

Naast de proosten en rentmeester, die de dagelijkse gang van zaken en de administratie bestierden, beschikte de broederschap over een aantal vaste lagere functionarissen. De taken van de twee grafmakers bestonden erin de proosten op de hoogte te stellen van sterfgevallen van broederschapsleden, de viering van requiemmissen aan te kondigen door met bellen door de stad te trekken en tenslotte graven te delven. Twee roededragers of bastionarii droegen zorg voor rust en orde tijdens de diensten in de broederschapskapel. Een koster had tot taak die kapel te onderhouden[32].

10.3. RELIGIEUZE FUNCTIONARISSEN

Op welk moment vóór 1629 men de Lieve Vrouwe Broederschap ook aan een nadere inspectie zou onderwerpen, steeds zal de conclusie luiden dat de liturgische verplichtingen, die in de statuten aan de gezworen broeders waren opgelegd, de kern van het broeder-

29 In 1511 en 1517 wordt hij ook vermeld als rentmeester van Empel in dienst van de graaf van der Marck: BOEREE, *De kroniek van het geslacht Backx*, 480.

30 FORMSMA, *De archieven van de Raad en Rentmeester-Generaal*, 26.

31 Zie bijvoorbeeld ook een akte d.d. 17-3-1575 samengevat in: KAPPELHOF, *Notarieel protocol*, 17, nr. 42. Zie ook: BOEREE, *De kroniek van het geslacht Backx*, 482-483. Over zijn eerdere rentmeestersfuncties zie: BERKELMANS, 'Het leengoed de Strijdhoeven', 25-26.

32 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 73.

schapsleven uitmaakten.

Waaruit bestonden de liturgische verplichtingen van de gezworen broeders[33]? In de eerste plaats werden zeven Mariafeesten gevierd, te beginnen met de vespers op de voorgaande dag, en op de feestdag zelf de metten, de mis en de vespers. Het hoogtepunt van deze Mariafeesten was op 2 februari, het feest van Maria-Lichtmis, de lichtprocessie in de kerk met de kaarsen die de broederschap onder haar leden had verspreid. Op soortgelijke wijze werden ook de feestdagen van Anna, Maria Magdalena, Sint-Jan de Evangelist, Johannes-voor-de-Latijnse-poort en de woensdagen na Pinksteren en Pasen gevierd[34]. Naast deze kerkelijke hoogtijdagen werd iedere week op woensdag een mis opgedragen. Vier maal per jaar vond op gezette tijden een requiemmis voor alle overleden broeders en zusters plaats, waarbij de registers met de namen van de overledenen hardop werden voorgelezen[35]. Voorafgaand aan de grote jaarlijkse processie werd ook een mis in de broederschapskapel gecelebreerd. Tenslotte werden de gezworen leden geacht ook de uitvaartmissen en begrafenissen van gezworen medebroeders die binnen de stad waren overleden, bij te wonen, alsmede de requiemmissen van gezworenen die ver buiten de stad het tijdelijke voor het eeuwige hadden verwisseld. Over de viering van het lof en de bepalingen daaromtrent is minder bekend. Bij elkaar legden de liturgische verplichtingen beslag op een aanzienlijk deel van de tijd van de gezworen broeders: bij elkaar 70 vaste vieringen[36], waarvan een aantal gespreid over twee dagen[37] en een aantal begrafenissen. Zo was de situatie rond 1500 en daarin kwam gedurende de gehele zestiende eeuw nauwelijks verandering[38].

De vraag of iedere gezworen broeder steeds zijn verplichtingen nakwam, is moeilijk exact te beantwoorden. Gezworen broeders die ver buiten de stad woonden zullen zeker niet bij alle plechtigheden aanwezig zijn geweest. Formeel stond op absentie een boete. Gezworen broeder Arnt de Gruyter (B179), kanunnik te Diest en ook aldaar woonachtig, weigerde echter in 1497–1498 de hoge boetes te betalen die de broederschap hem wegens zijn afwezigheid oplegde. Het protest van De Gruyter heeft blijkbaar succes gehad: daarna komen in de rekeningen dergelijke posten zelden meer voor: de gezworen leden van ver buiten de stad betaalden bij afwezigheid geen boetes meer[39]. Wel werden nog regelmatig boetes ontvangen van leden die binnen de stad woonden. Zo staat in de rekening van 1495–1496: *Item van Aert Kemp onse mede gezwoeren brueder voir syn defecten, versuemt by hem – 4½ st*[40]. Het gaat hier steeds om hoogstens een paar posten per jaar, die bovendien ook betrekking kunnen hebben op boetes wegens afwezigheid bij een van de broederschapsmaaltijden. Slechts in een enkel uitzonderlijk geval is er expliciet sprake van een boete wegens afwezigheid bij de liturgie: in 1568–1569 betaalde Goyaert van Vechel (B393) 27,5 stuivers als boete *midts dyen hy buyten deser stadt is wonende ende*

33 Ibidem, 106-108.

34 Ibidem, 47-50; op pagina 248 noemt Van Dijck in plaats van Johannes-voor-de-Latijnse-Poort en de woensdag na Pasen twee andere feesten: de dag van de kapelwijding en de Kerstnacht.

35 Ibidem, 96.

36 7 Mariafeesten, 6 heiligenfeesten, 4 requiemmissen, 1 mis voor de processie en 52 woensdagen. Overigens konden de verschillende heiligendagen ook op een woensdag vallen, waardoor het totaal iets lager uitkomt.

37 De viering van een feestdag begon immers met de eerste vespers op de vigilie, de dag voor de eigenlijke feestdag. Zie: VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 248.

38 Ibidem, 248.

39 Ibidem, 71.

40 AILB, rekening 1495–1496, *ontfanck van alderhande saicken.*

alsoe inde missen noch in vesperen nyet en compt[41]. Over de mate van absenteïsme kan door gebrek aan gegevens niets met zekerheid worden gezegd.

De liturgie in de broederschapskapel stond onder leiding van de *decanus* of deken, die voorging in het koorgebed en de mis celebreerde. Deze priester werd bijgestaan door een diaken die het evangelie zong en een subdiaken die het epistel zong[42]. Daarnaast speelden koorzang en orgelmuziek bij de vieringen een steeds belangrijkere rol. Identiteit en activiteiten van de verschillende soorten zangers zijn in het verleden reeds onderwerp van uitgebreid onderzoek geweest[43]. Hier zal de groep dekens, diakens en subdiakens nader worden bekeken. Hun namen en ambtstermijnen zijn in een kader in de tekst opgenomen.

Het aandeel van priesters onder de gezworen broeders nam in vergelijking met de vijftiende eeuw in de zestiende eeuw aanzienlijk af[44]. Toch was het liturgische hoofd van de broederschap, de deken, steeds gezworen lid. Van acht van de tien dekens staat bovendien vast dat zij al gezworen broeder waren voordat zij deken werden; van de overige twee was Wessel vander Loo al geruime tijd kanunnik van de Sint-Jan en was Peter van Lieshout al vele jaren actief geweest als subdiaken en diaken van de broederschap[45]. Geconcludeerd kan worden dat kandidaten voor het vervullen van het dekenambt meestal in de eigen kring van gezworen broeders werden gezocht en soms, wellicht bij het ontbreken van kandidaten of althans geschikte kandidaten, in de directe omgeving, dat wil zeggen onder de geestelijken die aan de broederschapskapel waren verbonden of elders in de Sint-Jan beneficies bezaten.

Van de tien dekens die tussen 1500 en 1580 dienst deden was de helft tevens kanunnik van het kapittel van de Sint-Jan: Wessel vander Loo, Dominicus Otten, Frans Toelinck, Peter Colen en Gielis Mallants. Jan van Boxtel, ook bekend onder de naam Jan Schoenmakers of Johannes Calcificis, was in dezelfde periode dat hij diaken en later deken van de broederschap was, ook vicarius perpetuus in Schijndel[46]. Dat wil zeggen dat hij voor het leven was aangesteld als vervanger van de eigenlijke pastoor van de parochie Schijndel[47]. Adam van Tefelen komt voorafgaand aan zijn ambtsperiode als deken tussen 1499 en 1506 voor als notaris in 's-Hertogenbosch[48]. Willem van Wamel alias Haemme-

---

41 AILB, rekening 1568–1569, *ontfanck van alderhande zaicken*. Overigens woonde Van Vechel niet zo erg ver buiten de stad, namelijk in Berlicum, waar hij aan de Veedijk een hoeve bezat. Zie: VAN DER HEYDEN, *Het herengoed Veebeek*, 7, 15.

42 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 51, 52.

43 Op dit aspect gaat Van Dijck uitgebreid in. Zie verder voor de zestiende eeuw de bronnenpublicaties van Smijers en Vente: SMIJERS, 'De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap'; VENTE, 'de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap'.

44 Zie p.410, m.n. noot 183.

45 Wessel vander Loo was in 1494–1495 al deken en wordt in 1495–1496 voor het eerst vermeld als gezworen lid. Hij was al sinds 14-10-1482 kanunnik in de Sint-Jan. Zie: SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom* IV, 246. De bewering van Schutjes dat Vander Loo al in 1488 deken van de broederschap was, komt niet overeen met de lijst van dekens in het Obitus Fratrum.

Door het ontbreken van de rekeningen over de jaren 1575–1580 is niet vast te stellen wanneer Peter van Lieshout precies deken werd, maar naar alle waarschijnlijkheid volgde hij Gielis Mallants in 1575 op. In diezelfde periode 1575–1580 moet hij ook gezworen broeder zijn geworden. Of dit voor of na zijn benoeming tot deken gebeurde, is niet meer te achterhalen. Minstens vanaf 1562–1563 was hij al als subdiaken en minstens vanaf 1569–1570 als diaken van de broederschap werkzaam geweest.

46 BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, nr. 3595.

47 Ibidem, 48.

48 VAN DEN BICHELAAR, *Het Bossche notariaat*, 237.

ker was tevens rector van de kapel op het Groot Begijnhof, gelegen naast de Sint-Jan[49]. Joseph van Valkenborch bediende de kerk van Baardwijk en was bovendien rector van de kerk van het Groot Gasthuis te 's-Hertogenbosch[50]. Peter van Lieshout kwam hiervoor al ter sprake. Voor de meesten was het dekenschap van de Lieve Vrouwe Broederschap derhalve niet de enige functie. Toch vereiste dat ambt een vrijwel voortdurende aanwezigheid in de stad. Voor de verschillende kanunniken zal dat geen probleem zijn geweest. Van absentie van de overige dekens wordt althans in de broederschapsrekeningen geen gewag gemaakt. Als regel mag dan ook worden aangenomen dat de dekens op hun post in de Broederschapskapel waren; hun verplichtingen elders zullen zij aan waarnemers hebben overgelaten[51].

Tussen 1500 en 1580 telt de broederschap eveneens tien diakens. Vijf van hen waren tevens gezworen broeder. Jan van Boxtel en Willem van Wamel kwamen hiervoor al ter sprake, omdat zij het later tot deken brachten. Beiden waren reeds gezworen broeder voordat zij voor het eerst als diaken worden vermeld. Dit geldt ook voor Jordaen van Korendijk, die naast zijn broederschapsfunctie tevens vicarius perpetuus te Nuland was[52]. De overige twee diakens die gezworen broeder waren, werden dat pas na hun benoeming tot diaken. Van hen kwam Peter van Lieshout hiervoor al ter sprake; Christoffel van Baecx werd diaken in 1540–1541 en pas in 1542–1543 gezworen broeder; hij bezat tevens een beneficie in de Sint-Jan[53]. Over de andere vijf diakens is behalve hun namen nauwelijks iets bekend.

Tenslotte kent de broederschap tussen 1500 en 1580 tien subdiakens. Ook onder dit tiental vinden we vijf gezworen broeders. Vier van hen waren al gezworen broeder, voordat zij subdiaken werden; Jan van Beeck verkreeg beide waardigheden in hetzelfde jaar. Gielis Mallants en Peter van Lieshout kwamen al ter sprake. Ghysbert van Schyndel was tevens pastoor van het Groot Gasthuis[54]. Jan van Beek werd ook Jan int Gasthuys genoemd, maar of hij ook een functie in het Groot Gasthuis vervulde, is onbekend. Jan de Gruyter was eerder van 1506 tot 1525 organist van de broederschap geweest[55]. Van de vijf andere subdiakens is verder nauwelijks iets bekend.

Een laatste aandachtspunt in dit verband is het verschijnsel dat een aantal geestelijken carrière heeft gemaakt binnen de broederschap. Het duidelijkst is dat bij Peter van Lieshout: rond 1562 werd hij subdiaken van de broederschap; vervolgens volgde hij Christoffel van Baecx na diens overlijden in 1568 op als diaken; tenslotte bracht hij het, waarschijnlijk eind 1575, na het overlijden van Gielis Mallants, tot deken van de broederschap, een functie die hij tot kort voor zijn dood in 1604 bleef vervullen. Pas in de loop van zijn carrière als geestelijke van de broederschap, waarschijnlijk naar aanleiding van zijn uitverkiezing tot deken, werd Van Lieshout gezworen broeder. Nog een tweetal andere diakens volgde een overleden deken op: Jan van Boxtel en Willem van Wamel. Gielis Mallants tenslotte was vanaf 1539–1540 subdiaken van de broederschap, tot hij in juni

49 BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, nr. 2665.

50 Ibidem, bijlage 5, nr. 79.

51 Zo is van Joseph van Valkenborch bekend dat hij zijn beneficie in Baardwijk door een vervanger liet waarnemen: BANNENBERG, FRENKEN en HENS ed., *De oude dekenaten* II, 337.

52 BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, nr. 2591. Hij had voor zijn functie in Nuland een vervanger aangesteld: BANNENBERG, FRENKEN en HENS ed., *De oude dekenaten* I, 64; II, 256.

53 Op zijn grafsteen wordt hij aangeduid als *hujus ecclesie beneficiatus*: SMITS, *De grafzerken*, 235.

54 BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, nr. 2960.

55 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 274.

3. dekens

kan. **Wessel vander Loo** (B260)	1494 – 14-1-1506†
Jan van Boxtel (B64)	1506†
Adam van Tefelen (B380)	1513†
Willem van Wamel (B409)	2-7-1530†
kan. **Dominicus Otten** (B311)	22-7-1530†
kan. **Frans Toelinck** (B384)	3-4-1541†
Joseph van Valkenborch (B391)	requiemmis 14-1-1553
kan. **Peter Colen** (B109)	27-1-1572†
kan. **Gielis Mallants** (B263)	18-9-1575†
Peter van Lieshout (B249)	afstand 1604; 20-12-1604†

Voor uitleg zie onder rentmeesters.
kan. = kanunnik.

4. diakens

Jan van Boxtel (B64)	...1495 – 1499... (waarschijnlijk totdat hij in 1506 deken werd)
Willem van Wamel (B409)	...1509 – 1512...
Jordaen van Korendijk (B236)	...1513 – 1528
Peter van Schyndel	1529 – 1536
Jan van Baardwijk	1537 – 1538†
Jan Geerlicx	1538
Arnt van Vechel	1539 – 1541
Christoffel van Baecx (B13)	1542 – 17-2-1568†
Peter van Lieshout (B249)	...1569 – 1574...
Lenaert van Erp	...1580...

5. subdiakens

Ghysbert van Schyndel(B350)	...1495 – 1499...
Eustaes van Arschot	...1510 – 1523
mr. Marten	1524
Jan van Beeck(B25)	1525 – 14-9-1528†
Jan de Gruyter (B180)	1528 – 1539†
Gielis Mallants (B263)	1539 – 1550
Arnt van Geldrop	1551 – 10-4-1558†
Jan van Beek	1558 – 1560†
Peter van Lieshout (B249)	...1562 – 1567
Arnt van Gemert	1568 – 1580...

1551 dit ambt neerlegde. Op 17 oktober 1551 werd hij vervolgens benoemd tot kanunnik in de Sint-Jan[56]. Na het overlijden van kanunnik Peter Colen in september 1572 werd Mallants deken van de broederschap.

56 SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom* IV, 260.

10.4. GEZWOREN BROEDERS EN ZWANENBROEDERS

Vanaf haar ontstaan bestond de kern van de Lieve Vrouwe Broederschap uit de zogenaamde gezworen broeders. Dit waren clerici die door het afleggen van een eed zich verbonden de statuten van de broederschap te zullen naleven en eerbiedigen. *Clericus* was iedere man die de kruinschering of tonsuur had ontvangen en zich aan bepaalde regels hield als: dragen van de tonsuur; dragen van discrete kleding; afzien van het dragen en gebruiken van wapens; afzien van de beoefening van bepaalde beroepen[57]. De clericus was opgenomen in de geestelijke stand en viel onder de kerkelijke rechtspraak; hij kon niet meer voor de wereldlijke rechter worden gedaagd. De toediening van de tonsuur geschiedde door de bisschop of een wijbisschop en kon al op zeer jeugdige leeftijd plaatsvinden[58]. Om uiteindelijk priester te worden, moesten nog zeven wijdingen worden doorlopen: de vier lagere wijdingen van *ostiarius*, *lector*, *exorcist* en *acoliet* en de drie hogere wijdingen van *subdiaken*, *diaken* en *priester*. Clerici die slechts de kruinschering hadden ondergaan en clerici die alleen de lagere vier wijdingen hadden ontvangen, werden ook wel *clerici uxorati* of *clerici coniugati* genoemd: zij behielden het recht om een wettig huwelijk aan te gaan[59]. Dat betekende dat 'klerken' met de lagere wijdingen zonder uitdrukkelijke toestemming van de kerkelijke overheid in het huwelijk konden treden. Met dat huwelijk verloren zij aanvankelijk wel hun status van clericus, maar paus Bonifatius VIII (1294–1303) kondigde af dat wanneer een clericus éénmaal trouwde, en wel met een maagd, hij zijn clericale status kon behouden. Het kwam dan ook voor dat gehuwde clerici toch nog beneficies bezaten. In deze praktijk kwam pas met het Concilie van Trente verandering[60]. Veel clerici maakten carrière buiten het kerkelijke kader, velen trouwden: sociaal gesproken waren zij dan ook meer leken dan geestelijken[61]. Deze constatering gaat zeker ook voor de gezworen broeders van de Lieve Vrouwe Broederschap op.

Daarbij dient te worden aangetekend dat het begrip *clericus* binnen de broederschap klaarblijkelijk ruimer werd geïnterpreteerd dan in het kerkelijk recht. Officieel diende een clericus immers in haardracht en kleding herkenbaar te zijn. Het is maar zeer de vraag of alle gezworen leden zich hieraan hun hele leven lang hebben gehouden. Was dat niet het geval, dan verloor men volgens het kerkelijk recht de status van clericus en de daaraan verbonden voorrechten. Willem Monix (B294) werd in 1561–1562 als gezworen broeder toegelaten, onder voorwaarde dat hij kon aantonen dat hij de kruinschering had ontvangen[62]. Blijkbaar droeg hij op dat moment geen kruinschering meer[63]. Een aantal

---

57 GENICOT, 'Clercs et laïques', 44-45.

58 Ibidem, 52: op Pinksteren 1397 werden in de kathedraal van Rouen 737 kinderen getonsureerd. BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 231, citeert het geval van de negenjarige scholier Martinus van Berlicum. Deze was op zijn hoofd geslagen door Arnoldus van Lier. Omdat Martinus clericus bleek te zijn, kwam deze zaak voor de kerkelijke rechter, die Arnoldus excommuniceerde.

59 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 28-29; VAN TONGERLOO, 'Bisdom en geestelijkheid', 177-179; BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 230-232.

60 NOLET en BOEREN, *Kerkelijke instellingen*, 106.

61 Zo werden bijvoorbeeld bij de Lieve Vrouwe Broederschap in Heusden overleden clerici met alleen een lagere wijdingsgraad (met name notarissen) bijgeschreven in de dodenlijst van de mannelijke leken: HOPPENBROUWERS, 'De broederschap', 231, noot 30.

62 AILB, rekening 1561–1562, *ontfanck van alrehande zaicken: salvo quod doceat de sua tonsura, alias non.*

63 In West-Europa was de gebruikelijke vorm de Romeinse tonsuur of *tonsura Petri*, waarbij een krans van haren op het hoofd bleef staan. Zie: NOLET en BOEREN, *Kerkelijke instellingen*, 89.

gezworenen huwde meer dan éénmaal[64], soms ook met een weduwe[65]. Ook dat zou tot het verlies van de status van clericus moeten leiden. Bovendien worden op de lijst van functies die een clericus in het bisdom Luik niet mocht uitoefenen nadrukkelijk *scabini* en *iurati*, schepenen en gezworenen, genoemd[66]. Toch waren veel gezworen broeders ook schepenen van 's-Hertogenbosch. Kerkrechtelijk verloren zij met het vervullen van het schepenambt hun status van clericus, maar binnen de broederschap werden zij nog wel degelijk als zodanig gezien. Ook het beroep van herbergier was verboden voor clerici; toch waren wijntavernier Marcelis Jan Hermans (B208) en herbergier Peter Raescop (B333) gezworen broeders. Men zou kunnen veronderstellen dat men in feite alleen clericus diende te zijn op het moment van intrede in de broederschap. Een aantal gezworen broeders was echter al vóór intrede in de broederschap schepen geweest en was derhalve kerkrechtelijk geen clericus meer. Het zou bovendien bevreemdend zijn indien schepenen, die de rechters van de stad waren, in het geval zij clericus waren, zelf niet onderworpen zouden zijn aan de wereldlijke rechtbank. Het lijkt er dan ook op dat iedereen die ooit de kruinschering had ontvangen – althans in de ogen van de Lieve Vrouwe Broederschap – voorgoed clericus bleef heten. In hoeverre dit ook kerkrechtelijk het geval was, zou pas na veel nader onderzoek kunnen worden achterhaald.

Zoals hiervoor reeds vermeld bestonden de verplichtingen van de gezworen broeders uit aanwezigheid bij en deelname aan alle liturgische vieringen van de broederschap. Daarnaast werden zij ook geacht aanwezig te zijn bij de maaltijden van de broederschap, waarop in het vervolg nader zal worden ingegaan. Bovendien moest een gezworen broeder bij zijn uitverkiezing, naast het gebruikelijke intredegeld als gewoon lid, nogmaals intredegeld betalen. Bij verhoging van de maatschappelijke status moest telkens opnieuw een donatie worden afgedragen aan de broederschap[67]. Ook werd iedere gezworene geacht om

---

64 Bijvoorbeeld: AILB, rekening 1560–1561, *ontfanck van faulten vanden ghenen die haren staet verbetert hebben*: *Ontfangen van Jannen van Esch ter cause dat Willem van Kessel* (B233) *saliger ten tyde hy geswoiren broeder was, herhoudt was geweest ende alzoe zynen staet verbetert.*

65 Zo was Zeger Adriaens (B4) voor de eerste maal gehuwd met Heilwich vander Stegen, weduwe van zwanenbroeder Peter van Os jr. (B306). Van Os overleed in augustus 1558; Adriaens werd in het rekeningjaar 1558–1559 gezworen broeder. Het huwelijk van Adriaens moet derhalve wellicht kort voor zijn intrede als gezworen broeder, of – waarschijnlijker – daarna hebben plaatsgevonden.

66 GENICOT, 'Clercs et laïques', 46.

67 Bijvoorbeeld In het rekeningjaar 1520–1521 werd voor de volgende statusverhogingen betaald: *Van meester Goyart vanden Bruggen* (B88) *want hy burgermeester is geworden ende alsoe zynen staet vermeerdert heeft...*; *Van heren Henrick Gerits* (B354) *want hy priester is geworden ende alsoe zynen staet vermeerdert heeft...*; *Van meester Claes die Bont* (B57) *want hy gehylicht is.* Ongetwijfeld het bekendste voorbeeld van betaling voor statusverhogingen stamt uit 1487–1488: *Goert Grotert* (B177) *scepen worden is; mester Vranc van Gunterslaer* (B181) *priester; Jan van Achel* († 1494; requiemmis 11-10-1494) *bruer; mester Jan van Vladeracken* (B398) *syn huysvrou genomen; mester Zymon* (B113) *scoelmester;*[in margine:] *Jeroen* (B5) *maelder...* Wat nu precies de statusverhoging van Jeroen Bosch (want dat is degene die achter *Jeroen maelder* schuil gaat) heeft ingehouden, is helaas juist in dit geval onduidelijk. Men heeft beweerd dat hij hier vierde dat hij *maelder was geworden*, in die zin dat hij het meesterschap had verworven. Dit lijkt echter twijfelachtig. De inschrijving van Bosch als gezworen broeder is niet teruggevonden. Een jaar later is hij de waard bij een broederschapsmaaltijd, een functie die alleen door gezworen broeders werd uitgeoefend. Alleen gezworen broeders waren gehouden voor de verhoging van hun status te betalen: ook in 1487–1488 was Bosch derhalve al gezworen broeder. Mij lijkt de verklaring het meest waarschijnlijk dat Jeroen Bosch, hoewel dat niet expliciet wordt vermeld, op dat moment gezworen broeder van de broederschap is geworden. Zie: GERLACH, 'Jeronimus van Aken alias Bosch en de Onze Lieve Vrouwe-Broederschap', 44-45.

kort na zijn intrede minstens éénmaal *het laken te leggen*, dat wil zeggen als gastheer op te treden bij een van de broederschapsmaaltijden en – gedeeltelijk – de kosten daarvan te dragen. Vanaf het begin van de zestiende eeuw ontstond bovendien het gebruik dat voor iedere gezworen broeder op zijn eigen kosten een tinnen drinkkan werd vervaardigd, met daarop het insigne van de broederschap, de eigen naam en het familiewapen gegraveerd. Die drinkkannen werden bewaard in het broederschapshuis[68]. Tenslotte bestonden er eisen op het gebied van de kleding. De gezworen broeder werd geacht bij officiële gelegenheden van de broederschap zijn *kovel*, dat is een speciale muts of kap (wellicht een mantel met kap), te dragen, alsmede een sierspeld met het insigne van de broederschap, de lelie tussen de doornen, met de spreuk *sicut lilium inter spinas*[69]. Deze spelden, door de broeders zelf betaald, vervielen na hun overlijden aan de broederschap die ze vervolgens weer aan nieuwe gezworen broeders verkocht[70]. Gezworenen die priester waren, droegen deze speld niet, maar betaalden wel het daarvoor verschuldigde bedrag[71].

Over de wijze waarop men gezworen lid van de broederschap kon worden, zijn nauwelijks gegevens bekend. Of iedereen zich kandidaat kon stellen[72] of dat men diende te worden voorgedragen is onduidelijk. Over de uiteindelijke toelating zal in en door de vergadering van gezworen broeders zijn beslist[73]. Net als in de voorgaande eeuwen bleef ook tussen 1500 en 1580 de bepaling van kracht, dat iedere gezworen broeder clericus diende te zijn, tenminste in de zin zoals hiervoor aangegeven. Twee voorbeelden kunnen deze praktijk illustreren. In 1516–1517 was Herman van Deventer (B122) al tot gezworen broeder gekozen. Uiteindelijk vond deze verkiezing geen doorgang, *alsoe hy noch gheen cruyne en heeft, zoe hy seegt*[74]. Hoewel hij blijkbaar door de gezworen broeders als een geschikte kandidaat werd gezien, kon Van Deventer toch niet tot hun rangen toetreden, omdat hij geen clericus was. Toch wilde de broederschap hem blijkbaar graag bij de kernleden hebben. Daar Van Deventer ook daarna geen clericus werd, bestond daartoe nog maar één andere weg, die dan ook in 1524–1525 werd bewandeld: hij werd benoemd tot zwanenbroeder en werd daarmee alsnog deel van de kern van de broederschap. We hebben hiervoor reeds vermeld dat Willem Monix pas gezworen broeder mocht worden,

---

68 De eerste vermelding van een dergelijke drinkkan dateert van 1509–1510. Zie over deze drinkkannen: KOLDEWEIJ en STRIJBOSCH, 'Het goud- en zilverwerk van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap', 129-130; nr. 38.

69 Zie de schenkersportretten van Peter van Os (afbeelding 8) en Frank van Langel op de *Ecce Homo*-triptiek in Boston.

70 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 67.

71 AILB, rekening 1531–1532, *ontfanck van alderhande saken*: *Noch ontfangen van mester Wyllem Moel* (B288) *voer si broetse vant het geuoenlic ende recht is datse nader dot onsen liever vrouwen veder toe behoert ende de priesters eghen en dragen alsoe en heft hy der eghen ontfangen, maer ic hadse hem gepresenteert : 18 st.*; rekening 1532–1533, *ontfanck van alderhande saecken*: *Ontfanghen van de selve heere Arden* (van Asperen; B10) *vant alle priesters sculdich szyn onser liever vrouwen te gheven xviii st. voer de broetse hoe vel dat sy de broetse niet en draeghen, al soe ontfanghen: 18 st.*

72 Ibidem, rekening 1541–1542, *vuytgeven van alderhanden saeken*: Bij de vierde maaltijd van dat jaar wordt onder andere een mengel wijn geschonken aan *Wygarts soen die begeerden onse medebrueder te wordden*. Waarschijnlijk betreft het hier een zoon van Jan vanden Wyngaerd (B427). Of hij door zijn vader of andere gezworen broeders was voorgedragen of op eigen initiatief om het lidmaatschap verzocht, is onduidelijk.

73 Ibidem, rekening 1523–1524, *ontfanck van alderhande saeken*: *Van Jan Massereels* (B268) *scouthet tot Breda want hy mit consent der gemeyn bruederz zwaen brueder gewoerden is...*

74 Ibidem, rekening 1516–1517: laatste bladzijde van die rekening. Zie ook: VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 70, 205.

nadat hij aan kon tonen dat hij de kruinschering had ontvangen[75]. Blijkbaar was hij inderdaad clericus en kon hij dat ook aantonen. Het jaar daarop was hij in ieder geval gastheer van de negende broederschapsmaaltijd.

Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw devalueerde de status van clericus aanzienlijk, met name door het streven van de wereldlijke overheden om de privileges, verbonden aan de clericale staat, steeds meer aan banden te leggen. Illustratief is de numerieke ontwikkeling van het aantal clerici onder universiteitsstudenten: tot het midden van de vijftiende eeuw waren de clerici-studenten nog in de meerderheid aan de universiteiten in het Noorden van Europa, daarna daalde hun aantal sterk[76]. Het geval Herman van Deventer zal dan ook niet uniek zijn geweest; het zal vaker zijn voorgekomen dat de broederschap een persoon die zij graag onder haar kernleden wilde opnemen, niet kon toelaten, omdat hij geen clericus was. In de meeste gevallen zal dit probleem al in een vroeg stadium van de procedure zijn onderkend, zodat er geen schriftelijke sporen van bewaard zijn gebleven.

Vanaf het einde van de vijftiende eeuw moet bij de leiding van de broederschap de wens zijn gegroeid om voor aanzienlijke personen die geen clericus waren, een mogelijkheid te scheppen aan de broederschap deel te nemen op een niveau, gelijkwaardig aan dat van de gezworen broeders, zonder overigens aan de liturgische en andere verplichtingen te worden onderworpen. Hiertoe werd de functie van *zwanenbroeder* gecreëerd, of liever gezegd, werd een vage benaming die vanaf de laatste decennia van de vijftiende eeuw voorkomt, geïnstitutionaliseerd en aan vastomlijnde regels onderworpen. Al zal op de maaltijdencyclus van de broederschap hierna nog nader worden ingegaan, hier moet alvast worden vermeld dat één van de jaarlijkse maaltijden de zogenaamde *zwanenmaaltijd* was. De zwaan was beschermd door het heerlijk jachtrecht. Zwanenvlees was daardoor zeer exclusief. Deze delicatesse vormde het belangrijkste bestanddeel van de zwanenmaaltijd. In de vijftiende eeuw was het gebruik gegroeid dat tenminste een aantal van die zwanen door buitenstaanders werd geschonken. Het lijkt erop dat (sommigen van) degenen die min of meer regelmatig een zwaan schonken, met de eretitel zwanenbroeder werden bedacht. Zij stonden maatschappelijk minstens op hetzelfde niveau als de gezworen broeders en gingen met hen op voet van gelijkheid om. De oorspronkelijke relatie tussen zwanenbroeder en de schenking van zwanen verdween al snel. Hoewel zij niet aan de liturgische verplichtingen van de gezworen broeders hoefden te voldoen, gingen de zwanenbroeders op deze manier steeds meer tot de kern van de broederschap behoren. In 1520 werd hun positie gereglementeerd: zij moesten zitting hebben in de Bossche magistraat of een hoge functie vervullen in de omgeving van de hertog, maar wel in 's-Hertogenbosch woonachtig zijn. Hun aantal werd bepaald op drie of vier[77]. In 1520 telt de broederschap inderdaad vier zwanenbroeders, daarna stijgt dat aantal, zij het met de nodige schommelingen: in 1530 zijn er zes; in 1540 vijf; in 1560 vier; in 1580 vijf; in 1642 tenslotte maar liefst acht. De groei van het aantal zwanenbroeders kan wijzen op een toenemend aantal niet-clerici van aanzien[78]. Het aantal zwanenbroeders bleef echter gedurende de gehele zestiende eeuw slechts een fractie van de omvang van de groep gezworen broeders.

10.4.1. DE MAALTIJDENCYCLUS

De gezworen broeders ontmoetten elkaar zeer regelmatig bij de vervulling van hun litur-

---

75 zie p.381.
76 TRIO, 'A medieval students confraternity', 27, 50 (noot 107).
77 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 184-185.
78 Ibidem, 205-206.

gische verplichtingen. Daarnaast was in de loop der tijd de praktijk gegroeid, dat de gezworen broeders en zwanenbroeders regelmatig een gezamenlijke maaltijd hielden[79]. Van aanvankelijk twee tot drie per jaar[80] steeg het aantal in de loop van de vijftiende eeuw tot acht, en in de loop van de zestiende eeuw zelfs tot tien officiële maaltijden per jaar. Bovendien veranderde ook het karakter van die bijeenkomsten. Werd aanvankelijk nog eenvoudige kost genuttigd, vanaf ongeveer 1490 worden steeds meer exquise schotels geserveerd. De bepaling uit 1518 dat geen enkele aanwezige meer dan een *halve wijnmaat* mag drinken, spreekt voor zich[81]. Wat begonnen was als een enkele sobere bijeenkomst per jaar, groeide uit tot een overladen cyclus van feestmaaltijden. Daarbij werd overigens de religieuze inspiratie van de broederschap niet vergeten: de maaltijd werd omlijst met gebed en religieuze en wereldse muziek[82]. Van elke maaltijd stond vast wanneer hij moest worden gehouden en welke gerechten er moesten worden geserveerd[83]. Het hoogtepunt van de cyclus vormde de hiervoor reeds genoemde zwanenmaaltijd, vrijwel steeds de vijfde maaltijd van het rekeningjaar[84]. Deze maaltijd vond steeds in het broederschapshuis plaats en werd meer dan andere maaltijden opgeluisterd door zangers en muzikanten[85]. Het is niet ondenkbaar dat Jeroen Bosch (B5) voor het paneel dat tegenwoordig als de *Bruiloft te Kana* wordt aangeduid, uit zijn ervaringen als gezworen broeder heeft geput[86]. In ieder geval ligt op de eerste schotel die op het schilderij wordt aangedragen een zwaan.

Elke gezworen broeder moest kort na zijn intreden en vervolgens bij toerbeurt *het laken leggen*, een van de broederschapsmaaltijden verzorgen. De proosten betaalden namens de broederschap een deel van de kosten, de rest kwam voor rekening van de gezworen broeder die het laken legde. Zeker sinds 1535–1536 werd aan het einde van elke maaltijd de gastheer of waard voor de volgende maaltijd aangewezen door hem het *krensken*, een verguld zilveren krans, bezet met parels, te overhandigen[87]. Leden die ver buiten de stad woonden en van wie blijkbaar niet werd verwacht dat zij de komende

79 TRIO, *Volksreligie*, 307: in Gent organiseerde slechts een beperkt aantal broederschappen jaarlijkse broederschapsmaaltijden.

80 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 176.

81 Ibidem, 178.

82 Ibidem, 179.

83 Ibidem, 294.

84 Ibidem, 297, stelt ten onrechte dat de zwanenmaaltijd altijd de zesde maaltijd van het rekeningjaar was. Controle van de jaren 1500–1580 wees uit dat slechts in een viertal jaren (1508–1509; 1511–1512; 1519–1520 en 1546–1547) de zwanenmaaltijd de zesde maaltijd was, in de andere jaren was het steeds de vijfde maaltijd.

85 Ibidem, 180-184; 297-301.

86 GERLACH, 'De zogenaamde "Bruiloft van Cana"'. Gerlach is van mening dat het schilderij niet de bruiloft van Kana voorstelt en lanceert de hypothese dat het om een bruiloftsmaal gaat, en wel van een van de leden van de Lieve Vrouwe Broederschap, vanwege de opgediende zwaan. Hierbij moet met nadruk worden gesteld, dat het dan dus niet om een broederschapsmaaltijd ging (hetgeen Gerlach niet duidelijk uitspreekt). Voor een overzicht van de zeer uiteenlopende interpretaties van dit schilderij: MARIJNISSEN m.m.v. RUYFFELAERE, *Hiëronymus Bosch*, 420-431.

87 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 296. AILB, rekening 1535–1536, *vuytgeven van alderhande saeken: Item doen maeken een krensken ofte hoeken voir die gemeynen bruederen dwellick men behoeft alsmen die maeltyt haudt om te geevene ten toecoemende werdt vander maeltyt...* Ook voor 1535–1536 zal een soortgelijk rituneel hebben plaatsgevonden, wellicht met een minder kostbaar hoofddeksel: in de rekening van 1498–1499 wordt het gastheerschap van een broederschapsmaaltijd aangeduid met: *doen hy dat hoyken hadde.*

maaltijd bij zouden wonen[88], werden per bode ervan verwittigd dat zij bij die komende maaltijd het *crensken* zouden ontvangen en daarom aanwezig moesten zijn[89]. Het regelmatige gastheerschap van een van de broederschapsmaaltijden behoorde tot de plichten van de gezworen broeders en zwanenbroeders. Weigering leverde een hoge boete op en kwam zeer weinig voor. Het gebeurde zelfs dat een gezworen broeder vóór zijn eigenlijke beurt een maaltijd wilde verzorgen[90]. Daarbij moet worden aangetekend dat het voor gezworen broeders die binnen de stad woonden, niet zo moeilijk moet zijn geweest, om wanneer het gastheerschap van een maaltijd ongelegen kwam, in samenspraak met de proosten daarvoor een oplossing te zoeken, zonder dat daarbij direct de betaling van boetes aan de orde was.

Alle gezworen broeders en zwanenbroeders werden geacht aanwezig te zijn bij elke broederschapsmaaltijd, maar aan deze eis werd niet de hand gehouden. Er zijn wel incidentele gevallen bekend waarbij leden een boete betalen wegens afwezigheid bij een maaltijd[91]. Daar staat tegenover dat deken Peter Colen (B109) op 31 december 1571 twee potten wijn kreeg thuisbezorgd, *gemerct hy cranck ende beroert was*[92]. Uit hetgeen hierboven over het ontvangen van het *crensken* door leden die buiten de stad woonden is ge-

---

88 Ibidem, rekening 1540–1541, *vuytgeven van alderhanden saeken*: bij de zesde maaltijd van dat jaar wordt de betaling van de wijn, genuttigd door gezworen broeder Christiaen Hose (B225) vermeld, met de toevoeging: *want die persoen van Roesendael is ende selden compareert ten maeltyden...*

89 Ibidem, rekening 1550–1551, *wtgeven van alderhande saken*: *Item Dircken der stadtbode van dat hy tot Dordrecht aen m. Claes van Cleve* (B96) *onse gezwoeren medebrueder eenen brief gedragen heeft om den selven tadverteren van het krensken tegen die aenstaende zwaenmaeltyt te ontfangen* . Blijkbaar heeft Claes aan deze oproep gehoor gegeven en heeft hij bij de eerstvolgende maaltijd het *krensken* inderdaad ontvangen. In ieder geval was hij de waard van de daaropvolgende maaltijd. Soortgelijke gevallen deden zich bijvoorbeeld voor in 1544–1545, 1553–1554, 1554–1555, 1558–1559, 1559–1560, 1562–1563.

90 Ibidem, rekening 1493–1494, *ontfanck van alderhande saicken*: *Van Pauwels van Roode* (B338) *onsen medebruder iii gulden want hem nyet gevueghelick en was den bruderen in suo turno die maeltyt te geven, mits dat hy buten residert ende egeen eygen huys en heeft...*; rekening 1506–1507, *vutgeven van alrehande saken*: *... ende want dan den voers. Jannen van Berkel* (B37) *die oude nu hem nyet gelegen en was den swaenmaeltyt te gevene, soe heeft hy den voers. proesten voir dien swaenmaeltyt mer gegeven vier enckel gulden...*

Ook wanneer een gezworen broeder een goed excuus had om op dat moment geen laken te leggen, moest hij een boete betalen. Zie: rekening 1493–1494, *ontfanck van alderhande saicken*: *van meester Francken Langel* (†1497) *secretaris der stadt van sHertogenbosch onsen medebrueder per manus Wouters vander Rullen* (B339) *vi gulden, mits dyen dat der bruderscappe geliefven woude hem te verdragen die maeltyt, aengesien ende gemerckt dat hem nyet gelegen en was, want hy zyn huisvroue ende zynen soen cortelinckx hadde verloren...* ; rekening 1494–1495, *ontfanck van alderhande saicken*: *Ontfangen van meester Ghysbert Michiels* (Ghysbert Michiels Luey, †1494) *van dat hy dlaken ende den maeltyt verdraghen was, want hem niet gelegen was om synre siecten, de bruederscap te ontfaen – vi gulden.*

Tenslotte blijkt dat de leden het ook als een eer beschouwden om gastheer te zijn: rekening 1521–1522, *ontfanck van alderhande saecken*: *Van meester Goyart vander Bruggen dat hem den maeltyt voer zynen tyt gegunnen waert: 25 st.*; rekening 1530–1531, *vutgeven van alderhande saicken*: *... dair h. Thomaes Artss* (Thomas Jans van Vladeracken, B399) *die werd was ende Jorys Sampson* (B344) *hoirden den maeltyt toe, mer Jorys voirs. had den maeltyt gegeven den voirs. h. Thomaess...*

91 Ibidem, rekening 1497–1498, *ontfanck van alrehande saken*: *Noch van heer Laureyns van Eyck* (B89) *dat hy absent was inden maeltyt Goessens vanden Hezeacker* (B201)*: 3 oirt st.*

92 Ibidem, rekening 1571–1572, *vutgeven van alderhande saken*. Peter Colen moet inderdaad ernstig ziek zijn geweest: hij overleed op 27 januari 1572.

zegd, kan worden afgeleid dat die leden niet altijd, of zelfs zelden een broederschapsmaaltijd bijwoonden, zonder dat zij daarvoor een boete betaalden[93]. Over de presentiegraad bij de maaltijden kan een en ander gezegd worden op basis van de wijnconsumptie. Statutair was immers bepaald dat bij broederschapsmaaltijden per persoon maximaal een kwart[94] wijn mocht worden genuttigd; de geconsumeerde hoeveelheid wijn uitgedrukt in kwarten komt derhalve overeen met het minimale[95] aantal aanwezigen. De gegevens over de wijnconsumptie zijn slechts bekend voor de zwanenmaaltijden. Wanneer we het gemiddelde per decennium nemen van het aantal kwarten wijn dat jaarlijks in de zwanenmaaltijd werd genuttigd, krijgen we het volgende beeld: tabel 10.3. In de eerste helft van de zestiende eeuw schommelt het gemiddelde wijnverbruik steeds rond de 60 kwarten, hetgeen duidt op de aanwezigheid van 60 of iets meer personen bij de zwanenmaaltijd. Daarna stijgt de consumptie sterk. Men zou kunnen veronderstellen dat de gestelde limiet van een kwart wijn per persoon niet meer werd gerespecteerd, maar daar zijn geen bewijzen voor. Wel staat vast dat juist bij de zwanenmaaltijden zangers en ook vaak gasten aanwezig waren. Zeker is dat in de jaren zeventig van de zestiende eeuw in de totale hoeveelheid wijn ook de consumptie van de *choralen*, de zangers van de broederschap, is meegerekend. In sommige gevallen wordt een hoge wijnconsumptie in de rekening ook verantwoord *midts den menichte vanden heeren ende genooden*[96]. Op de omvang van de groep gezworenen en zwanenbroeders zal in de volgende paragraaf nader worden ingegaan, maar hier kan al worden vastgesteld, dat de presentiegraad bij broederschapsmaaltijden ver beneden de 100% lag. Fluctuaties in aantallen aanwezigen waren aanzienlijk, maar van de ongeveer 100 kernleden was zeker in de eerste helft van de zestiende eeuw gemiddeld hoogstens 60% aanwezig bij de zwanenmaaltijd[97]. Doordat in de periode daarna ook andere groepen in het totaalcijfer worden gevat, is over de presentie van de kerngroep niets meer met zekerheid te zeggen. Wellicht is ook voor deze periode een presentiegraad van rond de 60% het meest waarschijnlijk.

1500–1509	63,4
1510–1519	57,8
1520–1529	60,8
1530–1539	60,1
1540–1549	64,9
1550–1559	83,1
1560–1569	107,3
1570–1579	113,0

TABEL 10.3. gemiddelde jaarlijkse wijnconsumptie in kwarten bij de zwanenmaaltijd, in periodes van tien jaar.

Was men eenmaal gezworen broeder of zwanenbroeder, dan was men verplicht

93 Een enkele uitzondering daargelaten: Ibidem, rekening 1498–1499, *ontfanck van alrehande saken*: *Item doer handen meester Henrix Heym van wegen meester Jan Alartss van Helmont* (B205) *onsen gezwoeren brueder voer die defecten ende fauten meester Jans van Helmont voirs., mits dien hy zyn maeltyden albier nyet en kan gehouden ende dat op een verbeteren: 6 Rijnsgulden.*

94 In de broederschapsrekeningen worden de maten *quart, pot* en *kan* door elkaar gebruikt. Vergelijking van de prijzen die voor die verschillende inhoudsmaten werden betaald, wijst uit dat deze maten inwisselbaar zijn. 100 potten vormden een aam, die overeenkwam met ongeveer 130 liter. Zie: VAN UYTVEN en BLONDÉ, 'Wijnverbruik te Antwerpen', 121.

95 Niet iedere aanwezige broeder zal steeds de maximale hoeveelheid wijn hebben genuttigd, zodat het totale wijnverbruik in kwarten waarschijnlijk iets lager lag dan het aantal aanwezigen.

96 AILB, rekeningen 1562–1563; 1563–1564, 1564–1565; 1565–1566.

97 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 72, veronderstelt voor de vijftiende eeuw een presentie van 80% bij de verschillende broederschapsmaaltijden. De gegevens voor de zestiende eeuw duiden erop, dat die veronderstelling waarschijnlijk aanzienlijk te hoog ligt. Hierdoor zou de schatting van Van Dijck van gemiddeld 40 tot 50 gezworenen in de vijftiende eeuw wel eens veel te laag kunnen zijn. Zie: p.393.

regelmatig een van de broederschapsmaaltijden te verzorgen. Bij een gemiddeld aantal van 100 kernleden (zie paragraaf 10.4.2) en 8 tot 10 maaltijden per jaar, bovendien rekening houdend met de voorrang die nieuwe gezworen leden hadden bij het vervullen van deze plicht, kan een frequentie van het gastheerschap van eenmaal in de 10 tot 15 jaar worden verondersteld. Vergelijken we deze hypothese met de jaren[98] waarin een aantal gezworen broeders, die langer dan 40 jaar lid waren, broederschapsmaaltijden verzorgden:

Arnt van Asperen (B10)	1533	1544	1556	1569	
Lambert vanden Broeck (B80)	1511	1522	1534		
Eymbert Claes (B94)	1519	1531	1542	1554	
Ghysbert Heym (B213)	1534	1546	1562	1581	
Christiaen Hose (B225)	1532	1544	1556	1569	
Nicolaes Kuyst (B237)	1490	1501	1513	1524	
Bartholomeus Loef (B252)	1532	1544	1556	1569	
Peter van Os (B305)	1498	1509	1520	1531	
Henrick Pelgrom (B315)	1495	1506	1516	1527	1540
Herman Pelgrom (B316)	1498	1509	1520	1531	
Goessen vander Stegen (B366)	1521	1532	1544	1556	1569

Hieruit blijkt dat een gezworen lid gewoonlijk inderdaad elke 10 tot 15 jaar eenmaal gastheer van een broederschapsmaaltijd was.

Aanvankelijk was degene die het laken legde ook letterlijk de gastheer. De broederschap beschikte namelijk tot ver in de vijftiende eeuw niet over een eigen onderkomen voor meer wereldlijke bijeenkomsten. De maaltijden werden nog bij een van de gezworen broeders thuis of in een herberg gevierd. Gezworen broeder Ghysbert vander Poorten († 1484) liet de broederschap een ruim en duur huis in de Hinthamerstraat na[99]: afbeelding 10. Bovendien legateerde hij de broederschap een jaarlijkse cijns van acht kapoenen en een mud boekweit, te nuttigen tijdens de jaarlijkse zwanenmaaltijd, die voortaan in het door hem geschonken huis diende te worden gevierd. Geleidelijk aan werd dit huis bekend als het broederschapshuis, maar het was zeker niet de organisatorische zetel van de broederschap. Het werd verhuurd aan een van de gezworen broeders die het als woonhuis gebruikte. Verder werd het tafelzilver van de broederschap daar bewaard en werd er – aanvankelijk – eenmaal per jaar door de broederschap gedineerd. Het ontmoetingscentrum bij uitstek voor de gezworen broeders bleef echter de kapel[100]. De broederschap had al eerder huizen in bezit gekregen, maar die steeds na korte tijd weer verkocht. In het geval van de schenking van Ghysbert vander Poorten was het echter bijna onmogelijk om het huis te verkopen, zonder daarmee de uitvoering van de andere bepalingen uit diens testament in gevaar te brengen. Door de omstandigheden gedwongen bleef de broederschap daarom sindsdien eigenaar van dit pand. Verondersteld zou kunnen worden dat, nu de broederschap over een eigen huis beschikte, de verschillende maaltijden voortaan op

98 Het betreft hier rekeningjaren: 1535 = het rekeningjaar 1535–1536.

99 Bij een belasting op de waarde van de huizen in 1547 behoorde dit pand qua waarde tot de bovenste 9% van alle huizen binnen 's-Hertogenbosch: GAH OA B53, 1546–1547, *ander ontfanck comende vanden penningen by deser stadt totten commer der selver stadt ende huer vriheyt staende, opgehauen op die huysen ende cameren bynnen der voirn. stadt ....*

100 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 114-116, 236-241.

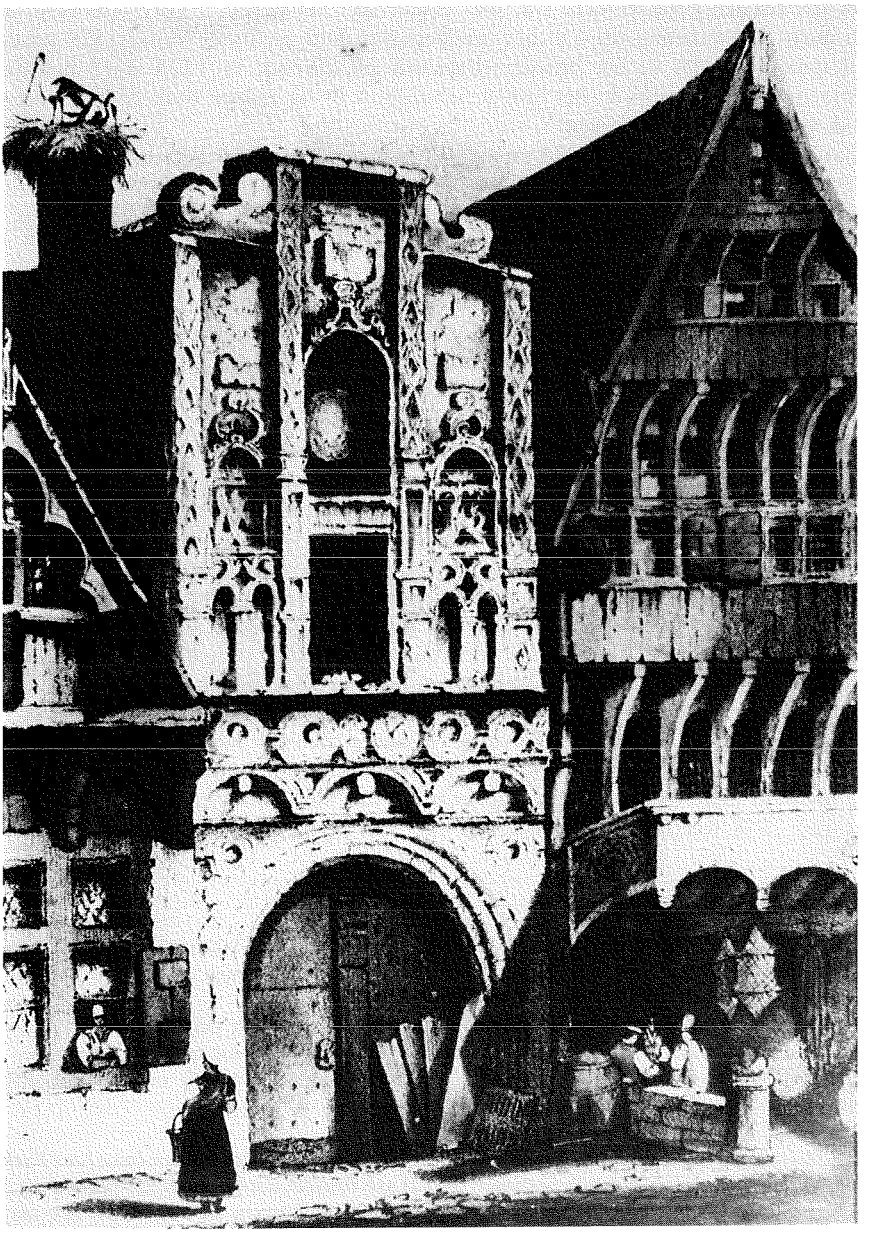

AFBEELDING 10. Het broederschapshuis aan de Hinthamerstraat (foto: GAH).

die locatie zouden plaatsvinden. Dat was echter niet het geval[101]. Tot 1526 vond steeds alleen maar de zwanenmaaltijd in het broederschapshuis plaats[102]. Vanaf 1526 groeit het aantal maaltijden dat in het broederschapshuis plaatsvond. In 1533 werd besloten de maaltijden zoveel mogelijk in het broederschapshuis of bij een lid thuis te houden en niet meer in wijnhuizen of herbergen[103].

Wanneer we de locaties van de verschillende maaltijden nader bezien, kan de volgende ontwikkeling worden waargenomen: tot en met 1520 vonden, op de zwanenmaaltijden na, vrijwel alle maaltijden in het woonhuis van een gezworen broeder plaats. Soms werd een maaltijd in het woonhuis van een derde gehouden, meestal een familielid[104], soms wellicht ook een herberg[105]. Vanaf 1521 komt hier snel verandering in: steeds meer maaltijden worden in de Gaffel, het stadsteerhuis naast het raadhuis, of in andere herbergen gehouden. Gedeeltelijk valt deze ontwikkeling te verklaren doordat men over een ruime woning diende te beschikken om vele tientallen broeders te kunnen ontvangen. Bovendien was een aantal gezworen broeders niet binnen 's-Hertogenbosch woonachtig. Moest een dergelijke broeder het laken leggen, dan was hij genoodzaakt daarvoor binnen de stad een geschikte locatie te zoeken. Wanneer hij binnen de stad geen familieleden of goede vrienden had wonen, lag het voor de hand om een herberg af te huren. De bewoner van het broederschapshuis lijkt zich in dezelfde periode ook toe te hebben gelegd op het verzorgen van maaltijden voor medebroeders van buiten de stad. Het snel toenemende gebruik van herbergen als locatie voor broederschapsmaaltijden zal als een afwijking van de doelstellingen en de geest van de broederschap zijn beschouwd, vandaar het besluit van 1533. Na die tijd vonden de maaltijden inderdaad bijna zonder uitzondering bij leden thuis of in het broederschapshuis plaats, vanaf 1550 zelfs vrijwel uitsluitend in het broederschapshuis.

Tussen 1500 en 1565 werd nauwelijks een broederschapsmaaltijd overgeslagen. Op de tweede maandag na *Bosch Kermis* van het jaar 1557, de dag dat de broederschap haar eerste jaarlijkse maaltijd placht te houden, bevonden zich *die swartte ruyteren* in de stad; zij waren onder meer ondergebracht in het broederschapshuis. Daarom werd dat jaar de eerste maaltijd uitgesteld tot 26 juli, de feestdag van Sint-Anna[106]. Zelfs de grote pestepidemie van 1558 weerhield de broeders er niet van op de gebruikelijke tijden hun maal-

---

101 De bewering van Van Dijck (p. 113) dat de vreugde groot moet zijn geweest, toen de broederschap een eigen huis werd geschonken, ruim genoeg om er in samen te komen en er samen de maaltijd te gebruiken, is dan ook aanvechtbaar.

102 AILB, rekening 1502–1503, *vutgeven van alrehande saken*: in dit jaar vond naast de zwanenmaaltijd ook de derde maaltijd in het broederschapshuis plaats, maar het gaat hier om een maaltijd waarbij Wouter vander Rullen (B339), op dat moment de bewoner van het broederschapshuis, persoonlijk als gastheer optrad.

103 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 293.

104 AILB, rekening 1499–1500, *vutgeven van alrehande saken*: 3e maaltijd: *ten huse Jans Eyckmans Wautgers daer meester Henrick Eyckman* (B153) *syn brueder dat laken leegde...*; rekening 1501–1502, *vutgeven van alrehande saken*: 6e vergadering: *tot Wouters die Yeger daer Jan die Bever* (B43) *dat laken leyde...* Wouter de Jeger was getrouwd met Elisabeth, de zuster van Jan de Bever; rekening 1511–1512, *vutgeven van alrehande saken*: 5e vergadering: *inden huyse Goessens van Brecht prima decembris die meester Merten die Greve* (B173) *gehadt heeft...* Marten de Greve was getrouwd met Johanna, bastaarddochter van Goessen van Brecht.

105 In veel gevallen staat vermeld dat een gezworen broeder het laken legde in het huis van een andere persoon. Soms wordt expliciet vermeld dat die andere persoon een familielid was, soms is die relatie uit andere bronnen bekend. In veel gevallen is een dergelijke relatie niet te achterhalen, en zal er wellicht sprake zijn van een commerciële relatie, in de zin dat de gezworen broeder het huis van de ander huurde.

106 Ibidem, rekening 1557–1558, *vuytgeven van alderhande saicken.*

tijden te houden. Wel moesten ze op 11 juli 1558 uitwijken naar het Heilige-Geesthuis, *alsoe Frans vander Kammen* (B90; de bewoner van het broederschapshuis) *die peste bynnen zynen huyse hadde*[107].

De geweldsuitbarsting van de beeldenstorm op 22 augustus 1566 leidde ertoe dat voor het eerst sinds 1500 een broederschapsmaaltijd in het geheel niet doorging. Door een zestal soldaten in te huren en van 22 tot en met 26 augustus dag en nacht de broederschapskapel te bewaken, slaagde Dominicus Beyens, rentmeester van de broederschap, er voor dat moment in vernielingen te voorkomen[108]. De eerstkomende broederschapsmaaltijd, die gewoonlijk op 26 augustus werd gehouden, vond begrijpelijkerwijs geen doorgang. De daarop volgende maaltijd vond daarentegen op 7 oktober wel weer gewoon plaats. Bij de tweede beeldenstorm op 10 oktober moest ook de broederschapskapel het zwaar ontgelden[109]. In september was de uitoefening van de katholieke religie weer hersteld, mogelijk dat de gezworen broeders hun liturgische plichten in hun toen nog onbeschadigde kapel hebben voortgezet. Dat dit na de tweede beeldenstorm ook nog het geval zou zijn geweest, lijkt onwaarschijnlijk[110]. Wel vonden de volgende twee broederschapsmaaltijden normaal doorgang, respectievelijk op 25 november en 30 december. De laatste vijf maaltijden van dat rekeningjaar werden *overmidts de seditien ende oproeren byden voirs. sectarissen aengericht* niet gehouden.

Met het herstel van de orde in mei 1567 trachtte ook de broederschap haar oude gebruiken weer in ere te herstellen, maar vanaf die tijd ging er geen jaar voorbij of een of meer maaltijden moest worden afgelast, enerzijds in verband met de spanningen die de wisselende garnizoenen binnen de stad veroorzaakten, anderzijds ook omdat de florissante financiële situatie van de broederschap na circa 1550 snel was omgeslagen: vanaf ongeveer 1570 kampte zij met een voortdurend geldgebrek[111]. Daar komt nog bij dat de kosten voor de ingrediënten van de maaltijden eveneens sterk stegen[112]. De hele cyclus van tien maaltijden per jaar was eenvoudigweg onbetaalbaar geworden. In 1581 werd daarom besloten dat iedere maaltijd voortaan twee gastheren zou hebben, waardoor het aandeel in de kosten, dat de broederschap diende op te brengen, aanzienlijk werd verkleind; bovendien werd het aantal maaltijden teruggebracht tot vijf per jaar[113]. Zelfs dit aantal werd echter niet meer gehaald: in 1580–1581 en in 1581–1582 vonden drie maaltijden plaats, daarna varieerde het aantal maaltijden van geen tot twee. In 1606 vond nog maar één enkele maaltijd plaats. Binnen een tijdsbestek van nauwelijks meer dan een decennium was de gehele maaltijdencyclus van de broederschap gereduceerd tot een of twee maaltijden per jaar. Ondanks grote problemen slaagde de broederschap er daarentegen wel in vanaf 1567 de liturgische verplichtingen weer als vanouds na te komen[114]. De overladen

---

107 Ibidem, rekening 1558–1559, *vutgeven van alderhande saeken.*

108 SCHUTTELAARS, *Bossche Beroerten*, 106.

109 Ibidem, 121.

110 Daar staat tegenover dat de zangers van de broederschap het gehele rekeningjaar 1566–1567 wekelijks blijken te zijn uitbetaald.

111 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 229.

112 De prijs van een kwart wijn steeg in de loop van de zestiende eeuw van 2 stuivers in 1501 geleidelijk tot rond de 4 stuivers in 1565; daarna steeg de prijs explosief tot 8,5 en 9 stuivers in 1574.

113 AILB, rekening 1580–1581, *ontfanck vanden wyn: Item die achtste maeltyt is gehouden ...; dat cransken hebben doen ontfangen joncher Willem van Achelen* (B3) *ende Dirick vanden Berghe* (B32), *want den 28 mert anno 1581 was in die vergaderinge vanden bruers collegialiter vergadert synde, geordineert, datmen voertaen in het jaer houden soude vyff maeltyden ende tot meerder ontlasting van onse l. vrouwe souden twee broeders samentlyck het crensken ontfangen...*

114 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 299-300.

maaltijdcyclus had weinig van doen met de oorspronkelijke doelstellingen van de broederschap, maar heeft die doelstellingen ook niet verdrongen. Hoewel de maaltijden wellicht het meest in het oog springende element van het zestiende-eeuwse broederschapsleven waren, kwamen de liturgische verplichtingen toch steeds op de eerste plaats.

10.4.2. OMVANG EN SAMENSTELLING VAN DE KERNGROEP

Gedurende de gehele periode van 1500 tot 1580 telt de Lieve Vrouwe Broederschap 429 kernleden, waarvan 403 gezworen broeders en 26 zwanenbroeders. De vraag dient zich aan hoe de omvang van die kerngroep van gezworen broeders en zwanenbroeders zich tussen 1500 en 1580 heeft ontwikkeld. Voor de vijftiende eeuw zijn de aantallen gezworen leden slechts bij benadering te schatten. Van Dijck ging bij zijn schatting uit van de hoeveelheid wijn die bij de (zwanen)maaltijden werd geconsumeerd[115]. Uitgaand van een aanwezigheidspercentage van 80% komt hij voor de vijftiende eeuw tot een kerngroep die steeds uit 40 tot 50 personen bestaat en tegen het einde van de eeuw naar een zestigtal personen stijgt. In 1530 en 1565 schat hij hun aantal op ongeveer 80 en in 1614 op ongeveer 65[116]. Deze aantallen liggen echter – althans voor de zestiende eeuw – aanzienlijk te laag. Op basis van de gegevens in Bijlage 6 is voor een vijftal peiljaren, namelijk 1500, 1520, 1540, 1560 en 1580 het aantal op dat moment in leven zijnde gezworen broeders en zwanenbroeders geteld. De resultaten, onderverdeeld in een aantal categorieën, zijn weergegeven in tabel 10.4. In de eerste vier peiljaren fluctueert het aantal gezworen broeders en zwanenbroeders licht, maar ligt gemiddeld net iets boven de 100; hierna zal nog

	1500	1520	1540	1560	1580	1500–1580
BINNEN 'S-HERTOGENBOSCH						
bestuurlijke functie	42	53	51	46	43	175
geestelijkheid	14	16	12	14	11	66
geen functie	28	19	22	23	17	103
totaal	84	88	85	83	71	344
BUITEN 'S-HERTOGENBOSCH						
Meierij	8	3	5	11	8	35
Brabant	3	5	6	4	3	19
elders	2	3	6	9	2	27
herkomst onbekend			1			4
totaal	13	11	18	24	13	85
TOTAAL	97	99	103	107	84	429

TABEL 10.4. Omvang en samenstelling van de gezworen broeders en zwanenbroeders in vijf peiljaren (1500, 1520, 1540, 1560, 1580) en in de gehele periode 1500–1580.

115 Ibidem, 72.
116 Ibidem, 72; 195-197.

periode	nieuwe leden aantal	gemiddeld	overleden leden aantal	gemiddeld	netto groei ledental
1500–1509	45	4,5	37	3,7	+ 8
1510–1519	28	2,8	37	3,7	- 9
1520–1529	34	3,4	43	4,3	- 9
1530–1539	44	4,4	45	4,5	-1
1540–1549	37	3,7	37	3,7	0
1550–1559	47	4,7	49	4,9	- 2
1560–1569	28	2,8	34	3,4	- 6
1570–1580	28	2,5	42	3,8	- 14
totaal	291	3,6	324	4,0	- 33

Van 42 personen is het jaar waarin zij lid werden onduidelijk: mogelijk was dit in de periode 1500–1580, mogelijk ook daarvoor.
Van 16 personen is wel bekend dat zij in de periode 1500–1580 stierven, maar niet in welk jaar.

TABEL 10.5. Aantal en gemiddeld aantal nieuwe leden en overleden leden en de netto-groei van het ledental per tien jaar (1500–1580).

blijken dat er ook eind jaren 1560 nog ruim 100 kernleden zijn; in 1580 is dat aantal aanzienlijk gedaald tot 84. Op basis van deze gegevens moet worden geconcludeerd dat Van Dijck de presentiegraad bij de zwanenmaaltijden heeft overschat[117]. Zijn schatting van het gemiddeld aantal gezworenen in de vijftiende eeuw van 40 tot 50 personen zal daarom ook te laag zijn en dient te worden bijgesteld: bij een presentiegraad van 60% leidt dat tot een gemiddeld aantal van 55 tot 65 gezworenen in die eeuw. Wellicht is het mogelijk ook voor de vijftiende eeuw een lijst met gezworen broeders op te stellen en op basis daarvan een aantal peiljaren te onderzoeken, zodat ook voor deze periode meer zekerheid kan worden verkregen over het aantal gezworen broeders.

Het verloop van het ledental in de periode 1500–1580 kan eveneens worden geïllustreerd aan de hand van de aantallen nieuwe leden en de aantallen overleden leden: tabel 10.5. Het verschil in het verloop van het ledental met de gegevens uit de peiljaren is te verklaren door een aantal personen, van wie het exacte jaar van intrede en/of overlijden niet bekend is (zie opmerking onderaan tabel 10.5). Met inachtneming van die onzekere factoren komen we in totaal tot maximaal 333 nieuwe leden[118] tegenover 340 overleden leden. Het ledenbestand van de kerngroep van de Lieve Vrouwe Broederschap is gedurende het grootste deel van de periode 1500–1580 opvallend stabiel gebleven; pas in de jaren zeventig van de zestiende eeuw is er sprake van een substantiële daling.

In de vorige paragraaf is reeds vastgesteld dat de presentie bij maaltijden ver onder de 100% bleef. Niet elk van de ongeveer honderd leden was blijkbaar in dezelfde mate bij de broederschap betrokken. Een soortgelijke conclusie kan worden getrokken uit de gegevens rond de contributie van de leden voor het herstel *vanden orgenen, gelazen, houdtwerck etc., binnen den choer van onser L. vrouwen.* Om de enorme schade die bij de tweede beeldenstorm in oktober 1566 was aangericht te kunnen herstellen werd een bijdrage van 2 gulden van elk van de leden van de kerngroep gevraagd. In de rekeningen van 1567–1568 en 1568–1569 vinden we lijsten met namen van broeders die aan dat verzoek

117 Zie noot 97.
118 Waarvan een aantal waarschijnlijk al vóór 1500 lid was geworden.

hebben voldaan. In totaal betaalden 69 gezworen broeders en zwanenbroeders ieder 2 gulden. Uit bijlage 6 kan worden opgemaakt dat er in deze periode 101 kernleden waren. 32 kernleden leverden om welke reden dan ook[119] geen geldelijke bijdrage voor het herstel van de broederschapskapel; 11 van hen waren buiten 's-Hertogenbosch woonachtig. In 1584 was het dak van de broederschapskapel bij de brand van de middentoren van de Sint-Jan beschadigd. Opnieuw werd een beroep op de gezworen broeders en zwanenbroeders gedaan. In totaal 59 leden betaalden dat jaar elk 6 gulden, de namen van 22 leden, die niet betaald hadden werden eveneens genoteerd. In 1584–1585 kan het ledental daarom op 81 worden gesteld. Uit deze gegevens blijkt opnieuw dat de daling van het ledenbestand vrij abrupt in de jaren zeventig van de zestiende eeuw inzet en tamelijk snel verloopt. De schatting van 65 leden, die Van Dijck voor 1614 maakt, ligt in de lijn van deze ontwikkeling.

Wat waren het voor personen die tot gezworen broeder of zwanenbroeder van de Lieve Vrouwe Broederschap werden gekozen? Laat ons in de eerste plaats naar de leeftijd kijken, waarop een dergelijk kernlid intrad. Van 97 van de 429 kernleden, dat is 23%, kan bij benadering de geboortedatum worden vastgesteld[120]. De leeftijd waarop de verschillende gezworen broeders en zwanenbroeders intreden, loopt sterk uiteen. De jongsten waren vooraan in de twintig. Bartholomeus Loef (B252), in 1511 of 1512 geboren, werd al op 22 juli 1532 gezworen broeder. Herman Pelgrom (B316) zag in 1476 het levenslicht en werd in 1497 als gezworen broeder toegelaten. De oudste nieuwe leden waren achter in de vijftig, een enkeling was zelfs al boven de zestig jaar. Lenaert van Boert (B52), in 1500 of 1501 geboren, werd in 1558 gezworen broeder. Gerit Michiels (B275), rond 1474 geboren[121], werd pas in 1536 gezworen broeder. De gemiddelde leeftijd bij intrede van de 97 broeders van wie de geboortedatum bekend is, ligt op 35,2 jaar[122]; de mediaan op 32,5 jaar.

Werd iemand al op jonge leeftijd gezworen broeder, dan mag worden verondersteld, dat de maatschappelijke status van zijn familie, met name van zijn vader, een belangrijke rol heeft gespeeld. Werd iemand daarentegen pas op later leeftijd opgenomen in de kern van de broederschap, dan zullen de eigen verdiensten van groter gewicht zijn geweest. We nemen Bartholomeus Loef (B252) als voorbeeld en onderwerpen hem en zijn naaste familie aan een nader onderzoek. Toen Bartholomeus gezworen broeder werd, was hij 20 of 21 jaar oud. Waarom werd deze jongeman toegelaten tot een zo prestigieuze groep? Hij had nog geen enkele bestuurlijke functie vervuld; zijn persoonlijke status was nog grotendeels afgeleid van die van zijn familie. Nu kwam Bartholomeus zeker niet uit een vooraanstaande Bossche familie; daarvoor verbleef zijn familie eenvoudigweg nog te kort in

---

119 Voor althans één van hen, Frans Bax (B19), kanunnik te Eindhoven, is die reden wel bekend: hij was wegens ketterse sympathieën door de Raad van Beroerten bij verstek veroordeeld en verbannen. Zie: VERHEYDEN, *Le conseil des troubles*, nr. 305; VENNER, 'De beeldenstorm in Eindhoven', 184, 194. Op 6-10-1567 had Frans Bax nog het laken gelegd in het broederschapshuis. Zijn overlijden in april 1584 staat geregistreerd in de Obitus Fratrum. Aangenomen mag worden dat hij zich begin jaren 1570 weer verzoend heeft met de katholieke kerk en de wereldlijke overheid.

120 Zie noot 25.

121 Deze geboortedatum is gebaseerd op een turbe van 23-7-1539, waarbij Gerit Michiels als getuige optreedt en gezegd wordt circa 65 jaar oud te zijn: GAH OA A593c. MELSSEN, 'Gerard Michiels uit Eindhoven', 142, noemt als geboortedatum c. 1465.

122 Op basis van een steekproef van 25 leden kwam Van Dijck tot een gemiddelde leeftijd van precies 30 jaar: VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 207.

die stad. Zijn grootvader Jan Dircx Loef, van beroep gewandsnijder[123], was op 4 juni 1473 poorter van 's-Hertogenbosch geworden[124]. In de belastinglijsten uit het begin van de zestiende eeuw komt Jan Loef steeds voor onder de bovenste 30% van de belastingbetalers. Daar hij geen geboren poorter van 's-Hertogenbosch was, kon Jan Loef in ieder geval geen schepen van de stad worden. In 1518 vermaakte hij, nog tijdens zijn leven, zijn goederen aan zijn zoon Henrick, die hem in ruil daarvoor voor de rest van zijn leven verzorgde[125]. Vrij kort daarna overleed Jan Loef[126].

Zijn zoon Henrick, rond 1486 geboren[127], stijgt op de belastinglijsten langzaam in welstand: van procentgroep 60 in 1501–1502 (hij was toen pas 15 of 16 jaar oud) was hij in 1512–1513 met horten en stoten opgeklommen tot procentgroep 33. In 1520–1521 liet hij zich inschrijven als *gewoon* lid van de Lieve Vrouwe Broederschap. In 1527, hij wordt dan *jonker* genoemd, was hij een van de 12 opperste kapiteins van de stedelijke militie[128]. In deze functie zal hij later (na zijn overlijden?) opgevolgd worden door zijn zoon Bartholomeus. In 1535 wordt Henrick Loef éénmaal tot schepen gekozen. In 1536–1537 worden twee lijfrenten die hij op de stad 's-Hertogenbosch hief afgeschreven, omdat hij was overleden[129]. Pas enkele jaren later, in 1545–1546, wordt zijn doodschuld aan de broederschap betaald; hij wordt dan in de rekeningen van de broederschap lakenkoper genoemd. Op het moment dat Bartholomeus Loef tot gezworen broeder werd gekozen, was zijn vader weliswaar een van de kapiteins van de stedelijke militie, maar tot de schepenbank was hij nog niet doorgedrongen. Wel is duidelijk dat Henrick Loef zich reeds op jonge leeftijd had opgewerkt naar de economische bovenlaag van de stad en dat zijn aanzien binnen de stad navenant steeg. Dit laatste komt vooral tot uiting in zijn tweede huwelijk met Jutta Otto Jacobs, de weduwe van gezworen broeder meester Goyaert vander Bruggen van Eyck (B88). Waarom is Henrick Loef zelf begin jaren 1530 geen gezworen broeder geworden? Qua rijkdom en familierelaties moet een dergelijke uitverkiezing mogelijk zijn geweest. Naar alle waarschijnlijkheid was Henrick echter nooit clericus geweest, waardoor hij geen gezworen broeder kon worden; voor het zwanenbroederschap was zijn maatschappelijke positie niet hoog genoeg.

Zijn zoon Bartholomeus zal daarentegen wel clericus zijn geweest. Hij had zich op 30 augustus 1529 in laten schrijven in de pedagogie *Het Kasteel* in Leuven als *dives*, rijke student[130]. Hij heeft zijn studie echter niet afgerond met het behalen van een academische graad[131]. Dit hoeft overigens niet op een mislukking van zijn universitaire opleiding te duiden; zoals al eerder opgemerkt behaalden zeer veel studenten nooit een titel, de

123 GAH OAA 7851, 177v.
124 GAH OAA 8585.
125 GAH RA 1289, 387r, 2-1-1518.
126 Ibidem, 1296, 323v, 30-4-1522: Henricus zoon van wijlen Jan Loef...
127 Ibidem.
128 GAH OA A461, nr.2.
129 GAH OA B43, 1536–1537, *van lyfrenten die afgestorven zyn*. Henrick Loef treedt nog op in een acte d.d. 13-4-1537 (GAH RA 1326, 192v); op 25-5-1538 is er sprake van *Bartholomeus et Philippus fratres filii quondam Henrici Loeff junioris* (GAH RA 1328, 232r). Henrick Loef moet derhalve tussen 13 april en en 25 mei 1537 zijn overleden.
130 MUL IV 25.
131 In geen enkele bron afkomstig van de stadsregering of de broederschap wordt hij *magister* genoemd. Ik vond slechts één geval waar hij wel zo werd betiteld en wel in het doopboek van de Sint-Jan, waar hij als doopgetuige wordt vermeld (GAH Collectie Doop- trouw- en begraafboeken 2, 71v, 28-2-1569). Deze foutieve toevoeging mag worden beschouwd als een 'slip of the pen' van de dienstdoende kapelaan.

algemene universitaire vorming was voor hen voldoende[132]. Al voor hij gezworen broeder werd, huwde Bartholomeus met Ermgart vander Bruggen van Eyck, een dochter van zijn stiefmoeder uit haar eerste huwelijk[133]. Het lijkt erop dat hij door het prestige van zijn schoonfamilie, die nauwe relaties met de Lieve Vrouwe Broederschap onderhield, tot gezworen broeder werd gekozen. Van directe voorspraak kan in ieder geval geen sprake zijn geweest: immers zowel zijn vrouws grootvader Laurens (B89) als vader Goyaert (B88) als oom Gerit vander Bruggen van Eyck (B87), die alle drie gezworen broeder waren geweest, waren reeds geruime tijd overleden. Wel was de weduwe van Gerit, Hadewich Ceelen intussen hertrouwd met gezworen broeder Gerit Colen (B106). Het duurde daarna nog een twaalftal jaren voordat de bestuurlijke carrière van Bartholomeus Loef goed van start ging: in 1545 werd hij voor de eerste van in totaal elf termijnen schepen; éénmaal was hij rentmeester en vanaf 1546 ook nog eens vijfmaal proost van de broederschap. Bij de Gemene Zetting van 1552 behoort hij tot procentgroep 5. Zijn enige zoon Goyaert studeerde in Leuven en Dôle en bracht het tot licentiaat in de beide rechten en werd in 1559, op de jeugdige leeftijd van 25 of 26 jaar, net als zijn vader, en naar alle waarschijnlijkheid op basis van het prestige van zijn vader, gezworen broeder. Ook op bestuurlijk gebied trad Goyaert in de voetsporen van zijn vader: hij was maar liefst zeventien maal schepen van 's-Hertogenbosch. Daarmee kan hij dienen als tweede voorbeeld van een gezworen broeder die reeds op jonge leeftijd en met name op basis van het prestige van zijn familie tot de Lieve Vrouwe Broederschap was toegelaten.

Sommigen waren al op zeer jeugdige leeftijd gezworen broeder geworden, anderen werden pas op betrekkelijk hoge leeftijd tot die eervolle positie geroepen. Van veertien gezworen broeders of zwanenbroeders staat vast dat zij bij hun benoeming al vijftig jaar of ouder waren. Deze veertien kunnen in een drietal categorieën worden onderscheiden. In de eerste plaats is daar een tweetal hoge edelen, vader en zoon Frederik en Floris van Egmond (B135, B136). Daarbij valt op te merken dat Floris opmerkelijk kort na het overlijden van zijn vader tot zwanenbroeder werd gekozen. Deze hoge heren werden niet geacht aan de verplichtingen van het kernlidmaatschap te voldoen; hun lidmaatschap verhoogde enerzijds het prestige van de broederschap en bood haar anderzijds de mogelijkheid om, indien nodig, een beroep op de hulp van die hoge heren te doen. Toen de ene hoge beschermer dan ook in december 1522 overleed, moet direct actie zijn ondernomen, om diens zoon zo snel mogelijk bij de broederschap in te lijven.

De tweede groep oudere intreders bestaat uit een zestal geestelijken. Franciscus Sonnius (B358), werd op 18 november 1562 als eerste bisschop van 's-Hertogenbosch in de Sint-Jan geïnstalleerd[134]. In de loop van 1563 werd hij gezworen broeder van de Lieve Vrouwe Broederschap. Laurentius Metsius (B273) deed op 8 mei 1570 als tweede bisschop van 's-Hertogenbosch zijn plechtige intocht in de Sint-Jan[135]; drie maanden later werd hij ingehuldigd als gezworen broeder van de broederschap. Deze beide hoge geestelijken werden pas op hogere leeftijd gezworen broeder, omdat zij zich eerst op dat moment en in die hoge positie binnen 's-Hertogenbosch bevonden. Net als de twee hoge edelen verhoogden zij het aanzien van de broederschap; men hoopte hun invloed voor de belangen van de broederschap aan te kunnen wenden. Daarnaast bevindt zich onder de geestelijken een drietal kanunniken. Goyaert van Doerne (B130) was in 1547 kanunnik geworden van de Sint-Janskerk en was van 1560 tot en met 1563 tevens deken van het

132 DE RIDDER-SYMOENS, 'Universiteitsgeschiedenis', 100.
133 Zij worden al in een akte d.d. 10-8-1531 als echtgenoten vermeld: GAH RA 1314, 215r.
134 PEIJNENBURG, *Zij maakten Brabant Katholiek* I, 45.
135 Ibidem, 53.

kapittel[136]; Lenaert van Boert (B52) werd in 1554 kanunnik[137]; Lucas Dielens (B123) tenslotte in 1561, om in 1563 deken van het kapittel te worden[138]. Alle drie werden zij pas nadat zij kanunnik en deken waren geworden, gezworen broeder, respectievelijk in: 1562, 1558 en 1570. Zeker bij de opneming van de twee dekens in de broederschap zal de vaker genoemde dubbele motivering hebben gegolden. Tenslotte was ook Gerit van Berck (B34), beneficiant in de Sint-Jan, al ruim boven de 50 jaar toen hij gezworen broeder werd.

De derde groep personen die op gevorderde leeftijd gezworen broeder werd, bestaat uit een zestal schepenen. Eén van hen, Gerit Michiels (B275), werd, nadat hij in 1536 gezworen broeder was geworden, in 1537 schepen. Zeger van Hedel (B197) werd in 1522 zowel gezworen broeder als schepen. De andere vier, Frans van Balen (B15), Willem de Borchgreve (B60), Jacob Colen (B108) en Goyaert de Jeger (B226; zwanenbroeder), waren allen reeds eerder schepen geweest. De vader van Frans, Peter van Balen (B17), was ook gezworen broeder geweest. Jasper van Balen (B16), de zoon van Frans, werd al in 1549 gezworen broeder. Merkwaardig genoeg werd Frans dat zelf pas in 1561. Geconcludeerd kan worden dat de oudere intreders vrijwel allen een maatschappelijk gewichtige functie vervulden of hadden vervuld; hun verkiezing tot gezworen broeder of zwanenbroeder is voor een belangrijk deel uit die omstandigheid te verklaren. Aangezien de gemiddelde leeftijd van intreden in het algemeen vrij laag was, kan men echter stellen dat het netwerk waartoe men door geboorte behoorde de belangrijkste factor was om tot gezworen lid van de broederschap te worden gekozen.

Aansluitend op het zojuist genoemde geval Van Balen en op het eerder aangehaalde geval van Frederik en Floris van Egmond, kan opgemerkt worden dat in sommige gevallen haast sprake is van een soort 'erfopvolging'. Op 4 juli 1495 werd voor de overleden gezworen broeder Ghysbert Pels een requiemmis opgedragen. In datzelfde rekeningjaar, als we af mogen gaan op de volgorde van de posten in de rekening zelfs zeer kort daarop, werd zijn zoon Jan Pels (B323) gezworen broeder; hij kocht zelfs de speld die zijn vader vóór hem had gedragen. In april 1529 overleed Goyaert van Eyck (B148), kort daarop, in het rekeningjaar 1529–1530, werd zijn zoon Henrick van Eyck (B149) gezworen broeder. Toen Jacob de Cock (B100) na een lidmaatschap van slechts twee jaar op 20 januari 1557 overleed, werd hij datzelfde rekeningjaar nog vervangen door zijn broer Ghysbert de Cock (B99). Het duidelijkste voorbeeld is nog wel dat van Peter van Berkel (B38), die slechts 20 dagen na het overlijden van zijn vader Jan van Berkel (B36) en nog vóórdat de broederschap een requiemmis had laten opdragen, diens plaats in de broederschap al had ingenomen. Een zeker gevoel dat het gezworen broederschap min of meer overerfbaar was, schijnt wel onder de broeders te hebben geleefd, maar komt slechts zelden zo rechtlijnig naar voren als in de aangehaalde voorbeelden. Ettelijke malen zien we dat de zoon van een gezworen broeder op zijn beurt ook weer gezworen broeder werd, vaak ook al vóór het overlijden van zijn vader; soms zijn ook broers tegelijkertijd gezworen broeder. We volstaan met één voorbeeld: Jan vander Stegen (B368) was van 1480 tot 1534 gezworen broeder; zijn zoons Goessen (B366), Nicolaes (B371) en Jan (B369) waren respectievelijk in 1520, 1521 en 1523 gezworen broeder geworden; Goessens zoon Jan (B367) viel dezelfde eer te beurt in 1556, terwijl zijn neven Frank (B365) en Nicolaes (B370), zonen van Nicolaes, beiden in 1557 gezworen broeder werden; Goessens dochter Heilwich tenslotte huwde in eerste echt met Peter van Os (B306) en vervolgens met Zeger Adriaens (B4). Vaders en zoons, twee of drie broers, zwagers, allen konden zij tegelijkertijd gezworen

136 SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom* IV, 258, 265.
137 Ibidem, 262.
138 Ibidem, 266-267.

peiljaar	leden uit 's-Hertogenbosch (%)	leden uit de Meierij (%)	leden van elders (%)
1500	87	8	5
1520	88	3	9
1540	82	5	14
1560	78	10	12
1580	85	10	6
1500–1580	80	8	12

TABEL 10.6. Percentage kernleden uit 's-Hertogenbosch, uit de Meierij van 's-Hertogenbosch en van elders in de vijf peiljaren en de gehele periode 1500–1580.

broeders zijn. Aan de omvang van de kerngroep waren geen statutaire grenzen gesteld en er waren geen praktische bezwaren tegen een groei van het aantal broeders. Van Dijck stelt dat door de nauwe onderlinge verwantschap van veel gezworenen, kandidaatleden moeilijk konden worden geweigerd zonder de familierelaties in gevaar te brengen[139], hetgeen ertoe zou hebben geleid dat de kerngroep in omvang toenam. Toch kan voor de periode 1500–1565 worden vastgesteld dat het ledenaantal opvallend stabiel is. Familiebanden hebben ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld bij de recrutering van nieuwe broeders, maar hebben niet tot een almaar stijgend ledental geleid. Niet vergeten mag worden dat ook in de zestiende eeuw de eis dat een broeder clericus diende te zijn, onverkort gehandhaafd werd. De vraag of de kernleden al dan niet bewust naar een stabiel ledental hebben gestreefd, kan niet worden beantwoord.

Waar kwamen de gezworen broeders en zwanenbroeders vandaan? Een indeling naar geografische herkomst van de leden van de kerngroep van de broederschap over de gehele periode 1500–1580 is gegeven in de laatste kolom van tabel 10.4. In tabel 10.6 is voor elk van de peiljaren en voor de gehele periode het percentage weergegeven van Bossche leden en van inwoners van de Meierij van 's-Hertogenbosch op het totale ledenbestand. Tijdens de gehele onderzochte periode van 1500 tot 1580 was in totaal 80% van de gezworen broeders en zwanenbroeders woonachtig in 's-Hertogenbosch; nog eens 8% woonde in de Meierij. De overige 12% woonde daarbuiten. Het percentage Bosschenaren was in het peiljaar 1560 op een dieptepunt beland, maar herstelde zich daarna. Wanneer we naar stad en Meierij als geheel kijken, ligt het dieptepunt in 1540. De indruk bestaat dat in de decennia na 1580 de inbreng van buiten de Meierij sterk is teruggelopen.

Van Dijck heeft terecht opgemerkt dat de toename van het aantal kernleden van (ver) buiten de stad, die eind vijftiende eeuw inzet, niet met de oorspronkelijke doelstellingen van de broederschap te verenigen is[140]. Het was immers onmogelijk voor die 'buitenleden' om te voldoen aan de liturgische verplichtingen, die aan een gezworen broeder waren opgelegd. Van Dijck noemt als belangrijkste motief voor deze ontwikkeling de *zucht naar titels en posities* en *verhoopte steun van rijke en aanzienlijke personen*. Een analyse van de 81 kernleden van buiten de stad wijst uit dat slechts een klein aantal van hen een dermate belangrijke maatschappelijke functie innam, dat zij werkelijk in staat waren om de belangen van de broederschap bij hogere wereldlijke of kerkelijke overheden met succes te be-

139 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 195-196.
140 Ibidem, 70-71.

hartigen. Hierbij denken we vooral aan de hoge edelen die gezworen broeder of zwanenbroeder waren: Frederik, Floris en Maximiliaan van Egmond (B135, 136, 137); Jan van Horne (B222) en Willem van Oranje[141] (B300), respectievelijk zwager en schoonzoon van Maximiliaan; Cornelis van Glymes (B169) was zowel heer van Zevenbergen als bisschop van Luik[142]. Ook een aantal hoge ambtenaren zal om deze reden tot lidmaatschap van de broederschap zijn genood: Jan Moys (B286), rentmeester-generaal van Brabant; Jan Hanneton (B192), naast proost van de Sint-Lebuinuskerk te Deventer ook van 1531 tot zijn dood in 1558 raadsheer in de Raad van Brabant[143]; Everaert die Veer (B394) raadsheer bij het Hof van Holland in Den Haag en later raadsheer in Brussel. Hubert de Plaine (B327) tenslotte was de zoon van Thomas de Plaine, president van de Grote Raad van Mechelen en kanselier († 1507); wellicht verwachtte men bij de broederschap van de zoon ook een glansrijke bestuurlijke carrière, maar voor zover bekend heeft Hubert geen belangrijke functies bekleed, of het moet die van *voorsnijder der Keizerlijke Majesteit* zijn geweest[144]. Van 10 van de 81 'buitenleden' kan gesteld worden dat zij tot de hoge adel of tot de bovenste bestuurlijke kringen behoren en ongetwijfeld mede omwille van hun invloedrijke positie zijn verkozen tot kernlid van de broederschap. Maximiliaan van Egmond, Willem van Oranje, Jan Moys en Hubert de Plaine hebben, voor zover na te gaan, nooit *het laken gelegd*. De andere 6 hebben dat daarentegen wel gedaan: 3 van hen éénmaal, 3 tweemaal. Bij die laatste 6 is daarom zeker geen sprake van louter een erelidmaatschap.

Een tweede groep die kan worden onderscheiden, bestaat uit een negental provisoren van de broederschap (B18, 125, 134, 155, 171, 179, 296, 347, 389). Drie van hen waren al lang voordat zij gezworen broeders werden, provisor van de broederschap. Bij hen kan de verheffing tot gezworen broeder dan ook worden gezien als een beloning voor bewezen diensten, i.c. het aanbrengen van een groot aantal nieuwe leden. Willem Nagel, provisor in Wesel, hoeft in 1496 zelfs geen intredegeld als gezworen broeder te betalen. Twee worden in hetzelfde jaar dat zij gezworen broeder werden voor het eerst als provisoren vermeld; van één van hen is niet bekend wanneer hij precies gezworen broeder is geworden; de andere drie begonnen pas nadat zij tot de kerngroep waren toegetreden, propaganda te maken voor de broederschap[145].

Een derde groep wordt gevormd door een groot aantal geestelijken uit de Meierij. Velen van hen waren pastoors in de plattelandsdorpen; velen waren ook uit 's-Hertogenbosch of de Meierij afkomstig. Ook vinden we in deze groep opvallend veel vertegenwoordigers van kapittels uit de Meierij: Boxtel, Eindhoven, Hilvarenbeek, Oirschot, Sint-Oedenrode. Tenslotte behoren tot deze groep: Floris Massereel (B266), commandeur van de Duitse Orde te Vught en in die hoedanigheid ook pastoor van de Sint-Lambertus parochie aldaar; Valentyn Michelink (B274), prior van het kruisherenklooster in Sint-Agatha[146]. Hoewel hierna bij de restgroep geteld, omdat zij op Hollands grondgebied woonden, zou bij deze groep geestelijken ook een viertal Norbertijnen kunnen worden gerekend van de abdij van Berne (B134, 264, 265, 359), die ondanks de administratieve

141 Zie over de kwestie van zijn lidmaatschap de noot bij zijn vermelding in Bijlage 6 (B300).

142 Hoewel hij geen clericus was en daarom zwanenbroeder van de broederschap werd.

143 DE RIDDER-SYMOENS, 'Milieu social', 268.

144 KERCKHOFFS-DE HEY, *De Grote Raad. Biografieën*, 112-114.

145 Daarbij dient opgemerkt dat Pauwels Gruter van Venroey (B178) hier als Bosschenaar is geteld, omdat het vast staat dat hij rond 1500 in 's-Hertogenbosch woonde. Van 1507 tot 1540 wordt hij echter als provisor van de broederschap in Venray vermeld.

146 Sint-Agatha behoorde tot het Land van Cuijk en derhalve officieel niet tot de Meierij van 's-Hertogenbosch (maar wel tot het kwartier van 's-Hertogenbosch). De noord-oostelijke grensgebieden zijn in onderhavige bewerking om praktische redenen wel bij de Meierij gerekend.

grens toch dicht bij 's-Hertogenbosch was gelegen. Van deze vier Norbertijnen waren er overigens drie abt van hun abdij. Het lijkt erop dat de Lieve Vrouwe Broederschap uit de geestelijkheid van het omringende platteland een select gezelschap heeft opgenomen. Of hierbij sprake is geweest van een vooropgezette strategie, valt echter te betwijfelen. Ook uit de rest van Brabant en van daarbuiten trok de broederschap vooral veel geestelijken. Van alle gezworen leden van buiten 's-Hertogenbosch behoort 59% tot de geestelijke stand; onder de Bossche leden was dat slechts 19%. Op het aandeel van de geestelijkheid in het totale ledenbestand wordt hierna nog nader ingegaan.

Met de geestelijken van buiten de Meierij erbij, blijven dan nog enkele tientallen kernleden van buiten de stad over. Van veel van hen kan met zekerheid worden gezegd dat zij op een of andere manier verbonden waren met 's-Hertogenbosch: zij waren er geboren, hadden er familie wonen, of hadden er zelf gewoond. Van een aantal van hen is het zelfs niet onmogelijk te veronderstellen dat zij gezworen lid waren geworden op een moment dat zij nog binnen de stad woonden[147]. Bijvoorbeeld Christiaen Hose (B225) is een geboren Bosschenaar[148]. Als zodanig wordt hij in 1514 aan de Leuvense universiteit ingeschreven[149]. In 1519 wordt hij als Norbertijn geprofest in de abdij van Tongerlo. Hij legde zich toe op de zielzorg in achtereenvolgens Vissenaken, Tongerlo, Oevel en Roosendaal[150]. In die laatste plaats was hij pastoor, toen hij in 1531 gezworen lid van de Bossche Lieve Vrouwe Broederschap werd. Het gegeven dat hij geboren Bosschenaar is en nog steeds contacten onderhield met die stad, zal zeker een rol hebben gespeeld bij zijn toelating. Het was voor Hose natuurlijk onmogelijk om aan de liturgische verplichtingen te voldoen, of zelfs maar bij alle maaltijden aanwezig te zijn[151]. Dat wil niet zeggen dat hij slechts nominaal lid was: wanneer het zijn beurt was, verzorgde hij een broederschapsmaaltijd, in totaal vier maal. Hoewel de intensiteit van het contact door de lange afstand noodgedwongen laag was, wijst alles erop dat Christiaen Hose zich nauw betrokken is blijven voelen bij zijn geboortestad en de broederschap.

Jonker Henrick van Halmale (B186) stamt uit een Zuid-Brabants geslacht en woonde waarschijnlijk het grootste deel van zijn leven in Mechelen, waar hij tijdens het calvinistische bewind (1580–1585) als gezworene van de poorterij in het stadsbestuur actief was geweest[152]. Op het eerste gezicht bestaat er dan ook geen enkele reden waarom hij tot de

147 Wanneer dat laatste vast kon worden gesteld, zijn die leden overigens als Bosschenaren geteld, hoe ver ze later ook van de stad zijn weggetrokken. Als voorbeeld daarvan kan Filips Heeren (B200) dienen: hij overleed in 1542 te Breda, waar hij op het eind van zijn leven wellicht ook woonachtig was; maar toen hij in 1515–1516 gezworen broeder was geworden, woonde hij wel degelijk nog in 's-Hertogenbosch en in 1516–1517 en 1527–1528 legde hij het laken in zijn eigen huis. Dat hij dat in 1540–1541 in het broederschapshuis deed, betekent, gezien de ontwikkelingen rond de locatie van de maaltijd, niet dat hij toen niet meer in 's-Hertogenbosch woonde.

148 Hij was althans binnen de grenzen van de vrijdom, in Hintham, geboren.

149 MUL III 493.

150 DE RIDDER-SYMOENS en MILIS, 'Tongerlo en zijn studenten', 297-298.

151 AILB, rekening 1540–1541, *uytgeven van alderhanden saeken*: bij de 6e maaltijd van dat jaar werd genoteerd: *noch voir den persoen van Rosendael ... een mengelen wyns ... want die persoen van Roesendael is ende selden compareert ten maeltyden.*

152 Over zijn rol bij de troebelen in Mechelen in de eerste helft van de jaren 1580: MARNEF, *Het calvinistisch bewind te Mechelen*, 361-362. Volgens Marnef (p. 316) week hij na de machtswisseling in 1585 niet uit en heeft hij zich waarschijnlijk gereconcilieerd met het koninklijk gezag. Daarop kunnen wij aanvullen dat hij ten tijde van het calvinistisch bewind in Mechelen wel door de regering van Filips II in de Nederlanden als vijand werd beschouwd. Immers in de rekening van de geconfisceerde goederen te 's-Hertogenbosch over het rekeningjaar december 1580 tot

Bossche Lieve Vrouwe Broederschap zou zijn toegetreden. Hij was echter een zoon van Anna Monix, dochter van gezworen broeder Jan Monix (B291) uit 's-Hertogenbosch. Als weduwe[153] kocht zijn moeder in 1548 een huis aan de Oude Dieze in 's-Hertogenbosch. Op dat moment nog onmondig, treedt Henrick persoonlijk op in een Bossche schepenakte[154]. Hieruit mag worden geconcludeerd dat hij op dat moment met zijn moeder en zijn broer Jan in 's-Hertogenbosch woonachtig is. Zijn moeder lijkt de rest van haar leven in 's-Hertogenbosch te hebben gewoond[155]. Het is niet ondenkbaar, dat ook Henrick daar nog woonde in 1559, het jaar dat hij gezworen broeder werd. In ieder geval was hij toen nog in het bezit van het genoemde huis, dat hij pas in 1594 verkocht[156]. Bij nader inzien is er dus wel degelijk sprake van een band tussen Henrick van Halmale en de stad 's-Hertogenbosch.

Ridder Anthonis van Os (B301), heer van Ransbeek en burgemeester van Brussel en meester Willem van Os (B308) kanunnik te Anderlecht, zijn zonen van de Bossche schepen en gezworen broeder Willem van Os (B309). Willem Lombaerts van Enckevoirt (B258), kanunnik van Sint-Lambertus te Luik en aartsdiaken van Famenne, is een zoon van de Bossche stadssecretaris en gezworen broeder Jan Lombaerts (B257). Ridder Goyaert Michiels van Enckevoirt (B276), heer van Ranst, keizerlijk kamerheer en schepen van Antwerpen, is een zoon van de Bossche schepen en gezworen broeder Gerit Michiels (B275). Ook meester Jan Scarley (B347), hoogleraar en in 1525 rector van de Leuvense universiteit[157], is van geboorte Bosschenaar.

In veel gevallen kan van een gezworene van ver buiten de stad toch een relatie met 's-Hertogenbosch worden vastgesteld. Natuurlijk zijn er uitzonderingen. Waarom werd bijvoorbeeld abt Filips van Hosdin (B223) van de Augustijner Koorherenabdij van Sint-Geertrui in Leuven lid? Wellicht omdat hij een aantal jaren pastoor van Oisterwijk was geweest[158]. Deze abt hield zich in ieder geval aan de verplichting om op gezette tijden het laken te leggen. Abt Willem Heyck (B212) uit Luxemburg daarentegen werd ingeschreven als gezworen broeder om daarna, voor zover valt na te gaan, nooit meer iets van zich te laten horen. Dat men ook op grote afstand op beperkte wijze actief lid kon blijven, bewijzen abt Mathys vanden Hanenberch (B189) van de Norbertijnerabdij in Middelburg en heer Hubert Scoeff (B352), landcommandeur van de Duitse Orde te Nes in Friesland. Vanden Hanenberch moet op de een of andere manier verwant zijn geweest met de Bossche familie van die naam[159], nadere bijzonderheden hierover zijn vooralsnog niet voorhanden. In ieder geval heeft hij keurig zijn eerste maaltijd verzorgd; voordat het voor de tweede keer zijn beurt was, overleed hij. Scoeff verzorgde in 1554–1555 een

---

december 1581 wordt een aantal geconfisceerde bezittingen van *jonckheer Henrick vande Halmale tot Mechelen*, die zich in 's-Hertogenbosch en haar Meierij bevonden opgesomd (ARAB RK 18343).

153 Zij was op dat moment al voor de tweede maal weduwe. In eerste echt was zij gehuwd geweest met Frans van Halmale, haar tweede man was Jan Jacobs van Brecht.

154 GAH RA 1351, 47r, 28-12-1548; SY2, 266.

155 GAH OA B59, 1552–1553. 'myn vrouwe van Brecht' behoort in deze personele omslag tot procentgroep 7.

156 SY2, 267.

157 MUL III 741.

158 BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, nr. 1196.

159 Hij staat ook wel bekend onder de naam Mathys van Heeswijk, hetgeen wijst op een afkomst uit die plaats in de nabijheid van 's-Hertogenbosch. Toen Mathys vanden Hanenberch in 1551–1552 het laken legde, deed hij dat in het huis van Heilwich vanden Hanenberch op de Markt. Aangenomen mag worden dat bij de keuze van die locatie een familierelatie een rol heeft gespeeld.

broederschapsmaaltijd en herhaalde dat in 1567–1568. In 1568–1569 betaalde hij trouw zijn bijdrage voor het herstel van de broederschapskapel. Toen het dak van de broederschapskapel in 1584 door de torenbrand beschadigd was en dringend hersteld diende te worden, werd opnieuw van alle broeders een bijdrage gevraagd. Nu blijft Scoeff echter in gebreke. Daarna wordt niets meer van hem vernomen; in de dodenlijst wordt zijn verscheiden niet opgetekend.

De veronderstelling dat de gezworen broeders en zwanenbroeders die ver buiten de stad woonden, vooral bij de broederschap werden gehaald om hun klinkende namen en vooral om hun maatschappelijke invloed, gaat slechts voor een kleine deel van die groep op. Enkele provisoren die goed werk hadden geleverd, werden met de status van gezworen broeder beloond. Onder de geestelijkheid van het omringende platteland werden eveneens veel kandidaten gerecruteerd. Vaak lijkt het van groot belang te zijn geweest, dat een gezworen broeder of zwanenbroeder, hoe ver hij ook van 's-Hertogenbosch woonde, op een bepaalde manier een binding met die stad en met de Lieve Vrouwe Broederschap kon onderhouden. De meeste van de kernleden, die ver buiten de stad woonden, bleven actief lid, hoe minimaal hun activiteiten meestal ook waren. Van een echt erelidmaatschap, dat verder geen binding aan de broederschap of verplichtingen inhield, is nauwelijks sprake. Deze term lijkt alleen toepasbaar voor het lidmaatschap van Jan Moys, Hubert de Plaine, Maximiliaan van Egmond en Willem van Oranje, die geen van vieren ooit een broederschapsmaaltijd verzorgden.

Bij de gezworen broeders en zwanenbroeders die in 's-Hertogenbosch woonden[160] gaat het tussen 1500 en 1580 om 344 personen. Uit tabel 10.6 kan worden opgemaakt dat in de peiljaren het percentage Bosschenaren op de hele kerngroep varieert van 78% tot 88%. Van alle personen die tussen 1500 en 1580 kernlid zijn geweest, is 80% in 's-Hertogenbosch woonachtig. Minstens 26 van hen zijn immigranten die het Bossche poorterschap hebben gekocht. Van de Bossche kernleden heeft 51% in zijn leven de een of andere bestuurlijke functie vervuld; 19% behoort tot de geestelijkheid; 30% is noch in een bestuurlijke functie, noch als geestelijke actief geweest.

De groep van gezworen broeders en zwanenbroeders die één of meer bestuurlijke functies hebben vervuld, telt 175 personen. In eerste instantie is gekeken of iemand schepen van de stad is geweest. Wanneer dat niet het geval was, is ook op andere functies gelet[161]. Onder de gezworen broeders en zwanenbroeders, die tussen 1500 en 1580 de Lieve Vrouwe Broederschap bevolkten, komen maar liefst 131 Bossche schepenen voor[162]. Daarnaast vinden we onder de gezworen broeders 16 stedelijke rentmeesters, 9 stadssecretarissen en 2 pensionarissen; 4 kernleden zijn gasthuismeester geweest; 3 kerkmeester en 1 weesmeester. Tenslotte hebben enkelen van die 175 ook de hertog gediend: 6 hertogelijke rentmeesters in het kwartier van 's-Hertogenbosch, 1 laagschout en 1 gecombineerde laag- en hoogschout. Deze groep Bossche bestuurders vormt 51% van het gehele Bossche kernledenbestand en 41% van de totale groep kernleden.

Wanneer we ons beperken tot de 191 personen, die tussen 1500 en 1580 als schepen

---

160 Daarbij dient te worden opgemerkt dat veel welgestelde Bosschenaren goederen buiten de stad bezaten, waar zij soms langdurig of zelfs vrijwel permanent verbleven. Personen van wie bekend is dat ze zowel binnen 's-Hertogenbosch als op het omliggende platteland woningen bezaten, zijn in dit verband als Bosschenaren geteld.

161 Voor de andere bestuurlijke functies van schepenen raadplege men bijlage 3.

162 Dit getal is niet te relateren aan het totale aantal van 191 schepenen dat tussen 1500 en 1580 actief was, omdat onder deze 131 ook schepenen zitten die alleen vóór 1500 of na 1580 werkzaam waren, maar wel tussen 1500 en 1580 gezworen broeder of zwanenbroeder waren.

	aantal schepenen	%	gemiddelde leeftijd bij intrede in broederschap	gemiddeld aantal schepenjaren
eerst kernlid	61	54	29,2	4,4
eerst schepen	31	26	41,0	5,5
kernlid en schepen in hetzelfde jaar	9	8	38,1	4,4
onzeker	14	12	-	6,6

TABEL 10.7. Indeling van de 115 schepenen-kernleden naar carrièreontwikkeling, gemiddelde leeftijd bij intrede in de broederschap, gemiddeld aantal schepenjaren.

van 's-Hertogenbosch hebben gediend, kunnen we vaststellen dat 115 van hen, dat is 60,2%, kernleden van de Lieve Vrouwe Broederschap zijn geweest: 101 gezworen broeders en 14 zwanenbroeders. Van alle schepenen uit die periode behoort 39,8%, dat is 76 personen, niet tot de kern van de broederschap. De vraag waarom dat zo is, is moeilijk te beantwoorden. Waarschijnlijk was een aanzienlijk aantal van hen geen clericus en was er niet voor ieder van hen plaats onder de zwanenbroeders. In ieder geval is er bij hen geen sprake van een bewuste afwijzing van het kernlidmaatschap. Een globale controle van de lange lijsten met nieuwe leden wijst uit dat van die 76 schepenen er minstens 35 gewoon lid van de broederschap zijn geweest.

Voor de 115 personen die zowel schepen als kernlid van de broederschap zijn, is het interessant om de chronologie van hun carrières te onderzoeken: waren zij eerst schepen, alvorens zij kernlid van de broederschap werden, of lag het andersom? In tabel 10.7 zijn deze gegevens op een rijtje gezet[163]. Voor 91 schepenen beschikken we in dit verband over voldoende gegevens. Twee derde van hen was eerst kernlid van de broederschap, alvorens tot het schepenambt te worden geroepen, één derde was daarentegen eerst schepen. Wanneer we naar de leeftijd bij intrede[164] van die twee groepen kijken, moeten we constateren dat degenen die eerst kernlid waren, gemiddeld met 29,2 jaar intraden, terwijl degenen die al eens of vaker schepen waren geweest, pas op gemiddeld 41-jarige leeftijd tot de kern van de broederschap toetraden. Het leeftijdsverschil bij intreden tussen beide groepen is derhalve bijna 12 jaar. De gemiddelde intredingsleeftijd van degenen die in hetzelfde jaar zowel kernlid als schepen werden, ligt hier met 38,1 jaar tussenin[165]. De gemiddelde intredingsleeftijd van de gehele kerngroep is, zoals hiervoor al eerder vermeld, 35,2 jaar. De gemiddelde leeftijd, waarop beide groepen voor het eerst schepen worden, loopt

163 Onder de categorie 'kernlid en schepen in hetzelfde jaar' zijn alleen de kernleden opgenomen, waarvan de exacte datum van intreding in de broederschap niet bekend is. Bijvoorbeeld van Gerit vander Bruggen van Eyck (B87) is slechts bekend dat hij in het rekeningjaar 1509–1510 gezworen broeder is geworden. Begin oktober 1509 werd hij voor de eerste (en enige) maal schepen. Het is onmogelijk uit te maken of hij nu eerder gezworen broeder of schepen was. Wanneer we van een kernlid wel de exacte intredingsdatum bekend kennen, is hij op basis daarvan in één van de eerste twee categorieën ingedeeld. De categorie 'onzeker' bestaat uit een aantal kernleden, waarvan het jaar van intrede niet bekend is.

164 De geboortedatum van circa 60% van beide groepen kon bij benadering worden achterhaald.

165 Dit getal is gebaseerd op de geboortejaren van vijf van de negen personen in die groep. Daarbij dient aan te worden getekend dat Zeger van Hedel (B197) al boven de 60 was toen hij in 1522 zowel schepen als gezworen broeder werd. Wanneer hij buiten beschouwing wordt gelaten, komt de gemiddelde leeftijd van deze groep op 32,1.

periode	kernleden	%	later kernleden	%	geen kernleden	%
1500–1509	34	47	8	11	31	42
1510–1519	32	44	10	14	30	42
1520–1529	51	61	2	2	31	37
1530–1539	54	59	9	10	28	31
1540–1549	65	72	13	14	12	13
1550–1559	58	62	20	22	15	16
1560–1569	54	72	5	7	16	21
1570–1580	37	66	3	5	16	29
1570–1580 zonder 1578	34	72	3	6	10	21
TOTAAL	385	61	70	11	179	28

TABEL 10.8. Aantal en percentage schepenzetels per decennium bezet door kernleden; door schepenen die later kernlid werden; door schepenen die dat nooit werden (1500–1580).

daarentegen nog geen 3,5 jaar uiteen: degenen die eerst schepen waren, werden dat gemiddeld op de leeftijd van 33,3 jaar; zij die eerst kernlid waren, werden gemiddeld met 36,7 jaar voor het eerst schepen. Wel valt op dat degenen die eerst schepen waren, gemiddeld 5,5 maal die functie vervulden, terwijl zij die eerst kernlid van de broederschap waren, gemiddeld maar 4,4 maal schepen waren.

Over de vraag waarom de een al jong gezworen broeder werd en de ander pas op relatief oudere leeftijd, is hiervoor al uitgebreid gespeculeerd. Van een groep van zes schepenen die pas na hun vijftigste jaar gezworen broeder werden, is geconstateerd, dat hun maatschappelijke positie een belangrijke rol bij hun uiteindelijke lidmaatschap van de broederschap zal hebben gespeeld[166]. De vraag kan worden gesteld of de vervulling van het schepenambt, hetgeen een levenslang lidmaatschap van de Bossche stadsregering inhield, de daaropvolgende verkiezing tot gezworen broeder of zwanenbroeder heeft bevorderd. Een belangrijke indicatie in dit verband is de termijn die verliep tussen het eerste schepenambt en de intrede in de broederschap. Van de 31 personen die allereerst schepen waren, werden er 20 binnen een jaar na hun eerste benoeming bij de broederschap ingelijfd. Nog eens 7 werden 2 tot 5 jaar na hun eerste schepenmandaat kernlid; de overige 4 respectievelijk 7, 8, 10 en 11 jaar later. Deze cijfers wijzen op een causaal verband tussen schepenambt en daaropvolgend kernlidmaatschap, hoewel de uitzonderingen aanzienlijk in aantal zijn en zonder twijfel ook andere factoren een rol hebben meegespeeld. Daarbij dient overigens opgemerkt te worden dat de gemiddelde leeftijd, waarop een schepen voor het eerst zitting had, voor de gehele groep schepenen op 37,8 jaar lag[167]. Beide categorieën kernleden-schepenen werden derhalve op jongere leeftijd dan gemiddeld voor het eerst schepen. De 76 schepenen die geen kernlid van de broederschap waren, zijn gemiddeld pas op hogere leeftijd schepen geworden.

Een andere invalshoek om de verhouding tussen kernlidmaatschap van de Lieve Vrouwe Broederschap en schepenambt te analyseren, gaat uit van de bezetting van de opeenvolgende schepenstoelen. In tabel 10.8 is per decennium weergegeven, hoeveel schepenzetels bezet werden door gezworen leden of zwanenbroeders; hoeveel door personen die

166 Zie p.397.
167 Zie p.239.

later nog gezworen leden of zwanenbroeders zouden worden; en hoeveel door schepenen, die niet tot de kerngroep van de broederschap behoren. Het aantal schepenzetels schommelt per periode: tot 1525 waren er zeven schepenen per jaar, daarna negen[168]; in de jaren zestig en zeventig fungeerden een aantal schepenstoelen een langere periode dan het gebruikelijke jaar; tenslotte werden enkele schepenen, die tijdens hun ambtstermijn kwamen te overlijden, vervangen. Tenslotte moet nog gewezen worden op de bijzondere schepenstoel van 1578, waarin een aantal calvinistisch gezinden het tot schepen brachten; vanzelfsprekend waren zij geen lid van de Broederschap, laat staan kernlid. Om het effect van deze eenmalige situatie zichtbaar te maken en zonodig te elimineren, zijn voor het decennium 1570–1580 zowel de gegevens mét de schepenbank van 1578 als zonder die schepenbank opgenomen.

aantal kernleden onder de schepenen	frequentie
0	0
1	0
2	8
3	7
4	12
5	12
6	17
7	8
8	8
9	2

TABEL 10.9. Frequentie van het aantal kernleden van de Lieve Vrouwe Broederschap per schepenbank (1500–1580).

In de loop van de periode 1500–1580 is een duidelijke groei van het aantal door kernleden bezette schepenzetels in de verschillende schepenbanken zichtbaar: vervullen zij aanvankelijk in de eerste twee decennia van de zestiende eeuw nog zo'n 45% van alle schepenmandaten, in de volgende twee decennia is dat al 60%, om in de laatste vier decennia van de onderzochte periode op te lopen tot tussen de 65% en 70%. In de jaren 1550 daalt het aandeel van de kernleden, maar doordat daarop binnen korte tijd een groot aantal schepenen tot de broederschap toetrad, was die daling van korte duur[169]. De daling in de jaren 1570 is in zijn geheel te wijten aan de samenstelling van de schepenbank van 1578. Daarnaast waren er steeds schepenen die pas later gezworen broeder werden. Het aandeel van schepenen die nooit tot de kern van de Lieve Vrouwe Broederschap zouden toetreden, daalt aanzienlijk van 42% in het eerste decennium van de zestiende eeuw, naar een dieptepunt van slechts 13% in de jaren 1540, om daarna weer enigszins toe te nemen tot net boven de 20% in de jaren 1570 en 1580.

Tussen 1500 en 1580 is er in 's-Hertogenbosch geen enkele schepenbank geweest, waarin niet op zijn minst twee kernleden van de Lieve Vrouwe Broederschap zitting hebben gehad. De frequentie van het aantal gezworen broeders en zwanenbroeders in de 74 schepenstoelen die de stad in die periode hebben geregeerd, is weergegeven in tabel 10.9. We hebben zojuist al vastgesteld dat in de loop van deze periode het aantal kernleden in de schepenbank steeg. Dit kan worden geïllustreerd met het gegeven dat alle gevallen dat slechts twee of drie kernleden schepen waren, uit de eerste veertig jaar van de onderzochte periode stammen, met uitzondering van de schepenstoel van 1578. Het hoogtepunt wordt wel gevormd door de schepenbank van 1560, die in zijn geheel wordt bevolkt door

168 Wanneer de gegevens voor het decennium 1520–1529 worden opgesplitst in de periode vóór en na de bestuurlijke wijzigingen van 1525, blijkt dat de verhoudingen tussen de drie hier onderscheiden categorieën ongeveer gelijk blijven.

169 Hierbij dient met nadruk te worden gewezen op de verwoestende invloed van een aantal opeenvolgende epidemieën, die de stad in de tweede helft van de jaren 1550 troffen (vergelijk p.66). Ook veel schepenen en kernleden van de broederschap kwamen daarbij om het leven, waardoor binnen korte tijd veel nieuwe recruten werden geworven, om het ledental op peil te houden.

kernleden: zeven gezworen broeders en twee zwanenbroeders[170].

Geconcludeerd kan worden dat de Lieve Vrouwe Broederschap en de bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch nauwe banden onderhielden. 60,2% van alle schepenen die 's-Hertogenbosch tussen 1500 en 1580 bestuurden, behoorde tot de kern van de broederschap. Zij bezetten 61% van alle beschikbare schepenzetels; als we de zetels meerekenen van schepenen die pas later kernlid werden, zelfs 72%. Dat betreft het gemiddelde beeld over de periode als geheel. Als we naar de ontwikkeling binnen die periode kijken, zien we dat de mate van betrokkenheid van kernleden bij het stadsbestuur in de loop van de tijd steeds verder toeneemt. De conclusie moet zijn dat er een wisselwerking heeft bestaan, tussen de recrutering door de broederschap en de verkiezing van de nieuwe schepenen. De voordracht voor de nieuwe schepenbank werd opgesteld door de zittende schepenen die voor een deel tot de Lieve Vrouwe Broederschap behoren. Wanneer nieuwe kandidaatschepenen moesten worden voorgedragen, is het niet verwonderlijk, dat eerst binnen de eigen kring werd gezocht. Natuurlijk zullen hier ook allerlei particuliere motieven een rol hebben gespeeld, maar uiteindelijk moest de voordracht door de gehele schepenbank worden goedgekeurd. De kerngroep van de broederschap vormt steeds voor een aantal, en steeds vaker voor de meerderheid van de schepenen een gezamenlijke kennissenkring: men kwam geregeld bijeen, leerde elkaar kennen, wist wat men aan elkaar had. Het ligt dan ook voor de hand te veronderstellen dat nieuwe schepenen daarom steeds vaker uit die groep zijn gerecruteerd, waardoor de inbreng van de broederschapsleden binnen de schepenbank steeds verder toenam. Hetzelfde effect moet de recrutering door de broederschap van vele schepenen die daarvoor nog geen kernlid waren, hebben gehad. Kortom, zonder nu direct van een bewuste strategie te willen spreken, hebben verschillende elkaar versterkende factoren ertoe bijgedragen dat de kerngroep van de Lieve Vrouwe Broederschap en de bestuurlijke elite van de stad elkaar in steeds sterkere mate begonnen te overlappen.

Tot zover de eerste grote groep van kernleden van binnen 's-Hertogenbosch. Een tweede grote groep wordt gevormd door de geestelijken. Hiervoor is al vastgesteld dat het percentage geestelijken onder de Bossche kernleden (19%) veel lager ligt dan onder de kernleden van buiten de stad (59%). Toch telt de broederschap in de onderzochte periode binnen de stad nog 66 geestelijken als kernlid. Bisschoppen Franciscus Sonnius (B358) en Laurentius Metsius (B273) werden vanzelfsprekend gezworen broeder. Een andere kleine groep wordt gevormd door een viertal kloostergeestelijken. Drie van hen waren kruisbroeders: Jan Bem, prior (B30); Arnt Dircx (B124) en Isaias vander Goes (B170). De vierde, Jan Peters van Herpt (B209), prior van het klooster Eemstein bij Dordrecht, was, nadat hij met zijn medebroeders een veilig heenkomen had gezocht binnen de muren van 's-Hertogenbosch, in 1572 gezworen broeder geworden[171]. De grote meerderheid van de geestelijken bestaat echter uit seculiere geestelijken: 24 kanunniken van het kapittel van Sint-Jan en 36 priesters die her en der in de kerken en kapellen van de stad beneficies bezaten. Voor hun namen raadplege men bijlage 6. Kapittel en broederschap kwamen samen in (verschillende delen van) dezelfde kerk en hadden gezamenlijk de zangers van de Sint-Jan in dienst. Men zou verwachten dat de kanunniken in groten getale tot de gezworen broeders zouden behoren. Hoewel hun aandeel van 24 leden niet onaanzienlijk is, betreft dit toch lang niet alle kanunniken. Globale controle van de inschrijvingslijsten van gewone broederschapsleden wijst uit dat naast de genoemde 24, minstens nog 26 kanunniken

170 Ook de schepenstoel van 1575 telde negen kernleden, maar doordat twee schepenen waren overleden, waren er gedurende die ambtstermijn in totaal elf schepenen geweest.

171 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 456.

gewoon lid van de broederschap zijn geweest[172]. Op de geestelijkheid binnen het totale kernledenbestand zal hierna nog worden teruggekomen.

Tenslotte telt de groep Bossche kernleden 103 personen die noch een bestuurlijke functie, noch een geestelijk ambt hebben vervuld. Het betreft hier een restgroep, die slechts door een negatieve omschrijving bijeen wordt gehouden. Daarbij dient wel opgemerkt te worden dat het van vrijwel al deze personen zeker is dat zij niet tot een van de andere twee groepen behoren; de getalsverhoudingen tussen de drie groepen worden niet vertekend door een gebrek aan gegevens. Veel van deze 103 kernleden behoren tot hetzelfde familienetwerk als de bestuurlijke elite. Raas Raassen (B331) is schepen en gezworen broeder geweest. Van zijn kinderen wordt Pauwels Raassen (B330) ook schepen en gezworen broeder. Dirck (B329) en Wouter (B332) worden geen schepenen, maar wel gezworen broeders. Dochter Catharina huwt gezworen broeder meester Gerit Hack (B184). Dochter Maria is achtereenvolgens onder andere gehuwd met Wynant Wynants, broer van gezworen broeder en schepen Hieronymus Wynants (B425) en met hertogelijk rentmeester en gezworen broeder Simon Bax (B22). Nog een voorbeeld: Everaert vande Water (B413) schepen en gezworen broeder, had onder andere de volgende kinderen: Jan vande Water (B414) schepen en gezworen broeder; Everart vande Water (B411) gezworen broeder; Peter vande Water (B415) kanunnik en gezworen broeder (zie afbeelding 11); Gertruyt vande Water, gehuwd met Gielis van Hedel (B194), schepen en gezworen broeder; Johanna vande Water, gehuwd met Lambert Stoters (B373), gezworen broeder.

Als laatste voorbeeld geven we dat van Marten Bennincx[173] (B31). Afkomstig uit Gent[174], werd hij op 10 april 1509 als *Martinus Martini Bennens de Gandavo* poorter van 's-Hertogenbosch[175]. Al heeft hij geen enkele openbare functie vervuld binnen de stad, toch wordt hij in 1527 gezworen broeder. Wanneer we zijn levensloop nader onderzoeken, is die uitverkiezing echter zeer wel verklaarbaar. In de eerste plaats was hij gehuwd met Eva vanden Bosch, een dochter van meester Willem vanden Bosch (B62), schepen en gezworen broeder. Marten was koopman en had blijkens een aantal akten in de Bossche schepenprotocollen veel handelscontacten in het Duitse Rijk, onder andere te Lübeck en Hildesheim[176]. In de zettingslijsten van 1511–1512 en 1512–1513 behoort hij respectievelijk tot procentgroep 16 en 10. Gezien zijn schoonfamilie en zijn welstand is het niet moeilijk te begrijpen dat Marten Bennincx tot gezworen broeder is gekozen. We mogen er vanuitgaan dat hij clericus was. Dat hij geen schepen van 's-Hertogenbosch is geweest, kan verklaard worden uit de eis dat elke schepen geboren poorter diende te zijn.

In de meeste gevallen kan men vaststellen dat personen die geen bestuurlijke functie noch een geestelijk ambt vervulden, maar wel gezworen broeder of zwanenbroeder waren, nauw verwant zijn met de Bossche bestuurlijke elite. Men zou zelfs de veronderstelling

---

172 Daarbij is alleen gelet op personen met de toevoeging *canonicus* achter hun naam. Dit betekent dat personen die voordat zij kanunnik werden, al gewoon lid waren geworden, over het hoofd zijn gezien. Het resultaat van 26 kanunniken is derhalve een minimum.

173 Zijn naam komt ook voor als Bennix en Bennens. Bovendien wordt hij ook wel Marten van Gent genoemd.

174 Uit een aantal akten (GAH RA 1322, 3r, 14-10-1534; 1327 272rv, 13-7-1538; 1338 162v-163r, 7-6-1543) blijkt dat Marten en zijn vrouw Eva in Gent in de parochie Eckergem een vrouwenhuis hadden gesticht. Martens zuster Margaretha was woonachtig in Gent en trad namens haar broer en schoonzus op inzake dat vrouwenhuis. Marten Bennincx bleef blijkbaar contact houden met zijn geboortestad.

175 GAH OAA 8085, 10-4-1509.

176 GAH RA 1304, 282v, 19-9-1526; 1308 386r, 31-12-1527; 476v, 24-3-1528. Vergelijk de vele vermeldingen van Marten Bennincx in: SLOOTMANS, *Paas- en Koudemarkten*; SLOOTMANS, 'Bosschenaren', 76.

AFBEELDING 11. Portret van een lid van de familie Vande Water, 1597 (waarschijnlijk Everaert (B411) of Peter (B415); zie opmerking Bijlage 3 nr. 183) (foto: Noordbrabants Museum).

kunnen opperen dat velen van hen alleen daarom nooit schepen zijn geworden, omdat een oudere broer dat reeds was geweest en daardoor zijn leven lang zitting bleef houden in de Bossche stadsregering. Wat maatschappelijke status betreft onderscheidt deze derde groep zich dan ook niet of nauwelijks van de groep bestuurders.

Een volgende aspect van de groep Bossche gezworen broeders en zwanenbroeders dat aan de orde moet komen is hun financieel-economische status. Voor dit doel is opnieuw gebruik gemaakt van de in hoofdstuk 8 beschreven methode, waarbij de relatieve positie door middel van procentgroepen wordt aangegeven. Hoewel in dat hoofdstuk is beargumenteerd dat tracering van personen uit de onderzoeksgroep in alle 11 zettingslijsten uit het begin van de zestiende eeuw de meest betrouwbare resultaten oplevert, is hier toch om praktische redenen gekozen voor een beperkter en daardoor minder arbeidsintensief onderzoek. Gekozen is voor twee elkaar direct opvolgende belastinglijsten uit 1502–1503 en 1503–1504. De Lieve Vrouwe Broederschap telt tussen 1502 en 1504 97 binnen 's-Hertogenbosch woonachtige gezworen broeders en zwanenbroeders[177]. In de belastinglijst van 1502–1503 zijn van deze 97 personen 17 priesters van belasting vrijgesteld, 17 andere leden kunnen niet worden teruggevonden of niet met zekerheid worden geïdentificeerd. Van 63 personen, 65% van de Bossche kerngroep van de broederschap[178], kan wel het bedrag waarvoor ze werden aangeslagen, worden vastgesteld en derhalve ook hun relatieve positie. Per persoon varieert de positie van deze 63 Bossche kernleden van procentgroep 58[179] tot procentgroep 1. Gemiddeld genomen bevinden ze zich in procentgroep 9, dat wil zeggen dat zij tot de bovenste 9% van de belastingbetalers behoren. Een jaar later worden de 17 priesters opnieuw niet aangeslagen en kunnen 25 anderen niet worden teruggevonden of positief worden geïdentificeerd. Van 57%[180] van de kernleden uit 's-Hertogenbosch, 55 in getal, kan wel de financiële positie worden bepaald: gemiddeld zitten zij in procentgroep 8. Aan het begin van de zestiende eeuw behoren de gezworen broeders en zwanenbroeders die in de stad woonachtig zijn, gemiddeld tot de rijkste 8 à 9% van de stadsbevolking.

In 1552 herbergt 's-Hertogenbosch 86 kernleden van de Lieve Vrouwe Broederschap. Onder hen bevinden zich 5 priesters; 4 andere personen worden wel vermeld, maar hoeven om uiteenlopende redenen geen belasting te betalen[181], 13 personen kunnen niet met zekerheid worden teruggevonden. Van de resterende 64 personen, 74% van het totaal, kan wel de procentgroep worden achterhaald. Uitschieters naar beneden komen in tegenstelling tot het begin van de eeuw niet meer voor: de vier laagst aangeslagenen van de kerngroep bevinden zich nog altijd in procentgroep 12, de bovenste vier behoren tot het rijkste procent van de stadsbevolking. Gemiddeld genomen zijn de kernleden van de broederschap gestegen tot procentgroep 5.

Tenslotte is de positie van de 71 Bossche kernleden, die de broederschap in 1580

177 Gebaseerd op gegevens uit Bijlage 6.

178 79% indien men de priesters niet meetelt.

179 Dit betreft Cornelis van Hynden (B219), die zich echter een jaar later in procentgroep 4 bevindt en in daaropvolgende zettingen, respectievelijk in procentgroepen 4, 5, 4, 17 en 24.

180 69% indien de priesters niet worden meegeteld.

181 Drie van hen woonden op dat moment niet meer in 's-Hertogenbosch, hoewel ze nog wel als poorter van die stad te boek stonden. De naam van de vierde wordt wel genoteerd, maar daaraan werd toegevoegd: *capitelair – nyet*: als beneficiant in de Sint-Jan was hij vrijgesteld van belasting.

	1500	1520	1540	1560	1580	1500–1580
binnen	17	18	14	17	15	19
buiten	54	50	53	75	77	59
totaal	22	22	21	30	25	27

TABEL 10.10. Percentage geestelijken op de kernleden van de Broederschap van binnen en buiten 's-Hertogenbosch en op het totaal (per peiljaar en voor 1500–1580).

telt[182], getraceerd in de gedwongen lening van 1578. In totaal 11 geestelijken komen niet op de lijst voor; 13 anderen kunnen niet of niet met zekerheid worden teruggevonden. De overige 47 kernleden, 66% van het totale aantal, behoren in de lening van 1578 gemiddeld tot procentgroep 6. Daar we bij deze lening met een veel kleinere groep te maken hebben, zijn ook de procentgroepen relatief kleiner. Bij een vergelijkbaar aantal aangeslagenen als in de voorgaande zettingen zouden de kernleden van de broederschap een relatief nog hogere positie innemen dan procentgroep 6. Geconcludeerd kan worden dat gedurende de gehele periode 1500–1580 de gezworen broeders en zwanenbroeders tot de financieel meest draagkrachtigen van de stedelijke bevolking behoren. Hoewel dat niet met cijfermateriaal kan worden gestaafd mag eenzelfde conclusie voor de leden van buiten de stad worden verondersteld. Alleen de financiële positie van de geestelijken, zowel binnen als buiten de stad, zal over het algemeen minder hoog moeten worden ingeschat.

Het aandeel van de geestelijken in het totale ledenbestand blijft tussen 1500 en 1580 tussen de 22% en 30% schommelen[183]. Hun aandeel in het ledenbestand binnen en buiten de stad vertoont een opvallend verschil: van de leden die binnen 's-Hertogenbosch wonen, behoort slechts 19% tot de geestelijke stand, onder de leden van buiten de stad beloopt het aandeel van de geestelijken maar liefst 59%. In totaal telt de kerngroep van de Broederschap in de hele periode 1500–1580 27% geestelijken. Hoe die verhoudingen in de verschillende peiljaren liggen is weergegeven in tabel 10.10. Opvallend is dat het percentage geestelijken binnen 's-Hertogenbosch gedurende de gehele periode nauwelijks verandert, dit in tegenstelling tot de geestelijken van buiten de stad. Maken die laatsten in de eerste helft van de zestiende eeuw tussen de 50% en 54% van het totale ledenbestand van buiten de stad uit, in 1560 is dat gestegen tot maar liefst 75%, in 1580 zelfs tot 77%. Ook als we naar de absolute aantallen kijken komt men tot eenzelfde bevinding: binnen de stad telt de broederschap respectievelijk 14, 16, 12, 14 en 11 geestelijken als lid in de opeenvolgende peiljaren. Een bescheiden piek ligt hier in 1520, maar over de hele periode blijft het aantal geestelijke kernleden stabiel. Wat de geestelijken buiten de stad betreft,

182 Omdat de rekeningen voor de tweede helft van de jaren zeventig van de zestiende eeuw ontbreken is ervoor gekozen om uit te gaan van het ledenbestand in 1580, omdat er voor dat jaar wel weer een rekening beschikbaar is en het daardoor beter te reconstrueren is dan in 1578.

183 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 70, 196-199. Volgens Van Dijck was in de vijftiende eeuw minstens de helft van alle gezworenen priester: een derde was bij inschrijving al priester, velen lieten zich daarna nog tot priester wijden. De verhoudingen die hij voor 1530 en 1565 noemt, respectievelijk ongeveer 29% en 38% liggen aanzienlijk boven onze bevindingen, maar dit kan worden verklaard doordat hij uitgaat van een kleiner aantal kernleden. In 1614 telt hij 18 geestelijken op 65 kernleden: 28%. Dit duidt erop dat de verhouding tussen leken en geestelijken ook na 1580 ongeveer hetzelfde bleef.

zien we de volgende ontwikkeling: 7, 6, 10, 18, 10 in de verschillende peiljaren. De piek van 1560 wordt veroorzaakt door een absolute stijging van het aantal geestelijken, met daarbij een daling van het aantal leken. Hoewel het aantal geestelijken in 1580 sterk is gedaald, is het aantal leken van buiten de stad in nog sterkere mate afgenomen, zodat het percentage geestelijken zelfs nog is gestegen.

	aantal	%
1500	43	44
1520	43	43
1540	36	35
1560	45	42
1580	44	52
1500–1580	169	39

TABEL 10.11. Aantal en percentage academisch geschoolden onder de kernleden (per peiljaar en 1500–1580).

Een bezwaar tegen deze hele redenering kan zijn dat een groot aantal leken-kernleden, die in de Meierij woonachtig waren, ook in 's-Hertogenbosch een huis bezaten en daarom als Bosschenaren zijn meegeteld. Hierdoor zou het aandeel van de geestelijkheid binnen de groep kernleden uit de Meierij in werkelijkheid veel lager zijn. Om dit probleem te omzeilen, zou de groep kernleden van buiten stad én Meierij kunnen worden bezien: hier doet zich deze vertekening immers niet voor. Het gaat hier om kleine aantallen, in totaal voor de periode 1500–1580 slechts 46 personen. In totaal 24 van hen, 52%, behoren tot de geestelijke stand, de overige 48% tot de wereldlijke. In de verschillende peiljaren zien we de volgende aantallen geestelijken en leken van buiten stad en Meierij: 1500: 2 – 3; 1520: 4 – 4; 1540: 5 – 7; 1560: 8 – 5; 1580: 3 – 2. Pas in het peiljaar 1560 krijgt de geestelijkheid de overhand binnen deze groep. Vast staat dat het relatieve aandeel van de geestelijkheid in de groep kernleden van buiten stad en Meierij met 52% veel sterker is dan dat van hun standgenoten binnen die regio, met slechts 25%.

Tenslotte is voor de kernleden onderzocht in hoeverre zij een academische opleiding hebben genoten. Daarvoor zijn de matrikels van met name de universiteiten van Leuven en Keulen, maar ook van andere universiteiten, doorgenomen[184]. Bovendien is gelet op de door de verschillende kernleden gevoerde titulatuur. Van 169 van de 429 kernleden, dat is 39%, kan worden vastgesteld dat zij een universitaire opleiding hebben genoten. Van hen voert 64% de titel *magister* of *meester*, hetgeen gewoonlijk op een *magister artium* duidt. Een tiental is *doctor in de medicijnen*; verder treffen we onder de kernleden nog: licentiaten in de beide rechten; een licentiaat in het geestelijk recht; een doctor in de beide rechten; een baccalaureus in de theologie; twee licentiaten en twee doctoren in de theologie. In totaal lieten zich 33 kernleden immatriculeren, die, voor zover na te gaan, geen titel behaalden. Dat dit op zich niet direct als een mislukking moet worden beschouwd, is hiervoor reeds uiteengezet in het geval van Bartholomeus Loef, die na een korte studieperiode in Leuven zonder titel in 's-Hertogenbosch terugkeerde, en daar toch een zeer succesvolle carrière als stadsbestuurder startte.

De ontwikkeling van het aantal academisch geschoolde kernleden gedurende de periode 1500–1580 kan worden geschetst aan de hand het aantal academici per peiljaar: tabel 10.11. Het absolute aantal universitair gevormden is gedurende die gehele periode betrekkelijk stabiel, tussen de 43 en 45 personen, met een dieptepunt in 1540 van slechts 36. Ook procentueel gesproken bereikt het aantal academici in 1540 een dieptepunt. Aan het einde van de onderzoeksperiode, in 1580, is bij een dalend ledental het aantal academici stabiel gebleven, waardoor het procentueel toeneemt.

184 Zie p.334, noot 47.

De kern van de Lieve Vrouwe Broederschap bestaat gedurende een groot deel van de periode 1500–1580 uit rond de 100 gezworen broeders en zwanenbroeders. Pas in de jaren zeventig van de zestiende eeuw is er sprake van een substantiële daling van het ledenaantal naar 84 in 1580. Stad en Meierij leveren steeds tussen de 87% en 95% van alle leden van de kerngroep. Ook al wonen zij niet allemaal binnen 's-Hertogenbosch, toch hebben de meeste kernleden sterke persoonlijke banden met die stad. Grote verschuivingen in de samenstelling van de kerngroep doen zich in de periode 1500–1580 niet voor, de belangrijkste ontwikkeling was de afname van het aantal kernleden in de jaren 1570 en de verkleining van het recruteringsgebied tot de stad en haar direct omgeving. Voor ons onderzoek is vooral van belang dat vast kan worden gesteld dat de kern van de Lieve Vrouwe Broederschap een forum was waarin veel leden van de bestuurlijke en financieel-economische elite van 's-Hertogenbosch elkaar regelmatig ontmoeten. Kernleden vervulden in de loop van de periode 1500–1580 een steeds groter aantal schepenmandaten: de band tussen bestuurlijke elite en Broederschap werd ontegenzeglijk steeds sterker. Toch was lang niet iedereen die tot die bestuurlijke elite kan worden gerekend, kernlid van de broederschap. Dit wordt met name veroorzaakt door de strenge handhaving van de eis dat een gezworen broeder clericus dient te zijn. Hoewel de broederschap de nodige pracht en praal niet schuwde – men denke bijvoorbeeld aan de overladen maaltijdencyclus – moet toch worden vastgesteld dat gedurende de gehele onderzochte periode, en ook daarna, de liturgische verplichtingen de kern van het broederschapsleven bleven vormen. Waar de maaltijden na 1570 binnen zeer korte tijd vrijwel geheel verdwenen, bleven de gezworen broeders als voorheen wel trouw de voorgeschreven eredienst vieren. Aan ontwikkelingen als de toestroming van enorme hoeveelheden buitenleden en aan luxueuze uitwassen als de broederschapsmaaltijden, die in de loop van de eeuwen de oorspronkelijke opzet van de broederschap min of meer hadden overschaduwd, is rond 1580 een einde gekomen. De broederschap is dan in essentie weer een vereniging van clerici geworden, bijeengebracht door het gemeenschappelijke verlangen de Heilige Maagd te dienen. Het sociale aspect, waarbij leden van eenzelfde maatschappelijke klasse elkaar ontmoeten, was hiermee niet uitgespeeld, maar trad thans veel minder prominent op de voorgrond dan ten tijde van de grote maaltijden van de eerste zeven decennia van de zestiende eeuw.

SLOTBESCHOUWING

De plaats van het Mariabeeld in de jaarlijkse processie, ná de gemene man en vóór maatschappelijke elite, benadrukt een scheidslijn die ook binnen het bestuur van de stad 's-Hertogenbosch waarneembaar is. Het eerste en het tweede lid van de stadsregering, de *heren van de raad*, vormen de bestuurlijke elite; het derde lid, bestaande uit de dekens van de stemhebbende ambachten, vertegenwoordigt de gemene man. Het is deze tegenstelling die zich tussen 1500 en 1580 binnen het Bossche stadsbestuur manifesteert. De suggestie dat de rol van de ambachtsgilden in politiek-bestuurlijk opzicht na 1525 zou zijn uitgespeeld, is in het voorgaande weerlegbaar gebleken. De formele positie van het derde lid is in 1525 door toedoen van Karel V inderdaad aanzienlijk ingeperkt, maar in de praktijk bleven de ambachtsdekens zeer actief binnen het stadsbestuur, vaak binnen de grenzen van 1525, soms op het randje en zo nu en dan zelfs ver daaroverheen. Niet de papieren regeling van 1525, maar de reële verhoudingen in en rond de stad hebben uiteindelijk de speelruimte van het derde lid bepaald. Met name in de jaren vijftig en zestig van de zestiende eeuw lijken de ambachtsdekens zeer actief – wellicht zou men zelfs van offensief kunnen spreken – te zijn geweest in de raadsvergaderingen. Met de komst van de hertog van Alva in 1567 veranderden de krachtsverhoudingen binnen de stad en de stadsregering aanzienlijk. Het derde lid paste zich aan de ontstane situatie aan en zocht veel minder dan voorheen het conflict met het eerste en het tweede lid. Daarmee is niet gezegd dat de ambachtsgilden na 1567 binnen het stadsbestuur geen enkele rol meer speelden, maar wel dat ze zich gingen concentreren op kwesties die zij traditioneel hadden behartigd: de stedelijke financiën en de stedelijke economie. In de tweede helft van de jaren zeventig van de zestiende eeuw was het aanwezigheidspercentage van de ambachtsgilden maar liefst 85% en gemiddeld waren bij elke raadsvergadering in deze periode steeds dekens van 13,6 ambachtsgilden aanwezig. Ook in deze periode boekte het derde lid politieke successen, zoals bijvoorbeeld de overwinning in een langslepend conflict over de wijze van verkiezing van de stedelijke rentmeesters. Geconcludeerd mag worden dat de ambachtsdekens ook in de jaren zeventig een volwaardige rol bleven spelen binnen het Bossche stadsbestuur. Niettegenstaande tekenen dat de positie van het derde lid in de eerste decennia van de zeventiende eeuw verzwakte, bleven de ambachtsgilden tot 1629 actieve deelnemers aan het bestuur van 's-Hertogenbosch.

Hoewel de rol van het derde lid zeker niet mag worden onderschat, hadden de eerste twee leden, bestaande uit schepenen, gezworenen en raadslieden, verreweg de sterkste positie in het stadsbestuur. De personen en bestuurlijke carrières van deze *heren van de raad*, alsmede hun rol binnen de stedelijke regering vormen de centrale thema's van deze studie. Door combinatie van gegevens uit uiteenlopende bronnen zijn we erin geslaagd een scherper beeld te krijgen van de werkzaamheden van de schepenbank als geheel en van de schepenen afzonderlijk. Gedurende gemiddeld zo'n 275 dagen per jaar was in het raadhuis steeds minstens één schepen actief in functie. Aangenomen dat de schepenen op zon- en feestdagen, crisissituaties uitgezonderd, net als de andere Bosschenaren een vrije dag hadden, komt dat aantal van 275 schependagen neer op werkzaamheden gedurende vrijwel alle gewone werkdagen. Een en ander wil niet zeggen dat elke schepen elke werkdag in het raadhuis aanwezig was. De aanwezigheidsgraad van de verschillende schepenen kon aanzienlijk variëren, maar gemiddeld was een schepen gedurende 52% van de werkdagen van een schepenjaar aantoonbaar actief in zijn functie. Dat betekent dat gemiddeld genomen elke werkdag de helft van de schepenen op het raadhuis werkzaam moet zijn geweest.

Waren dagelijks bestuur en rechtspraak in handen van de schepenen, voor belangrijke beslissingen werd een beroep gedaan op de raadsvergadering van de drie leden. Voor de tweede helft van de jaren zeventig van de zestiende eeuw kan het aanwezigheidspercentage van de verschillende geledingen van de *heren van de raad* in de raadsvergaderingen worden berekend. Van de schepenen bezocht gemiddeld genomen 61% de bijeenkomsten van de stadsregering. Van de gezworenen is de aanwezigheidsgraad 24%. Voor het eerste lid als geheel komt dat neer op 45%. Het tweede lid kent gemiddeld genomen een aanwezigheidsgraad van 13%. Voor de *heren van de raad* als geheel betekent dat een presentie van 25%. De betrokkenheid van de *heren* bij het stedelijk bestuur neemt af naarmate zij verder van de schepenbank verwijderd raken: hoe langer een nieuwe benoeming tot schepen uitblijft, des te minder bezoekt een raadsheer gewoonlijk de raadsvergaderingen. Onder de *heren* kan een kleine groep personen worden onderscheiden, die zich ook als gezworenen en raadsheren zeer actief met het stadsbestuur bleven bemoeien en mede daardoor zeer frequent werden herbenoemd tot schepen. Deze groep kan dan ook met recht als de bestuurlijke topelite van 's-Hertogenbosch worden bestempeld.

Om een beter inzicht te verkrijgen in het reilen en zeilen binnen het Bossche stadsbestuur is een methode ontwikkeld die ook voor andere steden bruikbaar kan zijn, mits daar voldoende geschikte bronnen voorhanden zijn. Deze methode houdt in dat gelijkmatig over de te onderzoeken periode verspreid een beperkt aantal peiljaren wordt gekozen. Omdat we de normale gang van zaken binnen het stadsbestuur en de ontwikkelingen daarvan door de tijd willen leren kennen, moeten bij voorkeur 'gewone', 'gemiddelde' peiljaren worden gekozen, jaren waarin nauwelijks of geen opzienbarende gebeurtenissen plaatsvonden. Daarnaast kan het interessant zijn om volgens dezelfde methode ook enkele crisismomenten nader te onderzoeken, zodat de verschillen des te pregnanter naar voren zullen komen. Voor de verschillende peiljaren moeten minutieus de belangrijkste, met name seriële archivalia van de stedelijke administratie worden onderzocht op activiteiten van bestuurders. Daarbij moeten zowel de datum als de naam van de betreffende bestuurder worden genoteerd. Door al deze gegevens te combineren en te analyseren, krijgt men een zo compleet mogelijk beeld van de bestuurlijke activiteiten van de stedelijke bestuurders in elk peiljaar. Al zijn de beschikbare archivalia niet voor elk peiljaren van dezelfde kwaliteit, onderlinge vergelijking en kwalitatieve weging van de verschillende bronnen maakt het mogelijk om de gegevens voor de verschillende peiljaren zo nodig te nuanceren. Uiteindelijk kan aan de hand van de resultaten voor de verschillende peiljaren de ontwikkeling op langere termijn worden geschetst. Soortgelijk onderzoek in andere steden in de Nederlanden zou interessante comparatieve perspectieven bieden. Om die reden is in deel

II van deze studie de gebruikte methode uitvoerig uiteengezet.

Wanneer we de individuele *heren van de raad* nader willen beschouwen, moet in de eerste plaats naar het zogenaamde mutatieritme, het gemiddeld aantal functies per individu, worden gekeken. In de tweede helft van de vijftiende eeuw was dat wisselingstempo in 's-Hertogenbosch vergeleken bij andere steden in de Nederlanden extreem hoog: gemiddeld vervult een schepen minder dan twee maal die functie. In de periode 1500–1580 daalt dit tempo naar een gemiddeld aantal schepenfuncties van iets meer dan drie, om zich in de volgende decennia op een nog iets hoger niveau te stabiliseren. Ontegenzeglijk is hier sprake van een oligarchiseringsproces: hetzelfde aantal (of zelfs meer) schepenambten wordt door minder schepenen vervuld. Tegelijkertijd zien we dat de schepenen zich terugtrekken uit bestuurlijke functies die voorheen wel steeds door een van hen was bekleed. Als we evenwel het mutatieritme, dat vergeleken bij andere steden ook in de zestiende en begin zeventiende eeuw nog betrekkelijk hoog is, in ogenschouw nemen en bovendien constateren dat gedurende deze periode een aanzienlijk aantal *homines novi* in de schepenbank wort benoemd, moet worden geconcludeerd dat het oligarchiseringsproces bij lange na nog niet een eindstadium heeft bereikt. Hoewel de bestuurlijke bovenlaag van 's-Hertogenbosch in de loop van de zestiende eeuw langzaam kleiner wordt, kan van een gesloten oligarchie geen sprake zijn: ook in deze periode had het stedelijk bestuursstelsel van 's-Hertogenbosch vergeleken bij veel andere steden in de Nederlanden een betrekkelijk open karakter.

Alle aandacht voor het gemiddelde aantal mandaten per schepen verhult de zeer onevenwichtige verdeling van de mandaten over de individuele schepenen. Tussen 1500 en 1580 bezetten 33 schepenen, 17% van het totale aantal, maar liefst 45,6% van alle schepenzetels. De meesten van deze 33 schepenen behoren tot families die meer dan één schepen hebben voortgebracht. Tegenover deze politieke topelite staat een grote groep schepenen die slechts éénmaal of hoogstens enkele malen zitting in de schepenbank hebben gehad. Een en ander neemt niet weg dat de meeste schepenen tot dezelfde grote verwantschapscluster behoren die de bovenlaag van de Bossche samenleving uitmaakte. Er was weliswaar sprake van een aanzienlijke graad van endogamie, maar steeds vinden ook echtelijke verbintenissen plaats met sociaal acceptabele personen van buiten de groep. De bestuurlijke bovenlaag van 's-Hertogenbosch kan dan ook als betrekkelijk open worden getypeerd.

De verhouding tussen bestuurlijke elite en vermogenselite binnen de stad is op basis van een aantal belastinglijsten onderzocht. Opdeling van de aangeslagenen in zogenaamde procentgroepen maakt een vergelijking van de gegevens uit de onderling soms zeer verschillende belastinglijsten mogelijk. Langs deze weg is vastgesteld dat de *heren van de raad* in doorsnee steeds tot de vermogendste 10% van de belastingbetalende stadsbevolking hebben behoord. In de loop van de periode 1500–1580 schijnt de vermogenspositie van de gemiddelde schepen alleen maar te verbeteren. Geconcludeerd mag worden dat de Bossche bestuurlijke elite vrijwel zonder uitzondering eveneens tot de vermogenselite van de stad behoorde. Dat wil niet zeggen dat ook het omgekeerde geldt: niet iedere vermogende Bosschenaar werd schepen. Wel behoorden leden van laatstgenoemde categorie vrijwel zonder uitzondering tot dezelfde verwantschapscluster als de schepenen. Daar de schepenen in toenemende mate tot de vermogendste Bosschenaren behoorden, mag het Bossche stadsbestuur, dat we hiervoor al als een gematigde oligarchie hebben bestempeld, ook als een plutocratie worden gekarakteriseerd. Rijkdom alleen was evenwel niet voldoende om het tot schepen van de stad te brengen; welstand moest gepaard gaan met maatschappelijke acceptatie door de leden van de bestuurlijke elite.

Terwijl in de zestiende eeuw in de stadsbesturen van veel andere steden in de Nederlanden nog weinig academici zetelden, telde 's-Hertogenbosch, evenals Antwerpen en

Leuven, al veel universitair gevormde schepenen. Een verklaring voor dit vooralsnog 'Brabantse fenomeen' is moeilijk te geven. Wat de academici in het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch betreft, kan worden vastgesteld dat hun aantal en aandeel in de loop van de zestiende eeuw aanzienlijk is gestegen. Tussen 1500 en 1509 was zo'n 25% van alle schepenen academisch gevormd, tussen 1570 en 1579 bedroeg dat al zo'n 55%. In deze periodes bezetten deze academici respectievelijk 26% en 56% van alle schepenzetels. Academisch geschoolde schepenen vervulden gemiddeld steeds een groter aantal mandaten dan hun collega's die niet aan een universiteit waren gevormd. De inbreng van academici in het Bossche stadsbestuur is in de loop van de zestiende eeuw aanzienlijk gestegen. Toch is een academische graad als zodanig nooit voldoende geweest om tot schepen te worden gekozen. Acceptatie door de bestuurlijke bovenlaag was daarvoor steeds minstens zo noodzakelijk.

Uitgezonderd verwantschapsbanden beschikken we nauwelijks over aanwijzingen over de onderlinge contacten tussen de verschillende leden van de bestuurlijke elite. De belangrijkste uitzondering vormt de kerngroep van gezworen leden en zwanenbroeders van de Lieve Vrouwe Broederschap, die we voor de periode 1500–1580 in kaart hebben kunnen brengen. Binnen dit prestigieuze gezelschap, dat zeer regelmatig bijeenkwam in kapel, broederschapshuis of bij een van de leden thuis, hield zich een groot aantal schepenen op. Maar liefst 60% van alle 191 schepenen uit de periode 1500–1580 was kernlid van de broederschap en in de loop van die periode stijgt het percentage schepen-kernleden gestaag. Het ligt voor de hand dat bij de nominatie van nieuwe schepenen door de zittende schepenen geregeld uit de kring van deze kernleden is gerecruteerd.

De hier gehanteerde prosopografische methode blijkt bij uitstek geschikt voor onderzoek naar een betrekkelijk kleine, onderling nauw verwante groep personen. Een belangrijk probleem van de prosopograaf is namelijk de keuze van de te gebruiken bronnen. Elk archiefstuk uit de onderzoeksperiode dat bewaard is gebleven, kan in principe relevante informatie over één of meer personen uit de onderzoeksgroep bevatten. Bij omvangrijkere of minder coherente onderzoeksgroepen moet de onderzoeker zich vaak tevreden stellen met het bestuderen van enkele belangrijke bronnen, terwijl vele andere bronnen, die mogelijkerwijze ook belangrijke informatie bevatten, om praktische redenen buiten beschouwing moeten worden gelaten. Doordat de bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch tussen 1500 en 1580 uit slechts enkele honderden personen bestaat, die bovendien dicht bij elkaar wonen en onderling vele relaties onderhouden, is een verdieping van het prosopografisch onderzoek mogelijk en uitvoerbaar: binnen redelijke termijn kon met name een belangrijk deel van het Oud Archief van de stad 's-Hertogenbosch worden doorgewerkt. Dit spitwerk leverde een schat aan informatie over vrijwel elk van de onderzochte personen op. Een deel van die informatie kon statistisch worden verwerkt, een ander deel kon worden gebruikt om de getalsmatige resultaten aan te kleden en in veel gevallen ook kwalitatief te wegen en te nuanceren. De biografische gegevens over elk van de Bossche bestuurders zijn in bijlage 3 verwerkt.

De stad 's-Hertogenbosch werd tussen 1500 en 1580 geregeerd door een groep onderling nauw verwante bestuurders, die veelal over een aanzienlijk vermogen beschikten, in de loop van de periode in toenemende mate een academische opleiding hadden genoten en bovendien steeds vaker lid waren van de kern van de Lieve Vrouwebroederschap. Zonder twijfel is er sprake van een toenemende oligarchisering die echter nooit zover is gevorderd, dat er sprake was van een gesloten oligarchie. Steeds weer zien we ambitieuze *homines novi* die op financieel-economisch gebied de gelijken van de bestuurlijke elite waren geworden en ook sociaal geaccepteerd werden – vaak speelde daarbij een huwelijk met een schependochter een belangrijke rol –, tot de rangen van de *heren van de raad* opklimmen. Deze opgang manifesteerde zich dan óók bij de jaarlijkse processie zoals in de inleiding

aan de orde gesteld: ambitieuze Bosschenaren schreden dan niet meer vóór maar achter het beeld van de Madonna. Het betrekkelijk open karakter van de Bossche bestuurlijke elite mag dan ook het vrijwel geheel ontbreken van onderlinge twist en factiestrijd verklaren.

SUMMARY

The city of 's-Hertogenbosch was one of the four capitals of the duchy of Brabant. From about 15,500 inhabitants at the beginning of the sixteenth century, the population of the city increased to approximately 20,000 in the course of the first decades and then started to drop dramatically after 1580. 's-Hertogenbosch was governed by a council consisting of three members. The first member was formed by the *schepenen* (seven before, nine after 1525), who took care of the day-to-day government and administered justice, and the seven *gezworenen*, being the *schepenen* of the previous year. The second member of the council consisted of the *raadsmannen*, i.e. all of the former *schepenen*. The individuals who were involved in governing the city as *schepenen, gezworenen* and *raadsmannen*, can be defined as the city's ruling elite. The common man, however, was not entirely without political influence. He was represented by the *dekens* of the those craft guilds that were entitled to vote and who constituted the third member of the city council.

In part II of this book the day-to-day routine of the municipal government in the period 1500–1580 is investigated by means of five set years: 1499–1500, 1519–1520, 1539–1540, 1559–1560, and 1579–1580. For these years every administrative activity by members of the city council was traced, resulting in the conclusion that on average one or more of the *schepenen* were administratively active during 275 days out of every year. Taking into account that the *schepenen* usually did not work on Sundays and Christian holidays, this means that on ordinary weekdays one or more *schepenen* were present at the the town hall. The presence of every individual *schepen* amounted to an average of 52% of the available days: every workday at least half of all the *schepenen* attended their administrative functions.

The number of council-meetings could fluctuate considerably, but between 1500 and 1580 an average of 40 meetings per annum seems to have been most likely. Between 1574

and 1580 an average of 5.5 *schepenen*, 1.7 *gezworenen*, and 3.4 *raadsmannen* were present at council-meetings, i.e. 10.6 representatives of the first and the second member. For the entire period of 1500–1580 an average presence of 10 to 15 representatives of the first two members can be assumed. A small number of those representatives is responsible for a disproportionally large number of presences: these individuals distinguish themselves by long-term acitivity, not only as a *schepen*, but also as a *gezworene* and a *raadsman*, on behalf of the city and its government.

During the period 1574–1580 representatives of the craft guilds were present at 85% of the council meetings, i.e. an average of 13.6 out of 16 guilds, represented by at least one, but probably more often two or more of their *dekens*. This means that at every meeting of the city council the third member consisted of at least 25 to 30 individuals. Therefore the third member usually had a majority over the first two members. In day-to-day reality however, this numerical preponderance was of little significance since the third member did not vote per individual, but per guild. Moreover, decisions of the council could only be taken by a majority in every member. Nevertheless, throughout the sixteenth century the third member managed to play an active and selfconscious role within the municipal government of 's-Hertogenbosch.

The natural dividing-line within the city government lay between the first two and the third member, between the *heren van de raad* (gentlemen of the council) and the common man. Usually the *schepenen, gezworenen* and *raadsmannen* represented one common front against the *dekens*. In most cases when disagreement about a certain issue occurred, the *dekens* were sent back to the *gezworenen* of their guilds, to review the matter. In some instances this new consultation led to a shift of votes, resulting in a majority of the third member being in favour of the proposals put forward by the first two members, sometimes not. When, in the end, a majority of guilds kept turning down the proposals by the *heren*, the matter could not be resolved. The third member could, therefore, effectively block a council decision. Nevertheless, the most important part in the city council was played by the individuals who represented the first and second members, the *heren van de raad*.

Part III of this book deals with the ruling elite of 's-Hertogenbosch between 1500 and 1580. By means of the prosopographical method a group of 280 individuals were analysed: 191 *schepenen*, 102 *rentmeesters* (i.e. treasurers; of whom 32 had also been *schepen*), 3 pensionaries, and 18 secretaries (of whom 3 had also been *schepen*). Data about these individuals, as well as their close relatives, were gathered concerning their official functions, their relative wealth, their professions, their education, their membership of the Brotherhood of Our Lady, their family connections, etc.

Every *schepen* had to be a born citizen of 's-Hertogenbosch, at least 25 years of age and well-to-do. The office of *schepen* was incompatible with a number of other public offices and family connections of too close a nature had to be avoided. These regulations were usually observed. Every year the *schepenen* in office made up a list of suitable candidates, from which the duke or his representatives elected a new college of *schepenen*. The duke never appointed individuals who were not among the nominees of the *schepenen*. The influence of the local government on the composition of the next college of *schepenen* should therefore not be underestimated: the decision whether a citizen of

's-Hertogenbosch could ever become a *schepen* of his city was essentially taken at local level.

To what degree can the municipal government of 's-Hertogenbosch during the late Middle Ages and early modern times be described as an oligarchy? The degree of mutation, i.e. the average number of years in office per *schepen*, evolves from 1.93 between 1450 and 1500, to 3.27 in the period 1500–1580, to 3.94 in the years 1580–1629. Undoubtedly over the years the degree of mutation slows down considerably. More detailled examination, however, reveals that the rate of deceleration slackens after about 1580. Compared to other cities in the Low Countries the degree of mutation of the municipal government of 's-Hertogenbosch is very high and remains so even at the end of the sixteenth century. Although between 1500 and 1580 's-Hertogenbosch was governed by a slowly diminishing number of *schepenen*, the stage of a closed oligarchy was never – not even remotely – reached.

The group of *schepenen* was by no means homogenous. The number of years that each individual filled the office of *schepen* differs considerably: 40% of all *schepenen* held office for only one year, together making up only 12% of all mandates. A group of 33 individuals on the other hand each had eight or more mandates: these 17% of all *schepenen* were responsible for 46% of all mandates. This group can justly be considered as the apex of the ruling elite of 's-Hertogenbosch.

The 191 *schepenen* who ruled 's-Hertogenbosch between 1500 and 1580, belonged to 116 different families. More than 70 of these families (i.e. families in the male line) produced only one *schepen*. Very few families generated more than one *schepen*, the apex being formed by 6 families with 5 *schepenen* each. The degree of continuity of these *schepen*-families was not very high: 34% of the families from 1450–1500 still produced one or more *schepenen* after 1500; 15.5% of the families from 1500–1580 did the same after 1580. No more than seven families produced *schepenen* in all three periods. The participation of a family in local government usually lasted no longer than two or three generations. This obviously does not mean that the ruling elite consisted of a large number of unconnected families. Genealogical research has revealed a high degree of interconnection: nearly every *schepen*-family was part of an intricate interrelational network.

By means of a number of taxation lists, the relative wealth of the members of the ruling elite can be determined. The relative position of the average *schepen* ameliorated throughout the sixteenth century. In the first decade he belonged to the wealthiest 8% of the population of 's-Hertogenbosch, in the 1570s to the upper 2%. Conversely, the position of the treasurers of the city decreased somewhat, although remaining within the upper 10%. The secretaries and pensionaries of the city can be situated at a slightly lower level of wealth. What was this wealth based on? Little is known about the occupational activities of most of the *schepenen*. Most *schepenen* whose occupations are known, were active in trade and commerce. It is likely that a considerable number of *schepenen* did not work for a living at all, but lived on their private means. Among the treasurers the commercial element prevailed, but some of them were artisans.

59 out of the 191 *schepenen*, that is 31%, had studied at one or more universities. Similar figures are known for the Brabantine cities of Antwerp and Leuven. During the period 1500–1580 the participation of university-trained *schepenen* increased steadily

from 26% of all mandates in the first decade of the sixteenth century to 56% in the 1570s. On average, university-taught *schepenen* held more offices than their non-academic colleagues, especially *schepenen* who had obtained a degree in law, with an average of 8 mandates. Most of the *schepenen* had studied at the university of Leuven. The relatively large number of students from the university of Orléans who later became *schepen* of 's-Hertogenbosch is conspicuous. The percentage of university-trained treasurers is considerably lower. All pensionaries had studied, probably law. During the first half of the sixteenth century all secretaries were also university-taught; from 1550 onwards the city council appointed a number of non-academic secretaries.

The Brotherhood of Our Lady was undoubtedly the most prestigious religious confraternity of 's-Hertogenbosch. The core of the Brotherhood was formed by the *gezworen leden* (sworn members) and the *zwanenbroeders* (swan-brothers). 115 of all 191 *schepenen*, that is 60%, was either a *gezworen broeder* or a *zwanenbroeder*. These core-members held an increasing number of all *schepen*-offices, from 45% in the first decade of the sixteenth century to 60-70% at the end of the period. For a majority of *schepenen* the core of the Brotherhood formed a collective circle of acquaintances. It is therefore obvious that, on the one hand, new *schepenen* were increasingly recruited from the core of the Brotherhood and that, on the other hand, *schepenen* who were not yet members of the core, were invited to join the Brotherhood. Between 1500 and 1580 the amount of overlap between the core of the Brotherhood and the ruling élite increased considerably.

Between 1500 and 1580 's-Hertogenbosch was ruled by a group of closely interrelated individuals who could usually dispose of considerable wealth, were increasingly university-trained and more and more often a member of the core of the Brotherhood of Our Lady. Undoubtedly the group of office-holders decreased during this period, but this development never reached the level of a closed oligarchy. Again and again ambitious *homines novi* who had obtained considerable wealth and who were socially accepted by the ruling elite (often by means of a marriage with a daughter from a *schepen*-family) managed to become part of the city council and thus rise to the ranks of the gentlemen of the council, the *heren van de raad*.

BIJLAGEN

bijlage 1

BESTUURLIJKE ACTIVITEITEN VAN DE BOSSCHE SCHEPENEN (in acht peiljaren, 1500–1580)

Voor een vijftal regeringsjaren, 1499–1500, 1519–1520, 1539–1540, 1559–1560, 1579–1580, is in de beschikbare bronnen nagegaan op welke dagen door de schepenen bestuurlijke activiteiten zijn ontplooid op het gebied van het stadsbestuur (vergaderingen, reizen om stadsbelangen te behartigen) en de rechtspraak (voluntair, contentieus en crimineel). Ter vergelijking zijn voor een drietal roerige perioden uit de Bossche geschiedenis van de zestiende eeuw, namelijk in 1525, 1566–1567 en 1579 soortgelijke gegevens verzameld. De hiertoe geraadpleegde bronnen staan, per jaar geordend, in onderstaand schema opgesomd. Daarna volgt de legenda van de symbolen die gebruikt zijn in de tabellen, waarin de gegevens per peiljaar zijn uitgewerkt. Tenslotte zij opgemerkt dat in de tabellen de data van de zondagen cursief zijn weergegeven.

peiljaar	bronnen
1499–1500	GAH RA 1268 (schepenprotocol)
1519–1520	GAH RA 1293 (schepenprotocol) GAH OA B28 (stadsrekening)
1525 (mei t/m augustus)	GAH RA 1302, 1303 (schepenprotocol)
1539–1540	GAH RA 185 (rol van het jaargericht) GAH RA 197 (binnenrol) GAH RA 349 (buitenrol) GAH RA 1331, 1332 (schepenprotocol) GAH OA B46 (stadsrekening)
1559–1560	GAH RA 219 (binnenrol) GAH RA 351 (buitenrol) GAH RA 388 (rol van ingeboden zaken) GAH RA 1358, 1377, 1378 (schepenprotocol) GAH RA 1922, 1923 (momboirboeken) GAH OA B66 (stadsrekening)

1566 (juli) – 1567 (juni)	GAH RA 19 (criminele rol) GAH RA 225, 226 (binnenrol) GAH RA 351, 352 (buitenrol) GAH RA 388 (rol van ingeboden zaken) GAH RA 1388-1390, 1411 (schepenprotocol) GAH RA 1922 (momboirboek) GAH OA B73 (stadsrekening)
1578–1579	GAH RA 237 (binnenrol) GAH RA 351 (buitenrol) GAH RA 391 (rol van ingeboden zaken) GAH RA 1403, 1413, 1417 (schepenprotocol) GAH RA 1922, 1923 (momboirboeken) GAH OA B85 (stadsrekening)
1579–1580	GAH RA 238 (binnenrol) GAH RA 352 (buitenrol) GAH RA 392 (rol van ingeboden zaken) GAH RA 1404, 1413, 1417 (schepenprotocol) GAH RA 1922, 1923 (momboirboeken) GAH OA B86 (stadsrekening) GAH OA A5 (resolutieboek)

GEBRUIKTE SYMBOLEN

◊ schepenprotocol
☼ criminele rol
○ binnenrol
◙ buitenrol
□ rol van ingeboden zaken
▲ rol van het jaargericht
⧗ momboirboek
♦ resolutieboek
⋆ stadsrekening (reizen)
▽ resolutieboek (vergadering zonder vermelding van namen schepenen)
⊕ combinatie schepenprotocol – resolutieboek
⊠ combinatie schepenprotocol – reizen
◎ combinatie schepenprotocol – momboirboek
⊔ combinatie resolutieboek – momboirboek
★ combinatie reizen – momboirboek
+ combinatie schepenprotocol - resolutieboek – momboirboek
Δ combinatie schepenprotocol – reizen – resolutieboek

1499–1500

A. Jan van Arkel
B. Willem vanden Bosch (33)
C. Goyaert Grotaert van Os
D. Henrick Kuyst (110)
E. Jan Monix (136)
F. Jan Ghysselen (81)
G. Arnt Beys (22)

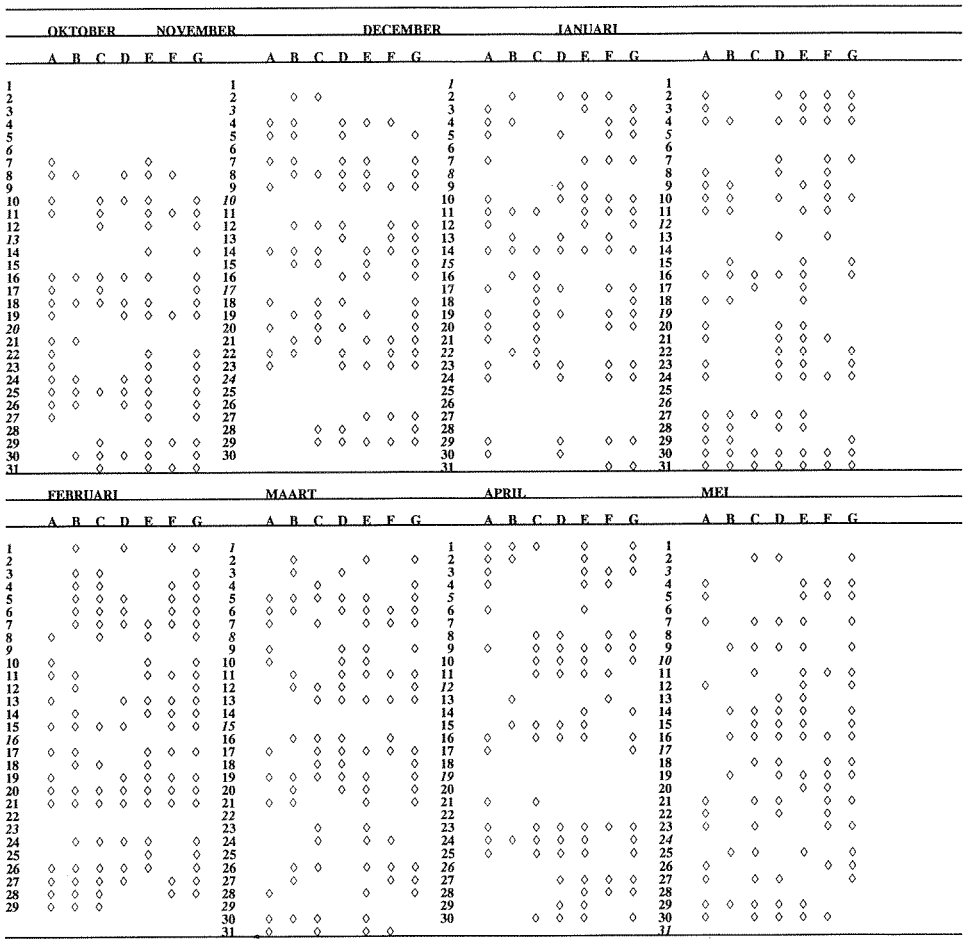

	JUNI							JULI							AUGUSTUS							SEPTEMBER						
	A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G
1								◇	◇	◇	◇	◇											◇	◇		◇	◇
2				◇	◇		◇	◇		◇		◇			◇	◇						◇	◇	◇		◇		
3					◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇					◇			◇		◇	◇		◇	◇		
4	◇		◇		◇	◇	◇	◇		◇	◇	◇	◇				◇	◇	◇			◇	◇	◇		◇		
5	◇		◇	◇	◇	◇	◇											◇	◇					◇	◇		◇	
6	◇		◇				◇	◇				◇	◇			◇		◇	◇									
7								◇		◇			◇					◇	◇			◇		◇	◇			
8								◇				◇				◇	◇		◇	◇								
9								◇	◇	◇	◇	◇	◇															
10								◇	◇		◇	◇	◇				◇	◇						◇	◇	◇	◇	
11		◇	◇		◇	◇	◇		◇	◇	◇	◇	◇				◇	◇	◇			◇	◇					
12	◇					◇											◇		◇	◇				◇		◇	◇	
13	◇	◇		◇					◇	◇			◇		◇	◇	◇	◇	◇	◇								
14								◇	◇	◇	◇	◇	◇		◇	◇	◇	◇	◇	◇								
15		◇	◇		◇	◇						◇	◇									◇				◇	◇	
16	◇			◇			◇	◇	◇	◇	◇	◇										◇				◇		
17	◇					◇	◇	◇	◇			◇	◇		◇	◇	◇			◇									
18									◇	◇			◇		◇			◇						◇		◇	◇	
19		◇	◇			◇	◇										◇	◇	◇			◇		◇	◇	◇	◇	
20						◇	◇					◇	◇		◇	◇	◇	◇			◇			◇			◇		
21										◇	◇	◇	◇		◇	◇	◇	◇			◇								
22		◇	◇		◇	◇	◇										◇	◇	◇			◇		◇		◇		
23		◇					◇			◇	◇	◇	◇									◇		◇	◇	◇		
24										◇		◇	◇									◇		◇	◇			
25			◇		◇	◇	◇			◇	◇					◇			◇			◇		◇	◇			
26		◇			◇											◇	◇		◇			◇		◇	◇	◇		
27	◇	◇	◇	◇	◇	◇			◇	◇	◇	◇	◇		◇	◇	◇		◇	◇								
28					◇	◇			◇				◇		◇	◇									◇	◇		
29	◇	◇		◇		◇			◇				◇		◇		◇			◇								
30	◇	◇	◇		◇					◇	◇	◇	◇					◇				◇		◇	◇	◇		
31									◇		◇	◇	◇		◇		◇		◇									

1519–1520

A. Jan van Vladeracken (179)
B. Arnt Monix (133)
C. Gerit van Berkel (15)
D. Henrick Pelgrom (148)
E. Jan van Erp (66)
F. Willem van Os (144)
G. Herman van Deventer (61)

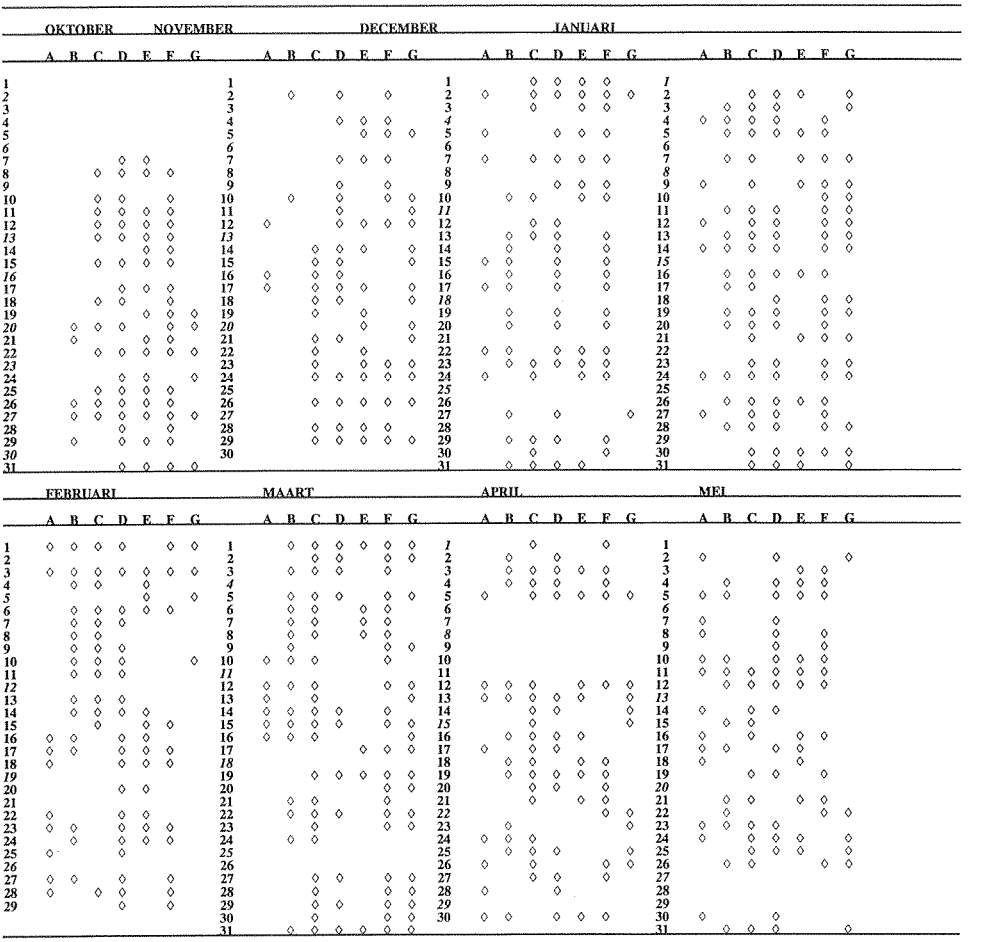

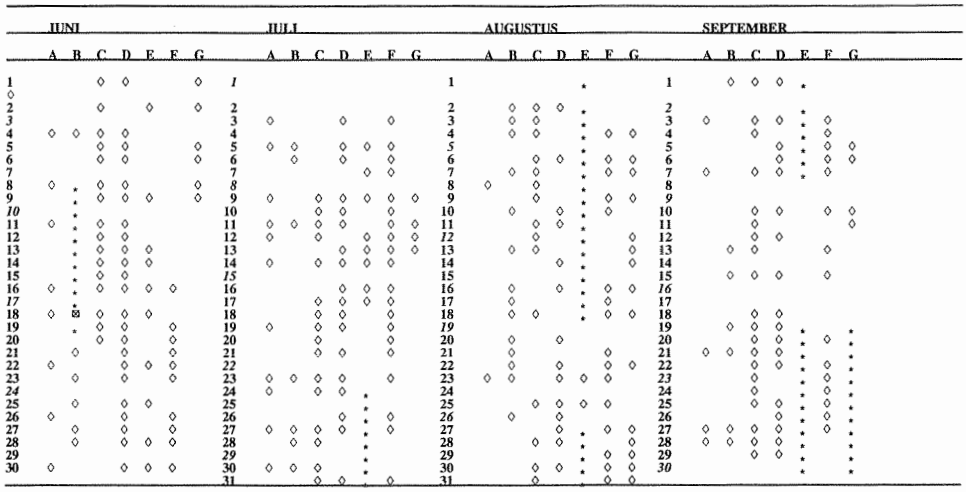

1525 (mei – augustus)

A. Gerit van Berkel (15)
B. Jan de Bever (20)
C. Dirck de Borchgreve (29)
D. Willem van Os (144)
E. Henrick Massereel (127)
F. Walraven van Erp (70)
G. Anton van Achelen (1)

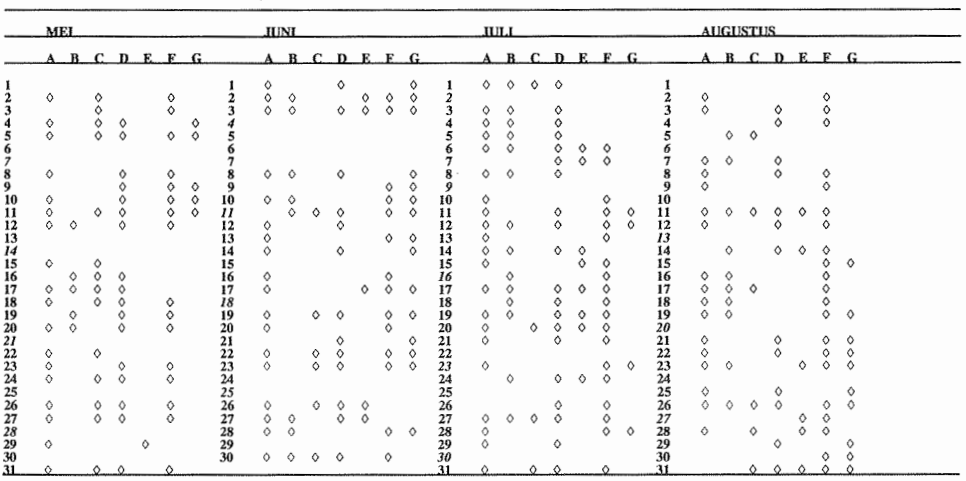

1539–1540

A. Goyaert Symonis (171)
B. Willem van Os (144)
C. Herman van Deventer (61)
D. Arnt Heym (96)
E. Adiaen van Eyndhouts (78)
F. Gerit van Vladeracken (177)
G. Frans van Balen (11)
H. Henrick Kemp (107)
J. Pauwels Raassen (157)

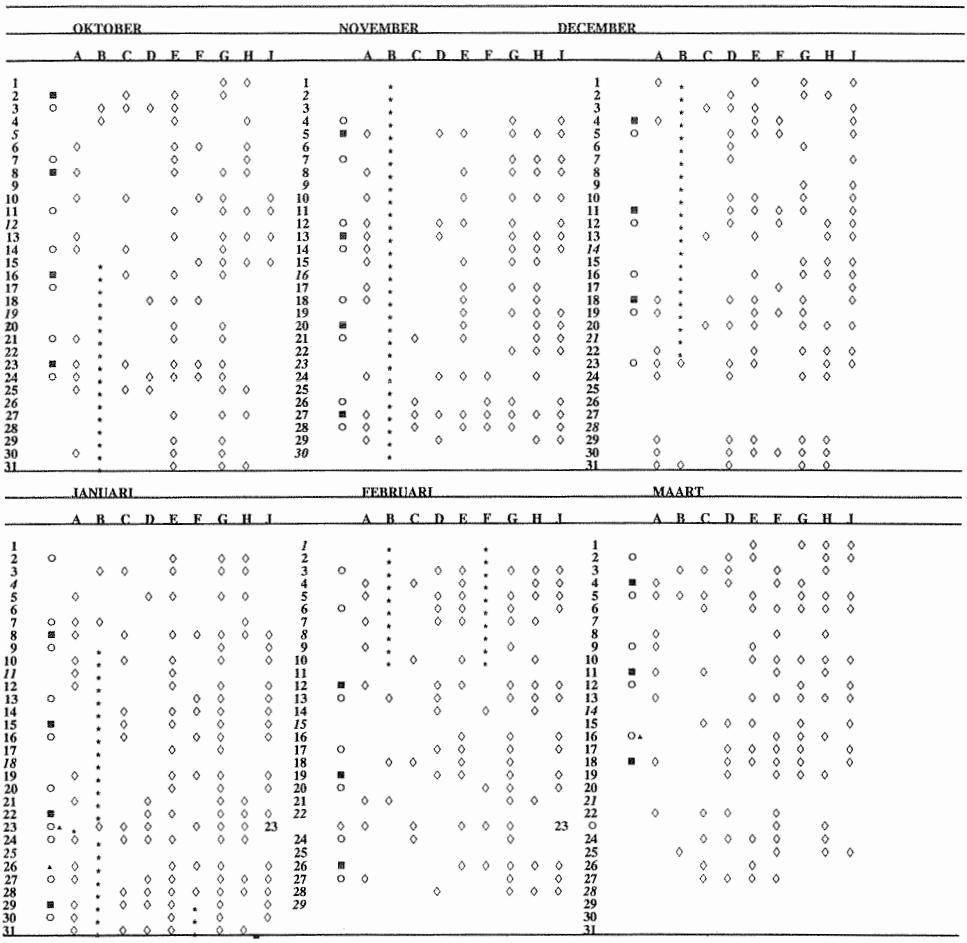

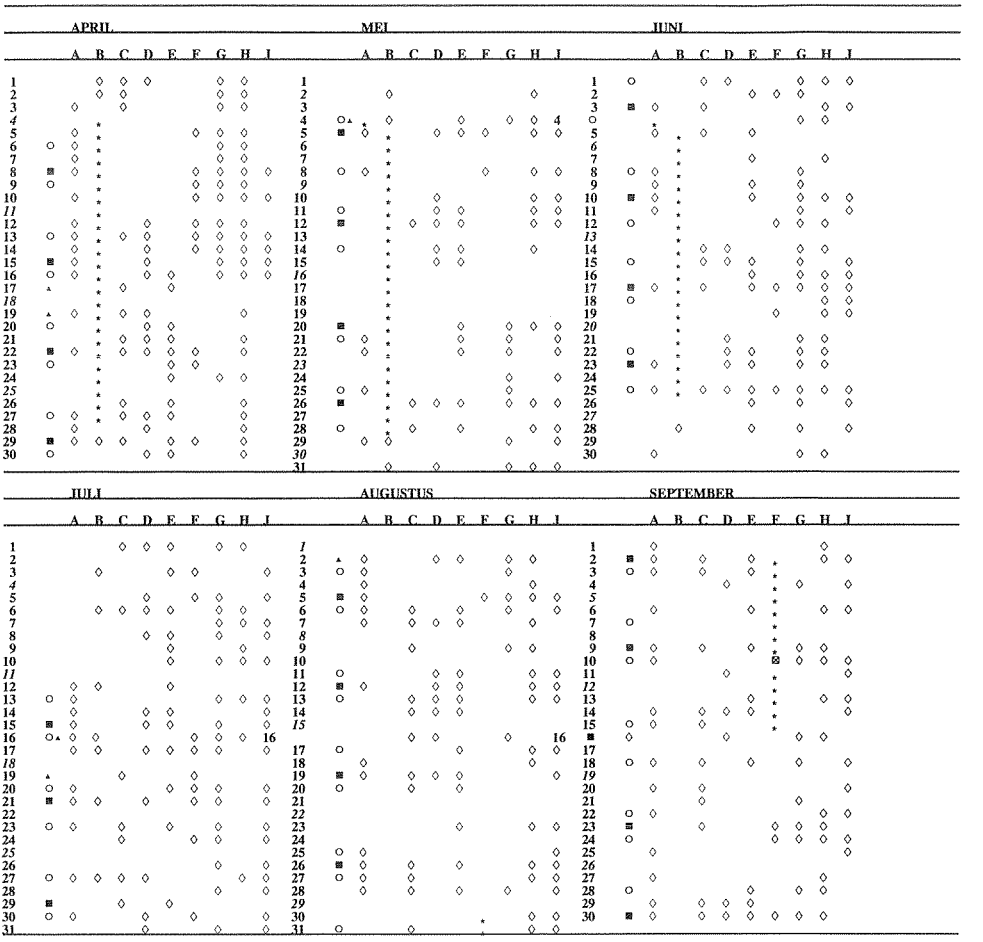
APRIL
MEI
JUNI
JULI
AUGUSTUS
SEPTEMBER

1559–1560

A. Willem de Borchgreve (32)
B. Bartholomeus Loeff (119)
C. Henrick Bloeyman (23)
D. Goyaert van Vechel (176)
E. Jan vande Water (183)
F. Arnt van Campen (49)
G. Goessen Pynappel (152)
H. Frans vanden Hanenberch (86)
J. Jan vander Stegen (166)

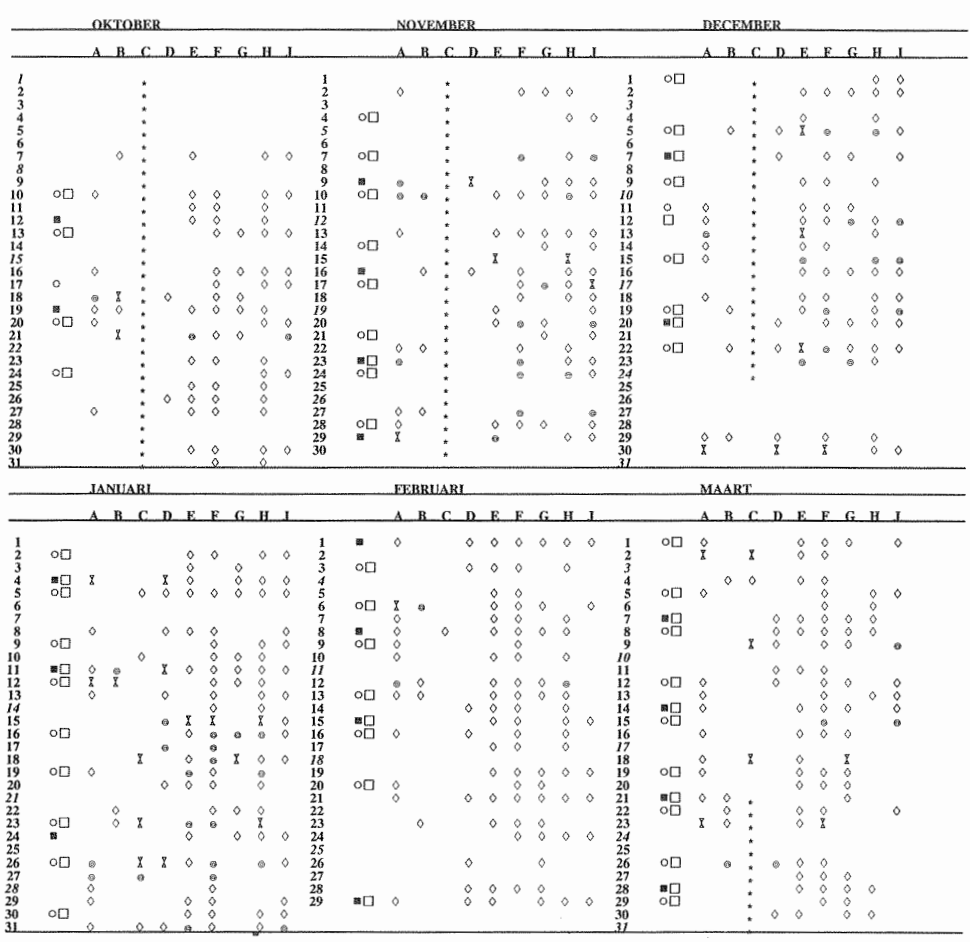

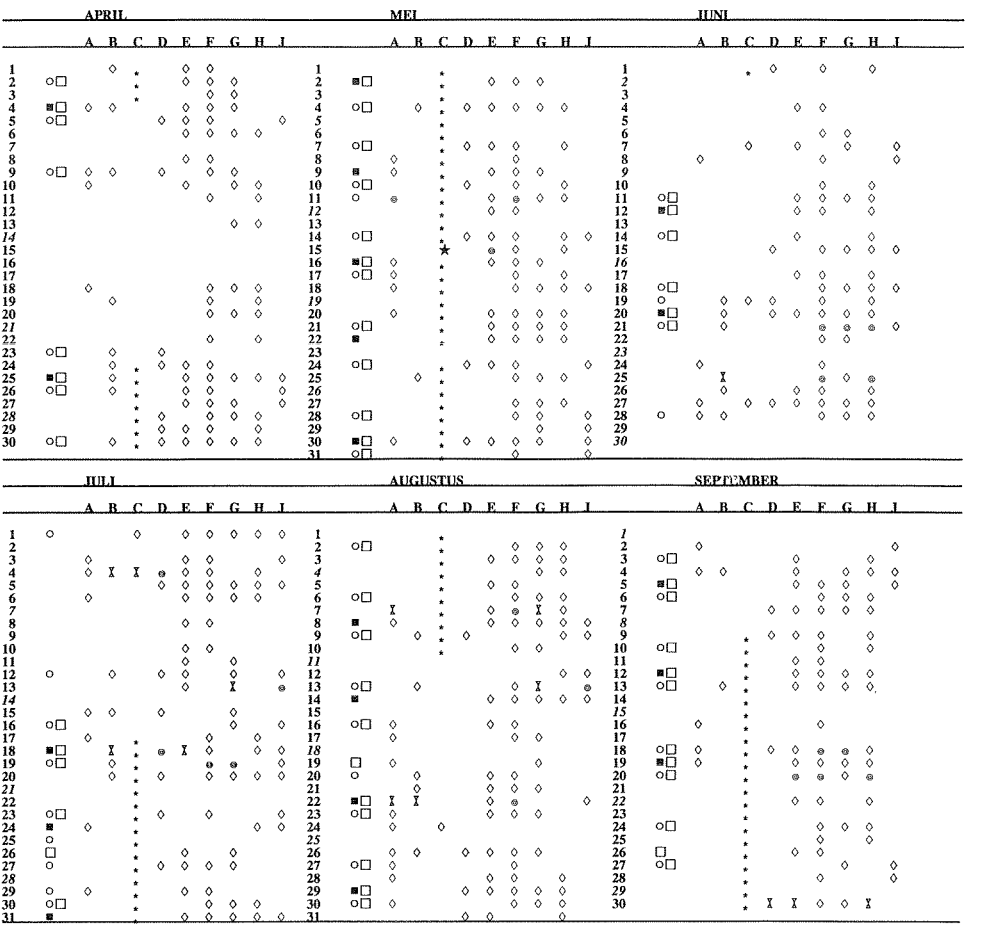

N.B.: schepen B. krijgt uitbetaald voor een reis van 3,5 dagen naar Antwerpen, die hij in mei 1560 voor de stad maakte. Er wordt geen exacte datum genoemd.

juli 1566 – juni 1567

A. Roelof de Bever (21) (97)
B. Ghysbert Heym (97)
C. Henrick van Eyndhouts (79)
D. Frans van Balen (11)
E. Willem de Borchgreve (32)
F. Arnt van Campen (49)
G. Zeger Adriaens (6)
H. Jan vander Stegen (166)
J. Christoffel Spierinck (160) (19)

R. *Ghysbert Heym*
S. Frans van Balen (11)
T. Bartholomeus Loef (119)
U. Henrick Bloeyman (23)
V. Goyaert Lombaerts (123)
W. Walraven van Erp (72)
X. Jan van Hedel (90)
Y. Nicolaes van Vladeracken (180)
Z. Everaert Berwouts

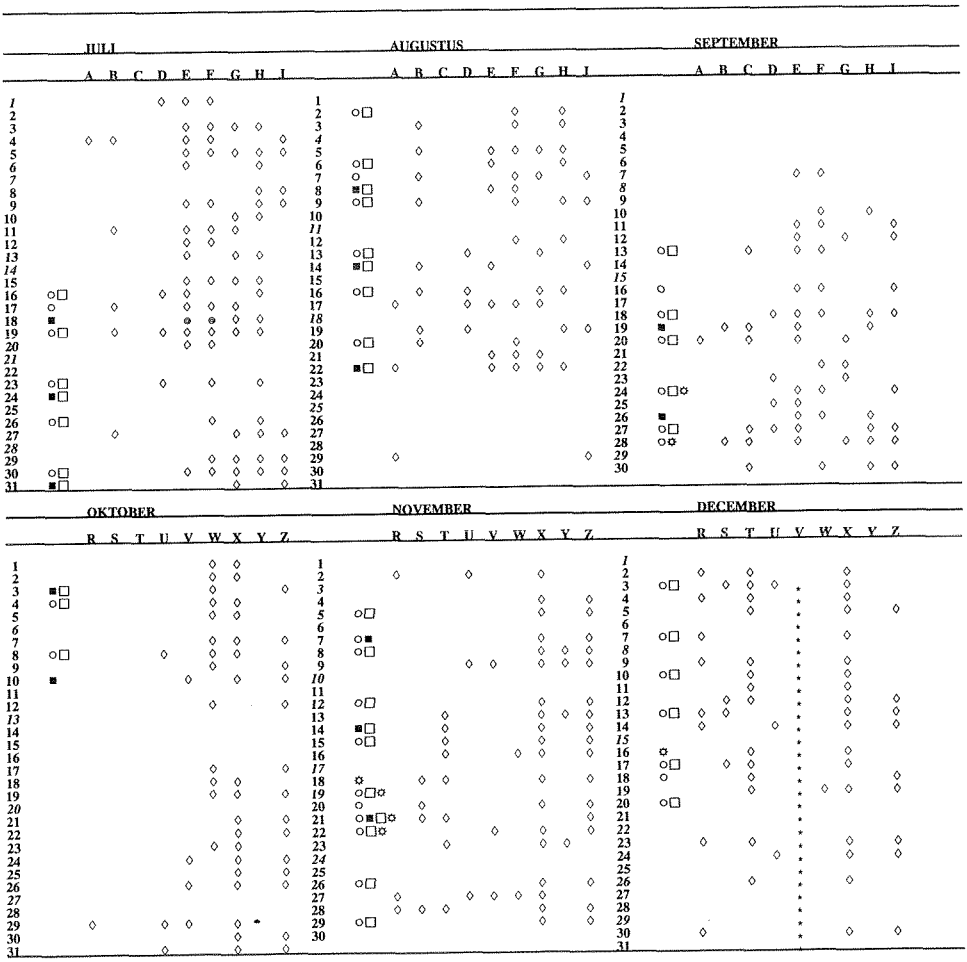

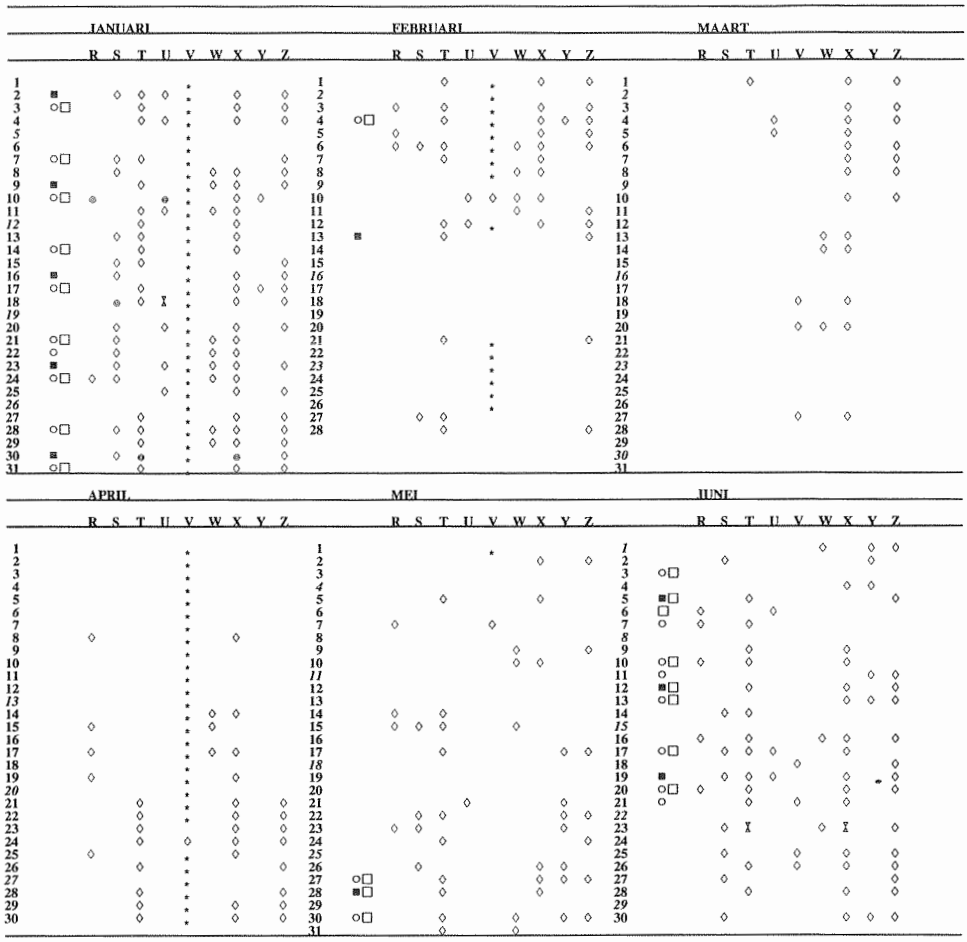
JANUARI
FEBRUARI
MAART
APRIL
MEI
JUNI
R S T U V W X Y Z

1578–1579

A. Hieronymus Wynants (188)
B. Goyaert Lombaerts (123)
C. Dirck Aertsen (8)
D. Jan Heym (99)
E. Jan vander Stegen (167)
F. Jan Monix (137)
G. Willem van Lier (118)
H. Gerit van Deventer (59)
J. Reynier Everswyn† (73)

† overleden 28-6-1579

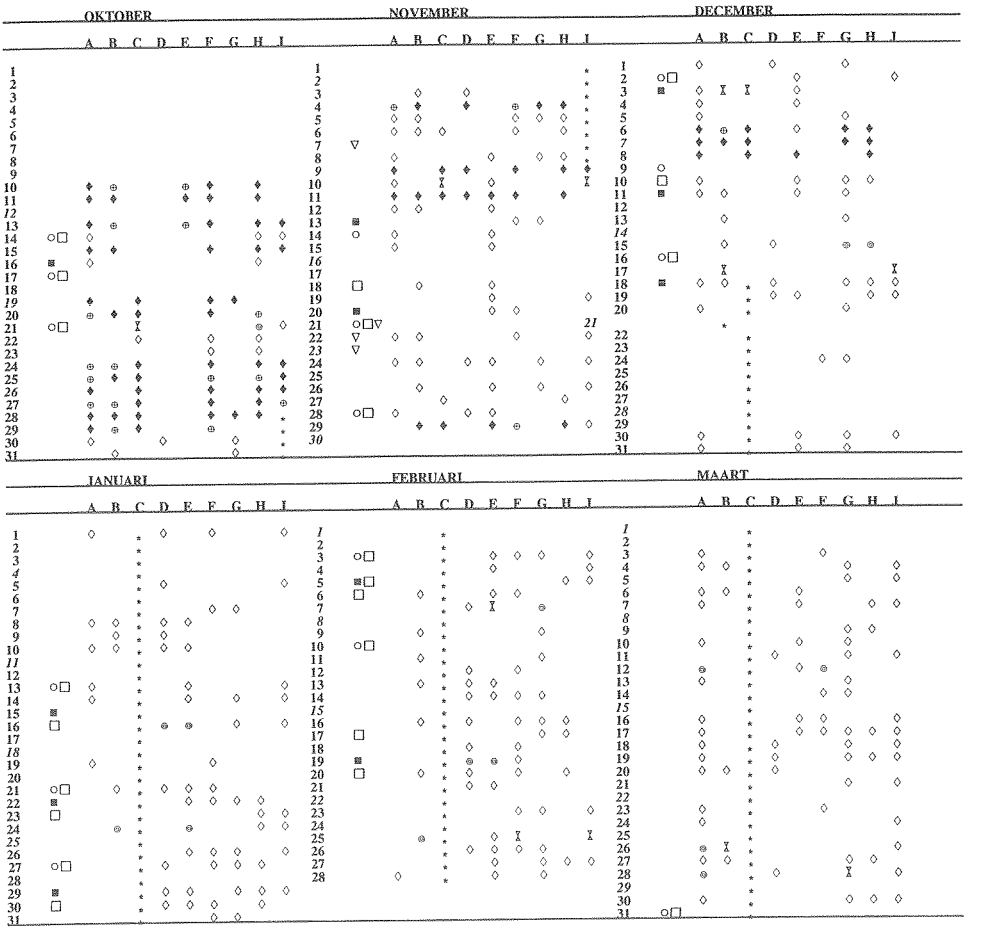

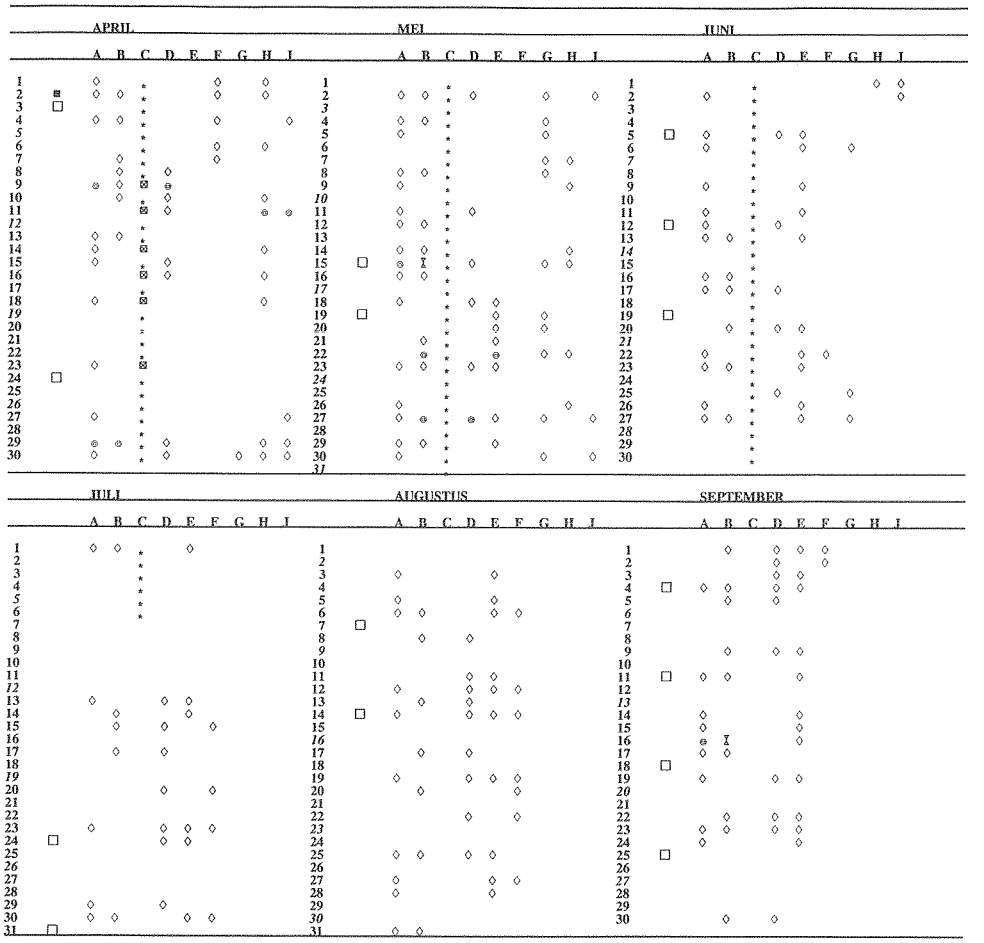
APRIL
MEI
JUNI
JULI
AUGUSTUS
SEPTEMBER
A B C D E F G H I

1579–1580

A. Henrick Bloeyman (23)
B. Goyaert Lombaerts (123)
C. Jan Heym (99)
D. Everaert Berwouts* (19)
E. Pauwels Wynants (189)
F. Dirck van Vechel (175)
G. Arnt van Brecht* (34)
H. Jacob Craen (55)
J. Goyaert van Vlierden (181)

* niet verschenen, niet beëdigd

\+ overleden 9-7-1580

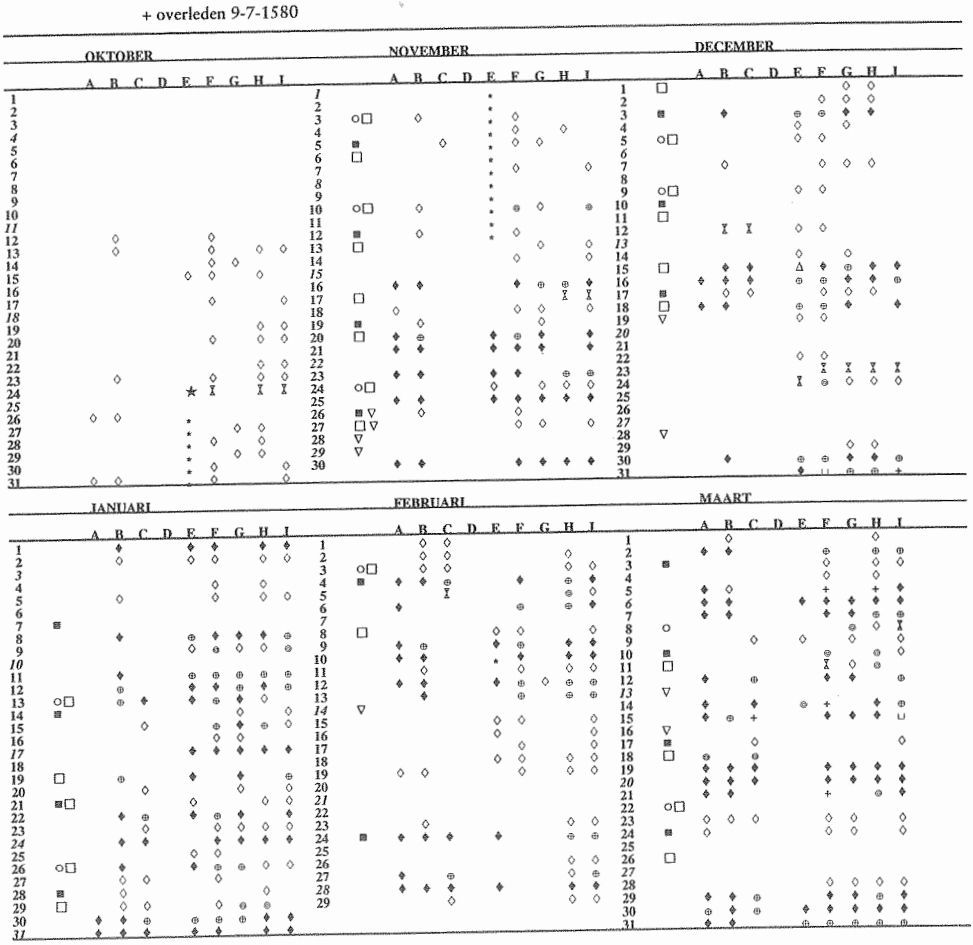

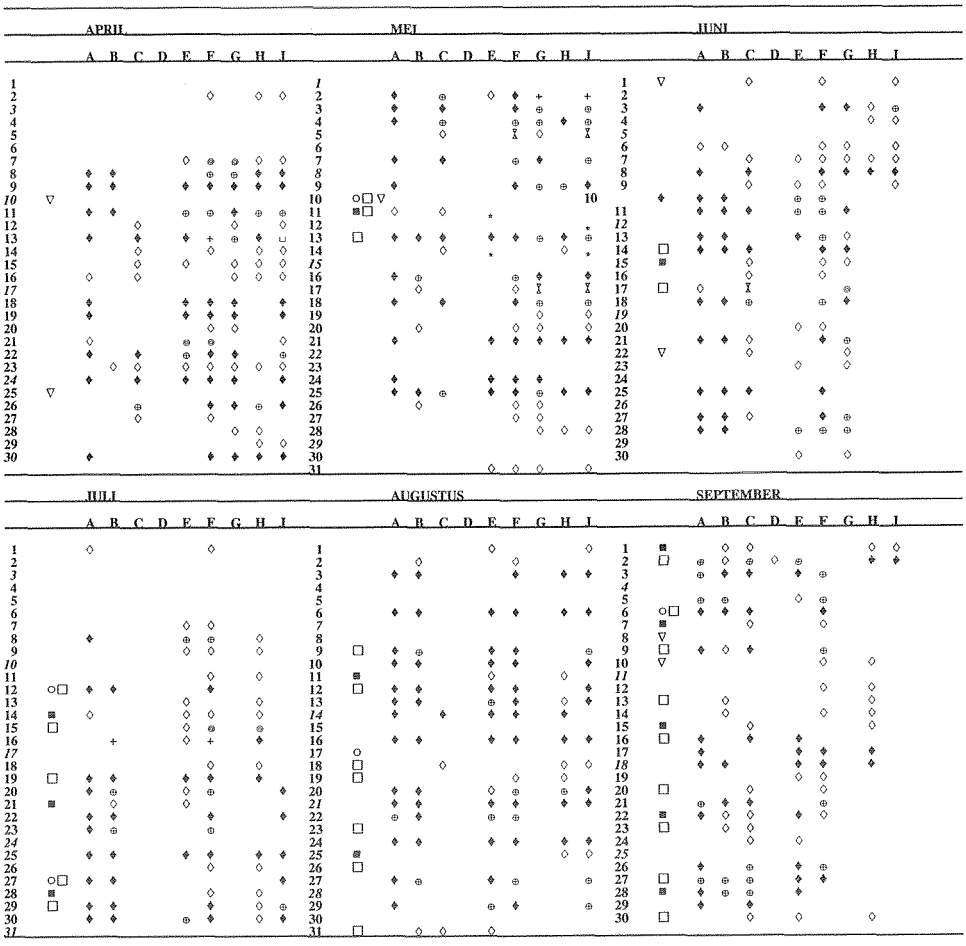
APRIL
MEI
JUNI
JULI
AUGUSTUS
SEPTEMBER
A B C D E F G H I

bijlage 2

SCHEPENEN, GEZWORENEN EN RAADSHEREN BIJ DE RAADSVERGADERINGEN (1574–1580)

Voor de vijf schepenstoelen tussen 1574 en 1580, waarvan de presentie van schepenen, gezworenen en raadsheren bekend is, zijn in de bijlage deze gegevens per schepenstoel geordend weergegeven. Wanneer de naam van de betrokkene *cursief* is gedrukt, betekent dat dat hij dat jaar reizen voor de stad ondernam.

I. 20-8-1574 – 27-1-1575 (12 vergaderingen)

SCHEPENEN		GEZWORENEN		RAADSHEREN	
Roelof van Eyck (76)	12	Willem de Borchgreve (32)	8	Goessen van Brecht (36)	11
Henrick van Broekhoven (44)	10	Zeger Adriaens (6)	5	*Henrick van Eyndhouts (79)*	10
Bartholomeus Loef (119)	10	Goyaert Loef (120)	5	Hieronymus Wynants (188)	10
Rutger van Berkel (18)	9	Jan van Hedel (90)	3	*Henrick Bloeyman* (23)	3
Goyaert Lombaerts (123)	9			Dirck Aertsen (8)	1
Jan vander Stegen (166)	8				
Everaert Berwouts (19)	6				
Henrick Heeren (93)	4				

II. 28-1-1575 – 14-10-1577 (143 vergaderingen)

SCHEPENEN		GEZWORENEN		RAADSHEREN	
Pauwels Wynants (189)	115	*Henrick van Broekhoven* (44)	74	Hieronymus Wynants (188)	74
Marten Moins (132)	111	Henrick Heeren (93)	65	*Willem de Borchgreve* (32)	73
Dirck van Vechel (175)	106	Goyaert Lombaerts (123)	26	Goessen van Brecht (36)	71
Jan vander Stegen (166)	99	Roelof van Eyck (76)	21	*Dirck Aertsen (8)*	47
Zeger Adriaens (6)	80	Bartholomeus Loef (119)	1	Jan van Hedel (90)	39
Goyaert Loef (120)	79	*Everaert Berwouts* (19)	0	? van Hedel	35
Walraven van Erp (72)	44			Goyaert Loef (120)	26
Henrick Bloeyman (23)	40			Zeger Adriaens (6)	15
Henrick van Eyndhouts (79)	36			Goessen van Hedel (88)	2
Rutger van Berkel (18)	20				
Nicolaes van Vladeracken (180)	2				

N.B.: door het overlijden van Rutger van Berkel en Henrick van Eyndhouts kwamen raadsheren Zeger Adriaens en Goyaert Loeff tussentijds in de schepenbank, waardoor de laatste twee dit jaar zowel onder de schepenen als de raadsheren vermeld staan.

III. 14-10-1577 – 3-10-1578 (157 vergaderingen)

SCHEPENEN		GEZWORENEN		RAADSHEREN	
Zeger Adriaens (6)	148	Dirck van Vechel (175)	105	Henrick Heeren (93)	126
Goyaert Loef (120)	130	*Marten Moins* (132)	80	*Henrick van Broekhoven* (44)	101
Hieronymus Wynants (188)	123	Pauwels Wynants (189)	80	*Goessen van Brecht* (36)	93
Jan van Hedel (90)	121	Jan vander Stegen (166)	73	*Goyaert Lombaerts* (123)	77
Jan vander Stegen (168)	114	Henrick Bloeyman (23)	14	Willem de Borchgreve (32)	31
Willem Monix (140)	113	Walraven van Erp (72)	4	Dirck Aertsen (8)	17
Jacob vander Cammen (48)	84	Nicolaes van Vladeracken (180)	1	Goessen van Hedel (88)	8
Joest van Ouden (145)	81			Bartholomeus Loef (119)	1
Arnt van Breugel (38)	70				
Marten 's Heeren (94)	5				

N.B.: Marten 's Heeren overleed tijdens dit schepenjaar en werd vervangen door Jacob van der Cammen.

IV. 3-10-1578 – 8-12-1578 (1-10-1579) (19 vergaderingen)

SCHEPENEN		GEZWORENEN		RAADSHEREN	
Hieronymus Wynants (188)	18	Goyaert Loef (120)	11	Dirck van Vechel (175)	12
Gerit van Deventer (59)	17	Arnt van Breugel (38)	11	Jan vander Stegen (166)	11
Jan Monix (137)	16	*Jacob vander Cammen* (48)	9	Willem de Borchgreve (32)	9
Goyaert Lombaerts (123)	15	Zeger Adriaens (6)	8	Henrick Heeren (93)	7
Dirck Aertsen (8)	14	Jan van Hedel (90)	8	*Henrick van Broekhoven* (44)	5
Reynier Everswyn (73)	7	Willem Monix (140)	6	Goessen van Brecht (36)	3
Willem van Lier (118)	5	Joest van Ouden (145)	6	Pauwels Wynants (189)	3
Jan vander Stegen (168)	5			Goessen van Hedel (88)	1
Jan Heym (99)	3			*Henrick Bloeyman* (23)	0

V. 26-11-1579 – 29-9-1580 (118 vergaderingen)

SCHEPENEN		GEZWORENEN		RAADSHEREN	
Dirck van Vechel (175)	109	*Jan vander Stegen* (168)	79	Goyaert Loef (120)	95
Henrick Bloeyman (23)	100	Hieronymus Wynants (188)	49	Zeger Adriaens (6)	66
Goyaert van Vlierden (181)	85			*Willem de Borchgreve* (32)	64
Goyaert Lombaerts (123)	84			*Marten Moins* (132)	64
Pauwels Wynants (189)	66			Goessen van Brecht (36)	56
Arnt van Brecht (34)	61			*Arnt van Breugel* (38)	56
Jacob Craen (55)	59			Jacob vander Cammen (48)	56
Jan Heym (99)	47			Henrick Heeren (93)	55
				Henrick van Broekhoven (44)	42
				Jan van Hedel (90)	37
				? van Hedel	23
				Jan vander Stegen (166)	19
				Goessen van Hedel (88)	9
				Henrick van Staeckenbroeck (164)	2

bijlage 3

BESTUURLIJKE ELITE 1500–1580

Deel III van deze studie is grotendeels gebaseerd op de gegevens uit deze bijlage. Hierin zijn alle schepenen, rentmeesters, pensionarissen en secretarissen opgenomen, die gedurende de periode Bamis 1500 – Bamis 1580 actief zijn geweest. Personen die vóór 1500 eenmaal of vaker als schepen hebben gediend, zijn ook na 1500–1501 als raadslieden deel blijven uitmaken van de stedelijke regering. Deze personen zijn echter, voor zover ze niet ook na 1500 nog minstens éénmaal schepen zijn geweest, buiten beschouwing gelaten. Ook voor rentmeesters, pensionarissen en secretarissen zijn de temporele afbakeningen van 1 oktober 1500 tot 1 oktober 1580 in acht genomen[1].

Voor dit onderzoek is uitgegaan van verschillende belangrijke bronnen. In haar studie over de Bossche bestuursorganisatie heeft B.C.M. Jacobs lijsten gepubliceerd van de schepenen tot 1629 en van de rentmeesters van 1499 tot 1629[2]. Voor de schepenen heeft zij zich voornamelijk gebaseerd op de zogenaamde *Nomina Scabinorum*, in de zestiende eeuw vervaardigde schepenlijsten[3]. Daarnaast opende ieder van de stadssecretarissen zijn schepenprotocol elk nieuw schepenjaar met een opsomming van de namen van de schepenen van dat jaar. Vergelijking van deze lijsten met die in de *Nomina Scabinorum* levert naast een structureel verschil tussen beide lijsten in de volgorde van de namen enkele aanvullingen op. De belangrijkste wijzigingen en toevoegingen volgen hierna. De lijst van

---

1 Dit betekent bijvoorbeeld dat mr. Arnt van Weylhuysen, die vanaf 1451 tot aan zijn dood in 1500 secretaris van de stad was geweest, niet in de onderzoeksgroep is opgenomen, omdat hij al op 6 februari was overleden. Zie: GAH OA A574a, 1499; PvO, 290.

2 JACOBS, *Justitie en politie,* Bijlage 4, 241-279; Bijlage 5, 280-283.

3 GAH OA A574a, b, d. De oudst bewaarde versie van de *Nomina Scabinorum* is A574d. Tot 1532 zijn de namen van de schepenen geschreven in de hand van secretaris Peter van Os (S13), daarna is het register voortgezet door andere handen. De andere versies zijn waarschijnlijk van dit exemplaar afgeschreven en vertonen voor de periode 1500–1580 geen verschillen. Van Os was vanaf 1483 werkzaam in de stedelijke secretarie, eerst als klerk en vanaf 1497 als secretaris. Het ligt voor de hand dat hij bij het samenstellen van de *Nomina Scabinorum* gebruik heeft gemaakt van de schepenprotocollen, zoals ook JACOBS, *Justitie en politie*, 241 suggereert. Toch blijkt bij controle dat de *Nomina Scabinorum* ook voor de periode vóór 1483 in sommige gevallen méér gegevens bevatten dan de naamlijsten in de schepenprotocollen. Voor het schepenjaar 1455–1456 geven de schepenprotocollen de namen van zeven schepenen (GAH RA 1226 1r, 167r, 202r, 401r); de *Nomina* geven echter de naam van een achtste schepen, Jan Arnts van Erp, vervanger van de in de loop van dat jaar overleden Goyaert van Dommelen. Ook voor 1457 en 1470 doen zich soortgelijke gevallen voor. Het lijkt derhalve aannemelijk dat Van Os andere, ons onbekende bronnen ter beschikking heeft gehad bij de samenstelling van zijn schepenlijst; mogelijk was hij niet zelf de samensteller, maar heeft hij een oudere, ons onbekende lijst afgeschreven en deze vervolgens jaarlijks aangevuld

rentmeesters bij Jacobs vertoont enige lacunes, omdat zij zich bij de samenstelling ervan heeft laten leiden door de uitgave van uittreksels uit de stadsrekeningen, die Van Zuijlen in de negentiende eeuw heeft gepubliceerd[4]. Controle in de stadsrekeningen[5] heeft inmiddels uitgewezen dat Van Zuijlen zeer onnauwkeurig te werk is gegaan bij de opsomming van de rentmeesters. In de periode 1499–1546 was het financiële beheer van de stad in handen van colleges van *goede mannen* of *gecommitteerden*. Terecht heeft Jacobs hun namen in haar lijst opgenomen. Voorafgaand aan de instelling van dat college in 1499 waren twee rentmeesters voor de stedelijke financiën verantwoordelijk. Hoewel deze rol in 1499 door de goede mannen is overgenomen, zijn na 1499 toch steeds of althans nog enkele decennia lang twee rentmeesters-in-naam benoemd. Ook deze personen zijn hier meegerekend. Daar zij geen enkele reële bevoegdheid bezaten, hebben zij nauwelijks sporen nagelaten in de bronnen. In de *Nomina Scabinorum* en in de kroniek van Peter van Os worden hun namen evenwel vermeld, zij het niet voor elk jaar. De namen van pensionarissen en secretarissen tenslotte zijn grotendeels ontleend aan de stadsrekeningen en de schepenprotocollen.

Op basis van onderzoek in zeer diverse bronnen konden de personen achter al deze namen worden geïdentificeerd en kon van het grootste deel van deze personen een aantal belangrijke gegevens worden verzameld. De resultaten van dit onderzoek worden in het navolgende gepresenteerd.

Allereerst geven we hier de verbeteringen en toevoegingen aan de schepen- en rentmeesterlijst van Jacobs weer voor de periode 1490–1580.

(1) schepenen

Patroniemen die Jacobs niet heeft vermeld, of die in andere bronnen zijn gevonden, zijn bij deze toevoegingen niet opgenomen, maar men kan ze onder de betreffende persoon in deze bijlage vinden. Tussentijdse personeelswisselingen, veelal tengevolge van het overlijden van een schepen, worden door Jacobs onderaan de lijst met schepenen weergegeven, terwijl deze namen in de bronnen gewoonlijk na de vervangen persoon staan genoteerd. Tenslotte zijn niet steeds de juiste schepenen als gecontinueerd aangegeven; vergelijking met de lijst van het vorige jaar geeft hier echter uitsluitsel.

		+	voeg toe:
		>	wijzig in:
	Jacobs		**wijzigingen / toevoegingen**
1490	Arnoud Heym	>	Arnoud Keymp
	Jordaan van Achel	>	Jan van Achel
1494	Lucas van Erp	+	i.p.v. Jan Back, die tot burgemeester was benoemd.
1497		+	Gysbert Goyaerts van Gestel i.p.v. Anton Hinckaert, die stadhouder van de laagschout was geworden.
1503	Jan van Boert	>	Jordaen van Boert

4 JACOBS, *Justitie en politie*, 283; VAN ZUIJLEN, *Inventaris*.
5 GAH OA B7-B97.

1515	Jan van Erp	+	anders Berse
1516	Jan van Boert	>	Jordaen van Boert
1519	Jan van Erp	+	alias de Berse
1530	Anton van Vladeracken z.v. Jan	>	Anton van Achel Gerard van Vladeracken Jans
1535		+	Dirck Jans van Os i.p.v. Hendrik Dachverlies †
1552	Adriaan van Eyndhouts	+	†
1561	Gerard van Vladeracken z.v. Jan	+	ridder
1562	Walraven van Erp z.v. Walraven	+	ridder (betreft de vader)
1565	Gerard van Vladeracken	+	ridder

(2) rentmeesters

Hier moet opgemerkt worden dat waar Jacobs over de periode 1508–1511 spreekt, ze de schepenjaren 1508–1509, 1509–1510 en 1510–1511 bedoelt. Bij de hiernavolgende wijzigingen duidt '1505' op het schepenjaar 1505–1506.

Jacobs			wijzigingen / toevoegingen	
1499–1505		>	1499–1503	
		+	1504–1505:	Gerit Moens Roelof Noppen Henrick van Deventer Dirck van Hedel Wouter Bolcx Henrick Dircx Pelgrom
1505–1508		>	1505	
		+	1506–1507	1e vijf van 1505 + Mathys Lamberts
1533–1535	Jan van Wijck	>	Jan vande Wyel	
1538–1541		>	1538	
		+	1539–1540:	Gysbert Herinck Dirck van Wyck Wouter van Lyth Cristoffel Kemp
1541–1544		>	1541	
1544–1545		>	1543–1544	

LEGENDA

Nummering:

zonder letter	schepen
R	rentmeester
P	pensionaris
S	secretaris

[1] bestuurlijke functies en reizen in dienst van de stad.
[2] financieel-economische positie in zettingslijsten; beroep.

N.B.: alleen de financieel-economische positie van de bestuurders die in de periodes 1500–1514, 1548–1557 en 1569–1579 actief waren (zie hoofdstuk 8); de procentgroepen uit de eerste twee periodes worden aangeduid als %A en %B; voor de derde periode, aangeduid als C, is het betaalde bedrag aangegeven (zie tabel 8.14).
[3] studie.

B.F.T.	baccalaureus formatus theologiae;
D.T.	doctor theologiae;
J.U.L.	juris utriusque licentiatus;
L.A.	licentiatus artium;
M.A.	magister artium;
M.D.	medicinae doctor;
U.I.D.	utriusque iuris doctor.

[4] lidmaatschap van de Lieve Vrouwe Broederschap: nummer verwijst naar bijlage 6.
[5] familie: ouders, grootouders; kinderen voorzover die relaties met de bestuurlijke elite hadden; familierelaties met andere leden van de bestuurlijke elite:

O:	ouders;
zv	zoon van;
dv	dochter van;
x	gehuwd met;
k:	kinderen: alleen indien deze relaties met anderen uit de bestuurlijke elite zijn aangegaan.

[6] bijzonderheden.
Naar literatuur die reeds in de tekst is aangehaald, wordt op de gebruikelijke wijze in verkorte vorm verwezen; literatuur die slechts in deze bijlage wordt aangehaald, wordt bij eerste vermelding volledig vermeld, bij verdere vermeldingen wordt naar de plaats van eerste vermelding verwezen.

AFKORTINGEN en CONVENTIES

BL	Brabantse Leeuw;
imm.	immatriculatie;
NL	De Nederlandsche Leeuw;
NS	nomina scabinorum;
PB	pensioenboek;
SP	schepenprotocol;
SR	stadsrekeningen;
Tax.	Taxandria;
<nr.>	verwijst naar andere nummers in bijlage 3.
°	geboortedatum of -jaar
†	datum of jaar van overlijden

S1 ADRIAEN VAN ACHELEN ° 1509 † 16-2-1554

[1] SECRETARIS 14-5-1545 – †; reis 1545 46 47 48 49 50. [2] %B 10. [3] mr. [5] O: Gerit van Achelen x Judoca Gerits Kuyst; x Arnolda de Wolf dv <185>, die hertrouwde met <S9>. [6] Adriaen begon zijn carrière als klerk van de griffie. Schout Jan van Brecht spande op een niet nader te bepalen moment een proces tegen hem aan, omdat hij slechts 16 tot 23 regels per bladzijde schreef, terwijl hij volgens de ordonnantie *25 regels en 16 sillaben in elcken regule* diende te schrijven. De uitkomst van dit proces is onbekend. Zijn ooms Jan, Ygram en Willem <3> zijn schepen geweest.

W.J.F. JUTEN, 'Van Achelen', Tax. 20 (1913) 193-206, aldaar 196; SY2 326; SY3 248; SR 1535–1553; GAH OA A594; NS 1545, 1553; SP 1923 174v; ARAB AA 1426; Universiteit Leuven, Cartularium 's-Hertogenbosch, 232r.

1 ANTON VAN ACHELEN ° † 7-1534*

[1] SCHEPEN 1524 30. [5] O: <3>; x Aleyt Vogels (dv Dirck x Aleyt Bolcx); k:<4>; Hillegonda x <152>. [6] Hij werd in 1518–1519 gewoon lid van de Lieve Vrouwe Broederschap.

* Juten noemt als overlijdensdatum 27-7, Vorsterman 24-7.

JUTEN, (zie <S1>), 199, 204; SY2 5, 120; SY3 572; A.A. VORSTERMAN VAN OYEN, 'Geslacht van Achelen', NL 2 (1884) 11-13, aldaar 12; NBS nr. 58; AILB rekening 1518–1519.

2 HENRICK VAN ACHELEN ° ± 1498 † 1574–1575 te Mechelen

[1] SCHEPEN 1527. [3] imm. Leuven 8-2-1515; imm. Montpellier 2-10-1519; mr., M.D. [5] O: <3>; x Maria l'Apostole (dv Pierre x Maria de la Garde). [6] Op het moment van zijn benoeming tot schepen in 1527 verbleef hij in Antwerpen. In 1530 kwam hij als arts in dienst van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk. Van 1558 tot aan zijn dood was hij stadsdokter in Mechelen. De grootvader van moederszijde van zijn vrouw, Lopez de la Garde, was arts van Maximiliaan van Oostenrijk geweest.

JUTEN, (zie <S1>), 198; SY2 120; W.H.G. VAN AGGELEN, *Animum Rege. Een kroniek van de familie van Aggelen* (Den Haag 1983) 80; A.J. VAN AGGELEN e.a., *Animum Rege II* (Nuland 1990) 64, 73, 79, 83, 103 [de wijzigingen in de stamboom in dit tweede deel m.b.t. Henrick van Achelen zijn onjuist]; MUL III 503; GOURON ed., *La matricule ... Montpellier*, nr. 648; KERCKHOFFS-DE HEY, *De Grote Raad en zijn functionarissen*, 10; SR 1527 1552 1574; PB 125v, 241v; SP 1285 277rv (i.v.m. emancipatie); SP 1358 60v (hij machtigt zijn broer Wouter middels een schepenbrief van Mechelen).

3 WILLEM VAN ACHELEN ° † 11-4-1527

[1] SCHEPEN 1497 1508 22 (23-12-1522 beëdigd ipv de overleden Jan van Gunterslaer <83>); reis 1517 19. [2] %A 1. [4] 002. [5] O: Gerit van Achelen x Elisabeth Henricx van Uden; x Jacoba van der Rullen (dv Wouter x Hillegont van Rode); k: <1> <2> <5> <R1>, Agnes x <171>. [6] Bij zijn benoeming in 1497 bevond hij zich in Antwerpen. In 1519 trof een stedelijke bode hem in Mechelen. In 1506–1507 was hij een van de lootmeesters van de stedelijke loterij. Hij is begraven in de Sint-Jan.

JUTEN, (zie <S1>), 197; VORSTERMAN VAN OYEN, (zie <1>), 11; SY2 120, 203; SY3 443; A. DE ROEVER, 'Een tak van het Brabantsche geslacht de Roovere', *Noordbrabantsche almanak* (1893) 785-806, aldaar 787; SR 1497 1519; AILB rekening 1509–1510.

4 WILLEM VAN ACHELEN ° 1532–1533 † 25-1-1616

[1] SCHEPEN 1560. [3] imm. Leuven 31-7-1547; mr. [4] 003. [5] O: <1>. [6] schout van Maasland ..1564–1580..; jonker.

JUTEN, (zie <S1>), 205; SY2 120; SY3 68; MUL IV 347; J. CUNEN, *Geschiedenis van Oss* (Oss 1932) 115; SR 1580; ARAB Raad van Brabant 649 30r; SP 1385 462r-463r; SP 1391 349v; SP 1404 132r.

5 WOUTER VAN ACHELEN ° ± 1509 † tussen 1579–1586

[1] SCHEPEN 1538 42 49 55 58 (ipv de overleden Jan van Brecht <37>) 62 63; reis 1542. [2] %B 4. [3] imm. Leipzig 1524; mr. [5] O: <3>; x (1) Elisabeth Aertsen (dv Dirck x Aleyt vande Kerckhof); x (2) Anna Henrick Beyens; k: Aleyt x <6>.

JUTEN, (zie <S1>), 198-199; SY1 267; SY2 5, 120; VORSTERMAN VAN OYEN, (zie <1>), 11; SMITS, *De grafzerken* 206; VAN AGGELEN II, (zie <2>), 101-102; ERLER, *Martikel Leipzig* I 590.

R1 YGRAM VAN ACHELEN ° † 20-9-1550

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1525; GASTHUISMEESTER 14-5-1546 – †. [2] snijder. [5] O: <3>; x Margaretha Pelgrom dv <148>. [6] Hij was in 1533 deken van de schutterij van de Oude Voetboog. Niet te verwarren met zijn oom Ygram van Achelen, schepen in 1494.

JUTEN, (zie <S1>), 198; SY2 120; SY3 443; F. BEELAERTS VAN BLOKLAND, 'Nog eens de Bossche familie Pelgrom', Tax. 13 (1906) 102-112, aldaar 107; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 38 (1989) 115; SR 1533.

6 ZEGER ADRIAENS ° ± 1526 † 19-5-1596

[1] SCHEPEN 1558 61 64 65 69 75 (ipv de overleden Rutger van Berkel <18>) 77 80 85 (ipv Henrick van Broekhoven <44> die oorspronkelijk benoemd was) 86 89 92; KERKMEESTER 1584–1586; reis 1565. [2] C 25 £. [3] imm. Orléans 1546 en 1549; mr., J.U.L. [4] 004. [5] O: Adriaen Zeger Jan Elias van Cuyck x Heilwich Jan Eyckmans; x (1) Heilwich (ook: Hadewich) vander Stegen dv <165>, weduwe van <143>; x (2) Aleyt van Achelen dv <5>; k: Adriaen, schepen 1598..; Zeger, schepen 1610.. [6] Tussen 1575 en 1580 wordt hij als weesmeester vermeld.

SY2 9, 194, 252, 279, 465; SY3 159, 161; SMITS, *De grafzerken*, 151; B.W. VAN SCHIJNDEL, 'Oude Brabantse families 7: Houtappel', BL 16 (1967) 33-38, aldaar 35; B.W. VAN SCHIJNDEL, 'De Brabantse familie Houtappel', *Gens Nostra* 8 (1953) 192-195, aldaar 193; B.W. VAN SCHIJNDEL, 'Oude Drunense geslachten', *Met gansen trou* 17 (1967) 106-116, aldaar 116; PLO nr. 1222; DLO 95; GLEBBEEK, *Kerkfabriek*, 193; SR 1575; PB 263v; GAH OA A6 5-6-1584; SP 1413 297v; SP 1415 401v; SP 1417 95v.

R2 HENRICK VAN AERLE ° † 1516–1517

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1515. [2] %A 6. [5] O: Henrick van Aerle x Udelda Daniels Croock.

SP 1256 307v; 1272 359rv; 1275 124r.

R3 ARNT AERTSEN ° † voor 1539

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1511. [5] O: Dirck Aertsen van Driel x Elisabeth Engberts vanden Hezeacker; x Johanna de Wolf dv <185>, die na zijn overlijden hertrouwt met Daniel Daniels van Vlierden, gasthuismeester 1532–1546; k: <7>.

B.v.B., 'Het Bossche geslacht Aertssen', Tax. 43 (1936) 207-211, aldaar 208-209; C.P.J. VAN VLIERDEN, 'Het Brabantsche en het Geldersche geslacht van Vlierden', NL 22 (1904) 54-72, 81-93, aldaar 62; SY1 227.

7 DIRCK AERTSEN ° † 9-3-1568

[1] SCHEPEN 1555. [2] %B 5. [4] 007. [5] O: <R3>; x Henrica vande Stadeacker (dv Joseph Henricx x Ida Mathys Brugmans); k: geen.

B.v.B., (zie <R3>) 209; SY1 361, 228; SY3 401; AllB rekening 1567.

8 DIRCK AERTSEN ° 1529–1530 † ?*

[1] SCHEPEN 1564 78; reis 1578. [2] koopman. [4] 009. [5] O: Dirck Dirck Aertsen (broer van <R3>) x Aleyt Lamberts vande Kerckhof; x (1) Judith van Elmpt dv <R18>; x (2) Raesken Hack (dv Gerit Hack van Alem x Catharina Raassen dv <158>). [6] In 1569 was hij woonachtig in Gewanden. Hij is de beruchte president-schepen uit het jaar 1578 (zie daarover Pirenne); na 1579 verbleef hij in Holland (zie Van Gurp).

* In de Obitus Fratrum van de Lieve Vrouwe Broederschap staat vermeld dat hij in maart 1597 is overleden; Van Gurp toont aan dat hij zeker in 1599 nog in leven was en waarschijnlijk rond 1604 is overleden.

B.v.B., (zie <R3>) 210; SY1 238; SY2 5, 26; PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*; VAN GURP, *Dirck Dircks Aerts*; SR 1568.

9 JAN BACK ° † 10-2-1509

[1] SCHEPEN 1475 (10-7-1476 beëdigd ipv de overleden Peter Steenwech) 82 86 90 94 (wordt burgemeester, als schepen vervangen door Lucas van Erp <69>) 98 1502 07; BURGEMEESTER 1494; reis 1502 03 04 06 07. [2] %A 1. [4] 012. [5] O: Berthout Back x Maria Wolfardi de Rover; x Adriana van Wylich / Wylick; k: <10>. [6] Hij was ridder en heer van Asten. Hij bezat een landgoed in Oisterwijk. Met zijn vrouw ligt hij begraven in de kapel van de Lieve Vrouwe Broederschap in de Sint-Jan.

SY3 184; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Iets over de familie Bacx van Tilburg', Tax. 30 (1923) 171-180, aldaar 179; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De heerlijkheid Asten', Tax. 22 (1915) 65-73, aldaar 70; BOEREE, *De kroniek van het geslacht Backx*, 497, 502-503; P. GERLACH, 'Jeronimus van Aken alias Bosch en de Onze Lieve Vrouwe-Broederschap' in: *Jheronimus Bosch Bijdragen* ('s-Hertogenbosch 1967) 48-60, aldaar 54, 56; G. NOUWENS, 'Durendael', *Het Brabantse Kasteel* 9 (1986) 33-78, aldaar 37; SR 1502; ARAB RK 636 316r.

10 OTTO BACK ° † 15-9-1509

[1] SCHEPEN 1505. [2] %A 19. [5] O: <9>; stierf ongehuwd, had wel een natuurlijke zoon. [6] Hij was jonker en heer van Asten.

SY3 185; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De heerlijkheid Asten' (zie <9>), 70; VAN SASSE VAN YSSELT, 'Iets over' (zie <9>), 179; BOEREE, *De kroniek van het geslacht Backx*, 497, 503.

11 FRANS VAN BALEN ° 1506–1508 † 4-12-1571

[1] SCHEPEN 1538 39 42 43 46 47 50 53 54 57 58 (7-1-1559 beëdigd ipv de overleden Ghysbert Pels <151>) 61 62 65 66; reis 1542 43 46 48 52 53 55 63 65. [2] %B 5. [3] imm. Keulen 22-3-1525; imm. Leuven 16-1-1530; imm. Orléans 31-1-1530; mr., licentiaat in de rechten. [4] 015. [5] O: <13>; x Anna Geck dv <80>.

SY2 90, 263, 463; MELSSEN, 'Gerard Michiels', 148; PB 240r, 335v.

12 PETER VAN BALEN ° † 19-8-1540

[1] SCHEPEN 1533; RENTMEESTER DOMEINEN EN BEDEN KWARTIER 'S-HERTOGENBOSCH 1497–1530; reis 1533. [4] 017. [5] O: Jan Willekens van Balen; x Aleyt Wouters van Acht. [6] Op 1-2-1506 wordt Peter van Balen ingeschreven als poorter van 's-Hertogenbosch.

SY2 69, 89; ARAB RK 15773-15774; GAH OAA 8085; SP 1276 1r; SP 1325 45r.

13 ANTON BELAERTS ° 1476–1479 te Oirschot † 1540–1541

[1] SCHEPEN 1527 28. [2] volgens Beelaerts van Blokland heeft hij korte tijd in Leuven gestudeerd. [5] O: Rutger Belaerts x Aleyt vander Vleuten; x (1) Elisabeth dv Marcelis Henricx van Orthen; x (2) Johanna Aertsen (dv Dirck Aertsen van Driel x Elisabeth vanden Hezeacker); k. ex (2): Anna x <R4>; Huberta x <S15>. [6] Op 7-1-1508 is hij ingeschreven als poorter van 's-Hertogenbosch.

A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De Oirschotse tak der familie Beelaerts', Tax. 9 (1902) 58-62, aldaar 59, 61; A.M. FRENKEN, *Genealogieën van eenige voorname, aan elkaar verwante Meierijsche geslachten* ('s-Hertogenbosch etc. 1918) 13-14; F. BEELAERTS VAN BLOKLAND, *Het geslacht Beelaerts* (Den Haag 1955) 37-40; B.v.B., (zie <R3>), 208-209; SY2 120, 169; GAH OAA 8085; SR 1543, 1544; AILB rekening 1540.

R4 DIRCK VANDEN BERGE ° ± 1515 (te Weert ?) † 4-9-1584

[1] GOEDE MAN 1545 46. [4] 032. [5] O: mr. Gerit vanden Berge (mogelijk dezelfde als Gerardus de Monte de Endovia, die 28-2-1507 in Leuven werd geïmmatriculeerd); x (1) Anna Belaerts dv <13>; x (2) Weyndelmoet van Ouden dv <R54>, weduwe van Jan Robert Heymans; k: ex (1) Gerit vanden Berge, schepen 1584..; ex (2) Anna x Willem Oliviers van Berchuysen, schepen 1596.. [6] Hij wordt, afkomstig uit Weert, in *1542–1543* poorter van de stad. In *1545–1546* en *1546–1547* fungeert hij als deken van de jonge schuts. Hoewel genomineerd voor dat ambt, is hij nooit schepen geworden, waarschijnlijk omdat hij geen geboren Brabander was. Mogelijk verwant met Goyaert vanden Berge, in het midden van de zestiende eeuw deken van het kapittel van Eindhoven.

VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <13>), 62; SY1 287, 367-368; SY2 74; SY3 401-402; FRENKEN, (zie <13>), 15; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <13>), 43; MUL III 327; PB 409r, 433v-434r, 446r; SR 1542, 1545, 1546; ARAB AA 809/30; SP 1353 49r.

14 ALBERT VAN BERKEL ° ± 1476 † *16-5-1558*

[1] SCHEPEN 1512 32. [2] %A 26. [5] O: Hugo van Berkel x Ida Willem Suermont; x Elisabeth Henrick Hoernkens. [6] Hij was gewoon lid van de Lieve Vrouwe Broederschap. Waarschijnlijk was hij gewoonlijk woonachtig in of nabij Veghel. Hij is begraven in de kerk van Veghel.

SY3 27, 54, 273; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De Noordbrabantsche tak der familie Suermondt', Tax. 21 (1914) 35-40, aldaar 35-36; PB 227r, 395r; SR 1543 1552; AILB rekening 1558; SP 1249 356r.

15 GERIT VAN BERKEL ° † tussen 1531–1538

[1] SCHEPEN 1502 19 24; reis 1512. [2] %A 30. [5] O: Gerit van Berkel (schepen 1452, 1482) x Agneta Arnt Dicbier; x Mechtelt Berwout (dv Rutger Goyaerts x Elsbena/Elisabeth Dicbier); k: <18>; Heilwich x <76>. [6] Toen hij in 1502 tot schepen werd verkozen, bevond hij zich op zijn landgoed te Asten.

SY1 296; SY3 49; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De kasteelen Coudenhove en het hof', Tax. 5 (1898) 15-19, 40-47, aldaar 16; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Een Bossche schepenakte betreffende de families van Berckel en Van Coudenhove', Tax. 42 (1935) 148-151, aldaar 148; PB 130v-131r, 165v, 171v, 190r, 204r, 222v, 260v, 273r, 297v, 379r; SR 1502; SP 1265 75v; 1267 42v; 1302 86v.

16 GERIT VAN BERKEL ° 1496–1499 † 13-6-1546

[1] SCHEPEN 1532 33 36 43. [5] O: Jan van Berkel x Elisabeth de Quade van Ravesteyn; x (1) Maria Goyart Sterck, weduwe van Jan van Gameren; x (2) Judith van Vechel dv <R63>, later hertrouwd met <61>. [6] Hij is begraven in de Sint-Jacob te 's-Hertogenbosch.

SY2 218, 257; H.J. ALLARD, 'De familie van den heiligen Leonardus van Vechel en verwante geslachten', Tax. 1 (1894) 174-179, 181-186, aldaar 181; PB 394r, 402r; SP 1332 293v-294r; 1389 351v.

17 JAN VAN BERKEL ° † 15-9-1522

[1] SCHEPEN 1500 09 13 17 21; GASTHUISMEESTER ....– †; reis 1500 07 09 11 12 13 15 16 17 19 20. [2] %A 5. [4] 035. [5] O: Gerit van Berkel; x Aleyt Arnts vande Hove.

A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Genealogie der adellijke familie van Eyck', *Bijdragen van het Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noordbrabant* (1918) 8; H. VAN ROOY, 'Bossche testamenten uit de 16e

eeuw', Tax. 35 (1928) 294-302 (testament van Aleyt); NS 1521; SP 1270 27v; 1306 186r.

18 RUTGER VAN BERKEL ° 1499–1502 † 19-12-1575

[1] SCHEPEN 1534 43 47 61 71 75; reis 1543 44. [4] 039. [5] O: <15>; x Livinia van Coudenhove (dv heer Jan, ridder en heer van Gentbrugge etc. x Anthonia Adornes); kinderloos. [6] Rutger werd in 1557 pandheer van Nuenen, Nederwetten, Gerwen, Tongelre. Toen hij in 1561 tot schepen werd gekozen, was hij in Nuenen woonachtig. Zijn uitvaart vond plaats op 7-2-1576; hij is begraven in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch.

SY3 49, 53; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 8; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De heerlijkheid Tongelre', Tax. 17 (1910) 133-135, aldaar 134; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De kasteelen' (zie <15>), 15-16; VAN SASSE VAN YSSELT, 'Een Bossche schepenakte' (zie <15>), 148; Ch.C.V. VERREYT en W.J.F. JUTEN, 'Noordbrabantsche schepenzegels', Tax. 3 (1896) 279-287, aldaar 279; SMITS, *De grafschriften* 14; J. COENEN m.m.v. E. ALISIC, *Vijf eeuwen kerkdorp Nuenen. Een terugblik op Nuenen omstreeks 1496* (Nuenen 1996) 53-55; GAH OA a3 (lijfrente 13-1-1540); GAH OA A3 45r; GAH OA Charters en privilegebrieven 809.

19 EVERAERT BERWOUTS ° ± 1530 † 10-6-1588

[1] SCHEPEN 1566 69 71 (79: niet verschenen, niet beëdigd) 81 82 85; reis 1567 68 69 70 71 72 73 74 75 76; WEESMEESTER 1584 [4] 041. [5] O: Willem Roelofs Berwouts x Johanna Jans van Vlierden; x (1) Catharina van Os dv <144>, weduwe van Jacob de Cock en van <25>; x (2) Francoise Wyts; geen kinderen. [6] jonker. Hij wordt pas in het schepenjaar 1573 poorter van 's-Hertogenbosch. Hoewel in 1579 tot schepen benoemd, weigerde hij deze functie te aanvaarden. In 1581 werd hij wel weer schepen.

SY3 231; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De kasteelen van Blaarthem', Tax. 21 (1914) 121-144, aldaar 124; J.Th.M. MELSSEN, 'De visrechten op de Dommel bij Eindhoven' in: J. SPOORENBERG en H.A.M. DE WIT ed., *Eindhoven door de eeuwen* (Eindhoven 1982) 47-72, aldaar 63; SCHUTTELAARS, '"Alsoo nu bamisse aenstaende is..."' 41-43; B.W. VAN SCHIJNDEL, 'Oude Brabantse families 4: van Oss', BL 7 (1958) 184-192, aldaar 187; SR 1573; SP 1411 116v-117v; 1854 120r-123r.

20 JAN DE BEVER ° † 1532

[1] SCHEPEN 1508 24 27; reis 1527 28 29; reis 1507. [2] %A 7. [4] 043. [5] O: Roelof Roelofs de Bever (schepen 1457..1491) x Catharina Jan Monix; x Hillegonda van Veen (dv Robert, schepen te Heusden x Elisabeth Spierinck van Aalburg); k: <21>.

SY2 67, 498; SASSE VAN YSSELT, (zie <13>), 62; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De familie van Grevenbroeck en de heerlijkheden Loon op Zand, Mierlo en Helvoirt', Tax. 8 (1901) 3-7, 33-41, 66-75, 101-112, 153-175, aldaar 74; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Grafzerken en wapenborden in de hervormde kerk te Berlicum', Tax. 20 (1913) 123-132, aldaar 127; F. BEELAERTS VAN BLOKLAND, 'Extract uyt de genealogie van de familie Van Veen, gesproten uyt den huyse van Heusden', Tax. 7 (1900) 196-204, aldaar 199, 201; PB 151r, 240v.

21 ROELOF DE BEVER ° ± 1513 † na 20-10-1573

[1] SCHEPEN 1550 53 58 61 65 (9-5-1566 beëdigd ipv de overleden Gerit van Vladeracken <177>). [2] %B 1. [5] O: <20>; x (1) Anna vanden Schoyte (dv Jan, schepen van Antwerpen, x Elisabeth/Isabella van Mechelen); x (2) Emerentia dv jonker Anthonis van Dilbeke, heer van Attenhoven; k: ex (1) Isabella x <137>. [6] Wellicht is hij dezelfde als de Roelof de Bever, die vóór 1541 hofmeester van de bisschop van Luik is geweest. Hij was veelal woonachtig in Berlicum.

SY1 81; SY2 498; VAN SASSE VAN YSSELT, 'Grafzerken' (zie <20>), 127-128; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De Bossche familie Monicx', Tax. 34 (1927) 43-47, aldaar 47; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <20>), 201; SP 1396 147r-149r; SP 1398 10r.

22 ARNT BEYS ° ± 1461 † 1536–1540

[1] SCHEPEN 1499 1525; GASTHUISMEESTER 1526–1528; reis 1507 12 25. [2] %A 6. [5] O: Arnt Arnts Beys x Herberta Peters Oets, weduwe van Gielis vander Poorten; x (1) Elisabeth N., weduwe van Alaert Spycker; x (2) Dircxken Gielis vander Poorten. [6] In 1519–1520 was hij deken van de Sint-Annabroederschap in de Sint-Annakapel aan de Hinthamerstraat. In 1529 zegde hij het lidmaatschap van het korenkopersambacht op. De bewering van Boeren dat hij een zoon van Jeruzalemvaarder Lodewyck Beys zou zijn, is onjuist.

SY1 286; P.C. BOEREN, 'Lodewijk Beys. Een 's-Hertogenbosch Jeruzalemvaarder', *Edele Brabant*, 30-6-1950; PB 26v, 93v, 95v; AILB rekening 1535; SP 1272 63r; 1287 83v; 1290 116r; 1291 187r; 1293 159r; 1297 179v; 1311 16r.

23 HENRICK BLOEYMAN(S) ° 11-10-1519 † 13-4-1584

[1] SCHEPEN 1546 47 50 51 54 55 58 59 62 63 66 75 79 83; reis 1548 49 50 54 55 58 59 60 61 63 64 67 73 74 75 76 77 78 79. [2] %B 6; C 100 £. [3] imm. Leuven 8-1535; imm. Orléans 1542; mr., licentiaat in de rechten. [4] 049. [5] O: Henrick Jans Bloeyman x Catharina Marten Gerits Olyslegers alias Ceelen; x Elisabeth Lombaerts van Enckevoirt dv <S11>; k: Jan Bloeyman, schepen 1592. [6] Hij kocht in 1559 de pandheerlijkheid Helvoirt en verwierf een jaar later het kasteel Zwijnsbergen aldaar. Zijn handelwijze ten tijde van de Beeldenstorm leidde ertoe dat hij eind 1567 op bevel van Alva werd gearresteerd. Uiteindelijk werd hij vrijgelaten. Pas na het vertrek van Alva keerde hij terug in de Bossche schepenbank. Op 21-4-1584 is hij begraven in de Sint-Jan.

SY1 210, 249; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De Bossche tak der familie Wynants van Resant', Tax. 9 (1902) 294-296, aldaar 294; VAN SASSE VAN YSSELT, 'Grevenbroeck' (zie <20>), 154; Ch.C.V. VERREYT en W.J.F. JUTEN, 'Noordbrabantsche zegels', Tax. 4 (1897) 181-190, aldaar 181-186; B.W. VAN SCHIJNDEL, 'Het Brabantse geslacht Lombaerts', BL 1 (1952) 21-27, 41-49, aldaar 41; F.W. SMULDERS, 'Het kasteel 'Zwijnsbergen' te Helvoort', BL 1 (1952) 81-87, aldaar 81; MELSSEN, 'Manuaal van Henrick Bloeymans'; MELSSEN, 'Gerard Michiels', 148; W. WIJNAENDTS VAN RESANDT, 'Wynants van Resant', Tax. 11 (1904) 103-112, aldaar 106; SMITS, *De grafzerken*, 82; PB 263v, 265v, 412v.

R5 JAN VAN BOERT ° † vóór 26-6-1553

[1] GOEDE MAN 1541 42 43 44; reis 1542 43 44. [5] O: <24>; x Elisabeth (dv Jacob Emmen x Belia van Berck).

FRENKEN, (zie <13>), 53; F. BEELAERTS VAN BLOKLAND, 'Het Oirschotse geslacht Vos van Beerse', Tax. 5 (1898) 257-265, aldaar 262-263; B.W. VAN SCHIJNDEL, 'Heer en meester Jan Kievits, zijn voorouders en naaste familie', *Met gansen trou* 12 (1962) 165-169; 13 (1963) 9-20; 42-43, aldaar 13; J.P.W.A. SMIT, 'Een onbekende genealogie Van Boort', *Bossche Bijdragen* 25 (1961) 272-276, aldaar 275; PB 437v; SP 1311 432r; 1362 295r.

24 JORDAEN VAN BOERT ° ± 1453 † 1520–1521

[1] SCHEPEN 1490 98 1503 08 16; KERKMEESTER 1506–1521; reis 1507 13 15 16. [2] %A 8. [5] O: Henrick Jordaens van Boert x Sophia Goyaerts van Vechel; x Christina Henrick Jans (van Son?); k: <R5>; Elisabeth x <114>. [6] Van 1510 tot 1514 was hij regent van het zinnelooshuis.

SY2 111; SY3 338; BEELAERTS VAN BLOKLAND (zie <R5>) 261; FRENKEN, (zie <13>), 53; SMIT, (zie <R4>), 273; A. VAN DER DOES DE WILLEBOIS, *Studiebeurzen. Beurzenstichtingen voor de stad en voormalige meijerij van 's-Hertogenbosch* II ('s-Hertogenbosch 1905) 114; AILB rekening 1520; PB 132r, 244r, 268v, 316v, 320r, 389r; SP 1270 44v, 345v-346r.

25 FRANS BOGAERT ° ± 1493 † 25-11-1562

[1] SCHEPEN 1532 37 38 48 52 56 57 60; H.GEESTMEESTER 15-4-1545 – 1561; reis 1532 44 47 48 49 52 55. [2] %B 2; wollenlakenkoper. [4] 054. [5] O: <26>; x (1) Adriana dv Jan Lambert Maes van Roy; x (2) Catharina van Os dv <144>, weduwe van Jacob de Cock, na het overlijden van Frans Bogart hertrouwd met <19>. [6] Hij is in de jaren veertig van de zestiende eeuw drossaard van Geel geweest. Hij is begraven in de Broederschapskapel in de Sint-Jan.

SY2 499; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Kasteeltjes nabij de Dommel te Vught', Tax. 29 (1922) 3-10, aldaar 6; SMITS, *De grafzerken*, 233; VAN SCHIJNDEL, (zie <19>), 187; GAH Collectie Provinciaal Genootschap 266b; SP 1349 98r; 1365 95r; 1381 571v-572v.

26 LAMBERT BOGAERT ° †

[1] SCHEPEN 1501 05 09 13 17 21; RENTMEESTER 1496; LEPROZENMEESTER 1515–1524; reis 1496 1500 01 04 06 07 09 11 12 13 14 16 17 23. [2] %A 10; drapenier. [5] O: Jan Bogaert x Margaretha Gielis Jans van Helvoirt; x Margaretha dv Jan Ghysberts (vanden Hoevel) x Mechtelt Berthout Berthouts; k: <25>. [6] In 1506 was hij lootmeester; in 1508 en 1512 hoofdman van de Oude Voetboog.

PB 251v, 286v; SP 1277 88v; 1283 482r; 1291 51r; 1300 201v.

27 NICOLAES VAN BOKHOVEN ° † 15-1-1533

[1] SCHEPEN 1511 16 26. [2] %A 5. [4] 055. [5] O: Willem Nicolaes van Bokhoven x Elisabeth vande Merwede; x Margaretha de Borchgreve dv <28>; k: Cornelia x <177>; Gertruyt, die later Petronella wordt genoemd x <36>. [6] Hij was heer van de Nemerlaer onder Haaren.

SY1 296-297, 377, 434; SY3 386; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De heerlijkheid Geffen', Tax. 37 (1930) 281-296, aldaar 286; A. VAN OIRSCHOT, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant. Hun bewoners en bewogen geschiedenis* (Haaren 1981) 35.

R6 JAN BOLCX ° †

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1515. [3] imm. Leuven 6-6-1499. [5] zijn familierelaties zijn onduidelijk.

MUL III 186.

R7 WOUTER BOLCX ° † 1512–1513

[1] RENTMEESTER 1482 95; GOEDE MAN 1504. [2] %A 4. [5] O: Jan Jans Bolcx x Heilwich Wouters vander Rullen; x Elisabeth Goyaert Cuypers; k: Johanna x <65>; Heilwich x <156>.

SY1 151; SY2 433; PB 35r, 97r, 99r; SP 1253 311v; 1265 270v; 1278 224r.

28 DIRCK DE BORCHGREVE ° † 27-6-1519

[1] SCHEPEN 1471 78 84 88 92 1500 04 12; reis 1497 98 1500 04 12. [2] %A 1. [4] 059. [5] O: Dirck de Borchgreve x Margaretha Bac alias Houtappel; x Gertruyt Arnt Brant van Grobbendonck; k: <29>; Margaretha x <27>. [6] In 1485–1486 wordt hij vermeld als stadhouder van de hoogschout. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY1 296; SMITS, *De grafzerken*, 2-3; Ch.C.V. VERREYT en W.J.F. JUTEN, 'Noordbrabantsche zegels', Tax. 6 (1899) 24-32, aldaar 25; AILB rekening 1485.

29 DIRCK DE BORCHGREVE ° ± 1488 † 30-1-1536

[1] SCHEPEN 1513 17 21 24 25 28 31 32; reis 1513 17 27 28 30. [2] %A 41. [3] imm. Orléans 1509; mr. licentiaat in de rechten. [5] O: <28>; ongehuwd. [6] Hij was commissaris van de schouwentelling in het kwartier van Brussel in 1526. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY1 377; PLO nr. 493; CUVELIER, *Dénombrements*, CCL; PB 259v; SP 1284 540r; 1302 382v.

30 PETER DE BORCHGREVE ° † 15-4-1519

[1] SCHEPEN 1502 14 18 (overleden, vervangen door Goyaert van Middegael <130>); reis 1512 14 15. [2] %A 21. [5] O: Peter Rycolt de Borchgreve; x (1) Zymborch vander Dussen (dv Floris x Elisabeth Brant); x (2) Beatrix van Dommelen (dv Adolf x Heilwich Loenmans); k: <31> <32>.

SY1 433-435; SY2 71, 471; VERREYT en JUTEN, (zie <28>), 25; PB 130v, 192r, 263r, 294r; SR 1280 221v; 1293 384r; 1300 111r.

31 PETER DE BORCHGREVE ° ± 1503 † 6-9-1553

[1] SCHEPEN 1544; reis 1544. [3] imm. Leuven 28-8-1521. [5] O: <30> ex (1); x Anna van Nulant.

VERREYT en JUTEN, (zie <28>), 26; MUL III 654; PB 294r.

32 WILLEM DE BORCHGREVE ° 1512–1513 † 1-2-1589

[1] SCHEPEN 1543 46 49 52 55 58 59 62 65 69 80; reis 1543 68 69 70 76 79. [2] %B 4; C 25 £. [4] 060. [5] O: <30> ex (2); x Everarda van Nulant (dv Everaert x Adriana van Kessel); k: Jan, schepen 1581...; Everaert, schepen 1587... [6] Hij was jonker en heer van Oerle en Meerveldhoven.

SY1 434; SY2 295, 447; SY3 387; VERREYT en JUTEN, (zie <28>) 25-26; PB 192r, 263r; SP 1362, 47v; 1389, 198r.

33 WILLEM VANDEN BOSCH ° ± 1440 † 18-11-1507

[1] SCHEPEN 1469 86 90 95 99 1503 07; BURGEMEESTER 1497; reis 1496 97 1500. [2] %A 4. [3] imm. Leuven 26-5-1459; mr. [4] 062. [5] O: Jan vanden Bosch x Wilhelmina van Kessel; x Elsbena Bolcx (dv Jan x Heilwich vander Rullen); k: Aleyt x <92>.

SY2 290; SY3 33, 168; VERREYT en JUTEN, (zie <28>) 31; J.D. WAGNER, 'Het geslacht Kemp', Tax. 22 (1915) 61-64, aldaar 62; MUL II 61; SP 1277 1r; 1278 34r; 1279 15r.

R8 HENRICK VAN BOXTEL ° †

[1] GOEDE MAN 1526 27 28; reis 1526. [5] mogelijk te identificeren met de lakenkoper Henrick Jans van Boxtel, gehuwd met Mathea (dv Andries Mathys x Agnes Adriaen van Mulsel).

SP 1280 371v; 1286 335r; 1297 260r; 1305 90r.

34 ARNT VAN BRECHT ° † 9-7-1580

[1] SCHEPEN 1579; reis 1579. [2] C 12 £. [4] 067. [5] zv <37>. [6] jonker.

SY2 95.

35 GOESSEN VAN BRECHT ° † 26-11-1518

[1] SCHEPEN 1483 89 98 1502 07 11 15; BURGEMEESTER 1494; reis 1506 10 11 12 13 16 17. [2] %A 2. [5] O: Jan van Brecht x Theoderica de Lu van Montfort; x Elisabeth / Isabella van Wyfliet (dv Anthonius x Gertruyt van Ackersloot van Amerongen); k: <37>; natuurlijke dochter Johanna x <82>. [6] Hij was jonker en heer van Hagoort. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY2 94, 130; A. VAN SASSE VAN YSSELT en W.J.F. JUTEN, 'Het huis Groenendaal onder Hilvarenbeek', Tax. 17 (1910) 187-192, aldaar 190; SMITS, *De grafzerken*, 25; VAN DIJCK, 'Meester Martinus Grevius', 67.

36 GOESSEN VAN BRECHT ° 1518–1519 † 1602

[1] SCHEPEN 1544 48 51 54 57 63 83 84 90; KERKMEESTER 1581–1586; reis 44 54 55 77. [2] %B 4. [4] 068. [5] O: <37>; x Gertruyt / Petronella van Bokhoven dv <27>; k: Margaretha x Willem van Erp, schepen 1581.. [6] Hij was heer van Hagoort.

SY2 94, 221; SY3 161, 386; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Van Oss', Tax. 30 (1923) 306-310, aldaar 306; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <25>), 6; J.C.A. HEZENMANS, 'Twee levensdagen van Leonardus van Vechel', *Dietsche Warande* 10 (1874) 197-210, aldaar 208.

37 JAN VAN BRECHT ° 1487–1489 † 25-11-1558

[1] SCHEPEN 1523 26 29 58; LAAGSCHOUT 12-9-1530 – 24-6-1558; HOOGSCHOUT 18-11-1535 – 24-6-1558; reis 1523 26 27 29; reis 1530 31 42 43 47. [4] 071. [5] O: <35>; x Elisabeth van Hunenborch (dv Jan, ridder, heer van Walbach x Dirxken Stamelaert van Uden); k: <34><36>, Jacob, hoog- en laagschout 1558–1599. [6] Ridder, heer van Hagoort. Hij is in 1523–1524 poorter geworden.

SY2 94; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <36>), 306; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <35>), 188; VAN DIJCK, (zie <35>), 67; SR 1523; PB 246r; RANB, Collectie Becx, inv.nr. 34.

38 ARNT VAN BREUGEL ° 1532–1535 † 11-5-1611

[1] SCHEPEN 1577 82 83 86 90 97 1600 03; KERKMEESTER 1598–1600; reis 1576 77. [2] C 25 £. [3] imm. Leuven 27-8-1554. [5] O: mr. Jan Arnts van Breugel x Elisabeth Mathys van Tefelen; x Elisabeth dv Jan Gillis van Mechelen; k: Jan, schepen 1602..; Albert, schepen 1611.. [6] Zijn vader Jan (imm. Leuven 5-7-1522) werd in 1535–1536 poorter van 's-Hertogenbosch en was lange tijd actief als rentmeester van het kapittel van Sint-Jan. Arnt was van 1561 tot 1585 rentmeester van het Groot Begijnhof. Wellicht is hij ook te identificeren met de Arnt van Breugel, die in 1569–1570 deken van de looiers was of met Arnt Jans van Breugel die in 1576 als gezworene van het kramersambacht wordt vermeld. Hoewel hij in zijn schepenzegel hetzelfde wapen voert als <39>, is geen directe familierelatie aantoonbaar. Voor zijn portret zie afbeelding 7.

SY1 373; SY2 121, 131, 381; Ch.C.V. VERREYT en W.J.F. JUTEN, 'Noordbrabantsche zegels', Tax. 6 (1899) 99-110, aldaar 105; MUL IV 510; *In Buscoducis*, inv.nr. 177; P 1318 326r; 1382 159v; 1404 262v; SR 1569, 1576.

39 JAN VAN BREUGEL ° 1497–1498 † 1541–1542

[1] SCHEPEN 1520 37; RENTMEESTER-IN-NAAM 1518; HOOGSCHOUT 12-3-1532 – 19-3-1535. [5] O: Willem Thomas van Breugel x Luytgart Jan Hamers; x Margaretha de Cock dv <51>. [6] Tijdens zijn ambtstermijn als hoogschout verwondde hij Henrick van Doerne, heer van Deurne. Zijn weduwe bood in 1545–1546 onderdak aan Joest Sasbout, kanselier van Gelderland.

SY2 131, 383; PB 186r, 189r, 212r, 283v, 342bis-v; SR 1541; 1545; SP 1269 308r; 1320 43r; 1321 294r; 1338 78r; ARAB RK 12997, Kerstmis 1533 – Sint-Jan 1534.

S2 JAN BROCK ° ± 1502 † 28 of 29-12-1559

[1] SECRETARIS 6-4-1541 – †; reis 1540. [2] %B 5. [3] mr. [4] 078. [5] O: Henrick Martens Brock x Agnes Willem Watermaels; x (1) Maria Adriaens vander Mazen; x (2) Henrica Jacobs Spycker, weduwe van Daniel Daniels van Vlierden. [6] Hij was van 1525 tot 1536 actief als notaris. Hij is begraven in de Sint-Jan.

VAN VLIERDEN, (zie <R3>), 62; SMITS, *De grafzerken*, 274; A.H.P VAN DEN BICHELAAR, *Het Bossche notariaat in de middeleeuwen (1317–1531)* (onuitgegeven doctoraalscriptie, Nijmegen 1989) 229; AILB rekening 1535; SP 1308 265v; 1330 154v; 1332 88v-89r; 1341 85v; 1350 129r; 1358 471r.

40 GOESSEN VANDEN BROECK ° † 1526

[1] SCHEPEN 1506. [2] %A 7. [4] 079. [5] O: Gerit vanden Broeck x Aleyt Ricolt van Lytt. [6] Hij is begraven in de Broederschapskapel in de Sint-Jan.

AILB rekening 1526; SP 1268 122rv; 1270 364v; 1279 177r.

R9 JAN VANDEN BROECK ° † 1523–1524

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1510. [2] lakenkoper. [5] O: Nicolaes vanden Broeck x Margaretha Willems van Lyer; x Johanna Toppens (dv Henrick Goyaert x Maria Willems van Merlaer). [6] In 1506 was hij lootmeester.

PB 335v; SR 1523; SP 1274 360v-361r; 1279 93v; 1283 487v; 1284 161r; 1286 153r.

41 LAMBERT VANDEN BROECK ° 1481–1484 † 14-5-1550

[1] SCHEPEN 1507 20 29 34 38; reis 30 36 38 44 45 46 47. [2] %A 9. [4] 080. [5] O: Gerit Lamberts vanden Broeck x Kathelyne N.; x (1) Heilwich Willems Kemp; x (2) Sophia Goyaerts van Middegael, die na zijn dood hertrouwde met Willem Kyespenninck. [6] In april 1507 wordt van hem gezegd dat hij *tot Romen buytenlants woenachtich* is.

AILB rekening 1535, 1549, 1557; GAH OA a5 ingrosseerboek 1543–1546, lijfrenten verkocht 21-10-1544, 29-1-1546; SP 1276 155r; 1289 119r; 1326 25r; 1332 249r; 1353 149r; 1361 513r.

42 ROELOF VANDEN BROECK ° † 1532

[1] SCHEPEN 1500 10 17; reis 1517. [2] %A 5; lakenkoper. [4] 082. [5] O: zie zijn broer <R9>; x Elisabeth vander Rullen (dv Wouter x Hillegond van Rode).

PB 125v, 248v; SR 1532; AILB rekening 1532; SP 1286 153r; 1288 120v; 1289 353v; 1300 42v.

43 HENRICK VAN BROEKHOVEN ° † 1534

[1] SCHEPEN 1511 27; RENTMEESTER-IN-NAAM 1508; GASTHUISMEESTER 16-6-1528 – 1530. [2] %A 3. [5] O: Gielis Martens van Broekhoven x Elisabeth Henrick Willem Melis; x Mathea van Driel (dv Jacob x Christina Goessen de Wolf), weduwe van mr. Goyaert van Dommelen.

SY2 70; SY3 339; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De afkomst van het Bossche geslacht van Broeckhoven', Tax. 36 (1929) 97-110, aldaar 105-106; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De Ruwenbergen', Tax. 7 (1900) 8-15, aldaar 13; H.J.M. VAN ROOY, 'Bossche testamenten uit de 16e eeuw', Tax. 33 (1926) 279-283 (testament Mathea van Driel); SR 1534; SP 1276 341v-342r; 1279 57r; 1280 159r; 1291 300r.

44 HENRICK VAN BROEKHOVEN ° 1544–1545 † 9-7-1604

[1] SCHEPEN 1571 81 1602; RENTMEESTER 1577 78 79 80 83 84 85; PENSIONARIS 1588–1595; reis 1576 77 78. [2] C 12 £. [3] imm. Leuven 24-5-1565; mr. J.U.L. [4] 085. [5] O: Peter van Broekhoven (zv Gielis x Henrica van Aerle) x Judith van Doerne (dv Rutger x Mechtelt van Delft van Henxtum); x Johanna van Weert gen. vander Stegen (dv Christiaen x Sophia Peter vande Oever); k: Gerit, schepen 1610..; Christiaen, schepen 1607.. [6] Hij is begraven in Rumpst bij Antwerpen. Zijn kinderen zijn vanwege zijn verdiensten in 1607 in de adelstand verheven.

SY1 387; SY3 250, 340; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De afkomst' (zie <43>), 98, 106; A. SASSEN en Ch.C.V. VERREYT, 'Genealogie van het geslacht Horenbeeck', Tax. 6 (1899) 20-23, 33-43, 134-139, 192-206, aldaar 192-193; A. DE ROEVER, 'De familie van Broeckhoven', *Noordbrabantsche Almanak* (1891) 479-493, aldaar 484; NBS nr. 897; MUL IV 692; PB 410r, 445v.

45 GERIT VANDER BRUGGEN VAN EYCK ° † 1512

[1] SCHEPEN 1509. [2] %A 5. [3] mr. [4] 087. [5] O: Laurens vander Bruggen van Eyck (zv Jan x Mechtelt van Bree) x Catharina Goyaerts Witmers; x Hadewich Ceelen (dv Jan x Cathelyn Snoeck vande Zantvoirt), later hertrouwd met <53>.

VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 26; B.v.B., 'Het geslacht van den Bosschen stadssecretaris Gerrit Colen', Tax. 45 (1938) 52-56, aldaar 55; ADRIAENSSEN, 'De gerechtigden', 137; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 41 (1992) 240; J.J.M. HEEREN, 'Het recht van de gruit der heren van Helmond', Tax. 44 (1937) 245-269, aldaar 249; SP 1344 387v; PB 13r.

R10 GOYAERT VANDER BRUGGEN VAN EYCK ° † 1521

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1519. [3] imm. Leuven 31-8-1506; mr. [4] 088. [5] O: als <45>; x Jutta Otto Jacobs, later getrouwd met <121> en met Henrick van Dickberch gen. Staeckenbroeck; k: Ermgart x <119>.

SY2 55; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 26; SP 1337 107r; PB 13r, 166v, 390v.

46 MATHYS BRUGMANS ° † 1517–1518

[1] SCHEPEN 1503 (beëdigd 16-3-1504 ipv de overleden Jan Ghysselen <81>). [2] %A 2. [5] O: Goyaert Brugmans x Jutta Mathys van Poppel; x Dircxken Dircx vanden Boem. [6] Hij was rentmeester van het klooster van de Zusters van Orthen.

SY1 255; AILB rekening 1517; BP 192v, 203v, 232v; SP 1279 198v; 1287 101r; 1293 224v.

47 FRANS VANDER CAMMEN ° 1502–1503 † 23-7-1565

[1] SCHEPEN 1537 49. [2] %B 1. [4] 090. [5] O: Daniel Willems vander Cammen x Dircxken vanden Broeck; x Catharina Tengnagel (dv mr. Goyaert x Catharina van Hedel); k: <48>. [6] Van 1545 tot 1552 was hij provisor van de Sacramentsbroederschap; in 1550 was hij bovendien provisor van de Baar der Gelovige Zielen. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY2 135; SY3 541, 552, 583; SASSEN en VERREYT, (zie <44>), 39; A.H. BECX, *Twee stamboomen Van de Water en Becx* (Helmond 1909) 115; SMITS, *De grafzerken*, 48; PB 332r.

48 JACOB VANDER CAMMEN ° 1542–1544 † 22-1-1586

[1] SCHEPEN 1577 (ipv de overleden Maarten 's Heeren <94>) 80 83 (ipv Jan Heym <99>); KERKMEESTER 1584–1586; reis 1578. [2] C 25 £. [3] imm Leuven 28-2-1560; mr., licentiaat in beide rechten. [4] 091. [5] O: <47>; x Maria van Eyck (dv Peter x Anna Pels), later hertrouwd met Goyaert van Erp; k: Jacob, schepen 1608.. [6] Begraven in de Sint-Jan.

SY2 221, 442; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 27-29; VAN SASSE VAN YSSELT, 'Grafzerken' (zie <20>), 124, 129; SMITS, *De grafzerken*, 48; NBS nr. 2593; MUL IV 597.

49 ARNT VAN CAMPEN ° 1509–1511 † 1573–1574

[1] SCHEPEN 1556 59 62 65 69; WEESMEESTER 1564. [2] %B 25; C 25 £. [5] O: <50>; x Eva Willems vande Gasthuys; k: Jan van Campen, schepen 1582.. [6] Van 1548 tot zijn dood was hij provisor van het Neynselgasthuis.

L. VAN M., 'De Bossche schepen', 200; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Een paar aanvullingen van de bijdrage: de Bossche jonker Johan van Campen', Tax. 14 (1907) 290-291, aldaar 291; SP 1350 382r; 1366 688v; 1375 430v; 1389 188v; 1390 212r; 1395 4r.

50 MARTEN VAN CAMPEN ° † 7-6-1521

[1] SCHEPEN 1496 1504 08 12 16 20; reis 1511 12. [2] %A 7. [4] 093. [5] O: Arnt van Campen x Agnes Marten Monix; x Gertruyt van Dommelen (dv Ywan x Sophia Michiels van Bree); k: <49>. [6] In 1511 was hij kastelein van Oud-Herlaer.

SY2 529; SY3 338-339; L. VAN M., (zie <49>), 200; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <49>), 290; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <43>), 13; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Zegenwerp', Tax. 29 (1922) 81-92, aldaar 83; NS 1520; SP 1276 56r; 1278 237v, 451v; 1279 435v; 1281 346r; 1293 500r.

51 JAN (DE) COCK ° † 1525

[1] SCHEPEN 1513; RENTMEESTER-IN-NAAM 1510; reis 1513 14 15 17. [2] %A 8. [5] O: Ghysbert Jans de Cock x Elisabeth Jans de Wit; x Barbara Lenaerts van Kelmis; k: Margaretha x <39>; Barbara x <R68>.

SY1 72; SY2 415, 499; SY3 513, 520, 525; BP 172r, 175r, 186r, 189r, 192r, 195r, 203r, 211r, 239r, 342bis-v, 351v; SP 1272 270r; 1312 29r; 1314 18v; 1315 422v; 1331 174r.

R11 JACOB COELBORNER ° † 1539

[1] GOEDE MAN 1511 12 13 29 30 31 32 33 34 35 36 37; reis 1513. [2] %A 10; lakenkoper. [5] O: Jan Jans Coelborner; x Aleyt Thomas Henrick Maes. [6] Hij was in 1529–1530 deken van de Oude Schuts.

SR 1538; PB 27r, 168v, 206r, 241v, 282v, 302r; SP 1289 250v; 1291 132r; 1311 200v; 1322 379v; 1345 106r.

52 CHRISTIAEN COENEN ° † 1-11-1531

[1] SCHEPEN 1505 15 20; KWARTIERSCHOUT KEMPENLAND (1521?)–1531; reis 1530. [2] %A 12. [4] 102. [5] O: Herman Coenen x Maria vander Aa dv Jan van Randerode vander Aa, later gehuwd met <69>; x Mechtelt van Campen, zuster van <50>; k: Margaretha x <162>. [6] Hij was in

1526 commissaris van de schouwentelling in het kwartier Brussel. Hij was heer van Zegenwerp.

SY2 88, 187; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <49>), 290; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Genealogie van het geslacht van Randerode genaamd Van der Aa en der daarvan afstammende familien', Tax. 3 (1896) 110-116, 179-185, aldaar 115; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De Ruwenbergen' (zie <43>), 13; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <50>), 83; J.B. DE RIDDER VAN DER SCHUEREN, 'Geslacht de Coenen', *Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis, taal- en letterkunde* 1 (1883–1884) 228-230, aldaar 229; F. BEELAERTS VAN BLOKLAND, 'Coenen', Tax. 42 (1935) 113-114, aldaar 113; J. VAN DUUREN, 'Bijdrage tot de genealogie van het geslacht Coenen met het molenijzer', *De Wapenheraut* 5 (1901) 57-65, aldaar 60; J.Th.M. MELSSEN, 'Een Eindhovense familie gedurende anderhalve eeuw', BL 24 (1975) 141-173, aldaar 162; PB 16r, 93v.

R12 NICOLAES COENEN ° † 1-1513

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1502; GOEDE MAN 1508 09 10. [2] %A 11; apotheker. [3] wellicht: imm. Leuven 15-1-1476. [5] O: Herman Filips Coenen x N. vande Kerckhof; x Elisabeth Moens (dv Gerit x Elisabeth van Zoemeren). [6] Hij was lootmeester in 1506, hoogweegmeester van de bakkers en gedurende het eerste decennium van de zestiende eeuw vele jaren verantwoordelijk voor de inning van de wijnaccijns.

SY1 380; SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom* IV 218; VAN DEN HEUVEL, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 118; MUL II 338; PB 82r, 102r, 265r, 307r; AILB rekening 1512; SP 1271 409r; 1274 3r; 1277 94r; 1293 144r; 1288 284v.

53 GERIT COLEN ° ± 1469 † 6-10-1531

[1] SCHEPEN 1507 13 (15-11-1513 beëdigd ipv de overleden Henrick van Uden <174>); reis 1507 13. [2] %A 7. [3] imm. Leuven 30-4-1488. [4] 107. [5] O: Peter Colen x Engelken van Merlaer; x (1) Alberta van Dort (dv Gerit de zeepzieder x Barbara N.); x (2) Hadewich Ceelen (dv Jan x Cathelyn Snoeck vande Zantvoirt); k: <S3>. [6] In 1504–1505 was hij deken van een niet nader gespecificeerd ambachtsgilde. Als rentmeester van de heer van Helmond wordt hij in 1530 vermeld, tevens was hij rentmeester van het klooster Ten Hage bij Helmond. Hij is overleden te Helmond.

SY2 559; SY3 533; ADRIAENSSEN, 'De gerechtigden', 137; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 41 (1992) 240; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <R1>), 112; B.v.B., (zie <45>), 55; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 26; HEEREN, (zie <45>), 249; MUL III 47; PB 124v, 125r, 274v-275r.

S3 GERIT COLEN ° 1524–1527 † 31-10 of 1-11-1578

[1] SECRETARIS 20-6-1557 – †; reis 1556 57 58 66 67 68 69 73 76 77. [2] C 12 £. [3] imm. Leuven 12-6-1545. [4] 106. [5] O: <53> ex (2); x (1) Elisabeth de Coster (dv Jan x Aleyt van Doerne), weduwe van Rutger Belaerts; x (2) Hermken Hagens (dv Gerit x Adriana van Spoerdonck). [6] Hij bekostigde zijn studie met een canonicaat in Gorinchem en een beneficie in 's-Hertogenbosch. In 1554– 1555 wordt hij vermeld als rentmeester van de abt van Berne.

SY1 266; SY2 130; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <13>), 62; B.v.B., (zie <R1>), 56; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 41 (1991) 242, 247-248; A.G.J. MOSMANS, 'De Bossche stadssecretaris Gerrit Gerrits Colen en zijne afstammelingen in de vrouwelijke lijn', Tax. 44 (1937) 5-7; MUL IV 304; SP 1378 321r; 1394 365v; PB 274v-275r.

54 JACOB COLEN ° 1483–1484 † 29-7-1545

[1] SCHEPEN 1531 41. [4] 108. [5] O: als <53>; x Catharina Cornelis Nylis; k: Cornelia x <153>. [6] Hij was deken van de oude schuts in 1515 en 1530 en trad bovendien op als provisor van de Sacramentsbroederschap.

SY2 559; SY3 533; B.v.B., (zie <R1>) 53; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 41 (1992) 236; BL 42 (1993) 16; PB 227v, 228r, 230v, 265r, 309v.

R13 JAN COLEN alias DE HELT / HEELT ° †

[1] RENTMEESTER 1549 50. [2] %B 8; deken kramersgilde 1553, 1563. [5] O: Henrick Daniels Colen; x Dircxken Hermans van Spoerdonck, weduwe van Lucas de Bye. [6] Hij was deken van de schutterij van de voetboog in 1540.

PB 403v; SR 1556; SP 1317 185r; 1326 317r; 1340 51v; 1355 258r; 1387 60v; 1392 215r.

S4 PETER DE CORT; CURTIUS ° 1514–1516 † 22-7-1593

[1] SECRETARIS 29-4-1564 – 1590; reis 66. [2] C 18 £. [3] imm. Leuven 26-2-1535. [5] O: Peter de Cort; x N.N.

SASSEN en VERREYT, (zie <44>), 137; MUL IV 117; SP 1394 521v; 1404 160v.

S5 SIMON VANDER COUDERBERCH ° † 2-9-1526

[1] SECRETARIS 22-6-1501 – 1-8-1521; reis 1500 01 02 03 04 05 06 08 09 10 11 12 13 14 15 16. [2] %A 23. [3] mr. [4] 113. [5] O: Jan vander Couderberch; x Leonia Arnt Loenis. [6] Eind vijftiende eeuw was hij rector van de Latijnse school te 's-Hertogenbosch. Van 1501 tot 1506 was hij organist van de Lieve Vrouwe Broederschap. Tussen 1499 en 1523 fungeerde hij bovendien als notaris. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY2 240; SMITS, *De grafzerken*, 84; MOSMANS, 'Symon van Couderborch'; MOSMANS, 'De middeleeuwsche notarissen', 190; VAN DE BICHELAAR, (zie <S2>), 233; NAUWELAERTS, *Latijnse school*, 125-127; BP 212r; SP 1275 447a; 1287 187r; 1298 83v; 1304 141r.

55 JACOB CRAEN ° ± *1527* † *1585*

[1] SCHEPEN 1579; STADHOUDER SCHOUT 1583. [2] C 6 £. [3] imm. Leuven 31-8-1545; imm. Orléans 1548–1549; mr., licentiaat in de rechten. [4] 115. [5] O: Arnt van Best alias Craen; x Barbara Tielmans van Herckenrode. [6] Hij bekostigde zijn opleiding met een beneficie in de Sint-Joriskapel in 's-Hertogenbosch, dat hij tot 1552 bezat.

SY2 537; MUL IV 312; DLO 84; SP 1383 557r; 1403 148v; 1405 91rv; 1414 415v; 1415 145rv; 1417 100r.

R14 DIRCK VAN CREYELT ° † 1538

[1] GOEDE MAN 1508 09 10 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28; RENTMEESTER-IN-NAAM 1520 23 27. [2] %A 7; bontwerker. [5] O: Goyaert Jans van Creyelt x Heilwich Dircx van Eyck.

H. VAN ROOY, 'Bossche testamenten uit de 16e eeuw', Tax. *35 (1928) 237-238*; PB *105r, 123r, 181r, 215r*; SR 1537; SP 1219 202r; 1232 396v; 1235 80r; 1290 194v; 1294 198r; 1299 286v; 1308 485r.

56 HENRICK DACHVERLIES ° † 7-5-1536

[1] SCHEPEN 1515 30 31 35; HOOGSCHOUT 17-9-1524 – 24-6-1527; reis 1530 33 34. [4] 116. [5] O: Jan Jans Dachverlies x Goeswina Henricx van Varick (hertrouwd met Frans de Vos van Steenwijk); x Engelken Colen (dv Peter x (2) Gertruyt de Gruyter). [6] Jonker. In 1527–1528 wordt hij vermeld als baljuw van Linge.

SY1 436; SY3 167, 359; B.v.B., (zie <R1>), 55; B.v.B., 'Het geslacht Dachverlies', NL 20 (1902) 129-132, aldaar 130-131; L. VAN MIERT, 'Pater Franciscus Dachverlies, de eerste Bossche Jezuiet en de opkomst van het Keulsche Driekronen-College', *Studiën* 66 (1906) 263-298, aldaar 266-267; PB 108v; AILB rekening 1527.

57 WALRAVEN DACHVERLIES ° † 1526–1527

[1] SCHEPEN 1521 (20-9-1522 beëdigd ipv de overleden Jan van Berkel <17>). [5] O: als <56>; x (1) Elisabeth Gerits van Rijswijck; x (2) Maria de Vos van Steenwijk. [6] Jonker. Hij is overleden te Blaarthem.

SY1 436; SY3 167; B.v.B., (zie <56>), 130; VAN MIERT, (zie <56>), 267; SP 1285, 529v; 1286 592v; 1300 411r.

R15 REYNER JAN DAEMS ° te Geel † 22-4-1536

[1] GOEDE MAN 1514 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25; reis 1515 16 17 19. [2] %A 15. [4] 118. [5] O: Jan Daems; x Heilwich Knoyen (dv Jacob x Mechtelt Zweers). [6] In 1496 is hij poorter van 's-Hertogenbosch geworden. In 1508–1509 was hij pachter van de wijnaccijns; in 1509–1510 pachter van het vestgeld. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY2 240; SMITS, *De grafzerken, 303*, SR *1508, 1509*; PB 134r, 142r, 149v, 163r, 172v, 173v, 194v, *199r, 211v*, 215r, 217v, 219r, 224v, 230r; GAH Ambachts- en schuttersgilden inv.nr. 95; ARAB RK 13006, rekening laagschout Kerstmis 1495 – Sint-Jan 1496.

58 ALBERT (PROENINCK) VAN DEVENTER ° *1485–1486* † *1552–1553*

[1] SCHEPEN 1531 37. [2] koopman. [5] O: Gerit Hermans van Deventer x Elisabeth Pelgrom gen. Ketelaer; x Anna Vighe dv <R64>. [6] Hij was heer van Nieuw-Herlaar.

SY1 246; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De familie Proening van Deventher', Tax. 17 (1910) 35-39, 161-169, aldaar 38; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De heeren van Nieuw-Herlaer', Tax. *5 (1898) 143-152, 189-193*, aldaar 146-147; A.J.L. VAN BOKHOVEN, 'Het slot 'Groenendaal' te Schijndel', BL 2 (1953) 101-105, 117-120, aldaar 101; GAH OA Charters en privilegebrieven, inv.nr. 880; PB 284r, 397r; SP 1318 38r, 1376 259r.

59 GERIT (PROENINCK) VAN DEVENTER ° † *1610 te Heusden*

[1] SCHEPEN 1578. [2] C 25 £. [3] imm. Leuven 28-3-1564. [5] O: Jacob van Deventer x Barbara

Bax; x (1) Anna ab Angelis; x (2) Emerentiana Wynants van Resant (dv Claerbolt Wynants x Maria vander Goederheyl). [6] Tussen 1586 en 1588 was hij burgemeester van Utrecht. In de periode 1591–594 was hij woonachtig in Culemborg. Hij was heer van Nieuw-Herlaar en heer van Krimpen aan den IJssel.

SY 1 250; SY2 9, 152; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De familie' (zie <58>), 163; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De heeren' (zie <58>), 148-149; B.v.S., 'Aantekeningen betreffende de familie Van den Heuvel', Tax. 47 (1940) 230-238, aldaar 234; W. WIJNAENDTS VAN RESANDT, 'Het ontstaan', 53-54; NBS nr. 4149; MUL IV 673; P.A.M. GEURTS, *De Nederlandse Opstand in pamfletten 1566–1584* (Utrecht 1983[3]) 111.

R16 HENRICK (PROENINCK) VAN DEVENTER ° † 1514–1515

[1] GOEDE MAN 1500 01 02 03 04; reis 1500 02. [2] %A 1; koopman. [5] O: Herman van Deventer x Petronella N.; x Catharina Nicolaes vander Staeck. [6] Hij was ridder van het Heilig Graf.

SY2 61, 129, 446; SY3 48; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De familie' (zie <58>), 35-36; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De heeren' (zie <58>), 146; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Nog iets over de familie Proening van Deventher', Tax. 26 (1919) 283-284, aldaar 283; SLOOTMANS, *Paas- en Koudemarkten*, 1443; MEYER, *De predikheeren*, 19; PB 154v; AILB rekening 1514.

60 HENRICK (PROENINCK) VAN DEVENTER ° 1487–1488 † 22-8-1556

[1] SCHEPEN 1521 28 35 41 42; ONTVANGER BEDEN 'S-HERTOGENBOSCH 1528; reis 1528 41 42. [4] 120. [5] O: als <58>; x Catharina vande Kerckhof (dv Lambert x Johanna Bolcx). [6] Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY1 451; SY2 5; SY3 36, 572; SMITS, *De grafzerken*, 200; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De familie' (zie <58>), 38; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De heeren' (zie <58>), 147.

61 HERMAN (PROENINCK) VAN DEVENTER ° 1483–1484 † 16-9-1550

[1] SCHEPEN 1519 25 26 29 30 33 34 38 39 48 49; KERKMEESTER 1524–1525; reis 1519 25 26 27 29 30 31 32 33 36 38 42 43 44. [2] %B 2; handelaar. [4] 122. [5] O: als <58>; x (1) Hillegonda Kemp (dv Arnt x Margaretha van Kessel); x (2) Judith van Vechel (dv Dirck x Mechtelt van Aerle) weduwe van Gerit van Berkel. [6] In 1523 was hij provisor van de Baar der Gelovige Zielen. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY2 108, 130, 141; SMITS, *De grafzerken*, 221; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De familie' (zie <58>), 37; PB 287r.

62 EVERAERT VAN DOERNE ° † 1527

[1] SCHEPEN 1508 16; HOOGSCHOUT 3-8-1521 – 16-9-1524; reis 1515 16 17 19 20. [4] 129. [5] O: Henrick Everaert van Doerne x Christina Jans van Hemert; x Margaretha van Vladeracken (dv <179>); Maria x <138>. [6] Hij was heer van Deurne, Liessel en Vlierden. In 1509 was hij drossaard van Oyen en Dieden. Hij was woonachtig in Deurne.

SY2 409; SY3 181, 314; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Het Meierijsch geslacht van Doerne', Tax. 23 (1916) 34-42, aldaar 36; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Nog eens de familie van Doerne en het blokhuis te Liessel', Tax. 23 (1916) 163-170, aldaar 165, 168; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <15>), 45; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <9>), 71; B.v.B., 'Van Vladeracken', Tax. 13 (1906) 201-204, aldaar 201; FRENKEN, (zie <13>), 27; W. WIJNAENDTS VAN RESANDT, 'Vincent van Doerne en zijn voorouders', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 41 (1987) 31-50, aldaar 40; P.A.N.S. VAN MEURS, *De ridderschap van het kwartier van Nijmegen* (Den Haag 1899) 133; GAH OA Charters en privilegebrieven, inv.nr. 675; PB 207r, 216r, 250v, 392r.

S6 JACOB DONCK ° 1527–1529 † 24-12-1601

[1] SECRETARIS 5-3-1560 – †; LEPROZENMEESTER 1571–1588; reis 1570. [3] imm. Leuven 5-8-1547; mr. [4] 128. [5] O: Henrick Donck de oude x Helena N.; x Gertruyt Mickarts (dv Jan Peter Mickarts alias van Antwerpen, hoedenmaker x Cunera Wouters die Lu). [6] Hij is gedurende negen jaar leraar van de derde klas van de Bossche Latijnse school geweest. Tot 1574 was hij griffier van de leenmannen van 's-Hertogenbosch. Hij was gezworen landmeter stad en Meierij in de periode 1586–1596.

NAUWELAERTS, *Latijnse school*, 155; MUL IV 347; ARAB RK 300 191v; 301 7v; 303 28v; SP 1365 16v; 1375 339r; 1377 478r; 1382 374r; 1400 290v.

63 HERCULES VAN EDINGEN ° † 1554

[1] SCHEPEN 1538; reis 1538. [5] O: Peter van Edingen x Margaretha vande Velde; x (1) Dircxken de Rover (dv <160>), weduwe van Willem van Egmond-IJsselstein en van Adam van Nispen; x (2) Agnes van Os (dv 144>. [6] Hij was ridder, heer van Kestergat; burgemeester van Brussel; burggraaf

van Grimbergen. Hij is overleden en begraven in Brussel.

SY1 126, 258; SY2 470, 504; VAN SCHIJNDEL, (als <19>), 187; DE RIDDER-SYMOENS, 'Ukkelse schepenen', 224; SPIERINGS, 'De Honshoornik', 115; SP 1294 148r; 1302 465v; 1305 79r; 1308 439v; 1362 166v.

R17 FRANS VAN ELMPT ° † 1534–1535

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1514. [2] %A 7. [5] O: <64>; x Heilwich van Bergen (dv Jan x Maria N.).

SY1 245; SY3 411; AILB rekening 1534; SP 1276 49v; 1281 130v; 1293 302r; 1300 205v; 1337 333v.

R18 JAN VAN ELMPT ° † 1558–1559

[1] GOEDE MAN 1543 44 45 46; reis 1543 44. [5] O: <64>; x Wouterken van Delft van Henxtum (dv Nicolaes x Angelina of Henrica van Gewanden); k: Judith x <8>. [6] In 1527 was hij deken van de schutterij van de handboog.

N.B.: het is niet onmogelijk dat de hier bedoelde rentmeester Jan van Elmpt een zoon was van mr. Henrick van Elmpt, zoon van <64>.

SY 1238; B.v.B., (zie <R3>), 211; PIRENNE en FORMSMA, *Koopmansgeest*, 61; PB 249r; SR 1526, 1527; AILB rekening 1558; SP 1283 318v; 1361 494v.

64 MARTEN VAN ELMPT ° ± 1463 † 8-1504

[1] SCHEPEN 1500; RENTMEESTER 1495. [2] %A 1. [4] 138. [5] O: Henrick van Elmpt x N.N.; x Elisabeth vander Heyden (dv Gerit vander Heyden alias gelaesmeker), hertrouwd met <65>; k: <R17> <R18>. [6] In de jaren zestig tot tachtig van de vijftiende eeuw was hij lange tijd rentmeester van het Clarissenklooster.

SY1 227; SP 1241 10v; 1252 209r; 1270 38v; 1274 179v; 1276 49v; 1300 205v.

S7 WILLEM VAN EMMERICK ° 1533–1535 † 27-3-1586

[1] SECRETARIS 1579-†. [2] C 12 £. [3] mr. [5] O: Jan Willems van Emmerick, gewandsnijder x Margaretha Kuyst dv <S10>; x (1) Petra Daniel Loden; x (2) Maria Frans Houtappel, weduwe van Peter Thomas van Kessel, kleermaker. [6] In *1565–1566* was hij deken van de schutterij van de kloveniers. Voor hij secretaris werd, is hij reeds enige jaren werkzaam geweest als klerk in de stedelijke schrijfkamer.

SY1 246, 263; SY3 248; W.F. DEL CAMPO HARTMAN, 'Het Bossche regeeringsgeslacht Kuysten', NL 52 (1934) 239-246, aldaar 242; F. BEELAERTS VAN BLOKLAND, 'Het Bossche regeeringsgeslacht Kuysten', NL 52 (1934) 283-286, aldaar 285; PB 403r, 408rv, 421rv; SR 1565; SP 1381 65r; 1400 543r.

S8 GOYAERT VAN EMPEL ° † 29-10-1556

[1] SECRETARIS 11-9-1554 – †; reis 1554 55. [2] %B 12. [3] mr. [5] O: Adriaen van Empel x N.N.; x Zoeta van Tefelen (dv Frans Mathys van Tefelen x Elisabeth Nicolaes de Wolf).

SY1 373; SY3 52; NS 1556; AILB rekening 1556; SP 1371 229r; 1400 17r; 1413 441v.

65 JAN VAN ERP ° † 1523

[1] SCHEPEN 1504 12 18; KERKMEESTER 1521–1522; STADHOUDER LAAGSCHOUT 1510–1511; HOOGSCHOUT (??). [4] 140. [5] O: Jan van Erp x N.N.; x (1) Elisabeth vander Heyden (dv Gerit vander Heyden alias gelaesmeker) weduwe van <64>; x (2) Johanna Bolcx dv <R7>; k: <67>; Johanna x <71>. [6] Van 1520 tot 1523 was hij provisor van de sacramentsbroederschap.

PB 154r; SP 1275 54r, 281v; 1276 49v; 1279 277r; 1284 185v-186r; 1300 205v.

66 JAN VAN ERP alias VAN BEERSE ° 1464–1467 † 30-6-1552

[1] SCHEPEN 1515 19 23 26 27 30 31 34; H.GEESTMEESTER 27-8-1529 – 1535; reis 1507 12 16 19 23 26 27 30 31 32. [4] 139. [5] O: Jan van Erp van Beerse x Hillegonda Heym; x Ida Ceelen van Gerwen (dv Henrick Ceelen x Gertruyt Steenwech), weduwe van <106>. [6] Hij was schout van Heeswijk, Dinther, Berlicum en Schijndel.

SY1 228; SY2 267; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 25; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Wapens in de kloosterkerk te St.Agatha', Tax. 20 (1913) 34-43; HEEREN, (zie <45>), 249; W. VAN DER HEYDEN, *De Wamberg te Berlicum. Het landgoed en zijn eigenaren* (Berlicum 1987) 54-56, 62-65; Koninklijke Bibliotheek Den Haag, handschrift van Oss II 642; BP 1285 443r; 1286 343r; 1303 239r; 1354 421r.

67 JAN VAN ERP ° ± 1521 † 3-12-1552 te Vianen

[1] SCHEPEN 1549. [2] %B 9. [4] 141. [5] O: <65> x (2); x Egidia Willems van Erp; k: Willem van Erp, schepen in 1581 en 1585.

GAH OA A5 ingrosseerboek 1543–1545, lijfrente verkocht 23-10-1545; SR 1564; GAH Collectie Provinciaal Genootschap 375a, 311r; SP 1389 294r; 1390 238r.

68 JAN VAN ERP ° † 2-11-1557

[1] SCHEPEN 1517; reis 1517. [4] 142. [5] O: <69>; x (1) Maria van Heze; x (2) Anna van Wyck. [6] jonker.

SY2 560; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <52>), 180; SP 1294 101v; 1331 108r; 1335 531r; 1352 290r.

69 LUCAS VAN ERP ° † 1529

[1] SCHEPEN 1491 94 1503 07 (ipv de overleden Willem vanden Bosch <33>) 11; reis 03 07 12. [2] %A 1. [5] O: Henrick van Erp x N.N.; x Maria vander Aa (dv Jan van Randerode vander Aa x Maria Pels), weduwe van Herman Coenen; k: <68>.

SY2 72, 120, 560; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <50>), 82; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <52>), 115, 180; VAN DUUREN, (zie <52>), 60; J.J. VÜRTHEIM Gzn., 'Coenen', Tax. 42 (1935) 67-70, aldaar 68; PB 219v, 224r, 260r.

70 WALRAVEN VAN ERP ° † 31-7-1527

[1] SCHEPEN 1524. [5] O: Goyaert van Erp x Adriana Ghysberts Pieck; x (1) Maria Henricx van Bronckhorst; x (2) Luytgart Rutgers Berwouts; k: <71>. [6] Hij is begraven in de kerk van Veghel.

P.C. BLOYS VAN TRESLONG PRINS, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Brabant* II (Utrecht 1924) 215; PB 223v; SP 1248 57r; 1249 21v; 1284 578v; 1288 107r; 1306 398r.

71 WALRAVEN VAN ERP ° 1504–1505 † 27-5-1548

[1] SCHEPEN 1533 36 40 41 44 45; reis 1533 36 37 41 42 43 44. [4] 144. [5] O: <70> x (1); x Johanna van Erp dv <65>; k: <72>. [6] In 1517 is hij door zijn vader geëmancipeerd. Ridder.

SY3 27, 316; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <52>), 184; FRENKEN, (zie <13>), 27; SP 1288 107r; 1345 252v; 1351 231v.

72 WALRAVEN VAN ERP ° ± 1535 † 31-10-1611

[1] SCHEPEN 1562 66 75 80 86; RENTMEESTER 1547. [4] 145. [5] O: <71>; x Catharina van Brecht dv <37>. [6] Jonker. Vanaf 1559 is hij pandheer van Veghel en Erp.

SY2 95, 221; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 29; SP 1384 468rv; 1390 330r; 1392 89v.

73 REYNIER EVERSWYN alias SWYN ° ± 1517 † 28-6-1579

[1] SCHEPEN 1578; reis 1556 78. [2] C 18 £. [3] imm. Leuven 27-8-1533; mr., licentiaat in de rechten. [5] O: Gerit Ever(s)wyn x Ida Rover Goyaerts, hertrouwd met Joest Gerys; x Maria Raassen dv <158>, weduwe van Wynant Wynants en van hertogelijk rentmeester Simon Bax; k: David Everswyn, schepen 1597.. [6] Hij was in de periode 1553–1556 pensionaris van Amsterdam en daarna werkzaam als advocaat bij de Raad van Brabant te Brussel. Hij was een aanhanger van de nieuwe religie en werd door de Raad van Beroerten verbannen. In de jaren zeventig keerde hij in zijn geboortestad terug.

SY2 73, 151, 247, 565; SY3 253-254; W. WIJNAENDTS VAN RESANDT, *Geschiedenis en genealogie van het geslacht Wijnants – Wijnants van Resant – Wijnaendts van 1355 tot heden* I (Bergen op Zoom 1906) 51; WIJNAENDTS VAN RESANDT, (zie <23>), 105; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <R1>), 109; DEL CAMPO HARTMAN, (zie <57>), 242; BOEREE, *De kroniek van het geslacht Backx*, 481; KOOPMANS, *De Staten van Holland*, 259; TER GOUW, *Geschiedenis van Amsterdam* IV, 379; SCHUTTELAARS, *Bossche Beroerten*, nr. 73; MUL IV 90; PB 124r, 230r, 308r; SP 1280 238r; 1287 14v; 1332, 74r; 1362 157rv; 1374 117r; 118v-119r; 1377 139v; 1381 202r; 1388 115r.

74 HENRICK VAN EYCK ° † 13-6-1535

[1] SCHEPEN 1530; reis 1530. [3] wellicht is hij de Henrick van Eyck die op 30-8-1500 te Leuven werd geïmmatriculeerd. [4] 149. [5] O: mr. Goyaert van Eyck (hertogelijk rentmeester stad en Meierij van 's-Hertogenbosch 1524–1529) x Mechtelt Herberts Hals; x Cornelia vander Dussen (dv Floris x Barbara van Boechem), hertrouwd met Goyaert van Brecht. [6] Hij was heer van het kasteel van

Blaarthem.

VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <19>), 130-143; X. SMITS en G.C.A. JUTEN, 'Het kasteel Bouvigne', Tax. 16 (1909) 27-36, 147-155, aldaar 33; MUL III 203; SP 1311 169r-180v, 304v, 332r; 1315 253v; 1317 265v-266r; 1321 198rv, 201r (N.B.: hij treedt hier nog op 19-6-1535 handelend op!).

75 JASPER VAN EYCK ° † 7-9-1566

[1] SCHEPEN 1563 64; reis 1564. [4] 150. [5] O: Goyaert Gerits van Eyck x Heilwich Henrick Ghyssels; x Barbara vande Stadeacker (dv Joseph x Ida Brugmans). [6] Van juni 1551 tot juni 1558 was hij hertogelijk rentmeester in het kwartier van Grave en Cuijk. In 1562 was hij rentmeester van de prins van Oranje in het kwartier van Hoge Mierde.

SY1 256; SY2 466, 475; SY3 401; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <45>), 40; ARAB RK 48813; SP 1316 92v; 1334 82r; 1374 13v; 1380 345r; 1385 319v.

76 ROELOF VAN EYCK ° 1503–1505 † 10-1577*

[1] SCHEPEN 1536 42 43 46 49 52 53 56 60 71; reis 1543 49 52 53 56; reis 1531. [2] %B 3. [4] 152. [5] O: als <74>; x Heilwich van Berkel dv <15>. [6] Heer van Blaarthem, Zeelst en Veldhoven.

* Blijkens de *Obitus Fratrum* en de rekeningen van de Lieve Vrouwebroederschap is hij in oktober 1577 overleden, volgens zijn grafschrift zou hij echter pas op 7-3-1580 zijn overleden.

SY2 472, 504; SY3 50; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 8; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <19>), 131; W.J.F. JUTEN, 'Van Eyck', Tax. 27 (1920) 66-70, aldaar 67; A. SASSEN, 'Grafzerken van Eyck', *Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde* 3 (1885–1886) 121-123, aldaar 122; FRENKEN, (zie <13>), 28; SP 1316 429v; 1321 113r; 1324 188r; 1352 17rv; 1377 474r; 1382 688r; 1397 37v.

77 HENRICK EYCKMANS ° † 1523

[1] SCHEPEN 1493 1517. [2] %A 4. [3] imm. Leuven 1476; mr. [4] 153. [5] O: Wouter Hermans Eyckmans x Heilwich Henrick Cock Cleve, weduwe van Henrick vande Oetheren.

MUL II 348; PB 20v, 38v, 72v, 95r; SP 1226 370r; 1270 56r; 1276 112r; 1293 464v.

R19 JAN EYCKMANS ° † 1504–1505

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1502. [2] %A 3; waarschijnlijk deken bontwerkersambacht 1494. [5] O: als <77>; x Hadewich N.

PB 121v; SR 1504; AILB rekening 1504; SP 1279r 73r; 1280 150v.

78 ADRIAEN VAN EYNDHOUTS ° 1499–1500 † 22-7-1553

[1] SCHEPEN 1529 30 33 39 43 44 47 52; RENTMEESTER 1549 50; reis 30 31 33 34 35 36 37 38 43 44 45 47 49 50 52. [4] 156. [5] O: Arnt van Eyndhouts x Sophia van Bruheze; x Engelken Sampson (dv Joris x Engelken Colen). [6] Hij was jonker, heer van Ter Smissen en schout van Rixtel. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY1 413; SMITS, *De grafzerken*, 148; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 42 (1993) 77; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De familie van Eyndhouts', Tax. 11 (1904) 66-72, 129-136, 198-205, 226-232, aldaar 72, 129-131; G.J. HOOGEWERFF, 'Arnoldus Arlenius Peraxylus (Arnout van Eyndhouts, van Aarle), een Brabantsch humanist', *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome* 2e reeks 1 (1931) 117-144, aldaar 123; NS 1552; SP 1333 129r; 1367 260r.

79 HENRICK VAN EYNDHOUTS ° 1506–1507 † 18-3-1576

[1] SCHEPEN 1535 38 45 50 51 54 57 60 61 64 65 75; RENTMEESTER 1547 48; reis 1535 42 43 44 45 47 48 51 52 53 54 55 56 64 65 68 69. [2] %B 3. [4] 157. [5] O: als <78>; x (1) Elisabeth Goessens van Doerne, weduwe van <89>; x (2) Catharina N. [6] Jonker.

SY3 159, 357; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <78>), 72, 134; HOOGEWERFF, (zie <78>), 123; SP 1317 402v; 1345 511rv; 1351 129r; 1399 8v.

80 JAN GECK; GHECK ° † vóór 1528

[1] SCHEPEN 1507; RENTMEESTER-IN-NAAM 1504; reis 1507. [2] %A 10. [5] O: Henrick Geck; x Heilwich vanden Bosch (dv Gerong x Aleyt Goyaert Cuypers); k: Anna x <11>.

SY1 406; SY2 385, 463; PB 25v, 139v, 248r, 340v; SP 1272 161v; 1277 394r; 1278 362v; 1316 62v.

R20 DIRCK VAN GESTEL ° †

[1] RENTMEESTER 1497; RENTMEESTER-IN-NAAM 1503. [2] %A 20; lakenkoper. [5] O:

Goyaert Gielis van Gestel. [6] In het eerste decennium van de zestiende eeuw inde hij het maalgeld voor de stad. Zijn broer Ghysbert was van 30 juli tot 1 oktober 1498 schepen van 's-Hertogenbosch en woonde later in Bergen (op Zoom).

SY2 428; SP 1256 174r; 1272 97v; 1279 97v, 424r.

R21 GHYSBERT GHYSSELEN ° †

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1508. [2] %A 11. [5] O: wellicht zv <81>; wellicht x Wouterken van Gewanden (dv Wouter van Gewanden x Jutta Henricx Kuyst).

SY1 128; SY3 248; AILB rekening 1506; PB 125v; SP 1274 424v; 1286 345r; 1301 82v; 1325 65r.

R22 HENRICK GHYSSELEN ° † 1564

[1] RENTMEESTER 1553 54. [2] %B 3. [3] wellicht imm. Leuven 28-11-1523. [5] O: Willem Henricx Ghysselen x Ida Arnts van Beeck; x (1) Heilwich van Eyck (dv Goyaert natuurlijke zv Gerit van Eyck x Heilwich mr. Henricx Ghysselen); x (2) Anna Peter Mauriss.

SY3 144; MUL III 714; SP 1323 414v; 1328 121r; 1339 187v; 1340 307r; 1346 160r; 1366 496v; 1382 515r; 1384 400r; 1387 23v.

81 JAN GHYSSELEN ° † 9-3-1504

[1] SCHEPEN 1499 1503; RENTMEESTER 1492. [2] %A 1; procureur. [3] imm. Leuven 31-8-1475 of 31-8-1478; mr. [5] O: Jan Ghysselen x Arnolda Jans van Gemert; x Henrica Henricx vander Donck alias vande Nuwenhuys; k: wellicht <R21>.

MUL II 333, 382; PB 44r; SP 1244 278v; 1272 1r; 1274 113v; 1276 84v; 1291 104v; 1293 498v; 1330 23r.

R23 HENRICK GLAVIMANS ° † 1518

[1] GOEDE MAN 1511 12 13. [2] %A 3. [5] O: Willem Glavimans; x (1) Maria Jans van Meyelsvoirt; x (2) Maria Arnt Henricx de cremer, hertrouwd met Dirck Jans de Wolf. [6] In 1506 was hij samen met boekdrukker Laurens Hayen deken van de broederschap van het H. Sacrament in de kerk van het Predikherenklooster. In 1513 trad hij op namens het Minderbroederklooster.

SY3 431; SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom* IV 439; Ch.C.V. VERREYT, 'De boekdrukkerij van Laurens Hayen en van de 'Broeders van het Gemeene Leven' te 's-Hertogenbosch in 't begin der 16e eeuw', *Dietsche Warande* n.r. 7 (1894) 89-109; 8 (1895) 228-231, aldaar 91; SR 1517; PB 43v, 76v, 99v, 107v, 127v, 154v, 155r, 229r; SP 1259 211r; 1275 302r; 1279 370r; 1282 82r, 255v; 1289 251v.

82 MARTEN DE GREVE ° 1484–1485 te Vught † 20-6-1562

[1] SECRETARIS 5-7-1510 – 14-7-1531; GRIFFIER; SCHEPEN 1540 41 44 45 51 52; reis 1509 10 11 12 13 14 15 16 17 19 20 21 23 25 26 27 28 29 30 33 37 40 42 44 45 51. [2] %A 15; %B 3. [3] mr. [4] 173. [5] O: Henrick de Greve x Severina Heyen; x (1) Johanna van Brecht, natuurlijke dv <35>; x (2) Margaretha van Spoerdonck (dv Herman van Spoerdonck x Petronella Berwout), weduwe van Frans van Culemborch. [6] In 1526 was hij commissaris van de schouwentelling in het kwartier Antwerpen.

SY2 159; VAN DIJCK, 'Meester Martinus Grevius'; GAH OA charters en privilegebrieven 779; PB 141r, 338r.

S9 GOYAERT GROTAERT VAN OS ° 16-4-1492 † 26-10-1560

[1] SECRETARIS 24-7-1531 – †; reis 1526 30 31 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 55. [2] %B 7. [3] imm. Leuven 28-8-1543; promotie 1545; mr. [5] O: natuurlijke zv Goyaert Grotaert van Os (schepen 1487..1499) bij Heilwich Peters Verster; x (1) Catharina Peters Houtappel; (2) Anna (dv Jacob Willems x Elisabeth Jans van Bercheyck), weduwe van Gielis Roelofs van Broekhoven; x (3) Arnolda de Wolf dv <185>, weduwe van <S1>. [6] In 1514 werd hij gelegitimeerd. Hij was in 1526 commissaris van de schouwentelling in het kwartier van Antwerpen in 1526. Als notaris vermeld in 1533.

SY2 274, 421; VAN SASSE VAN YSSELT, <zie <21>), 43; MUL IV 265; PUL 26; VAN DEN BICHELAAR, (zie <S2>), 231; Universiteit Leuven, cartularium 's-Hertogenbosch, 393-398.

83 JAN VAN GUNTERSLAER ° † 18-12-1522

[1] SCHEPEN 1514 18 22; reis 1514 15. [2] %A 11. [4] 182. [5] O: Mathys van Gunterslaer x Heilwich N.; x Margaretha Aertsen (zuster van <R3>).

SY2 465; B.v.B., (zie <R3>), 208; PB 258r; SP 1285 339v, 439v.

84 GOYAERT VAN HAASTRECHT ° † 1587

[1] SCHEPEN 1562 (vervangen door Jan vander Stegen <166>). [5] O: <85>. [6] Hij was van 1553 tot 1587 heer van Drunen.

J.P.W.A. SMIT, 'Bezitters van Noordbrabantse heerlijkheden III: heren van Drunen', BL 9 (1960) 28-32, aldaar 30.

85 WILLEM VAN HAASTRECHT ° † 1534

[1] SCHEPEN 1528. [5] O: Willem van Haastrecht x Bertholda van Wyck; x N.N.; k: <84>. [6] Van 1522 tot 1534 was hij heer van Drunen. Wellicht is hij de Willem van Haastrecht die in dezelfde tijd drossaard en dijkgraaf van Heusden was.

SMIT, (zie <84>), 30; F. BEELAERTS VAN BLOKLAND, 'Eene bijdrage tot de geschiedenis van het geslacht Spiering', in: A.F. VAN BEURDEN, *Het missale van de kerk te Wijk bij Heusden* (z.p. z.j.) 92; SP 1296 38v; 1299 292v; 1305 61rv, 212r; 1310 139v; 1388 115r.

R24 AMBROSIUS VANDEN HANENBERCH ° † 18-2-1540

[1] GOEDE MAN 1514 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25; reis 1514 15 16 17 19 20 23. [2] %A 5; kramer. [4] 187. [5] O: Walraven (Wellen) Arnts vanden Hanenberch; x Catharina Arnt Eyckmans; k: <R25>, Mechtelt x <R68>. [6] Hij was in 1528 repareer- of bouwmeester. Hij wordt vaak aangeduid als Broes of Bruysten Wellens de cremer.

PB 151v, 154v, 156r, 162v, 163r, 168v, 174v, 176v, 194r, 226r, 301r; SP 1293 400r; 1310 283r; 1843 70r-97v.

86 FRANS VANDEN HANENBERCH ° 1520–1522 † 7-9-1574

[1] SCHEPEN 1559 63 (6-11-1563 beëdigd ipv Jan van Liebergen <117>) 69. [3] mr. [4] 188. [5] O: <R25>; x Elisabeth van Liebergen dv <117>, weduwe van <S15>. [6] Hij was rentmeester van het klooster van de zusters van Orthen.

SY2 257; JUTEN, (zie <S1>), 257; B.v.S., 'De familie van mr. Leonardus van Schijndel, pastoor van de Sinte Catharina te 's-Hertogenbosch', *Bossche Bijdragen* 21 (1951–1953) 254-259, aldaar 257; PB 139v, 229v, 268r, 271r, 347v; SP 1361 172r; 1369 250r-251v; 1374 263v-264r; 1379 292r; 1396 242r; 1398 291r.

R25 WALRAVEN VANDEN HANENBERCH ° † 28-12-1533

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1518. [2] kramer. [4] 190. [5] O: <R24>; x Adriana Jans van Mersel*; k: <86>, Maria x <88>.

* Adriaenssen en Melssen noemen haar Adriana van Kessel.

BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <R1>), 111; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 38 (1989) 116; J.Th.M. MELSSEN, 'Een Bossche familie zwermt uit... De familie Pelgrom (van Driel)', BL 26 (1977) 97-139, aldaar 133; PB 347v; SP 1314 29r; 1843 70r-97v.

R26 LAMBERT DE HAZE ° † ± 1556

[1] RENTMEESTER 1550. [2] %B 3; kramer; deken kramersambacht 1543 52. [5] O: Jan de Haze x Johanna Lamberts vander Goederheyl; x (1) Johanna Lambert Claes; x (2) Margaretha Reyner Beck. [6] Hij was deken van de oude schuts in 1548–1549.

SR 1543, 1548, 1552; SP 1319 141v; 1328 374v; 1330 47v; 1333 49v; 1374 299r.

R27 DIRCK VAN HEDEL ° † 1533

[1] GOEDE MAN 1500 01 02 03 04 08 09 10; reis 1500 02 03 07 08 09 10. [2] %A 1. [4] 193. [5] O: Jacob van Hedel; x (1) Catharina Jans vande Spaghet; x (2) Catharina Dircx van Beerse, weduwe van Lodewyck vander Heyden; k: <89>. [6] Hij wordt in 1514 en 1521 als bouwmeester vermeld. In 1524 was hij provisor van de Baar der Gelovige Zielen.

SY1 146; SY3 357, 576, 583; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Het huis de Roodenburg', Tax. 16 (1909) 193-205, aldaar 202; H. VAN ROOY, 'Bossche testamenten uit de 16e eeuw', Tax. 33 (1926) 126-127; PvO 333; PB 102r, 156r, 181r, 209r, 238r.

87 GIELIS VAN HEDEL ° 1518–1520 † 1564

[1] SCHEPEN 1550. [2] %B 5. [4] 194. [5] O: <89>; x Gertruyt vande Water dv <182>.

SY1 151; SY2 137; SY3 358, 583; C. VAN BREUGEL DOUGLAS, 'De beurzenstichting van Petrus van de Water en eenige genealogische opgaven, zijn geslacht betreffende', *Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis, taal- en letterkunde* 1 (1883–1884) 94-96, aldaar 95; W.J.F. JUTEN, 'Aanvullingen en verbeteringen der genealogie van de Water', Tax. 19 (1912) 167-169, aldaar 167; BECX, (zie <47>), 108; SP 1387 364r.

88 GOESSEN VAN HEDEL ° 1520–1523 † 31-12-1588 te Breda

[1] SCHEPEN 1553. [2] %B 3. [4] 195. [5] O: <89>; x Maria vanden Hanenberch dv <R25>, weduwe van Dirck Pelgrom.

SY1 151, 215; SY3 357; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <R1>), 111; MELSSEN, (zie <R25>), 133; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 38 (1989) 116.

89 JACOB VAN HEDEL ° † vóór april 1533

[1] SCHEPEN 1529; reis 1529. [5] O: <R27>; x Elisabeth Goessens van Doerne, later hertrouwd met <79>; k: <87>, <88>, <90>. [6] Hij was deken van de oude voetboog in 1525.

SY1 151; SY3 157, 159, 583; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <78>), 134; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <R27>), 203; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <53>), 111; SR 1525; PB 239v; SR 1525.

R28 JAN VAN HEDEL ° † laatste vermelding: 1506

[1] GOEDE MAN 1505. [2] %A 5; zoutkoper. [5] O: Jacob van Hedel; x Catharina Jacobs van Engelen.

SP 1275 47rv, 311v.

90 JAN VAN HEDEL ° 1525–1535 † 27-5-1583

[1] SCHEPEN 1563 66 69 77 81 82; KERKMEESTER 1573–1581. [2] C 36 £. [3] mr. [5] O: <89>; x Anthonia van Os.

SY3 357, 583; PB 447v; SP 1418 1r; GAH Retroacta burgerlijke stand, inv.nr. 2, 194r.

91 JAN VAN HEDEL ° ± 1445 † 1530

[1] SCHEPEN 1481 95 1514; GASTHUISMEESTER 1494–1501. [2] %A 3. [4] 196. [5] O: Goyaert Bertrams van Hedel x Bertha N.; x (1) Ida van Brede (dv Zeger Jans van Brede x Gertruyt vande Beerthen); x (2) Aleyt Mathys van Gunterslaer.

SY1 431; SY3 577; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 43 (1994) 142; ADRIAENSSEN, 'De gerechtigden', 136; PB 10r, 23v, 44r, 78r, 98v, 258r; SP 1270 251r, 428r; 1271 218v; 1276 231rv; 1296 182r.

92 ZEGER VAN HEDEL ° ± 1460 † 7-10-1529

[1] SCHEPEN 1522; RENTMEESTER-IN-NAAM 1511. [2] %A 17. [4] 197. [5] O: <91> ex (1); x Aleyt vanden Bosch dv <33>; k: Martha x <95>.

SY1 151, 430; SY2 290; SY3 168, 452, 576; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 43 (1994) 144; SMITS, *De grafzerken*, 9; PB 280rv; SP 1306 381v.

93 HENRICK HEEREN ° 1527–1529 † 1598

[1] SCHEPEN 1571 82 (ipv Willem van Erp, die aanvankelijk was benoemd) 83; H.GEESTMEESTER 1580–1595. [2] C 18 £. [3] imm. Leuven 1-1555; mr. [4] 198. [5] O: Goessen Henricx Heeren; x Willemken Henricx Gast. [6] In 1557–1558 was hij deken van de oude schuts. In 1561 fungeerde hij als blokmeester van de Kerkstraat en in 1589 als provisor van het Mierdegasthuis.

SY2 188; MUL IV 508; NBS nr. 2095; SR 1557; SP 1412 241r; GAH OA c149.

94 MARTEN 's HEEREN ° 1525–1526 † 1-1-1578

[1] SCHEPEN 1577; RENTMEESTER 1560 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76; reis 67. [3] imm. Leuven 7-1541. [4] 199. [5] O: Gerit Dircx 's Heeren x Elisabeth Marten Moens; x Maria Henricx Kemp. [6] In 1564 wordt hij vermeld als provisor van het Herengasthuis. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY1 370; SY3 159; SMITS, *De grafzerken*, 183; MUL IV 230; SR 1564; PB 282r, 322v, 387r; SP 1397 573v; 1411 558r.

R29 GHYSBERT HERINCK ° † 1547

[1] GOEDE MAN 1538 39 40 41 42 43 44 45 46. [5] O: Willem Herinck x Mechtelt N., later hertrouwd met Gerit Jan Mathys van Vladeracken; x (1) Catharina Willem (Willem) Jans van Geffen; x (2) Agnes Reyner Heymerick Heymericx.

SR 1547; SP 1276 94r; 1304 198r; 1305 135v; 1311 138r; 1341 90r.

R30 JACOB JAN HERMANS ° †

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1521.

Over hem is (vooralsnog) niets naders met zekerheid te zeggen.

R31 JAN JAN HERMANS ° †

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1512.

Over hem is (vooralsnog) niets naders met zekerheid te zeggen.

P1 ANDRIES HESSELS ° 1544–1545 † 21-9-1600 te Alkmaar

[1] PENSIONARIS 1572–1578; reis 1572 73 74 75 77. [3] imm. Leuven 1-9-1561; mr. [4] 210. [5] O: Mathys Andries Jans Hessels x Johanna Gielis Simons; x Margaretha Cornelis vander Moelen. [6] In 1578 werd hij griffier van de Staten van Brabant en koos vervolgens de zijde van de opstandige gewesten. Na als thesaurier-generaal van Anjou te hebben gefungeerd werd hij eerste raadsheer van de Raad van Brabant in Den Haag. Op zijn sterfbed is een portret van hem geschilderd (afgebeeld in: Pirenne, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, t.o.v. p.130; Bosmans, 'Indien de deugd', 29).

SY2 65; MUL IV 627; NBS nr. 2142; BOSMANS, 'Indien de deugd'; SP 1340 298r; 1342 22r; 1402 144r.

95 HENRICK DE HEUSCH ° † 7-12-1558

[1] SCHEPEN 1540 58. [4] 211. [5] O: Arnt Henricx de Heusch x Elisabeth Henricx vanden Eynde; x Martha van Hedel dv <92>, hertrouwd met mr. Jacob Daems. [5] Hij was in 1552 woonachtig te Luik. Hij is derhalve niet de Henrick de Heusch, die in de gemene zetting van 1552 als bontwerker wordt vermeld (zoals beweerd door Adriaenssen; vgl. SP 1375 558v). Een portret van hem bevindt zich in particulier bezit in Brussel.

SY1 153, 152, 431; SY2 504; SY3 168, 573; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 43 (1994) 146; SP 1345 355r; 1375 558v; 1376 183r; 1386 2r.

96 ARNT HEYM ° 1493–1495 † 1562

[1] SCHEPEN 1526 39 42; HOOGSCHOUT 19-9-1527 – 25-12-1529; reis 1526 42. [5] O: <98>; x Walrave de Cock van Opijnen (dv Jan x Elisabeth van Ranst); k: <99>. [6] Hij was heer van Maurik. In 1532 wordt hij vermeld als provisor van het Heymgasthuis.

SY2 267, 268; SY3 36; W. v.d. BROEK, 'Het geslacht van Ranst en Boxtel', *Brabants Heem* 4 (1952) 118-121, aldaar 119-120.

97 GHYSBERT HEYM ° ± 1502 † 14-12-1586 te Luik

[1] SCHEPEN 1533 36 37 40 56 60 61 65 66 71; reis 1537 39 40 41. [2] %B 5. [3] imm. Leuven 10-12-1517; imm. Orléans 2-4-1521; mr. [4] 213. [5] O: <98>; x Johanna van Dielbeeck; k: Arnt Heym, schepen 1590...1602. [6] Jonker. Hij was ook werkzaam als kastelein van Zevenbergen en in 1534 3n 1542 hoofdman van de schutterij van de jonge voetboog.

SY1 203; SY2 267-268; SY3 159; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <25>), 9-10; MUL III 573; PLO nr. 731; PB 418rv; SP 1314 75r.

98 JAN HEYM ° 1447 † 25-6-1509

[1] SCHEPEN 1482 91 97 1502; BURGEMEESTER 1496; H.GEESTMEESTER 1485; SCHOUT VAN KEMPENLAND; STADHOUDER HOOGSCHOUT 30-9-1505 – 25-9-1509; reis 1497 1502 03 04 05 06. [2] %A 6. [3] imm. Leuven 27-1-1462. [4] 214. [5] O: Goessen Heym (schepen 1436...1468), x Elisabeth Ghysberts de Cock van Neerijnen; x Elisabeth van Geel (dv Simon x Philipotte van Campen / van Dinther); k: <96>, <97>, Elisabeth x <190>. [6] Heer van Maurik.

SY1 204; SY2 267; SY3 33-34; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <25>), 9; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Heym', Tax. 3 (1896) 23; MUL II 94; SP 1314 75r.

99 JAN HEYM ° † 1592

[1] SCHEPEN 1569 78 79 83 (vervangen door Jacob vander Cammen <48>) 86 87. [5] O: <96>; x Gertruyt Henrick de Groef van Erkelens. [6] Jonker, heer van Maurik.

SY2 267-268; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <98>), 23; SP 1389 193v; 1390 248v; 1392 461rv; 1403 100r, 135v.

100 MARCELIS HEYMANS ° ± 1494 † 11-11-1554

[1] SCHEPEN 1534 40 43 47. [3] mr., M.D. [4] 216. [5] O: mr. Goyaert Heymans M.D. x (Ma)Belia Marcelis vande Ekart; x Henrica Jans van Vlierden.

SY2 263; GAH OA a5; SP 1279 78r, 203r; 1280 135v; 1288 278v; 1300 195r; 1333 303v; 1345 153v; 1353 187v.

101 GOESSEN VANDEN HEZEACKER ° ± 1425 † 24-3-1506

[1] SCHEPEN 1458 63 69 74 79 84 88 92 96 1501; BURGEMEESTER 1495; H.GEESTMEESTER 1498–1505. [2] %A 1. [4] 201. [5] x Elisabeth Lamberts van Doerne.

SY1 262; SY2 120; H. VAN ROOY, 'Bossche testamenten uit de 16e eeuw', Tax. 32 (1925) 148; PB 21v, 100r, 106r; SP 1270 46r; 1271 119v; 1275 264r; 1276 8v.

102 LAMBERT VANDEN HEZEACKER ° † 1518

[1] SCHEPEN 1496 1511; RENTMEESTER 1486; LEPROZENMEESTER ..1510–1512.. [2] %A 4; deken korenkopersambacht 1478. [4] 202. [5] O: Engbert vanden Hezeacker; x Elisabeth Rutgers van Ophoven.

PB 100v, 186v, 266r; SP 1279 173r, 380v, 387v; 1281 335r; 1287 250r.

P2 GHYSBERT (DIE) HOLLANDER ° † 1515–1519

[1] PENSIONARIS 1506; reis 1505 06. [2] %A 11. [3] ± 1476 ging hij in Parijs studeren; mr. [5] O: Lodewyck Jans (die) Hollander x Mechtelt Floris Muykens. [6] Voor en na zijn kortstondige pensionariaat in 's-Hertogenbosch was hij actief als notaris te Antwerpen.

Biografische schets in het binnenkort te verschijnen proefschrift van Alphons vanden Bichelaar; zie ook: VAN DEN BICHELAAR, (zie <S2>), 232; VAN DEN BICHELAAR, 'Van kapelaan tot kardinaal', 12.

R32 HENRICK DE HONT ° 1520–1521 † 14-1-1609

[1] RENTMEESTER 1555 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85; reis 1560 62; SCHEPEN 1589; WEESMEESTER 1584. [2] %B 12; C 25 £. [4] 220. [5] O: Henrick de Hont x Anna Adriaens van Ham; x Anna Henrick Lamberts vanden Hezeacker.

SY1 373; SY2 279, 314; SY3 161, 480; SMITS, *De grafzerken*, 265; PB 406v, 420r; SP 1340 249r; 1350 480r; 1381 169r; 1386 135r; 1389 359v; 1397 463r; 1397 573v; 1401 279r.

R33 HENRICK VANDEN HOEVEL ° †

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1522; GOEDE MAN 1538.

In de jaren twintig en dertig van de zestiende eeuw leven verschillende personen in 's-Hertogenbosch die Henrick vanden Hoevel heten (zonen van Jan, Dirck, Zebert, Gerit, Goyaert, Peter, Wouter). Het is (vooralsnog) onmogelijk een van hen als de rentmeester van die naam te identificeren.

R34 MARCELIS VANDEN HOEVEL ° † 1535

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1511 12 13. [2] %A 8. [5] O: Peter vanden Hoevel; x Elisabeth Henrick Gyben. [6] Alias inden baerdze.

SR 1535; PB 97r, 105r, 150r, 189v; SP 1263 208r; 1270 172v; 1274 438r; 1275 2v; 1283 175r; 1310 31r; 1311 142r.

103 DIRCK VAN HYNDEN ° † 1503–1504

[1] SCHEPEN 1485 95 1501. [2] %A 4; deken viskopersambacht 1483. [5] O: Peter van Hynden; x Gertruyt Jans van Vaerlaer, weduwe van Gerit Goyaerts van Donckersvoert; k: <104>. [6] In 1502 was hij rentmeester van het Mierdemannengasthuis.

SY3 460; PB 76v, 107v; SP 1232 366r; 1250 9v.

104 PETER VAN HYNDEN ° 1465–1468 † 1547–1548

[1] SCHEPEN 1518; RENTMEESTER-IN-NAAM 1500. [2] %A 6. [5] O: <103>. [6] In 1526 pacht hij de accijns van het mijnen van de vis.

SY2 129; PB 266v; SR 1526; SP 1276 306v; 1280 231r; 1350 117r.

R35 ANDRIES BOUDEWYN JANS; VAN BERLICKEM ° ± 1511 † na 1566

[1] RENTMEESTER 1555. [2] %B 3; koopman; linnenlakenkoper. [3] imm. Leuven 31-8-1524. [4]

063. [5] O: Boudewyn Jans (van Berlicum) x Johanna Dircx van Loon; x Hillegonda Neysen (dv Arnt x Mechtelt vander Stegen). [6] Hij wordt als deken van de rederijkerskamer vermeld in 1540; in 1544 was hij deken van de schutterij van de handboog; in 1548 fungeerde hij als blokmeester van het blok van de Kerkstraat. In 1556 en 1557 pachtte hij de bieraccijns.

SY2 325, 428; SY3 482; MUL III 726; SR 1540, 1544, 1548, 1556, 1557; PB 141r; SP 1332 78r; 1371 404r; 1373 306v, 314v; 1374 18r; 1375 458v; 1389 194v.

R36 JACOB JANS ° †

[1] RENTMEESTER 1556 57.

Over hem is (vooralsnog) niets naders met zekerheid te zeggen.

105 GOYAERT DE JEGER ° 1496–1497 † 25-6-1558

[1] SCHEPEN 1541. [4] 226. [5] O: <R37>; x (1) Cornelia van Oudheusden (dv Jan x Maria Beuckelaer); x (2) Johanna Willems de Stradio; x (3) Petronella vanden Woude; k: Jan de Jeger, schepen 1591. [6] Jonker, heer van Lochtenburg te Sint-Oedenrode.

SY2 169, 526; F. BEELAERTS VAN BLOKLAND, 'Het geslacht der Heeren van Oudheusden', NL 31 (1913) 307-316, aldaar 311; SP 1335 509v; 1339 78v; 1343 249v; 1376 376r; 1377 51r; 1379 181r.

R37 WOUTER DE JEGER ° † 1526–1527

[1] RENTMEESTER 1513. [2] %A 2. [5] O: Goyaert de Jeger x Heilwich van Vucht; x Elisabeth de Bever (dv Roelof de Bever, schepen 1457..1491, x Catharina Monix); k: <105>.

SY2 67, 165, 169, 526; SY3 507, 582; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <105>), 311; AILB rekening 1526; PB 11v-12r; 101v; SP 1299 203r; 1307 260r; 1308 46r.

106 JAN KANAPART ° †

[1] SCHEPEN 1474 82 90 96 1500 05 09; GOEDE MAN 1505 06 07; RENTMEESTER-IN-NAAM 1505; STADHOUDER HOOGSCHOUT 1486; H.GEESTMEESTER 1506–1513; reis 1505 06 07 09 10 11. [2] %A 5. [4] 227. [5] O: Jan Lodewyck Kanapart; x Ida Ceelen van Gerwen (dv Henrick Ceelen x Gertruyt Steenwech), hertrouwd met <66>.

SY1 228; VAN DER HEYDEN, (zie <66>), 48, 51-53, 66; B.v.B., 'De Heusdensche tak der Meyerijsche Van Gerwen's', Tax. 44 (1937) 96-99, aldaar 97; SP 1229 292v; 1230 13v; 1264 74r; 1277 379v; 1284 355r, 627r; 1327 251v.

R38 CHRISTOFFEL KEMP ° † 8-4-1544

[1] GOEDE MAN 1539 40 41 42. [2] lakenkoper; deken kramersgilde 1530 33 37. [4] 229. [5] O: Arnt Gerits Kemp x Ermgart vanden Bosch dv <33>; x (1) Elisabeth Wynants (dv Pauwels x Elisabeth Goyaert Cuypers); x (2) Christina vande Laerschot dv <114>.

SY2 5; WAGNER, (zie <33>), 62; WIJNAENDTS VAN RESANDT, (zie <73>), 48-49; SMITS, *De grafzerken*, 201; PB 125r, 338v, 436v; SP 1314 303r; 1333 183r; 1334 245r; 1369 337r; 1381 286r.

107 HENRICK KEMP ° 1480–1485 † 1562–1563

[1] SCHEPEN 1539. [2] lakenkoper; gewandsnijder. [3] wellicht: imm. Leuven 2-10-1508; mr. [5] O: Jan Arnts Kemp; x (1) Henrick Henricx van Doerne; x (2) Elisabeth vanden Hanenberch dv <R24>; x (3) Elisabeth Gerit Roelofs; k: Elisabeth x <R51>. [6] Hij was waarschijnlijk deken van de Oude Schuts in 1528 en 1534; in 1531 en 1535 was hij deken van het gewandsnijdersambacht; tevens is hij blokmeester van het blok van de Markt geweest.

SY1 73; SY2 26; WAGNER, (zie <33>), 62; KOLDEWEIJ, *Zilver*, 180; MUL III 365; SR 1528, 1531, 1534, 1535; PB 173v, 200r, 271r, 273r, 301r, 347v, 406r, 408r, 425r; SP 1331 306v; 1345 313r; 1353 148r; 1360 334v; GAH OA a5.

108 JAN KEMP ° † 1506–1507 (?)

[1] SCHEPEN 1505. [2] lakenkoper. [3] wellicht: imm. Leuven 2-1-1486; imm. Orléans 30-3-1490; mr. [5] O: Jan Jans Kemp x Mechtelt Goessen Toelinck.

MUL III 6; PLO nr. 222; PB 96v; SP 1263 190v.

R39 ALBERT KETHELER ° †

[1] RENTMEESTER 1491; GOEDE MAN 1500 01 02 03. [2] %A 2.

Waarschijnlijk betreft het hier Albert Herman Ketheler, die tussen 1492 en 1505 kerkmeester van de Sint-Jan was. Deze overleed in 1505. Daar in 1507 een Albert Ketheler een reis ondernam in dienst van de stad, is het niet onmogelijk dat één van de andere personen die Albert Ketheler heetten, de bewuste goede man is geweest.

109 GERIT KUYST ° † 23-3-1509

[1] SCHEPEN 1473 86 92 1500 04 08; BURGEMEESTER 1496; reis 1498 1500 04. [2] %A 4. [5] O: Henrick Henricx Kuyst x Margaretha Gerit Heer; x (1) Aleyt Kesselmans, weduwe van Goyaert Cleynael; x (2) Heilwich Jan Willems zeelmekers; k: <111>.

SY3 248; DEL CAMPO HARTMAN, (zie <S7>), 241; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <S7>), 284; JUTEN, (zie <S1>), 196; PB 17v; SP 1247 353v; 1252 221r.

110 HENRICK KUYST ° † 24-8-1529

[1] SCHEPEN 1489 99 1503 20 (16-6-1521 beëdigd ipv de overleden Marten van Campen <50>) 26 (26-11-1526 beëdigd ipv de overleden Frans Toelinck <172>); H.GEESTMEESTER 6-6-1513 – †; STADHOUDER LAAGSCHOUT 1505..1509; reis 1503 20 23. [4] 238. [5] O: als <109>; x Aleyt van Dommelen (dv Jan x Margriet van Weilhuysen).

SY2 70; DEL CAMPO HARTMAN, (zie <S7>), 246; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <S7>), 284; PB 17v, 249v, 250r, 340rv; SP 1316 241v.

111 HENRICK KUYST ° 1488–1491 † 21-5-1555

[1] SCHEPEN 1512 23 30 38 42 46 49 50 53; STADHOUDER LAAGSCHOUT 1528; LAAGSCHOUT 7-1-1530 – 1-10-1530; reis 1533 35 37. [2] %B 7. [3] imm. Leuven 31-8-1506; mr. [4] 239. [5] O: <109> ex (2); x Hillegonda van Sevenbergen (dv Henrick x Christina Jans), weduwe van Ghysbert van Straten. [6] Van 1516 tot zijn dood was hij rentmeester van het Clarissenklooster.

SY3 248; DEL CAMPO HARTMAN, (zie <S7>), 241; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <S7>), 284; MUL III 320; PB 106v, 262r, 338v.

112 MATHYS KUYST ° † 1525

[1] SCHEPEN 1498 1507 14; reis 1507. [2] %A 6. [5] O: als <109>; x Maria Daniel Bruysten van Vranckevoert, weduwe van Henrick Noeden, schepen van 's-Hertogenbosch in 1457.

BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <S7>), 284; PB 17v, 108v; SP 1271 164r; 1310 12v.

S10 NICOLAES KUYST ° † 19-10-1534

[1] SECRETARIS 3-7-1497 – 1533; reis 1500 01 02 03 04 05 06 07 08 10 11 12 13 14 15 17 19 23. [2] %A 6. [3] imm. Leuven 27-2-1476; mr. [4] 240. [5] O: als <109>; x Mechtelt Witmers (dv Jan x Elisabeth van der Hagen / Hagemans).

SY1 440; SY2 78, 472, 509; SY3 248; DEL CAMPO HARTMAN, (zie <S7>), 241-242; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <S7>), 284-285; PB 17v, 107r, 188r; SP 1274 219v; 1308 406r.

113 YWAN KUYST ° † 1518

[1] SCHEPEN 1491 97 1501 06; RENTMEESTER 1484; GOEDE MAN 1505 06 07; RENTMEESTER-IN-NAAM 1507; STADHOUDER LAAGSCHOUT; reis 1506 . [2] %A 9. [4] 241. [5] O: als <109>; x Agnes Valck (dv Jan Alberts Valck van Maren x Gertruyt Dircx van Vechel).

SY3 248; DEL CAMPO HARTMAN, (zie <S7>), 241; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <S7>), 284-285; PB 17v, 109v; SP 1270 334r; 1276 155r; 440r.

114 LAMBERT VANDE LAERSCHOT ° † 21-4-1535

[1] SCHEPEN 1522; RENTMEESTER-IN-NAAM 1513. [2] %A 20. [4] 242. [5] O: Willem Goessens vande Laerschot x Geertruyt N.; x Elisabeth van Boert dv <24>. [6] In 1520 was hij deken van de Sint-Annabroederschap in de Sint-Annakapel.

BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <R5>), 261; SMIT, (zie <R5>), 274; PB 244r, 316v, 320r; SP 1286 327v; 1293 164v, 484r; 1320 94r; 1327 85v.

115 FRANK VAN LANGEL ° † 1515

[1] SCHEPEN 1504. [2] %A 3. [4] 244. [5] O: Frank van Langel, secretaris 1469–1497, x Heilwich vander Rullen; x Elisabeth van Beerse (dv Albert x Hillegonda Mathys van Tricht); k: Heilwich x <169>. [6] Hij was hoofdman van de schutterij van de handboog in 1510.

SY2 111; SY3 181; SR 1510; SP 1272 248v; 1283 221v-222r; 1285 395r; 1294 148v; 1316 376v-377r.

116 HENRICK DE LEEUW ° † 1517

[1] SCHEPEN 1480 85 89 95 1500 04 08 (ipv de overleden Gerit Kuyst <109>) 13; LEPROZENMEESTER 1502–1509; STADHOUDER HOOGSCHOUT 1489; reis 1512 13. [2] %A 18; kramer. [5] O: Henrick de Leeuw; x Johanna van Dommelen (Jan x Margaretha van Weilhuysen). [6] Van 1494 tot 1506 was hij rentmeester van het Sint-Anthonisgasthuis.

GAH OA A232 102v; PB 27v, 46r, 47v; SP 1270 276r; 1276 38v; 1278 199v; 1279 225r; 1288 131v.

117 JAN VAN LIEBERGEN ° 1519 † 5-12-1570

[1] SCHEPEN 1557 60 63 (vervangen door Frans vanden Hanenberch <86>); RENTMEESTER 1553 54; KERKMEESTER 1560..1570; reis 1557 60. [2] %B 7. [4] 246. [5] O: Jan Arnts van Liebergen x Christina Lambert Stoters; x Johanna de Wolf dv <184>; k: Aleyt x <140>.

SY1 379; SY3 302; PB 395r; SP 1358 214v; 1364 22v; 1369 250r-251v; 1385 296r; 1396 377rv.

118 WILLEM VAN LIER ° † na 1580

[1] SCHEPEN 1578. [5] O: Cornelis Nicolaes van Lier x Wyberta van Berchem; x Agnes van Nederveen (dv Jan x Anna vande Werve), weduwe van <60>. [6] Jonker. Hij is begraven in Berlicum.

SY2 109, 141; SY3 510; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De familie Proening' (zie <58>), 37; SP 1380 109r, 111r; 1396 283r.

119 BARTHOLOMEUS LOEF ° 1511–1513 † 7-6-1593

[1] SCHEPEN 1545 48 51 52 55 56 59 60 63 66 71; RENTMEESTER 1550; reis 1559 69. [2] %B 4; C 50 £. [3] imm. Leuven 30-8-1529. [4] 252. [5] O: <121> ex (1); x Ermgart van Eyck dv <R10>; k: <120>.

SY1 327; SY2 55; SY3 159; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 26; MUL IV 25; PB 177v, 202r, 390v; SP 1332 179v; 1344 387v.

120 GOYAERT LOEF alias VANDER SLOOT ° 1533–1534 † 14-5-1604

[1] SCHEPEN 1561 64 69 75 77 80 81 84 87 88 91 92 95 96 99 1600 03; reis 1564 68 69 76 77. [2] C 25 £. [3] imm. Leuven 26-2-1553; imm. Dôle 3-9-1557; mr., J.U.L. [4] 253. [5] O: <119>; x Josina Pynappel dv <152>; k: Bartholomeus, schepen 1605..; Goyaert, schepen 1609..

SY1 327; SY2 56, 210; SMITS, *De grafzerken*, 250; MUL IV 464; Bibliothèque Municipal de Besançon, ms. 983, 234v; PB 432r, 441v-442r; SP 1391 227v.

121 HENRICK LOEF ° ± 1486 † 1536–1537

[1] SCHEPEN 1535. [2] lakenkoper. [5] O: Jan Dircx Loef x Beatrix Henricx de Potte; x (1) Christina Laurens Boyen; x (2) Jutta Otto Jacobs, weduwe van <R10>, later hertrouwd met Henrick van Dickberch gen. Staeckenbroeck.

SY1 327; SY2 54, 55; SY3 498; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 26; PB 177v, 196r, 199r; SP 1289 387r; 1300 125v; 1308 491r; 1314 214r; 1316 200v; 1337 107r.

P3 ROELOF LOEKEMANS ° 1518–1520 † 17-7-1588

[1] PENSIONARIS 1552 – †; reis 1551 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 78. [2] C 25 £. [3] imm. Leuven 8-1535; imm. Orléans 23-11-1544; mr., licentiaat in het civiel recht. [4] 255. [5] O: Henrick Ghysberts Loekemans x Aleyt Roelofs Noppen; x Heilwich van Sprangen. [6] In de periode 1546–1548 was hij procurator-generaal van de universiteit van Orléans.

SY2 357; F. BEELAERTS VAN BLOKLAND, 'Loockemans', NL 22 (1904) 99-102, aldaar 100; G.J.J. WIMERSMA GREIDANUS, 'De kwartieren De Bie-Lokemans', NL 92 (1975) 10-47, aldaar 17; MUL IV 129; PLO nr. 1132; SP 1394 474r; 1417 234r.

122 HENRICK LOENMANS ° ± 1505 † 1545

[1] SCHEPEN 1542. [5] O: Nicolaes Jans Loenmans x Margaretha van Erp; x Ghysberta Henrick Ghysberts.

B.v.B., 'Bijdrage tot de genealogie van het geslacht Van der Stegen', Tax. 11 (1904) 76-82, aldaar 80; PB 143r, 316r; SP 1272 186r; 1281 165rv; 1359 109v, 1369v; 1381 369v.

123 GOYAERT LOMBAERTS VAN ENCKEVOIRT ° 1524–1526 † 27-2-1591

[1] SCHEPEN 1554 57 60 63 66 71 78 79 82 85 86 89 90; H.GEESTMEESTER 1561–1580; reis 1555 60 64 67 69 71 77. [2] C 100 £. [3] imm. Orléans 13-1-1540; imm. Bologna 1547; imm. Siena 1547; Padua 1549; mr., J.U.L. [4] 256. [5] O: <S11>; x (1) Dircxken vande Stadeacker (dv Joseph x Ida Brugmans); x (2) Alanda Berwouts (dv Willem x Johanna van Vlierden). [6] Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY1 256; SY3 159, 209, 230-231, 401; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 39; VAN SCHIJNDEL, (zie <23>), 41; MELSSEN, 'Gerard Michiels', 146; MELSSEN, 'Manuaal', 235; F.H.M. DE BEKKER en A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Het testament van Mr. Goyart Lombaerts van Enckevoirt', Tax. 12 (1905) 249-259; F.H.M. DE BEKKER en A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De tenuitvoerlegging van den uitersten wil van Mr. Goyart Lombaerts van Enckevoirt', Tax. 14 (1907) 204-213, aldaar 212; NBS nr. 3298; PLO nr. 1057; RANB Collectie Becx, inv.nr. 21.

S11 JAN LOMBAERTS ° te Oisterwijk † 1-4-1533 te Mechelen

[1] SECRETARIS 1-8-1521 – †; reis 1525 26 27 28 29 30 31 32. [3] imm. Leuven 31-8-1513; mr. [4] 257. [5] O: Jan Lombaerts x Cecilia van Hulsen; x Elisabeth Michiels van Enckevoirt dv <129>; k: <123>, Elisabeth x <23>, Maria x <166>. [6] Hij werd pas tussen Kerstmis 1522 en Sint-Jan 1523 poorter van 's-Hertogenbosch. In 1526 was hij commissaris van de schouwentelling in het kwartier van Leuven. Hij overleed op terugreis van Brussel.

SY2 407; SY3 209, 229, 494; VAN SCHIJNDEL, (zie <23>), 41; MELSSEN, 'Gerard Michiels', 145; MUL III 469; ARAB RK 13007; PB 203r, 378v.

124 HUBERT VAN LOON ° 1506–1507 † 3-10-1558

[1] SCHEPEN 1551 56; reis 1555. [2] %B 7. [4] 261. [5] O: Henrick Henricx van Loon alias vanden Molengrave; x Johanna vanden Wyel (dv Israel x Aleyt van Culemborch). [6] Hij was ridder van de orde van het H.Graf.

M.N. VAN LOON, 'De eerste generaties van de familie Van den Molengrave alias van Loon', NL 113 (1996) 303-310, aldaar 304; G.C.M. VAN DIJCK, 'Hediart en Derkennes. Architecten van de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, ca. 1516–1607', BL 46 (1997) 96-102, aldaar 101; SP 1335 443v; 1362 301r; 1373 179r; 1374 368v; 1376 241rv; 1378 216r.

125 LODEWYCK VANDER LYNDEN ° † 1581–1582

[1] SCHEPEN 1553. [5] O: Jan vander Lynden x Catharina van Marneffe; x (1) Johanna van Vlierden (dv Albert x Johanna van Haren); x (2) Maria Rosalis (dv Jan x Aleyt Belaerts). [6] Ridder. Hij is ook amman van Antwerpen geweest, alsmede schepen en burgemeester van Leuven. Bovendien is hij voor leden van de familie Merode actief geweest in de heerlijkheid Oirschot.

SY2 131; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <13>), 62; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <85>), 108; VAN VLIERDEN, (zie <R3>), 71; F.-V. GOETHALS, *Miroir des notabilités nobiliaires* I (Brussel 1857) 345; J. LIJTEN, 'De heren van Oirschot' in: H.J.M. MIJLAND, L.M. VAN HOUT en J.P.J. LIJTEN ed., *Oog op Oirschot* (Oirschot z.j.) 52-87, aldaar 75; J. LIJTEN, 'Oirschotse schouten, drossaards en baljuws', *Campinia* 15 (1985) 120-134, 164-177, aldaar 129; SP 1384 516r; 1379 61r; 1391 68r.

R40 WOUTER VAN LYTH ° † 1544–1545

[1] GOEDE MAN 1539 40 41 42; reis 1539. [2] kramer; deken kramersgilde 1531 34 38. [5] O: Jan Goyaerts van Lyth x Woltera N.; x Margriet Bloemaerts (dv Jan x Johanna N.). [6] Hij was in 1523 deken van de schutterij van de handboog.

SY1 256; SR 1523, 1531, 1534, 1538; PB 314r, 320r, 334v, 386v, 390r; SP 1286 401v; 1312 119r-120v; 1317 224r; 1341 141v; 1342 468v; 1353 496r.

R41 AMELIS MAES ° † na 1540

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1522. [5] O: Henrick Maes; x Catharina Aerts van Beerse alias vande Grave. [6] In 1521 was hij een van de pachters van de zoutaccijns. In 1528 vervulde hij de functie van deken van de schutterij van de handboog.

J.A.W. SWANE, 'De Quay', BL 12 (1963) 104-109, aldaar 107; SR 1521, 1528; PB 133v, 159r, 189v, 221v, 340v; SP 1316 236v; 1327 124r; 1332 221v.

126 ALBERT VAN MAREN ° † 1526

[1] SCHEPEN 1516; RENTMEESTER 1490. [2] bontwerker; lakenkoper. [5] O: Jan Alberts Valck van Maren x Gertruyt N.; x Mechtelt Scheenkens (dv Simon x Dircxken Ambrosius vander Stegen).

SY2 381; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <S7>), 285; PB 111r, 128v, 157v, 168v, 181r, 275v-276r, 283v; SP 1272 449r.

127 HENRICK MASSEREEL ° ± 1472 † 1-10-1546

[1] SCHEPEN 1524. [4] 267. [5] O: Jan Massereel x Henrica van Berkel; x Ulanda van Oy (dv Herbert x Petra Nicolaes Spierinck), vrouwe van Balgoy en Keent. [6] Hij was jonker en heer van Balgoy en Keent. In 1509 wordt hij als drossaard van Brabant vermeld.

SY1 413; VAN MEURS, (zie <62>), 28; B.v.B., 'Masschereel', Tax. 42 (1935) 164-165; J. HEEREN, 'Het Massereelshuis te 's-Hertogenbosch', Tax. 22 (1915) 65-73; G.C.A. JUTEN, 'Genealogische fragmenten: Masschereel', Tax. 42 (1935) 153-155, aldaar 153; PB 267r, 352v; SP 1271 476r; 1314 218v; 1330 125v; 1342 271r; 1350 449r.

128 DIRCK VANDE MEREVENNE ° 1492–1494 † 1561–1563

[1] SCHEPEN 1537; RENTMEESTER-IN-NAAM 1525; reis 1538 39 48. [5] O: Goyart vande Merevenne van Buedel x Aleyt van Houweningen; x Elisabeth Dens (dv Cornelis x Ghysberta Beys); k: Maria x <167>. [6] In de periode 1534–1557 was hij rentmeester van het klooster van de Zusters van Orthen.

SY2 165, 565; SY3 400-401, 444; WAGNER, (zie <33>), 63; MELSSEN, (zie <R25>), 111-112; SP 1306 190rv; 1327 2r; 1335 392r; 1344 137r; 1384 97v-98r.

129 GERIT MICHIELS ° ± 1474 *te Eindhoven* † *15-6-1548*

[1] SCHEPEN 1537. [4] 275. [5] O: Michiel Henricx x Jutta Ketelaer; x Elisabeth van Enckevoirt (dv Goyaert x Johanna Mys); k: Elisabeth x <S11>. [6] Hij werd op 26-9-1498 poorter van Helmond en op 28-1-1504 poorter van 's-Hertogenbosch. Hij was actief als zaakwaarnemer van zijn zwager, kardinaal Willem van Enckevoirt.

SY2 405; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De kardinaal Willem van Enckevoirt en zijne bloedverwanten', Tax. 20 (1913) 182-185, aldaar 184-185; VAN SCHIJNDEL, (zie <23>), 41; MELSSEN, 'Gerard Michiels'; A.F. VAN BEURDEN, 'De kardinaal Willem van Enckevoirt en zijne bloedverwanten', *Limburgsch Jaarboek* 19 (1913) 131-139, aldaar 133; PB 139r, 213r, 265r, 303r, 307v; SP 1328 83r.

R42 WILLEM MICHIELS ° † 1591

[1] RENTMEESTER 1558 59. [4] 277. [5] O: Henrick Michiels (wellicht een broer van <129>). [6] In 1537 was hij rentmeester van het Jacob uyter Oisterwijkgasthuis. In 1541–1542 werd Willem Henrick Michiels van Eyndhoven poorter van 's-Hertogenbosch. In 1562–1563 was hij blokmeester van het blok van de Hinthamerstraat.

SY2 561; SR 1541; GAH OA c149; SP 1329 159r.

130 GOYAERT VAN MIDDEGAEL ° † 3-9-1531

[1] SCHEPEN 1518 29; reis 1514 19 23 27 29. [4] 278. [5] O: Wouter van Middegael x Elisabeth Jan Goessens; x Lysbeth Henrick Boyens; k: <R43>. [6] In 1527 was hij zegelaar van de drapeniers.

SY3 250; SR 1527; PB 135v, 168r, 175v, 212v, 262r, 274r, 277r, 313r; SP 1276 3v, 436r; 1279 431v; 1300 440v-441r; 1301 241v, 270r.

R43 WOUTER VAN MIDDEGAEL ° † 24-9-1556

[1] GOEDE MAN 1545 46. [3] imm. Leuven 19-12-1523. [4] 280. [5] O: <130>; x Anna Peter Mauriss. [6] Hij was ridder van de orde van het H.Graf. Een portret waarop hij in die hoedanigheid staat afgebeeld, bevindt zich thans in het Tsjechische Kroměříž (overigens slechts omschreven als 'portret van een pelgrim naar het H.Land'). Uit het portret valt op te maken dat Wouter bovendien pelgrimages naar Rome en het Sint-Catharinaklooster bij de berg Sinaï heeft ondernomen.

MUL III 715; PB 135v; SP 1344 422r; 1348 38v; 1367 28v.

131 LAMBERT MILLINCK ° † 18-9-1519

[1] SCHEPEN 1502 06 10 15; LAAGSCHOUT 10-9-1477 – 12-7-1498; reis 1504 05 06 08 09 10 11 12 15 16. [2] %A 1. [4] 281. [5] O: Lambert Millinck x Agnes van Zoelen; x Luytgart vande Velde (dv Loenis x Catharina Ceelen). [6] Hij was in 1497 kapitein van de schutterij van de oude voetboog. In 1505 kocht hij de heerlijkheid Vught.

SY1 245-246; SY2 278; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Proeve eener genealogie der adelijke Meierijsche familie Van Gerwen', Tax. 43 (1936) 267-275, aldaar 270; J.D. WAGNER, 'Millinck', *Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis, taal- en letterkunde* 1 (1993–1884) 196-201, aldaar 196-197; VAN MEURS, (zie <62>), 76; SP 1270

237v; 1278 320v; 1293 301v; 1296 361r-364r.

R44 GERIT MOENS; alias KETHELER ° † 1511

[1] RENTMEESTER 1486 92; GOEDE MAN 1500 01 02 03 04. [2] %A 2; gecommitteerde smedenambacht 1496. [5] O: Pauwels Moens (alias Monyns); x (1) Elisabeth Henricx van Zoemeren; (2) Peterken N. weduwe van Willem Arnts van Zeelant.

Van den Heuvel, *Rechtsbronnen ambachtsgilden*, nr. 97; PB 82r, 102r; SP 1263 257r; 1264 123v; 1271 37v; 1272 216v, 381r; 1275 194r.

132 MARTEN MOINS ° 1541–1543 † 1610

[1] SCHEPEN 1575 91 92; RENTMEESTER 1580 81; KERKMEESTER SINT-JAN 1586–1594; reis 1576 77 79. [2] C 18 £. [3] imm. Leuven 8-1557; mr. [4] 285. [5] O: Jan Marten Moins x Mechtelt Jacob Coelborner; x Johanna Wynants dv <188>. [6] Hij was kapitein van de schutterij van de handboog.

SY1 206; SY2 258; SY3 161; WIJNAENDTS VAN RESANDT, (zie <73>), 56; WIJNAENDTS VAN RESANDT, (zie <23>), 106-107; SMITS, *De grafzerken*, 305; MUL IV 551; NBS nr. 3670; PB 315v.

R45 ANDRIES MOL ° † 1510–1511

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1503. [2] %A 12; wijntapper, wijnhandelaar. [5] O: Gerit Mol x Henrica N.; x Catharina van Allaer.

SY3 512; SP 1238 280r; 1270 41r; 1279 459r; 1280 297r.

133 ARNT MONIX ° † 26-11-1538

[1] SCHEPEN 1498 1505 09 19 22; GOEDE MAN 1514 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25; reis 1507 19 27. [2] %A 8. [3] wellicht: imm. Leuven 29-3-1463 of 19-2-1483. [4] 289. [5] O: Jan Monix sr. x (2) Ida van Erp; x Johanna Rutgers van Haren. [6] Mogelijk is hij de Arnt Monix die van 1494–1501 en 1505–1508 schout van Kempenland was.

SY2 64, 564; SY3 420, 582; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <21>), 45; MUL II 111, 468; PB 24r, 47r, 84v; SP 1276 90r, 333v; 1277 292r; 1318 17r; 1327 288v.

134 ARNT MONIX ° ± 1465 † 4-4-1544

[1] SCHEPEN 1527; reis 1527. [2] lakenkoper, gewandsnijder. [5] O: Goyaert Monix; x Aleyt Peters van Wamel alias Haemmeker. [6] Hij is begraven in de Sint-Jan.

SMITS, *De grafzerken*, 212; PB 120r, 122rv, 155v, 162v, 168v, 182r, 224v, 230v, 271r, 302r, 303v, 308r.

135 ARNT MONIX ° † 1508–1509

[1] SCHEPEN 1488 1504; reis 1504 07. [2] %A 17. [5] O: Marten Monix x Mechtelt van Gemert; x Mechtelt Monix (dv Jan Monix sr. x (2) Ida van Erp).

SY3 582; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <21>), 45; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <85>), 113; PB 55r; SP 1251 183v; 1267 29r.

R46 GOYAERT MONIX ° †

[1] RENTMEESTER 1556 57. [2] %B 6. [5] O: Goyaert Monix x Catharina Jan Vrancken van Uden.

SP 1359 390v; 1369 71r.

136 JAN MONIX ° † 1526

[1] SCHEPEN 1499 1510 16 20; reis 1507 13. [4] 291. [5] O: Jan Monix jr. x Margaretha Jans van Berkel; x (1) Margaretha Pelgrom (dv Dirck x Elisabeth Coenen alias Ketelaer); x (2) Sophia Rutgers Berwouts; k: ex (2) <138>.

SY2 243, 266; SY3 419, 582; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 38 (1989) 110; MELSSEN, (zie <R25>), 132; PB 94r; 149r, 168v-169r; 249v; SP 1280 373r.

137 JAN MONIX ° † 12-5-1592

[1] SCHEPEN 1578. [5] O: Arnt Monix x Beatrix Beuckelaer; x Isabella de Bever dv <21>. [6] Hij vluchtte in 1579 naar Heusden. Hij is begraven in de kerk van Berlicum.

SY2 405; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <21>), 47; VAN SASSE VAN YSSELT, 'Grafzerken' (zie <20>), 126.

138 JAN MONIX ° ± 1518 † 13-5-1573

[1] SCHEPEN 1545 51. [2] %B 2. [4] 292. [5] O: <136> ex (2); x Maria van Doerne dv <62>.

SY2 409; SY3 102, 315; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <21>), 46; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <62>), 37.

139 JAN MONIX ° † 1535

[1] SCHEPEN 1503; SCHOUT PEELLAND 1494–1535; reis 1503. [3] wellicht: imm. Leuven 30-8-1482. [4] 290. [5] O: Jan Monix sr. x Ida van Erp; x (1) Catharina vande Aelsvoirt (dv Goyaert x Christina de Wael); x (2) Christina Potter vander Loo.

SY2 64, 404; SY3 582; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <21>), 45; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <85>), 108; MUL II 460; PB 24r, 47r, 84v; SP 1344 407r; 1403 362r.

140 WILLEM MONIX ° 1541–1542 † 1614

[1] SCHEPEN 1577; reis 76. [2] C 50 £; koopman in lijnwaad. [4] 294. [5] O: Willem Monix x Sophia van Dyck; x Aleyt van Liebergen dv <117>.

SY3 250; MELSSEN, (zie <R25>), 117; VAN GURP, *Migranten*, 105; BP 425v-426r; SP 1396 377rv.

R47 SIMON VAN NODDENVELT ° † 1516–1517

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1501. [2] %A 7. [5] O: Jan Andries van Noddenvelt; k: hij had een tweetal natuurlijke dochters.

AILB rekening 1516; PB 26v, 93v, 386r; SP 1270 98r; 1274 200v.

R48 JAN NOPPEN ° ± 1492 † 1574–1575

[1] RENTMEESTER 1547 48 60 61 62 63 64. [2] %B 7; deken looiersambacht 1530 36 39 42 45 49. [5] O: <141>; x Zweneldis Gerit Henricx. [6] Hij was in 1549 en 1555 deken van de schutterij van de oude voetboog. In 1562–1564 was hij lootmeester.

GAH OA c166, c166a; SR 1530, 1536, 1539, 1542, 1545, 1549, 1555; SP 1308 390r; 1330 104r; 1333 147v.

141 ROELOF NOPPEN ° † 1514–1515

[1] SCHEPEN 1506 12; GOEDE MAN 1500 01 02 03 04. [2] %A 6. [5] O: Jan Roelofs Noppen; x Barbara van Bokhoven (dv Jan Roelofs van Bokhoven x Gertruyt Dirck Tielmans vanden Zande); k: <R48>.

WIMERSMA GREIDANUS, (zie <P3>), 20, 23; H. VAN ROOY, 'Bossche testamenten uit de 16e eeuw', Tax. 36 (1929) 214-215; PB 33r, 54r, 77v, 149r; SP 1268 81r; 1277 119r, 385r; 1280 316r; 1289 232v.

S12 ANDRIES OEMS ° † 8-11-1562

[1] SECRETARIS 21-8-1561 – †; NOTARIS ...1545–1557...

MOSMANS, 'De middeleeuwsche notarissen', 192.

R49 WOUTER OEMS ° † 1523–1526

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1505; GOEDE MAN 1505 06 07. [2] %A 4. [5] O: Jan Oems; x Beatrix vande Ekart (dv Marcelis vande Ekart x Judoca vande Graft).

SY1 225; PB 259v; SP 1272 115v; 1279 511v; 1285 313v; 1305 161r.

R50 PETER VAN OIRLE alias van HERSEL ° † na 1558

[1] RENTMEESTER 1551 52; reis 1551 52. [2] %B 7. [5] O: Jan van Oirle x Hillegonda vander Goederheyl; x Anna van Gameren (dv Arnt van Gameren x Gertruyt Hermans Collarts). [6] In 1549 was hij pachter van de accijns van het maalgeld.

SY2 213, 424; WIMERSMA GREIDANUS (zie <P3>), 30; SR 1549; SP 1310 151r; 1332 270r; 1355 12v; 1365 88rv; 1375 529v.

R51 HENRICK OLIVIERS alias VAN BERCHUYSEN ° ± 1518 † 12-9-1580

[1] RENTMEESTER 1556 57; WEESMEESTER; reis 1554 70. [2] %B 7. [3] imm. Leuven 31-8-1536; mr. [5] O: Willem Oliviers van Berchuysen x Heilwich Dirck Comans; x (1) Catharina Boudewyn Jans van Berlicum; x (2) Elisabeth Kemp dv <107> ex (3); k: Willem Oliviers van Berchuysen, schepen 1596.. [6] Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY2 26-27, 248; WAGNER, (zie <33>), 62; SMITS, *De grafzerken*, 24; MUL IV 145; PB 425r; SP 1301 230v; 1366 159v; 1402 34r; 1412 109v.

R52 WILLEM VAN ORTHEN ° † 1521–1523

[1] GOEDE MAN 1511 12 13. [5] O: Henrick van Orthen.

PB 174v, 184v.

142 DIRCK VAN OS ° 1479–1480 † 1539–1540

[1] SCHEPEN 1523 35 (27-5-1536 beëdigd ipv de overleden Henrick Dachverlies <56>); reis 1536. [2] kramer. [3] wellicht: imm. Leuven 3-10-1504. [5] O: Jan van Os x Gertruyt N.; x Catharina Henricx vanden Broeck. [6] In 1521 was hij deken van de schutterij van de oude voetboog; in 1535 provisor van de Baar der Gelovige Zielen.

MUL III 285; PB 242r, 364r, 382v; SP 1277 83v; 1285 443v; 1317 304r; 1319 38v; 1334 133r.

R53 GIELIS VAN OS ° † 1539–1540

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1514. [2] %A 18; wijnverkoper. [5] O: Willem Dircx van Os x Johanna Goyaert Gielis; x Elisabeth Henricx van Doerne.

MELSSEN, <zie <R25>), 111, PB 109v; SP 1374 59v.

S13 PETER VAN OS ° 1467–1469 † 1542

[1] KLERK SECRETARIE 1483–1497; SECRETARIS 14-9-1498 – †; NOTARIS. [2] %A 8. [3] Wellicht imm. Leuven 7-11-1486; mr. [4] 305. [5] O: Jan Rutgers van Os x Oda Lambert Wynrix die Smyt; x (1) Henrica van Langel (dv Frank van Langel, secretaris, x Heilwich vander Rullen); x (2) Henrica Loenmans (dv Jacob Goyaerts van Heze x Aleyt Loenmans); k. ex (2): <143>; Oda x <152>. [6] Hij is de schrijver van de oudst bewaarde kroniek van 's-Hertogenbosch. Hij werd pas tussen Sint-Jan en Kerstmis 1499 poorter van 's-Hertogenbosch.

Biografische schets in het binnenkort te verschijnen proefschrift van Alphons vanden Bichelaar; PvO XXI-XXII; VAN DIJCK, 'Peter van Os ontmaskerd'; J.G.M. SANDERS, 'Peter van Oss (?–1542) stadssecretaris van 's-Hertogenbosch en kroniekschrijver' in: Th. Cuypers ed., *Brabantse biografieën* I (Meppel en Amsterdam 1992) 124-127; VAN SCHIJNDEL, (zie <19>), 188; MUL III 22; PB 213v, 271v, 284r, 299v; SP 1322, 362r.

143 PETER VAN OS ° 1512–1513 † 1558

[1] SECRETARIS 26-9-1536 – 1550; SCHEPEN 1552 53 56 57; GASTHUISMEESTER 27-9-1550 – 1556; reis 1548. [2] %B 7. [3] imm. Leuven 27-2-1529; mr. [4] 306. [5] O: <S13> ex (2); x (1) Catharina Jan Belmans, weduwe van Wouter Verdonck; x (2) Heylwich vander Stegen dv <165), hertrouwd met <6>.

SY2 465; VAN DIJCK, (zie <S13>); SANDERS, (zie <S13>); VAN SCHIJNDEL, (zie <19>), 188; MUL IV 15; SP 1356 62r.

144 WILLEM VAN OS ° 1489–1490 † 11-4-1556

[1] SCHEPEN 1519 24 25 28 31 32 35 36 39 40 43 44 47 48 51 54 55; GOEDE MAN 1529; LEPROZENMEESTER 1525–1540; reis 1527 28 29 35 36 37 39 41 42 43 47 48 54 55. [2] %B 7. [3] imm. Leuven 28-8-1516. [4] 309. [5] O: Willem van Os x Agnes van Uden; x Catharina vander Keelen (dv Henrick vander Keelen x Anna de Rover); k: Agnes x <63>; Catharina x (1) Jacob de Cock; x (2) <25>; x (3) <19>. [6] Ridder.

SY1 370; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <36>), 308; VAN SCHIJNDEL, (zie <19>), 187; MUL III 538; PB 263r.

R54 JOEST VAN OUDEN; AUWEN ° ± 1483 † 9-1-1540

[1] GOEDE MAN 1530 31 32 33 34 35 36 37 38; RENTMEESTER-IN-NAAM 1531 33 36. [4] 011. [5] O: Jan Hermans van Ouden x Johanna Zebert Back; x Elisabeth Spyckers (dv Jacob Spycker x Weyndelmoet Claes); k: <145>.

ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 38 (1989) 116; MELSSEN, (zie <R25>), 133; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <R1>), 111; PB 91v, 108r, 123r, 179r, 209v, 321r, 343r, 380v, 391r.

145 JOEST VAN OUDEN; AUWEN ° 1514–1515 † 1593

[1] SCHEPEN 1577; RENTMEESTER 1558 59. [2] C 25 £. [5] O: <R54>; x Catharina Bax (dv Jan Bax x Heilwich vande Hove). [6] Hij was in 1560 en 1563 deken van de schutterij van de oude voetboog.

SY2 27, 151, 194; SY3 253, 403; BOEREE, *De kroniek van het geslacht Backx*, 479, 483; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Genealogie der familie Bacx van Herenthals', Tax. 43 (1936) 301-306, aldaar 303; SR 1560, 1563; SP

1380 138rv; 1381 144r, 592v; 1388 118v; 1403 253r; 1417 278v, 419v.

146 ARNT PAUWETER ° † 8-8-1521

[1] SCHEPEN 1501 10. [2] %A 5; koopman. [5] O: Henrick Arnts Pauweter x Elsbena Peter Zeberts; x Agnes Aelberts van Beerse. [6] Hij was rentmeester van het klooster van de Zusters van Orthen. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY1 406; PB 33r, 134r, 137v, 149r, 153v, 165r, 198v, 219v; SP 1221 197v; 1280 260r, 349r, 364r; 1283 222r; 1312 204r.

147 FRANS PELGROM ° 1491–1492 † 1559–1560

[1] SCHEPEN 1536; RENTMEESTER-IN-NAAM 1521. [2] koopman. [5] O: <S14>; x Margaretha Kemp (dv Willem Kemp x Petra Pels).

SY1 225, 247; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <R1>), 105; MELSSEN, (zie <R25>), 110, 118; B.W. VAN SCHIJNDEL, 'Oude Brabantse families 5: Pelgrom van Driel', BL 8 (1959) 103-108, 119-122, 142-144, aldaar 119; PB 226r.

R55 GERIT PELGROM ° ± 1503 † 1577

[1] RENTMEESTER 1555. [2] %B 3; linnenlakenkoper. [5] O: <S14>; x Catharina van Buedel (dv Goyaert van Buedel gen. vande Merevenne x Aleyt van Houweningen).

SY3 401; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <R1>), 105; MELSSEN, (zie <R25>), 111-112; VAN SCHIJNDEL, (zie <147>), 106; PB 183v.

S14 HENRICK PELGROM ° na 1447 † 1514

[1] SECRETARIS 10-2-1471 – 6-7-1510; reis 1496 97 98 1500 01 02 04 05. [3] mr. [4] 314. [5] O: Gerit Pelgrom x Christina vande Vossenberch; x Elisabeth Witmers (dv Jan Witmers x Elisabeth vander Hagen / Hagemans); k: <147> <R55>.

SY1 246; SY2 199; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <R1>), 104; MELSSEN, (zie <R25>), 109, 118; VAN SCHIJNDEL, (zie <147>), 106; PB 91v, 166r, 210r, 324v.

148 HENRICK PELGROM alias KETELAER ° ± 1470 † 8-1-1545

[1] SCHEPEN 1513 19 23 26 27 30 35 36; RENTMEESTER-IN-NAAM 1500; GOEDE MAN 1504. [3] imm. Leuven 31-1-1491; mr. [4] 315. [5] O: Dirck Henricx Pelgrom x Elisabeth Coenen alias Ketelaer; x Catharina Sceymakers vanden Eynde (dv Willem Sceymakers vanden Eynde x Aleyt Vanny Back); k: <149>. [6] In 1516 was hij stadsbouwmeester.

SY2 243, 244; SY3 238; SMITS, *De grafzerken*, 51; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <R1>), 103, 106-107; MELSSEN, (zie <R25>), 132; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'De oorspronkelijke naam der Bossche familie Pelgrom', Tax. 13 (1906) 40-44, aldaar 41-42; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 38 (1989) 108, 113; ADRIAENSSEN, 'De gerechtigden', 135; MUL III 67; PB 22r, 99v, 103v, 105r, 125v, 138r, 153v, 168r, 183v, 238v, 260v, 391r.

R56 HERMAN PELGROM alias KETELAER ° ± 1476 † 10-5-1540

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1504 27 33 36; GOEDE MAN 1514 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 33 34 35 36 37 38; reis 1515 19 20 25. [2] %A 7. [4] 316. [5] O: als <148>; x Christina van Dort (dv Gerit Jacobs van Dort x Barbara N.). [6] Hij was in 1523 provisor van de Sacramentsbroederschap, in 1525 van de Baar der Gelovige Zielen en in 1528 repereer- of bouwmeester.

SY2 243; SY3 417; SMITS, *De grafzerken*, 11; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <R1>), 111; MELSSEN, (zie <R25>), 133; W.J.F. JUTEN, 'Simon Pelgrom en het klooster 'Porta Coeli' 1539–1572', Tax. 2 (1895) 252-262, 287-295, aldaar 256; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 38 (1989) 108, 110; PB 37r, 122v, 128r, 136r, 149v, 154r, 161v-162r, 196v, 207r, 214v, 229v, 230v, 270v-271r, 309r, 352r, 357v, 374r.

149 LAURENS PELGROM ° 1509–1510 † 4-10-1562

[1] SCHEPEN 1546 50 54. [4] 318. [5] O: <148>; x (1) Gertruyt Wynants (dv Pauwels Wynants x Elisabeth Goyaert Cuypers); x (2) Judith van Veen (dv Jan van Veen x Maria Peters van Amerongen van Ackersloot).

SY1 377; SY2 244; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 38 (1989) 115, 117; ADRIAENSSEN, 'De gerechtigden', 142; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <R1>), 201; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <20)>, 201; MELSSEN, (zie <R25>), 133; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Genealogie van den Bosschen kroniekschrijver Pelgromius, naar een oud handschrift, afkomstig van de familie Pelgrom de Bye', *Noordbrabantsche Almanak* (1891) 533-534; WIJNAENDTS VAN RESANDT, (zie <73>), 49; PB 377r.

150 GERIT PELS ° ± 1525 † 1597

[1] SCHEPEN 1564. [3] imm. Leuven 16-3-1542; promotie Leuven 1544; imm. Orléans 1546; J.U.L. [5] O: <151>; x Helena van Breempt (dv jonker Herman van Breempt x Anna vande Aelsvoirt). [6] Hij was heer van Milheeze. In 1568, 1569 en 1591 wordt hij vermeld als drossaard van stad en land van Zevenbergen. Hij is begraven in de kerk van Berlicum.

SY2 442; SY3 55; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Het testament van jonker Herman van Middegael', Tax. 18 (1911) 35-42, aldaar 39; VAN SASSE VAN YSSELT, 'Grafzerken' (zie <20>), 124; DE BEKKER en VAN SASSE VAN YSSELT, 'De tenuitvoerlegging' (zie <123>), 211; MUL IV 244; PUL 19; PLO nr. 1211; SP 1386 164r; 1388 459r; 1391 123v; 1394 85r.

151 GHYSBERT PELS ° 1497–1498 † 26-12-1558

[1] SCHEPEN 1525 29 32 46 57 58; reis 1526 29 30 31 32 33 34 39 42 43 44 45 47 51. [4] 322. [5] O: Jan Ghysberts Pels x Postulina Arnts van Campen; x Johanna van Vladeracken dv <179>; k: <150>. [6] Heer van Milheeze. Hij is begraven in de kerk van Berlicum.

SY2 50, 441; SY3 314; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 27; VAN SASSE VAN YSSELT, 'Grafzerken' (zie <20>), 123; A. SASSEN, 'De heerlijkheid Milheeze', Tax. 14 (1907) 192-195, 267-273, aldaar 193; PB 127v, 149v, 309v, 330r; SP 1285 153v; 1319 204v; 1325 11v; 1341 158r.

152 GOESSEN PYNAPPEL ° 1517–1521 † 1590

[1] SCHEPEN 1556 59 62; STADHOUDER HOOGSCHOUT 1566 – †. [2] %B 9. [5] O: <155>; x (1) Oda van Os dv <S13> ex (2); x (2) Hillegonda van Achelen dv <1>; k: ex (1) Josina x <120>. [6] Hij pachtte de bieraccijns in 1549. In 1580 was hij kapitein van de schutterij van de handboog.

SY1 327; SY2 210; SY3 190; JUTEN, (zie <S1>), 205; PB 235v, 432r, 441v; SP 1345 355v; 1356 144v, 385r; 1357 381r; 1375 388v.

153 JAN PYNAPPEL ° 1514–1517 † 1598–1599

[1] SCHEPEN 1551. [2] %B 8; lakenkoper. [5] O: <155>; x Cornelia Colen (dv Jacob Colen x Catharina Cornelis Nylis).

SY3 190; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 42 (1993) 18; SP 1334 12r; 1359 478v; 1376 22r.

R57 JAN PYNAPPEL ° † 4-2-1547

[1] GOEDE MAN 1543 44 45 46. [5] O: Jan Mathys Pynappel x Gudula Jans van Broekhoven; x Joostken (dv Joost Zeger Jan Elias x Christina Stoters).

SY2 210; SMITS, *De grafzerken*, 187; SP 1316 468r; 1365 390v; 1374 235r.

154 JAN sr. PYNAPPEL ° ± 1509 † 1556–1557

[1] SCHEPEN 1541; reis 1544 52 55. [5] O: <156>; x Catharina van Hedel dv <89>.

SY1 138, 146, 150, 370; SY2 68; SY3 357, 583; SP 1329 302r; 1339 224r; 1342 266v; 1371 119r.

R58 JAN PYNAPPEL ° ± 1420 † 1504–1505

[1] SCHEPEN 1471 87 94 98; GOEDE MAN 1500 01 02 03. [2] %A 4. [5] O: Boudewyn Pynappel; x Woltera Vuchts (dv Jan Vuchts x Beatrix); k: <155> <156>.

SY1 150; PB 16v, 20r, 29v; SP 1271 57v.

155 JAN PYNAPPEL ° ± 1495 † 21-11-1570

[1] SCHEPEN 1531; GOEDE MAN 1526 27 28; RENTMEESTER-IN-NAAM 1512 (?) 26; STADHOUDER SCHOUT 1536–1566; reis 1530 31. [2] %A 5. [5] O: <R58>; x Elisabeth Hack (dv Goessen Hack x Clara N.); k: <152> <153>.

SY2 68, 210; SY3 190; SMITS, *De grafzerken*, 143; MELSSEN, (zie <R25>), 111; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 42 (1993) 18; PB 235v, 245r; SP 1328 76v; 1333 263r; 1335 449r; 1350 132v; 1352 237r; 1365 372v, 390v; 1368 304v.

156 WILLEM PYNAPPEL ° 1486–1487 † kort voor 1567

[1] SCHEPEN 1518 27 28 32 33 36 40 45 48; KERKMEESTER 1530–1565; reis 1527 40. [2] %B 7. [3] wellicht: imm. Leuven 31-8-1498. [5] O: <R58>; x Heilwich Bolcx dv <R7>. [6] Van 1527 tot 1533 was hij provisor van de sacramentsbroederschap.

SY1 150-151, 370; SY2 68, 433; MUL III 173; PB 245bis-r, 262v; SP 1308 187r; 1314 16r; 1345 562r; 1364 171.

157 PAUWELS RAASSEN ° 1506–1507 † 28-6-1570 te Grave

[1] SCHEPEN 1539 48 49 53; reis 1549 53. [2] %B 3. [3] imm. Leuven 27-8-1522; imm. Orléans 29-4-1527; mr., J.U.L. [4] 330. [5] <158> ex (2); x (1) Maria N.; x (2) Catharina Loenmans (dv Nicolaes Loenmans x Margaretha van Erp). [6] Hij was in 1529 en 1535 deken van de schutterij van de handboog.

N.B. Volgens Van Sasse van Ysselt was hij gehuwd met Adriana Vyns. Bewijs voor deze bewering heb ik niet gevonden.

SY2 73, 247; 527; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>) 12; MUL III 678; PLO nr. 764; SR 1529, 1535; SP 1327 135v; 1328 323v; 1365 212r; 1378 445r; 1381 260r.

158 RAAS RAASSEN ° † 18-9-1521

[1] SCHEPEN 1494 97 1502 06 10 14 18; SECRETARIS 23-2-1500 – 5-2-1501; reis 1500 01 03 11 12 13 14. [2] %A 4. [3] imm. Leuven 24-10-1475; in Parijs vanaf 1477; mr. M.D. [4] 331. [5] O: Pauwels Raassen x Eefsa Aert Ywaens; x (1) Elisabeth Gerits Boest, weduwe van Floris Heerman; x (2) Sophia van Vucht (dv Wouter van Vucht x Gertruyt van Herpen); k: <157>; Maria x (3) <73>.

SY2 247; SMITS, *De grafzerken*, 170; A.J. BRAND en F.J.W. VAN KAN, 'Het nageslacht van Willem Luutgardenz., schepen van Leiden II. Prosopografie van het geslacht Heerman ca. 1350–1530', NL 109 (1992) 173-207, aldaar 188; MUL II 336; SAMARAN en DE MOÉ, *Liber procuratorum*, 64, 120, 140, 241, 262, 339; PB 154r, 155r, 163r, 176r, 215v; SP 1253 317r; 1257 148v; 1266 184v; 1284 122r; 1306 38v.

159 JAN VAN RAVESCHOT ° voor 1496 † 2-9-1552

[1] SCHEPEN 1521 44. [3] imm. Leuven 26-2-1511. [5] O: Adriaen van Raveschot x Aleyt vande Velde; x Agnes van Eyndhouts (dv Arnt van Eyndhouts x Sophia van Bruheze). [6] Hij was jonker, heer van Capelle, Groot-Waspik, 's-Gravenmoer, Raamsdonk en Knoppenambacht en bezat de Grote Ruwenberg in Sint-Michielsgestel. Zijn grootvader Jacob van Raveschot is schepen van Gent geweest.

A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Huwelijksvoorwaarden van Ardt of Aernt van Raveschot en Anna Schellaert', Tax. 26 (1919) 222-226, aldaar 222; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <78>), 72, 231; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De Ruwenbergen' (zie <43>), 13-14; SP 1316 295v; 1364 521r.

S15 JAN REYNERS ° † 1540

[1] SECRETARIS 16-10-1532 – †; reis 1533 34 36 37 38 39. [3] imm. Leuven 1-7-1516; imm. Keulen 11/12-11-1520; mr., M.D. [4] 335. [5] O: Peter Reyners kersmekers x Catharina van Heze; x (1) Huberta Belaerts dv <13>; x (2) Elisabeth van Liebergen (dv Jan van Liebergen x Christina Stoters), hertrouwd met <86>.

VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <13>), 61; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <S13>), 40-41; MUL III 531; MUK II 829; SP 1327 182v.

R59 JAN ROBRECHTS ° †

[1] RENTMEESTER 1556 57.

Wellicht te identificeren met Jan Robert Ghysberts Heymans x Weyndelmoet van Ouden dv <R54>, die in 1561–1562 overleed. (zie: SY1 368; SY2 74; SY3 403).

160 GERLACH DE ROVER ° † 9-9-1524

[1] SCHEPEN 1503 10 17 21; reis 1503 07 10 11 12 13 16 17 19 21 23. [2] %A 37. [3] imm. Leuven 1-5-1462 en 27-6-1465. [5] O: Emond de Rover x Theodora van Beerse; x Gertruyt Hals (dv Herbert Hals x Eva Gerits van Mulsel); k: Dircxken x <63>. [6] Hij is kastelein van Heeswijk geweest. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY2 470, 503, 509; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <36>), 7; SPIERINGS, 'De Honshoornik', 115-116; SMITS, *De grafzerken*, 25; PB 6v, 104v, 151r; SP 1272 403v-404r; 1272 247rv; 1283 508r; 1284 409r; 1299 297r; 1302 359v.

161 FILIPS SANDERS ° † 1516–1517

[1] SCHEPEN 1508; reis 1512. [2] %A 28.

Over hem is (vooralsnog) niets naders met zekerheid te zeggen.

S16 WOUTER SCELLENS ° 1512 † 19-2-1597

[1] SECRETARIS 20-10-1550 – 157..; GRIFFIER; SCHEPEN 1589; reis 1554 56 60 65 70 78. [2] %B 14; C 18 £. [4] 348. [5] O: Dirck Scellens schrijnmaker; x Johanna van Os (dv Joest van Os x Anna de Cock).

SY1 73, 414-415; SY2 383, 499; SY3 161; PB 429r; SP 1331 4v; 1381 468r; 1398 217v.

R60 JAN DIE SCEPER ° † tussen 1523–1529

[1] GOEDE MAN 1511 12 13. [2] %A 11; deken korenkopersambacht 1523. [5] waarschijnlijk: O: Jan die Sceper x Catharina Ceelen; x Belia N.

PB 171v, 299a-v; SP 1269 22v, 24v; 1281 158r; 1333 5v; 1341 224r.

R61 DIRCK SCOERCOP ° † 1530–1531

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1505 20 23 26; GOEDE MAN 1505 06 07 08 09 10 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29. [2] %A 5; korenkoper. [5] O: Jan Arnt Egens alias Scoercop; x Adriana Adriaen van Esch.

SY1 146; PB 150v, 181r; SP 1271 488v; 1287 187v; 1290 172r; 1308 538r.

162 CHRISTOFFEL SPIERINCK ° † na 1580

[1] SCHEPEN 1565. [5] O: <163> ex (1); x Margaretha Coenen dv <52>. [6] In 1567 was hij hofmeester van de graaf van Megen. Vanaf circa 1568 was hij drossaard van Ter Leede in de Nederbetuwe.

BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <52>), 113; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <85>), 113; VAN DUUREN, (zie <52>), 61; M. SPIERINGS, 'De hoeve op Nuenvelt in het Middelroois woud', *Brabants Heem* 33 (1981) 30-36, aldaar 33; ARAB RB 51, 176v; SP 1335 195r; 1342 96r; 1383 507r.

163 NICOLAES SPIERINCK ° † 24-10-1562

[1] SCHEPEN 1514 18. [4] 359. [5] O: Anthonis Spierinck (schepen 1492, 1496) x Sophia Stamelaert van Uden; x (1) Mechtelt Monix (dv Arnt Monix x Mechtelt Monix); x (2) Sophia Marsman; k: <162>.

VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <43>), 167; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <59>), 45; BEELAERTS VAN BLOKLAND, (zie <85>), 112; SPIERINGS, (zie <162>), 33; PB 325r; SP 1283 92v; 1284 315v; 1306 406r; 1384 178r.

164 HENRICK VAN STAECKENBROECK ° 1527–1529 † 18-10-1583

[1] SCHEPEN 1561 81. [4] 364. [5] O: Henrick van Staeckenbroeck; x Maria van Eyndhouts dv <79>. [6] Jonker.

SY3 357; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <78>), 135; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <R27>), 203; SP 1384 36r, 425v; 1394 478r.

165 GOESSEN VANDER STEGEN ° 1490–1493 † 15-10-1577

[1] SCHEPEN 1522 25 28 29 33 34 37 38 41 42 45 46 49 50 53 54 57 58; KERKMEESTER 1545–1559; reis 1526 27 28 30 31 32 34 35 36 37 38 39 41 43 44 50 42 53 57. [2] %B 3. [3] imm. Leuven 30-9-1506; mr., J.U.L. [4] 366. [5] O: Jan vander Stegen x Margaretha Kemp; x Anna van Kessel (dv Jan van Kessel, schout van Boxtel, x Elisabeth vanden Pol); k: <166>, Heilwich x (1) <143>, x (2) <6>. [6] Hij was in 1526 commissaris van de schouwentelling in het kwartier Leuven. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY1 137; SY2 112, 464; SMITS, *De grafzerken*, 296; B.v.B., (zie <122>), 79; BECX, (zie <47>), 115; MELSSEN, 'Gerard Michiels', 149; MUL III 323; PB 236r, 258v-259r, 325v, 452r; RANB collectie Becx nr. 1; SP 1330 104r; 1334 268r; 1335 213v; 1341 127r; 1350 28r.

166 JAN VANDER STEGEN ° 1525–1527 † 6-1581 te Bergen in Henegouwen

[1] SCHEPEN 1559 62 (ipv Goyaert van Haastrecht <84>) 65 69 71 75; KERKMEESTER 1560-1579; reis 1567 79. [2] C 25 £. [3] mr. [4] 367. [5] O: <165>; x Maria Lombaerts van Enckevoirt dv <S11>.

SY2 465-466; SY3 210; B.v.B., (zie <122>), 80; MELSSEN, 'Gerard Michiels', 149; BEKKER en VAN SASSE VAN YSSELT, 'De tenuitvoerlegging' (zie <123>), 251; VAN SCHIJNDEL, (zie <23>), 42; PB 236r, 258v-259r, 409v, 452r; SP 1378 180v; 1382 66r; 1384 97r; 1388 29v.

167 JAN VANDER STEGEN ° 1545–1547 † na 1587

[1] SCHEPEN 1577 78. [2] C 18 £. [5] O: <168>; x Maria vande Merevenne dv <128>.

SY2 465; SP 1401 74v; 1402 147v; 1412 68r; 1417 282v.

168 JAN VANDER STEGEN ° 1494–1497 † 17-1-1567

[1] SCHEPEN 1526 35 44 52 55; GOEDE MAN 1530 31 32; H.GEESTMEESTER 27-3-1535 – 1545; reis 1532 33. [3] imm. Leuven 28-8-1510; mr. [4] 369. [5] O: als <165>; x Postulina van Sterckenborch (dv Jan van Sterckenborch x Postulina vanden Pol); k: <167>. [6] Van 1558 tot 1560 was hij rentmeester van het klooster der Clarissen.

SY1 137; SY2 464-465; B.v.B., (zie <122>), 79; MUL III 397; PB 258v-259r; SP 1338 119r; 1340 272r; 1346 19r; 1373 56v; 1376 232r; 1382 650r.

169 NICOLAES VANDER STEGEN ° 1498–1500 † 6-5-1580

[1] SCHEPEN 1532 43; LEPROZENMEESTER 1541–1558; reis 1543. [5] O: als <165>; x Heilwich van Langel dv <115>.

SY2 110; B.v.B., (zie <122>), 80; PB 258v-259r; SP 1335 318r, 443r; 1341 30v; 1344 29r; 1356 206r; 1358 393v; 1372 398v; 1394 175v; 1412 17v.

170 MATHYS STOTERS; inden rinck ° ± 1474 † 19-2-1559

[1] SCHEPEN 1511 25 28 32 36 37 40; GOEDE MAN 1506 07 08 09 10; reis 1509 10 12 17 25 28 29 35 36 50. [2] %A 6; deken viskopers 1502. [5] O: Lambert Mathys Stoters x Elisabeth Jans van Engelen; x (1) Ermgart Jans van Maren; x (2) Margaretha de Wolf dv <185>; x (3) Anna Nicolaes van Gorcum; k: ex (1) Anna x <R62>. [6] Hij was in 1526 deken van de schutterij van de oude voetboog.

SY1 138, 377; SY2 26, 64, 408; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 38 (1989) 113; MELSSEN, (zie <R25>), 133; MELSSEN, 'Gerard Michiels', 147; PB 156r, 249v; SP 1280 179r; 1306 8v; 1317 237v, 332r; 1336 50r.

R62 JAN STRICK ° ± 1507 † 1557

[1] RENTMEESTER 1555. [2] %B 3; deken slagersambacht 1532 38 44 47 54. [5] O: Nicolaes Strick x Elsbena Heeren; x (1) Anna Stoters dv <170> ex (1); x (2) Elisabeth Pynappel dv <156>. [6] Hij was in 1531 deken van de schutterij van de oude voetboog.

SY1 137-138, 370; SY3 533, 584; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', 42 (1993) 20; SR 1531, 1532, 1538, 1544, 1547, 1554; PB 164v, 249v, 261v; SP 1324 72r; 1377 340v; 1378 491r.

171 GOYAERT SYMONIS ° ± 1473 † 4-1543

[1] SCHEPEN 1509 22 25 26 31 34 35 39 40; KERKMEESTER 1524–1541; reis 1525 26. [2] %A 7; wijnkoper. [4] 356. [5] O: mr. Gerit Symonis x Aleyt Henricx van Lancvelt alias die Gruyter; x Agnes van Achelen dv <3>. [6] Hij was in 1523 provisor van de Sacramentsbroederschap en in 1531 hoogdeken van de schutterij van de jonge voetboog.

SY1 312; SY2 120, 420, 543, 582; SY3 443; JUTEN, (zie <S1>), 199; PB 268r; SP 1239 450r; 1241 261r; 1310 399v; 1311 52r.

172 FRANS TOELINCK ° † 21-11-1526

[1] SCHEPEN 1501 12 16 20 23 26; RENTMEESTER 1499; RENTMEESTER-IN-NAAM 1504; GOEDE MAN 1505 06 07; reis 1505 06 11 12 13 14 16 17 19 20 23 25. [2] %A 7. [3] imm. Leuven 30-8-1487; imm. Orléans 1490; mr. [4] 385. [5] O: Ghysbert Jans Toelinck x Mechtelt vanden Molengrave; x Bela Geroncx vanden Bosch.

SY2 415, 418, 463; AARTS, 'Van der Leemputten', 183; MUL III 34; PLO nr. 225; PB 24v, 29v, 106r, 248r; SP 1269 98v; 1299 23r; 1319 263r.

173 PETER TOELINCK ° † 11-7-1531

[1] SCHEPEN 1514. [2] %A 7; deken korenkopers. [4] 387. [5] O: als <172>; x Aleyt vanden Hezeacker (dv Eymbert x Aleyt van Doerne). [6] Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY2 415, 418; SY3 569; SMITS, *De grafzerken*, 43; SP 1272 422v; 1319 117r.

174 HENRICK VAN UDEN ° † 7-11-1513

[1] SCHEPEN 1486 1505 09 13; KERKMEESTER 1492–1511; reis 1505 09. [2] %A 4. [4] 388. [5] O: Henrick van Uden x Hadewich Dircx die Lu; x Adriana de Bever (dv Roelof de Bever x Catharina Monix).

SY1 166; PB 134v, 150r; SP 1224 142v; 1267 29r; 1271 285v; 1276 193r; 1277 245v; 1284 542v.

175 DIRCK VAN VECHEL ° 1543–1544 † 1611

[1] SCHEPEN 1575 79 80 83 84 88 89 92 95 98 1601 02 05 06 07; KERKMEESTER 1585–1586; WEESMEESTER 1579. [2] C 50 £. [3] imm. Keulen 13-6-1559; mr. [4] 392. [5] O: <176> ex (2); x Catharina vanden Hanenberch (dv Walraven x Hillegonda Monix); k: Elisabeth x Henrick van Horenbeeck, schepen 1596..; Maria x Jacob vander Cammen, schepen 1608..

SY2 252, 257, 330; SY3 161; ALLARD, (zie <16>), 175; J.C.A. HEZENMANS, 'Familie-papieren van den H. Leonardus van Vechel', *De Katholiek* 96 (1889) 121-138, aldaar 126-127; W.J.F. JUTEN, 'De H. Leonardus van Vechel', Tax. 10 (1903) 254-263, aldaar 256; SASSEN en VERREYT, (zie <44>), 36; NBS nr. 5297; PB 427v.

R63 DIRCK VAN VECHEL ° ± 1467 † 1538–1539

[1] GOEDE MAN 1511 12 13. [2] %A 5. [5] O: Goyaert van Vechel x Gertruyt van Laerven / Laerhoven; x Mechtelt van Aerle (dv Henrick van Aerle x Udelda Croock); k: <176>; Judith x (1) <16>; x (2) <61>.

SY2 330; SY3 556; JUTEN, (zie <175>), 255; HEZENMANS, (zie <175>), 124-125; PB 24v, 108v, 162v, 233v, 234r, 235r.

176 GOYAERT VAN VECHEL ° 1504–1505 † 11-7-1588

[1] SCHEPEN 1547 48 55 56 59 60 63 64; RENTMEESTER 1551 52; KERKMEESTER 1555–1559. [2] %B 3. [3] imm. Leuven 3-9-1517; mr. [4] 393. [5] O: <R63>; x (1) Johanna Bartholomeus Ruysschen; x (2) Elisabeth van Eyck (dv Goyaert van Eyck x Heilwich Ghysselen); k: <175>. [6] In 1552–1553 was hij provisor van de Sacramentsbroederschap.

SY1 81, 381; SY2 256, 330, 476; JUTEN, (zie <175>), 256; ALLARD, (zie <16>), 174; HEZENMANS, (zie <175>), 124-126; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 39; MUL III 570; PB 235r; SP 1334 201v.

R64 JAN VIGHE ° †

[1] GOEDE MAN 1529. [2] kramer. [5] O: Henrick Vighe; x Maria Bolten*; wellicht ook x Elisabeth Jacob Brants; k: Anna x <58>. [6] Hij was in 1526 en 1527 deken van de schutterij van de oude voetboog.

* volgens Van Sasse van Ysselt.

SY1 247; SY3 556; VAN SASSE VAN YSSELT, 'De familie Proening' <zie <58>), 38; GAH OA a4; SP 1281 170r; 1298 196r; 1317 368r; 1326 199v-200r.

177 GERIT VAN VLADERACKEN ° ± 1504 † 30-3-1566

[1] SCHEPEN 1530 33 39 42 47 54 58 61 62 65 (vervangen door Roelof de Bever <21>); reis 1530 33 42 58 61 62 63. [2] %B 1. [4] 397. [5] O: <179>; x (1) Cornelia van Bokhoven dv <27>; x (2) Maria vanden Wyngaerd dv <190). [6] Hij was heer van Geffen en van de Nemerlaer en ridder van de orde van het H. Graf. Hij is begraven te Nuland.

SY1 297, 377; SY3 302, 314, 325, 386; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <27>), 285; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <52>), 182; B.v.B., (zie <62>), 201; SP 1366 4r.

178 JAN VAN VLADERACKEN ° † 1534–1535

[1] SCHEPEN 1520; reis 1529 30 31. [5] O: Jan Arnts van Vladeracken x Margaretha die Koude; x (1) Weyndelmoet Nicolaes, weduwe van Jacob Spycker; x (2) Heilwich de Heusch (dv Arnt de Heusch x Elisabeth vanden Eynde).

SY3 253, 325, 550, 578; ADRIAENSSEN, 'De erfgenamen', BL 39 (1990) 96; B.W. VAN SCHIJNDEL, 'Een tak van het geslacht Van Vladeracken', *Gens Nostra* 11 (1956) 49-53, aldaar 50-51; PB 176v, 239r, 353r; SP 1279 298r; 1294 18r; 1296 199r; 1323 226r.

179 JAN VAN VLADERACKEN ° † 30-8-1532

[1] SCHEPEN 1476 83 89 94 97 1501 06 11 15 19 22 25 28 29; reis 1500 01 02 03 04 05 06 07 08 09 10 11 12 14 15 16 17 21. [2] %A 3. [3] mr. [4] 398. [5] O: Gerit van Vladeracken x Margaretha van Best; x Anna vander Aa (dv Jan van Randerode vander Aa x Maria Pels); k: <177>; Margaretha x <62>; Johanna x <151>. [6] In 1504 werd hij heer van Geffen, in 1505 bovendien van Nuland.

SY2 442; SY3 302, 313, 325; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <52>), 181; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <17>), 27; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <27>), 285; B.v.B., (zie <62>), 201; J.J. VÜRTHEIM Gzn., 'Van Vladeracken', Tax. 42 (1935) 122-127, aldaar 123; PB 109v; SP 1274 275r; 1276 6r.

180 NICOLAES VAN VLADERACKEN ° † voor 1587

[1] SCHEPEN 1566 75. [3] imm. Leuven 6-7-1548. [5] O: <177>; x Barbara van Brecht (dv Jan van Brecht x Anna Monix). [6] Jonker, heer van de Nemerlaer.

SY1 294; SY3 315, 392; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <52>), 182; SMITS en JUTEN, (zie <74>), 35; B.v.B., (zie <62>), 294; MUL IV 368; SP 1922 120r.

R65 GOYAERT VAN VLIERDEN ° † 26-3-1552

[1] RENTMEESTER 1548 49. [2] %B 1; deken korenkopersambacht 1532 36 42 46. [4] 402. [5] O: Daniel van Vlierden x Elisabeth van Dommelen; x Jutta Moel (dv Willem Moel x Mechtelt Willem Geris); k: <181>. [6] Hij was deken van de schutterij van de oude voetboog in 1527, 1530, 1535, 1540, 1546. In 1550 zegde hij zijn lidmaatschap van het korenkopersambacht op. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY1 167; SY2 565; SMITS, *De grafzerken*, 141; VAN VLIERDEN, (zie <R3>), 63, 67; C.P.J. VAN VLIERDEN, 'Eene genealogische bronnenstudie: het Gorcum-Schoonhovensche geslacht van Vlierden', NL 30 (1912) 180-189, 219-230, aldaar 184; SP 1293 524v; 1348 195v; 1357 12v; 1367 46v.

181 GOYAERT VAN VLIERDEN ° 1532–1533 † 18-1-1611

[1] SCHEPEN 1579 93 97 1602 03; reis 1579. [2] C 25 £; lakenkoper. [4] 403. [5] O: <R65>; x Ghysberta Jan Mathys. [6] Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY2 204, 567; SY3 161, 381, 553; SMITS, *De grafzerken*, 141; VAN VLIERDEN, (zie <R3>), 67, 81; PB 441r; SP 1372 198r; 1379 324r; 1381 319r; 1395 216r-217r; 1413 288v.

182 EVERAERT VANDE WATER ° 1490–1492 † 13-10-1558

[1] SCHEPEN 1523 27 31 34 35 41 45 48; RENTMEESTER 1551 52. [2] %B 1; brouwer. [4] 413. [5] O: Peter vande Water x Gertruyt Coenen; x (1) Bela Jans Kemp; x (2) Elisabeth Willems van Bommel; k: <183>; Gertruyt x <87>. [6] Hij was in 1536 en 1537 hoofdman van de schutterij der kloveniers. Hij is begraven in de Sint-Jan.

SY2 137; SMITS, *De grafzerken*, 129; Becx, (zie <47>), 107; VAN BREUGEL DOUGLAS, (zie <87>), 95; Juten, (zie <87>), 167; MELSSEN, 'Gerard Michiels', 147; A. VAN SASSE VAN YSSELT, 'Genealogie van de Water', Tax. 9 (1902) 134-135, aldaar 134; RANB Collectie Becx inv.nr. 25; PB 198v, 251v, 342bis-r, 346v; SP 1305 134v; 1306 326r; 1328 186v; 1344 443r; 1347 252r; 1367 436r, 477r; 1375 178r; 1382 494r.

183 JAN VANDE WATER ° 1519–1521 † 5-5-1575

[1] SCHEPEN 1552 59 64; WEESMEESTER 1564. [2] %B 1. [4] 414. [5] O: <182> ex (1); x Jutta vanden Wyel dv <R68>; x (2) Hillegonda Monix (dv Goyaert Monix x Catharina Vrancken van Uden), weduwe van Walraven vanden Hanenberch. [6] Hij was hoofdman van de schutterij van de jonge voetboog in 1553. Hij is begraven in de Sint-Jan. Het portret dat hier als afbeelding 11 is opgenomen is volgens *In Buscoducis*, nr. 130, een portret van Jan vande Water. Gezien zijn overlijdensdatum kan dit echter niet Jan vande Water zijn; waarschijnlijk betreft het een van zijn broers, Peter of Everaert.

SY2 135, 248, 325, 499; SY3 508, 510, 515, 520; SMITS, *De grafzerken*, 312; Becx, (zie <47>), 108; VAN BREUGEL DOUGLAS, (zie <87>), 95; JUTEN, (zie <87>), 167; PB 427v; SP 1347 226v; 1382 22r; 1386 159r, 213v; 1395 102r; 1412 547r.

R66 JAN WILLEMS ° †

[1] RENTMEESTER 1551 52.

Over hem is (vooralsnog) niets naders met zekerheid te zeggen.

R67 JAN DE WOLF ° † 1514–1520

[1] GOEDE MAN 1508 09 10; reis 1508 10. [2] %A 4. [5] O: Nicolaes de Wolf; x Hadewich Wouters vanden Broeck. [6] In 1499 was hij deken van de Sacramentsbroederschap.

PB 43r, 93r, 95v, 182r; SP 1270 441r; 1271 169r; 1275 415v; 1284 122r, 136r; 1294 150r.

184 JAN DE WOLF ° 1492–1493 † 12-1550

[1] SCHEPEN 1534 41 44 47; RENTMEESTER 1548 49; KERKMEESTER 1549. [2] %B 7. [4] 423. [5] O: <185>; x (1) Aleyt van Boechem (dv Nicolaes van Boechem x Judoca Kuyst); x (2) Elisabeth Moins (dv Marten Moins x Lana Heeren). [6] Hij was in 1529 deken van de schutterij van de oude

voetboog.

SY1 379; SY3 482; PB 264r; SP 1293 536v; 1300 143r, 212v; 1321 268v; 1328 163v; 1333 130r, 211r; 1343 170v; 1350 463r; 1354 78r; 1378 16v.

185 LAMBERT DE WOLF ° † 1522

[1] SCHEPEN 1497 1506. [2] %A 2. [5] O: Jan Jans de Wolf x Johanna Lamberts van Beerse; x Catharina Witmers (dv Jan Witmers x Elisabeth vander Hagen / Hagemans). [6] In 1506 was hij lootmeester.

PB 21r; 94r; 159r, 171r; SP 1274 82r; 1290 152r; 1297 230v; 1304 77r.

186 DIRCK VAN WYCK ° 1482–1484 † 23-9-1558

[1] SCHEPEN 1555; GOEDE MAN 1529 30 31 32 39 40; RENTMEESTER-IN-NAAM 1531; RENTMEESTER 1547; reis 1530 31 32 52. [2] %B 1. [3] imm. Leuven 8-10-1497. [5] O: Loenis Willems van Wyck x Gertruyt Dirck Henrick Tielmans; x (1) Gertruyt Willem Geris van Herpen, weduwe van Henrick Jan Scoefs; x (2) Judoca van Vlierden (dv Daniel van Vlierden x Elisabeth van Dommelen). [6] Hij is begraven in de Sint-Jan.

VAN VLIERDEN, (zie <R3>), 63; SMITS, *De grafzerken*, 197; B.W. VAN SCHIJNDEL, 'Het geslacht Van Wijck uit 'de Klei'', *Met gansen trou* 14 (1964) 49-52, 66-69, 114-118, aldaar 115; MUL III 162; PB 307v, 390r; SP 1272 149v; 1276 362r-363r; 1277 119v; 1320 225r; 1340 53r; 1352 177v-178v.

187 GERIT VAN WYCK ° † 1521

[1] SCHEPEN 1510; RENTMEESTER-IN-NAAM 1507; reis 1513. [2] %A 8; doet 1511 afstand van het lidmaatschap van het kramersgilde. [5] O: Willem Jacobs van Wyck x (2) Christina Stevens vande Ekart; x Henrica vande Velde (dv Willem vande Velde x Mechtelt N.).

SP 1243 304v; 1252 47v; 1268 217v; 1280 150r; 1287 153r; 1289 198v, 258v-259v, 262v-263v; 1293 139v; 1297 99v.

R68 JAN VANDEN WYEL ° † 1-5-1547

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1519; GOEDE MAN 1533 34 35 36 37; reis 1535 36 37. [2] deken kramersgilde 1523 31. [4] 419. [5] O: Mathys vanden Wyel x Jutta Goyaerts vande Wyer; x (1) Mechtelt vanden Hanenberch dv <R24>; x (2) Barbara de Cock dv <51>; k. ex (1): Jutta x <183>.

SY1 321; SY2 499; SY3 508, 513; PB 161v, 196v, 259v, 271r, 301r, 314r; SP 1350 117v; 1351 27r; 1382 22r.

188 HIERONYMUS WYNANTS ° 1520–1523 † 6-12-1601

[1] SCHEPEN 1550 58 (ipv de overleden Henrick de Heusch <95>) 64 77 78 82 90 93; reis 1564 67. [2] %B 7; C 18 £; lakenkoopman. [4] 425. [5] O: Pauwels Wynants x Elisabeth Goyaerts Cuypers; x Cornelia Bloeyman (dv Henrick Bloeyman x Catharina Ceelen); k: <189>; Johanna x <132>. [6] Hij was lange tijd hoofdman van de schutterij van de kloveniers.

SY1 206; SY2 432, 558; SY3 81; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <23>), 294; WIJNAENDTS VAN RESANDT, (zie <73>), 50, 54; MELSSEN, 'Gerard Michiels', 149; MELSSEN, 'Manuaal', 236; PB 135r, 395v; SP 1337 234v; 1377 93v; 1380 338v; 1403 365r.

189 PAUWELS WYNANTS ° ± 1546 † 13-9-1590

[1] SCHEPEN 1575 79 80 86; reis 1576 79. [2] C 18 £. [4] 426. [5] O: <188>; x Barbara Wytmans (dv Mathys Jans Wytmans x Elisabeth Arnts vande Steen).[6] Hij was kapitein van de schutterij van de kloveniers.

SY1 206; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <23>), 294-295; WIJNAENDTS VAN RESANDT, (zie <73>), 58-59; WIJNAENDTS VAN RESANDT, (zie <23>), 107; VAN BOKHOVEN, (zie <58>), 102; SP 1402 269r.

190 JAN VANDEN WYNGAERD ° 1480–1481 † 1-4-1552

[1] SCHEPEN 1521 45 46; STADHOUDER HOOGSCHOUT 1508–1521; reis 1511 17 21 45. [4] 427. [5] O: Jan vanden Wyngaerd; x Elisabeth Heym dv <98>. [6] In 1527 werd hij schout van Breda. Vanaf 1533 wordt hij ridder genoemd.

SY2 268; SY3 33; VAN SASSE VAN YSSELT, (zie <98>), 23; B.v.B. en JUTEN, (zie <62>), 201; VAN GOOR, *Beschrijvinghe*, 212; HOLLEMAN, *Dirk van Assendelft*, 80; SP 1277 85v; 1279 296v; 1318 201r; 1345 95r; 1353 84r.

191 GERIT VANDE ZANTVOORT ° † kort na 1535

[1] SCHEPEN 1515. [2] gewandsnijder; lakenkoper. [5] O: Thomas vande Zantvoort x Ida N.; x Aleyt Lambert Zeben.

PB 129r, 135r; SP 1251 564v; 1265 157r; 1270 39v; 1314 118v; 1320 240v; 1321 245v.

R69 ADRIAEN ZEGERS ° 1537 † 1598–1599

[1] RENTMEESTER 1577 78 79 80 83 84 85 86 87 88 89. [2] C 12 £. [5] O: Adriaen Zeger Jan Elias (van Cuyck) x Heilwich Jan Eyckmans; x Johanna Henrick Willem Tielmans, weduwe van Goyaert Gysen van Pelt.

PB 388r; SP 1394 215r; 1415 88r; 1418 195r.

R70 LAMBERT ZWEDERS / ZWEERS; HACK(EN) ° † kort voor 1522

[1] RENTMEESTER-IN-NAAM 1501. [2] %A 27. [5] O: Arnt Zweers / Zweders alias Hack(en) x Henrica Dircx van Beerse; x Hillegonda Jans Bunnens van Delft.

PB 210r; SP 1255 90v; 1270 200r; 1275 331r, 444v; 1279 328r; 1288 263v; 1311 113v.

bijlage 4

GEMENE ZETTINGEN e.d. 1496–1586

In deze bijlage zijn alle gemene zettingen, personele omslagen en andere directe hoofdelijke belastingen opgenomen die, voorzover bekend, tussen 1496 en 1586 binnen 's-Hertogenbosch zijn geheven. Ongetwijfeld zijn er gedurende die periode meer van dit soort belastingen geweest. Men hoeft daarbij alleen maar te denken aan de vele omslagen en al dan niet gedwongen leningen die in de jaren zeventig van de zestiende eeuw ten bate van het garnizoen plaatsvonden. In deze bijlage zijn alleen die belastingen en leningen opgenomen, waarvan enige schriftelijke neerslag bewaard is gebleven; dat wil zeggen ofwel de lijst met belastingbetalers en de bedragen waarvoor ze werden aangeslagen, ofwel op zijn minst een naar blok gespecificeerd overzicht van de ontvangen bedragen. Allereerst zal hier elke zetting kort worden omschreven. In de gevallen dat de aantallen belastingbetalers bekend zijn, zijn die aantallen per geografische eenheid weergegeven in het schema dat daarna volgt.

datum	vindplaats	aanslagcriterium	bijzonderheden
1497–1498	GAH OA B8-B9		omme te onderhouden het volck van wapenen tegen die Gelderss
1500–1501	GAH OA B10	op een iegelicken nae staete, macht, ryckdom ende eer	
1501–1502-I	GAH OA B11		
1501–1502-II	GAH OA B11		besunders omme onsen genedigen heren zyn bede ende der stadt groete lasten ende sculden te betalene
1502–1503	GAH OA B12		idem
1503–1504	GAH OA B13-B14		idem
1504–1505-I	GAH OA B14		ruytergelt
1504–1505-II	GAH OA B14		

1505–1506	GAH OA B15	vanden dobbelen stuver op elcken gulden des eenen iegelicx huys alnu ghilt oft gelden soude moigen in hueringe	
1506–1507	GAH OA B16		
1507–1508	GAH OA B17		ruytergelt ter cause vander oirloge
1511–1512	GAH OA B21	eenen jegelycken nae state, macht ende eere daer inne te contribueren	ter cause vanden oirloge; den gevangenen tot Rossem exempt zynde
1512–1513	GAH OA B22	idem	idem
1547	GAH OA B53	op die huysen ende cameren bynnen der voirn. stadt ...	
1548–1549	GAH OA B55	halve setting vanden dobbelen braspenning	slechts de bedragen per blok in de rekening genoteerd
1552	GAH OA B59	den 10en penning soe van hueren incomenen, neringe, comanscappe etc.	tot furnissement deser stat porcie inde bede van 400.000 gulden...
1553	ARAB Staten van Brabant supplement 792		N.B.: dit betreft geen belasting, maar een schouwentelling, die de basis moest vormen voor een nieuwe omslag van de beden in Brabant. Deze telling is daarvoor echter nooit gebruikt; de registers van 2 van de 6 blokken zijn bewaard gebleven
1568–1569	GAH OA B75		contribucie byden bourgeren deser stadt ... elcken gescat ende geset ende dat tot behoeff vanden service vanden garnisoen liggende hier binnen deser stadt... N.B.: slechts bedragen per blok .
1569	GAH OAA 8730	honderdste penning op huizen	alleen het blok van de Markt
1578	GAH OAA 8469		gedwongen lening
1586	GAH OA a243		lening

	1497	1500	01-I	01-II	02	03	04-I	04-II	05	06	07	11	12	47	52	53	69	78	86
MARKT	300		385	333	423	322	338	394	375	434	398	414	415	419	539	532	520	144	491
HINTHAMERSTRAAT	405		537	485	638	577	458	582	502	592	473	668	648	270	384			115	331
KERKSTRAAT	125		268	189	221	200	195	223	193	205	189	206	231	315	548			148	418
VERWERSTRAAT	168		181	170	187	162	146	188	179	182	159	197	184						
WILDVARKEN	89		152	124	150	125	118	152	126	147	128	157	158						
VUGHTERSTRAAT	96		373	259	328	311	260	329	321	336	270	392	378	279	354	337		98	299
POSTELSTRAAT	118	}	312	127	128	125	121	138	118	137	125	173	164						
VISMARKT	107			207	276	156	201	224	229	256	219	234	224	307	340			81	330
ORTENSTRAAT	160		250	253	253	201	172	240	220	257	211	262	237	304	310			53	305
WEVERPLAATS			182	138	166	143	87	158	146	166	120	168	143	386	436			91	424
VUGHTERDIJK (tussen beide poorten)	51													177	175			39	227
HINTHAMEREIND														457	391			68	521
buitenluiden, begijnen, geestelijken, geestelijke instellingen				123	179	215		251	331	261	51	34			78				
BUITEN DE POORTEN (Hintham, Den Dungen, Orten, buiten Pickenpoort, opt Reut)			364	239	309	81	263	293	274	298	274	53	142		405				
FOUTEN	122			288		682													
TOTAAL	1741	459	3004	2935	3257	3300	2359	3172	3014	3269	2617	2958	2883	2914	3959	869	520	837	3346

bijlage 5

BESTUURLIJKE CARRIÈRES VAN DE INDIVIDUELE SCHEPENEN

O schepen
o schepen, overleden tijdens deze ambtstermijn
x rentmeester
= lid van de stadsregering (gezworene/raadsheer)
\+ overleden
-- onzeker

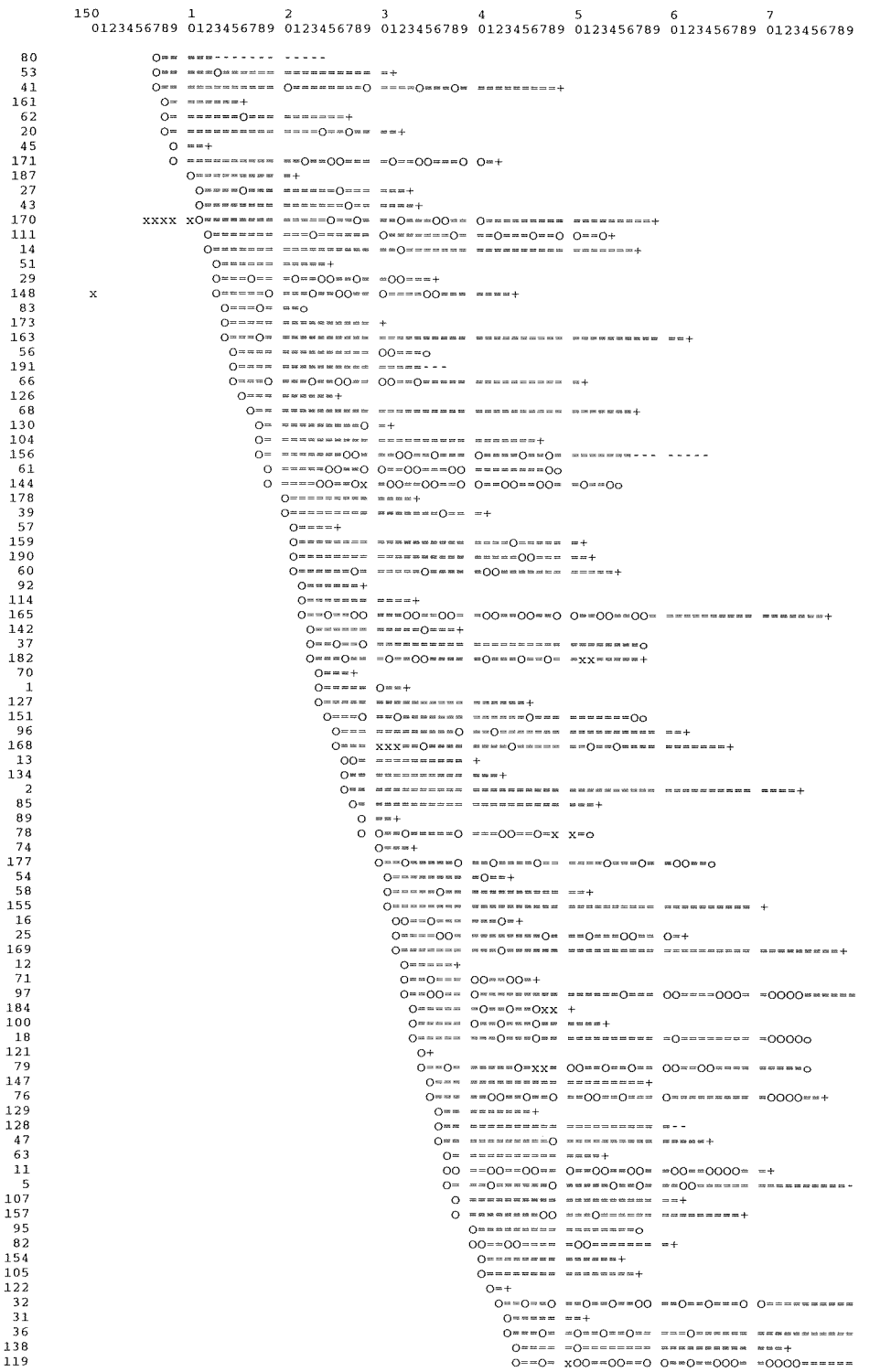

150 1 2 3 4 5 6 7
0123456789 0123456789 0123456789 0123456789 0123456789 0123456789 0123456789 0123456789
149
23
176
67
87
21
188
124
153
143
183
125
88
123
186
8
49
152
117
6
86
166
4
164
120
72
84
75
90
7
150
162
19
180
99
44
93
132
175
189
94
38
48
140
145
167
73
59
118
137
34
55
181

bijlage 6

Gezworenen en Zwanenbroeders van de Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch (1500–1580)

Tussen 1907 en 1912 publiceerde Ch.C.V. Verreyt in Taxandria een lange, alfabetisch geordende lijst van leden der Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch over de periode 1318–1642[1]. Hij legde hierbij nauwelijks verantwoording af voor zijn werkwijze. Uit een ander artikel van zijn hand[2] kan worden opgemaakt dat Verreyt in de eerste plaats gebruik heeft gemaakt van de Obitus Fratrum, een lijst met de overlijdensdata van gezworen leden en zwanenbroeders. Daarbij dient te worden aangetekend dat hij niet alle namen uit de Obitus Fratrum opnam: voor de periode 1475–1642 ontbreken uit die bron 81 personen in de lijst van Verreyt. Daarnaast maakte hij gebruik van gegevens uit de rekeningen van de broederschap. Uit het laatst geciteerde artikel blijkt dat Verreyt geen onderscheid maakte tussen gezworen broeders en gewone leden. Hij heeft alle mannen en vrouwen van aanzien die hij in de rekeningen als lid tegenkwam, genoteerd en velen van hen in zijn lijst gepubliceerd. De namen van 136 personen, tussen 1475 en 1642 overleden, die in de lijst van Verreyt voorkomen, ontbreken in de Obitus Fratrum: voor het overgrote deel waren zij geen gezworen broeders. Het resultaat is een onontwarbare kluwen namen van gezworen broeders, zwanenbroeders en gewone leden. Alleen het gegeven dat iemand zwanenbroeder was, wordt apart vermeld. Bij alle andere namen wordt geen verdere specificatie gegeven: op basis van de uitgegeven lijst weet men niet of de genoemde persoon gezworen broeder of gewoon lid was. Verder komen veel personen die wel degelijk gezworen broeders waren, niet in zijn lijst voor. Met deze lijst is derhalve weinig aan te vangen; we kunnen dan ook slechts het oordeel van Van Dijck onderschrijven, dat Verreyt ijverig en zonder inzicht publiceerde[3].

Van Dijck oordeelt terecht negatief over de lijst van Verreyt. Van Dijck heeft echter zelf geen nieuwe lijst van gezworen broeders en zwanenbroeders opgenomen in zijn geschiedenis van de broederschap. Wel heeft hij in bijlagen een aantal deelgroepen behandeld. In de eerste plaats geeft hij een volledige lijst van de zwanenbroeders, die vóór 1642 lid zijn geworden (Bijlage VII); daarna komen aan bod: *enkele aspecten van het ledenbestand gezworenen, 1515–1629* (Bijlage XIV); *hoge geestelijken als gezworenen* (Bijlage XV) en tenslotte *ridders als gezworenen* (Bijlage XVI). Bovendien behandelt hij in Bijlage X een aantal groeperingen zoals: *uit Habsburgse hofkringen*; *Spanjaarden (?) en Fransen*

1 VERREYT, 'Leden der Lieve-Vrouwebroederschap'.
2 VERREYT, 'Prins Willem van Oranje'.
3 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 2.

(?) uit hofkringen (?); *hofzangers*; *vorstelijke leden*; *leden uit de familie van Egmond*; *leden uit het huis van Nassau; ridders als leden*; *het Nederlands patriciaat*; *leden uit diverse kloosters*. Hierbij gaat het om gewone leden, met soms een gezworen lid ertussen. Geconcludeerd kan worden dat Van Dijck vooral interesse heeft voor de grote namen en de relaties van de broederschap buiten de stad 's-Hertogenbosch. Voor ons onderzoek, dat zich juist richt op de bestuurlijke elite binnen die stad, zijn de bijlagen van Van Dijck dan ook onvoldoende. Toch kan uit hetgeen hij schrijft wel worden opgemaakt dat hij gegevens over gezworen broeders en zwanenbroeders heeft verzameld[4]. Desgevraagd bevestigde Van Dijck dit vermoeden. Welwillend heeft hij zijn aantekeningen ter beschikking gesteld. In het onderstaande hebben wij daarvan dankbaar gebruik gemaakt.

Daar geen betrouwbare en volledige lijst van gezworen broeders en zwanenbroeders van de Lieve Vrouwebroederschap voorhanden is, hebben we die op basis van eigen onderzoek en de aantekeningen van Van Dijck zelf voor de jaren 1500–1580 opgesteld. Daartoe zijn alle bewaard gebleven rekeningen van de Broederschap tussen 1470 en 1600 doorgenomen en de namen van de daarin genoemde gezworen broeders (fratres iurati) en zwanenbroeders verzameld[5]. Daarnaast is de Obitus Fratrum geraadpleegd, een lijst van proosten, dekens en overleden gezworen broeders en zwanenbroeders. Deze lijst is door Marten 's Heeren (94, B199), waarschijnlijk in de jaren zestig van de zestiende eeuw opgesteld op basis van gegevens uit de rekeningen[6]. Zo kon een lijst worden opgesteld van 403 gezworen broeders en 26 zwanenbroeders die tussen 1500 en 1580 intraden en/of overleden. Van de meesten van hen is het jaar en soms de exacte datum van intrede, het jaar en soms de exacte datum van overlijden en de datum van de door de broederschap gecelebreerde requiemmis achterhaald. Uit andere bronnen zijn gegevens betreffende de maatschappelijke positie van de betrokkene toegevoegd. Hierbij is vooral gelet op academische en adellijke titels en bestuurlijke functies. De lijst is hieronder in alfabetische volgorde afgedrukt. Daarbij dient te worden aangetekend dat de alfabetische volgorde niet in alle gevallen is aangehouden, omdat de schrijfwijze van de namen uit deze Bijlage in een later stadium is aangepast aan die uit Bijlage 3. Eerst volgen nog enkele opmerkingen over de wijze waarop de gegevens in de lijst moeten worden gelezen.

Cursief gedrukte naam.
Deze persoon is Zwanenbroeder.

Dateringen.

1536	rekeningjaar 1536–1537. Het rekeningjaar van de broederschap loopt van de zaterdag voor 23 juni (Sint-Jan Baptistenavond, de dag voor het feest van Johannes de Doper op 24 juni) tot dezelfde dag een jaar later.
1536	het kalenderjaar 1-1-1536 tot en met 31-12-1536.
...1536	wanneer het jaar van inschrijving niet bekend is, wordt de eerste gevonden vermelding op deze wijze aangegeven. Daarbij dient opgemerkt te worden dat de rekeningen van de broederschap vanaf 1470 zijn doorgenomen.

4 Ibidem, 206: hij noemt een totaal aantal van 544 gezworenen, die overleden tussen 1500 en 1629. Verreyt noemt slechts 489 personen in die in die periode overleden.

5 AILB. De rekeningen zijn tevens raadpleegbaar op microfiches op het RANB en het GAH. De rekeningen van 1470 tot en met 1600 zijn betrekkelijk compleet bewaard gebleven; de rekeningen voor de jaren *1548–1549*, *1575–1576* tot en met *1579–1580* en *1590–1591* tot en met 1605–1606 ontbreken. Daarnaast zijn bij de verfilming op microfiche een aantal pagina's overgeslagen of onscherp gefotografeerd.

6 VERREYT, 'Prins Willem I', 300.

1536... wanneer de datum van overlijden en requiemmis niet bekend zijn, is de datum van de laatste vermelding opgenomen onder het kopje overlijden.
fouten 1584 voor een aantal jaren zijn in de rekeningen lijsten met personen opgenomen die achterstallige betalingen verschuldigd zijn. Wanneer dit de laatste vermelding van die persoon betreft, is dit gegeven opgenomen.
(1575–1580) wanneer de rekeningen voor een of meer jaren ontbreken, kan soms op basis van andere gegevens worden geconcludeerd, dat een persoon, wiens inschrijvingsdatum onbekend is, in die periode lid moet zijn geworden.

Proost.
Onder deze kop is aangegeven of en wanneer de gezworen broeder proost van de broederschap is geweest. Men is proost voor een tweetal rekeningjaren. Dit is als volgt aangeduid:
1536 proost in de rekeningjaren 1536–1537 en 1537–1538.

Maatschappelijke positie.
Onder deze kop zijn achtereenvolgens aangegeven: academische en adellijke titels; (semi-) openbare functies.
Schepen, rentmeester, secretaris etc. zonder toevoeging duiden op deze functies binnen de stad 's-Hertogenbosch. De nummers achter deze functieaanduidingen verwijzen naar bijlage 3 en hebben alleen betrekking op functionarissen die tussen 1500 en 1580 actief waren.
Leuven 1546 immatriculatie te Leuven in 1546.
d. dominus: heer, priester
Voor afkortingen voor academische titels zie bijlage 3.
Personen die als *meester* worden aangeduid, zijn in de bijlage ook M.A. genoemd.

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
001	Achelen, Jan Wouter van	4-11-1573		8-7-1617		
002	Achelen, Willem van	... 1494	11-4-1527	27-4-1527	1506	schepen (3)
003	*Achelen, Willem Anthonis van*	1560	25-1-1616			jonker; schepen (4); schout Maasland
004	Adriaens, Zeger	1558	19-5-1596		1562	M.A.; schepen (6); kerkmeester; weesmeester
005	Aken, Hiëronymus van	... 1487		9-8-1516		schilder
006	Arkel, Jan Peter van	... 1475		1503		schepen
007	Aertsen, Dirck	1516	9-3-1568	13-3-1568	1523, 1533	schepen (7)
008	Aertsen, Dirck	1538	5-4-1572	12-4-1572	1548	
009	*Aertsen, Dirck*	1565	6-3-1597[7]			schepen (8)
010	Asperen, Arnt van	16-10-1532	8-4-1575	16-4-1575		d.
011	Ouden, Joest van (Van Auwen)	2-1-1527	9-1-1540	17-1-1540	1535	rentmeester (R54)
012	Back, Jan	1503	10-2-1509	12-3-1509		ridder; heer van Asten; schepen (9)
013	Baecx, Christoffel van	5-11-1544	17-2-1568	21-2-1568		d.; deken broederschap
014	*Baecxen, Jan van*	...1503	4-1-1530	15-1-1530		ridder; laagschout
015	Balen, Frans van	1561	4-12-1571	15-12-1571	1565	M.A.; licentiaat; schepen (11)
016	Balen, Jasper van	1549	1565...			
017	Balen, Peter Jan van	1515	19-8-1540	4-9-1540		schepen (12); hertogelijk rentmeester
018	Balmeker, Nicolaes	1551	1559[8]			d.; kanunnik en provisor Bergen op Zoom
019	Bax, Frans	14-8-1552	4-1584			M.A.; d.; kanunnik Eindhoven
020	Bax, Jacob Jan	30-6-1546	31-3-1591		1571	rentmeester broederschap; hertogelijk rentmeester
021	Bax, Jan	30-5-1526	22-7-1552	30-7-1552		rentmeester broederschap; hertogelijk rentmeester

7 Dirck Aertsen had in 1579 de stad verlaten en had zich in Holland gevestigd. Het is onwaarschijnlijk dat hij nog contact met zijn vroegere broeders heeft gehad. Ook andere gezworen broeders die na 1579 de stad hadden verlaten werden noch in de rekeningen noch in de Obitus Fratrum genoemd. Van Dirck Aertsen wordt echter wel een overlijdensdatum in de Obitus Fratrum gegeven, zij het een verkeerde. Nog in 1599 moet hij in leven zijn geweest, wanneer hij precies overleed is onbekend. Zie: VAN GURP, 'Dirck Dirck Aerts'.

8 De Obitus Fratrum geeft als overlijdensjaar 1559, waarmee waarschijnlijk het rekeningjaar 1559–1560 wordt bedoeld. VERREYT, 'Leden der Lieve-Vrouwebroederschap', 42 noemt, zonder nadere bronvermelding, 5-5-1559 als datum van overlijden. Daar in juni 1559 de kanunnikszetel van Balmeker werd toegewezen aan Gerard Poilvache, kapelaan van de Markies van Bergen op Zoom, is het aannemelijk dat Balmeker in mei van dat jaar is gestorven. De requiemmis zal dan plaats hebben gevonden na het begin van het rekeningjaar 1559–1560. Zie: Gemeentearchief Bergen op Zoom, Archieven van de Raad en Rekenkamer van de Markiezen van Bergen op Zoom, inv.nr. 10, f.12, 20-6-1559; inv.nr. 52, 7rv, 15-6-1559. Met dank aan Willem van Ham die deze gegevens opzocht en mij copieën van de geciteerde stukken ter beschikking stelde.

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
022	Bax, Simon Jan	1529	7-5-1550	10-5-1550		rentmeester broederschap; hertogelijk rentmeester
023	Bazyn, Willem[9]	1505				M.A.; J.U.L.
024	Beeck, Dirck Wouter van	...1563		26-8-1581		goudsmid
025	Beeck, Jan vander	...1525	14-9-1528	18-9-1528		M.A.; d.; subdiaken broederschap
026	Beeck, Wouter van; alias De Leeuw	1500		9-7-1517		M.A., U.I.D.; hoogleraar te Leuven
027	Beest, Gerit van	1470	1509			Leuven 1470; d.; kanunnik Sint-Jan; pastoor Begijnhof; pastoor Megen
028	Belaerts, Rutger Anthonis	1537	15-6-1550	12-7-1550		
029	Belaerts, Rutger Anthonis; alias Haveren	1557	10-10-1560	22-11-1560		d.; kanunnik in Borchloon
030	Bem, Jan	1502	20-8-1505	30-8-1505		prior kruisbroeders
031	Bennincx, Marten	1527	13-6-1534			
032	Berge, Dirck vanden	15-4-1545		4-9-1584		rentmeester (R4)
033	Oliviers van Berchuysen, Henrick	...1560		17-9-1580		M.A.; rentmeester (R51); weesmeester
034	Berck, Gerit van	1558	20-5-1572	24-05-1572		d.; beneficiant Sint-Jan
035	Berkel, Jan Gerit van	1493	20-9-1522			schepen (17); gasthuismeester
036	Berkel, Jan Jan van	...1495	2-2-1533	1-3-1533		
037	Berkel, Jan van	1479	1506...			
038	Berkel, Peter van	22-2-1533	15-8-1556	14-11-1556		Orléans 1505
039	Berkel, Rutger van	1538	19-12-1575			heer van Nuenen etc.; schepen (18)
040	Beerse, Albert van	...1473		8-8-1500	1480, 1489	
041	*Berwouts, Everaert*	1568	10-6-1588	25-6-1588		jonker; schepen (19)
042	Best, Jan van	...1478	1501			d.
043	Bever, Jan de	1500		27-7-1532		schepen (20)
044	Beyens, Goessen Henrick	27-12-1525	2-7-1534	28-7-1534		
045	Bie, Frans Henrick de	1552	26-11-1560	30-11-1560		apotheker

9 In de lijst van nieuwe leden voor het rekeningjaar 1505–1506 wordt hij genoemd: *meester Willem Bazyn in utroque jure licentiatus, frater iuratus*. Hij betaalde waarschijnlijk meteen, in ieder geval nog hetzelfde jaar zijn doodschuld aan de broederschap; dan wordt hij echter geen *frater iuratus* meer genoemd. Nu kwam het veel vaker voor dat in dergelijke lange lijsten namen gezworen broeders voorkwamen, zonder dat dit feit expliciet werd vermeld. Bazyn wordt verder niet meer vermeld. Zelfs van zijn overlijden wordt geen melding gemaakt. Mogelijk is de toevoeging *frater iuratus* dan ook een verschrijving. In elk geval komt deze Bazyn niet uit 's-Hertogenbosch. Waar hij wel vandaan kwam is onbekend. Een immatriculatie van Willem Bazyn werd niet gevonden. Wel was een Peter Bazyn van 1482 tot circa 1493 kanunnik van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch. Een Thomas Bazyn kocht in 1521 twee loten in de grote Bossche loterij. Een Jan Bazyn uit Ronse schreef zich in 1484 in aan de Leuvense universiteit. Staat een van beiden in verband met meester Willem Bazyn?

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
046	Bie, Henrick Herman de	...1559	15-2-1564	4-3-1564		M.A.; d.; kanunnik Sint-Jan
047	Bie, Henrick nat. zoon Henrick de	1486		6-6-1523		M.A.
048	Blancocq, Simon; alias Withaan	25-7-1556	21-8-1558	27-8-1558		d.; kanunnik Sint-Jan
049	Bloeyman, Henrick Jan	1561	13-4-1584	21-4-1584		M.A.; schepen (23)
050	Blokhoven, Willem van	...1504		13-6-1523		M.A.; d.; kapelaan Sint-Jan
051	Boert, Henrick Jan van	1560	29-10-1568	13-11-1568 te Antwerpen		M.A.; d.; kanunnik Sint-Jan
052	Boert, Lenaert van	1558	28-5-1583	6-1583		M.A.; d.; kanunnik Sint-Jan
053	Boest, Goyaert	1527		18-3-1536		M.A.; pastoor Helvoirt; Norbertijn Sint-Geertrui te Leuven
054	Bogaert, Frans	23-10-1532	25-11-1562	5-12-1562		schepen (25); H.Geestmeester
055	Bokhoven, Nicolaes Willem van	1513	15-1-1533	25-1-1533		schepen (27)
056	Bont, Balthasar de	18-4-1571	23-12-1624			M.A., licentiaat inde geestelijke rechten; d.; kanunnik Sint-Jan
057	Bont, Nicolaes de	1512		5-12-1528		M.A.
058	Borchgreve, Arnt de	...1534	17-10-1560	15-11-1560 te Mechelen		
059	Borchgreve, Dirck de	1471		9-7-1519	1476	schepen (28); stadhouder hoogschout
060	Borchgreve, Willem de	28-8-1570	1-2-1589	25-2-1589		jonker; heer tot Oerle etc.; schepen (32)
061	Borselen, Willem Mathys van			14-1-1520		M.A.; d.; kapelaan Sint-Jan
062	Bosch, Willem vanden	1468	18-11-1507	1507	1490	M.A.; schepen (33); burgemeester
063	Boudewyns, Andries	...1561	1563...		1561	Leuven 1524; rentmeester (R35)
064	Boxtel, Jan van	1487		1506		d.; deken broederschap
065	Brants, Herbert Gerit	7-1532		27-5-1542		
066	Brants, Jan	1558	8-7-1577			M.A.; d.; pastoor en kanunnik van Sint-Donaas te Brugge
067	Brecht, Arnt van	4-1-1574	9-7-1580	3-9-1580		jonker; schepen (34)
068	Brecht, Goessen van	...1547	1602		1564, 1568, 1572, 1586	jonker, ridder, schepen (36)
069	Brecht, Goyaert van; alias van Breda	4-8-1535		8-1574		heer tot Dussen, ridder
070	Brecht, Jacob van	...1558	11-1599			ridder; hoog- en laagschout

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
071	Brecht, Jan van	1523	25-11-1558	21-1-1559		ridder; schepen (37); hoog- en laagschout
072	Bredeniers, Henrick	1504	1523			organist van de koning; muziekmeester en kanunnik te Lier
073	Bree, Alaert Henrick van	5-5-1526	10-11-1531	2-12-1531	1529	
074	Bree, Jan/Hans van	1548	1600			
075	Bree, Wouter Jacob van	1477		7-7-1526		
076	Breugel, Jan van	1485		22-2-1533		M.A.
077	*Breyel, Wynant van*	1549		20-1-1554		jonker, commandeur Duitse orde Gemert
078	Brock, Jan Henrick	10-11-1535	28-12-1559	13-1-1560		M.A.; secretaris (S2)
079	Broeck, Goessen vanden	1495		17-11-1526		schepen (40)
080	Broeck, Lambert vanden	1510	14-5-1550	17-5-1550	1520	schepen (41)
081	Broeck, Peter Lambert vanden	1536	1556			
082	*Broeck, Roelof Nicolaes vanden*	1519		7-9-1532		schepen (42)
083	Broeck, Tielman vanden	1496	15-6-1531	5-8-1531	1505	kerkmeester
084	Broekhoven, Andries van	1495		7-8-1501		Leuven 1469; d.; pastoor van Erp
085	*Broekhoven, Henrick van*		19-7-1604			M.A.; schepen (44); rentmeester; rentmeester Staten van Brabant; pensionaris; rentmeester broederschap
086	Brousom, Jan van; alias van Brouiscom; Brouwersem; Pronsen	...1524	te Maastricht	5-9-1528		M.A.; d.; kapelaan Sint-Jan
087	Bruggen, Gerit Laurens vander; alias Van Eyck	1509		25-9-1512		M.A.; schepen (45)
088	Bruggen, Goyaert vander; alias Van Eyck	1516		2-8-1521		M.A.; rentmeester (R10)
089	Bruggen, Laurens vander; alias Van Eyck	1481		1516	1488	M.A.; d. (1495-) te Bergeyk
090	Cammen, Frans vander	1529	23-7-1565	1-9-1565	1542	schepen (47)
091	Cammen, Jacob vander	14-5-1575	22-1-1586		1579	M.A.; licentiaat; schepen (48)
092	Campen, Cornelis van	1497		5-3-1502		d.; vicecuratus te 's-Hertogenbosch
093	Campen, Marten Arnt van	1498	1521	15-6-1521	1509	schepen (50)
094	Claes, Eymbert; alias Van Schyndel	1518		29-6-1566		
095	Cleve, Laurens van	1506		21-5-1530		M.A.; M.D.; kanunnik en kapitteldeken Boxtel

B-nr.	naam	*inschrijving*	*overlijden*	*requiemmis*	*proost*	*maatschappelijke positie*
096	Cleve, Nicolaes van	1525	1550...			M.A.; M.D.; te Dordrecht
097	CLibano, Hiëronymus de	1499	1503			zangmeester te Antwerpen
098	Cluyten, Arnt Henrick vander	1465		1505	1475, 1485 1496	M.A.; rentmeester Avennesgasthuis
099	Cock, Gysbert Jan de	1556	8-6-1577			
100	Cock, Jacob Jan de	1554	20-1-1557	27-3-1557		
101	Coelborner, Cornelis Jacob	1551	22-12-1558	31-12-1558		M.A.; S.T.B.
102	Coenen, Christiaen	1509	1-11-1531	18-11-1531		schout Kempenland; schepen (52)
103	Coenen, Jan Rover	1493		3-8-1504		
104	Coenen, Nicolaes Herman	1486	1-1513	10-1-1513	1511[10]	apotheker
105	Colen, Dirck	1539	8-12-1567	1-1568		secretaris van mevrouw van Egmond
106	*Colen, Gerit*		1-11-1578			secretaris (S3)
107	Colen, Gerit Peter	1505	6-10-1531	21-10-1531		Leuven 1488; schepen (53); rentmeester te Helmond
108	Colen, Jacob Peter	1536	29-7-1545	1-8-1545	1539	schepen (54)
109	Colen, Peter	1541	27-1-1572	9-2-1572		Leuven 1537; d.; deken broederschap; kanunnik Sint-Jan
110	Colen, Peter Peter	1502		13-2-1524		d. (eerder gehuwd geweest)
111	Collenborch, Zebert van	...1535		20-9-1539		M.A.; kapitteldeken van Boxtel
112	Cortenbach, Jan van	1557	5-1-1559	4-3-1559		M.A.; J.U.L.; jonker
113	Couderberch, Simon vander	...1487		15-9-1526		M.A.; schoolmeester; secretaris (S5); organist; notaris
114	Crabbe, Jan	1486	1518			
115	Craen, Jacob	1556		1585		M.A.; J.U.L.; schepen (55)
116	Dachverlies, Henrick	1-5-1527	7-5-1536	27-5-1536		schepen (56); hoogschout; baljuw van Linge
117	Daems, Jacob	1560	3-9-1571			M.A.; J.U.L.; d.; pastoor Someren
118	Daems, Reyner Jan	1516	23-4-1536	29-4-1536		rentmeester (R15)
119	Delft, Jan van; alias Van Henxtum	1-6-1546	9-10-1574	11-1574		
120	*Deventer, Henrick Gerit Proeninck van*	1-5-1527	22-8-1556	29-8-1556		schepen (60)

10 Hij overleed in januari 1513, tijdens zijn tweede jaar als proost. Het resterende deel van zijn termijn werd waargenomen door Henrick Pelgrom.

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
121	*Deventer, Henrick Herman Proeninck van*	21-3-1545	29-10-1558	16-12-1558		Leuven 1532
122	*Deventer, Herman Gerit Proeninck van*	1524	16-9-1550	27-9-1550		schepen (61)
123	Dielens, Lucas	29-12-1570	4-7-1585	1585		M.A.; licentiatus; d.; kanunnik en deken Sint-Jan
124	Dircx, Arnt	1536		30-6-1537		kruisbroeder
125	Dircx, Hugo	1507	1517			M.A.; provisor in Delft
126	Dommelen, Ywan Goyaert van	1475		10-1503		schout; kastelein van Oud-Herlaer
127	Dommelen, Willem van	1486		1-7-1508		Leuven 1466; d.
128	Donck, Jacob	1559	24-12-1601			M.A.; secretaris (S6)
129	Doerne, Everaert van	1522		23-11-1527		schepen (62); hoogschout; heer van Deurne
130	Doorn, Goyaert van	1562	2-8-1569	13-8-1569		M.A.; kanunnik en deken Sint-Jan
131	Dordrecht, Cornelis van	1510		17-12-1513		prior Schoonhoven
132	Driel, Goessen van	1509	26-11-1543	26-1-1544		d.
133	Duyn, Nicolaes Henrick vander; alias in Duno / Dumo	1539	1561			M.A.; kapitteldeken Boxtel
134	Eerde, Gerit Bernard van	1507		23-4-1524		d.; Norbertijn Berne
135	*Egmond, Floris van*	1523	25-10-1539			graaf van Buren; heer van IJsselstein
136	Egmond, Frederik van	1499		13-12-1522		graaf van Buren; heer van IJsselstein
137	*Egmond, Maximiliaan van*	1-1-1543	24-12-1548			graaf van Buren; heer van IJsselstein
138	Elmpt, Marten van	1470		24-8-1504	1474, 1486	schepen (64); rentmeester
139	*Erp, Jan Jan van; alias Van Beerse*	1519	30-6-1552	16-7-1552		schepen (66); H.Geestmeester; schout van Heeswijk
140	Erp, Jan Jan van	...1485		8-8-1523		schepen (65); kerkmeester; stadhouder laagschout
141	Erp, Jan Jan van	1549	3-12-1564	17-3-1565		jonker; schepen (67); te Vianen
142	Erp, Jan Lucas van	...1529	2-11-1557	11-12-1557		jonker; schepen (68)
143	Erp, Rutger Henrick van; alias Van Lieshout	...1479		25-10-1516		Leuven 1463 of 1474; schepen
144	Erp, Walraven Walraven van	8-1-1533	27-5-1548			ridder; schepen (71)
145	Erp, Walraven Walraven van	1559	31-10-1611			ridder; schepen (72)
146	Erp, Willem van	4-1-1574	31-12-1590			jonker; schepen

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
147	Eyck, Gerit Gerit van	1454		1506	1479	schepen; stadhouder laagschout
148	Eyck, Goyaert van	1495		17-4-1529	1516	M.A.; hertogelijk rentmeester
149	Eyck, Henrick Goyaert van	1529	13-6-1535	3-7-1535		Leuven 1500; schepen (74)
150	Eyck, Jasper van	1550	7-9-1566			schepen (75)
151	Eyck, Michiel van	1482		17-7-1517		M.A.; M.D.; kanunnik Sint-Jan; kanunnik Eindhoven
152	Eyck, Roelof van	8-1-1533	10-1577	1577		heer van Blaarthem etc.; schepen (76)
153	Eyckmans, Henrick Wouter	...1486		24-1-1524		M.A., baccalaureus juris canonici; schepen (77)
154	Eymberts, Cornelis	1564	15-2-1594			M.A.; d.; kanunnik Sint-Jan
155	Eynde, Jan vanden; alias Raymeker; alias van Herentals	1506		13-1-1526		d.; provisor te Herentals
156	Eyndhouts, Adriaen van	1528	22-7-1553	29-7-1553	1536	schepen (78); rentmeester
157	*Eyndhouts, Henrick van*	1539	18-3-1576			schepen (79); rentmeester
158	Eyndhoven, Jan Nicolaes van	1506		12-9-1511		d.; pastoor Vught-Sint-Petrus
159	Fabri van Baardwijk, Henrick	...1519	7-6-1550	16-8-1550		M.A.; d.; kapelaan Sint-Jan; kapitteldeken Heusden
160	Francken, Arnt Jan	1528		22-10-1552		
161	Francken, Goyaert Arnt	7-12-1574	15-12-1613	11-1-1614 te Gent		
162	Geck, Henrick Henrick	1448		9-1503		
163	Gerwen, Jan van	1488	19-10-1504	26-10-1504	1502	
164	Gewanden, Gielis van	1485	15-10-1535			M.A.
165	Ghysselen, Henrick	1475		1-2-1500		M.A.
166	Ghysselen, Henrick	1496		6-4-1521		M.A.
167	Ghysselen, Henrick Willem	30-8-1542		14-10-1564	1550, 1558	Leuven 1523
168	Ghysselen, Jan Henrick	1497		21-4-1509		d.
169	*Glymes, Cornelis van; alias Van Bergen*	1541	1544			bisschop van Luik; heer van Zevenbergen
170	Goes, Isaias vander	1502		3-2-1509		kruisbroeder
171	Goes Jan Peters vander	1502				M.A.; provisor te Goes
172	Graat, Raas; alias sGraets; sCroets; Persoens van Kermt	1507		11-9-1540		
173	*Greve, Marten de*	1510	20-6-1562			M.A.; secretaris; griffier; schepen (82)
174	*Grevenbroek, Raas van*	(1575/80)	1633			heer van Mierlo etc.

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
175	Grinsven, Peter Eymbert van; alias Van Geffen	1562	20-3-1589	7-4-1589		d.; M.A.; kanunnik Sint-Jan
176	Groesbeek, Zeger van	1558	1573			heer van Groesbeek etc.; luitenant-stadhouder van Friesland
177	Grotaert van Os, Goyaert	1478		16-11-1504		schepen; schout van Heeswijk; stadhouder hoogschout; stadhouder laagschout
178	Gruter van Venroey, Pauwels	1501				M.A.; d.; provisor te Venray
179	Gruyter, Arnt de	1480		1507		d.; kanunnik Diest; pastoor Strijen
180	Gruyter, Jan de	1506		3-4-1540		d.; organist; subdiaken broederschap
181	Gunterslaer, Frans van	1466		1-2-1505		M.A.; M.D.; priester
182	Gunterslaer, Jan van	...1517		3-1-1523		schepen (83)
183	Haze, Reyner Lambert de	25-8-1574	16-9-1595		1585	Keulen 1559; schepen
184	Hack, Gerit	1539	15-8-1544	6-9- 1544		M.A.
185	Hagen, Jan van; alias Dumo	12-7-1543	4-9-1571	29-9-1571		d.; kanunnik en deken Oirschot
186	Halmale, Henrick van	1559	1595			jonker
187	Hanenberch, Ambrosius vanden	1518	18-2-1540	21-2-1540		rentmeester (R24)
188	Hanenberch, Frans vanden	...1543	7-9-1574	18-9-1574		M.A.; schepen (86)
189	Hanenberch, Matys vanden	1549	1-11-1559	9-3-1560		d.; abt te Middelburg
190	Hanenberch, Walraven Ambrosius vanden	1516	28-12-1533	3-1-1534		rentmeester (R25)
191	Hanenberch, Walraven Walraven vanden	16-3-1547		26-6-1557		
192	Hanneton, Jan Filips	1554	3-3-1559			M.A.; proost Deventer; raadsheer Brabant
193	Hedel, Dirck Jacob van	1500		6-9-1533		rentmeester (R27)
194	Hedel, Gielis Jacob van	15-4-1545		29-7-1564		schepen (87)
195	Hedel, Goessen van	(1548–1550)	31-12-1588	21-1-1589 te Breda		schepen (88)
196	Hedel, Jan van		voor 1522			schepen (91); gasthuismeester
197	Hedel, Zeger Jan van	1522		19-2-1530		schepen (92)
198	Heeren, Henrick Goessen	24-7-1572	1598		1575	Leuven 1555; schepen (93); H.Geestmeester
199	Heeren, Marten Gerit Dirck 's	...1550	1-1-1578		1556, 1560, 1567, 1576	schepen (94); rentmeester

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
200	Heeren, Filips Peter	1515	19-11-1542	14-4-1543 te Breda		
201	Hezeacker, Goessen vanden	1459	14-3-1506	4-4-1506		schepen (101); burgemeester; H.Geestmeester
202	Hezeacker, Lambert Lambert vanden	1486		280-8-1518	1499	schepen (102)
203	Heessel, Gerit van	1483		20-4-1521		rentmeester kapittel
204	Helmond, Peter Jacob van	1481		18-7-1500		M.A.; priester
205	Helmont, Jan Alaert van	1473		1508	1484, 1493	M.A.; schepen
206	Hels, Jan	1556 als gewoon lid		13-3-1600		M.A.; B.F.T.; S.T.L.; d.; kanunnik en plebaan Sint-Jan
207	Henrick	1516				M.A.; *capellaen vanden Cueren*
208	Hermans, Marcelis Jan	15-7-1545		9-1585		wijntaveerner
209	Herpt, Jan Peter van	26-11-1572	1579			d.; prior van Eemstein bij Dordrecht
210	Hessels, Andries	(1575/1580)	21-9-1600			M.A.; pensionaris (P1)
211	Heusch, Henrick Arnt de	1539	7-12-1558	28-1-1559	1540	schepen (95)
212	Heyck, Willem	1503				d.; abt te Luxemburg
213	Heym, Ghysbert Jan	15-8-1533	14-12-1586 te Luik	2-1587		schepen (97); kastelein Zevenbergen
214	Heym, Jan	1472	25-6-1509	1509		M.A.; schepen (98); burgemeester; schout van Kempenland; stadhouder hoogschout
215	Heymans, Goyaert Henrick	1483		13-9-1522		M.A.; M.D.
216	Heymans, Marcelis	12-12-1526	11-11-1554	29-6-1555	1551	M.A.; M.D..; schepen (100)
217	Heyns, Jan	1495		19-1-1516		loodsmeester Sint-Jan
218	Hinckaert, Filips Filips	1509	12-1-1548			ridder; heer van Lille, Stein etc.
219	Hynden, Cornelis Dirck van	1495	te Den Haag	18-11-1520		
220	Hont, Henrick de; de oude	1564	14-1-1609		1583	schepen 1589; rentmeester (R32)
221	Hont, Henrick de; de jonge	(1575/1580)	6-7-1596			
222	*Horne, Jan van*	6-10-1535	1540			graaf van Horn; heer Weert, Altena en Woudrichem
223	Hosdin, Filips van	1556	28-5-1569	23-7-1569		d.; abt van Sint-Geertrui te Leuven
224	Hose, Lambert Hubert	12-7-1543		16-12-1553		Leuven 1523; d.; pastoor Lage Mierde; Norbertijn Postel

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
225	Hose, Christiaen	1531		21-4-1571		S.T.B.; d.; pastoor in Roosendaal; broeder Tongerlo
226	*Jeger, Goyaert de*	1552	25-6-1558	1-10-1558		schepen (105)
227	Kanapart, Jan Jan	1474		3-5-1513	1504	schepen (106); H. Geestmeester; stadhouder hoogschout
228	Kemp, Arnt	1494	15-8-1520	9-2-1521	1513	M.A.; schepen
229	Kemp, Christoffel Arnt	1529	8-4-1544	26-4-1544		rentmeester (R38)
230	Kerckhof, Lambert vande	1507		9-5-1517		
231	Kessel, Herman van	6-12-1525	19-6-1532			d.; kanunnik en kapitteldeken Boxtel
232	Kessel, Willem Vastaert van	22-2-1546	21-7-1558	30-7-1558		
233	Kinks van Dueren, Wynant	...1517	1533			M.A.; d.; deken van Eindhoven; kapelaan van de graaf van Buren geweest
234	Knoyen, Jacob Jacob	1454		23-7-1512		
235	Knoyen, Joest	1541	1555/6...			ridder van het H. Graf
236	Korendijk, Jordaen Gerit	1506		9-4-1530		M.A.; d.; pastoor van Nuland; subdiaken broederschap
237	Kuyst, Nicolaes	1564	1568... (fouten 1584)			M.A.; politiemeester; verhuisd naar Dordrecht
238	Kuyst, Henrick	...1495	24-8-1529	2-10-1529		schepen (110); H.Geestmeester; stadhouder laagschout; laagschout
239	Kuyst, Henrick Gerit	1511	21-5-1555	25-5-1555		M.A.; schepen (111); kerkmeester; rentmeester Clarissen; stadhouder laagschout
240	Kuyst, Nicolaes	1489	20-10-1534	24-10-1534		M.A.; secretaris (S10)
241	Kuyst, Ywan	1489	1518	1517	1497	schepen (113); rentmeester
242	Laerschot, Lambert Willem vande	1513		13-4-1535		schepen (114)
243	Laerschot, Willem Lambert vande	19-3-1547	28-9-1592			Leuven 1534
244	Langel, Frank van	1509		2-6-1515		schepen (115)
245	Leemput, Pauwels vanden	(1575/1580)	10-11-1585			M.A.
246	Liebergen, Jan van	1541	5-12-1570	27-1-1571	1552, 1557	schepen (117); rentmeester; kerkmeester
247	Liebergen, Jan Jan van; den jongen	1568	1570...			
248	Lierop, Jan van; alias Vander Hoeven	1507		29-12-1515		d.

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
249	Lieshout, Peter van	1575/80	20-12-1604			d.; deken broederschap
250	Lynden, Joest Willem vander	1548		23-5-1551		
251	Loef, Adriaen	1563	20-2-1586			D.T.; kapitteldeken Hilvarenbeek; Jezuiet te Spiers
252	Loef, Bartholomeus	22-7-1532	7-6-1593		1546, 1554, 1559, 1563, 1566	Leuven 1529; schepen (119); rentmeester
253	Loef, Goyaert	1559	15-5-1604			M.A.; J.U.L.; schepen (120)
254	Loekemans, Henrick Cornelis	1516	31-3-1560	6-4-1560		M.A.; d.; beneficiant
255	Loekemans, Roelof	16-1-1555	17-7-1588	6-8-1588		M.A.; pensionaris (P3)
256	Lombaerts van Enckevoirt, Goyaert	1556	27-2-1591	5-3-1591	1581	M.A., J.U.L.; schepen (123); H.Geestmeester
257	Lombaerts, Jan; de jonge	1522		5-4-1533		M.A.; secretaris (S11)
258	Lombaerts van Enckevoirt, Willem	1556	28-11-1597			M.A.; aartsdiaken Famenne; kanunnik Sint-Lambertus Luik
259	Loo, Henrick vander	...1485	15-6-1500	4-7-1500 op weg naar Rome		d.; aartsdeken
260	Loo, Wessel vander; alias Van Meloe	...1495	14-1-1506	1505		d.; kanunnik Sint-Jan; deken broederschap
261	Loon, Hubert van	...1558	3-10-1558	8-10-1558		schepen (124)
262	Ludincx van Uden, Engbert	1476		3-1-1506		schepen
263	Mallants, Gielis	1549	18-9-1575			M.A.; d.; kanunnik Sint-Jan; deken broederschap
264	Malsen, Arnt van	1506	29-10-1515	11-11-1515		d.; abt van Berne
265	Malsen, Coenraet van	14-6-1536	12-1-1549			d.; abt van Berne
266	Massereel, Floris Henrick	1554	29-4-1608	10-5-1608		Leuven 1548; d.; commandeur Duitse orde te Vught
267	Massereel, Henrick	1509	1-10-1546	20-11-1546		jonker; ridder; heer van Balgoy; schepen (127); drossaard van Brabant
268	*Massereel, Jan*	1523		23-3-1527		schout te Breda
269	Meer, Dirck vander	...1567	9-1-1573			M.A.; d.; kanunnik Sint-Jan
270	Meer, Willem vander	1565	20-7-1569	30-7-1569		
271	Mennick, Michiel	1551	22-6-1562	1-8-1562		M.A.; kanunnik te Gorinchem
272	Mersel, Jacob van	1564	12-5-1590	2-6-1590		M.A.
273	Metsius, Laurentius	9-8-1570	18-9-1580	21-1-1581		S.T.L.; d.; bisschop van 's-Hertogenbosch

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
274	Michelink, Valentyn	1500	12-9-1504	10-1504		d.; prior kruisbroederklooster Sint-Agatha
275	Michiels, Gerit	1536	15-6-1548			schepen (129)
276	Michiels van Enckevoirt, Goyaert	1537	8-7-1549	20-7-1549		ridder; schepen te Antwerpen; heer van Ranst
277	Michiels, Willem Henrick	1560	1591			rentmeester (R42)
278	Middegael, Goyaert Wouter van	1511	3-9-1531	9-9-1531	1519	schepen (130)
279	Middegael, Henrick Goyaert van	25-1-1533	16-4-1566	27-4-1566		
280	Middegael, Wouter Goyaert van	23-4-1536	24-9-1556	3-10-1556		Leuven 1523; rentmeester (R44)
281	*Millinck, Lambert*	...1503	18-9-1519	24-9-1519		schepen (131)
282	Moelen, Cornelis vander	1541	7-10-1593		1570	
283	*Moelen, Victor vander*[11]	1495		30-7-1524		hertogelijk rentmeester
284	Moins, Marten Gerit	1549	1564...			
285	Moins, Marten Jan	1564	1610	13-7-1610	1569, 1574, 1580	M.A.; schepen (132); rentmeester; kerkmeester
286	Moys, Jan (Moeyns)	1535	20-2-1551	7-3-1551		M.A.; rentmeester-generaal Brabant
287	Mol, Gerit Laurens van	...1480		4-2-1514		
288	Mol, Willem	1531	29-9-1565	6-10-1565		M.A.; d.
289	Monix, Arnt Jan sr.	1507	26-11-1538	4-1-1539		Leuven 1463 of 1483; schepen (133)
290	Monix, Jan Jan sr.	1509		26-10-1535	1514	schepen (139); schout Peelland
291	Monix, Jan Jan jr.	1501		5-5-1526	1507	Leuven 1482; schepen (136)
292	Monix, Jan Jan	21-3-1545	13-5-1573	23-5-1573		jonker; schepen (138)
293	Monix, Jan Willem	1509		29-1-1531	1515	
294	Monix, Willem Willem	1561				schepen (140)
295	Mutsaerts, Nicolaes	1-7-1573	21-11-1608	24-1-1609		d.; pastoor Tilburg; abt Tongerlo
296	Nagel, Willem	1496		1512		d.; provisor te Wesel
297	Nagel, Wouter	1478	1525			boekbinder

11 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 432: stelt dat hij zo goed als zeker geen Zwanenbroeder was. Toch staat hij als zodanig in de rekeningen vermeld. Daar staat tegenover dat Vander Moelen wel degelijk clericus was. Zie: MOSMANS, 'De middeleeuwsche notarissen', 190; VAN DEN BICHELAAR, *Het Bossche notariaat*, 234.

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
298	Noot, Henrick vander	1556	20-4-1563	8-5-1563		Leuven 1534; d.; kanunnik Sint-Geertrui Leuven; pastoor van Helvoirt
299	Nulant, Willem van	1497	29-10-1548			Leuven 1491; d.; kanunnik Sint-Jan
300	*Oranje, Willem van*	...1562[12]	10-7-1584			prins van Oranje etc.
301	Os, Anthonis van	1562	11-1-1589			Leuven 1539; jonker; ridder; heer van Ransbeek etc.; burgemeester Brussel
302	Os, Henrick Dirck van	1476		25-12-1513		M.A.
303	Os, Jan Herman van	1496		1520		Leuven 1486
304	Os, Jan Peter van	16-10-1532	24-12-1560	28-12-1560		M.A.; priester
305	Os, Peter Jan van	1496		2-12-1542		M.A.; secretaris (S13)
306	*Os, Peter Peter van; jr.*	1556	28-8-1558	25-9-1558		M.A.; schepen (143); gasthuismeester
307	Os, Willem van	1478		19-2-1513		schout te Gestel
308	Os, Willem van	1562	1594			M.A.; kanunnik te Anderlecht
309	Os, Willem Willem van	1514	11-4-1557	5-6-1557	1522, 1543	Leuven 1516; ridder; schepen (144); rentmeester; leproosmeester
310	Ostayen, Jacob van; alias Van Zundert	1523	28-1-1571	10-2-1571		M.A.; M.D.
311	Otten Jacobs, Dominicus	...1517	22-7-1530	8-10-1530		M.A.; kanunnik Sint-Jan; deken broederschap
312	Oudermoelen, Peter vander	1540	3-3-1541	12-3-1541		M.A.; d.
313	Pelgrom, Dirck mr. Henrick	1536	21-6-1548			Leuven 1529
314	Pelgrom, Henrick	...1476		10-3-1515		M.A.; secretaris (S14)
315	Pelgrom, Henrick Dirck; alias Ketelaer	1495	8-1-1545	17-1-1545	1510, 1512[13] 1521	M.A.; schepen (148)

12 Over de vraag of Willem van Oranje al dan niet zwanenbroeder van de broederschap is geweest, is veel geschreven. Van Sasse van Ysselt twijfelde sterk aan het lidmaatschap van de prins: VAN SASSE VAN YSSELT, 'De transformatie'. Verreyt komt na omslachtige en gedeeltelijk apert onjuiste redeneringen tot de overtuiging dat Oranje wel degelijk zwanenbroeder is geweest: VERREYT, 'Prins Willem van Oranje'. VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten* , 302-304, wees er tenslotte op dat de prins in een brief, die de broederschap hem in 1562 zond, werd aangesproken als *ons mede swaenbroeder*. Samen met het bestaan van een drinkkan van de broederschap met de naam en het wapen van Oranje, lijkt dit voldoende reden om het zwanenbroederschap van Willem te erkennen. Daarbij moet er met veel nadruk op worden gewezen dat Oranje zich nooit als broeder met de broederschap heeft ingelaten.Waar andere gezworen broeders en zwanenbroeders op zijn minst kort na hun intrede een van de broederschapsmaaltijden verzorgden, staat het vast dat Oranje dat niet heeft gedaan. Meer nog dan dat van de andere zwanenbroeders moet zijn lidmaatschap dan ook als een echt erelidmaatschap worden beschouwd. Dat na zijn overlijden geen requiemmis door de broederschap werd gevierd kan worden geweten aan de politiek-religieuze ontwikkelingen van de jaren zeventig en tachtig. Daarbij kan worden aangetekend dat ook de in 1579 uit 's-Hertogenbosch gevluchte gezworen broeders na die tijd worden doodgezwegen in broederschapsarchieven: geen melding van hun overlijden, geen viering van een requiemmis. Slechts van Dirck Arnts wordt in het Obitus Fratrum een – overigens foutieve – overlijdensdatum vermeld.

13 In 1511 was Nicolaes Coenen proost geworden. Hij overleed echter in zijn tweede ambtsjaar, namelijk in januari 1513. Henrick Pelgrom verving hem voor de rest van het rekeningjaar 1512–1513.

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
316	Pelgrom, Herman Dirck; alias Ketelaer	1497	10-5-1540	15-5-1540		rentmeester (R56)
317	Pelgrom, Herman Joest	9-7-1580	26-7-1625			M.A., licentiaat; schepen
318	Pelgrom, Laurens Henrick	5-11-1544	4-10-1562	28-11-1562		schepen (149)
319	Pelgrom, Pelgrom Gerit; alias Van Driel	1477		13-12-1516		d.
320	Pelgrom, Peter Laurens	7-12-1574	13-2-1618	24-2-1618		M.A.; schepen; kerkmeester
321	Pels, Everaert Ghysbert	1563	1-10-1574	12-3-1575		gasthuismeester
322	Pels, Ghysbert	15-5-1527	26-12-1558	4-1-1559	1532	schepen (151)
323	Pels, Jan Ghysbert	1495		29-3-1505		schepen
324	Peymans, Boudewyn Ghysbert	25-8-1574	21-4-1576			
325	Peymans, Ghysbert	1536	18-8-1561	30-8-1561	1538, 1545, 1549, 1555	M.A.; licentiaat; M.D.
326	Filips, Simon	1494	1513			d.; vicaris in Rosmalen
327	Plaine, Hubert (Engbert) de	1504		25-4-1534		heer van Ballaer; te Mechelen
328	Prediker, Goessen Peter	1530	4-9-1540	30-10-1540		d.; pastoor Engelen; Norbertijn Postel
329	Raassen, Dirck	1556	5-5-1579			Leuven 1536; woonachtig te Grave (1571)
330	Raassen, Pauwels	13-7-1533	28-6-1570	26-8-1570 te Grave		M.A.; J.U.L.; schepen (157)
331	Raassen, Raas Pauwels	1492		21-9-1521		M.A.; M.D.; schepen (158)
332	Raassen, Wouter Raas	1539		22-5-1557		
333	Raescop, Peter Henrick	1509	1526			herbergier
334	Raet, Aert Elias die; alias Van Bommel	1561	25-4-1567	5-7-1567		
335	Reyners, Jan	10-11-1532		28-8-1540		M.A.; M.D.; secretaris (S15)
336	Reys, Willem	(1575/1580)	7-9-1631			M.A.; schepen; pensionaris
337	Roesmont, Jan	1510	1518			
338	Roy, Pauwels Laurens van	...1480		23-12-1514		M.A.; kapelaan Sint-Jan
339	Rullen, Wouter Henrick vander	1467		9-5-1528	1481, 1491, 1500	kerkmeester
340	Rut, Gerit van	...1482	1507			M.A.
341	Rut, Henrick van	1474		1-3-1505		
342	Ruyter, Adriaen Zeger de	1527	21-8-1556	17-10-1556		
343	Sampson, Jan Jan	1476		16-12-1508		M.A.
344	Sampson, Joris	1505	16-5-1532	29-6-1532	1525, 1531	gasthuismeester
345	Sas van Lier, Gommaer 't	1540	1-1-1571	3-2-1571		d.; kanunnik Sint-Oedenrode

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
346	Scaeck, Frederick	1503	16-9-1524			S.T.L.; kapelaan Sint-Jan
347	Scarley, Jan Arnt; alias Nagelmeker	1512	23-9-1540	16-10-1540		M.A.; priester; hoogleraar en rector Leuven; provisor te Leuven
348	Scellens, Wouter	1558	19-2-1597		1587	M.A.; secretaris (S16); griffier; schepen
349	Schoonhoven, Willem van	1501		31-12-1519		d.; terminarius Carmelieten te 's-Hertogenbosch
350	Schyndel, Ghysbert van	1489		1506		d.; pastoor Gasthuis; subdiaken broederschap
351	Schyndel, Goyaert van; van Schynvelt	1540		23-4-1547		d.; kanunnik en scholaster Sint-Oedenrode
352	Scoeff, Hubert	5-10-1552	1568... (fouten: 1584/5)			d.; landcommandeur te Nes bij Leeuwarden
353	Seepsieders, Frans	1541				M.A.
354	Seepsieders, Henrick Gerit	...1507	14-6-1544		1517	d. (1520-); beneficiant Sint-Jan
355	Herentals, Gerit Selle van	...1502		9-2-1544		M.A.; rector Latijnse school; gasthuismeester; priester
356	Symonis, Goyaert mr. Gerit	1509		21-4-1543	1518	schepen (171); kerkmeester
357	Simons, Peter	1557	12-9-1585			d.; M.A.; pastoor Hilvarenbeek
358	Sonnius, Franciscus	...1563	6-1576			D.T.; d.; bisschop 's-Hertogenbosch
359	Spierinck, Nicolaes	1516	24-10-1562			schepen (163)
360	Spierinck van Well, Dirck	1557		14-7-1584		d.; abt te Berne
361	Sprangh, Laurens van	27-8-1533		1-2-1556		rentmeester abdij Tongerlo te 's-Hertogenbosch
362	Spycker, Jacob	1536	20-4-1565	28-4-1565		Leuven 1497
363	Spycker, Jan	1509		24-12-1515		d.
364	Staeckenbroeck, Henrick van	1559	18-10-1583	29-10-1583		schepen (164)
365	Stegen, Frank Nicolaes vander	1557				
366	Stegen, Goessen Jan vander	1520	15-10-1577		1524	M.A.; schepen (165); kerkmeester
367	Stegen, Jan Goessen vander	1556	6-1581 te Bergen in Henegouwen	2-9-1581		M.A.; schepen (166); kerkmeester
368	Stegen, Jan Nicolaes vander; de oude	1480	20-11-1534	28-11-1534	1494, 1527	M.A.
369	Stegen, Jan vander jr.	1523	17-1-1568	8-2-1568	1547	M.A.; schepen (168)
370	Stegen, Nicolaes Nicolaes vander; junior	1557	6-5-1580			Leuven 1546; Orléans 1547; rentmeester broederschap; secretaris Willem van Oranje

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
371	Stegen, Nicolaes vander; de oude	1521	4-1580		1534, 1544	schepen (169)
372	Sterck vanden Berge, Jan	1536	6-11-1540			d.; abt van Mariënwaard
373	Stoters, Lambert Peter	1561	7-3-1623			
374	Stoters, Mathys Peter	24-11-1574	1584...			
375	Stoters, Peter Mathys	1548	1-7-1564	8-7-1564	1553	
376	Straten, Anthonis vander	1550		18-12-1557		Marburg 1532; hertogelijk rentmeester
377	Straten, Jan vander	1558	22-12-1588	31-12-1588		d.; pastoor te Geffen; kanunnik Sint-Jan
378	Stryp, Jacob Frans van	10-6-1573	7-11-1623			rentmeester
379	Susteren, Marten van	1510		12-11-1530		M.A.; kapelaan Sint-Jan
380	Tefelen, Adam van	1501		1513		d.; deken broederschap
381	Tengnagel, Goyaert	1516	5-6-1553	1-7-1553		M.A.
382	Tielmans, Jan	1558	6-1586			politiemeester
383	Tilborch, Mathys Willem van	5-10-1580	19-9-1587			d.; pastoor in Drunen
384	Toelinck, Frans	...1519	3-4-1541	9-4-1541		M.A.; kanunnik Sint-Jan; deken broederschap
385	Toelinck, Frans Ghysbert	1495	21-11-1526	24-11-1526	1500, 1512	M.A.; schepen (172); rentmeester; gasthuismeester; kerkmeester
386	Toelinck, Goessen Peter	...1560	11-2-1561			
387	Toelinck, Peter Ghysbert; alias Int Lam	1502		15--7-1531	1526	schepen (173)
388	Uden, Henrick van	1486		12-11-1513	1492, 1508	schepen (174); kerkmeester
389	Uden, Marcelis van; alias van Veden	...1526	1539			d.; provisor Geertruidenberg
390	Vaerle, Hiëronymus van; van Verle; Wadelre; Verlenius	30-8-1542	17-8-1588 te Haarlem	1-10-1588		M.A.; priester; rector Latijnse school
391	Valkenborch, Joseph van	1539		14-1-1553		M.A.; d.; deken broederschap
392	Vechel, Dirck Goyaert van	8-10-1570		9-4-1611	1577, 1582, 1588	M.A.; schepen (175); kerkmeester
393	Vechel, Goyaert van	1540		30-7-1588		M.A.; schepen (176)

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
394	Veer, Everaert die[14]	*1509*	1533			M.A.; *raadsheer Den Haag;* raadsheer Hoge Raad te Brussel
395	Velde, Goyaert vande	1476	1510			d.; kanunnik Sint-Jan
396	Vereept, Henrick	1568	3-9-1580	17-12-1580		M.A.; deken kapittel Hilvarenbeek
397	*Vladeracken, Gerit van*	...1551	30-3-1566	1-6-1566		ridder; heer van Geffen; schepen (177)
398	Vladeracken, Jan van	1475	30-8-1532	7-9-1532	1487, 1503	M.A.; schepen (179)
399	Vladeracken, Thomas Jan van	1505	28-12-1543	21-1-1544		d.
400	Vlierden, Daniel Daniel van; jr.	2-1-1526	21-4-1533	2-8-1533		
401	Vlierden, Daniel van; sr.	1521	9-3-1547	28-5-1547		gasthuismeester
402	Vlierden, Daniel Daniel sr. van	1550	26-3-1552	9-4-1552		rentmeester (R65)
403	Vlierden, Goyaert Goyaert van	*1556*	*18-1-1611*	*24-1-1611*	1573, 1578, 1584, 1590	*schepen* (181)
404	Vlierden, Jan van	1486		7-5-1513	1495	Leuven 1464
405	Vucht, Wouter Wouter van	1481		2-12-1521		Leuven 1476; schepen
406	Vuchts, Nicolaes Peter	4-11-1573	6-10-1606	14-10-1606		Leuven 1558; d.; kanunnik Sint-Jan
407	Vuchts, Peter Frans	...1549	9-3-1573	3-1573		
408	Waalre, Jan Dirck van; alias Van Vaerlaer	25-7-1556	27-10-1558	5-11-1558		gasthuismeester
409	Wamel, Willem van; alias Haemmeker	1495	2-7-1530	9-7-1530		d.; deken broederschap
410	Was, Coenraet	1560	9-4-1579			M.A.; d.; pastoor Oisterwijk
411	Water, Everaert Everaert vande	1558	1598			
412	Water, Everaert Jan vande	9-10-1570	7-9-1624			
413	Water, Everaert Peter vande	1522	13-10-1558	22-10-1558	1528, 1532	schepen (182)
414	Water, Jan Everaert vande	1541	5-5-1575	14-5-1575		schepen (183)
415	Water, Peter vande	*...1559*	8-7-1597			M.A.; d.; *kanunnik Sint-Jan*
416	Weels, Willem Willem	1560		27-2-1610		weesmeester
417	Weerdenborch, Jan van	1536	5-1-1563	30-1-1563		jonker; heer van Gansoyen

14 VAN DIJCK, *De Bossche Optimaten*, 71 noemt als gezworen broeders: meester Merten de Veer te 's-Gravenhage, ingeschreven 1509-1510 en meester Everit de Veer, raadsheer te 's-Gravenhage, 1514–1515. Controle van de inschrijving in 1509–1510 wees echter uit dat hier ook *Everit* staat. In datzelfde jaar schrijft hij zich ook als gewoon lid in, samen met zijn vrouw Helena. Hij heeft blijkbaar niet direct voldaan aan de financiële verplichtingen van het gezworen-broederschap voldaan, in 1514–1515 wordt immers van hem vermeld: *want hy geswoeren brueder worden is ende lange gezworen hadde ende niet betaelt.* Het gaat hier derhalve om één persoon. DE BLÉCOURT en MEYERS, *Memorialen*, XLV, noemt wel een mr. Eevert de Veer, bezoldigd raadsheer van 28-2-1504 tot en met 21-7-1513; van een raadsheer Merten de Veer is nergens sprake.

B-nr.	naam	inschrijving	overlijden	requiemmis	proost	maatschappelijke positie
418	Weilhuysen, Arnt van	1450		8-2-1500		M.A.; schepen; secretaris
419	Wyel, Jan vanden	1520	1-5-1547	7-5-1547	1530, 1541	rentmeester (R68)
420	Wyel, Mathys Jan vanden	1541	17-12-1572	10-1-1573		
421	Wilgermans, Gerit Boudewyn	1538		24-10-1556		
422	Wit, Jacob Hugo de	1465		8-10-1509	1501	
423	Wolf, Jan Lambert de	14-5-1534		3-1-1551	1537	schepen (184); kerkmeester
424	Wolf, Lambert de	1564	1573... (fouten: 1584)			woont in 1583 in Haarlem
425	*Wynants, Hiëronymus Pauwels*	1558	6-12-1601			schepen (188)
426	Wynants, Pauwels	(1575/1580)	13-9-1590			M.A.; schepen (189)
427	Wyngaerd, Jan vanden	1514	2-4-1552	28-5-1552		ridder; schepen (190); stadhouder hoogschout; burgemeester Breda; schout Breda
428	IJsselstein, Willem van	...1532	19-4-1541			d.; kanunnik Sint-Jan kanunnik te Antwerpen; pastoor Mol
429	Zweertveger, Herman Mathys	1515	19-7-1535	1535		

INDEX OP PERSONEN EN GEOGRAFISCHE AANDUIDINGEN

In deze index zijn personen en geografische aanduidingen opgenomen. Bij personen die een eigen nummer hebben in bijlage(n) 3 en / of 6, wordt het desbetreffende nummer tussen haakjes direct na de naam geplaatst. Getallen zonder toevoegingen betreffen paginanummers; de toevoeging van een 'n' na een getal duidt op een noot op de desbetreffende pagina. Verwijzingen naar bijlagen worden aangegeven door een 'b', gevolgd door het nummer van de bijlage. Getallen en combinaties van letters en getallen voorafgegaan door een '*' verwijzen naar de nummers in bijlagen 3 en 6.

Aa, Anna vander *179
Aa, Jan van Randerode vander *52,*69, *179
Aa, Maria vander *52, *69
Aalst 343n
Achelen, van 248
Achelen, Adriaen van (S1) 205, 262, *S9
Achelen, Agnes van *3, *171
Achelen, Aleyt van *5, *6
Achelen, Anton van (1) b1, *3, *4, *152
Achelen, Gerit van *3
Achelen, Gerit van *S1
Achelen, Henrick van (2) 132n, 356, *3
Achelen, Hillegonda van *1, *152
Achelen, Jan van *S1
Achelen, Jan van (B1)
Achelen, Willem van (4, B3) 221, 271, 391n
Achelen, Willem van (3, B2) 372, *1, *2, *5, *171, *R1, *S1
Achelen, Wouter van (5) 142n, 216, 356, *3, *6
Achelen, Ygram van (R1) 273, 275, *3
Achelen, Ygram van *R1, *S1
Achelen, Ygram van 341
Acht, Aleyt van *12
Ackersloot van Amerongen, Gertruyt *35
Adolf van Gelre 37
Adornes, Anthonia *18
Adriaens, Zeger (6, B4) 141, 192, 206, 216, 219n, 226, 238, 239, 245, 247, 248, 311, 311n, 372, 382n, 397, b1, b2, *5, *143, *165
Adriaens, Zeger 247
Aelsvoirt, Anna vande *150
Aelsvoirt, Catharina vande *139
Aelsvoirt, Goyaert vande *139
Aerle, Henrica van *44
Aerle, Henrick van (R2)
Aerle, Henrick van *R2, *R63
Aerle, Mechtelt van *61, *R63
Aertsen, Arnt (R3) *8, *7, *83
Aertsen, Dirck (7, B7) 244n, 372, 374, *R3
Aertsen, Dirck (8, B9) 124n, 132n, 133n, 138, 141, 181n, 192, 230, 259, 291, b1, b2, *R18
Aertsen, Dirck (B8) 372
Aertsen, Dirck 315n
Aertsen, Elisabeth *5
Aertsen, Johanna *13
Aertsen, Margaretha *83
Aertsen van Driel, Dirck 291, 291n, *5, *8, *13, *R3
Aertss, Ghysbert Jordaen 119
Agylaeus, Henrick 4, 5, 6, 347
Aken, Hieronymus van -> Bosch, Jeroen
Albert en Isabella, aartshertogen 105, 143
Alkmaar 49n, *P1
Allaer, Catharina van *R45
Altena 44n, *B222
Alva, hertog van 31, 185, 215, 218, 219, 226, 322, 413, *23
Amerongen van Ackersloot, Maria van *149
Amersfoort 270
Ammerzoye, Adryaen Willems Dircxsen van 338
Amsterdam 39, 40n, 61n, 68, 69, 116, 232, 232n, 265, 270, 321, 321n, 343, 347, *73
Anderlecht 401, *B308
Angelis, Anna ab *59
Anton van Bourgondië 83, 89, 190
Antwerpen 18, 18n, 22, 23, 24, 24n, 27n, 28, 28n, 35, 35n, 36, 44, 47n, 49, 55n, 77, 83,

90, 114, 116, 125, 126n, 127, 155n, 161, 161n, 167n, 170n, 171n, 179, 198, 200n, 212, 214, 228, 231, 232, 264, 265, 266, 266n, 270, 278, 295, 295n, 300n, 317, 324n, 326, 328, 330, 342, 343, 348, 350, 351, 351n, 354, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 401, 415, *2, *3, *21, *44, *82, *125. *B51, *B97, *B276, *B428, *P2, *S9
Antwerpen, Jan Peter van -> Mickarts
Apostole, Maria l' *2
Apostole, Pierre l' *2
Arenberg, graaf van 279n
Arkel, Jan van (B6) 91, 119, 122, b1
Arnhem 9, 177n
Arnold van Gelre 37
Arschot, Eustaes van 380
Asperen, Arnt van (B10) 383n, 388
Asten 293, 304, 304n, *9, *10, *15, *B12
Ath 342
Atrecht 342, 343
Attenhoven *21
Augsburg 100
Auwen, Joest van -> Ouden
Axel 231
Azincourt 83

Baardwijk, Jan van 380
Baardwijk 379
Bac alias Houtappel, Margaretha *28
Back, Berthout *9
Back, Jan (9, B12) 245, 252, 293, 303, *10
Back, Johanna Zebert *R54
Back, Otto (10) 293, 294, *9
Baecx, Christoffel van (B13) 379, 380
Baecxen, Jan van (B14)
Baeliart, Jan 337n
Baerl, Jan van 345
Baile, Willem 295n
Balen, van 248
Balen, Frans van (11, B15) 122, 229, 245, 341n, 356, 356n, 372, 397, b1, *80
Balen, Jacob van 227
Balen, Jan van -> Willekens
Balen, Jasper van (B16) 397
Balen, Peter van (11) 271
Balen, Peter van (12, B17) 224n, 226, 397
Balgoy *127, *B267
Ballaer *B327
Balmeker, Nicolaes (B18) 399
Baltes, Cornelis 37, 38
Bardoul, Marten 170, 170n
Bax 271
Bax, Barbara *59
Bax, Catharina *145
Bax, Frans (B19) 394n
Bax, Jacob (B20) 322, 326, 372, 373, 376
Bax, Jan (B21) 271, 373, 375, 376, *145
Bax, Simon (B22) 125n, 271, 322, 323, 373, 376, 407, *73
Bazel 339, 341n
Bazyn, Jan *B23n
Bazyn, Peter *B23n
Bazyn, Thomas *B23n
Bazyn, Willem (B23)
Beck, Margaretha *R26
Beckerlyn, Henrick 86
Beeck, Dirck van (B24)
Beeck, Ida van *R22
Beeck, Jan van(der) (B25) 380
Beeck alias de Leeuw, Wouter van (B26)
Beers 37
Beerse, Agnes van *146
Beerse, Albert van (B40) *115
Beerse, Catharina van *R27
Beerse alias vande Grave, Catharina van *R41
Beerse, Dirck van 90, 306
Beerse, Elisabeth van *115
Beerse, Henrica van *R70
Beerse, Jan van Erp van -> Erp
Beerse, Johanna van *185
Beerse, Theodora van *160
Beerthen, Gertruyt vande *91
Beest, Gerit van (B27)
Belaerts, Aleyt *125
Belaerts, Anna 221n, *13, *R4
Belaerts, Anton (13) 224, 224n, *11, *R4, *S15
Belaerts, Huberta *13, *S15
Belaerts, Rutger *13
Belaerts, Rutger Anthonis (B28)
Belaerts alias Haveren, Rutger Anthonis (B29)
Belmans, Catharina Jan *143
Bem, Jan (B30) 406
Bennincx, Eva 323n, 407n
Bennincx, Margaretha 407n
Bennincx, Marten (B31) 407, 407n
Berchem, Wyberta van *118
Bercheyck, Elisabeth Jans van *S9
Berchuysen, van -> Oliviers
Berck, Belia van *R5
Berck, Gerit van (B34) 397
Bergaigne, Henrick van 169n
Bergainge, Joseph 59n
Berge, Anna vanden *R4
Berge, Dirck vanden (R4, B32) 220, 220n, 221, 221n, 223, 300, 391n. *13
Berge, Gerit vanden 221n, *R4
Berge, Gerit vanden *R4
Berge, Goyaert vanden *R4
Bergen (Henegouwen) 342, 343, *B367
Bergen op Zoom 23, 270, 295n, 316n, 317, *B18, *R20
Bergen, Cornelis van -> Glymes

Bergen, Heilwich van *R17
Bergen, Henrick van 213
Bergen, Jan van *R17
Bergen, Maximiliaan van, heer van Zevenbergen 270
Bergeyk *B89
Bergh, Frederik van den 62n, 322n
Berghe, Jan vanden -> Sterck
Berkel 304
Berkel, Albert van (14) 303, 304
Berkel, Gerit van (15) 122, 304, b1, *18, *76
Berkel, Gerit van (16) *61, *R63
Berkel, Gerit van *15
Berkel, Gerit van *17
Berkel, Heilwich van *15, *76
Berkel, Henrica van *127
Berkel, Hugo van 304n, *14
Berkel, Jan van 341n
Berkel, Jan van (17, B35) 273, *57
Berkel, Jan van (B36) 397
Berkel, Jan van (B37) 386n
Berkel, Jan van 33, 33n, 34
Berkel, Jan van 346
Berkel, Jan van *16
Berkel, Margaretha Jans van *136
Berkel, Nicolaes van 33, 33n, 34n
Berkel, Peter van (B38) 397
Berkel, Rutger van (18, B39) 141, 179n, 229, 242, 253, b2, *6, *15
Berlaymont, Claude de; heer van Haultepenne 62n, 126, 126n
Berlickem, Andries van -> Andries Boudewyn Jans
Berlicum 70, 378n, *21, *66, *118, *137, *150, *151
Berlicum, Catharina Boudewyn Jans van *R51
Berlicum, Marten van 381n
Berne 361, 399, *53, *B134, *B264, *B265, *B360
Berthouts, Mechtelt Berthout *26
Berwout, Arnt 250
Berwout, Goyaert 337n
Berwout, Mechtelt *15
Berwout, Petronella *82
Berwout, Rutger *15
Berwouts, Alanda *123
Berwouts, Everaert (19, B41) 122, 123n, 128, 137n, 141, 206, 218, 220n, 221, 224, 225, 226, 246n, 250, b1, b2, *25, *144
Berwouts, Frans 220n
Berwouts, Luytgart *70
Berwouts, Sophia *136
Berwouts, Willem *19, *123
Best, Margaretha van *179
Best, Jan van (B42)
Best alias Craen, Arnt van 310n, *55
Beuckelaer, Beatrix *137
Beuckelaer, Maria *105
Bever, Adriana de *174
Bever, Elisabeth de 390n, *R37
Bever, Isabella de *21, *137
Bever, Jan de (20, B43) 244n, 390n, b1
Bever, Roelof de (21) 142n, 243, b1, *137, *177
Bever, Roelof de *20, *174, *R37
Beyens, Anna *5
Beyens, Dominicus 373, 376, 391
Beyens, Goessen (B44) 376
Beys, Arnt (22) 120, 122, 273, 317, 317n, b1
Beys, Arnt *22
Beys, Ghysberta *128
Beys, Lodewyck *22
Bie, Frans de (B45)
Bie, Henrick de (B46)
Bie, Henrick de (B47)
Blaarthem *57, *74, *76, *B152
Blancocq alias Withaan, Simon (B48)
Bloemaerts, Margriet Jans *R40
Bloeyman, Cornelia 250, *188
Bloeyman, Henrick (23, B49) 4, 121, 122, 124n, 129, 129n, 141, 166, 179, 194, 229, 239, 244, 245, 248, 250, 299n, 310, 349, 358, b1, b2, *S11
Bloeyman, Henrick *23, *188
Bloeyman, Jan *23
Blokhoven, Willem van (B50)
Boechem, Aleyt van *184
Boechem, Barbara van *74
Boechem, Nicolaes van *184
Boem, Dircxken Dircx vanden *46
Boert, Elisabeth van *24, *114
Boert, Henrick van (B51)
Boert, Henrick van 221
Boert, Henrick van *24
Boert, Jan van (R5) *24
Boert, Jordaen van (24) 276, *R5, *114
Boert, Lenaert van (B52) 394, 397
Boest, Elisabeth Gerits *158
Boest, Goyaert (B53)
Bogaert 248
Bogaert, Catharina 324, 324n
Bogaert, Frans 326
Bogaert, Frans (25, R54) 229, 243, 245, 272, 278, 282, 321, 324, 325n, 327, *19, *26, *144
Bogaert, Jan 324
Bogaert, Jan *26
Bogaert, Lambert (vanden) (26) 275, 324, *25
Bogaert, Lamberta 324
Bokhoven, Barbara van *141
Bokhoven, Cornelia van *27, *177
Bokhoven, Gertruyt / Petronella van *27, *36
Bokhoven, Jan van *141

Bokhoven, Nicolaes van (27, B55) *28, *36, *177
Bokhoven, Willem van *27
Bolcx, Aleyt *1
Bolcx, Elsbena *33
Bolcx, Heilwich *156, *R7
Bolcx, Jan (R6)
Bolcx, Jan *33, *R7
Bolcx, Johanna *60
Bolcx, Johanna *65, *R7
Bolcx, Wouter (R7) *65, *156
Bologna 339, 341, 346, 356, *123
Bolten, Maria *R64
Bombergen, Anthonie van 29, 105, 111, 118n, 128, 129, 322
Bommel, Aert van -> Raet
Bommel, Elisabeth van *182
Bommelerwaard 164
Bonifatius VIII 381
Bont, Balthasar de (B56)
Bont, Nicolaes de (B57) 382n
Boote, Hieronymus 363
Borchgreve, de 248, 251
Borchgreve, Arnt de (B58)
Borchgreve, Dirck de (28, B59) 127n, 245, 289, 289n, *27, *29
Borchgreve, Dirck de (29) 225, 245, 304, b1, *28
Borchgreve, Dirck de *28
Borchgreve, Everaert de *32
Borchgreve, Jan de *32
Borchgreve, Margaretha de *27, *28
Borchgreve, Peter de (30) 304, *31, *32
Borchgreve, Peter de (31) 132n, *30
Borchgreve, Peter de *30
Borchgreve, Willem de (32, B60) 122, 127n, 133n, 141, 179n, 219n, 226, 229, 245, 397, b1, b2, *30
Borchloon *B29
Bormans, Gielis 173n
Borselen, Willem Mathys van (B61)
Bosch, Aleyt vanden 249, *33, *92
Bosch, Bela vanden *172
Bosch, Ermgart vanden *R38
Bosch, Eva vanden 407
Bosch, Gerong vanden *80
Bosch, Heilwich vanden *80
Bosch, Jan vanden *33
Bosch, Jeroen (B5) 250, 263, 382n, 385
Bosch, Willem vanden (33, B62) 119, 122, 249, 407, b1, *69, *92, *R38
Boudewyns, Andries -> Andries Boudewyn Jans
Bouwens, Lenaert 28
Bouwens, Wouter 152, 185
Bouwetten, Simon van(den) 275
Boxmeer 44n, 322n
Boxtel 399, *B95, *B111, *B133, *B231
Boxtel, Henrick van (R8)
Boxtel, Jan van (B64) 378, 379, 380
Boyen, Christina *121
Boyens, Lysbeth *130
Brabant 13, 17, 18, 22, 25, 33, 37, 38, 43, 45, 49, 56, 81, 83, 84, 85, 92, 95, 96, 99, 125, 126n, 136, 161n, 167, 167n, 168n, 175, 176, 176n, 177, 179, 180n, 190, 197, 197n, 198, 199, 200, 201, 202, 212, 213, 215, 216, 217, 219, 219n, 220, 252, 258, 267, 268, 269, 271, 285, 300, 311, 318, 321, 323n, 326, 346, 347, 348, 350, 354, 363, 369, 371, 376, 392, 399, *127, *B85, *B192, *B267, *B286, *P1
Brant, Elisabeth *30
Brant van Grobbendonck, Gertruyt *28
Brants, Elisabeth *R64
Brants, Herbert (B65)
Brants, Jan (B66)
Brecht, van 248, 251
Brecht, Arnt van (34, B67) 121, 121n, 122, 123n, 141, 221, b1, b2, *37
Brecht, Barbara van *180
Brecht, Catharina van *72
Brecht, Filips van 93
Brecht, Goessen van (35) 390n, *37, *82
Brecht, Goessen van (36, B68) 133n, 138, 138n, 141, 242, 245, 253, 372, 374, b2, *27, *37
Brecht, Goyaert van (B69)
Brecht, Goyaert van *74
Brecht, Jacob van (B70) 93, 94, 102, 103, 120n, 132n, 136, 138, 138n, 152, 185, 205, 216, 270, 271, 300
Brecht, Jan van (37, B71) 93, 102, 108n, 216, 24n, 226, 242, 246n, 252, 270n, 271, 285, 285n, 300, *5, *35, *36, *72, *180, *S1
Brecht, Jan van 401n
Brecht, Johanna van 390n, *35, *82
Brecht, Margaretha van *36
Breda 36, 36n, 138, 224, 270, 278, 292, 304, 322, 323, 383n, 400n, *190, *B195, B200, *B268, *B427
Breda, Elisabeth van 291
Brede, Ida van *91
Brede, Zeger van *91
Bredeniers, Henrick (B72)
Bree, Alaert van (B073) 372
Bree, Jan / Hans van (B74)
Bree, Mechtelt van *45
Bree, Sophia van *50
Bree, Wouter van (B75)
Breempt, Helena van *150
Breempt, Herman van *150
Bregilles, Jacob van 285
Breugel, van 248

Breugel, Albert van *38
Breugel, Arnt van (38) 141, 219n, 221, 241, 242, 245, 277, b2
Breugel, Arnt van 338
Breugel, Frans van 338
Breugel, Jan van (39) 225, 225n, 270n, *51
Breugel, Jan van (B76)
Breugel, Jan van 338
Breugel, Jan van *38
Breugel, Jan van *38
Breugel, Willem van 217
Breugel, Willem van *39
Breyel, Wynant van (B77)
Brock, Henrick Martens *S2
Brock, Jan (S2, B78) 308
Broeck, Catharina vanden *142
Broeck, Dircxken vanden *47
Broeck, Gerit vanden *40
Broeck, Gerit vanden *41
Broeck, Goessen vanden (40, B79) 247
Broeck, Hadewich vanden *R67
Broeck, Jan vanden (R9) *42
Broeck, Lambert vanden (41, B80) 225, 244n, 247, 372, 388
Broeck, Nicolaes vanden *R9
Broeck, Peter vanden (B81)
Broeck, Roelof vanden (42, B82) 247
Broeck, Tielman vanden (B83) 276, 277, 372
Broekhoven, Andries van (B84)
Broekhoven, Christiaen van 269n, *44
Broekhoven, Gerit van *44
Broekhoven, Gielis van *43
Broekhoven, Gielis van *44
Broekhoven, Gielis van *S9
Broekhoven, Gudula Jans van *R57
Broekhoven, Henrick van (43) 227, 273
Broekhoven, Henrick van (44, B85) 141, 167n, 221, 259, 269, 271, 311, 349, 359, 373, 376, b2, *6
Broekhoven, Peter van *44
Broeyecom, Arnt van 228n
Bronckhorst, Maria Henricx van *70
Brouiscom, Jan van -> Brousom
Brousom, Jan van (B86)
Brouwer, Jacobus 67
Brouwersem, Jan van -> Brousom
Brugge 9, 11n, 28n, 58, 68, 69, 231, 231n, 236n, 330, 342, 350, 358, 369, *B66
Bruggen van Eyck, Ermgart vander *R10
Bruggen van Eyck, Gerit vander (45, B87) 396, 403n, *R10
Bruggen van Eyck, Goyaert vander (R10, B88) 382n, 386n, 395, *119, *121
Bruggen van Eyck, Jan vander *45
Bruggen van Eyck, Laurens vander (B89) 373n, 396, *45
Brugmans, Goyaert *46
Brugmans, Ida *7, *75, *123
Brugmans, Mathys (46)
Bruheze, Sophia van *78, *159
Brussel 7n, 18, 18n, 29, 35, 35n, 36, 37, 44, 49, 81, 83, 90, 92, 97, 124n, 125, 127, 132, 132n, 136, 138n, 145n, 161, 168, 169, 170, 171n, 173n, 176, 178, 197, 198, 199, 200n, 201, 202, 212, 215, 216, 220, 222, 224, 225, 228, 229, 242, 246, 264, 266, 275, 278, 285, 310, 321, 342, 343, 347n, 357, 363, 399, 401, *29, *52, *63, *73, *B301, *B394, *S11
Buedel, Catharina van *R55
Buedel gen. vande Merevenne, Goyaert *128, *R55
Bunnens van Delft, Hillegonda Jans *R70
Buren 213, 292, *B135, *B136, *B137, *B233
Bye, Dirck (de) 345
Bye, Gerit (de) 345, 345n
Bye, Lucas de *R13
Bye, Thomas 345n

Calcificis, Johannes -> Boxtel, Jan van
Cammen, Daniel vander *47
Cammen, Frans vander (47, B90) 181n, 372, 391, *48
Cammen, Jacob vander (48, B91) 141, 206, 219n, 221, 372, b2, *47, *99
Cammen, Jacob vander *48, *175
Campen, van 248, 251
Campen, Arnt van (49) 122, 142n, 226, 246n, 307, b1, *50
Campen, Arnt van *50
Campen, Cornelis van (B92)
Campen, Jan van 117, 117n, *49
Campen, Marten van (50, B93) 307, 372, *49, *52, *110
Campen, Mechtelt van *52
Campen, Philipotte van *98
Campen, Postulina van *151
Capelle *159
Ceelen, Catharina *R60
Ceelen, Catharina *131
Ceelen, Catharina *23, *188
Ceelen, Hadewich 361, 396, *45, *53
Ceelen, Henrick *66, *106
Ceelen van Gerwen, Ida *66, *106
Ceelen, Jan *45, *53
Claes alias van Schyndel, Eymbert (B94) 388
Claes, Johanna Lambert *R26
Claes, Weyndelmoet *178, *R54
Cleve, Laurens van (B95)
Cleve, Nicolaes van (B96) 386n
Cleynael, Goyaert *109
Clibano, Hieronymus de (B97)

Cluyten, Arnt vander (B98)
Cnode 86
Cock, Anna de *S16
Cock, Barbara de *51, *R68
Cock, Ghysbert de (B99) 397
Cock, Ghysbert de *51
Cock, Jacob de (B100) 397, *144
Cock, Jacob de *19, *25
Cock, Jan de (51) *39, *R68
Cock, Margaretha de *39, *51
Cock Cleve, Heilwich *77
Cock van Neerijnen, Elisabeth de *98
Cock van Opijnen, Jan de *96
Cock van Opijnen, Walrave de *96
Coelberts, Mechtelt 369n
Coelborner, Cornelis (B101) 257, 299
Coelborner, Jacob (R11)
Coelborner, Jan *R11
Coelborner, Mechtelt *132
Coenen alias Ketelaer, Elisabeth *136, *148
Coenen, Christiaen (52, B102) 247, 271, *162
Coenen, Christiaen 247
Coenen, Gertruyt *182
Coenen, Herman 247, *52, *69
Coenen, Herman *R12
Coenen, Jan 175
Coenen, Jan (B103)
Coenen, Margaretha *52, *162
Coenen, Nicolaes (B104) 372, 373n
Coenen, Nicolaes (R12)
Colen, Cornelia *152
Colen, Cornelia *54
Colen, Dirck (B105)
Colen, Engelken 274, 275, *78
Colen, Engelken *56
Colen, Gerit (53, B106) 168, 189n, 197, 311, 361, 362, 396, *53
Colen, Gerit (53, B107) 42, 43n, 275, 279, 316n, 317, 318, 361, *54, *S3
Colen, Henrick *R13
Colen, Jacob (54, B108) 275, 372, 397, *45, *153
Colen, Jan 337n
Colen alias de Helt / Heelt, Jan (R13) 256
Colen, Peter 275, *53, *56
Colen, Peter (B109) 378, 380, 386, 386n
Colen, Peter (B110)
Collarts, Gertruyt Hermans *R50
Collenborch, Zebert van (B111)
Comans, Heilwich Dirck *R51
Coppetyn, Jacob 86
Cornelis, Jan 192
Cort, Peter de (S4) 262, 362, 362n, 311, 363n
Cort, Peter de *S4
Cortenbach, Jan van 270
Cortenbach, Jan van (B112)
Coster, Jan de *53
Coster, Elisabeth de *53
Coudenbergen, Everaert van 264n
Coudenhove, Jan van *18
Coudenhove, Livinia van *18
Couderberch, Jan vander *S5
Couderberch, Simon vander (S5, B113) 262, 306
Coutereel, Leonart 213
Crabbe, Jan (B114)
Craen, Arnt 310n, 318
Craen, Arnt van Best alias -> Best
Craen, Jacob (55, B115) 121, 121n, 122, 141, 219n, 221, 270n, 310, 310n, 318, 333, b1, b2
Craen, Jasper 310
Craen, Henrick 310n
Craen, Tielman 310
Craen, Willem 310n
Creyelt, Dirck van (R14)
Creyelt, Goyaert van *R14
Croock, Udelda *R2, *R63
Cuijk 37, 44n, 399n, *75
Culemborch, Aleyt van *124
Culemborch, Frans van *82
Culemborg *59
Cuperinus, Albertus 54n, 57, 57n, 67, 91, 164n
Curtius -> Cort
Cuyck, Adriaen van *6, *R69
Cuyper, Henrick 337n
Cuypers, Aleyt Goyaert *80
Cuypers, Elisabeth *149, *188, *R38
Cuypers, Elisabeth *R7

Dachverlies, Henrick (56, B116) 270n, 341n, *57, *142
Dachverlies, Jan *56
Dachverlies, Walraven (57)
Daele, Engelbert van den 213, 215
Daems, Jacob (B117)
Daems, Jacob *95
Daems, Jan *R15
Daems, Reyner (R15, B118)
Danckaerts, Jan Jan 43
Darekenne, Mechtelt vrouw van Jenny 369n
Delft 39n, 116, 177n, *B125
Delft, Grietken van 293, 294
Delft van Henxtum, Jan van (B119)
Delft van Henxtum, Mechtelt van *44
Delft van Henxtum, Nicolaes van *R18
Delft van Henxtum, Wouterken van *R18
Den Haag 125, 169n, 219, 220, 269, 343, 347, 399, *B219, *B394, *P1
Dens, Cornelis *128
Dens, Elisabeth *128
Derkennis, Jan 42, 160
Deurne 306n, *39, *62, *B129

Deventer 399, *B192
Deventer, van 248
Deventer, Albert (Proeninck) van (58) 271, 291n, 295, *60, *61, *R64
Deventer, Gerit (Proeninck) van (59) 132n, 141, 271, b1, b2
Deventer, Gerit Hermans van *58
Deventer, Gerit van 295, 295n
Deventer, Henrick (Proeninck) van (60, B120) 227, 271, 295, 314, *118
Deventer, Henrick (Proeninck) van (B121)
Deventer, Henrick (Proeninck) van (R16)
Deventer, Herman (Proeninck) van (61, B122) 122, 227, 227n, 245, 271, 276, 295, 383, 384, b1, *16, *R63
Deventer, Herman van *R16
Deventer, Jacob van 19, 20, 271, 314, *59
Dicbier 86
Dicbier, Agneta *15
Dicbier, Elsbena / Elisabeth *15
Dicbier, Henrick 270n
Dickberch gen. Staeckenbroeck, Henrick van *121, *R10
Dieden *62
Dielbeeck, Johanna van *97
Dielens, Lucas (B123) 397
Dieperbeek, Adriaen van 348
Dieperbeek, Gerit van, alias Brilleman 348
Diest 347, 377, *B179
Diksmuide 231
Dilbeke, Anthonis van *21
Dilbeke, Emerentia van *21
Dinther 268, *66
Dinther, Philipotte van -> Campen
Dircx, Anna 321n
Dircx, Arnt (B124) 406
Dircx, Hugo (B125) 399
Doerne, Aleyt van *173
Doerne, Aleyt van *S3
Doerne, Elisabeth van *R53
Doerne, Elisabeth van *79, *89
Doerne, Elisabeth van *101
Doerne, Everaert van (62, B129) 270n, *138, *179
Doerne, Goyaert van (B130) 347n, 396
Doerne, Henrick van *39
Doerne, Henrick van *62
Doerne, Henrick van *107
Doerne, Judith van *44
Doerne, Maria van *138
Doerne, Rutger van *44
Dôle 339, 356, 356n, 396, *120
Dommelen, Adolf van *30
Dommelen, Aleyt van *110
Dommelen, Beatrix van *30
Dommelen, Elisabeth van *186, *R65
Dommelen, Gertruyt van *50
Dommelen, Goyaert van 443n, *43
Dommelen, Jan van *110, *116
Dommelen, Johanna van *116
Dommelen, Willem van (B127)
Dommelen, Ywan van (B126) 308n, *50
Donck alias vande Nuwenhuys, Henrica vander *81
Donck de oude, Henrick *S6
Donck, Jacob (S6, B128) 275, 276
Donckersvoert, Gerit Goyaerts van *103
Doornik 295n, 330, 336, 342, 343
Dordrecht 9, 37, 38, 39n, 90, 92n, 125, 125n, 230, 230n, 236, 265, 343n, 386n, 406, *B96, *B209, *B237
Dordrecht, Cornelis van (B131)
Dort, Alberta van *53
Dort, Christina van *R56
Dort de zeepzieder, Gerit van *53, *R56
Dowaai 339, 341, 341n, 342
Driel, Dirck Aertsen van -> Aertsen
Driel, Goessen van (B132)
Driel, Jacob van *43
Driel, Mathea van *43
Driel, Pelgrom van -> Pelgrom
Drunen 132n, 223, *84, *85, *B383
Duitse Rijk 45n, 341, 407
Dullinck, Jan Lenaerts 177n
Dumo -> Duyn; Hagen
Dungen, Den 19, 49
Duno -> Duyn
Dussen *B69
Dussen, Cornelia vander *74
Dussen, Floris vander *30, *74
Dussen, notaris vander 59n
Dussen, Zymborch vander *30
Duyn, Nicolaes vander (B133)
Dyck, Sophia van *140

Edam 49n
Edingen, Hercules van (63) 132n, 223, 278, *144, *160
Edingen, Jan van 223n
Edingen, Peter van *63
Eeklo 231
Eemstein B209
Eerde, Gerit van (B134) 399
Egmond 491
Egmond, van *B105
Egmond, Floris van (B135) 213, 214n, 396, 397, 399
Egmond, Frederik van (B136) 396, 397, 399
Egmond, Maximiliaan van (B137) 200, 213, 399, 402
*Egmond-IJsselstein, Willem van *63*
Eindhoven 18n, 34n, 111n, 175, 224, 292, 369n,

394n, 399, *B19, *B151, *B233, *R4, *R42
Ekart, Beatrix vande *R49
Ekart, Christina vande *187
Ekart (Ma)Belia vande *100
Ekart, Marcelis vande *R49
Elias, Adriaen 311n
Elias, Joost *R57
Elias, Joostken *R57
Elmpt, Frans van (R17) *64
Elmpt, Henrick van 337n, *R18
Elmpt, Henrick van *64
Elmpt, Jan van (R18) *8, *64
Elmpt, Judith van *8
Elmpt, Marten van (64, B138) *65, *R17, *R18
Elshout 57
Elsloo 44n
Emanuel Filibert van Savoye 200
Emmen, Elisabeth *R5
Emmen, Jacob *R5
Emmerick, Jan van *S7
Emmerick, Willem van (S7) 311
Emonts, Henrick 269
Empel 326, 338, 376n
Empel, Adriaen van 338, *S8
Empel, Goyaert van (S8) 205
Enckevoirt, Elisabeth van 299n, 335, 336n, *129
Enckevoirt, Goyaert van *129
Enckevoirt, Michiel van 345
Enckevoirt, Willem van 240, 333n, 335, 336, 336n, *129
Engeland 45n
Engelant, Goyaert van 277
Engelen *B328
Engelen, Adriaen van 41
Engelen, Catharina van *R28
Engelen, Elisabeth van *170
Erasmus, Desiderius 329, 329n
Erp *72, *B84
Erp, van 247, 248
Erp, Egidia van *67
Erp, Ghysbert van 341n
Erp, Goyaert van *48
Erp, Goyaert van *70
Erp, Henrick van *69
Erp, Ida van *133, *135, *139
Erp, Jan van (65, B140) 228, 276, *R7, *64, *71, *67
Erp alias van Beerse, Jan van (66, B139) 37, 122, 223, 228, 240, 245, 270n, 272, *106
Erp, Jan van (67, B141) *65
Erp, Jan van (68, B142) *69
Erp, Jan van 91
Erp, Jan van 443n
Erp, Jan van B1
Erp, Jan van *65
Erp alias van Beerse, Jan van *66
Erp, Johanna van *65, *71
Erp, Lenaert van 380
Erp, Lucas van (69) 303, *9, *52, *68
Erp, Margaretha van *122, *157
Erp van Lieshout, Rutger van (B143)
Erp, Walraven van (70) 228, b1, *71
Erp, Walraven van (71, B144) 246n, 255, *65, *72
Erp, Walraven van (72, B145) 128, 141, 221, 222n, b1, b2, *71
Erp, Willem van (B146) 206, 221, 245, *36, *67, *93
Esch 304, 326
Esch, Adriana van *R61
Esch, Jan van 382n
Everswyn, David *73
Everswyn, Gerit 321, *73
Everswyn, Gerit jr. 321
Everswyn, Reynier (73) 132n, 141, 240, 270, 282, 318, 320, 321, 321n, 322n, 323, 323n, 324, 326, 327, 347, b1, b2, *158
Everswyn, Rover 321
Everwyn, Gerit -> Everswyn
Eyck, van 248
Eyck, Elisabeth van *176
Eyck, Ermgart van 396, *119
Eyck, Gerit van (B147)
Eyck, Goyaert van (B148) 372, 397, *74
Eyck, Goyaert van *75, *176, *R22
Eyck, Heilwich van *R14
Eyck, Heilwich van *R22
Eyck, Henrick van (74, B149) 397, *76
Eyck, Jasper van (75, B150)
Eyck, Laurens van (B89) 386n
Eyck, Maria van *48
Eyck, Michiel van (B151)
Eyck, Peter van *48
Eyck, Roelof van (76, B152) 141, 167, 181n, 216, 229, 244, 245, b2, *15
Eyckmans, Catharina *R24
Eyckmans, Heilwich 311n, *6, *R69
Eyckmans, Henrick (77, B153) 318, 354, 355, 390n, *R19
Eyckmans, Jan (R19) 390n
Eyckmans, Wouter 318, *77
Eymberts, Cornelis (B154)
Eynde, Elisabeth vanden *95, *178
Eynde alias Raymeker; alias van Herentals, Jan vanden (B155) 399
Eynde, vanden -> Sceymakers
Eyndhouts, van 248
Eyndhouts, Adriaen van (78, B156) 122, 229, 245, 256, 275, 278, 372, b1, *79
Eyndhouts, Agnes van *159
Eyndhouts, Arnt van *78, *159
Eyndhouts, Henrick van (79, B157) 133, 141,

216, 217, 244, 245, 249, 255, b1, b2, *89, *164
Eyndhouts, Maria van 249, *164
Eyndhoven, Jan van (B158)

Fabri van Baardwijk, Henrick (B159)
Faille, Della 330
Famenne 401, *B258
Farnese, Alexander 24, 30, 85, 125, 225
Feluy 43
Ferrara 339
Filips II 58, 126n, 160n, 161n, 200, 215, 341, 400n
Filips de Goede van Bourgondië 83, 84, 88, 89, 90, 205
Filips de Schone 39, 84, 91, 95, 99, 214
Filips van Sint-Pol 84
Filips, Simon (B326)
Floris, Cornelis 161
Folcaerts, Jan 158n
Francken, Arnt (B160)
Francken, Goyaert (B161)
Frankrijk 45n, 341
Frederik III, keizer 91
Frederik Hendrik 68, 106, 219, 219n, 234, 371
Freiburg 100, 339, 346
Friesland 43, 219n, 275, 371, *B176

Gameren, Anna van *R50
Gameren, Arnt van *R50
Gameren, Jan van *16
Gansoyen *B417
Garde, Lopez de la *2
Garde, Maria de la *2
Gast, Willemken *93
Gasthuys, Eva vande *49
Gasthuys, Jan int -> Beek, Jan van
Geck, Anna *11, *80
Geck, Henrick (B162) *80
Geck, Jan (80) *11
Geck, Peter 347
Geel 278, 325, 325n, *25
Geel, Elisabeth van *98
Geel, Simon van *98
Geerlicx, Jan 380
Geertruidenberg *B389
Geffen 98, *177, *179, *B377, *B397
Geffen, Catharina van *R29
Geffen, Peter van -> Grinsven
Geldrop, Arnt van 380
Gelre 18, 22, 37, 43, 45, 177, 177n, 370, 371, *39
Gemert 41, 44n, *B77
Gemert, Ansem van 345
Gemert, Arnolda van *81
Gemert, Arnt van 380
Gemert, Mechtelt van *135
Gent 9, 11n, 30, 35n, 55n, 58, 105n, 161, 227n, 230, 231, 232, 236, 236n, 322, 330, 342, 343, 350, 385n, 407, 407n, *159
Gent, Marten van -> Bennincx, Marten
Gentbrugge *18
Geris, Mechtelt *R65
Gerits, Henrick (B354) 382n
Geronx, Jan 101n
Gerwen *18
Gerwen, Jan van (B163) 372
Gerwen, Udo van 347
Gerys, Joest *73
Gestel 326, *B307
Gestel, Adriaen van 330n
Gestel, Dirck van (R20) 305
Gestel, Frans van 273
Gestel, Ghysbert van 306, *R20
Gestel, Goyaert van *R20
Gewanden *8
Gewanden, Gielis van (B164)
Gewanden, Henrica van *R18
Gewanden, Wouter van *R21
Gewanden, Wouterken van *R21
Gheck, Jan -> Geck
Ghysberts, Ghysberta *122
Ghysselen, Ghysbert (R21) *81
Ghysselen, Heilwich *75, *176, *R22
Ghysselen, Henrick (B165)
Ghysselen, Henrick (B166)
Ghysselen, Henrick (B167) 372, 374
Ghysselen, Henrick (R22) 257
Ghysselen, Jan (81) 119, 122, 128, 228, 303, b1, *46, *R21
Ghysselen, Jan (B168)
Ghysselen, Jan *81
Ghysselen, Willem *R22
Gielis, Johanna *R53
Gielis, Gielis 119
Glavimans, Henrick (R23)
Glavimans, Willem *R23
Glymes alias van Bergen, Cornelis van (B169) 213, 315n, 399
Goch 292
Goederheyl, Hillegonda vander *R50
Goederheyl, Johanna vander *R26
Goederheyl, Maria vander *59
Goes 270, *B171
Goes, Isaias vander (B170) 406
Goes, Jan vander (B171) 399
Goessens, Elisabeth Jan *130
Goetscalcx, Albert 146n
Gorcum, Anna Nicolaes van *170
Gorcum -> Gorinchem
Gorinchem 58n, 177n, 361, *53, *B271
Goropius Becanus, Jan 331n

Gouda 9, 39n, 265, 292, 343n
Goyaerts, Ida *73
Goyaerts, Rover 321
Graat alias Sgraets; Scroets; Persoens van Kermt, Raas (B172)
Graft, Judoca vande *R49
Grammey, Jacob 127
Grave 37n, 44n, &75, *B329
Grave, Catharina vande -> Beerse
's-Gravenmoer *159
Greve, Henrick de *82
Greve, Marten de (82, B173) 127n, 229, 244, 244n, 246n, 261n, 262, 267, 267n, 306, 390n, *35
Grevenbroek 213
Grevenbroek, Raas van (B174)
Grimbergen *63
Grinsven alias van Geffen, Peter Eymbert van (B175)
Groef van Erkelens, Gertruyt Henrick de *99
Groesbeek *B176
Groesbeek, Zeger van (B176)
Groningen 43, 371
Groot-Waspik *159
Grotaert van Os, Goyaert (B177) 120, 122, 382n, b1, *S9
Grotaert van Os, Goyaert (S9) 125n, 238, 267, *S1
Grote Ruwenberg *159
Gruter van Venroey, Pauwels (B178) 399n
Gruyter, Arnt de (B179) 377, 399
Gruyter, Gertruyt de *56
Gruyter, Jan de (B180) 380
Gulik 43
Gunterslaer, Aleyt van *91
Gunterslaer, Frans van (B181) 382n
Gunterslaer, Jan van (83, B182) *3
Gunterslaer, Mathys van *83
Gyben, Elisabeth *R34
Gyben, Margaretha 324

Haaren 129, *27
Haarlem 38, 39n, 265, 342, *B390, *B424
Haastrecht, Goyaert van (84) 221, 223, *85, *166
Haastrecht, Willem van (85) 132n, *84
Haastrecht, Willem van *85
Hachicourt, baanderheer van 62n
Hack, Elisabeth *155
Hack, Gerit (B184) 407, *8
Hack, Goessen *155
Hack, Raesken *8
Hack(en) -> Zweders
Haemmeker -> Wamel, van
Hagemans, Elisabeth -> Hagen
Hagen / Hagemans, Elisabeth vander *185, *S10, *S14
Hagen alias Dumo, Jan van (B185)
Hagens, Hermken *53
Hagens, Gerit *53
Hagoort *35, *36, *37
Halmale, Frans van 401n
Halmale, Henrick van (B186) 400, 401
Hals, Elisabeth 291
Hals, Gertruyt *160
Hals, Herbert *160
Hals, Jan 291
Hals, Mechtelt *74
Ham, Anna van *R32
Hamers, Luytgart *39
Hamme, Hieronymus vanden 285
Hanenberch, Ambrosius vanden (R24, B187) *107, *R68
Hanenberch, Catharina vanden *175
Hanenberch, Elisabeth vanden *107
Hanenberch, Frans vanden (86, B188) 122, 137n, b1, *117, *R25, *S15
Hanenberch, Heilwich vanden 401n
Hanenberch, Maria vanden *88, *R25
Hanenberch, Mathys vanden (B189) 401, 401n
Hanenberch, Mechtelt vanden *R24, *R68
Hanenberch, Walraven vanden (R25, B190) *88, *R24, *86
Hanenberch, Walraven vanden *175, *183
Hanenberch, Walraven vanden (B191)
Hanenberch, Walraven vanden *R24
Hanneton, Jan (B192) 285, 399
Haren, Johanna van *125
Haren, Johanna van *133
Hasius, Joannes 346
Haveren, Rutger -> Belaerts
Hayen, Laurens *R23
Haze, Jan de *R26
Haze, Lambert de (R26) 256
Haze, Reyner de (B183) 227
Hedel 57, 181n
Hedel, van 247, b2
Hedel, Catharina van *47
Hedel, Catharina van *154
Hedel, Dirck van (R27, B193) *89
Hedel, Gielis van (87, B194) 248, 407, *89, *182
Hedel, Goessen van (88, B195) 112, 130n, 133n, 138, 141, 142n, 216, 248, 248n, b2, *89, *R25
Hedel, Goyaert van *91
Hedel, Jacob van (89) 248, *79, *R27, *88, *87, *154
Hedel, Jacob van *R27, *R28
Hedel, Jan van 219n
Hedel, Jan van (90) 128, 130n, 133n, 141, 142n, 248, 276, b1, b2, *89

Hedel, Jan van (91, B196) 273, *92
Hedel, Jan van (R28)
Hedel, Lazarus van 221
Hedel, Martha van 249, *92, *95
Hedel, Zeger van (92, B197) 249, 287, 397, 403n, *33, *95
Heelt, Jan de -> Colen
Heer, Margaretha Gerit *109
Heeren, Elsbena *R62
Heeren, Filips (B200) 400n
Heeren, Gerit 's *94
Heeren, Goessen *93
Heeren, Henrick (93, B198) 141, 205n, 221, 272, 277, 349, 382, b2
Heeren, Lana *184
Heeren, Marten 's (94, B199) 141, 219n, 259, 311, 372, 374, b2, *48
Heerman, Floris *158
Heesch 88
Heessel, Gerit van (B203)
Heeswijk 278, 305, *66, *160, *B139, *B177
Heeswijk, Mathys van 401n
Heidelberg 339, 345
Helmond 18n, 41, 224, 270, 279, 292, 361, *53, *129, *B107
Helmond, Peter van (B204)
Helmont, Jan van (B205) 387n
Hels, Jan (B206)
Helt, Jan de -> Colen
Helvoirt 129, 166, 326, *23, *B53, *B298
Helvoirt, Margaretha van *26
Hemerolus, Henricus -> Dachverlies
Hemert 177n
Hemert, Christina van *62
Hendrik I van Brabant 86
Hendrik II van Brabant 82
Hendrik III van Brabant 82
Hendrik IV van Brabant 82
Henegouwen 42
Henrick (B207)
Henricx, Maria *R23
Henricx, Michiel *129
Henricx, Zweneldis *R48
Henxtum, van -> Delft, van
Herae, Henricus -> Heeren, Henrick
Herckenrode, Barbara van 310, *55
Herentals *B155
Herentals, Gerit Selle van (B355) 273
Herentals, Jan van -> Eynde
Herentals, Luitken Selle van 273
Herinck, Ghysbert (R29) 321n
Herinck, Willem *R29
Herkenroy, Jan 310n
Hermans, Jacob (R30)
Hermans, Jan (R31)
Hermans, Jan 294
Hermans, Marcelis (B208) 382
Herpen 322n
Herpen, Gertruyt van *158
Herpen, Gertruyt van *186
Herpt, Jan van (B209) 406
Hersel, Peter van Oirle van -> Oirle
's-Hertogenbosch passim
Hessels, Andries (P1, B210) 150n, 168, 169, 185, 197, 268, 268n, 269, 270, 311, 347, 360, 361n
Hessels, Bartholomeus 269
Hessels, Catharina 269
Hessels, Jan 269
Hessels, Joest 269
Hessels, Mathys Andries 268, 269, *P1
Heumen, Arnt van 88
Heusch, Arnt de *178
Heusch, Arnt Henricx de *95
Heusch, Heilwich de 249, *178
Heusch, Henrick de (95, B211) 132n, 249, 372, 374, *92, *188
Heusden 9, 30, 44n, 66, 67n, 129, 292, 381n, *20, *85, *137, *B159
Heuvel, Jan vanden 345
Heuvel, Thomas vanden 345, 346n
Heyck, Willem (B212) 401
Heyden, Elisabeth vander *64, *65
Heyden, Gerit vander *64, *65
Heyden, Lodewyck vander *R27
Heyen, Severina *82
Heym 248, 250, 251
Heym, Arnt (96) 122n, 270n, b1, *98, *99
Heym, Arnt *97
Heym, Elisabeth 36, *98, *190
Heym, Ghysbert (97, B213) 125n, 132n, 137n, 142n, 167, 226, 245, 279, 349, 357, 388, b1, *98
Heym, Goessen *98
Heym, Henrick 387n
Heym, Hillegonda 37, 37n, *66
Heym, Jan (99) 121, 121n, 122, 132n, 141, 219n, 221, 222n, b1, b2, *48, *96
Heym, Jan (98, B214) 270n, *96, *97, *190
Heymans, Goyaert (B215) *100
Heymans, Jan *R4, *R59
Heymans, Marcelis (100, B216) 229, 372
Heymericx, Agnes Reyner Heymerick *R29
Heyns, Jan (B217)
Heys, Jan 22n
Heze, Catharina van *S15
Heze, Jacob van *S13
Heze, Maria van *68
Hezeacker, vanden 248
Hezeacker, Aleyt vanden *173
Hezeacker, Anna vanden *R32
Hezeacker, Beatrys vanden 291, 292

Hezeacker, Elisabeth vanden *13, *R3
Hezeacker, Engbert vanden *102
Hezeacker, Eymbert vanden *173
Hezeacker, Goessen vanden (101, B201) 242, 244, 245, 272, 303, 386n
Hezeacker, Lambert vanden (102, B202) 275, 319
Hildesheim 407
Hilvarenbeek 334, 337, 338, 339n, 344, 344n, 348, 399, *B251, *B357, *B396
Hinckaert, Anthonis 271
Hinckaert, Filips 213
Hinckaert, Filips 271
Hinckaert, Filips (B218)
Hintham 19, 42, 49, 50n, 275, 400n
Hoernkens, Elisabeth Henrick *14
Hoevel, Henrick vanden (R33)
Hoevel, Jan vanden 324n
Hoevel, Marcelis vanden (R34)
Hoevel, Margaretha vanden *26
Hoevel, Peter vanden *R34
Hoeven, Jan vander -> Lierop
Hoge Mierde *75
Hogenberg, Frans 20, 21, 24, 314
Holland 18, 24, 37, 38, 39, 39n, 41n, 43, 44n, 45, 55n, 58, 62, 116n, 125, 125n, 134n, 164n, 177, 177n, 343, 370, 371, 399, *8, *B9n
Hollander, Ghysbert (die) (P2) 265, 265n, 266, 269, 270, 306, 360, 360n
Hollander, Lodewyck Jans (die) *P2
Hont, Henrick de (R32, B220) 206, 259, 260n, 308, 311
Hont jr., Henrick de (B221)
Hont, Henrick de 308, *R32
Hoorn 9
Horenbeeck, Henrick van *175
Horn 44n
Horne, Jan van (B222) 399
Horne, graaf van 214n
Hosdin, Filips van (B223) 401
Hose, Christiaen (B225) 386n, 388, 400
Hose, Lambert (B224)
Houtappel, Catharina *S9
Houtappel, Margaretha -> Bac
Houtappel, Maria Frans *S7
Houweningen, Aleyt van *128, *R55
Hove, Aleyt vande *17
Hove, Heilwich vande *145
Hulsen, Cecilia van *S11
Hulst 230
Hunenborch, Elisabeth van *37
Hunenborch, Jan van *37
Huyssen, Hugo 270
Hynden, Cornelis van (B219) 409n
Hynden, Dirck van (103) 318, *104
Hynden, Peter van (104) *103
Hynden, Peter van *103

Ieper 343n, 367n
IJsselstein 213, *B135, *B136, *B137
IJsselstein, Willem van (B428)
Immerseel, Jan van 88n
Immerseel, Jan van 213
Ingolstadt 339, 341
Italië 341

Jacoba van Beieren 90
Jacobs, Jutta Otto 395, *121, *R10
Jacobs, Willem 321n
Jan I van Brabant 82
Jan II van Brabant 82
Jan III van Brabant 82
Jan IV van Brabant 83, 84, 90, 190, 212
Jans, Andries Boudewyn (R35, B63) 372
Jans van Berlicum, Boudewyn *R35
Jans, Christina *111
Jans, Jacob (R36)
Jeger, Goyaert de (105, B226) 397, *R37
Jeger, Goyaert de *R37
Jeger, Jan de *105
Jeger, Wouter de (R37) 253, 390n, *105
Johanna van Brabant 82, 83, 88, 160, 161, 213
Joris, Jorye 71
Juan van Oostenrijk, Don 170, 219, 219n

Kamerijk 213, 342, 347n
Kampen 55n
Kanapart, Jan (106, B227) 227, 254, 272, 372, *66
Kanapart, Jan *106
Kaprijke 231
Karel V 84, 96, 98, 99, 103, 107, 117n, 127, 143, 146, 160, 160n, 161, 183, 184, 190, 213, 256, 314, 413
Karel van Gelre 164
Karel de Stoute 84, 90
Keelen, Catharina vander *144
Keelen, Henrick vander 271, *144
Keelst, Gerit van 275, 276
Keent *127
Kelmis, Barbara Lenaerts van *51
Kemp 315n
Kemp, Arnt (B228) 372, 377
Kemp, Arnt 291, *61
Kemp, Arnt *R38
Kemp, Bela*182
Kemp, Christoffel (R38, B229) 250
Kemp, Elisabeth *107, *R51
Kemp, Heilwich *41
Kemp, Henrick (107) 122, b1, *R51
Kemp, Hillegonda *61

Kemp, Jan *107
Kemp, Jan (108)
Kemp, Jan *108
Kemp, Margaretha 291
Kemp, Margaretha *147
Kemp, Margaretha *165
Kemp, Maria *94
Kemp, Willem *147
Kempenland 224, 271, 345, 367, *52, *98, *133, *B102, *B214
Kerckhof, Aleyt vande *5, *8
Kerckhof, Catharina vande *60
Kerckhof, Lambert vande (B230) *60
Kerckhof, N. vande *R12
Kessel, Adriana van *32
Kessel, Adriana van *R25
Kessel, Anna van *165
Kessel, Herman van (B231)
Kessel, Jan van 270, *165
Kessel, Margaretha van 291
Kessel, Margaretha van *61
Kessel, Peter van *S7
Kessel, Wilhelmina van *33
Kessel, Willem Vastaert van (B232) 382n
Kesselmans, Aleyt *109
Kestergat 132n, 223, *63
Ketelaer -> Pelgrom; Coenen
Ketheler, Albert (R39) 254, 276
Ketheler, Gerit Moens alias -> Moens
Keulen 30, 100, 129, 295n, 339, 340, 340n, 341, 341n, 345, 346, 356, 358, 361, 364, 411, *11, *175, *B183, *S15
Keymp -> Kemp
Kijfhoek, Floris van 212, 212n
Kinks van Dueren, Wynant (B233)
Kleef 43, 292, 321
Kleef, Adolf van 176, 213, 214, 214n
Knoppenambacht *159
Knoyen, Heilwich *R15
Knoyen, Jacob (B234) *R15
Knoyen, Joest (B235)
Konstanz 100
Korendijk, Jordaen van (B236) 380
Kortenberg 82
Kortrijk 28n, 231
Koude, Margaretha die *178
Kranenburg 321
Krimpen aan den IJssel *59
Kromeriz R43
Kuyst 248
Kuyst, Gerit (109) *110, *111, *113, *116, *S10, *112
Kuyst, Gerit 155n
Kuyst, Henrick (111, B239) 225, 245, 271, 278, *109
Kuyst, Henrick (110, B238) 119, 122, 272, b1
Kuyst, Henrick *109
Kuyst, Jan 73
Kuyst, Judoca *S1
Kuyst, Judoca *184
Kuyst, Jutta *R21
Kuyst, Margaretha *S7
Kuyst, Mathys (112) 224n
Kuyst, Nicolaes (S10, B240) 264, 271, 306, *S7
Kuyst, Nicolaes (B237) 388
Kuyst, Ywan (113, B241) 227, 260n
Kyespenninck, Willem *41

Laerhoven, Gertruyt van -> Laerven
Laerschot, Christina vande *R38
Laerschot, Lambert vande (114, B242) *24, *R38
Laerschot, Willem vande (B243)
Laerschot, Willem vande *114
Laerven / Laerhoven, Gertruyt van *R63
Lage Mierde *B224
Lam, int -> Toelinck
Lamberts, Jan 192
Lancvelt alias die Gruyter, Aleyt Henricx van *171
Langel, Frank van (115, B244) *169
Langel, Frank van 264, 386n, *115, *S13
Langel, Heilwich van *115, *169
Langel, Henrica van 263, *S13
Lantfoirt (Cantfoirt) van Turnhout, Catharina 59n
Leede, Ter 279, *162
Leemput, Henrick vanden 59, 59n
Leemput, Henrick vanden 221
Leemput, Hubert vanden 59n
Leemput, Jan vanden 221
Leemput, Pauwels vanden (B245)
Leeuw, Henrick de (116) 245, 275
Leeuw, Henrick de *116
Leeuw, Wouter de -> Beeck
Leeuwarden 343n, *B352
Leiden 9, 39n, 41, 56, 56n, 69, 69n, 231, 236, 265, 339, 341, 350, 358
Leipzig 339, 356, *5
Leuven 18, 18n, 49, 59n, 66, 81, 83, 84, 74n, 83, 90, 91, 92,198, 212, 231, 232, 238n, 264, 265, 268, 269, 310, 318, 321, 328, 329n, 330, 331, 334, 335, 336, 336n, 338, 339, 340, 340n, 341, 341n, 342, 343, 343n, 344, 344n, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 351n, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 395, 396, 401, 411, 415, 416, *2, *4, *11, *13, *23, *31, *33, *38, *44, *48, *53, *55, *59, *73, *74, *77, *81, *93, *94, *97, *98, *107, *108, *111, *119, *120, *125, *132, *133, *139, *142, *143, *144, *148, *150, *156, *157, *158, *159,

*160, *165, *168, *172, *176, *180, *186, *B26, *B27, *B53, *B63, *B84, *B107, *B109, *B121, *B127, *B143, *B149, *B167, *B198, *B223, *B224, *B243, *B252, *B266, *B280, *B289, *B291, *B298, *B299, *B301, *B303, *B309, *B313, *B329, *B347, *B362, *B370, *B404, *B405, *B406, *P1, *P3, *R4, *R6, *R10, *R12, *R22, *R35, *R43, *R51, *S3, *S4, *S6, *S9, *S10, *S11, *S13, *S15
Leyten, Thomas Peter 42
Liebergen, Aleyt van *117, *140
Liebergen, Elisabeth van *86, *S15
Liebergen, Jan van (117, B246) 221, 227, 257, 276, 372, 374, *86, *140
Liebergen, Jan van (B247)
Liebergen, Jan van *117, *S15
Liempde 326
Lier 23n, 74n, 177n, 330n, *B72
Lier, Arnt van 381n
Lier, Cornelis van *118
Lier, Gommaer van -> Sas
Lier, Willem van (118) 132n, 141, b1, b2
Lierop alias vander Hoeven; Jan van (B248)
Lieshout, Peter van (B249) 378, 378n, 379, 380
Lieshout, Rutger van -> Erp
Liessel *62
Lille *B218
Limbricht 44n
Limburg 38, 44n, 95
Linge *56, *B116
Lithoijen 345
Lochtenburg *105
Loden, Petra Daniel *S7
Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen 82, 83
Loef 248
Loef, Adriaen (B251)
Loef, Bartholomeus (119, B252) 122, 127, 129, 141, 217, 226, 229, 245, 256, 257n, 335, 349, 354, 372, 374, 375n, 388, 394, 395, 395n, 396, 411, b1, b2, *120, *R10
Loef, Bartholomeus *120
Loef, Filips 335, 395n
Loef (vander Sloot), Goyaert (120, B253) 133n, 141, 195n, 217, 219n, 221, 226, 245, 356, 396, b2, *119, *152
Loef, Goyaert *120
Loef, Henrick (121) 395, 395n, *R10, *119
Loef, Jan 395, *121
Loekemans, Dirck 346
Loekemans, Ghysbert 267, 268
Loekemans, Henrick 102
Loekemans, Henrick 268, *P3
Loekemans, Henrick (B254)
Loekemans, Peter 268
Loekemans, Roelof (P3, B255) 3, 113, 150, 167, 169, 180n, 181n, 184, 196, 267, 267n, 268, 269, 270, 308, 311, 360,
Loenis, Leonia Arnt *S5
Loenmans, Aleyt *S13
Loenmans, Catharina *157
Loenmans, Heilwich *30
Loenmans, Henrica *S13
Loenmans, Henrick (122) 240, 240n
Loenmans, Nicolaes *122, *157
Lombaerts (van Enckevoirt), Elisabeth *23, *S11
Lombaerts (van Enckevoirt), Goyaert (123, B256) 121, 122, 132n, 141, 226, 245, 248, 272, 299n, 310, 325n, 341, 349, 356, b1, b2, *S11
Lombaerts, Jan (S11, B257) 264, 299, 338, 345n, 401, *23, *166, *129
Lombaerts, Jan *S11
Lombaerts (van Enckevoirt), Maria *166, *S11
Lombaerts (van Enckevoirt), Willem (B258) 401
Londen 100, 295n, 330
Loo, Henrick vander (B259)
Loo alias van Meloe; Wessel vander (B260) 378, 378n, 380
Loon alias vanden Molengrave, Henrick van *124
Loon, Hubert van (124, B261)
Loon, Johanna van *R35
Loon, heer van 177
Loon op Zand 345
Loyden, Ghysbert 346
Loyden, Gislenus 336, 346n
Loyen -> Loyden
Lu, Hadewich die *174
Lu, Cunera die *S6
Lu van Montfort, Theoderica de *35
Lübeck 407
Ludincx van Uden, Engbert (B262)
Luey, Ghysbert Michiels 386n
Luik 43, 114, 132n, 292, 310, 310n, 342, 343, 345, 347, 347n, 367, 382, 399, 401, *21, *95, *B169, *B213, *B258
Luxemburg 401, *B212
Luyck, Andries van 206, 227, 256n
Lyer, Margaretha van *R9
Lynden, Jan vander *125
Lynden, Joest vander (B250)
Lynden, Lodewyck vander (125) 253, 278
Lyth, Jan van *R40
Lyth, Wouter van (R40) 125n
Lytt, Aleyt van *40

Maaseik 292
Maasland 271, *4, *B3
Maastricht 30, 35n, 44, 67, 125, 310, 345, *B86
Maes, Aleyt *R11
Maes, Amelis (R41)

Maes, Henrick *R41
Mallants, Gielis (B263) 378, 378n, 379, 380
Malsen, Arnt van (B264)
Malsen, Coenraet van (B265)
Malsen, Karel van 221, 222, 223
Marburg 339, *B376
Marck, graaf van der 376n
Maren 265, 326
Maren, Albert van (126)
Maren, Ermgart van *170
Maren, Jan van -> Valck(en)
Maria van Bourgondië 84, 214, 369n
Margaretha van Brabant 82
Margaretha van Male 83
Margaretha van Oostenrijk 97, 198, *2
Margaretha van Parma 29, 102
Mariënwaard *B372
Marneffe, Catharina van *125
Marsman, Sophia *163
Marten 380
Massereel, Floris (B266) 399
Massereel, Henrick (127, B267) 224, 315n, b1
Massereel, Jan (B268) 383n, *127
Mathias van Oostenrijk 138, 322
Mathys, Andries *R8
Mathys, Ghysberta *181
Mathys, Henrick 228n
Mathys, Mathea *R8
Maurik *96, *98, *99
Mauriss, Anna *R22, *R43
Maximiliaan van Oostenrijk 84, 91, 160, 161, 213, 214, *2
Mazen, Maria vander *S2
Mechelen 39, 59n, 96, 132n, 231n, 266, 267, 342, 343, 357, 399, 400, 400n, *2, *3, *B58, *B327
Mechelen, Elisabeth / Isabella van *21
Mechelen, Elisabeth van *38
Meer, Dirck vander (B269)
Meer, Gregorius vander 206, 277, 300
Meer, Willem vander (B270)
Meerveldhoven *32
Meetjesland 340n
Megen 44n, 279,*162, *B27
Megen, graaf van 29, 177
Meierij 18, 18n, 22, 22n, 23, 34, 36, 37n, 41, 43, 45, 51, 55n, 57, 64, 88, 91, 93, 111, 124, 125, 126, 134n, 215, 224, 252, 252n, 253, 264, 270, 271, 300, 320, 318, 326, 328n, 329, 333n, 337, 344, 345, 369, 371, 376, 392, 398, 399, 399n, 411, 412, *S6
Melis, Elisabeth *43
Meloe, Wessel van -> Loo
Mennick, Michiel (B271)
Mercator, Gerard 329
Merevenne, Aleyt vande 250
Merevenne, Dirck vande (128) 125n, 250, *167
Merevenne, Gertruyt vande 250
Merevenne, Goyaert van Buedel vande -> Buedel, van
Merevenne, Maria vande *128, *167
Merlaer, Engelken van *53
Merlaer, Maria van *R9
Merode, van *125
Merode, heer van 166, 169
Merode, Jan van 29, 68, 105, 170, 201
Mersel, Adriana van *R25
Mersel, Jacob van (B272)
Merwede, Elisabeth vande *27
Metsius, Laurentius (B273) 396, 406
Metten, Adam 334
Meyelsvoirt, Maria Jans van *R23
Michelink, Valentyn (B274) 399
Michiels (van Enckevoirt), Elisabeth 299n, 345n, *129, *S11
Michiels, Gerit (129, B275) 224, 240, 250, 299n, 335, 336, 345n, 394, 394n, 397, 401, *R42, *S11
Michiels van Enckevoirt, Goyaert (B276) 401
Michiels, Henrick *R42
Michiels van Enckevoirt, Michiel 333n, 335, 336
Michiels van Enckevoirt, Willem 333n, 335, 336
Michiels, Willem (R42, B277)
Michiels, Willem 150n, 184n
Mickarts alias van Antwerpen, Jan *S6
Mickarts, Gertruyt *S6
Middegael, Goyaert van (130, B278) 372, *30, *R43
Middegael, Henrick van (B279)
Middegael, Sophia van *41
Middegael, Wouter van (R43, B280) *130
Middegael, Wouter van *130
Middelburg 9, 295n, 347, 401, *B189
Middelrode 305
Mierlo *B174
Milheeze *150, *151
Mill, Augustyn van 335
Millinck, Lambert (131, B281)
Millinck, Lambert 213
Millinck, Lambert 337n
Millinck, Lambert *131
Moel, Jutta *R65
Moel, Willem *R65
Moel, Willem -> Molius, Wilhelmus
Moelen, Cornelis vander (B282) 372
Moelen, Margaretha vander 269, *P1
Moelen, Victor vander (B283) 373, 375, 375n, 376
Moens alias Ketheler, Gerit (R44) 254
Moens, Elisabeth *94
Moens, Elisabeth *R12
Moens, Gerit (R44) 254, 255n, *R12

Moens, Marten (B285) 372, 374
Moens, Pauwels 337n
Moens, Pauwels *R44
Moeyns -> Moys
Mogoevel, Jan 337n
Moins, Elisabeth *184
Moins, Jan *132
Moins, Marten (132, B285) 141, 206, 221, 227, 250, b2, *188
Moins, Marten (B284)
Moins, Marten *184
Mol *B428
Mol, Andries (R45)
Mol, Gerit *R45
Mol, Gerit van (B287)
Mol, Willem (B288)
Molengrave, Mechtelt vanden *172
Molengrave, Mechtelt vanden -> Toelinck
Molengrave, Henrick vanden -> Loon
Molius, Wilhelmus (B288) 3, 5, 6, 67, 91, 383n
Monix 247, 248, 250, 251, 271
Monix, Agnes *50
Monix, Anna 401
Monix, Anna *180
Monix, Arnt (133, B289) 122, 226, 260n, 271, b1
Monix, Arnt (134) 227n
Monix, Arnt (135) *137
Monix, Arnt *163
Monix, Catharina *20, *174, *R37
Monix, Goyaert (R46) *183
Monix, Goyaert 221
Monix, Goyaert *134
Monix, Goyaert *R46
Monix, Hillegonda *175, *183
Monix, Jan (136, B291) 119, 122, 372, 401, b1, *138
Monix, Jan (137) 132n, 141, b1, b2, *21
Monix, Jan (138, B292) 142n, *62, *136
Monix, Jan (139, B290) 271, 372
Monix, Jan (B293) 372
Monix, Jan *133, *135, *139
Monix, Jan *136
Monix, Marten *135
Monix, Mechtelt *135, *163
Monix, Mechtelt *163
Monix, Willem (140, B294) 141, 219n, 278, 381, 383, b2, *117
Monix, Willem 300
Monix, Willem *140
Monnickendam 49n
Monte de Endovia, Gerardus de -> Berghe
Montfort, Theoderica de -> Lu
Montpellier 339, 356, *2
Monyns, Pauwels -> Moens
Moys, Jan (B286) 213, 214n, 399, 402
Muckinc, Jan 213
Mulsel, Agnes van *R8
Mulsel, Eva van *160
Munster 27, 295n
Munsterbilzen 44n
Mutsaerts, Nicolaes (B295)
Muykens, Mechtelt *P2
Mys, Johanna 336n, *129
Mys, Nicolaes 336

Nagel, Willem (B296) 399
Nagel, Wouter (B297)
Nagelmeker, Jan -> Scarley
Namen 126, 126n, 219, 342
Nancy 84
Nassau 491
Nassau, Henrick van 200
Nederveen, Agnes van *118
Nederveen, Jan van *118
Nederwetten *18
Nemerlaer *27, *177, *180
Nemius, Dirck 126n
Nes *B352
Nes 401
Neynsel, Henrick van 308n
Neysen, Arnt *R35
Neysen, Arnt 228n
Neysen, Hillegonda *R35
Nieuw-Herlaar *58, *59
Nijmegen 35n, 44, 56, 69, 116, 177n, 322
Nijs, Libert 270
Nijvel 81, 83
Nispen, Adam van *63
Noddenvelt, Jan van *R47
Noddenvelt, Simon van (R47)
Noeden, Henrick *112
Noot, Hieronymus vander 198
Noot, Henrick vander (B298)
Noppen, Aleyt *P3
Noppen, Dirck 199, 258, 268, 346, 347, 360
Noppen, Henrick 268n
Noppen, Jan (R48) 255, *141
Noppen, Jan 268
Noppen, Jan *141
Noppen, Roelof (141) 268, *R48
Nucius, Nicander 20, 22
Nuenen 304n, *18, *B39
Nuland 379, *177, *179, *B236
Nulant, Anna van *31
Nulant, Everaert *32
Nulant, Everarda van *32
Nulant, Willem van (B299)
Nuwenhuys, Henrick vande -> Donck
Nylis, Catharina *54, *152

Oems, Andries (S12) 264, 361, 362, 362n

Oems, Jan *R49
Oems, Wouter (R49)
Oerle *32, B60
Oetheren, Henrick vande *77
Oets, Herberta *22
Oevel 400
Oever, Sophia Peter vande *44
Oirle, Jan van *R50
Oirle (van Hersel), Peter van (R50) 257
Oirschot 217, 224, 278, 305, 336, 399, *13, *125, *B185
Oisterwijk 217, 264, 305, 326, 338, 347, 348, 401, *9, *B410
Oldenbarnevelt, Johan van 270
Oliviers van Berchuysen, Henrick (R51, B33) 299, 300, *107
Oliviers van Berchuysen, Willem *R4, *R51
Oliviers van Berchuysen, Willem *R51
Olyslegers, Catharina -> Ceelen
Oosterweel 30
Oostsanen, Jacob Cornelisz van 274
Ophoven, Elisabeth van *102
Ophovius, Michael 59n
Oranje, Willem van (B300) 182, 199, 199n, 200, 201, 322, 399, 402, *75, *B370
Orléans 268, 268n, 310, 331n, 339, 340, 341, 341n, 346, 349, 356, 357, 358, 360, 364, *6, *11, *23, *29, *55, *97, *108, *123, *150, *157, *172, *B38, *B370, *P3
Orthen 17, 19, 49, 367
Orthen, Elisabeth van *13
Orthen, Henrick van *R52
Orthen, Marcelis van *13
Orthen, Willem van (R52)
Os, van 247
Os, Agnes van 224, *63, *144
Os, Anthonia van *90
Os, Anthonis van (B301) 401
Os, Catharina van 324, *19, *25, *144
Os, Dirck van (142) 277
Os, Dirck van 33n
Os, Gielis van (R53)
Os, Henrick van (B302)
Os, Jan van (B303)
Os, Jan van (B304)
Os, Jan van *142
Os, Jan van *S13
Os, Joest van *S16
Os, Johanna van *S16
Os, Oda van 264, *152, *S13
Os, Peter van (S13, B305) 155n, 164n, 190n, 253, 262, 263, 264, 266, 306, 338n, 388, b3, *143, *152
Os, Peter van (143, B306) 221, 229, 246n, 262, 264, 273, 275, 363, 382n, 397, *6, *S13, *165
Os, Roelof van 173n
Os, Willem van (144, B309) 122, 124n, 125, 125n, 224, 227, 229, 244, 245, 248, 271, 275, 324, 372, 374, 401, b1, *19, *25, *63
Os, Willem van (B307)
Os, Willem van (B308) 401
Os, Willem van *144
Os, Willem van *R53
Oss 18n, 264
Ostayen van Zundert, Jacob van (B310)
Otten (Jacobs), Dominicus (B311) 378, 380
Otten, Jan 102
Oud-Herlaer *50, *B126
Ouden, Jan van *R54
Ouden, Joest van (145) 141, 219n, 240, b2, *R4, *R54
Ouden, Joest van (R54, B11) 372, *R4, *R59
Ouden, Weyndelmoet van 221n, *R4, *R59
Oudenaarde 1n
Oudenhoven, Jacob van 34n, 85
Oudermoelen, Peter vander (B312)
Oudheusden, Cornelia van *105
Oudheusden, Jan van *105
Overmaze, landen van 38, 44n, 95
Oversticht 43
Oy, Herbert van *127
Oy, Ulanda van *127
Oyen *62

Padua 339, 341, *123
Pallandt, Floris van, graaf van Culemborg 279
Parijs 266, 339, 356, 360, *158, *P2
Pauwels, Pauwels 250n
Pauweter, Arnt (146)
Pauweter, Henrick *146
Pauwit, Simon vander -> Bouwetten
Peelland 271, *139, *B290
Pelgrom 247, 248, 251
Pelgrom, Cornelia 269
Pelgrom, Dirck *88
Pelgrom, Dirck *136, *148
Pelgrom, Dirck (B313)
Pelgrom, Frans (147) 269, *S14
Pelgrom gen. Ketelaer, Elisabeth *58
Pelgrom, Gerit (R55) *S14
Pelgrom, Gerit *S14
Pelgrom alias Ketelaer, Henrick (148, B315) 43, 43n, 122, 245, 250, 260, 372, 374, 388, *B104n, *R1, *149, *R56
Pelgrom, Henrick (S14, B314) 226, 262, 264, 306, b1, *R55
Pelgrom alias Ketelaer, Herman (R56, B316) 388, 394
Pelgrom, Herman (B317)
Pelgrom, Laurens (149, B318) 250, 260, 347n, *148

Pelgrom, Margaretha *136
Pelgrom, Margaretha *R1
Pelgrom alias van Driel, Pelgrom (B319)
Pelgrom, Peter (B320)
Pels, Anna *48
Pels, Everaert (B321) 273, 275
Pels, Gerit (150) 275, *151
Pels, Ghysbert (151, B322) 125n, 275, 372, 397, *11, *179
Pels, Jan (B323) 397, *151
Pels, Maria *69, *179
Pels, Petra *147
Pelt, Goyaert van *R69
Persoens van Kermt, Raas -> Graat
Petersum 44n
Peymans, Ghysbert (B325) 372, 374
Peymans, Boudewyn (B324)
Pieck, Adriana *70
Pieck, Lucas 33, 33n
Pisa 339, 356
Plaine, Hubert de (B327) 399, 402
Plaine, Thomas de 399
Poederoijen 164
Poilvache, Gerard *B18n
Pol, Beatrys vanden 291, 292n
Pol, Elisabeth vanden *165
Pol, Ghysbert vanden 291
Pol, Postulina vanden *168
Poorten, Dircxken vander *22
Poorten, Ghysbert vander 371, 388
Poorten, Gielis vander *22
Poppel, Jutta van *46
Postel *B224, *B328
Potte, Beatrix de *121
Potter vander Loo, Christina *139
Pottey, Herman 238, 239, 330, 330n, 331
Pottey, Willem 347
Praag 161
Prediker, Goessen (B328)
Proeninck van Deventer -> Deventer
Pronsen, Jan van -> Brousom
Purmerend 49n
Pynappel 217, 217n, 248, 250, 251
Pynappel, Boudewyn 276, 277, 277n
Pynappel, Boudewyn *R58
Pynappel, Elisabeth *R62
Pynappel, Goessen (152) 122, 264, 270n, b1, *1, *120, *155, *S13
Pynappel, Jan (153) *54, *155
Pynappel, Jan (154)
Pynappel, Jan (155) 270n, *152, *R58, *152
Pynappel, Jan (R57)
Pynappel, Jan (R58) *155, *156
Pynappel, Jan *R57
Pynappel, Josina *120, *152
Pynappel, Marcelis 221
Pynappel, Willem (156) 245, 276, 277n, *R7, *R58, *R62

Quade van Ravesteyn, Nicolaes de -> Ravesteyn
Quade van Ravesteyn, Elisabeth de *16

Raamsdonk *159
Raassen 248
Raassen, Catharina 407, *8
Raassen, Dirck (B329) 407
Raassen, Maria 250, 321, 322, 323, 323n, *73, *158
Raassen, Pauwels (157, B330) 122, 407, b1, *158
Raassen, Pauwels *158
Raassen, Raas (158, B331) 250, 262, 272, 306, 322, 349, 356, 361, 362, 407, *8, *73, *157
Raassen, Wouter (B332) 407
Raescop, Peter (B333) 287, 382
Raet alias van Bommel, Aert Elias die (B334)
Randerode vander Aa, Jan van -> Aa
Ransbeek 401, *B301
Ranst 401, *B276
Ranst, Elisabeth van *96
Ravels 326
Ravenstein 44n, 213, 214, 218, 224, 336
Raveschot, Adriaen van *159
Raveschot, Jacob van *159
Raveschot, Jan van (159)
Ravesteyn, Nicolaes (de Quade) van 257
Ravesteyn, Elisabeth van -> Quade
Raymaker, Jan -> Eynde
Reken 44n
Requesens, Luis de 194
Reut, het 19
Reyners, Jan (S15, B335) 125n, 267, 361, *13, *86
Reyners, Peter *S15
Reys, Willem (B336) 167n, 269
Rijnland 22, 370, 371
Rijsel 231, 251, 330, 342
Rijswijck, Elisabeth van *57
Rinck, Mathys inden -> Stoters
Rio, Luis del 218
Rixtel 278, *78
Robrechts, Jan (R59)
Rode, Hillegont van *3, *42
Rode, Willem van 336
Roelofs, Goyaert 273, 275
Roelofs, Elisabeth *107
Roesmont, Jan (B337)
Rome 31, 335, 336, 339, 341n, 346, *41, *B23n, *R43
Ronse *B23n
Roosendaal 400, 400n, *B225
Roosendaal, meester Peter uit 160n

Rosalis, Jan *125
Rosalis, Maria *125
Rosimbos, heer van 213
Rosmalen 37, 70, 223, 324, 8B326
Rossum 292
Rossum, Maarten van 34
Rostock 339
Rotarii, Willem 336
Rotterdam 9, 230, 230n, 231, 236, 265, 270
Rouen 381n
Rover, Anna de *144
Rover, Dircxken de 224, *63, *160
Rover, Emond de *160
Rover, Gerlach de (160) 224, 278, 305, *63
Rover, Maria Wolfardi de *9
Roy, Adriana van 324, *25
Roy, Jan van *25
Roy, Lambert van 324
Roy, Pauwels van (B338) 386n
Rullen, Elisabeth vander *42
Rullen, Heilwich vander *115, *S13
Rullen, Heilwich vander *33, *R7
Rullen, Jacoba vander *3
Rullen, Wouter vander (B339) 276, 277, 372, 374, 386n, 390n, *3, *42
Rumpst *44
Rupelmonde 329
Rut, Gerit van (B340)
Rut, Henrick van (B341)
Ruysschen, Johanna *176
Ruyter, Adriaen de (B342)

Sadelmaker, Gerit -> Everswyn
Saenredam, Pieter 159
Saksen, hertog van 213
Sampson, Engelken 275, *78
Sampson, Jan (B343)
Sampson, Joris (B344) 273, 274, 275, 372, 373n, 374, 386n, *78
Sanders, Filips (161) 305
Sas van Lier, Gommaer 't (B345)
Sasbout, Joest *39
Scaeck, Frederick (B346)
Scarley alias Nagelmeker, Jan Arnt (B347) 346, 399, 401
Scellens, Dirck *S16
Scellens, Wouter (S16, B348) 72, 168, 261, 261n, 262, 262n, 308, 311, 361, 362, 363
Sceper, Jan die (R60)
Sceper, Jan die *R60
Sceymakers vanden Eynde, Catharina *148
Sceymakers vanden Eynde, Willem *148
Scheenkens, Mechtelt *126
Scheenkens, Simon *126
Scheffer, Jan 56n
Scheyfve, Jan 29, 58, 105, 170, 201, 218
Schijndel 378, *66
Schilders, Cornelis 348
Schoenmakers, Jan -> Boxtel, Jan van
Schoonhoven *B131
Schoonhoven, Willem van (B349)
Schout, Ghysbert vander 292
Schout vander Schellingen, Henrick 39, 39n, 177n
Schout, Willem vander 373, 376
Schoyte, Anna vanden *21
Schoyte, Jan vanden *21
Schyndel, Eymbert van -> Claes
Schyndel alias Schynvelt, Goyaert van (B351)
Schyndel, Ghysbert van (B350) 380
Schyndel, Peter van 380
Schynvelt, Goyaert van -> Schyndel
Scoeff, Hubert (B352) 401, 402
Scoefs, Henrick *186
Scoelmester, Simon (B113) 382n
Scoercop, Dirck (R61) 254
Scoercop, Jan Arnt Egens alias *R61
Scoercop, Marcelis 125n
Scroets, Raas -> Graat
Scut, Jan 321n
Seepsieders, Henrick (B354) 372, 373n
Seepsieders, Frans (B353)
Selle van Herentals, -> Herentals
Sevenbergen, Henrick van *111
Sevenbergen, Hillegonda van *111
Sgraets, Raas -> Graat
sHeeren, Marten -> Heeren
Siena 339, 341, 356, *123
Simons, Johanna *P1
Simons, Peter (B357)
Sinaï R43
Sint-Agatha 399, 399n, *B274
Sint-Bernard, abt van 198
Sint-Michielsgestel *159
Sint-Oedenrode 33, 117n, 253, 310n, 326, 399, *105, *B345, *B351
Sint-Omaars 56n, 66n, 342
Snoeck vande Zantvoirt, Cathelyn *45, *53
Snouckaert, Marten 330
Soens, Eercken 330n
Someren *B117
Someren, Gerit van 212n, 251n
Son, Christina van *24
Sonnius, Franciscus (B358) 25, 31, 396, 406
Spaghet, Catharina vande *R27
Spierinck, Anthonis *163
Spierinck, Christoffel (162) 279, b1, *52, *163
Spierinck, Nicolaes (163, B359) *162
Spierinck, Petra *127
Spierinck van Aalburg, Elisabeth *20
Spierinck van Well, Dirck (B360)
Spiers *B251

Spoerdonck, Adriana van *53
Spoerdonck, Dircxken van *R13
Spoerdonck, Herman van *82
Spoerdonck, Margaretha van *82
Sprangen, Heilwich van *P3
Sprangh, Laurens van (B361) 55n
Spycker, Alaert *22
Spycker, Elisabeth *R54
Spycker, Henrica *S2
Spycker, Jacob (B362)
Spycker, Jacob *178, *R54
Spycker, Jan (B363)
Stadeacker, Barbara vande *75
Stadeacker, Dirxcken vande *123
Stadeacker, Henrica vande *7
Stadeacker, Joseph vande *7, *75, *123
Staeck, Catharina vander *R16
Staeckenbroeck, Henrick van (164, B364) 141, 221, 249, b2, *164
Stamelaert, Arnt 33
Stamelaert van Uden, Dirxken *37
Stamelaert van Uden, Sophia *163
Steen, Elisabeth vande *189
Steenwech, Elisabeth 33
Steenwech, Gertruyt *66, *106
Steenwech, Peter *9
Stegen, vander 248
Stegen, Dircxken vander *126
Stegen, Frank vander (B365) 397
Stegen, Goessen vander (165, B366) 125, 125n, 142n, 240, 244, 245, 246, 264, 276, 285, 349, 372, 388, 397, *6, *169, *143, *168, *166
Stegen, Heilwich vander 382n, 397, *6, *143, *165
Stegen, Jan vander (166, B367) 122, 141, 226, 276, 299n, 397, b1, b2, *84, *165, *S11
Stegen, Jan vander (167) 132n, 141, 163, 206, 219n, b1, b2, *128, *168
Stegen, Jan vander (168, B369) 229, 272, 372, 397, *167
Stegen, Jan vander (B368) 372, 374, 397
Stegen, Jan vander *165, *167
Stegen, Mechtelt vander *R35
Stegen, Nicolaes vander (169, B371) 275, 372, 374, 397, *115
Stegen, Nicolaes vander (B370) 373, 376, 397
Stegen, Nicolaes vander 347
Stein 44n, *B218
Sterck, Maria *16
Sterck vanden Berghe, Jan (B372)
Sterckenborch, Jan van *168
Sterckenborch, Postulina van *168
Sterre, Margaretha inden 172n
Stoters, Anna *170, *R62
Stoters, Christina *117, *S15
Stoters, Christina *R57
Stoters, Lambert 290, 291, *170
Stoters, Lambert (B373) 407
Stoters, Mathys (170) 240, 255n, 260, 291, 319, *R62
Stoters, Mathys (B374)
Stoters, Peter (B375) 372
Straatsburg 35n
Stradio, Johanna de *105
Straten, Anthonis vander (B376)
Straten, Ghysbert van *111
Straten, Jan vander (B377)
Straten, Nicolaes van 90
Strick, Jan (R62) *170
Strick, Nicolaes *R62
Strijen *B179
Stryp, Jacob van (B378)
Suermont, Ida Willem *14
Susteren, Marten van (B379)
Swyn, Reynier -> Everswyn
Symonis, Gerit *171
Symonis, Goyaert (B356, 171) 122, 244, 245, 276, 372, b1, *3

Tack, Joris 295n
Tassis, Jean-Baptiste de 169, 170n, 194, 195, 196, 201
Tefelen, Adam van (B380) 378, 380
Tefelen, Elisabeth van *38
Tefelen, Frans van *S8
Tefelen, Zoeta van *S8
Tengnagel, Catharina *47
Tengnagel, Goyaert (B381) 338, *47
Ter Smissen *78
Terranova, hertog van 30
Thorn 345
Tiel 158n, 250, 292
Tielmans, Gertruyt *186
Tielmans, Jan (B382) 300, 300n
Tielmans, Johanna *R69
Tielmans, Tielman 300n
Tienen 12n, 83
Tilborch, Mathys van (B383)
Tilburg 222, 223, *B295
Tilburg, Pauwels van 335
Toelinck, Frans (172, B385) 244n, 246n, 260n, 273, 276, 295, 356, 356n, 372, 374, *110, *173
Toelinck, Frans (B384) 378, 380
Toelinck, Ghysbert 295, *172
Toelinck, Goessen (B386)
Toelinck, Mechtelt 295, 319n
Toelinck, Mechtelt *108
Toelinck, Peter (173, B387) 295, 319, 372
Tongelre *18
Tongeren 345

Tongerlo 400, *B225, *B295, *B361
Tongerlo, abt van 198
Toppens, Henrick *R9
Toppens, Johanna *R9
Trente 31, 40, 59, 381
Tricht, Hillegonda van *115
Trier 346
Tsoens, Aerndt 330, 330n
Turck, Lubbert 214n
Turnhout 177n, 326, 338, 371
Tymans, Jacob 38, 39

Uden, Agnes van *144
Uden, Catharina van *183, *R46
Uden, Elisabeth van *3
Uden, Henrick van (174, B388) 266, 276, 372, 374, *53
Uden, Henrick van *174
Uden, Lysbeth van 293, 294
Uden alias van Veden, Marcelis van (B389) 399
Udenhout 158n, 304n, 323
Ukkel 328n, 358
Utrecht 30, 43, 55n, 69, 100, 101, 114, 114n, 343, 345, 347, 370, 371, *59

Vaerlaer, Gertruyt van *103
Vaerlaer, Jan van -> Waalre
Vaerle, Hieronymus van (B390)
Vaille, Anthuenise del 317
Valck van Maren, Jan *113, *126
Valck, Agnes *113
Valencijn 30
Valkenborch, Joseph van (B391) 379, 379n, 380
Vanny Back, Aleyt *148
Varick, Goeswina *56
Varik 164
Vechel, van 248
Vechel, Arnt van 380
Vechel, Dirck van (175, B392) 121, 121n, 122, 141, 245, 261, 349, 356, 372, 374, b1, b2, *176
Vechel, Dirck van (R63) 261, *16, *61, *176
Vechel, Elisabeth van *175
Vechel, Gertruyt van *113
Vechel, Goyaert van (176, B393) 122, 142n, 205n, 229, 245, 257, 261, 276, 299, 377, 378n, b1, *185, *R63
Vechel, Goyaert van *R63
Vechel, H. Leonardus van 58n
Vechel, Judith van *16, *61,*R63
Vechel, Maria van *175
Vechel, Sophia van *24
Vechel, Willem van 221
Veden, Marcelis van -> Uden
Veen, Heyman van 347n
Veen, Hillegonda van *20
Veen, Jan van *149
Veen, Judith van 347n, *149
Veen, Robert van *20
Veen, Willem van 217, 347
Veer, Everaert die (B394) 399
Veghel 345, *14, *70, *72
Velde, Aleyt vande *159
Velde, Goyaert vande (B395)
Velde, Henrica vande *187
Velde, Loenis vande *131
Velde, Luytgart vande *131
Velde, Margaretha vande *63
Velde, Willem vande *187
Veldhoven *76
Velp bij Grave 117n
Venray 399n, *B178
Verbeke, Joest 28
Verdonck, Wouter *143
Vereept, Henrick (B396)
Vergy, heer van 57
Verle, Hieronymus van -> Vaerle
Verlenius, Hieronymus -> Vaerle
Verster, Heilwich Peters *S9
Vianen *B141
Vighe, Anna *58, *R64
Vighe, Henrick *R64
Vighe, Jan (R64) *58
Vinckelroy, Henrick 173n
Vissenaken 400
Vlaanderen 22, 28, 43, 83, 164n, 330, 340n, 369
Vladeracken, van 248
Vladeracken, Gerit van (177, B397) 122, 124n, 125, 125n, 229, 245, b1, *21, *27, *179
Vladeracken, Gerit van *179
Vladeracken, Gerit van *R29
Vladeracken, Jan van (178) 249
Vladeracken, Jan van (179, B398) 98, 122, 239, 245, 372, 374, 382n, b1, *62, *177, *151
Vladeracken, Jan van *178
Vladeracken, Johanna van *151, *179
Vladeracken, Margaretha van *62, *179
Vladeracken, Maria van *62
Vladeracken, Nicolaes van (180) 129, 141, 221, 279n, b1, b2
Vladeracken, Thomas van (B399) 386n
Vleuten, Aleyt vander *13
Vlierden *62
Vlierden, Albert van *125
Vlierden, Daniel van *186, *R65
Vlierden, Daniel van *S2
Vlierden, Daniel van (B401) 273, *R3
Vlierden, Daniel van (B400)
Vlierden, Goyaert van (R65, B402) *181
Vlierden, Goyaert van (181, B403) 121, 121n, 122, 141, 206, 242, 243, 256, 372, 374, b1, b2, *R65

Vlierden, Henrica Jans van *100
Vlierden, Jan van (B404)
Vlierden, Johanna van *19, *123
Vlierden, Johanna van *125
Vlierden, Judoca van *186
Vogels, Aleyt *1
Vogels, Dirck *1
Voort, Jan vander 348
Voort, Plissis vander 348
Vos van Steenwijk, Frans de *56
Vos van Steenwijk, Maria de *57
Vossenberch, Christina vande *S14
Vranckevoert, Maria van *112
Vrankenhofstad 20
Vucht, Heilwich van *R37
Vucht, Sophia van *158
Vucht, Wouter van (B405) *158
Vuchts, Jan *R58
Vuchts, Nicolaes (B406)
Vuchts, Peter (B407)
Vuchts, Woltera *R58
Vught 70, 73, 186, 323, 399, *B158, *B266

Waalre alias van Vaerlaer, Jan Dirck van (B408)
Waalwijk 292, 323
Wadelre, Hieronymus van -> Vaerle
Wadelre, Jan van 273
Wael, Christina de *139
Waelre, Jan van -> Wadelre
Walbach *37
Wamel alias Haemmeker, Willem van (B409) 378, 379, 380
Wamel alias Haemmeker, Aleyt van *134
Warcke, Jan vanden 270
Was, Coenraet (B410)
Water, vande 248
Water, Everaert vande (182, B413) 245, 257, 372, 374, 407, *87, *183
Water, Everaert vande (B411) 407, 408
Water, Everaert vande (B412)
Water, Gertruyt vande 407, *87, *182
Water, Jan vande (183, B414) 122, 142n, 221, 229, 277, 407, b1, *182, *R68
Water, Johanna vande 407
Water, Peter vande (B415) 407, 408
Water, Peter vande *182
Watermaels, Agnes *S2
Weels, Willem (B416)
Weerdenborch, Jan van (B417)
Weert 44n, *B222, *R4
Weert gen. vander Stegen, Christiaen *44
Weert gen. vander Stegen, Johanna van *44
Weilhuysen, Arnt van (B418) 262, b3
Weilhuysen, Margaretha van *110, *116
Wellens de cremer, Broes / Bruysten -> Hanenberch
Wels, Willem 299
Wenceslaus van Luxemburg 82, 83, 160, 161
Wenen 161, 339
Werve, Anna vande *118
Wesel *B296
Westfalen 371
Wijngaerde, Anton vanden 20, 21, 24
Wilgermans, Gerit (B421)
Willekens van Balen, Jan *12
Willems, Anna *S9
Willems, Frans 152n
Willems, Heilwich *109
Willems, Jacob *S9
Willems, Jan (R66) 257, 257n
Willems, Jan 102, 152n
Wit, Elisabeth de *51
Wit, Jacob de (B422) 372
Withaan, Simon -> Blancocq
Witkens, Jacop 146n
Witmers, Catharina *45
Witmers, Catharina *185
Witmers, Elisabeth *S14
Witmers, Jan 264, *185, *S10, *S14
Witmers, Mechtelt *S10
Witsleven, N. 62n
Wolf, Arnolda de *S1, *S9
Wolf, Christina de *43
Wolf, Dirck de *R23
Wolf, Elisabeth de *S8
Wolf, Jan de (184, B423) 227, 229, 255, 256, 276, 277, 372, *117
Wolf, Jan de (R67)
Wolf, Jan de *185
Wolf, Johanna de *117
Wolf, Johanna de *R3
Wolf, Lambert de (185) *R3, *S1, *S9, *170, *184
Wolf, Lambert de (B424)
Wolf, Margaretha de *170
Wolf, Nicolaes de *R67
Wolfwinkel 326
Woude, Petronella vanden *105
Woudrichem 292, *B222
Würzburg 346
Wyck, Bertholda van *85
Wyck, Dirck van (186) 240, 242, 255, 255n, 260
Wyck, Gerit van (187) 317, 333n
Wyck, Joest van 333n
Wyck, Loenis van 221
Wyck, Loenis van *186
Wyck, Maria van *68
Wyck, Willem van *187
Wyel, Israel vanden *124
Wyel, Jan vanden (R68, B419) 372, 374, *51, *R24, *183
Wyel, Jan vanden 285

Wyel, Johanna vanden *124
Wyel, Jutta vanden *183, *R68
Wyel, Mathys vanden R68
Wyel, Mathys vanden (B420)
Wyer, Jutta vande *R68
Wyfliet, Anthonius van *35
Wyfliet, Elisabeth / Isabella van *35
Wyfliet, Hercules 338
Wyfliet, Jan van 221
Wylich / Wylick, Adriana van *9
Wylick -> Wylich
Wynants 248, 291n
Wynants, Claerbolt *59
Wynants, Elisabeth 250, *R38
Wynants (van Resant), Emerentia 291n, *59
Wynants, Gertruyt 250, *149
Wynants, Hieronymus (188, B425) 132n, 133n, 141, 181n, 219n, 242, 245, 250, 322n, 407, b1, b2, *132, *189
Wynants, Johanna *132,*188
Wynants, Margaretha 250
Wynants, Pauwels (189, B426) 121, 122, 124n, 141, 250, b1, b2, *188
Wynants, Pauwels 249, *149, *188, *R38
Wynants, Wynant 250, 322n, 407, *73
Wyngaerd, Jan vanden (190, B427) 36, 36n, 138, 214n, 224, 244n, 270, 278, 383n, *98, *177
Wyngaerd, Jan vanden *190
Wyngaerd, Maria vanden *177
Wynrix die Smyt, Oda Lambert *S13
Wytmans, Barbara *189
Wytmans, Mathys *189
Wyts, Françoise *19
York, Margaretha van 369n
Ywaens, Eefsa Aert *158

Zaltbommel 292
Zande, Gertruyt vanden *141
Zantvoort, Gerit vande (191)
Zantvoort, Thomas vande *191
Zeben, Aleyt *191
Zeberts, Elsbena *146
Zeberts, Andries 335
Zeeland 24, 43, 177n, 371
Zeelant, Willem van *R44
Zeelst *76
Zegenwerp *52
Zegers, Adriaen (R69) 259, 311, 311n
Zegers, Adriaen 247, *6
Zegers, Christina 238
Zegers, Zeger 238, *6
Zevenbergen 44n, 270, 279, 315n, 399, *97, *150, *B169, *B213
Zierikzee 9
Zoelen, Agnes van *131
Zoemeren, Elisabeth van *R12, *R44
Zoons, Arnt -> Tsoens
Zoutleeuw 83
Zundert, Jacob van -> Ostayen
Zutphen 9, 55n, 230, 230n, 231
Zweders alias Hacken, Arnt *R70
Zweders alias Hack(en), Lambert (R70) 306, 306n, 359
Zweers, Mechtelt *R15
Zweers, -> Zweders
Zweertveger, Herman (B429)
Zwitserland 341
Zwolle 9

CURRICULUM VITAE

Anton Schuttelaars werd op 13 februari 1968 geboren te Bladel en Netersel. Het grootste deel van zijn jeugd bracht hij door in Berlicum. In 1986 voltooide hij de opleiding gymnasium-A aan Gymnasium Bernrode te Heeswijk-Dinther, waarna hij aan de Katholieke Universiteit Nijmegen geschiedenis ging studeren. In 1991 studeerde hij aldaar af in het hoofdvak Nieuwe Geschiedenis. Het onderzoek dat hij deed in het kader van zijn doctoraalscriptie, getiteld *Bossche Beroerten. Beeldenstormen en troebelen in 's-Hertogenbosch, 1566-1567*, wekte bij hem grote belangstelling voor de zestiende-eeuwse geschiedenis van de stad 's-Hertogenbosch en met name voor de inwoners van die stad. Na eerst in 1992 een propedeuse Kunstgeschiedenis te hebben behaald en een half jaar elders werkzaam te zijn geweest, trad hij op 1 januari 1993 voor de duur van vier jaar als Assistent in Opleiding bij de Vakgroep Geschiedenis in dienst van de Katholieke Universiteit Nijmegen en begon hij met het onderzoek naar de bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de periode 1500-1580, waarvan ruim vijf jaar later dit proefschrift de neerslag vormt.

Errata

pagina 8	280 i.p.v. 281
pagina 31	18 november 1562 i.p.v. 18 november van dat jaar
pagina 298	Weverplaats i.p.v. Verwerplaats
pagina 306	rentmeesters-in-naam i.p.v. rentmeesters-oude-stijl
pagina 312	1497-1512 i.p.v. 1496-1512
pagina 448	onder nr. 11: [5] O: <12> i.p.v. [5] O: <13>.